

BOEKBESCHOUWING,

VOOR

1845.

VADERLANDSCHE LETTEROEFENINGEN,

OF

TIJDSCHRIFT

VAN

KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN,

WAARIN DE

BOEKEN EN SCHRIFTEN,

DIE DAGELIJKS IN ONS VADERLAND EN ELDERS UITKOMEN, OORDEELKUNDIG TEVENS EN VRIJMOEDIG VERHANDELD WORDEN.

BENEVENS

MENGELWERK,

tot Fraaije Letteren, Kunsten en Wetenschappen, betrekkelijk.

EERSTE STUK.

VOOR

1845.

BOEKBESCHOUWING.

Te AMSTERDAM, bij

G. S. LEENEMAN VAN DER KROE

en

J. W. IJNTEMA.

1845.

REGISTER

VAN DE

BOEKBESCHOUWING.

A.

C.

F.

G.

H.

I.

J.

K.

L.

M.

P.

R.

W.

BOEKBESCHOUWING.

THEODORI GUILIELMI JOH. JUYNBOLL Sermo de H. E. WEIJERS, die 17 Aprilis 1844 ad discipulos habitus. Groningae apud *J. Oomkens.* 1844. Formâ 8vâ. Pag. 39 constat *f* : – 50.

Groot was de slag, die in de lente des jaars 1844 de Leidsche Akademie trof, door het overlijden van den beroemden Hoogleeraar der Oostersche letterkunde, H. E. WEIJERS. In den bloeijenden leeftijd van 38 jaren werd der wetenschap in hem een man ontrukt, begaafd met zeldzame geleerdheid, die veel reeds had gedaan, en meer nog beloofde. Geen wonder, dat zijn vriend en ambtgenoot JUYNBOLL, te *Groningen*, zich gedrongen voelde, om bij het openen zijner lessen, na geëindigde Paaschvacantie, het gevoel zijner droefheid in den schoot zijner leerlingen *uit te storten*. Wij verblijden ons, dat hij het, blijkens de voor ons liggende *Sermo*, gedaan heeft op eene wijze, die niet alleen den overledene, maar ook hemzelv' tot eere verstrekt.

Wij ontvangen hier toch niet slechts eene korte geschiedenis van WEIJER's leven, vorming en werkzaamheid als geleerde, maar ook een overzigt van zijne werken, en eene genoeg duidelijke opgave van het kenmerkende in het standpunt, waarop hij stond. Ook aan zijnen zwaren arbeid als *Interpres Legati Warneriani* wordt eene betamende hulde gebragt, en inzonderheid het voortreffelijke zijner leerwijze in het licht gesteld. Wij herinneren ons niet, hier iets wezentlijks te missen, of het moest dit zijn, dat het *karakter* des beroemden mans en het eigendommelijke zijner *geestrigting* bijna niet in het licht gesteld wordt. Ware dit geschied, wij hadden nog een' veel dieperen blik op den waardigen afgestorvene kunnen slaan. Welligt hebben de enge grenzen eener Akademische rede

den Hoogl. JUYNBOLL verhinderd, ook hierbij te vertoeven. Aan de veelheid der zaken, die in dit kort bestek zijn aangestipt, is het waarschijnlijk ook toe te schrijven, dat er zoo weinig verheffing is in den toon der rede, en dat de droefheid over een zoo zwaar verlies slechts met weinige woorden wordt uitgesproken. De Latiniteit wordt hier en daar door kleine vlekjes ontsierd, die echter gedeeltelijk aan het onderwerp zijn toe te schrijven, dat zich moeijelijk altijd in classieke bewoordingen ontwikkelen laat.

Wij hopen, dat deze *Sermo* niet de eenige openbare hulde zal zijn, die aan den beroemden WEIJERS wordt gebragt, en dat eene meer uitvoerige levensbeschrijving of hulde, liefst in onze moedertaal, onze landgenooten in staat stelle, de verdiensten van dezen beroemden tijdgenoot ook nog na zijn afsterven te waardeeren.

Archaeologie der Lijdensgeschiedenis van onzen Heer JEZUS CHRISTUS. *Historisch-critisch bewerkt door* J. H. FRIEDLIEB, *Hoogleeraar te Bonn. Uit het Hoogduitsch. Te Deventer, bij* M. Ballot. 1844. *In gr. 8vo. XIV en* 192 *bl. f* 1-90.

De lijdensgeschiedenis van onzen Heer heeft, bij menige belangrijke en aantrekkelijke zijde, ook veelvuldige moeijelijkheden voor den naauwkeurigen uitlegger. Zelfs baat het nog weinig, of al de letterlijke zin der verhalen met grammaticale naauwkeurigheid is nagevorscht, zoo lang over de zeden en gebruiken des tijds, die tot zulk eene behandeling van den grooten Lijder aanleiding gaven, geen helder licht wordt verspreid. Hier moet dus de Archaeologie in de dienst der Exegese treden, en alles aanvoeren, wat dienen kan, om de Joodsche oudheid, waarin wij ons hier verplaatst zien, regt te leeren kennen. Geen wonder dan ook, dat beroemde geleerden meermalen de lijdensgeschiedenis uit dit oogpunt hebben beschouwd. Nog worden de wetenschappelijke onderzoekingen van BYNAEUS en LIPSIUS door iederen kenner gewaardeerd. Maar ook de

practische godgeleerde, de geestelijke, die jaarlijks bij vernieuwing over de lijdensgeschiedenis prediken moet, ja zelfs de beschaafde Christen, die bij hare nadenkende lezing behoefte aan opheldering gevoelt, wenscht naar eene beknopte handleiding, waarin hij over de voornaamste Archaeologische vragen, die bij de beschouwing dezer roerende geschiedenis te doen zijn, het noodige kan vinden.

Aan die behoefte wordt door het stukje van FRIEDLIEB, dat wij hier aankondigen, op eene hoogst gelukkige wijze voldaan. Het is juist, wat een geschrift van dien aard naar de behoefte onzer dagen wezen moet: resultaat van grondig wetenschappelijk onderzoek, maar in een' algemeen toegankelijken vorm medegedeeld. Zonder vertoon van geleerdheid draagt het voor den kenner onmiskenbare sporen van grondigheid en zelfstandigheid. En des te moeijelijker was dit op dit veld van onderzoek, dewijl het vele, wat reeds sedert de tijden der Kerkvaders hier en daar tot Archaeologische opheldering der lijdensgeschiedenis is te berde gebragt, eene sterke scheiding van kaf en koren noodzakelijk maakt, die niet kan worden tot stand gebragt, ten zij men zelf de bronnen onpartijdig onderzoeke. Het ontbreekt ons niet aan de bewijzen, dat de Heer FRIEDLIEB ook deze laatste moeite niet heeft ontzien, en zonder het licht te verwerpen, door zijne voorgangers ontstoken, echter zijnen eigenen weg bewandeld heeft. Hij heeft daarbij van de nieuwste monografiën over sommige afzonderlijke punten kennis genomen, en openbaart in de Rabijnsche literatuur eene niet gewone bedrevenheid. Het blijkt ook gemakkelijk, dat hetgeen men in verschillende commentariën tot opheldering ook der lijdensgeschiedenis bijeengebragt vindt, ook het gebruik van dit geschrift geenszins overbodig maakt. Immers, daar, waar de grammaticale opheldering der woorden hoofdzaak is, wordt aan de voorstelling der geschiedenis in haar geheel, bij het licht der oudheidkunde beschouwd, niet altijd het noodige regt gedaan.

Na een kort overzigt der voorbereidende gebeurtenissen, begint de Schrijver met de voorstelling van de laatste dagen

vóór het *Pascha*. Hij leidt ons vervolgens tot eene oudheidkundige beschouwing van het Sijnedrium, verklaart al de bijzonderheden, tot dit gebied behoorende, in het verhaal van den maaltijd te *Bethanië*, heldert de zeden en gebruiken op van het Paaschfeest, door den Heer nog gevierd, en geleidt ons vervolgens naar al die plaatsen, waar Hij zijn lijden onderging, tot dat wij ons aan zijn graf verplaatst zien.

Wij herinneren ons niet ééne bijzonderheid van belang voorbijgegaan te zien. Overal is kortheid, helderheid, wetenschappelijkheid te bespeuren. Op enkele punten zouden wij aan een ander gevoelen dan dat des Schrijvers toegedaan zijn. Bepaaldelijk hadden wij meer en grondiger inlichting verlangd aangaande den waren tijd, waarop JEZUS het Paaschmaal heeft gegeten, aangaande het beslissende van den lanssteek, Hem na het sterven toegebragt, en aangaande de historische geloofwaardigheid der zonsverduistering op 's Heeren doodsdag. Doch de beknopte schaal, waarop het boeksken aangelegd is, verbood den Schrijver zeker, in sommige betwiste punten dieper in te treden. Ook voor de Christelijke kunst, die zich aan de voorstelling van zoo menige bijzonderheid der lijdensgeschiedenis gewaagd, maar ook soms door traditionele dwalingen en gebrek aan Archaeologische kennis vergrepen heeft, bevat dit geschrift belangrijke wenken. De ongenoemde Vertaler heeft wèl gedaan, het voor ons publiek in een' zuiver Hollandschen vorm over te gieten. Met hier en daar eene enkele uitbreidende, bevestigende of wijzigende aanteekening neder te stellen, had hij geen overtollig werk verrigt. Wij bevelen deze bijdrage voor de Archaeologie gaarne aan.

Wij prediken den gekruisten Christus. Feestrede ter viering van het honderd-vijftigjarig gevestigd bestaan der Evangelisch-Luthersche Gemeente te Zutphen; gehouden bij gelegenheid van den aanvang der jaarlijksche prediking van 's Heilands lijden, op den 2 Maart

1843, *door* J. C. SCHULTZ JACOBI. (*Met geschiedkundige Aanteekeningen.*) *Te Zutphen, bij* W. C. Wansleven. 1843. *In gr. 8vo.* 76 *bl. f* :-75.

Anderhalve eeuw nadat de stedelijke regering van *Zutphen* de Evangelisch-Luthersche gemeente in die stad door het vergunnen van vrijheid tot het bouwen eener openbare kerk erkende, werd deze feestrede uitgesproken, in welke de redenaar, tevens naar aanleiding van de aan te vangen lijdensprediking, zijne gemeente de prediking van CHRISTUS *den gekruisigde* (*gekruiste* is ontaalkundig) voorstelde als de leus der Apostelen — de leus onzer vaderen — en de leus, die ook wij nog voeren en moeten blijven voeren. Hetgeen in het tweede gedeelte wordt aangestipt nopens de geschiedenis der gemeente, vindt nadere uitbreiding in de aanteekeningen, tot welker zamenstelling van stads-notulen en andere echte bescheiden gebruik is gemaakt. De opzettelijk tot de plegtigheid vervaardigde gezangen worden op hunne plaats in de feestrede opgenomen; een afzonderlijk gedrukt exemplaar ontvingen wij er mede van. Het een en ander getuigt van belangstelling in het feest, gelijk rede en aanteekeningen van de kunde en goeden smaak des Eerw. SCHULTZ JACOBI. Onder zijne leiding en opzigt bloeije zijne gemeente! En mogen de gevoelens van algemeen Christelijke welwillendheid, en eenheid in Hem, die ons eenig Hoofd is, wien en wien alleen wij allen moeten prediken, meer en meer aan den dag leggen, dat afdeelingen in de Christelijke kerk zich zeer wel met *die* eenheid des geloofs verdragen! Dezen wensch paren wij aan de aankondiging van dit stukje, dat ook als bijdrage tot de bijzondere kerkgeschiedenis opmerking verdient.

Wij laten eene andere gelegenheidsrede volgen:

De bestemming van een Christelijk bedehuis. Leerrede over 1 *Kon. VIII:* 29ᵇ *bij de inwijding van het nieuwe kerkgebouw der Hervormden te Vierlingsbeek; door* C. W. PAPE, *President van het Provinciaal kerkbestuur*

van Noord-Braband, en Predikant te Heusden. Te 's Hertogenbosch, bij P. R. D. Müller. 1843. *In gr. 8vo.* 35 *bl. f* :-40.

Met de omstandigheden onbekend, onthouden wij ons van vragen naar de redenen, waarom niet de leeraar der gemeente zelf, maar een ander, naar het schijnt, in zijne hoedanigheid van lid der hoogste kerkbesturen, tot het besturen der op den titel aangeduide plegtigheid zij uitgenoodigd. Genoeg: de rede beantwoordt aan haar doel, en der gemeente, waar zij werd uitgesproken, zijn nuttige lessen en herinneringen gegeven. Want de Eerw. PAPE, na de omstandigheden te hebben vermeld, onder welke SALOMO de woorden sprak, van welke de tekst een gedeelte is, handelt over de bestemming van een Christelijk bedehuis, als: opvoedingsgesticht in zuivere godsdienstkennis; als oefenschool in ware godzaligheid, en als bewaarplaats van het heiligste en dierbaarste, dat wij op aarde bezitten; waarna de Redenaar met gepaste aanspraken besluit. Dat de plaatselijke gesteldheid, te midden van eene veel grooter Roomsche bevolking, invloed heeft op de ontwikkeling, zal wel niet behoeven gezegd te worden. Echter ontsnapt (en wie zou het ook anders verwachten?) geen onbescheiden of onbedacht woord aan de pen. De Eerw. Spreker houde ons ten goede, dat wij hem niet toegeven, dat »*Godshuizen* de veelbeteekenende naam is" van onze Christelijke kerken; die naam past, naar het spraakgebruik, alleen op liefdadige gestichten; en wij zouden ook wel eens met den Heer PAPE willen spreken over hetgeen, bladz. 14, staat: »Onderscheiden zijn de beteekenissen der uitdrukking: *Gods naam.* Dan eens geeft zij God zelven en zijne volmaaktheden, dan zijne zegenende hulpe, dan weder zijne openlijke vereering te kennen (*Gen.* IV: 26; 1 *Sam.* XVII: 45; *Ps.* VIII: 2; IX: 11)." De eerstgenoemde beteekenis is — wil men niet dogmatiseren, de eenige en natuurlijkste; haar streng vast te houden zou het Doopsformulier (*Matth.* XXVIII: 19) meer ophelderen, dan allerlei gevolgtrekkingen en rede-

neringen; maar dit in het voorbijgaan. Wij zouden op een terrein komen, waar onze zeer beperkte ruimte althans *bij* de aankondiging eener gelegenheidsrede (waarom altijd *leerrede?*) ons niet brengen mag.

Geschiedenis der Godsdiensten, behelzende de oude en hedendaagsche godsdienstige gebruiken, plegtigheden en leerbegrippen van alle volken der aarde, door F. T. B. CLAVEL, *opgehelderd door eene menigte Staalgravures. In 25 Afleveringen, à f :-60 de Aflev.* 1—3*de Aflevering; bladz.* 1—96. *Te Gouda, bij* G. B. van Goor. 1844.

Het was geen ongelukkig denkbeeld, voor het beschaafd publiek eene geschiedenis der Godsdiensten te bewerken, naar de behoeften onzer dagen berekend. De uitvoerige werken toch van MOUBACH, HURD en anderen, hoeveel voortreffelijke bouwstoffen ook aanbiedende, zijn echter evenmin door inhoud als door vorm voor het standpunt onzes tijds en den smaak onzer lezende wereld geschikt. De Heer CLAVEL verdient dus dank, dat hij eene taak heeft opgevat, waarvan wij heden den aanvang aankondigen.

Bij gebrek van voorrede, worden wij terstond naar de inleiding verwezen, om ons met het doel van zijnen arbeid nader bekend te maken. Ook hier vinden wij echter ons teleurgesteld, daar hier terstond eenige aanmerkingen worden medegedeeld over Godsdiensten in 't algemeen. Wij weten dus niets van de bronnen, waarvan de Schrijver heeft gebruik gemaakt, van de waarborgen voor de geloofwaardigheid van hetgeen hij mededeelt, van de beginselen, waarvan hij zelf uitgaat bij de beschouwing en beoordeeling der Godsdiensten, die hij beschrijft. Wij houden dit voor een wezentlijk gebrek in het dusver geleverde, waarvan wij de verbetering, zoo ver dit nog mogelijk is, ernstig van den Schrijver wenschen. — Aan den stijl te beoordeelen, zou men tot een' grootendeels Franschen oorsprong van het hier geleverde moeten besluiten. Ook de platen,

van Fransche graveurs afkomstig, en met het opschrift: *Histoire des Religions* voorzien, bevestigen die gedachte.

De inleiding slaat een' vlugtigen blik op alle Godsdiensten te gelijk, om (uitgegaan van de bedenkelijke stelling, dat het Pantheïsme de oudste Godsdienst zou geweest zijn) over hare beginselen, genie (?), hare vormen, haar ontstaan, hare ontwikkeling en haar einde te oordeelen. Belangrijke mededeelingen worden hier gedaan aangaande de oudste symboliek, vooral die der getallen. — Het *eerste boek* handelt over het *Bramaïsmus*, als het oudste van alle geloofsstelsels, en wel bepaaldelijk over deszelfs heilige boeken, en de daarin vervatte Cosmogonie, Theogonie, Eschatologie en Moraal. Van de laatste is in de voor ons liggende derde Aflevering nog slechts een gedeelte ontwikkeld.

Wij behouden ons voor, zoo de inhoud van het vervolg even veelomvattend en belangrijk is als die van het begin, het geheele werk later aan grondiger toets te onderwerpen. Voor het tegenwoordige moge deze korte aankondiging volstaan, om de lezers van dit Tijdschrift op eene onderneming te wijzen, die, naar het ons voorkomt, belangstelling en ondersteuning verdient, en van welke wij de voortzetting wenschelijk achten, daar zulk een arbeid, op de regte wijze ingerigt, aan eene wezentlijke behoefte des tijds zal voldoen.

Het Koninklijk Placet, eene Verhandeling van JOSEPH EHRSAM, *R. C. Hulpprediker te Hitzkirch. Uit het Hoogduitsch. Benevens een Aanhangsel, betreffende de regten, vrijheden en gebruiken der Belgische (Nederlandsche) Kerk. Te Utrecht, bij* van Dorp en Heringa. 1843. *In gr. 8vo. XII en 84 bl. f* :-80.

De Schrijver van dit stukje kon, daartoe uitgenoodigd, niet besluiten om een adres te onderteekenen aan den Grooten Raad van het Kanton *Lucern*, behelzende onder anderen ook een verzoek om de afschaffing van de wet op het

placet. De Schrijver berokkende zich door deze weigering vijanden en de beschuldiging van *onkatholicisme.* Zijn doel in deze bladen is, zijne overtuiging en de gronden voor dezelve opentlijk aan te kondigen. Hij meent zijne opgenomene taak te volbrengen door met korte trekken I. voor te stellen: de betrekking tusschen de Kerk en den Staat; II. aan te toonen de gronden, waarop de wet van het *placet* berust. Wat nu betreft *de betrekking tusschen de Kerk en den Staat*, wijst de Schrijver op het wezen, de grenzen en het doel van de kerkelijke magt, vooral in betrekking tot den Staat, en op derzelver wederzijdsche betrekking tot elkander. Tot *aanwijzing der gronden, waarop de wet van het placet berust*, beroept hij zich op de algemeene kerkgeschiedenis en de geschiedenis van het *placet* der Zwitsersche eedgenooten, en toont aan, dat het *placet* in alle Katholijke Staten in werking en van kracht is. — In het aanhangsel bewijst de Vertaler, dat, hetgeen in het werk van EHRSAM met betrekking tot het Zwitsersche eedgenootschap is voorgesteld, ook van toepassing is *op de* Nederlandsche Roomsch-katholijke kerk, en dat ook hier *steeds het* regt van *placet* gegolden heeft. Indien nog iemand, na de voortreffelijke Verhandeling van den Hoogleeraar KIST over hetzelfde onderwerp, bewijs voor de regtvaardigheid en het nut der uitoefening van het regt van *placet* door den Souverein noodig heeft, dan kan dit wèlgeschreven stukje van eenen verstandigen Roomschgezinden Schrijver eene heilzame bijdrage zijn tot het vellen van een billijk en onpartijdig oordeel.

Materia Chirurgica. Leer van het uitwendig gebruik der Geneesmiddelen. Door Dr. W. A. KAMPFMÜLLER. *Naar het Hoogduitsch door* W. L. EICKMA. 1—3*de Aflevering. Te Schoonhoven, bij* S. A. van Nooten. 1844. *In gr. 8vo. Bl.* 1—192. *Per Aflevering f* :-60.

» Schon wieder! — kann man wohl ausrufen, — schon wieder eine » aüssere" Heilmittellehre, schon wieder eine

alphabetische »Lehre", schon wieder eine jener literarischen Unternehmungen, welche ihr Dasein wissenschaftlich gar nicht rechtfertigen können, und praktisch nur dadurch, dass allerdings leider von den Sack- und Lastträgern der Praxis in der Regel Alles gekauft wird, was nach »Recepten und Kurarten" schmeckt. Damit wäre eigentlich Alles gesagt, was man zu dieser Compilation sagen kann." — Met deze woorden vangt Dr. H. E. RICHTER zijne alles behalve gunstige beoordeeling van het Iste Heft der *Materia Chirurgica* van Dr. W. A. KAMPFMÜLLER, in N°. XII van den jaargang 1843 van SCHMIDT's *Jahrbücher d. in- u. ausl. Ges. Medic.*, aan. En naauwelijks zijn er drie maanden na deze aankondiging verstreken, of ook van dit werk van den Duitschen nabuur wordt aan ons Nederlandsch publiek eene vertaling aangeboden! Niet lang te voren was onze geneeskundige literatuur met eene vertaling van het *Encyclopedisch Woordenboek der practische Geneesmiddelleer* van G. F. MOST verrijkt (?), van welk werk men in hetzelfde nommer van SCHMIDT's *Jahrbücher* eene even ongunstige recensie lezen kan, en bij gelegenheid van welks verschijning in het Nederduitsch de volgende, voor ons zeer vleijende, aanmerking werd gemaakt in de *Allg. med. Centr. Zeitung*, 1844, N°. 25, p. 200, »dat zonderlingerwijze tegenwoordig in het Nederduitsch vertaald wordt het prulwerk van den veelschrijvenden MOST over de Geneesmiddelen; een werk, dat de Duitsche Letterkunde ontsiert; het schijnt alsof den *Hollanders* alle smaak ontvloden is." Aan dergelijke beoordeelingen in het buitenland stelt men zich bloot, wanneer men zoo maar alles zonder onderscheid, rijp en groen, uit den vreemde op onzen grond overbrengt. Wat het door ons aangekondigde werk betreft, wij moeten het erkennen, dat reeds de titel ons niet gunstig voor hetzelve innam. De scheiding tusschen in- en uitwendige geneeskunde moge in de praktische uitoefening niet te vermijden zijn, wetenschappelijk is zij niet te verdedigen, en reeds hierom moest het verschijnen van eene afzonderlijke *Materia Chirurgica*, in eenen tijd, waarin men meer en meer begint in te zien,

dat er uit een wetenschappelijk oogpunt geene strenge grenzen tusschen in- en uitwendige geneeskunde te trekken zijn, bevreemding wekken. Maar daarenboven is de alphabetische volgorde, waarin de verschillende geneesmiddelen worden afgehandeld, geheel in strijd met het logisch en systematisch beginsel, hetwelk een' ieder, die eenig wetenschappelijk onderwerp wil behandelen, behoort te leiden. De meest heterogene middelen worden, naar de rij af, zoo als zij in het alphabet op elkander volgen, nevens elkander afgehandeld; men springt van de *agglutinantia* (klevende middelen) op de *alcalia* (loogzouten) over (bl. 42*sq.*), van de *althaea* (bl. 49) op den aluin (bl. 51). Een der zonderlingste sprongen is wel die op bl. 168 en 169 van *Butyrum* (boter), welke weekmakend, verzachtend, inhullend, glibberigmakend, openend, ontstekingwerend en krampstillend genoemd wordt, op het *Butyrum Antimonii* (chloridum antimonii), hetwelk als het krachtigste vloeibare bijtmiddel wordt beschreven. Trouwens, wanneer de Schrijver eene eigenlijke rangschikking der geneesmiddelen had beproefd, wij vreezen, dat deze er niet minder wonderlijk zoude hebben uitgezien. Wij lezen bijv. van *anatriptica* (middelen, die uitwendig worden ingewreven) van *anticarcinomatosa*, van *anticariosa*, van *antilyssa* (middelen tegen de hondsdolheid), van *antipediculosa* (middelen tegen ongedierte), *antipsorica*, *antodontalgica* (middelen tegen tandpijn) van *antisiala* (middelen tegen den speekselvloed), onder welke laatste rubriek de *Cortex peruvianus*, *aqua chlorata*, de *hepar sulphuris* en de *mercurius solubilis Hahnemanni* zeer vriendschappelijk naast elkander staan. Wat nu de behandeling der afzonderlijke artikels betreft, ook deze laat veel te wenschen over. De physische en chemische kenmerken worden doorgaans zeer oppervlakkig en onvolledig opgegeven: van de middelen uit het plantenrijk wordt slechts de naam van de plant en de plaats, waar deze groeit, vermeld, niet eens, tot welke natuurlijke familie of tot welke klasse, volgens het systema van LINNAEUS, dezelve behoort, noch ook welke de kenmerken dier plant zelve zijn: van vele preparaten, uit het

mineraalrijk, wordt de bereiding niet opgegeven en van geene bereiding de verklaring, hoe het toch komt, dat langs dezen weg dit of dat preparaat geboren wordt. Dikwijls zijn de definities zeer onbepaald en onjuist, bijv. »*Acida*, zuren. Volgens BERZELIUS (?) worden zuren die oxyden genoemd, welke door de electro-negative metalen (d. i. zuurvormende metalen) en door de metallöiden gevormd worden, en waarvan de meesten eenen zuren smaak hebben." (Bl. 8.) Onder de zuren met een enkelvoudig radicaal, welke uit zuurstof en eenige andere enkelvoudige of onontleedbare stof, welke tot zuurvormend radicaal dient, zijn zamengesteld, wordt ook het *acidum hydrochloricum* geteld; onder de zuren met een drievoudig radicaal, welke uit *oxygenium*, *hydrogenium*, *carbonium* en *azotum* zijn zamengesteld, vindt ook het *acidum prussicum* (*hydrocyanicum*) zijne plaats. Van eene eigenlijke pharmacodynamiek wordt niet gehandeld; maar in de meeste gevallen krijgt men achter ieder middel eene opsomming van alle uitwendige kwalen en gebreken, waartegen het is beproefd, welk aantal niet zelden zoo groot is, dat men, aan het einde gekomen, bijna vraagt: Tegen welke kwaal is het middel *niet* goed? Soms is de aanbeveling vreemd genoeg. Zoo bijv. (bl. 16) die van verdund zoutzuur, om het oog mede te baden; wanneer er een ijzersplinter in het oog is geraakt, ten einde door middel van dit zuur het ijzer op te lossen!! De inademing van ammoniadamp wordt (bl. 67) aanbevolen, wanneer chloriumgaz, salpeterzuur, blaauwzuur, zwaveldampen nadeelig op de longen gewerkt hebben; en dergelijke meer. Daarbij is het aantal medegedeelde recepten bijzonder groot, achter ieder van welke steeds de kwaal staat opgeteekend, waarvoor het goed is.

Na het ontwikkelde zal men het voorzeker voor onze Nederlandsche chirurgen niet zeer streelend vinden, wanneer de Vertaler (op het omslag) deze *Materia Chirurgica* voor iederen heelkundige *onmisbaar* noemt. Als *pons asinorum*, hoogstens tot naslaan, kan zij dienen, maar als werk van studie is zij volkomen ongeschikt. Overigens heeft

de Vertaler zijne taak over het algemeen goed volbragt; de Duitsche zin is doorgaans goed teruggegeven. Op enkele onnaauwkeurigheden stootten wij, zoo als meermalen op *scrophulus* voor *scrophulosis* (of *strophulus?*) *rubifaciens*, gedephlogistiseerd zoutzuur (bl. 77) arthrocacisch gewrichtslijden (bl. 33), variceuse haemorrhoïdes (bl. 54), *genees-de* voor *genas*, BOERHAVE, LAENEC voor BOERHAAVE, LAENNEC enz. Kluchtig is de misstelling op bl. 121: »CARMICHAËL beveelt het *Arsenias ferri* hoofdzakelijk bij open kanker en bij *noli me tangere* [welke kwaal mag dit zijn?] aan." Waar de Schrijver, bl. 10, 22 en op meer plaatsen zijne lezers omtrent de beschrijving der bereidingswijze van het door hem behandelde middel naar de Hessisehe Pharmacopee verwijst, zonder mede te deelen, wat daar gelezen wordt, kon hij voor zijne Hessische lezers volstaan, maar wij twijfelen er aan, of de Hollandsche heelkundigen, die deze *Materia Chirurgica* mogten gebruiken, de Hessische Pharmacopee bij de hand zullen hebben, om na te slaan, wat daar gezegd wordt; de Vertaler had dus aldaar, tot goed verstand, het ontbrekende moeten aanvullen. — Druk en papier zijn goed.

Practisch Handboek der Clinische Heelkunde, volgens de nieuwste mededeelingen der voornaamste Heelkundigen van alle landen stelselmatig bewerkt; vrij uit het Hoogduitsch vertaald door J. D. TEMMINCK, *Med. Docter te Gorinchem. Uitgegeven onder medewerking van* F. W. KRIEGER, *Med. Chir. et Art. Obst. Doctor, Lector aan de clinische school te Rotterdam. Deel I. Aflevering* 1. *Te Gorinchem, bij* H. Horneer. 1844. *In gr. 8vo. IV en* 128 *bl. f* 1-20.

Een plan, gevormd door VAN ONSENOORT, opgevat door HENDRIKSZ en ten uitvoer gebragt (ten minste een begin gemaakt) onder medewerking van KRIEGER, brengt eene goede aanbeveling mede.

Wij bekennen het; bij den toestand der heelkunde in

ons vaderland, waar de leerlingen zich meestal bepalen tot het aanleeren van het hoognoodige, om door het examen te komen, om zich daarna veelal slechts met het lezen van een of ander tijdschrift bezig te houden, moet een werk, dat het gemis van vele boeken kan vergoeden, en tevens kort, zakelijk en stelselmatig zamenvat, wat heinde en ver verspreid is, van onberekenbaar nut zijn. Menigeen toch zal daardoor opgewekt worden, kennis te nemen van zaken, die hem anders misschien vreemd zouden zijn gebleven, en is de lust tot studie en zelfoefening eens levendig, dan reeds is veel gewonnen.

Daarom zijn de eischen, welke men aan zoodanig werk doen kan, veel en menigvuldig, en moet er bij de bewerking zorg worden gedragen voor éénheid en stelselmatigheid; niet slechts bij de indeeling der onderwerpen, maar in beginsels en grondslagen, volgens welke de afzonderlijke hoofdstukken behandeld zijn. Er moet met scherpe kritiek gekozen worden, opdat men geene verhandeling van eenen volgeling van BROUSSAIS naast die eens *Brownianns* vinde; of eene in den geest der *parasiten-theorie*, naast die der *Tübinger anti-ontologisten.*

Boven alles echter wordt er van geëischt, dat het, volkomen op de hoogte van den tijd zijnde, tevens in gemakkelijk te bevatten stijl bewerkt zij. Immers hij, wiens studiën op zulke schaal aangelegd zijn, dat zij het geheele gebied der wetenschap omvatten; die even bekend en vertrouwd is met de duistere Duitsche philosophische phrasiologie (maar al te dikwijls, en ten nadeele van het juiste verstand der zaken, op onze wetenschap overgebragt), als met den kernachtigen stijl der *Engelschen*, of sierlijke schrijfwijze der *Franschen*, voor *dezen* zijn zulke werken niet geschreven; hij kan er met een medelijdenden glimlach op nederzien. Doch de gewone practicus, die, of door veelvuldige bezigheden niet in staat is alles bij te houden; of de minder bemiddelde, wiens omstandigheden hem niet veroorloven, alles aan te schaffen; of hij, die op het platteland of in steden gevestigd is, waar geene openbare boekerijen aanwezig zijn, voor dezen zijn zulke col-

lectief-werken, mits aan de vereischten beantwoordende, onmisbaar, ja een schat te heeten.

Beantwoordt het aan te kondigen werk aan die vorderingen? Zal het in de bestaande behoefte voorzien?

Zoo als het daar ligt, niet volkomen.

Het eerste stuk bijv.: de *prikkeling* (irritatie) is volgens ROCHE en SANSON (waarom is hier de 3de uitgaaf van 1833 en niet de laatste aanmerkelijk vermeerderde van ROCHE en LENOIR van 1844 gebezigd? De Vertaler, over wien nader, had daarin moeten voorzien), dus geheel en al in den geest van BROUSSAIS, terwijl het tweede, de *bloedsophooping* (congestie) onder anderen, naar HUFELAND, en het derde, de *ontsteking*, volgens VETTER, (met nadering tot de nieuwere anatomisch-physiologische school) bearbeid is. Hoe kan men nu *irritatie en congestie*, die beide *factoren* der ontsteking, volgens zulke uiteenloopende beginsels behandelen? (*) Dit alles ware te vermijden geweest door zich niet slaafsch aan het oorspronkelijke te houden, door eene betere keus der te volgen schrijvers, door meer kritische bearbeiding der voorhanden stof. *Dan zoude men* er in geslaagd zijn, een voor de behoefte der vaderlandsche heelkunde onmisbaar en zoo veel mogelijk volkomen werk te verschaffen. Het kan niet anders, of zoo moet de bedoeling van VAN ONSENOORT en HENDRIKSZ geweest zijn. Daarom zoude het te beklagen zijn, indien dit werk niet werd, wat het zijn kon, en het is allerrampzaligst, dat de zoogenaamde *vrije* (?) vertaling aan zulke onbekwame handen toevertrouwd werd.

Want behalve dat de vrije vertaling niets is, dan eene woordelijke overzetting van den Duitschen zin in Hollandsche woorden, met verwaarloozing van al wat onze taal eigenaardigs en oorspronkelijks heeft; behalve dat de stijl dor, stroef, dikwerf onverstaanbaar is; behalve dat de constructie doorgaans slecht is, verraadt Dr. TEMMINCK op elke bladzijde volkomene onkunde, zoowel van de litt.

(*) Wij onthouden ons *thans* van eene meerder wetenschappelijke beoordeeling; ons doel is, voor het oogenblik, de *vertaling*.

van het onderwerp (en de kennis dezer mag men met regt van den Vertaler van zulk werk vorderen) als van de zaak en beide de talen.

Uit zoo vele ontelbare proeven willen wij tot staving van ons oordeel eenige bewijzen geven.

Bladz. 1. Wordt *naturgemässe Schätzung*, vertaald met, natuurkundige waardering; *regelwidrige Funktionen*, met tegenstrijdige werkingen.

Bladz. 2. *Oertlichkeit*, met zitplaats; *Autopsie*, met lijkschouwer; *pathognostischen Merkmale*, met ziektekundige merkteekenen; *Würdigung*, met erkenning; *Aftergebilden* met misvormingen, ontaardingen.

Bladz. 3. *Wesen* (der ziekte), met aanzijn; *Structurveränderungen*, met stofveranderingen; *Krankhafte Lebensäusserungen*, met ziekelijke levensverschijnsels. *Eine Trennung des Zusammenhanges hat statt gefunden, die gebrochenen Theile haben die angrenzenden Muskeln, Gefässe verletzt, die verrenkten Gelenkenden, die benachbarten Theile gequetscht*, is vertaald met, » er heeft eene (?) scheiding des zamenhangs plaats gevonden, de gebrokene deelen, hebben de aangrenzende spieren en vaten, de ontwrichte deelen (tautologismes) de aangrenzende zachtere beleedigd." Hier is dus *benachbarten Theile* door nabijzijnde *zachtere* overgebragt. Welke zijn die deelen, welke zachter zijn, dan spieren en vaten? *Verletzen* en *Quetschen* zijn verschillend. *Extravasat*, met bloedstorting, *latente Beinbrüche* etc., met uitgebreide.

Fieber tritt auf, diese oder jene Form der essentiellen Fieber, als Symptom des Allgemeinleidens oder der allgemeinen Reaction, wordt aldus vertaald: » er ontstaat koorts, in dezen of genen vorm der zelfstandige koorts (dus koorts in koorts, Ref.), als verschijnsels des algemeenlijdens (?) of der algemeene terugwerking."

Umfang, met hevigheid; *Subjective Merkmale*, met onbepaalde teekenen. Over het algemeen is de Vertaler met de woorden *Objectiv* en *Subjectiv* in de war (het schijnt, dat het subject het object niet goed begrepen heeft), daar hij ze meestal met uitwendig en inwendig

vertaalt. Onzes erachtens moeten zulke woorden, die in de wetenschappelijke terminologie overal opgenomen zijn, om geene verwarring te veroorzaken, onvertaald blijven.

Bladz. 4. *Aftergebilden*, met valsche weefsels; *an den innern organe etc. erscheinen*, met *aan* inwendige werktuigen enz.; *in Rede stellen*, met behandelen; *Glieder der Krankheit*, met klassen der ziekten. Dit is eene zeer belangrijke fout, omdat hier gesproken wordt van de waarde der waarneming van de verschijnsels derzelfde soort van aandoening in verschillende organen of stelsels, om zoodoende tot de natuurlijke ordening der verschijnsels voor de bijzondere ziekteleer te geraken. Het is duidelijk, dat de Vertaler ziekten en verschijnsels door elkander heeft gehaspeld.

Zoo zouden wij kunnen voortgaan tot in het oneindige. Wij gelooven, voor zoo verre onze ruimte het toelaat, voldoende aangetoond te hebben, dat de Vertaler in *geenen deele* berekend is voor zijne gewis niet gemakkelijke taak. (Wilden wij de onhollandsche, slechte zinnen opgeven, *wij zouden* bijna het geheele stukje moeten afschrijven.)

Het is ons *niet* bekend, of de Heer KRIEGER deel heeft aan de vertaling. Blijkens *zijn* berigt, schijnt zijne taak zich meer te bepalen tot het doen van praktische mededeelingen, of aanvulling der aan het werk ontbrekende deelen, als oogziekten, oorziekten enz. Wij laken het intusschen allerstrengst, dat hij zich van geenen meer zaakkundigen medearbeider voorzien, ten minste niet verhinderd heeft, dat het eerste stukje in zulke gedaante in het licht is verschenen. De werkelijk goede onderneming zoude daardoor veel kunnen lijden, en de vaderlandsche heelkundigen een werk ontberen, dat — wij herhalen het — voor hen van onberekenbaar nut kan worden.

Het eerste stukje is slechts eene proef. Daarom haasten wij ons, deze opmerkingen mede te deelen, den Heere KRIEGER en den Uitgever aanradende, toch vooral voor eene meer met den stand der wetenschap overeenkomende bewerking in goed, zuiver Hollandsch te zorgen; *alsdan*

— wij zijn er overtuigd van — zal het hun aan geene ondersteuning van de zijde van het publiek ontbreken. De Uitgever van het werk — zoo hij slechts voor betere correctie zorgt — verdient allen lof.

Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde, verzameld en uitgegeven door IS. AN. NIJHOFF. *Te Arnhem, bij* Is. An. Nijhoff. *IIden Deels* 3*de en* 4*de Stuk.* 1840. *IIIden Deels* 1*ste*, 2*de*, 3*de en* 4*de Stuk.* 1842. *In gr.* 8*vo. XVI en* 564 *bl. f* 7 - 50.

Sedert ons verslag der vorige stukken van deze belangrijke, en nog gestadig in belangrijkheid aanwinnende, verzameling, laatstelijk in den Jaargang 1840, bl. 169, van dit Tijdschrift, zijn wij door tusschenkomende omstandigheden verhinderd geworden, de hierboven gemelde stukken zoo spoedig aan te kondigen, als wij wel gewenscht hadden. Wij zullen thans dit verzuim herstellen door van dezelve gezamentlijk verslag te doen, en voor het vervolg gelijken tred daarmede te houden.

Het 3de Stuk van het 2de Deel vangt aan met eene belangrijke bijdrage van Mr. L. A. J. W. Baron SLOET, getiteld: *Zutphen voor het Veemgerigt.* Het geeft een nieuw inzigt ten aanzien der zoo moeijelijke vraag over het gezag, dat de Veemgerigten hier te lande gehad of zich aangematigd hebben. Het hier medegedeelde Vonnis is van 1451 en beslaat 16 bladzijden. — Hierop volgt 1°. JAN, *Graaf van Nassau, het Stadhouderschap van Gelderland verlatende*, (door den Heer NIJHOFF zelven). Het bevat elf onuitgegevene stukken, strekkende tot opheldering van het vraagpunt: Wat dien man kan bewogen hebben, om plotseling het staatstooneel te verlaten. De Schrijver helderde hierdoor op, hetgeen door VAN DE SPIEGEL (*Bundel van onuitgegevene Stukken*) omtrent JAN VAN NASSAU beweerd was. — 2°. Een nog onuitgegeven Brief van UYTTENBOGAERT van 13 November 1618 (en dus na de gevangenneming van OLDENBARNEVELD) aan FLORIS VAN

PALLANDT, Graaf van *Culemburg* (door P. C. MOLHUYSEN.) — 3°. *Naamlijst der Verhandelingen omtrent de Geschiedenis en het Staatsregt van ons Vaderland, voortgekomen uit de school van den Hoogleeraar* KLUIT. — Medegedeeld door den Heer NIJHOFF. Deze lijst bevat 16 nommers, en is zoo belangrijk als authentiek, zijnde ontleend uit eene levensbeschrijving van KLUIT, eigenhandig door dezen geschreven. — 4°. Een allezins lezenswaardig berigt van onzen ijverigen oudheidkenner L. J. F. JANSSEN omtrent *drie oude schilderijen op glas, aanwezig op den huize Babberich of Halsaf onder Sevenaar*, voorstellende N°. 1 den Zaligmaker, N°. 2 den Apostel PETRUS, N°. 3 Keizer LOTHARIUS, die in de 9de Eeuw leefde. Een hooge ouderdom schijnt aan deze merkwaardige stukken niet te kunnen ontzegd worden. — 5°. *De Woerd enz. te Kesteren in de Nederbetuwe.* — Mededeeling van den Predikant HELDRING. Ofschoon hier geene bijzondere ontdekking vermeld, noch tot een positief resultaat gekomen wordt, geeft het stuk echter belangrijke wenken omtrent het noodzakelijke van het onderzoek dezer, *door hunne ligging*, zwarten grond, en rijkdom aan oude scherven zoo kennelijke plaatsen. — 6°. *Oudheidkundige ontdekking op den Heimenberg bij Reenen*, door den Heer JANSSEN. — Eene zeer oude verschansing — waarvan nog eene dubbele rij wallen, met eene gracht omringd, duidelijk te onderkennen is. Belangrijke voorlooper van een nader onderzoek. En 7°. *Iets over eenen in den grond van de voormalige Abdij te Rijnsburg gevonden Gouden Ring* (door den Heer VAN DER CHIJS). Eene nette afbeelding vertoont den ring, rond welken het moeijelijk te verklaren opschrift staat:

AL SCIN IC ARM EN BEN NIET RIKE.

Ten ware men met den Heer VAN DER CHIJS gisse, dat deze ring nog een pendant had, waarop een voorafgaande of volgende regel stond, die te zamen één' geheelen volzin uitmaakten, is zeker dit opschrift moeijelijk te ontraadselen. Rec. denkt hierbij aan den ring, waarvan melding

gemaakt wordt in den *Messager des Sciences Historiques de la Belgique* 1839, bl. 147, doch die daar ook onontraadseld is gebleven. Deze had het navolgend vierregelig versje:

Noch soudic vroilec scien
Woude mien tsherts ceur bilien
Want nienmē u sal
Aehharestergal.

Eris mihi magnus Apollo, waarde Lezer, zoo gij mij zegt, wat *Aehharestergal* is!

Op dit stukje van den Heer VAN DER CHIJS volgen beoordeelingen 1°. van het *Archief voor Kerkelijke en Wereldsche (sic) Geschiedenis* van den Heer DODT VAN FLENSBURG: en 2°. van de 4 eerste Jaargangen van VAN DER MONDE's *Tijdschrift voor de Geschiedenis, Oudheden en Statistiek van Utrecht.*

Niet minder lezenswaardig is het 4de stuk dezer bijdragen. — Hier ontmoeten wij

1°. *Proeve van een kritisch onderzoek der zoogenaamde Kronijk van* ANDREAS CORNELIUS, door Mr. J. VAN LENNEP. De Schrijver verdedigt het oudere gedeelte van deze kronijk, 't welk aan OCKO SCARLENSIS en VLYTARP toegeschreven wordt, tegen de aanmerkingen van den Heer DE WIND, in zijne *Bibliotheek der Nederlandsche Geschiedschrijvers*. Het is moeijelijk om in weinige woorden hiervan verslag te doen. — Het gevoelen van DE WIND komt overeen met dat der meeste en meest critische geschiedschrijvers als EMMIUS, VOSSIUS, DOUSA, SCRIVERIUS, FOEKE SJOERDS en de meeste lateren. VAN LENNEP bestrijdt het op eene vernuftige wijze. Toch hechten wij nog al aan de aanmerkingen van eenen anderen Recensent in deze *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1838, bl. 464) op een stukje van den Heer FOCKEMA, die op hetzelfde aanbeeld geslagen had. — De op bl. 222 voorkomende naam SYBO THARICKS zal wel eene drukfeil zijn; men leze: SIEBE JARICHS.

2°. *Over den voorgenomen doop van den Frieschen Ko-*

ning RADBOD *door* WULFRAM, door G. H. M. DELPRAT. — De beroemde KLUIT heeft in zijne *Historia Critica*, T. I, Exc. I, beweerd, dat Bisschop WULFRAM RADBOD niet heeft kunnen doopen in 719, wijl hij (WULFRAM) reeds in 693 overleden was. — Eerst is de Heer GHESQUIÈRE, later onze WESTENDORP tegen dit gevoelen opgekomen. De Heer DELPRAT dringt het gevoelen van GHESQUIÈRE nader aan. Waarschijnlijk is WULFRAM gestorven in 720. Sommigen brengen zijnen dood zelfs tot 741.

3°. *Bedenkingen des Hofs van Gelderland tegen de uitvoering der Plakkaten van Keizer* KAREL, door I. A. NIJHOFF. Deze mededeeling geeft de twee navolgende stukken: 1°. den brief van Keizer KAREL van 31 Mei 1550, houdende stellig bevel om zijn Plakkaat tot uitroeijing der ketterijen af te kondigen; en 2°. den brief van het Hof van *Gelderland* van 30 Julij van dat jaar, houdende vele ernstige bedenkingen daartegen. Vooral dit laatste stuk is hoogst belangrijk, wijl het aantoont, met hoe veel ijver en mannenmoed onze voorvaderen zich toen reeds aankantten tegen den even verfoeijelijken als verderfelijken gewetensdwang.

4°. *Verboden wapenen onder* KAREL V *en* FILIPS II. Medegedeeld door denzelfden. Het bevat drie originelen van Aug. 1550, Sept. 1550 en Oct. 1561. Het laatste is het curieuste, en betreft alleen: *zekere cleyne voetbogen, wesende geheel van ijsere ende van der lenghde van eenen voet oft daaromtrent, ende sommige andere cleynder ende grooter: dewelcke men draeght secretelijcken, ende bedectelijken gespannen ende geladen mit eenen ijseren pijl.*

5°. *Bijzonderheden betrekkelijk het leven en karakter van Don* EMANUËL *van Portugal en* EMILIA *van Nassau.* Almede van dezelfde geachte hand. Een zeer fraai en volledig verhaal van den minnehandel en het huwelijk van WILLEM des Isten dochter EMILIA met Don EMANUËL van *Portugal*, en hare daarop gevolgde rampen. BOR had er reeds, in zijne *Ned. Oorlogen*, 34ste boek, veel van medegedeeld, doch loopt niet verder dan tot 1600.

NIJHOFF vult het aan uit eene reeks van vertrouwelijke (en tot dusverre onbekende) brieven van de beide vorstelijke personen aan FLORIS VAN PALLANDT, Graaf van *Kuilenburg*, en zijne gemalin.

6°. *Een Ontwerp van Overeenkomst tusschen Keizer* MAXIMILIAAN *en* KAREL, *Hertog van Gelre* (van 16 Maart 15$\frac{09}{10}$) —: Uit de historische nasporingen van den Heer L. PH. C. VAN DEN BERGH.

Voorts bevat dit stuk aankondigingen en berigten van verscheidene geschiedkundige werken, bijzonder van wijlen den Heer VAN ASCH VAN WIJCK, Mr. L. PH. C. VAN DEN BERGH, den Notaris HOUBEN, te *Xanten*, enz.

(*Het vervolg in een volgend N°.*)

Beschrijving der Stad Dordrecht, door J. SMITS, JZ., *te Dordrecht, en Dr.* G. D. J. SCHOTEL, *Predikant te Chaam. 2de, 3de en 4de Aflevering. Met Platen, Kaarten en Facsimile's. Te Dordrecht, bij* Blussé en van Braam. 1842—1844. *In gr. 8vo. CIV en* 249 *bl.*

Was de uitgave der eerste aflevering van dit geleerde werk (zie *Vaderl. Letteroef.* 1842, bl. 357) Rec. hoogst aangenaam, niet minder genoegen doet het hem, dat, hoewel met langzamen tred, het vervolg van hetzelve het licht ziet. Het eerste Deel is nu compleet en zal nog door vier andere Deelen gevolgd worden. Wij hopen het werk voltooid te zien, daar het eene belangrijke aanwinst voor onze vaderlandsche letter- en geschiedkunde wezen zal; te meer daar, al moge dan, gelijk al het ondermaansche, zoo als wij de Schrijvers toestemmen, ook deze arbeid zijne gebreken hebben, het een arbeid is, waarvoor door den eerste der Schrijvers vijftig en door den tweede vijftien jaren lang bouwstoffen verzameld zijn, en het dus een werk zal kunnen genoemd worden, dat, uit de meest belangrijke bronnen, die oudheid en geschiedkunde kunnen aanwijzen, zal zijn zamengesteld.

Om onze Lezers met deszelfs inhoud bekend te maken, deelen wij het navolgende mede:

Het eerste wat onze aandacht tot zich trekt is het beloofde

kritisch overzigt van de bronnen voor de geschiedenis van *Dordrecht*, een uitmuntend model voor het schrijven eener algemeene bibliotheek van Nederlandsche stad- en dorpbeschrijvers. Ieder, die slechts dit gedeelte inziet, zal zich niet alleen verwonderen over de uitgebreide belezenheid der Schrijvers, maar ook over de massa zoo gedrukte als ongedrukte bescheiden, betreffende de geschiedenis der stad, welke de Schrijvers ten dienste staan. Geene stad is er welligt in ons geheele vaderland, waar zoo veel M. S. S. voorhanden zijn als te *Dordrecht*; en waar men van regeringswege zulke uitmuntende bepalingen vindt, strekkende om die belangrijke stukken te bewaren en voor vernieling te behoeden. *Dordrecht* is in dit opzigt een voorbeeld voor vele steden in ons vaderland. Dit kritisch overzigt der bronnen voor de geschiedenis der stad, hetwelk bovendien naauwkeurige levensberigten inhoudt omtrent de schrijvers der gedrukte en ongedrukte beschrijvingen, kunnen wij beschouwen als eene inleiding tot de geschiedenis en beschrijving van *Dordrecht* zelve. Wij zeggen de Schrijvers dank, dat zij dit belangrijk gedeelte, dat zoo rijk is aan historische, literarische en bibliographische berigten, niet hebben achterwege gehouden. Bij de vermelding der verschillende uitgaven van GUICCIARDINI's werk (bl. LXXX) kunnen nog meerdere drukken opgegeven worden. Op bl. XXXVI is over het hoofd gezien, te corrigeren, dat er staat *Paquot* etc. *pour semour*, dat *servir* zijn moet.

Onmiddellijk op dit overzigt volgt de beschrijving, waarvan wij, wat het eerste stuk betreft, in onze vorige aankondiging verslag hebben gegeven.

In het 2de stuk wordt vooraf nog uitvoerig gesproken over het landschap de *Merwede*; iets dat zeer voegzaam voorkomt, daar én de geschiedenis van hetzelve en die van het kasteel of slot en der heeren, die het als eigen leengoed bezaten, én de strekking der rivier van dien naam, te allen tijde zeer naauw met de geschiedenis van *Dordrecht* verbonden waren. Al deze afdeelingen worden dan ook met groote naauwkeurigheid afgehandeld, terwijl dit stuk versierd is met een plaatje, twee afbeeldingen van het huis de *Merwede* voorstellende. De in bijlage T. medegedeelde *Claghen of lofdicht op Heer Daniel van de Merwede*, uit het m. s. Wapenboek van VAN HULTHEM, is eene welkome mededeeling.

Thans tot de beschrijving der stad zelve genaderd zijnde,

wordt hare oudheid in het tweede gedeelte des 3den stuks behandeld. Dit hoofdstuk is niet uitgebreid, maar niet te min volledig; en de uitkomst van de onderzoekingen en opsporingen der Schrijvers is de volgende; dat:

1.) Eene buurt van visschers, jagers en veehoeders, hetzij *Thoringers* of *Thuringers* in de VIde, hetzij *Nedersassen* of *Vriezen* in de VIIde of VIIIste eeuw, het begin van *Dordrecht* was.

2.) Die buurt breidde zich, onder bescherming van het slot de *Merwede*, van jaar tot jaar uit, kreeg de grootte van een marktvlek, dat, door de *Noormannen* verwoest, later wederom hersteld werd.

3.) Dit marktvlek werd, in het begin der XIde eeuw, onder het grafelijk bewind van DIRK III, tot eene poort of sterkte bevestigd, en verkreeg weldra den eersten rang onder de steden van het Graafschap.

Een facsimile uit de *chronica castri et coenobii Bavonis Gandensis* is bij de bijlagen geplaatst. Verder bevat het 3de stuk een hoofdstuk over den aanleg der stad en over derzelver naam. Bij het eerste is gevoegd een kaartje van *Dordrecht* omtrent het jaar 1160; bij het tweede, onder bijlage A., een uittreksel uit het uitmuntend stuk van den Heer P. C. MOLHUYSEN, getiteld: *de Anglen in Nederland enz.* (overgenomen uit de *Bijdragen voor de vaderl. geschiedenis en oudheidkunde* van IS. AN. NIJHOFF, te *Arnhem*, D. III. 1ste Stuk.)

Het vierde stukje vangt aan met een onderzoek over de eerste bewoners der stad, hetwelk natuurlijk met dat over de oudheid der stad in een naauw verband staat, en waarin de betrekking, die er tusschen de vijf standen, welke vroeger in ons vaderland waren, en wel de vorstelijke, adellijke, geestelijke, vrije- en slavenstand, bestond, naauwkeurig uiteen wordt gezet. Van het zoo wèl geschreven stukje: *over de staatkundige verlichting der Nederlanden*, *Mnemosyne* (N. verz.) D. IV, bl. 144, hebben de Schrijvers meermalen gebruik gemaakt.

In eene volgende afdeeling wordt de oorsprong van den handel en de nijverheid onderzocht. Dit onderzoek beslaat een aantal bladzijden, getuigenis gevende van de uitgebreide kennis der Schrijvers; het is zeer gepast, hierover in het breede uit te weiden: het onderwerp is zoo wel voor *Dordrecht* als voor *Nederland* in het algemeen belangrijk.

Met hoogstgewigtige mededeelingen over het wapen en de zegels der stad, en over het Poorter- of Burgerregt, wordt dit vierde stukje besloten, dat verder versierd is met eene fraaije afbeelding der zegels en het stadswapen — en met een facsimilé van den voorregtsbrief van Graaf DIRK III aan het wandsnijders-gilde te *Dordrecht*, gegeven in Februarij An. 1200. Titel en rugtitel voor het eerste Deel zijn hierbij.

Zoo hebben wij getracht een overzigt van het eerste Deel dezer nieuwe beschrijving van *Dordrecht* te geven. Het verdient, om naauwkeurigheid, goeden stijl en nette uitvoering, alle aanbeveling. Ref. zal nu het tweede Deel van dit belangrijk werk afwachten, den Schrijvers bij hunnen waarlijk moeijelijken arbeid lust en opgewektheid toewenschende, om de opgenomene taak te voltooijen. Aangemoedigd door een goed vertier, mogen ook de Uitgevers eenige belooning vinden voor de zorg, aan de goede uitvoering te koste gelegd.

Reizen in West-Indië en door een gedeelte van Zuid- en Noord-Amerika; door G. B. BOSCH, *in leven rustend Predikant van Curaçao, Ridder, enz. IIIde Deel. Te Utrecht, bij* L. E. Bosch en Zoon. 1843. *In gr. 8vo. X en 424 bl. f* 3-60.

Er zijn verscheidene jaren verloopen tusschen de uitgave van de beide eerste en van dit derde Deel der *Reizen* van den Heer BOSCH. Dit laatste is daardoor ter aankondiging in handen gekomen van eenen anderen beoordeelaar, dan de beide vroegere. Het staat intusschen ook genoegzaam op zich zelf, om niet noodzakelijk als een vervolg te worden beschouwd, en handelt geheel over *Suriname*. De Schrijver zelf is vóór de uitgave overleden en heeft de laatste hand aan zijn werk niet kunnen leggen, waardoor de taak van den Uitgever moeijelijker is geworden. Of een vierde en een vijfde Deel betrekkelijk *Noord-* en *Zuid-Amerika*, waarover de Schrijver in zijnen eersten brief spreekt, later nog zullen volgen, dan of dit plan door den dood is verijdeld, daarover zegt de Uitgever in zijn voorberigt geen enkel woord, en de uitkomst zal dit dus moeten leeren. In allen gevalle zouden wij er zeer aan twijfelen, of een tijdsverloop

van zoo vele jaren tusschen de uitgave van ieder Deel gunstig op het debiet zal werken.

Daar is in dit lijvige boekdeel veel en velerlei te lezen. De eerste brieven, na over de reize uit het vaderland naar de kolonie te hebben gehandeld, geven ons een overzigt van de geschiedenis dezer vaderlandsche bezitting. Wij ontvangen vervolgens eene beschrijving van *Paramaribo*, berigten aangaande de verschillende bewoners der kolonie, en zoo komt de Schrijver van zelf aan een onderwerp, dat hem blijkbaar veel belang inboezemde en ook in onze dagen van groot en overwegend belang is, de slaven. Van den elfden tot en met den twintigsten brief zijn de bladzijden van dit boekdeel aan de beschouwing van de slaven, den slavenhandel, de afschaffing der slavernij en alles, wat daartoe betrekking heeft, toegewijd, terwijl ook de drie laatste brieven nog vele dingen behelzen, die daarmede in verband staan. Verschillende plantaadjes worden bezocht, en hare voortbrengselen en bearbeiding beschreven, terwijl ook dieren en planten, in de bosschen en wateren gevonden, den Schrijver tot het mededeelen zijner berigten stoffe geven.

Er wordt in het een en het ander veel belangrijks gevonden, wat tot de kennis onzer West-Indische kolonie kan leiden. De Heer BOSCH was door zijne betrekking en zijn verblijf in de *West-Indiën* de geschikte man tot het maken en mededeelen zijner opmerkingen, en wij bevelen het boek, uit dat oogpunt beschouwd, dan ook zeer ter lezing aan allen, die met de kolonie in eenige betrekking staan, of bij haren meerderen bloei belang hebben.

Vraagt men ons oordeel over de wijze, waarop deze brieven zijn geschreven, te ontkennen valt het niet, dat er in dezelve eene breedsprakigheid heerscht, die het geduld van den lezer wel eens op eene moeijelijke proeve stelt, en dat het boek stellig er bij zoude gewonnen hebben, indien het door uitlating van al het overtollige en onbelangrijke, van onbeduidende anecdoten en weinig pikante aardigheden, een derde in uitgebreidheid had verloren.

Zeer twijfelen wij er aan, of men zich, bij de tegenwoordige wijze van zien, met de beschouwingen van den Schrijver over slavenhandel en slavenstand geheel zal kunnen vereenigen. Zij schijnen ons toe, van eenzijdigheid niet te kunnen worden vrijgepleit, vooral ook bij de verschoonende voorstelling van de ijselijkheden des slavenhandels, die toch

door zoo vele onwraakbare getuigenissen zijn gestaafd, en ten aanzien van de gevolgen der emancipatie in de Engelsche koloniën; ofschoon men uit deze aanmerking niet moet opmaken, dat de Heer BOSCH den slavenhandel voorstaat of een tegenstander is van de vrijlating der Negers. Over het laatste onderwerp heeft hij, dunkt ons, veel goeds gezegd. Over het algemeen leeren wij hem ook uit dit boekdeel kennen als een verstandig, bedaard, welmeenend man, die het goede wil, van overdrijving verre is en zekere goedhartigheid openbaart, die den lezer voor hem inneemt. Maar verheffing, gloed en geestdrift zijn hem dan ook in zijn schrijven vreemd, en vruchteloos zou men iets daarvan in het boek zoeken.

Adolf van Nierop, de Geuzen-Hopman. Tafereelen uit het laatst der XVIde Eeuw, door B. *Te Zwartsluis, bij* R. van Wijk, Anth. zoon. 1844. In *gr. 8vo.* 410 *bl. f* 3-60.

Het boek, waarvan wij heden verslag geven, bevat ontegenzeggelijk veel schoons; het vloeit over van nuttige wenken, van leerzame beschouwingen, en biedt in den vorm van een' roman vele geschiedkundige waarheden ter herinnering aan; de zeden van het laatst der zestiende eeuw en de dweepzieke godsdienstijver, die en Roomschen en Onroomschen tot de wreedste vervolgingen dreef, worden er, ongelukkigerwijze, maar al te zeer naar waarheid afgeteekend. Onder dat opzigt is het boek der lezing overwaardig. Maar als geschiedkundige roman, als voortbrengsel van smaak, laat het boek even veel te wenschen over, als ten opzigte van den stijl. Heeft de Schrijver slechts in losse wenken eenige tafereelen willen leveren, om daarin de heerschende begrippen van dien tijd met derzelver gevolgen aan te wijzen, waarom dan tot hoofdpersoon den man gekozen, wiens naam aan het hoofd des boeks prijkt? Als romanheld, evenmin als geschiedkundig persoon, is ADOLF VAN NIEROP juist niet degene, wien wij de eerste plaats zouden wenschen in te ruimen. Bij zijne eerste optreding verschijnt hij op het *Schager* slot als een onbeduidend persoon, die veel houdt van diep in de kan te zien; bij zijne bespieding van HANAUW en van den priester in een klooster te *Haarlem*, even als bij zijn verblijf te *Amsterdam*, valt er op 's mans hande-

lingen niet te roemen, en zoo gaat het verder voort. Of zal men hem dat liefkozen van eene ROSALIA en het drinken ten huize van zijn' oom, binnen *Amsterdam*, als zoo loffelijk aanrekenen? Wie had hier niet, waar de Schrijver zegt, dat VAN NIEROP te *Amsterdam* was gekomen, om met eenige geheime vrienden van ORANJE te spreken, verwacht, dat een belangwekkend gesprek, houdende een overzigt van 's lands toestand te dien tijde, in eenige bijzonderheden geschetst, zou medegedeeld zijn? Wie is niet teleurgesteld, als men van het beleg van *Haarlem* niets bijzonders verneemt, om met VAN NIEROPS herderlijk leven in eene stulp in *Haarlems* omstreken, en alwaar hij veertien dagen vertoefde, bekend gemaakt te worden? Wij hebben onder het doorlezen van dit boek steeds betreurd, dat men van de bouwstoffen der plaatselijke of meer algemeene geschiedenis zoo weinig heeft gebruik gemaakt, en men zich bepaald heeft tot overbekende zaken. In hoeverre het goed zij, om onder het bestaan der huidige staatsregeling de ingeslopene misbruiken in de Roomsche kerkleer en in het kloosterleven, die door geen een' Roomschgezinde dezer dagen zullen verdedigd worden, wederom en zelfs met scherpheid op te halen, laten wij geheel in het midden, echter kunnen wij, hetgeen omtrent het *proselytismus* is aangevoerd niet misduiden. — Wij hebben ook van den stijl des Schrijvers als minder aanbevelenswaardig gesproken, en wij willen dit gezegde gaarne met bewijzen staven. Wij vragen, als men goed doordenkt, of het wèl gezegd zij: »*en de slangenbeten van het geweten knagen mij aan het hart?*" (Bladz. 9). Is het wel juist uitgedrukt, als de Schrijver wilde zeggen: »*zoo staat de eenzame linde in het ruwe najaar op de opene vlakte, en breidt hare* GEKNAKTE *takken tegen de volle woede van den storm uit?*" (bladz. 23.) Wij verstaan de uitdrukking niet, voorkomende op *bladz.* 5: *maar schoon zijne dunne haarlokken aan* KERKHOFS-BLOESEMS *doen denken:* en op bladz. 93: *Deze lokken hadden, zoo als het gerucht wilde, reeds voor twaalf jaren die zilverachtige tint beginnen te vertoonen, welke den aanschouwer onwillekeurig aan* KERKHOFS-BLOESEMS *denken doet.* Wat toch is *Kerkhofs*-BLOESEM? En welk denkbeeld hecht de Schrijver daaraan? — Dat de stijl alles behalve eenvoudig is, blijkt daaruit, dat diezelfde haarlokken, waarvan de Schrijver op bladz. 93 spreekt, gezegd worden, *als wilgentwijgen tot op de schouders* neder

te hangen. Ook dat beeld is den Schrijver vrij gemeenzaam; het komt onder eene andere gedaante voor op bl. 48, alwaar wij lezen: »Een drassige rijweg, aan weêrszijden mèt knotwilligen beplant, die er in de schemering als spóken uitzagen, bragt hen," enz. (het slot van de op die 48ste bladzijde aangevangen zinsnede is weggelaten). Zouden de beide navolgende gezegden wel geheel van overdrevenheid, en dus onjuistheid, zijn vrij te pleiten, en rieken zij niet sterk naar hetgeen men *bombast* noemt; dan wel moet dat voor gloed en kracht van stijl worden toegejnicht. De Schrijver zegt, bladz. 228: *Hij* (te weten: *de avond*) *rustte daar op de stad en het leger, als een vaal lijkkleed op de graven, waarin men kort te voren* DOODE *lijken neerliet.* Zou het lijkkleed minder vaal zijn naar des Schrijvers oordeel, als die DOODE *lijken* er niet *kort te voren* in waren neêrgelegd; of kent de Schrijver ook andere dan *doode* lijken, die men in de graven nederlaat? — Even zoo lezen wij op bladz. 244: *De haardstede bestond uit enkele ruwe steenen, de zoldering was het rietendak; het vloertapijt* DE MOEDERSCHOOT DER AARDE. Zou die *moederschoot der aarde*, met het denkbeeld, dat daaraan gewoonlijk gehecht wordt, wel hier de gepaste uitdrukking wezen? — Wij gaan de schrijffouten met stilzwijgen voorbij. Genoeg is er gezegd, om den Schrijver oplettend te maken, om de talenten, die hij onmiskenbaar bezit, even als zijne belezenheid, waarvoor de aanteekeningen pleiten, met meer zorg te besteden, het snoeimes te gebruiken voor de te welige ranken, en het zijne aan te wenden, om, bij meer gekuischten stijl, meerdere degelijkheid in zijne tafereelen te brengen; daardoor zullen de door hem voorgedragene beschouwingen meerderen en dieperen indruk te weeg brengen, waarbij de lezer niet dan winnen kan; en waardoor de Schrijver zich eene eervolle plaats onder de vaderlandsche schrijvers met den tijd kan verwerven.

SCIPIO CICALA, *eene Italiaansche Geschiedenis uit de XVIde Eeuw. Naar den tweeden druk uit het Hoogduitsch van* PHILIP JOZEF REHFUES, *Koninklijk Pruisisch Hofraad en Curator der Universiteit van Bonn, door* J. W. J. STEENBERGEN VAN GOOR. *III Deelen. Te*

Doesborgh, bij Kets en Lambrechts. 1844. *In gr. 8vo:* 1340 *bl. f* 10-80.

Het tijdvak, in hetwelk dit verhaal geplaatst is, is dat der Spaansche heerschappij over het Koningrijk *Napels* onder den gehaten Onderkoning TOLEDO, het tijdvak, waarin dit land ten doel stond aan de roofzuchtige invallen der *Turken*, en zoo veel mogelijk verdedigd werd door de dappere Ridders der Orde van *Malta*. Het tooneel, waarop de hier verhaalde gebeurtenissen voorgesteld worden, is de stad *Napels*, de kusten en de zee, door welke *Italië* en *Sicilië* omringd worden. SCIPIO, den held des verhaals, zien wij nu eens als eenen jongman van edele geboorte in zijnen huiselijken kring te *Sorrento*, dan eens als banneling en staatsgevangene der achterdochtige *Spanjaarden*, elders wederom, onder den naam van SINAN-*Pacha*, het bevel voerende over tienduizend *Turken* en vijftig galeijen. Zulke plaatsen en toestanden, geschilderd door eene bekwame hand, moeten uit derzelver aard stof tot aangenaam onderhoud, opwekking der nieuwsgierigheid en eenen rijken voorraad van belangwekkende avonturen opleveren. Wij zijn het wel niet eens met den Schrijver, die de aanneming van het *Islamismus* door SCIPIO, den held des verhaals, en den overgang van den Vorst van *Salerno* tot de protestantsche geloofsbelijdenis op ééne lijn plaatst, en beiden veroordeelt, omdat zij het geloof, het volk en de maatschappelijke orde, waaronder zij geboren en opgevoed waren, verlaten hadden; wij willen niet oordeelen over de beweegredenen tot de handelwijze van beiden, maar zouden, door zulk eene onbepaalde uitspraak goed te keuren, niet gaarne zoo vele groote mannen veroordeelen, die of uit zucht voor de waarheid voor hunne veranderde inzigten in de waarheden van de Godsdienst uitkwamen, of, door de omstandigheden gedrongen, in eenen anderen levensstand en vaderland, dan waarin zij geboren waren, weldoeners der menschen werden. Niettegenstaande deze aanmerking twijfelen wij er niet aan, of deze Roman zal, tot aan deszelfs einde toe, met steeds onderhoudene belangstelling en genoegen gelezen worden.

Gedichten van A. VAN DER WOORDT, *en Levensberigt aangaande den Dichter van* J. C. WENCKEBACH. *Te 's Gravenhage, bij* J. M. van 't Haaff. 1843. *In gr. 8vo.* 160 *bl.* *f* 1-90.

Rec. is eenigzins verlegen bij het beoordeelen van dit boek. Hij is huiverig, om den indruk mede te deelen, dien de lezing van de gedichten van VAN DER WOORDT op hem gemaakt heeft, bij den hoogen lof, dien men vroeger meermalen aan dezen dichter heeft toegezwaaid, en die, vreezen wij, den toets des tijds niet zal kunnen doorstaan. Gaarne erkennen wij, dat men VAN DER WOORDT als dichter veel gunstiger zal beoordeelen, wanneer men hem in verband beschouwt met zijnen tijd en zich in dien tijd geheel verplaatst, dan wanneer men zijne stukken eenvoudig als dichtstukken, en zoo als zij daar liggen, gadeslaat: zij hebben eene grootere betrekkelijke, dan absolute waarde, en deze opmerking overtuigt ons reeds, dat zij niet bestemd kunnen zijn, om bij de nakomelingschap hoogen lof weg te dragen. Zij ademen, wat hunnen inhoud betreft, geheel en al den geest van den tijd, waarin zij geschreven werden, het laatste gedeelte der vorige eeuw, toen de vrijheidskoorts de volken aantastte, en zich ook in de stukken van den dag openbaarde. Ook in de gedichten van VAN DER WOORDT is afkeer van tirannij of Vorsten, brandende liefde voor vrijheid en onafhankelijkheid schering en inslag, en dat alles is in den toon, gelijk die toen aan de orde van den dag was. Hun, die dien tijd van opgewondenheid met hare goede en kwade verschijnselen niet hebben beleefd, boezemen die algemeenheden weinig belangstelling in, en dit is ook, naar het ons toeschijnt, toepasselijk op de meeste stukken van den jeugdigen VAN DER WOORDT. Wij verwonderen ons daarover niet noch keuren het af, maar geven alleen rekenschap, waarom zij voor onze en voor latere dagen niet geschikt zijn, en waarom de roem van den natijd, waarop de Dichter blijkbaar grooten prijs stelde, moeijelijk zijn deel kan worden. Zij, die bij de nakomelingschap door hunne verzen in levendig aandenken bleven, onderscheidden zich door iets anders, iets hoogers, dan wat uitsluitend tot hunnen tijd behoorde.

Doch zoo de inhoud dezer stukken in het algemeen ze

voor latere tijden minder geschikt maakt, de vorm doet dit nog meer. Het zijn rijmlooze gedichten in onderscheidene voetmaten der ouden. De ondervinding heeft ons geleerd, dunkt ons, dat onze taal daarvoor niet geschikt is, en alle proeven, hoe verdienstelijk ook, zijn in zooverre met eenen ongelukkigen uitslag bekroond, dat het haar niet heeft mogen gebeuren, aan deze soort van poëzij bij ons ook maar eenigzins het burgerregt te verschaffen. Ook deze vorm was een kind des tijds. Er ontwaakte een nieuwe geest in onze letterkunde; men wilde de boeijen afwerpen, die de achttiende eeuw onze dichtkunst had aangelegd, en gelijk het meermalen gaat, men zocht het heil niet in verbetering van het oude, maar in alles, wat nieuw was, en in wegwerping van het gebruikelijke. Wij kunnen ons dat alles zeer goed verklaren, maar het hindert ons toch en is ons een bewijs van onkunde zoowel, als van aanmatiging, wanneer wij een jong mensch, gelijk VAN DER WOORDT was, hooren zeggen: »'t Was genoeg, dat hij, voor zig, het rijm een nutteloos en der aandagt hinderlijk ding oordeelde, 't welk, wanëer men 't in al zijnen klinkklank wil laten hooren, den poëtischen uitdruk meestal zeer schadelijk wordt." Zulke woorden zouden ons doen vermoeden, dat hij met weinig vrucht onze beste dichters gelezen had of dat... de druiven voor hem zuur waren, dat hij geene genoegzame heerschappij over de taal bezat, om het rijm meester te zijn. Men kent het antwoord van POPE aan VOLTAIRE op de vraag, waarom MILTON zijn beroemd gedicht niet in rijmende verzen had geschreven: *Because he could not!* Zoo zijn wij ook ligtelijk geneigd te denken van hem, die het rijm hinderlijk noemt, en daarom tot rijmlooze versmaten de toevlugt neemt. Gaarne gelooven wij, dat VAN DER WOORDT zich groote moeite heeft gegeven, om deze regt te leeren kennen, en zich beijverd heeft om ze op onze taal toe te passen. Maar schier ieder van zijne gedichten is ons een bewijs, dat die toepassing gedwongen is, dat onze taal zich daartoe niet leent, en dat de gekozene voetmaat doorgaans, om zijn eigen woord te gebruiken, een veel hinderlijker ding is geworden, dan het rijm bij eenige oefening behoeft te zijn. Een paar coupletten tot staving:

U gaf de hemel rijkdom; en karig schonk
U, BURGH! der egte gratiën moeder niet

haar gunst, de gouden kunst, genieten,
leeren u, vriend! de bevalge muzen.

of:

Liefde en edel en groot; liefde voor 't menschdom, rein
als de hemel, wiens telg ze is; geene liefde, die
wijfsch de zeden des mans maakt, en zijn geest ontnerft
maar die manlijk gevoel ons geeft.

Dergelijke stroeve, onleesbare constructiën zijn er vele; waarlijk, niet ten voordeele van de poëtische uitdrukking. Van al deze stukken beviel ons het best het vers aan den Heer WENCKEBACH. Zoo wij de waarheid dus zullen zeggen, dan moeten wij betuigen, dat VAN DER WOORDT gelijk had, toen hij zijne gedichten enkel voor zijne vrienden wilde laten drukken. Deze, die zich daarbij den geheelen mensch herinnerden, konden ze op den prijs stellen, dien de Dichter er aan hechtte; wij gelooven niet, dat zij voor een grooter publiek geschikt zijn, en twijfelen er aan, of zij in onze dagen aan velen zullen behagen.

Indien wij intusschen aan deze uitgave het stuk van den Heer WENCKEBACH over den Dichter te danken hebben, dan verblijdt ons die uitgave. Met groote belangstelling hebben wij dit *gelezen*, en wij ontveinzen het niet, dat wij na die lezing de gedichten zelve ook met meer belangstelling nogmaals *doorliepen*. Zoo waar is het, dat zij van de persoonlijkheid des Dichters niet weinig van hunne waarde ontleenen, ja, nog meer, dat zij door deze eerst regt begrepen kunnen worden. De geschiedenis van VAN DER WOORDT is eene treurige. Ongetwijfeld was hij iemand van grooten aanleg, van edelen geest, en die bij eene goede leiding tot veel groots ware in staat geweest. Nu dwarsboomt de dwaasheid des vaders de neiging van den jongeling en dwingt hem tot een beroep, geheel strijdig met zijnen aanleg en zijnen lust. De gevolgen openbaren zich in de geheele stemming van 's jongelings geest en in de wijziging van zijn karakter, en wij beklagen het slagtoffer van ouderlijk onverstand en dwaze hardnekkigheid. Het is een leerzaam en waarschuwend voorbeeld, hetwelk de geschiedenis van de opvoeding des jeugdigen VAN DER WOORDT's ons geeft, en wij hopen, dat het niet vruchteloos zal gegeven zijn, waar het van toepassing mogt zijn. Gaarne erkennen wij, dat wij door het verhaal zijn medegesleept, dat wij voor en met den jon-

geling gevoelden, dat wij levendig leerden begrijpen, hoe zijne vrienden met hem ingenomen waren, en het verkeerde gereedelijk verschoonden.

Wij danken den Heer WENCKEBACH voor dit wèlgeschreven en belangrijk stuk. Eene nette uitvoering, een silhouet en facsimile zijn dit boekdeeltje tot sieraad.

De zedelijke doodt van Keyzer CAREL DEN V, *Tooneelspel, door* M. DE SWAEN. *Te Duynkerke, bij* L. Labus. *A°.* 1707. *In gr. 8vo.* 52 *bl.*

Men wordt wel eens ongeduldig bij het lezen van lange voorredenen, als men gretig naar de lezing van het werk zelf verlangt. Bij dit Tooneelspel heeft men hierover zeker niet te klagen. Boven de lijst der Personaadjen in dit stuk, vindt men alleen deze korte aanwijzing tusschen twee haakjes: *Dit schoon Tooneelspel, naar mijn inzien het beste stuk van al onze Vlaemsche Dichters der XVIIde eeuw, wordt hier herdrukt naer het eenigst bekende exemplaer, groot 48 bladzijden in quarto, mij door den Heer Archivarius* VAN DUYSE *ter leen verstrekt.* J. F. W. Die letters en dientengevolge dat oordeel beteekenen veel: zij wijzen op den teregt hooggeachten J. F. WILLEMS, den handhaver der nationale letterkunde in *België*, den meestgeliefden onzer broederen in de letteren aldaar, onvermoeid in zijne edele pogingen ten goede, uitgever van hoogstbelangrijke werken, taalgeleerde, dichter, man van smaak en fijn gevoel, hartelijk vriend, en niet hoog genoeg te waarderen door allen, die op een onafhankelijk taal- en volksbestaan prijs stellen. Mogten de *Belgen* vooral dit gevoelen en daarnaar handelen!

Gaarne hadden wij echter van onzen WILLEMS iets meer betreffende den Dichter M. DE ZWAEN bij deze gelegenheid vernomen. Wel is waar wordt in een klein naschrift van den drukker de lof toegekend van *uitnemende verhevenheid aen dien hooghverlichten gheest onder de Nederlandsche redenrycke gheesten, die de Nederlandsche tael in alle syne werken gestelt heeft op een trap, die noyt poeet voor hem en heeft konnen bereycken*; wel wordt dit het *laetste werk* genoemd van M. DE ZWAEN (niet SWAEN, als op den titel,) en het vooruitzigt gegeven op het aan het licht brengen van *nog een ander stuk*; en de

wensch ten slotte geuit: *dat God de eeuwige rust aen den wijsen geest geve.* Wel staat er op de eerste bladzijde, in eene noot van WILLEMS, dat *eenige weinige sinstorende tael- en drukfouten in desen herdruk verbeterd zijn, doch niet de spelling;* maar beter ware het toch, onzes oordeels, geweest, dat WILLEMS in een voorberigtje deze en andere bijzonderheden te zamen gegeven had, onder vermelding van zijn' naam en dien van den tegenwoordigen drukker en uitgever op den titel, daar toch de naam van den thans geheel onbekend geworden drukker met het jaartal 1707 eenigzins vreemd staat, en dit zelfs met schik niet schijnt overeen te brengen met de vermelding van den lof en de vergelijking der stukken van dichters *van de 17de Eeuw*, zoo lang wij niet meer van vroegere werken van dien Dichter DE ZWAEN kennis erlangen.

Maar hoe dit zij; van harte betuigen wij onzen dank aan de Heeren VAN DUYSE en WILLEMS, dat zij ons den herdruk van dit waarlijk verdienstelijk stuk gegeven hebben.

De Auteur heeft het teregt een *Tooneelspel* genoemd, geen Treurspel. Hij had het nog bepaalder een *Historiespel* kunnen noemen, als een overgang van de stukken der Rederijkers tot het eigentlijke Treurspel, zoo als men er ook sommige *bij* VONDEL en anderen van dien tijd heeft. Het stuk bevat één eenige handeling: de overdragt door KAREL V van zijne regering aan PHILIPS. Het heeft noch intrigue, noch knoop, dus ook geene zoogezegde verwikkeling, verwarring, ontbinding en losmaking. Het heeft geenen *Deus ex machina*, veel min is het op zoo hooge laarzen geschoeid, en dus ook niet van zoo hooge poëtische waarde, als b. v. een *Gijsbrecht* van VONDEL. Het is hoogst eenvoudig, vol staat- en zedekundige lessen, zoodanig als wij ons mogen voorstellen, dat b. v. een nooit volprezen CATS, als hij zich van wijdsprakigheid had kunnen onthouden, een dergelijk spel zou hebben vervaardigd. Het heeft ook wel hier en daar herhalingen, maar zonder woordenpraal of gerektheid; met één woord, het is vol waarheid en vrij van overdrijving; het is den lof, door eenen WILLEMS daaraan gegeven, zoo ver wij de Vlaamsche Dichters van dien tijd kennen, volkomen waardig. Daarenboven heerscht een vaste godsdienstige en zedekundige zin, eene waarheidsliefde, zonder eenige overdrijving, in het geheele stuk.

Het eerste tooneel (hier *uytgang*) van het eerste *bedrijf* is

een gesprek tusschen ORAIGNIEN en EGMONT, en de aanhef komt al dadelijk ter zake. Bl. 1.

ORAIGNIEN.

Heer graef, ghy oordeelt recht; geen vorst sal oyt na desen
Aen Neerlant soo gelieft en soo weldadigh wesen
Als Carel: neen, geen vorst heeft oyt soo wel vereent
Met t' opperste gesach den welstant der Gemeent:
Hij weet de herten en ghemoederen te winnen,
En wie hem dienen mach, moet tevens hem beminnen.
Gemeensaem sonder dwanck, en staetigh sonder pracht,
Betrouwt hy lijf en croon aen sijner borgers wacht;
En voegende de liefde en majesteyt te gader,
Voldoet niet min de plicht van keyser als van vader.

Daarna sommen ORANGE en EGMONT de daden van Keizer KAREL kort, krachtig en eenvoudig op, in tegenstelling van wat de *Nederlanders* van PHILIPS te wachten hebben.

In het eerste gesprek van den Keizer met PHILIPS (1ste Bed. 3de Uytg.) zegt de eerste:

Hoe wisselt 's menschen leven!
Hoe seer veranderen sijn wenschen met den tijdt!
't Hert van een jonghen vorst, de grootheyt toegewijdt,
En door dèn glans verdwelmt van sijn verheventheden,
Betracht alleen het padt van eeren in te treden:
Het soete lockaes van een heldennaem verleyt
Hem dickwils uyt den wegh van sijn voorsightigheyt,
Die teghenstrevende sijn eerzucht en sijn zegen,
Hem toont dat in de vrede is meer gheluck ghelegen.
Wat baerde dese drift al menigh ramp en druck!
Eylaes! hoe wanckelbaer, hoe broos is 't wapenluck!
Hoe grov'lijk doolt een helt als hy daer op derft steunen!
't Geval schept sijn genucht in rijcken te doen dreunen,
Te slechten nevens d'aerde een hooghverheven hof,
Den allertrotsten troon te brijselen tot stof.
Ghelooft wie 't heeft beproeft: ick heb nu menigh jaeren
Doorstaen en onderkent de grootste rijcksgevaeren,
En met ervaerenheyt gheleert, wat swaeren last
Een machtigh heerschappy op vorstenschouders past:
De liefde der gemeent, de vrede met gebueren,
Doen aller staeten rust en welstant altijd dueren.
Gheluckige monarck, die op die zuylen bouwt,
Waerop men noyt vergeefs sijn macht en heeft betrouwt!

En KAREL, in zijne alleenspraak, (1ste Bed. 4de Uytg.) verbergt zijne bekommering bij het overgeven van het gebied aan PHILIPS niet.

Des wereldts beste deel staet onder mijn vermoogen.
Millioenen menschen, voor mijn keysertroon geboogen
Bepaelen in mijn jonst hun welvaert met hun hoop.
Mijn eernaem houdt in toom de vorsten van Europ,
En deed den Ottoman van mijne grenssen wijcken:
De bloem van d'Oosters- en West-Indiaensche rijcken
Verluystert mijnen glans; sij storten in mijn schoot
Den onwaerdeerbren schat die haeren gront besloot.
't Schijnt dat den hemel heel den roem van duysent jaeren
Tot mijne heerlijckheyt heeft willen 't saèm vergaeren.
En stap ick heden neer van soo verheven troon?
Ontmaek ick my van al die grootheên voor een soon
Die sijnes vaders jonst en goetheyt sal vergheten
Misschien, soo ras hy is in mijne plaets ghesseten?

In het 2de Bed. 2de Uytg. zegt PHILIBERT, Hertog van *Savoije*, vertrouwde van den Keizer, tot PHILIPS:

'k Beken, men siet in hun (*) dusdanige ghebreken.
Daertegen hebben sy veel gaeven die uytsteken;
Onwilligh sullen sy geen kleyne last ontfaen:
Gewilligh nemen sy de grootste lasten aen,,
En syn, als 's vorsten roèm en 't vaderlandt sulcks vraghen,
Steeds veerdigh goedt en bloedt, jae 't leven selfs, te waghen.
De vrijheyt wordt by hun geacht voor 't hooghste goedt;
Tot 's lands behoudenis ontbreeckt hun noyt den moedt,
Doch s'ieveren niet min om voor hun prins te stryden
Waer vreemd'lingh of gebuer sijn heerlijckheyt benijden:
In 't uyterste ghevaer soo onberoerelijck
Als in den arbeydt kloeck en onvermoeyelijck.
Ghelijck hun middelen zijn nimmer uyt te putten,
Soo kan geen swaerigheyt hun ondernemingh schutten:
Hun moedt groeyt met den last en wederstrevingh aen,
Sy wag'len nimmermeer, maer vallen neer, of staen.
Hun herten sijn seer swaer om dwingen, licht om leyden;
In jonsten uytgestort; in 't vragen seer bescheyden;
In d'aenval onversaeght; voor d'aenval rijp van raet;
Gespaersaem in hun huys; mildaedigh voor den staet,

(*) De *Nederlanders*.

Voor wiens nootwendigheyt sy hun ghemack verkorten,
Jae hunne goederen vrijwillichlijck uytstorten:

In het 3de Bedr. 1ste Uytg. stelt PHILIPS voor, slechts *deelgenoot* te zijn in 's vaders gebied. Men hoore 's Keizers antwoord:

Neen neen, mijn soon, den staf dient nimmermeer gesplist,
Dit waer gelegentheyt voor scheuringh en voor twist
Door strijdt en baetzucht van een aental gunstelingen,
Tot nadeel van den staet, tot nut der vremdelingen,
Een son in 't firmament, in t rijck één enck'le croon,
Een godtsdienst, eenen vorst, versekeren den troon,
Beschutten 't heyligh recht, doen bloeyen land en steden.

In het 4de Bedr. 1ste Uytg. heeft men een gesprek tusschen EGMONT en ELEONORE, 's Keizers zuster, waarin deze regels voorkomen:

Der vorsten lot, Mevrouw, brengt die beroerte mee,
Hun leven is ghewoel, en rust, strijdt en vree,
Genucht, en ongenucht, vermoeden, en betrouwen,
Geluck en ongeluck, begeeren en berouwen.
Hun vreught is altijdt groot, hun rampen nimmer kleen,
Hun deughden zijn gelijck hun feylen ongemeen.

Met moeite weêrhouden wij ons het laatste Tooneel van het laatste Bedrijf geheel mede te deelen, waar de Keizer, ondersteund door ORANJE, afscheid neemt van de zijnen. De lessen, aan PHILIPS gegeven, zijn roerend, en het gebed, waarmede de Keizer en het stuk besluit, is zoo treffend, dat wij althans dit laatste hier ten slotte nog willen afschrijven:

Ghy, almoghende opperheer,
Wien alle majesteyt, grootdaedigheyt, en eer,
En glory eyghen is: ghy, die der vorsten hoven
Kont op een ooghenblick van hunnen glans berooven,
En plettren met een wenck des werelts oppermacht!
Dat heden heel mijn roem u zy gheofferslacht,
Met al de heerlijckheyt en vorstelycke waerde,
Die ick door uw ghenae ghenoten heb op aerde!
Ick quam ter werelt, swack, kranck, moedernaeckt, en bloot,
En wensch te keeren krank en naeckt in 's aerdens schoot,

Om in een duyster graf mijn grootheid neer te legghen.
Ghenaedigste! nu magh mijn ziel met reden segghen:
»O Heer! ghy hebt mijn boey en banden gants verplet,
»Nu gae ik met gheneucht verbreyden uwe wet,
»Erhaelen uwen lof, en uwen naem aenroepen;
»Nu wil ick dat mijn mont met d'uytverkoren troepen
»Verheffe dagh en nacht 't ghesagh van uwen troon. —
. . . .
»Ontfangh my in ghenae, geweerdight doch uw ooren
»'t Ontsluyten, om mijn beè en droef gheemeeck t'aenhooren.
»Wegh werelt! grootheyt wegh! 'k vertreede u met den voet,
»Nu zijt ghy doodt voor my. Nu leef ick eerst voor goet."

Mogten deze aankondiging en aanhalingen, die wij gaarne nog met meer ruimte gegeven hadden, om het hier te lande zoo weinig bekende stuk eenigzins meer bekend te maken, strekken tot aanbeveling van dit waarlijk merkwaardig dichtstuk. — Maar, waar is het te verkrijgen? Waar gedrukt?... Ja, Lezer! hierop moeten wij het antwoord u, onzes ondanks, schuldig blijven.

De Liereman. Luimige en ernstige Muze. Door L. SCHIPPER. *Te Amsterdam, bij* J. M. E. Meijer. 1844. *In kl. 8vo.* 173 *bl.* *f* 1-50.

Recensent heet dezen Liereman welkom! De compositie der stukjes is vrolijk, luimig en opwekkend. De componist, de Heer SCHIPPER, bekend door de toonen, die hij meermalen, ook voor de jeugd, en over het algemeen niet onbevallig, aansloeg, heeft ook hier iets aangenaams geleverd. Het eene stukje zal natuurlijk meer dan het andere behagen; maar de voordragt van het geheel zal den hoorder eene genoegelijke verpoozing kunnen opleveren. De Heer SCHIPPER is zoo wel geslaagd om nu en dan een' glimlach af te persen, als om door enkele passages het gemoed tot ernst te stemmen; en, waar al eene aanmerking op de zuiverheid of edelheid van toon van sommige stukjes zoude kunnen gemaakt worden, Rec. twijfelt niet, of men zal den Liereman gaarne hooren. Op den titel zal men ontwaren, dat hij er allerliefst uitziet, en men zal het zich niet beklagen van naar hem te luisteren.

Wie hem, met het Nieuwjaar, eens tot zich wil noodi-

gen, of naar deze of gene zijner betrekkingen heenzenden, zal eenen aangenamen avond met hem slijten. Plaatsgebrek verbiedt ons een of ander stukje over te nemen; onder die, welke bijzonder zullen bevallen, tellen wij: *het Kaartspel*, *het Medaillon-portret*, *'t uur is daar*, *de ooijevaars* enz.; terwijl de variatiën op het thema van vele zinspreuken onzer vaderen met belangstelling zullen worden gehoord. En hiermede wenschen wij den Liereman veel toegenegene ooren en nog lang die stemming des gemoeds, waarin hij deze stukjes schijnt vervaardigd te hebben.

»Koopt dan, koopt! wie koopen kan,
»Koopt wat van den Liereman;
»'k Heb weêr liedjes van elks gading,
»'k Breng een schip met rijke lading,
»Zoekt maar uit den vollen hoop,
»'k Heb er nog genoeg te koop."

ALMANAKKEN VOOR 1845.

Onze jaarlijksche taak hervattende, en eenig berigt gevende van de Almanakken voor het ingetreden jaar, voor zoo ver ons die zijn toegezonden, beginnen wij ditmaal met den

Almanak voor het Schoone en Goede. Te Amsterdam, bij G. J. A. Beijerinck. *f* 1-80,

die ten *vijfentwintigsten* male verschijnt, en, tot aandenken, ditmaal niet verguld, maar verzilverd op snede is. Wij wenschen dezen netten, van inhoud en uitvoering altijd bevalligen, en betrekkelijk zeer goedkoopen Almanak geluk met zijn bestaan sedert het vierde eener eeuw. Nog lang strekke hij Redactie en Uitgever tot eer! Men ga voort, door naauwlettenden smaak in het kiezen der lectuur, door gelukkig slagen in bevallig plaatwerk, aanspraak te houden op vereerende onderscheiding te midden van het groote getal van dergelijke jaarboekjes, en vinde daartoe alle aanmoediging!

Waardig sluit zich deze — mogen wij dit woord gebruiken — feestjaargang aan zijne voorgangers. Een vers van WARNSINCK, *Waakzaamheid* getiteld, opent de verzameling; het heeft, naar het schijnt, oorspronkelijk gediend aan eenen maaltijd op eene Maatschappij, en draaft wel wat hoog tegen het »naderen van het noodweêr" bij hetgeen »dweepzucht en duisternis" doen tegen »het licht aan hooger glans ontleend," en waartegen de Dichter, »het schild aan d'arm, de hand aan 't zwaard," ten strijde oproept; maar wij doen hulde aan de zucht tot verstandelijke en zedelijke verlichting, die den wakkeren man kenmerkt. Een tweetal liedjes volgt van GEEL, veel eenvoudiger, en daarom

veel beter, dan wij het van hem gewoon zijn. De *Morgenmijmering aan het strand der Noordzee* van DE GRAAFF heeft enkele vlekjes, die het anders lieve stukje ontsieren: een vaartuig, *afgezonderd* van hulp, kan 'er niet wel door; de wachter neuriet, *zonder schromen*, zijn avondlied, is een ongevallige stoplap, en *locht* voor *lucht* een offer aan het lieve rijm. De *Ode aan* 1 *April* van TER GOUW heeft hier en daar eene hoogdravendheid, met schijn eener *parodie* van den *Ode*-toon, hetgeen toch de bedoeling niet zijn zal. Dat er de inneming van *den Briel* door de Watergeuzen in uitkomt, spreekt van zelf; waartoe echter de melding van MAURITS' zege bij *Nieuwpoort* dient, vatten wij niet. Ook is de uitdrukking, aan vader WILLEM in den mond gelegd: »Ik zal BOURGONJE's trots *verkleenen*, wat het eene woord aangaat ongepast, en wat het andere betreft zwak. Mr. SIFFLÉ bezingt *Levenslust* in een zuiver, vloeijend vers. TOLLENS geeft eene vertaling van SCHILLER's *Handschoen*, waarin hij zijne meesterlijke kunst in het vertalen van *balladen* niet verloochent, en aan het slot eene verandering maakt, die in eene aanteekening verdedigd wordt. Wij stemmen hem toe, dat bij hem de Ridder zich waardiger gedraagt, dan bij SCHILLER. BRESTER's naïveteit vindt men terug in: *de vorst in het turfland*, en OOSTERWIJK BRUIJN's geestige scherts in het *Manifest der Haarlemmermeer Baarzen*. Ook de overige stukjes hebben elk zijne verdiensten; doch van alle behoeven wij geene afzonderlijke melding te maken. Mogen al sommige gedichten — hoe kan het ook anders? de allerstriktste onpartijdigheid is ook voor eene Redactie zeer moeijelijk — eene minder vaste hand verraden, geen derzelve ontsiert het lieve boekje. Van het *proza* is het eerste, en verreweg het beste: *de Huisdieren*, door L. v. A. *Het Kasteel Lansberg*, door den Redacteur, is eene gewone riddergeschiedenis. *De spelende kinderen op de Amsterdamsche beurs*, door HELDRING, lazen wij met te meer genoegen, omdat wij zulke eenvoudigheid sedert lang van dezen Schrijver ontwend zijn. CLAVAREAU geeft een stukje in *proza* en een versje, in het Fransch. De plaatjes zijn: *een binnenhuisje* naar eene schilderij van DE LELIE, zoo uitvoerig en goed geordonnanceerd, als wij het van dezen verdienstelijken schilder gewoon zijn; de man op den achtergrond beviel er ons het minst in; voorts *des visschers bruid*, naar DE VLETTER, doch ongelukkig is daarbij een anders niet onbevallig gedichtje geplaatst, daar het plaatje in het geheel de smart niet uitdrukt, waarvan de tekst spreekt. *Het Kasteel Lansberg*, *de boerenstal*, en het plaatje over den titel, zijn zeer goede *gravures*. Kortom, ook deze jaargang is allezins aanbevelenswaardig.

Vergeet mij niet. Te Zaltbommel, bij J. Noman en Zoon. *f* 3-90.

De Redactie en Uitgever hebben, naar het schijnt, genoegzame aanmoediging gevonden, om dit jaarboekje ten tweedenmale in het licht te zenden. Ofschoon de eerste jaargang zich van meer dan ééne zijde aanbeval, hadden wij zulks, bij den overvloed van dergelijke boekjes, aan een zoo kostbaar naauwelijks durven voorspellen. Met genoegen kunnen wij zeggen, dat er een merkbare vooruitgang is in uitvoering, plaatwerk en inhoud. Een paar vrouweportretten ontbreken niet; het zijn lieve kopjes, maar zulke plaatjes zijn toch wat afgezaagd. Iets anders is dit bij *Lady* MARIA GRAY, waar het kostuum en de zeer goed getroffene uitdrukking van het gelaat eene uitzondering geeft. Het behoort bij een verhaal van Mej. TOUSSAINT; de met roem bekende Schrijfster schijnt in hetzelve te streven naar zekere eigenheid van stijl, waardoor deze hier en daar hard wordt. Een ander prozastukje: *lief en leed*, heeft mede een plaatje; de afloop van het overigens goed geschreven verhaal laat zich ook hier nog al raden. *De Dichter en de bleeke man*, door BOUDEWIJN, is eene, zoo wij denken en hopen, overdrevene *allegorie*; ware zij het niet, wij zouden de Dichtkunst, die gave des Hemels, moeten verachten, want hier wordt zij voorgesteld als — om met den Heidelbergschen Catechismus te spreken — door het ingeven des Duivels. Men bekomt nog eene liefdesgeschiedenis in: *eene schets;* zij heeft den ons tot hiertoe onbekenden E. A. BLANCK tot schrijver. De gedichten kunnen wij alle niet opnoemen. Ook is eene aankondiging geen register. Drie versjes van BILDERDIJK, aan Prof. TIJDEMAN ten geleide van de Deelen der *Krekelzangen*, zullen er om den naam des Dichters geplaatst zijn. LESTURGEON geeft meer dan één vloeijend stukje; LUBLINK WEDDIK eene welgeslaagde vertaling uit het Deensch; MEIJER een paar lieve versjes; HECKER, VAN DEN BERGH, GOUVERNEUR, SIFFLÉ en CALISCH missen wij zelden in de Almanakken; zij treden ook hier loffelijk op; DORBECK is uitnemend geslaagd in: *Spanje*, 1811—1813, waarvan de aanhef, doch zonder slaafsche navolging, herinnert aan plaatsen in BOGAERT's *Togt naar Gibraltar;* VAN VOLLENHOVEN, die den vorigen jaargang met een schoon gedicht versierde, geeft hier *Psalm* CXXI; J. AAN DEN DIJK, of hoe zijn ware naam wezen moge, PETRUS' verlossing uit de gevangenis, met een plaatje, waarop het licht en donker regt scherp, zoo als het daar behoort, afsteken, en alleen de vleugelen van den Engel ons mishagen; Mr. PRUDENS VAN DUYSE toont, dat men in *België* de nagedachtenis des vorigen Konings nog vereert. Zelfs met eene kleine bijdrage van TOLLENS prijkt deze, aan H. M. de Koningin opgedragene, zindelijk uitgevoerde en net gebonden Almanak, indien men Almanak mag noemen een jaarboekje, dat geenerlei kalenderwerk, evenmin als de volgende, heeft.

Christophilus. Christelijk Jaarboekje. Proza en poëzij;

bijeenverzameld door onderscheidene Godsdienstvrienden. Te Nijmegen, *bij* J. F. Thieme *f* 3-60.

Stellen de andere zoogenoemde pracht-Almanakken zich ten doel de voldoening aan eenen kieschen smaak in dicht- en letterkunde; de *Christophilus* heeft een hooger oogmerk, en tracht daarbij Christelijke stichting en Christelijk leven te bevorderen. Het eene en het andere te vereenigen, is inderdaad eene zeer schoone taak, waartoe over het geheel de verzameling in dit jaarboekje ook dit jaar gepast en geschikt is; ofschoon het niet te ontkennen zij, dat het stichtelijke bij de Redactie nog altijd meer op den voorgrond schijnt te staan, dan het smaakvolle. Er zijn, en dit spijt ons, opstellen in, die meer oppervlakkige woorden dan solide zaken bevatten; andere zijn niet geheel vrij van dat preekäardige, dat wij vroeger afkeurden; Ref. blijft dat doen, hoewel hij zich gemakkelijk begrijpen kan, dat het voor Godsdienstleeraars niet gemakkelijk is, den gewonen predikstijl bij het behandelen van Bijbelsche en godsdienstige onderwerpen te verlaten. Wij wenschten wel, dat men meer trad op het gebied der Kerkelijke Geschiedenis; want hoe belangrijk en nuttig het ook zij, Bijbelsche verhalen van de stichtelijke zijde voor te dragen, deze zijn altijd meer bekend; zij worden ook van tijd tot tijd in leerredenen herinnerd, en mogten, naar het ons toeschijnt, hier slechts dàn eene plaats ontvangen, wanneer ze iets nieuws hadden in opvatting of inkleeding. Min of meer is dit laatste het geval met: *de Syro-phenicische* door THODEN VAN VELZEN; RUTH door VAN SCHEVICHAVEN; JEZUS *en de rijke Jongeling* door VAN HERWERDEN; HERODIAS door WANSLEVEN; *het Geslachtboek van* JEZUS door VAN DER HOEVE. Wij merkten ook op, dat de meeste opstellen vrij zijn van dat afmattende uitputten, waarbij niets aan het nadenken wordt overgelaten, het groote gebrek van onze meeste *ascetische* schriften. Wij spraken straks van het gebruik der Kerkelijke Geschiedenis. BRUINSES betreedt het veld in JUSTINUS *den Martelaar*, en *Perpetua*. TIDEMAN vereenigt gelukkig voorstelling der Bijbelsche geschiedenis en kennis van de tegenwoordige behoeften der Christenheid in: *de intrede des Christendoms in Europa*, en VAN KOETSVELD levert een lezenswaardig Christelijk verhaaltje. Van de verzen zijn sommige meer, andere minder doelmatig. Wij wenschen er wel meerderen, gelijk: JEZAIA door VAN GRONINGEN; DEBORA's *Zegelied* door J. H. VAN LENNEP; *Schuldvergiffenis* door RÖMER; *het vroeggestorven kindje* door TER HAAR, van wien wij hier meer wenschten. Over het geheel is meerdere levendigheid van voorstelling en mindere sopperigheid in dezen dan in vroegere jaargangen te bespeuren; ook de plaatjes zijn lief.

Wien dit jaarboekje te kostbaar is, en die toch iets Christelijks tot Almanak-lectuur begeert, neme den

Christelijken Volks-Almanak. Te Amsterdam, *bij* P. N. van Kampen. *f* : - 60.

De waardige Redacteur, Ds. J. J. VAN VOLLENHOVEN, te *Zwammerdam*, heeft zich ook voor dezen tweeden jaargang met de Redactie belast. De inhoud beantwoordt ten volle aan het doel. Het bij elke maand nevens den *kalender* geplaatste is niet het minste. Enkele prozastukken zouden wij wel minder uitvoerig wenschen; ook de houtsneêprentjes minder slordig begeeren. Uitvoerige beoordeeling kan hier geene plaats vinden; men vergenoege zich met algemeene aanprijzing, en niemand, die dezen Almanak leest, zal nalaten met ons te vertrouwen, dat het Christelijk leven er door bevorderd wordt.

Van geheel anderen aard is:

Almanak voor Hollandsche Blijgeestigen. Te Schoonhoven, *bij* S. E. van Nooten. *f* : - 60.

Wij rekenen het dezen Almanak als verdienste toe, dat er niets dubbelzinnigs, bijna niets lafs, veel echt geestigs in voorkomt. *Achter de schermen*, *de Parijsche Huisvader*, *Proeve van een Nederduitsch Woordenboek*, *Engelsche weddingschappen* en de *Raadsels* trokken het meest onze aandacht. Één der laatste geven wij ter proeve: »hoever kan de haas het kreupelhout inloopen?" Antwoord: »tot in 't midden, dan begint hij er weder *uit* te loopen."

Op den tijd, waarop onze aankondiging moest zijn ingezonden, hadden wij ditmaal nog geene andere Almanakken meer ontvangen, dan:

De Vlinder. Te Heerenveen, *bij* F. Hessel. *f* : - 80.

Deze fladdert ten tweedenmale, onder aanvoering van den Heer A. WINKLER PRINS. Het verwondert ons grootelijks, dat hij ook tot ons is gevlogen; want de Redacteur geeft hem de boodschap mede, dat »de slaperige Letteroefening niets voor hem ten vorigen jare heeft gedaan." Daar wij ons dergelijke magtspreuken wel kunnen begrijpen, maar niet, waarom men, als men zoo denkt, aan ons, slapers, zijne boekjes ter beoordeeling zendt, willen wij dezen onheuschen uitval liever aan zijne plaats, de beantwoording der *sqvonnade* van collega *den Gids* aan dezen, en dit jaarboekje aan het welwillend publiek laten.

In het volgende N°. hopen wij van de later ingekomene Almanakken verslag te geven.

BOEKBESCHOUWING.

Geschiedenis van het kerkelijke leven der Christenen, gedurende de zes eerste Eeuwen, door W. MOLL, *Leeraar der Hervormde Gemeente aan de Vuursche. Iste Deel. De kerkelijke maatschappij. Te Amsterdam, bij* S. J. Prins. 1844. *In gr. 8vo. XXI en* 389 *bl. f* 3-80.

»CHRISTUS leeft in mij."

Geroepen, om van dit wetenschappelijk werk, dat vóór weinige maanden in het licht verscheen en aanvankelijk bij velen lof en goedkeuring mogt inoogsten, eenig beoordeelend verslag te geven, nemen wij ons voor, het aan onze lezers in deszelfs eigenaardigheid en waarde te doen kennen. Daartoe moeten wij beginnen, met den titel op te helderen. De vóóraan geplaatste *Inleiding* stelt ons tot het *geven* der vereischte inlichtingen in staat.

Onder *kerkelijk leven* heeft men dat leven te verstaan, dat door de gemeenschap aan de kerk bepaald wordt en eene eigenaardige rigting verkrijgt, dat onder den invloed dier gemeenschap eene zekere ontwikkeling ondergaat en zoodanige vormen aanneemt, als het buiten haar niet kennen zou. De geschiedenis van dat kerkelijk leven werd eerst met de dagen der Hervorming tot het voorwerp gesteld van wetenschappelijk onderzoek. De beroemde *Centuriatoren* waren het voornamelijk, die daarop, van de zijde der Protestanten, de aandacht vestigden. Tegen hen trad BARONIUS in het strijdperk. En nu waren de grondslagen voor de nieuwe wetenschap gelegd; het gebouw moest nog slechts zelfstandig worden opgetrokken, en Protestanten zoowel als Roomsch-Katholieken sloegen daartoe weldra handen aan het werk. Na tallooze voorgangers bragten BINGHAM vooral en AUGUSTI rijke bouwstoffen aan; en wat aan den vorm ontbrak, werd door RHEIN-

WALD in zijne *Archaeologie* en anderen gevoeld en aangevuld. Hiermede echter heeft de historische kennis en wetenschappelijke behandeling van het kerkelijke leven der Christenen hare volkomenheid nog op verre na niet bereikt. Niet slechts bleef het tot nu toe aan eene genoegzaam genetische ontwikkeling en verklaring van de veelvoudige verschijnselen in het kerkelijke leven ontbreken; maar men hechtte ook op den duur, tot schade der wetenschap, te veel aan de eenmaal gekozene benamingen van *kerkelijke Archaeologie*, *kerkelijke Antiquiteiten*, *Archaeologie*. Men strekte zijne nasporingen meestal slechts tot den aanvang der zevende eeuw uit, terwijl sommigen ze voortzetteden tot de vijftiende. Verder althans waagde men zich niet, zoodat latere eeuwen buiten het veld des onderzoeks gesloten werden. De Schrijver daarentegen wil die willekeurige grens weggeruimd hebben. »Het ker»kelijke leven," zegt hij, bl. IX, »worde het voorwerp »van een alle eeuwen doorloopend onderzoek, gelijk aan »de kerkelijke Dogmata te beurt viel; de wetenschap ver»heffe zich tot eene *geschiedenis van het kerkelijke leven* »*der Christenen* in het algemeen, eene geschiedenis, die »*eene wetenschappelijke voorstelling* zij *van de aanvan*»*kelijke ontwikkeling des kerkelijken levens in al deszelfs* »*deelen, en van de menigvuldige veranderingen, die het* »*onderging, in verschillende tijden en onder den invloed* »*van verschillende oorzaken*." Deze geschiedenis bepaalt zich uit haren aard tot de hoofdbestanddeelen van het kerkelijke leven: de kerkelijke maatschappij, de openbare eeredienst en kerkelijke zeden der Christenen. Haar staan als bronnen ten dienste: getuigenissen van bijzondere personen, oorkonden en niet-schriftelijke gedenkstukken. Overeenkomstig den gang, dien het kerkelijke leven gedurende den loop der eeuwen genomen heeft, in *perioden* afgedeeld, heeft zij *een tijdvak* van aanvankelijke ontwikkeling en bevestiging van het kerkelijke leven, onder den invloed des nieuwen Christendoms en der oude volksbeschaving, *een tijdvak* van verdere ontwikkeling en vervreemding des kerkelijken levens van vroegere beginselen, onder den in-

vloed van een verontreinigd Christendom en de nationaliteit van jonge volkeren, en eindelijk *een tijdvak* van vernieuwing en reiniging des kerkelijken levens, onder den invloed van een gelouterd Christendom en herlevende volksbeschaving. Deze drie *perioden* strekken zich alzoo uit van de Apostolische dagen tot den aanvang der zevende eeuw, van daar tot de zestiende, en eindelijk tot de tegenwoordige. En heeft de stof, die zich in iedere periode ter beschouwing aanbiedt, eenige verdeeling noodig, voor de *eerste* periode laat zij zich in drie deelen scharen, gelijk het kerkelijke leven zelf zich ook in drie hoofdrigtingen openbaart: *de kerkelijke maatschappij*, *openbare eeredienst* en *kerkelijke zeden* der Christenen.

Wie dit een en ander met een geoefend oog overziet, herkent daarin de hand van eenen wetenschappelijken geleerde, die, met hetgeen vóór hem geleverd is, naauwkeurig bekend, de wetenschap zelve eene belangrijke schrede voorwaarts weet te brengen en hare opbouwing en volmaking bedoelt. Het eigenlijke plan, door den Schrijver gevormd en aanvankelijk ten uitvoer gelegd, getuigt van gestrenge, voorafgegane studie, van een' scherpen, oordeelkundigen blik, en van eene zeldzame ontwikkeling des geestes. Wie dat plan ontwierp, hem achten wij, juist daarom, boven anderen geschikt, om het ten uitvoer te leggen. Hij staat op eene hoogte, die weinigen bereiken. En het zou, ten gevalle der wetenschap, zeer te beklagen zijn, indien hij door onvoorziene omstandigheden verhinderd werd, het geheele werk, van zoo breeden omvang als het is, te voltooijen. Dit zeggen wij met te meerder vrijmoedigheid, als wij zien op den inhoud van het *eerste Deel*, dat thans voor ons ligt.

Het handelt, gelijk de titel aanwijst, over *de kerkelijke maatschappij* der Christenen, gedurende het eerste tijdvak. Hare schildering moet doen zien, wie en wat de leden der kerk waren, en hoe zij, in verschillende betrekkingen tot elkander geplaatst, ook door verschillende banden met elkander vereenigd waren. In XXXV Hoofdstukken wordt achtereenvolgens gehandeld over de namen, die de Chris-

tenen zich zelven gaven of van anderen ontvingen, het algemeen priesterschap en de klassen der Christenen, de ongedoopte Christenen of Catechumenen, de gedoopte of geloovigen, de Asceten, Monniken en Nonnen, den priesterstand, de hoofdklassen der Geestelijken, de Bisschoppen en Ouderlingen, hunne oorspronkelijke gelijkheid en de zegepraal der eersten over de laatsten, hunne namen en eertitels, verkiezing, wijding en ambtskleeding, werkzaamheden enz., de Land-Bisschoppen, Metropolitanen, Patriarchen, de Ouderlingen, Aarts- en Cardinaal-Presbyters, de Diakenen en Aartsdiakenen, de Diakonissen enz. tot de Parabolanen, Copiaten en dergelijke toe; voorts over de voorwaarden tot opneming in den geestelijken stand, de wetenschappelijke opleiding der Geestelijken, hunne voorregten en inkomsten, de onderhouding der armen en kranken, de kerkvergaderingen, kerkelijke briefwisseling en kerkelijke tucht. Uit deze verkorte opgave van den inhoud kan men tot de volledigheid der voorstelling besluiten. Zoover wij zien, is er niets overgeslagen, wat ter zake dient; zelfs kleinere bijzonderheden zijn, waar zij eenig belang inboezemen, opgenomen. Maar uit de inhoudsopgave blijkt nog niet, hoedanig eene wijze van behandeling hier gevolgd is. En deze juist moeten wij hoogelijk roemen. Uit al de bronnen, die den Schrijver ten dienste stonden, is bijeenvergaderd, wat tot de genoemde punten van onderzoek behoort. De verzamelde stof is oordeelkundig gerangschikt en als tot één geheel gevormd. En dat geheel, wel verre van een dor geraamte te zijn, is in eene levendige, aanschouwelijke voorstelling opgenomen, zoodat de lezer als 't ware in het toenmalige kerkelijke leven ingeleid wordt en het als met de oogen ziet. Het valt moeijelijk hiervan proeven bij te brengen. Maar verzwijgen mogen wij daarom niet, dat reeds aanstonds bij de behandeling van de namen, die de Christenen zich zelven gaven of van anderen ontvingen, de objectiviteit der schildering ons behaagde. De in die dagen niet ongewone benamingen van *Theophori* en *Christophori*, bijv., worden opgehelderd uit een gesprek, tusschen IGNATIUS den

Martelaar en Keizer TRAJANUS gehouden; die van *Visch-jes* uit den bekenden lofzang bij CLEMENS ALEXANDRINUS. Zoo staat het leven van ANTONIUS, den Kluizenaar, uitvoerig beschreven, bij de geschiedenis van den oorsprong der Asceten en Monniken, op zijne regte plaats. Ook in de voorstelling van de werkzaamheden der Bisschoppen is de Schrijver, onzes inziens, bij uitnemendheid gelukkig geslaagd. De eerwaardige Bisschop, die aan de hooge eischen van zijn heilig ambt getrouw beantwoordde, staat dáár in al zijne voortreffelijkheid voor onze oogen geschilderd. Ja, waar zulks welligt het minst te verwachten was, zelfs in de teekening der mindere geestelijkheid, der Exorcisten, Lectoren, Cantoren, Janitoren, Copiaten en dergelijke, is eene bewonderingswaardige gemakkelijkheid van voordragt op te merken, zoodat uit weinige getuigenissen der oudheid een beeld ontworpen is, genoeg gekenmerkt, om van anderen onderscheiden te worden. Vandaar dan ook, dat deze geschiedenis des kerkelijken levens, ofschoon de vrucht van langdurige en grondige studie en op wetenschappelijken leest geschoeid, niet slechts belangrijk is voor eigenlijk gezegde godgeleerden, maar ook door allen, die hun lidmaatschap in de gemeente des Heeren liefhebben, met genoegen en vrucht gelezen wordt. Wij hebben er zelfs ontmoet, die haar als verslonden hebben.

Maar, eer wij van dit werk scheiden, moeten wij nog de vraag beantwoorden, of en in hoeverre de Schrijver aan de vereischten voldaan heeft, die de geschiedkundige behandeling van het kerkelijk leven der Christenen vordert. Hij zelf noemt onpartijdigheid het *eerste* vereischte in den geschiedschrijver. En ofschoon wij erkennen, dat hij zijne stof met blijkbare vóórliefde bearbeid heeft, op eenzijdige beoordeeling van personen en zaken hebben wij hem niet betrapt. Ook het *tweede*, door hem zelven genoemde vereischte: eene zooveel mogelijk naauwkeurige onderscheiding der tijden, plaatsen en volken, is zorgvuldig in acht genomen. Aan het Oosten wordt niet toegekend, wat alleen van het Westen geldt; aan de derde eeuw niet, wat

eerst in eenige volgende aan het licht trad. Wij mogen hierbij echter niet verzwijgen, dat het bedoelde onderscheid der tijden, plaatsen en volken niet altijd even sterk in het oog valt, en dat de minder opmerkzame ligt gevaar loopt, om hier en daar het Oosten met het Westen te verwarren. Het komt ons wenschelijk voor, dat dit onderscheid, aan het einde van het *tweede Deel*, bij wijze van resultaat, in eenige scherpe, karakteristieke trekken werd voorgesteld, opdat het door niemand worde voorbijgezien. Een *derde* vereischte is: zorgvuldige onderscheiding der beginselen, waaraan de instellingen en gebruiken der kerk haren oorsprong te danken hadden. Wij gevoelen de moeijelijkheid, om overal de elementen van het Mozaïsme, de sporen des Heidendoms in het kerkelijke leven, den invloed van de nationaliteit der volkeren, van de burgerlijke inrigtingen, ja van de wereld zelve, voor zooverre zij vijandig tegenover het Godsrijk staat, naauwkeurig aan te wijzen. Meestal moet men zich hier met waarschijnlijkheden vergenoegen. Maar moeijelijker nog is het, de inwerking van den waren geest des Christendoms in de verschijnselen des kerkelijken levens op te merken. Die geest openbaart zich in menigvuldige verscheidenheid van vormen, dringt door ook in zulke instellingen, die uit vreemde oorzaken oorspronkelijk zijn, en drukt soms flaauw en bijkans onzigtbaar zijn eigenaardig merkteeken af. Wij moeten desniettemin den Schrijver getuigenis geven, dat hij ook aan dit vereischte doorgaans heeft voldaan en, ook waar hij ons onbevredigd liet, getracht heeft er aan te voldoen. Alleen hadden wij gewenscht, over het algemeen den geest des Christendoms meer te zien doorschemeren. Soms wordt slechts met een enkel woord het Christelijke en on-Christelijke, dat zich voordoet, aangewezen, waar wij, in de plaats daarvan, eene meer uitvoerige, oordeelkundige onderscheiding zouden hebben begeerd. Het veelbeteekenend symbool: »Christus leeft in mij," aan het hoofd des werks geplaatst, gaf ons eenig regt, daarvan meer te verwachten, dan hier gegeven wordt. En de vruchtbaarheid

der behandeling, ook voor niet-godgeleerden, zou er voorzeker veel door gewonnen hebben.

Wij moeten ten slotte nog ééne aanmerking mededeelen, die onder de lezing, en vooral nadat wij haar voleindigd hadden, bij ons oprees. Ontbreekt niet — dus vragen wij — bij de versnipperde voorstelling van de vele bijzonderheden, die de kerkelijke maatschappij der Christenen, gedurende de zes eerste eeuwen, oplevert, de levendige schildering van die geheele maatschappij? Zou de indruk niet verhoogd en het regt begrip bevorderd zijn, indien aan het einde al de bijzonderheden in één tafereel waren zamengevat en in derzelver wederzijdsche betrekking afgeteekend? Kan er niet eene schilderij vervaardigd worden, waarin de verschillende leden dier maatschappij te gelijk optreden en in hunne werkzaamheden, handelende, wórden voorgesteld? Wij twijfelen niet aan de mogelijkheid hiervan, noch aan de bekwaamheid van den Schrijver daartoe, ofschoon wij de hooge moeijelijkheid, daaraan verbonden, levendig inzien. En daarom noodigen wij hem vriendelijk uit, om het te beproeven. Hij zal er een gemis door vergoeden, dat algemeen gevoeld wordt.

En hiermede nemen wij van den Schrijver afscheid. Wij danken hem met velen voor zijnen belangrijken arbeid, en wenschèn hem, ook als hij eerlang zijne kleine landgemeente met den ruimeren werkkring, die hem wacht, zal verwisseld hebben, tijd en lust en krachten toe, om zijne taak verder gelukkig voort te zetten. Wij zien begeerig uit naar de voorstelling van de openbare (*) eeredienst en de kerkelijke zeden der Christenen, die nu volgen moet. En wij zullen ons doel bereikt hebben, indien velen, die zijn werk nog niet kennen, door onze aankondiging worden uitgelokt, om het met gunstige vooringenomenheid ter hand te nemen en er winst mede te doen voor zich zelven.

(*) *Openbare;* waarom niet *kerkelijke?* wat, onzes inziens, beter voegen zou bij *kerkelijke* Maatschappij, *kerkelijke* Zeden.

Vertoogen, Schetsen en Tafereelen, van godsdienstigen en gemengden inhoud; door H. F. T. FOCKENS. *Te Groningen, bij* J. Oomkens. 1843. *In gr. 8vo. XII en* 229 *bl. f* 2-:

Wat in dezen bundel wordt aangeboden, is van zeer gemengden inhoud, gelijk de titel ook aanduidt. Of het meeste van dien aard is, dat het behoefde of verdiende uitgegeven te worden, is eene vraag, waarop Rec. niet gaarne een toestemmend antwoord wilde geven. De vertoogen zijn blijkbaar brokken van preken, van welke hier en daar ieder deel tot een afzonderlijk vertoogje schijnt gepromoveerd. Zij zijn meestal doodoppervlakkig en onbeduidend, en kunnen niet vergeleken worden bij vele stukken van vaderlandschen of vreemden oorsprong, waardoor aan de behoefte van ons publiek aan godsdienstige lectuur wordt voldaan. Men leze, om daarvan overtuigd te worden, slechts de drie eerste vertoogen over ABRAHAM's offerande.

Vreemd volgen hier de uittreksels uit vroegere recensiën en stukken van uitlegkundigen aard over het Oude en Nieuwe Verbond. Ook dat is een zonderling mengsel. Soms, waar de Schrijver over de boeken in het algemeen spreekt, heeft het niets te beduiden; dan weder, gelijk in de vertaling van het stuk van NITZSCH over de drieëenheidsleer in het O. en N. T., zal de gewone lezer groote moeite hebben, om het hier geleverde behoorlijk te volgen en te verstaan. Het best bevielen ons de uitlegkundige of aesthetische beschouwingen van afzonderlijke plaatsen der Heilige Schrift. Maar over het algemeen had de Schrijver, dunkt ons, beter gedaan met deze verzameling terug te houden. Niet alles, wat in eene leerrede in eene of andere landgemeente op zijne plaats is, verdient daarom eene afzonderlijke uitgave; en evenmin is het goed te keuren, dat men datgene, wat als tot de beoordeeling van een of ander werk behoorende op zijne plaats was, daarvan afneemt, en, hoe weinig belangrijk het ook moge

zijn, nog eens weder in het licht zendt. En een en ander is van toepassing op bijna den geheelen inhoud van dezen bundel. Men zie bijv. eens de beschouwing van de *dichterlijke voortreffelijkheid van Psalm LXXXIV.* In bijna iedere leerrede, die over dezen Psalm gehouden wordt, zal men althans evenveel, dikwijls misschien meer over dat punt vinden, dan ons hier van bl. 211—215 wordt gegeven. Zullen nu alle dergelijke beschouwingen worden gedrukt. Waarlijk, men moet zeer groote liefde hebben voor iedere vrucht zijner pen, als men stukken, gelijk de meeste der hier voorkomende, meent te moeten uitgeven.

Van dezelfde hand ontvingen wij ook nog:

Vijfentwintig jaren! of Herinneringen bij mijne Ambtsjubelviering. Eene Leerrede over Psalm XL: 6, *uitgesproken op den Gedenkdag der Kerkhervorming in* 1843; *door* H. F. T. FOCKENS, *Predikant te Twijzel en Koten. Te Sneek, bij* F. Holtkamp. 1843. *In gr.* 8*vo.* 32 *bl. f* :-30.

Men zal niet zeggen, dat de Spreker zich te dezer gelegenheid het veld ter beschouwing te eng hebbe gekozen. Hij geeft hier Gods wonderbare heilbeschikkingen te aanschouwen, gedurende de laatste vijfentwintig jaren omtrent het Christendom op aarde, omtrent de Nederlandsche Hervormde kerk in het bijzonder, en omtrent zijne gemeente en haren leeraar. Voorwaar, daarover viel nog al zoo het een en ander te vermelden; en of ook de gemeente te dier gelegenheid dat alles zal hebben verwacht te zullen hooren, gelooven wij niet. Het spreekt ook van zelf, dat men hier geene ontwikkeling der zaken heeft te zoeken; zij kunnen slechts worden aangestipt. Over de bezwaren stapt de Feestredenaar dan ook stoutelijk heen met te zeggen, dat hij niet opgetreden is, om die thans te weêrleggen. Voor 't minst komt ons de keuze van onderwerp vreemd voor bij eene gelegenheid, die bepaaldelijk een feest is voor de gemeente en haren leeraar; al die omhaal behoorde, dunkt ons, daar niet te huis.

De Dweeperij. Eene Leerrede over 1 *Tim. VI*: 3—6, *door* G. H. VAN SENDEN. *Te Leyden, bij* D. du Mortier en Zoon. 1844. *In gr. 8vo. VI*, 28 *bl. f* :-30.

Het onderwerp, dat de Heer VAN SENDEN in deze leerrede behandelt, en de wijze waarop hij zijnen arbeid in het licht zendt, geven te kennen, dat hij daartoe bijzondere redenen gehad heeft. Hij zegt dit ook in het voorberigt met een enkel woord. Die redenen schijnen te liggen in min aangename ondervindingen, door de predikanten der Hervormde gemeente van *Zwolle*, ten aanzien van eene verkeerde rigting in Christelijk geloof en Godzaligheid, in hunnen werkkring gemaakt, welke hen bewogen hebben, woorden van vermaning en waarschuwing daartegen in 't openbaar te doen hooren. Met deze aanleidingen tot het voor ons liggende predikwerk hebben wij in ons Tijdschrift niet te doen. Wij moeten en willen echter gaarne gelooven, dat genoemde predikanten hierbij de behoeften van hunne gemeente in het oog gehouden hebben, terwijl wij met hen wenschen en bidden, dat hunne welgemeende pogingen ter wering van het onkruid op den akker des Heeren, niet onvruchtbaar mogen zijn.

De Heer VAN SENDEN heeft van zijne niet gemakkelijke taak zich op zijne wijze gekweten, d. i. met bondigheid van betoog en helderheid van ontwikkeling, met kracht en levendigheid van voorstelling en gloed van taal. De, niet gelukkig gevonden, maar met oordeel gekozen, tekstwoorden, 1 *Tim.* VI: 3—6, geven hem niet de aanleiding, maar de stof, om zijn doel te bereiken, en de afdwaling, waarop hij het oog heeft, te schetsen in haren aard, hare bronnen en hare uitwerking. Men vindt hier geen onnatuurlijk wringen van den tekst naar het bepaalde oogmerk en ontwerp van den Prediker, maar de gezonde Schriftverklaring krijgt haar vollen eisch; de karaktertrekken der genoemde verkeerdheid worden niet in den tekst gelegd, maar op eene ongedwongene wijze daaruit ontleend, zoodat de volledige voorstelling der zaak niets an-

ders is dan de volledige ontvouwing der Apostolische vermaning. Wij kunnen den Spreker in de bijzonderheden niet volgen, waarin hij tot dat einde treedt, maar durven verzekeren, dat elk der zake kundige lezer eene niet gewone kennis van het menschelijke hart, ook in zijne verkeerdheden, grooten rijkdom van belangrijke zaken, gepaard met kracht en gloed van schildering, hier bespeuren zal. Indien wij ons niet bedriegen, dan onderscheidt de stijl van deze leerrede, in vergelijking met vroeger predikwerk van dezelfde hand, zich door eene zeer loffelijke eigenschap, namelijk soberheid. Wij zien hierin eene meerdere rijpheid van geest, die heerschappij voert over gevoel en verbeelding en deze behoorlijk weet te bedwingen en te besturen.

Omtrent één punt meenen wij van den begaafden Prediker te moeten verschillen. Wij geven hem namelijk in bedenking, of de afdwaling, welke de Apostel en ook hij zelf bestrijdt, wel teregt met den naam van *dweeperij* bestempeld wordt, en of derhalve de titel der leerrede wel juist is. De beteekenis toch van dit woord is van groote uitgebreidheid; het wordt niet alleen met betrekking tot de Godsdienst, maar ook op het gebied van staatkunde, van kunst enz. gebruikt. Bovendien kunnen wij ons eenen dweeper in het godsdienstige voorstellen, dien wij om zijne beminnelijke eigenschappen hoogachten en liefhebben, en althans vrij kennen van de hatelijke hoedanigheden, welke hier als kenmerkende karaktertrekken van *den dweeper* worden opgegeven. Of indien al de Heer VAN SENDEN het woord *dweeperij* als het meest geschikte in onze taal beschouwt, om het denkbeeld uit te drukken, dat den Apostel voor den geest stond, toen hij de vermaning van den tekst in zijnen brief inlaschte, zoo had hij dit, bl. 9, bij den overgang van de inleiding tot de opgave en de behandeling van zijn onderwerp, eenigzins moeten motiveren. Doch wij erkennen gaarne, dat het hier niet zoo zeer op woorden, als op zaken aankomt; en wij hopen derhalve, dat ook deze arbeid, onder Gods zegen, moge strekken, om uit het Christelijk geloof en leven elke afdwaling van den

regel des Evangelies te weren. Daartoe kome deze leerrede in veler handen en worde zij met vrucht gelezen!

Adamah, of de Vrouw naar den Bijbel. Christelijke Overdenkingen en Gesprekken, tot bemoediging en veredeling van het vrouwelijk hart. Naar het Hoogduitsch van L. ZWINGLI. *Te Arnhem, bij* Is. An. Nijhoff. 1844. *In gr. 8vo. VIII, 264 bl. f* 1-80.

»De Schrijver van dit werkje is," volgens de voorrede, »reeds in *Duitschland* door vroegere geschriften, aan het vrouwelijk hart toegewijd, bekend. De gunstige ontvangst, die deze vonden, moedigde hem aan, om meer opzettelijk zijne gedachten te laten gaan over vele plaatsen der Heilige Schrift, die eenig licht verspreiden over de natuur en de bestemming, de regten en aanspraken, den werkkring en den invloed der vrouw." De Schrijver draagt de slotsommen zijner overdenkingen op aan iedere Christelijke vrouw, en de Vertaler wenscht, dat dit geschrift moge dienen, om den invloed en den ijver van het vrouwelijk geslacht tot bevordering van Christelijk leven te verhoogen.

Wij twijfelen niet, of het boek zal vele lezers vinden, en door vele lezeressen dikwijls met veel genoegen in de hand genomen worden. Inhoud zoowel als vorm houden de belangstelling levendig. Voor afwisseling is rijkelijk gezorgd. De voorstelling is zeer onderhoudend. Eerst worden ons hier overdenkingen aangeboden over uitspraken, leeringen, geboden en voorbeelden der Heilige Schrift. Naar aanleiding van *Gen.* I: 27, wordt ook de vrouw beschouwd als naar Gods beeld geschapen; — hierop volgen eenige gedachten over de vraag, wat de oorzaak zijn mag, dat de vrouw bij vele volkeren als een wezen van mindere soort werd beschouwd, en hoe door het Christendom dat vernederend denkbeeld is weggenomen; — daarna wordt er gehandeld over de wijsheid en liefde van den Schepper in de bestemming, die Hij de vrouw heeft aangewezen, — en een blik geworpen op de schuld van het vrouwelijk ge-

slacht (naar aanleiding van *Gen.* III.) De volgende overdenkingen handelen over den vloek, over het vrouwelijke geslacht uitgesproken, als straf der zonde (*Gen.* III: 16), — over de genade, aan het vrouwelijk geslacht bewezen en deszelfs verheffing door het ontwerp der Goddelijke liefde, om het zondig menschdom door CHRISTUS te verlossen (*Luc.* I: 27, 28), — over de kroon en den roem van het vrouwelijk geslacht (1 *Petr.* III: 1—4), — over moedervreugde en moedersmart, — over de bemoediging en den troost der Christelijke moeder, — over moederzorg en moederpligt en over het verband van het beoefenend en beschouwend leven, of over de vereeniging der zorg voor tijdelijke en hoogere belangen in het leven der vrouw (naar aanleiding van *Luc.* X: 38—42). Vervòlgens worden ons vier gesprekken medegedeeld over de betrekking, waarin de Christelijke vrouw staat tot den werkkring, de bezigheden en de beroepsaangelegenheden van haren echtgenoot. Hier stelt de Schrijver de Christelijke echtgenoote voor als waarschuwende leidsvrouw van den man (*Matth.* XXVII: 19), spreekt over het vertrouwen der vrouw bij die bedrijven van den man, over welke hij niet goedvindt, zich duidelijk te verklaren; beantwoordt de vraag: wat behoort de Christelijke vrouw te doen, wanneer zij reden heeft om te vreezen, dat de voornemens en ontwerpen van haren echtgenoot met de hare niet overeenstemmen? (naar aanleiding van *Gen.* XXVII) en onderzoekt, wat de Christelijke vrouw doen mag, wanneer haar echtgenoot uit hartstogt of uit boosheid tot stappen gekomen is, die in de gevolgen verderfelijk zouden kunnen zijn (vgl. 1 *Sam.* XXV). Hierop volgt een tweetal gesprekken over den invloed van vrouwen, die hare bestemming eerbiedigen, zoowel over haren invloed binnen den kring van haar huisgezin, als buiten dien kring. De Schrijver bepaalt daarna zijne lezers bij de vrouw in bijzondere omstandigheden, 1. onder ligchamelijk lijden, 2. de echtgenoote en moeder bij het lijden harer betrekkingen, waarop weder overdenkingen volgen in den vorm van brieven over de vrouw in voorspoed. Met bemoedigende overdenkingen bij treurige lotverwisseling,

en met gedachten over den bloeijenden leeftijd van het vrouwelijk geslacht (1. de vrouw bij het afnemen van den bloei haars levens; rijke vergoeding, die zij daarvoor vindt in het ontkiemen van edeler bloesems, en in het aanrijpen van de vruchten harer werkzaamheid; — 2. de Christelijke vrouw in ouderdom en bij de aannadering des doods), eindigt dit werkje, hetwelk alzoo de Christelijke vrouw voorstelt in de verschillende omstandigheden haars aardschen levens.

Wat ons bijzondere goedkeuring schijnt te verdienen is dit, dat voor deze beschouwingen de Bijbel is tot grondslag gelegd, en alle wenken, welke daarin aangaande de natuur en de bestemming, de regten en aanspraken, den werkkring en den invloed der vrouw gegeven worden, zorgvuldig zijn bijeenverzameld. Hier is de overdenking geknoopt aan de beschouwing van een bijbelsch geschiedverhaal (men herinnere zich slechts de verleiding van EVA door de slang, REBECCA bij IZAÄK, ABIGAËL bij DAVID, MARIA, de moeder van JEZUS, enz.), elders weder aan eene uitspraak van eenen schrijver des O. V. of van onzen Heer en zijne Apostelen, en de titel van dit werkje spreekt waarheid, als het zegt: *de vrouw naar den Bijbel* voor te stellen. Het geheel ademt eenen echt Christelijken, Evangelischen geest.

Wij noemden ook den vorm belangwekkend, en dit, naar wij meenen, met regt. Geene afgetrokkene bespiegelingen of droogе verhandelingen en dorre redeneringen, maar gesprekken, overdenkingen, brieven en aanteekeningen uit dagboeken zijn het, die ons hier worden medegedeeld. De Heer WALLER en zijne echtgenoote, hunne dochter met haren echtvriend, en eenige vriendinnen, die van tijd tot tijd zich vereenigen, zijn de personen, die sprekende, denkende, handelende ten tooneele worden gevoerd. Deze eenigzins romantische vorm is zeer geschikt, om de noodige afwisseling aan te brengen, en het vrouwelijke geslacht uit te lokken, om dit boekje niet ongelezen weg te leggen.

De stijl is doorgaans zeer vloeijend, de voorstelling dui-

delijk en indrukmakend. De druk en het papier laten niets te wenschen over.

Een woord aan de kern der Hervormde Gemeente in Nederland, door J. VAN DER LINDEN V, S., *Predikant te Kantens. Te Groningen, bij* W. van Boekeren. *In gr.* 8*vo.* 58 *bl. f* :-45.

Vragen eens Christens aan zijne Medechristenen in Nederland. Naar aanleiding der Koninklijke toespraak van den 2 *April* 1844. *Te Deventer, bij* G. Brouwer. 1844. *In gr.* 8*vo.* 20 *bl. f* :-25.

Gedachten van C. F. G. STÖCKHARDT, *over Christelijk leven, Godgeleerdheid, Predik- en Herdersambt en Vriendschap. Te Groningen, bij* J. Oomkens. 1844. *In gr.* 8*vo.* 28 *bl. f* :-25.

1. De Eerw. VAN DER LINDEN, een man, die, bij eenige aan zijne jaren toe te geven zonderlingheden, eenen warmen ijver aan den dag legt voor de Evangelische vrijheid, en eenen hevigen afkeer van menschelijk gezag in het bepalen der Christelijke waarheid, beantwoordt in dit stukje drie vragen: Wat bezitten wij thans op het kerkelijke gebied? Wat staan wij in de toekomst te verliezen, bij voortgaande (?) laauwheid en onverschilligheid? En wat moeten wij doen, om in dezen staat der dingen te behouden, wat wij hebben? Er komen hier verscheidene opmerkingen en wenken voor, die alle behartiging verdienen, en voor velen kan misschien zulk eene aanwijzing, waarschuwing en opwekking doelmatig zijn. De toon is echter wel wat *geanimeerd*, om niet te zeggen, hier en daar bitter, en dit zal mogelijk bij sommigen het goede doel tegenwerken, hoewel wij aan den anderen kant erkennen, dat velen dergenen, voor wie het hier geschrevene bestemd is, wel wat scherp aangesproken moeten worden.

2. In dit stukje komen vele welgemeende denkbeelden voor; inzonderheid trokken onze aandacht eenige wenken

met betrekking tot de hand over hand toenemende algemeene armoede, eene kwaal, die, naar wij vreezen, nog veel te veel wordt veronachtzaamd, en omtrent welke men het zich te laat beklagen zal, op eenige plaatsen niet meer te hebben gedaan. De titel zegt, dat de opbrengst van dit vlugschriftje bestemd is »tot eersten penning van een fonds ter wering van armoede bij de in daggeld arbeidende klasse," waarom wij ook nu nog den aankoop zeer aanbevelen.

3 Is een afzonderlijke overdruk van eene vertaling, geplaatst in het Tijdschrift: *Waarheid in liefde*, 1844, Stuk 1; deze gedachten verdienden wel, op die wijze algemeener bekend te worden.

Handel ik pligtmatig en onberispelijk door Roomsch Catholijk te blijven, wanneer ik de voornaamste leerstukken dier Kerk niet meer als Goddelijke waarheid kan belijden? Eene gemoedelijke vraag aan alle Roomsch Catholijke en Protestantsche Christenen in Nederland. Te Rotterdam, bij C. Lelijvelt. 1843. *In gr. 8vo. 47 bl. f* :-40.

Een eenvoudig, waarheidlievend Roomschgezinde is, door onpartijdig onderzoek der H. Schrift en door zelfstandig gebruik zijner rede tot de overtuiging gekomen, dat verscheidene voorname leerstukken der Roomsch-Katholieken met beide die kenbronnen der waarheid in lijnregten strijd zijn. Op zijn twaalfde jaar had hij eene onbeduidende belijdenis afgelegd en was eerst later over de Christelijke waarheid gaan nadenken. En nu aan het twijfelen geraakt, stelt hij de bovenstaande *gemoedelijke vraag* voor *aan alle Roomsch-Catholijke en Protestantsche Christenen in Nederland.* Hij brengt tegen de Roomsche beeldendienst, tegen de vergoding van MARIA, en vooral tegen de Transsubstantiatie bedenkingen in, die wel niets nieuws bevatten, maar toch van zelfstandig onderzoek getuigen, en merkwaardig zijn, voor zoover zij eene kleine proeve op-

leveren van de onvermijdelijke klippen, waarop het Roomsch-Catholicisme moet stooten, wanneer deszelfs belijders slechts even beginnen *na te denken*. Het is ons doel niet, alle 'smans bedenkingen op te nemen en te toetsen. Het antwoord op zijne vraag is echter duidelijk. Bij zijn onderzoek is hij van beginselen uitgegaan, lijnregt strijdig met die zijner kerk. De Roomsche leer verbiedt het vrije onderzoek des Bijbels, en hij heeft haar aan den Bijbel getoetst. De Roomsche leer kluistert de rede, en hij heeft van de regten van iederen redelijken mensch gebruik gemaakt. Naar den geest staat hij dus reeds tegenover zijne kerk, waar hij naar het ligchaam zich nog in haren schoot bevindt. De vraag, of hij er nog in kan blijven, is met andere woorden de vraag, of het den Christen betaamt, den schijn aan te nemen van wat hij niet is. Blijven kan hij alleen dan, wanneer hij tracht te vergeten, wat hij, blijkens dit boekje, van de waarheid heeft ontdekt. Intusschen, hij overhaaste zich niet, maar onderzoeke verder bedaard en biddend, alle menschelijke wijsheid toetsende aan het alleen onfeilbaar Evangelie. Dan zal hij ook, aan de hand van Bijbel en geschiedenis, het zien, hoe de eerste grondslag zijner kerk, het gezag van den Paus, een zandgrond is. Tot dit laatste kunnen hem de geschriften van ELLENDORF dienen, zoo namelijk zijn Pastoor ze hem niet verboden heeft.

Doch, de Protestantsche Schrijver dezer aankondiging wil den schijn niet aannemen van Proselieten-jagt. De voorstanders der alleen zaligmakende kerk mogen die behoeven, om aan menschelijke vonden ingang te verschaffen, de Protestant behoeft zulke middelen niet. De waarheid heeft hare eigendommelijke kracht. Op het Protestantisme is, niet minder dan op het Evangelie, waarop het rust, de gelijkenis van het zuurdeessem toepasselijk. Ook dit boekje bewijst het. Mogen vele Roomschgezinden leeren denken, gelijk deze Schrijver: al blijven zij dan ook in hunne kerk, deze laatste zal aanmerkelijk worden gezuiverd en volmaakt.

De Kinderziekten, volgens de nieuwste en belangrijkste ervaringen van Hoogduitsche, Fransche en Engelsche Geneesheeren, stelselmatig bewerkt door Dr. H. BRESSLER. *Uit het Hoogduitsch vertaald door* H. W. EVERTS, *Stads Geneesheer te Arnhem. Iste Deel. Te Arnhem, bij* G van Eldik Thieme. 1844. *In gr. 8vo.* 295 *bl. f* 3-:

Onder de schrijvers, die, hoezeer minder door hunne oorspronkelijkheid uitmuntende, zich echter kenmerken door eene groote belezenheid en juiste keuze hunner bronnen, bekleedt Dr. BRESSLER eenen eersten rang. Het zamenstellen van compilaties in zoodanigen geest, als waarin hij dezelve bewerkt, kan zijne nuttigheid hebben, om hen, die niet in de gelegenheid zijn, de oorspronkelijke werken te raadplegen, met den geest en de strekking van deze bekend te maken en welligt ook velen op te wekken, om tot die bronnen zelve op te klimmen. Wij hebben aan de vruchtbare pen van Dr. BRESSLER menig lijvig boekdeel te danken, en Rec. legt gaarne de verklaring af, dat hij in des Schrijvers beide werken: *Die Krankheiten des Kopfes und der Sinnesorgane. Berlin* 1839—1840. III Bde, en *Die Krankheiten des Unterleibes, Berlin* 1841—1842. III Bde, verscheidene hoofdstukken met veel belangstelling heeft gelezen. Men mag dus van eenen zoodanigen compilator, op het gebied der kinderziekten, iets verwachten, hetwelk in *zijne soort* goed verdient genoemd te worden, en Rec. aarzelt dan ook geenszins te verzekeren, dat hij in het boven aangekondigd werk verscheidene zeer goed bewerkte hoofdstukken heeft aangetroffen. Desniettemin kan hij toch niet zoo onbepaald zijne goedkeuring hechten aan *de wijze*, waarop Dr. BRESSLER de kinderziekten hier behandeld heeft. Indien het in het algemeen waar is, dat men bij het behandelen van onderwerpen uit de praktische geneeskunde ongaarne de individualiteit van den Schrijver geheel op den achtergrond ziet treden, zoo geldt zulks met namo van do ziekten der kinderen. Het kinderlijk orga-

nisme biedt zoo vele eigendommelijkheden, de herkenning en behandeling der kinderziekten zoo vele moeijelijkheden aan, dat hier minder dan elders de studie aan den lessenaar voldoende mag geacht worden, dat hier meer dan elders eigene rijke en rijpe ervaring vereischt wordt, om eene heldere voorstelling der verschillende ziektetoestanden te geven. Daarenboven loopen de beschouwingen van vele schrijvers over dit onderwerp zoozeer uiteen, dat er wel een heldere praktische blik, vereenigd met eenen echt physiologischen zin gevorderd wordt, om tusschen zooveel uiteenloopends den middenweg te vinden. Is een compilator hiertoe de geschikte man en voldoet met name Dr. BRESSLER aan deze vereischten? Wij vreezen, op beide vragen ontkennend te moeten antwoorden. Zonder voorrede, zonder eenige inleiding, waardoor de lezer nader het oogpunt zoude kunnen leeren kennen, waaruit de Schrijver het kinderlijk organisme in den gezonden en ziekelijken toestand beschouwt, zonder eenige de minste voorafgaande algemeene pathologische en therapeutische beschouwingen, worden wij dadelijk op het terrein der bijzondere pathologie gebragt, en wel van eene zuivere locaal-pathologie, zonder dat er eenige gronden, hoegenaamd, zijn aangevoerd voor eene dusdanige klassificering. De zwarigheden eener zoodanige klassificering hebben zoowel FRÄNKEL, als ook RILLIET en BARTHEZ en anderen gevoeld. De eerste heeft dus in zijn (volgens EVANSON en MAUNSELL) bewerkt *Handbuch für die Erkenntniss und Heilung der Kinderkrankheiten, Berlin* 1838, eenen zekeren middenweg gevolgd, en achter die hoofdstukken, welke over plaatselijke ziekten handelen, een over acute *exanthemata* en een over zoogenaamde »*Constitutionelle Krankheiten*" laten volgen; de beide anderen gaan nog verder en schromen niet, te verklaren, dat bij kinderziekten het wezen derzelve van veel meer belang is, dan de zitplaats (RILLIET *und* BARTHEZ, *klinische und praktische Behandlung der Kinder Krh. Uebers. von* KRUPP. *Leipzig* 1ste Bnd. 1843, p. 4 sqq.) en slaan bij hunne verdeeling daarop dan ook meer acht, dan op de laatstgenoemde. En hoewel er tegen

De Kinderziekten, volgens de nieuwste en belangrijkste ervaringen van Hoogduitsche, Fransche en Engelsche Geneesheeren, stelselmatig bewerkt door Dr. H. BRESSLER. *Uit het Hoogduitsch vertaald door* H. W. EVERTS, *Stads Geneesheer te Arnhem. Iste Deel. Te Arnhem, bij* G van Eldik Thieme. 1844. *In gr. 8vo.* 295 *bl. f* 3-:

Onder de schrijvers, die, hoezeer minder door hunne oorspronkelijkheid uitmuntende, zich echter kenmerken door eene groote belezenheid en juiste keuze hunner bronnen, bekleedt Dr. BRESSLER eenen eersten rang. Het zamenstellen van compilaties in zoodanigen geest, als waarin hij dezelve bewerkt, kan zijne nuttigheid hebben, om hen, die niet in de gelegenheid zijn, de oorspronkelijke werken te raadplegen, met den geest en de strekking van deze bekend te maken en welligt ook velen op te wekken, om tot die bronnen zelve op te klimmen. Wij hebben aan de vruchtbare pen van Dr. BRESSLER menig lijvig boekdeel te danken, en Rec. legt gaarne de verklaring af, dat hij in des Schrijvers beide werken: *Die Krankheiten des Kopfes und der Sinnesorgane. Berlin* 1839—1840. III Bde, en *Die Krankheiten des Unterleibes, Berlin* 1841—1842. III Bde, verscheidene hoofdstukken met veel belangstelling heeft gelezen. Men mag dus van eenen zoodanigen compilator, op het gebied der kinderziekten, iets verwachten, hetwelk in *zijne soort* goed verdient genoemd te worden, en Rec. aarzelt dan ook geenszins te verzekeren, dat hij in het boven aangekondigd werk verscheidene zeer goed bewerkte hoofdstukken heeft aangetroffen. Desniettemin kan hij toch niet zoo onbepaald zijne goedkeuring hechten aan *de wijze*, waarop Dr. BRESSLER de kinderziekten hier behandeld heeft. Indien het in het algemeen waar is, dat men bij het behandelen van onderwerpen uit de praktische geneeskunde ongaarne de individualiteit van den Schrijver geheel op den achtergrond ziet treden, zoo geldt zulks met name van de ziekten der kinderen. Het kinderlijk orga-

nisme biedt zoo vele eigendommelijkheden, de herkenning en behandeling der kinderziekten zoo vele moeijelijkheden aan, dat hier minder dan elders de studie aan den lessenaar voldoende mag geacht worden, dat hier meer dan elders eigene rijke en rijpe ervaring vereischt wordt, om eene heldere voorstelling der verschillende ziektetoestanden te geven. Daarenboven loopen de beschouwingen van vele schrijvers over dit onderwerp zoozeer uiteen, dat er wel een heldere praktische blik, vereenigd met eenen echt physiologischen zin gevorderd wordt, om tusschen zooveel uiteenloopends den middenweg te vinden. Is een compilator hiertoe de geschikte man en voldoet met name Dr. BRESSLER aan deze vereischten? Wij vreezen, op beide vragen ontkennend te moeten antwoorden. Zonder voorrede, zonder eenige inleiding, waardoor de lezer nader het oogpunt zoude kunnen leeren kennen, waaruit de Schrijver het kinderlijk organisme in den gezonden en ziekelijken toestand beschouwt, zonder eenige de minste voorafgaande algemeene pathologische en therapeutische beschouwingen, worden wij dadelijk op het terrein der bijzondere pathologie gebragt, en wel van eene zuivere locaal-pathologie, zonder dat er eenige gronden, hoegenaamd, zijn aangevoerd voor eene dusdanige klassificering. De zwarigheden eener zoodanige klassificering hebben zoowel FRÄNKEL, als ook RILLIET en BARTHEZ en anderen gevoeld. De eerste heeft dus in zijn (volgens EVANSON en MAUNSELL) bewerkt *Handbuch für die Erkenntniss und Heilung der Kinderkrankheiten, Berlin* 1838, eenen zekeren middenweg gevolgd, en achter die hoofdstukken, welke over plaatselijke ziekten handelen, een over acute *exanthemata* en een over zoogenaamde »*Constitutionelle Krankheiten*" laten volgen; de beide anderen gaan nog verder en schromen niet, te verklaren, dat bij kinderziekten het wezen derzelve van veel meer belang is, dan de zitplaats (RILLIET *und* BARTHEZ, *klinische und praktische Behandlung der Kinder Krh. Uebers. von* KRUPP. *Leipzig* 1ste Bnd. 1843, p. 4 sqq.) en slaan bij hunne verdeeling daarop dan ook meer acht, dan op de laatstgenoemde. En hoewel er tegen

hunne wijze van verdeeling (in ontstekingen, waterzuchten, bloedingen, gangreen, neurosen, koortsen, tuberculosis, ingewandswormen) gewigtige bedenkingen zijn te maken, vooral deze, dat dikwijls zeer ongelijke ziekten nevens elkander geplaatst zijn, eene zwarigheid, waarop ook de Rec. in FORBES *British and foreign medical Review*, *April* 1844, opmerkzaam maakt, zoo heeft zij toch dit boven eene zuivere locaalpathologie vooruit, dat men de beschrijving der speciële ziektevormen meer aansluit aan en grondvest op algemeene pathologische en therapeutische beschouwingen. Welligt zoude ook hier het stelsel van toepassing kunnen zijn, hetwelk CANSTATT bij de bewerking van zijn *Handbuch der Klinik* gevolgd heeft. Hoe het zij, Dr. BRESSLER had, bij het verschil van denkbeelden in dit opzigt, in allen gevalle de wijze van verdeeling, welke hij heeft aangenomen, moeten motiveren.

In dit eerste Deel ontvangen wij: I. onder het algemeen hoofd: *Ziekten van het hersen-ruggemergstelsel* (bl. 1—94) de volgende hoofdstukken: Bloedophoopingen naar het hoofd en apoplexia, apoplexia venosa, arachnoiditis infantum, inflammatio medullae spinalis, hydrocephalus chronicus internus, hydrorrhachis, encephalocele congenita, zenuwtoevallen der kinderen. II. *Ziekten van de algemeene hoofdbekleedselen* (bl. 94—115): Caput succedaneum, cephalaematoma, hydrocephalus externus. III. *Ziekten der zintuigen* (bl. 115—126): Ophthalmia neonatorum [waarom ontbreekt hier de ophthalmia scrofulosa? Rec.], otitis infantum. IV. *Ziekten der mondholte* (bl. 126—195): Stomatitis erythematosa, s. exsudativa, s. folliculosa, diphtheritis, stomacace, noma oris, ancyloglossum, paraglosse, labium leporinum et palatum fissum, dysodontiasis, dentitio puerilis. V. *Ziekten der neusholte* (bl. 195—197): Coryza neonatorum. VI. *Ziekten der ademhalingswerktuigen* (bl. 197—286): Angina membranacea, laryngitis erythematosa, bronchitis, pleuritis en pneumonia, bloedophoopingen naar de longen en apoplexia pulmonum, asthma Millari, a. thymicum, tussis convulsiva, axphyxia neonatorum, atelectasis pulmonum. VII.

Ziekten van het bloedsomloopstelsel (bl. 286—295): Carditis en pericarditis, cyanosis. — Uit deze inhoudsopgave blijkt, hoevele onderwerpen door den Schrijver behandeld zijn, waarbij hij doorgaans niet oppervlakkig is te werk gegaan en waarbij hij van de beste auteurs gebruik heeft gemaakt. Ons beviel dat gedeelte, waarin de ziekten der mondholte beschreven worden, over het algemeen het best; minder die, welke de ziekten van het hersenruggemergstelsel en van de ademhalingswerktuigen tot onderwerp hebben. Zoo bijv. trof het onze opmerking, dat bij het hoofdstuk over *hydrocephalus acutus* (*arachnoiditis infantum*) over het algemeen te weinig kritiek is in acht genomen en in het geheel geen gebruik is gemaakt van de latere physiologische ontdekkingen, zoo als bijv. van die van MAGENDIE omtrent het hersenruggemergsvocht; de Schrijver schijnt er zoo weinig aan te twijfelen, dat het uitgestorte vocht het gevolg van inflammatie is, dat hij niet eens het gevoelen van hen vermeldt, die het tegendeel beweren, en met name van de uitmuntende monographie van Dr. COHEN (*Die hitzige Gehirnwassersucht*, *Hanover* 1841) volstrekt geene melding maakt; men vindt geen streven, om tot het wezen der ziekte door te dringen, er is iets onbepaalds in de geheele wijze van voorstelling: op bl. 21 bijv. wordt *tuberculosis cerebri* eene complicatie der ziekte genoemd, en op bl. 25 sq. wordt de diagnose tusschen *tubercula cerebri* en *hydrocephalus acutus* uitvoerig opgegeven, zoodat men hieruit zoude meenen te moeten afleiden, dat de Schrijver beide als geheel afzonderlijke ziektetoestanden beschouwt; desniettemin vinden wij geen afzonderlijk hoofdstuk aan de eerstgenoemde ziekte toegewijd. Wij verwonderden ons te meer over een en ander, daar het ons uit eene opzettelijke vergelijking van het vermelde hoofdstuk met dat over hetzelfde onderwerp in des Schrijvers werk: *Die Krankheiten des Kopfes und der Sinnesorgane*, Th. 1, p. 39—82, gebleken is, dat hij zich zelven niet heeft gecopiëerd, maar dit onderwerp gedeeltelijk op nieuw heeft bewerkt — doch zonder nieuwere bronnen geraadpleegd te hebben. Dezelfde aanmerking hadden wij

op het hoofdstuk over croup: er is zelfs geene poging aangewend, om tot de pathogenie dezer ziekte door te dringen, en bij de therapie vindt men eigenlijk weinig meer, dan eene opsomming van de door verschillende artsen voorgeslagene middelen, zonder eene wezenlijke kritiek dier vaak zoo uiteenloopende methodes. De hoofdstukken over bronchitis en pneumonie droegen, onzes inziens, mede de duidelijke sporen van hunnen oorsprong uit de studeerkamer; althans kwamen er onder de opgesomde kenteekenen van deze ziekten voor, welke eerder bij volwassenen, dan bij kinderen worden waargenomen. Zoo bijv. bl. 226: »De fluimlozing is bij de bronchitis van den 2den of 3den dag, somwijlen bij den aanvang reeds, rijkelijk; bij pneumonia is dezelve meer rondgevormd, omschreven, dik, etterachtig, roestkleurig en geheel met bloed doormengd (*); — pijn wordt ter naauwernood bij bronchitis gevoeld, of bestaat slechts in een gevoel van verwonding, hitte en borstbeklemming, voornamelijk achter het borstbeen, welke bij eene diepe inademing niet vermeerdert; bij pneumonia is deze duidelijker, voornamelijk op enkele plaatsen van de borst; in den regel meer in de zijden en vermeerdert bij eene diepe inademing en langzame uitademing." Dit alles moet waargenomen worden bij kinderen »in de beide eerste levensjaren" (bl. 228); welken arts evenwel, die kinderen behandeld heeft, is het niet bekend, hoe weinig licht de *sputa* bij een kind over den aard der kwaal verspreiden, daar het dezelve doorgaans doorslikt, en hoe moeijelijk de zoogenoemde subjectieve teekenen bij hetzelve zijn te bepalen? — Boven ieder hoofdstuk zijn de schrijvers opgegeven, welke Dr. BRESSLER hoofdzakelijk heeft gevolgd; het is niet altoos gemakkelijk na te gaan, in hoeverre zulks steeds werkelijk

(*) Geheel hiermede in strijd zijn de volgende woorden van RILLIET en BARTHEZ (t. a. p. bl. 63): »Die charakteristischen rostfarbenen Sputa der Pneumonie haben wir bei Kindern unter 5 Jahren *nie* gesehen, sie sind selbst bei ältern Kindern selten, deren Sputa, *wenn sie auswerfen*, nur mit Blut gefärbt sind."

het geval is geweest; meestal gelooven wij, dat de Schrijver hierin getrouwelijk is te werk gegaan; eene enkele maal evenwel meenden wij er aan te moeten twijfelen. Zoo vinden wij aan het hoofd van het hoofdstuk over de zenuwtoevallen der kinderen den naam van BRACHET. Rec. betwijfelt het echter, of Dr. BRESSLER inderdaad wel de uitmuntende monographie van BRACHET (*Traité pratique des Convulsions dans l'Enfance*, *Paris* 1837) bij de hand heeft gehad, althans kon hij er in dit oppervlakkig bewerkte hoofdstuk de sporen niet van ontdekken.

In weerwil van al deze aanmerkingen, welke Rec. niet konde terughouden, getuigt ook dit werk van Dr. BRESSLER van veelzijdige studie en mag uit dien hoofde aan hen, die weten willen, wat verschillende schrijvers over verschillende ziekten gezegd hebben, met volle ruimte worden aanbevolen: zij daarentegen, die een doordringen tot de pathogenie derzelve of een nieuw licht over vele duistere punten in de leer der kinderziekten verlangen, zullen het boek minder voldaan ter zijde leggen. De vertaling is zeer goed geslaagd; op enkele onnaauwkeurigheden evenwel stuitten wij, bijv.: *meerdere* (*mehrere*) voor *verscheidene*, *worgen* (*würgen*) voor *koren* of i. d. g., (bl. 183) *dagbladen* (*Journale*) voor *tijdschriften*, (bl. 207) *onderslijmvliesachtig* (*submucöse*) *weefsel*, (bl. 243) *weldra* teekent zich de hoest door eenen opvallend schorren en heeschen toon, *weldra* kenmerkt hem eene ongewone veelvuldigheid, snelheid en hevigheid der enkele krampachtige uitademingen, *weldra* enz.; waar het Duitsche *bald* — *bald* — *bald* klaarblijkelijk niet door *weldra*, maar door *nu eens*, *dan eens* moet overgezet worden; e. d. m. Maar deze onnaauwkeurigheden verminderen slechts in geringe mate de waarde der overigens goed geslaagde vertaling. Druk en papier zijn goed, de eerste daarenboven compres, 't geen men zelden van onze Hollandsche boeken zeggen kan.

De verbeterde vlasbouw, of Beschrijving van de wijze, waarop in België, Beijeren enz. de vlasteelt en vlasbereiding plaats heeft; door RAIMUND VEIT, *Hoogleeraar aan de Landhuishoudkundige school te Augsburg. Uit het Hoogduitsch vertaald door* RIENK J. VAN DER LEY, *Lid der Commissie van Landbouw in Friesland en Landbouwer te Hallum. Te Leeuwarden,* bij W. Eekhoff. 1844. *In gr. 8vo. XV en 38 bl. f* : - 40.

De klagt, dat de vlasbouw in *Friesland* achteruitgaat, gaf den Vertaler aanleiding tot het uitgeven van deze brochure. Gewoonlijk schrijft men het verval van dien tak daaraan toe, dat het linnen in vele gevallen door de goedkoope katoenen stoffen vervangen wordt. Intusschen merkt de Vertaler in zijne inleiding teregt aan, dat, indien deze de hoofdoorzaak des achteruitgangs was, het verschijnsel, dat elders, in *België*, in *Beijeren* en *Wurtemberg* b. v., de vlasbouw bloeit en toeneemt, onverklaarbaar zou wezen. Het misgewas is een gevolg van het uitbouwen van den grond, dien men verzuimt, voor de zaaijing behoorlijk te bereiden. Van deze waarheid tracht de Vertaler de landbouwers in zijne inleiding te overtuigen, en hij biedt hun in de vertaling van het werkje eene handleiding aan, die hun den weg opent om èn de vlasteelt èn de daarop volgende vlasbereiding meer en meer te verbeteren. Het is blijkbaar uit kennis van praktijk voortgevloeid en met eene goede theorie overeenkomstig, en wij vinden ons daarom verpligt, de lezing en behartiging der daarin vervatte grondregels aan alle daarbij belang hebbende landbouwers dringend aan te bevelen. Zullen zij alzoo van het tot nog toe blindelings opgevolgde moeten terugkomen en zich meerderen arbeid moeten getroosten, grootere voordeelen zullen aan den anderen kant hunne vlijt beloonen.

Memoriën en Correspondentiën, betrekkelijk den staat van 's Rijks Geldmiddelen in den jare 1820. Door I. J. A. GOGEL, *Oud-Minister van Financiën en laatst Staatsraad in buitengewone dienst en Kommandeur der Orde van den Nederl. Leeuw. Uitgegeven door zijnen Zoon* J. M. GOGEL,

's Rijks Ontvanger te Bloemendaal. Te Amsterdam, *bij* J. Müller. 1844. *In gr. 8vo. XII en* 528 *bl. f* 6-70.

Wij verheugen ons, dat de Heer J. M. GOGEL besloten heeft, deze Memoriën en Correspondentiën van zijnen vereeuwigden Vader, den Heere J. J. A. GOGEL, Oud-Minister van Financiën, in het licht te geven. Juist uit deze vertrouwelijke mededeelingen, uit deze stukken, oorspronkelijk voor het publiek niet bestemd, leert men den wel eens miskenden man in zijne wezentlijke verdiensten kennen. Men ziet hem denken, werken, en grootendeels vruchteloos het heil van zijn vaderland zoeken.

Aan den Heer COPES VAN CATTENBURGH schreef hij den 13 Febr. 1820, toen hij er in bewilligde zijne gedachten over belastingstelsels en tarief mede te deelen: »Wat heb ik »mij toch met die verwarde winkel te bemoeijen? En waar»lijk, hoe meer ik die beschouw, hoe erger onredbaar ik »die vind; — geen geheel, geen systema — afwijking van »alle regelen eener gezonde *eenvoudige* Staathuishoukunde; — »ik zeg eenvoudige, want ik leg alle die fraai vernuftige »systema's, theoriën en kunsttaal ter zijde.'' En in zijne Memorie, betrekkelijk tot het verhandelde bij de Commissie, benoemd *bij* Koninklijk Besluit van 23 Januarij 1820, N°. 17, belast met de herziening van het (toen) bestaande stelsel der In- en Uitgaande Regten en Accijnsen, ingeleverd 9 Sept. 1820, zegt hij onder anderen, altijd van meening te zijn geweest en de ondervinding vóór zich te hebben, *dat er nimmer iets goeds voor de hoofddeelen der maatschappelijke wetgeving van eene vergadering, hoe ook te zamen gesteld, te wachten is.* »Laat vier verstandige en kundige »mannen,'' (beweert hij verder) »met den loop der dingen »bekend, met ondervinding, kennis van administratie, en »*vooral* met menschenkennis toegerust, elk op zich zelven »eene Staatsregeling, een Wetboek, een finantiëel systema »te zamen stellen, dan is het *zeer mogelijk*, dat het werk »van *elk* derzelven, hoezeer uiteenloopende, een goed ge»heel oplevert, zóó zelfs, dat bevoegde beoordeelaars moeite »zouden hebben om eene keuze uit de vier ingeleverde »meesterstukken te doen: — maar zij verschillen intusschen »in de daarstelling der zaak zelve, in toepassingen, en nog »meer in wijzigingen. — Voeg nu deze vier achtingwaar»dige mannen in eene vergadering bijeen; — schrijf hun

»voor; om te beproeven, of hunne onderscheidene en uit-»eenloopende denkbeelden niet zouden kunnen vereenigd of »geconciliëerd worden; en ik houde het voor *onmogelijk*, »dat er iets goeds voor den dag kon komen. Het wordt »broddelwerk, gebrekkiger, dan één der vier ontwerpen, »*welk* derzelven men dan ook zoude gekozen hebben. — »Inschikkelijkheid en plooijen bederven dan wel het meeste, »wat in elks arbeid, op zich zelven en als geheel beschouwd, »goed zijn zoude. — Hieraan zijn veelal toe te schrijven die »vele gebrekkige Staatsregelingen, wetboeken, finantieële »stelsels en verordeningen, waaronder en Vorst en Volken »in *Europa* lijdende zijn."

»Dat dan altoos het *geheel* het werk zij van *één'* man; »maar dat dit werk vervolgens aan de beoordeeling, wik-»king en weging van andere deskundigen, hetzij bijzondere »personen of collegiën, worde onderworpen en dus goed of »afgekeurd, of met des opstellers instemming (mits door »overtuiging en niet uit consideratie voor personen) veran-»derd en verbeterd: — is, naar mijn inzien de éénige weg »om tot het bestmogelijke te geraken."

De ondervinding heeft, ook met opzigt tot het tegenwoordige stelsel van In- en Uitgaande Regten en Accijnsen, met het daartoe bijbehoorend Tarief, het zegel op 's mans woorden gedrukt.

Welk een ijverig voorstander hij van welbegrepene handelsvrijheid was, en hoe hij zelfs den bloei van landbouw en wel ingerigt wordende fabrijken daarvan onafscheidelijk rekende, zal men door geheel dit werk gestaafd vinden. Onderscheidene artikelen in het *Handelsblad* hebben de inzigten van den Oud-Minister GOGEL op dat punt reeds uiteengezet. Wij vleijen ons dus, dat de wensch van 's mans zoon, in de Voorrede geuit, zal vervuld worden, en het vooroordeel zal ophouden, als ware zijne grootste verdienste gelegen geweest in het uitdenken en opleggen van veel opbrengende belastingen.

Gaarne zeggen wij hem na, bl. 257, op *Zegel en Registratie:* »De gebreken en de nadeelige strekking van deze »regten zijn te veel bekend, dan dat het noodig zijn zal die »met voorbeelden in te lichten. — Ook in *Frankrijk* is men »het ten dezen opzigte vrij wel ééns; en, daar het oogmerk »der inkomst van penningen in 's Rijks Schatkist, al is het »dan niet tot de tegenwoordige hoogte, volkomen bereikt

»kan worden door het uitbreiden van het regt op het Zegel, »wordt daarbij eene omslagtige Administratie uitgewonnen. — »Het heilzame nut, hetwelk in de Registratie gelegen is, »om eene vaste dagteekening (*date certaine*) aan de schrif- »turen te verzekeren, wordt beter dan nu bereikt, wan- »neer de belanghebbenden geene andere belasting te betalen »hebben, dan een gering loon van eenige centen aan den »Ambtenaar, welke de Registratie verrigt; terwijl ook alle »inzage door dezen noodeloos wordt, wanneer hij niet meer »op den inhoud der stukken, welke hem aangeboden wor- »den, te letten heeft: eene inzage, welke nog meer, dan »de belasting zelve, velen afschrikt om hunne acten te doen »aanteekenen.''

Wij vertrouwen, dat dit werk door vele Ministers en Hoofd-Ambtenaren, maar ook vooral door de Leden van den Raad van State en de beide Kamers der Staten-Generaal, zal worden bestudeerd. Mogten de denkbeelden van wijlen den kundigen en edelen GOGEL onze staatslieden eenmaal, ook in de regeling der belastingen, op den regten weg helpen!

Het Leven en de Reizen van Kapitein JAMES COOK, *beschreven naar naauwkeurige berigten, in zijne dagboeken en andere bescheiden voorhanden; door* GEORGE YOUNG, *Bedienaar des Goddelijken Woords enz. Uit het Engelsch. II Deelen. Te Amsterdam, bij* M. H. Binger. 1843. *In kl. 8vo. XVI*, 552 *bl. f* 5-20.

Hoe vele reizen en ontdekkingen er ook sedert COOK zijn gedaan, zijn naam blijft met regt in hooge eere, en deze nieuwe bewerking van zijne geschiedenis zal ongetwijfeld velen welkom wezen. Wanneer wij het voorberigt van den Schrijver raadplegen, zoo zien wij, dat wij hier geene bloote compilatie uit een grooter werk hebben te zoeken. Het is een oorspronkelijk werk, zegt hij, het resultaat van grooten arbeid en gedurige navorsching. Voor hen vooral, die niet in het bezit zijn van de groote uitgave van COOK's reizen, zullen deze beide boekdeeltjes eene aangename en nuttige lectuur opleveren. Ook jonge lieden zullen ongetwijfeld smaak vinden in de geschiedenis van den grooten zeereiziger en daaruit meer nut kunnen trekken, dan uit vele der werken, die tegenwoordig voor de jeugd worden geschreven.

Wij bevelen het boek daarom gaarne ook voor de zoodanigen als een gepast geschenk aan. De plaatjes zijn slechts middelmatig. Eene kaart van de ontdekkingen van Kapitein COOK is achter het tweede Deeltje gevoegd, terwijl zijn portret voor het eerste is geplaatst. Wij twijfelen niet, of Vertaler en Uitgever zullen hunne moeite door de belangstelling van velen beloond zien.

WILLEM FREDERIK, *Prins van Oranje-Nassau, later Koning der Nederlanden; door Mr.* W. F. KEUCHENIUS, *Officier bij de Arrondissements-Regtbank te Sneek. Te Sneek, bij* J. F. van Druten. 1844. *In gr. 8vo.* 76 *bl.* *f* :-85.

De Opsteller dezer levensbeschrijving van onzen voormaligen Koning heeft, zegt hij, wat bijzondere geschiedkundige mededeelingen betreft, gebruik gemaakt van eene, die door J. VAN ARNOLDI, een' vriend en vertrouwde van WILLEM vervaardigd was. Ref. kent die niet, maar heeft geene historische onjuistheden in dit stukje aangetroffen. De lotgevallen en verrigtingen van den Vorst gedurende zijne koninklijke regering worden zeer kort aangestipt, maar het doel des Schrijvers bepaalde er zich meer toe, om *'s Prinsen* bijzonder leven en vroegere lotgevallen te overzien, ten einde aan te toonen, dat hij daardoor gevormd is geworden voor den troon. Doch de *pragmatische* uiteenzetting van dit oogpunt, waarop ons het voorberigt hoop gaf, komt in de levensschets niet genoeg uit. Met dat al is dit overzigt een goed boekje voor hen, die de vroegere lotgevallen van wijlen Z. M. niet zoo bepaald kennen. Gaarne prijzen wij het aan; enkele taalfouten, als de*n* lijn, bladz. 4, van deze veldtogt, bladz. 16, en derg., zijn misschien meer aan den *Corrector*, dan aan den Schrijver te wijten.

Het Leven en Bedrijf van O'CONNELL, *benevens zijn Gedenkschrift aan de Koningin van Engeland; door* E. A. MORIARTY. *Naar het Hoogduitsch. Te Leeuwarden, bij* G. T. N. Suringar. 1844. *In gr. 8vo.* 213 *bl. f* 2-40.

„De leerrijke en belangrijke geschiedenis van den Ierschen emancipatie-strijd is onafscheidbaar zamengevlochten met het leven van éénen man; zij is onverklaarbaar, onbelangrijk, onbestaanbaar zonder de geschiedenis van dien éénen man: DANIEL O'CONNELL!" Ziet daar, wat vooral moet in het oog gehouden worden, als men het boek, 't geen wij hierbij aankondigen, met vrucht en genoegen lezen zal. Immers de Schrijver zelf uitte die woorden; en de hooge ingenomenheid met dien éénen man straalt zoo overal door in dit werk, dat wie of daar niet mede instemt, of niet den invloed van dien éénen man op het toekomstig lot van *Ierland* kan of wil erkennen, het boek onvoldaan zal ter zijde leggen. Neen; ook dan zelfs niet, wanneer men de zaken uit een ander standpunt, dan waarop de Schrijver stond, beschouwt, zal men dit boek ter zijde leggen; maar men zal veeleer tot de overtuiging komen, dat het doel, 't welk hij beoogde, edel en groot was, en dat werkelijk zwaarwigtige drangredenen hem noopten de middelen te beramen en te werk te stellen, om de bevrijding van *Ierland* te kunnen verwerven. Verre van ons, dat wij met den Schrijver overal instemmen in den lof en in de wenschen, door hem aangewezen, die DANIEL O'CONNELL zouden hebben bewogen om zich aan het hoofd der Iersche Agitatoren te stellen; doch wij moeten erkennen, dat de Schrijver eene gewigtige bijdrage geleverd heeft tot de Iersche geschiedenis, en niets heeft verzuimd om den Afgod van *Ierland* in het schoonste licht te plaatsen. Daargelaten die vooringenomenheid, dan vindt men hier vele wetenswaardige bijzonderheden zoo uit het leven van O'CONNELL zelven, als die betrekking hebben tot de opkomst en den toenemenden omvang dier onverpligte geldopbrengst, waarmede O'CONNELL in staat werd gesteld zooveel te kunnen ondernemen. Men treft dan hier, onder meer, aan, èn vele familiebijzonderheden aangaande den grooten man, zoo men hem noemt, èn, wat meer zegt, vrij naauwkeurige berigten omtrent den regtstoestand van *Ierland*. Ten besluite zegt de Schrijver: „Een volksleider behoorde zijn stelsel altijd zoodanig in te rigten, dat hij zelf daaruit gemist kon worden. Wat O'CONNELL betreft, het is misschien zijne grootste verdienste, dat hij de staatkundige vorming van zijn volk in buitengewoon korten tijd aanmerkelijk verhoogd, en deszelfs rijpheid voor het genot van staatkun-

dige regten wel eene eeuw bespoedigd heeft." — Hij laat daarop volgen het oordeel van GUTZKOW en van PÜCKLER MUSKAU over den Volksleider.

Wij wenschen dat de welgeslaagde vertaling van dit lezenswaardig boek in veler handen moge komen, en de weldenkenden in den lande zal opmerkzaam maken op het gevaar, dat er voor eenen Staat in gelegen is, om ingewortelde gebreken in het staatsbestuur en krenkingen van regt te laten bestaan, uit overgedreven bezorgdheid om verbeteringen te durven aanbrengen. Immers, wanneer met vaste hand en ter geschikte ure de Regering hare belangstelling in *Ierland* met daden betoond, verligting van druk en noodige hervormingen zelve aangebragt hadde, dan ware geen volksleider opgestaan om aan de Regering de wet te komen voorschrijven, en het volk zou gelukkig zijn geworden *zonder* Agitatoren.

P. C. HOOFT's *Nederlandsche Historiën. Met Aanteekeningen uitgegeven door Dr.* W. HECKER. *Iste en IIde Deel. Te Groningen, bij* C. M. van Bolhuis Hoitsema. 1843. *In 12mo. Te zamen* 1005 *bl. f* 5 - :

Het zoude ons verheugen, indien Uitgever en Bewerker van deze nieuwe uitgave van HOOFT's *Historiën* door overvloedige deelneming van het publiek hunne moeite en kosten zagen beloond. Weinige van onze oude prozaschrijvers verdienen op den duur meer algemeen te worden gelezen en gekend dan HOOFT; en wie eenmaal aan zijnen kernachtigen, mannelijken en krachtigen stijl is gewend, vindt in deze lectuur telkens een nieuw behagen. En nogtans, hoe velen zijn er, aan wie hij naauwelijks meer dan bij name bekend is, en die schier geheel vreemdelingen in zijne werken zijn! Wij zouden ze in de handen van allen wenschen, die door eene eenigzins beschaafde opvoeding tot de lectuur van dezen niet altijd even gemakkelijken Schrijver zijn voorbereid. Ter verklaring zijn dan ook aanteekeningen niet overtollig, gelijk reeds bij de uitgave is begrepen, voor eenige jaren door eenige Hoogleeraren bezorgd, en met een uitlegkundig woordenboek verrijkt.

Het is ons onbekend, of de Heer HECKER vóór de uitgave

in eenig prospectus zijn plan heeft blootgelegd. Het boek zelf is zonder eenige voorrede in het licht verschenen, en wij moeten dus uit de geheele inrigting de bedoeling des Uitgevers zoeken op te maken. Wij vinden hier met eene kleine, maar duidelijke en scherpe letter, den tekst der *Historiën* afgedrukt; op den rand is ieder vijfde regel genommerd, ten einde in de aanteekeningen de aanwijzing gemakkelijk te maken. Boven iedere bladzijde is de pagina aangeteekend van de uitgave van het jaar 1703, waarop dikwijls in de noten verwezen wordt, opdat daardoor het naslaan van elke andere uitgave noodeloos zoude worden. Achter den tekst zijn korte aanteekeningen gevoegd; zij zijn van onderscheiden aard; gedeeltelijk behelzen zij met een enkel woord verklaring van verouderde of zeldzaam voorkomende woorden en uitdrukkingen; gedeeltelijk helderen zij eigenaardige constructiën, zegswijzen enz. van HOOFT op, en brengen ter opheldering uit zijne schriften verschillende plaatsen bij; dikwijls ook geven zij wenken ten opzigte van de bijzondere schoonheid en kracht van den stijl, waardoor de beroemde Drossaard zich onderscheidt. Alle getuigen van eene groote gemeenzaamheid met diens schriften, van ijverige studie onzer taal en van gevoel voor het schoone van den *prozastijl onzes* Schrijvers.

Voor wie bestemde nu de Heer HECKER zijne uitgave? Zeker niet voor den geheel ongeletterde, bij wien moeijelijk de smaak voor den kernachtigen stijl van HOOFT is te vooronderstellen. Evenmin voor den eigenlijk gezegden geleerden beoefenaar onzer taal, die de meeste zijner aanteekeningen niet behoefde. Hij had waarschijnlijk de groote menigte van hen op het oog, die door genoegzame beschaving en ontwikkeling des verstands voorbereid zijn, om smaak te vinden in zulk eene degelijke lectuur, maar die daarbij toch van tijd tot tijd aanwijzing en verklaring noodig hebben, welke hun hier wordt aangeboden.

Blijkbaar kan deze uitgave als een vervolg worden aangemerkt op de uitgave van HOOFT's gedichten, door BILDERDIJK bezorgd. Zij stemt daarmede in formaat volkomen overeen, en wij zouden haar ook daarom vooral aan de bezitters van die uitgave aanbevelen. Wenschelijk ware het geweest, dat het voorbeeld van BILDERDIJK ook daarin gevolgd ware, dat de aanteekeningen in een afzonderlijk deel waren uitgegeven, om het naslaan gemakkelijker te maken. Van gan-

scher harte wenschen wij Bewerker en Uitgever voorspoed op hunnen arbeid.

Nieuwe Berigten omtrent het Pennsylvanische Gevangenis-stelsel en Gedachten over Lijfstraffen, Deportatie en Gevangenisstraffen. Te Groningen, bij W. van Boekeren. 1844. *In gr. 8vo. 44 bl. f* : - 50.

De ongenoemde Schrijver heeft wel op de onkunde en ligtgeloovigheid zijner Landgenooten gerekend, door hetgeen hij hier met den naam van *nieuwe* berigten bestempelde, in goeden ernst, *als zoodanig* te willen doen voorkomen; want voor den zaakkundige bevatten zijne argumenten niets *nieuws*, en wij zouden den Schrijver aanraden, om, indien het hem ernstig om *waarheid* te doen is, de *laatste* rapporten nopens de gevangenis te *Cherry-Hill* en de *officieele* stukken desaangaande, door bevoegde autoriteiten opgemaakt, te raadplegen. En wilde hij dan de *laatste* geschriften van MOREAU-CHRISTOPHE, DEMETZ, VARRENTRAPP en JULIUS, nopens het stelsel der afgezonderde opsluiting, *onverminkt* en *naar waarheid* mededeelen, hij zou der wetenschap eene wezentlijke dienst bewijzen.

Niet kunnende gelooven, dat een Nederlandsch schrijver de waarheid opzettelijk zou vervalschen, gelijk de schrijvers in de *Times* en de *Revue Brittannique* gedaan hebben; vermoeden wij liever, dat onkunde en vooringenomenheid met eenmaal aangenomen denkbeelden hem belet hebben, tot de kennis en de erkentenis der waarheid te komen. Hij toch toont, in dit zijn geschrift, ten duidelijkste, *niet* te weten, dat hetgeen hij, uit auteuren, die het stelsel van afgezonderde opsluiting vijandig zijn, heeft overgenomen, als valsch en logenachtig is ten toon gesteld. Mogten de geschriften, die wij aan de hier boven genoemde mannen verschuldigd zijn, hem immer in handen komen, dan zal hij zich gewis verheugen als *naamloos* Schrijver te zijn opgetreden, en dat het veroordeelend vonnis, wegens *bedriegelijke* opgaven en *logenachtige* mededeelingen, alleen eenen *ongenoemde* kan treffen.

Ook de *gedachten over lijfstraffen* enz. bevatten niets *nieuws*. Zij ademen alle denzelfden geest, die vroeger, over deze onderwerpen, in den *Avondbode* en andere afzonderlijke

stukjes, bij de Boekhandelaren GOOSSENS en SEPP in 't licht verschenen, als het orgaan eener bijzondere partij, ten voordeele der lijfstraffen, zich kennen deed, en die, hoe vaak wedersproken en tot zwijgen gebragt, niet schijnt te kunnen nalaten, *ouden kost* in *nieuwe schotelen* herhaaldelijk op te disschen.

Wilden wij dit een en ander met bewijzen staven; wilden wij den Schrijver, waar hij (anderen naschrijvende) tot staving van zijn gevoelen met cijfers optreedt, aantoonen wat hij daarbij *verzwijgt* of in een *valsch licht* plaatst, dan zouden wij de grenzen overschrijden, die ons zijn voorgeschreven. De lezer, die er belang in stelt, raadplege de *officiële stukken* nopens de gevangenis van CHERRY-HILL, en hij zal overtuigd zijn, dat de Schrijver der *Nieuwe berigten* verre verwijderd is van de eer, zich een' vriend der waarheid te kunnen noemen.

Gelukkig is het, inderdaad, dat *zulke* geschriften, noch bij de Hooge Regering, noch bij de vertegenwoordigers des volks, bijval vinden. De Schrijver van dit boekje kan zich daarvan overtuigen, door hetgeen, dezer dagen, als het gevoelen van de meerderheid van de Leden der Tweede Kamer van de Staten-Generaal, is bekend geworden. Dat gevoelen is wel eene hoogst ongunstige recensie van zijn geschrift te noemen, en wij vinden daarin eene reden te meer, om bij deze, in waarheid, *oude* berigten niet langer stil te staan.

Hesperus. Naar het Hoogduitsch van JEAN PAUL (RICHTER). *III Deelen. Te Arnhem, bij* Is. An. Nijhoff. 1844. *In gr. 8vo.* 918 *bl. f* 9-60.

De vertalingen der werken van JEAN PAUL vermenigvuldigen bij ons. Gelijk te verwachten was, komen zij niet uit de handen van het gewone slag van vertalers, maar van mannen, die door opleiding en studie voor deze moeijelijke taak berekend zijn, en die door hooge vooringenomenheid met den Schrijver tot den arbeid zijn bewogen. En waarlijk, gemakkelijk is de taak niet, die zij hebben opgevat. De vraag zal zijn, of het publiek op den duur in de lectuur van den Duitschen humorist smaak zal vinden. Uitgevers en Vertalers beide gelooven wij in dit opzigt voor het te veel te mogen waarschuwen. JEAN PAUL is een te vreemdsoortig

genie, dan dat hij bij ons publiek op algemeenen bijval kan hopen; en zelfs gelooven wij, dat velen, die een enkel zijner werken met genoegen en belangstelling lazen, toch minder lust zullen gevoelen, om telkens weder zich tot soortgelijke lectuur te zetten. Rondnit gesproken, zoude het ons ook spijten, indien de smaak van ons lezend publiek zulk eene rigting nam. Ongetwijfeld is er veel schoons en treffends, veel geniaals in de werken van JEAN PAUL, maar daar is toch niet minder overdrevens, niet minder valsch vernuft, niet minder onbestemds in op te merken. Wanneer SCHLOSSER in het achtste Deel zijner *Geschiedenis der achttiende Eeuw* over humoristische schrijvers spreekt, merkt hij te regt op, dat de *Engelschen* zich niet zooveel duisterheid en verwarring lieten welgevallen, als de *Duitschers* in hunne humoristen, van HAMANN tot JEAN PAUL toe, en dat zij vorderden, dat er verstaanbare zin in de woorden lag. In deze en dergelijke opmerkingen van den beroemden geschiedschrijver ligt veel waarheid, en wij gelooven, dat onze natie zich in dit opzigt meer aan de zijde der *Engelschen*, dan aan die der *Duitschers* zal scharen. Over het algemeen is het *humor* eerst in de laatste tijden bij ons gunstiger opgenomen, maar blijkbaar helt het bij ons veel meer over tot het Engelsche, dan tot het Duitsche. Wij wenschen niet, dat het anders worde, en het zou ons spijten, indien de vertalingen van sommige werken van JEAN PAUL, waarin wij overigens als literarische produkten belang stellen, tot zulk eene verandering aanleiding gaven. Wij zouden daarom vertalers en uitgevers thans wel het basta willen toeroepen.

Zeer kort na de voleindigde lezing van den *Titan* werden Rec. de drie Deelen ter aankondiging toegezonden, die den *Hesperus* bevatten. Hij ondervond daarbij eenigzins dat gevoel van verzadiging, waarvoor hij bij het publiek vreest, te meer daar er in de handeling van beide romans nog al veel trekken van overeenkomst worden gevonden, niet zoozeer in bijzonderheden, als wel in den algemeenen inhoud en in de schildering van sommige der hoofdpersonen. Wij zouden intusschen zeggen, dat de *Titan* in dit opzigt hooger staat, dan de *Hesperus;* en met het slot vooral zal wel niet ligt een eenig lezer zich kunnen vereenigen. Intusschen, ook in deze boekdeelen ontbreekt het niet aan veel schoons, nu eens van hoogernstigen en verheven, dan weder van luimigen en vrolijken aard. De teekening van vele der handelende per-

zonen is ook hier meesterlijk, al is het ook, dat wij ze in het werkelijke leven wel niet ligt zoo zullen vinden, en wie behagen heeft gevonden in de vroeger vertaalde werken van denzelfden Schrijver, dien durven wij ook dezen *Hesperus* gerustelijk aanbevelen. Alleen zouden wij hem aanraden, ze niet te spoedig achter elkander te lezen. Gelijk er spijzen zijn, die niet te dikwijls moeten gegeten worden, indien ze niet spoedig zullen tegenstaan, zoo is er ook leçtuur, die met mate en niet overdadig moet genoten worden, indien zij genoegen zal blijven geven. Daaronder behoort, onzes inziens, JEAN PAUL.

De Vertaler heeft zich van zijne niet gemakkelijke taak uitnemend gekweten, en door verstandige bekorting het boek doen winnen. Wij wenschen hem, ook door genoegzamen bijval van het publiek, voldoening van zijn werk. De Uitgever heeft het zijne gedaan, om het boek een behagelijk voorkomen te geven.

Het Beleg en de Verdediging van Haarlem in 1572—73. *Door* J. VAN DE CAPELLE. *III Deelen. Te Schoonhoven, bij* S. E. van Nooten. 1843 *en* 1844. *In gr.* 8*vo. Te zamen XII en* 1200 *bl. f* 11 - 20.

Belangrijke Stukken voor Geschied- en Oudheidkunde; zijnde Bijlagen en Aanteekeningen betrekkelijk het Beleg en de Verdediging van Haarlem in 1572—73. *Door* J. VAN DE CAPELLE. *Te Schoonhoven, bij* S. E. van Nooten. 1844. *In gr.* 8*vo.* 62 *bl. f* : - 80.

Onder al de voorvallen, die met gulden letteren in onze geschiedenis staan opgeteekend en ons de bewijzen leveren van der vaderen liefde voor den geboortegrond; die onder zoo menige gebeurtenissen, die telkens, wanneer wij ze lezen, ons hooge bewondering afpersen, zal wel niemand het beleg en de verdediging van *Haarlem* in 1572—73 als de minst roemrijke, de minst treffende beschouwen. Neen! wanneer wij ons bekend hebben gemaakt met de heldendaden, die zoozeer de benaauwde stad, gedurende zulk een' geruimen tijd, voor de roof- en moordzucht der *Spanjaarden* hebben beveiligd; wanneer wij hebben leeren kennen de edele getrouwheid van een' RIPPERDA aan den eens gezworen eed,

de dapperheid van een' HASSELAAR, de zorg van een' VAN DER LAAN voor het welzijn der vest, den zoo schitterend uitkomenden vrouwelijken moed van KENAU SIMONSDR. HASSELAAR, en, met één woord, het beleid en de onverschrokkenheid van allen, die gedurende het beleg van *Haarlem* tot verdediging der stad in de weer waren, dan voorzeker, gevoelen wij levendig, dat een land, dat zulke helden oplevert, nimmer door vijandelijke magt kan vernietigd worden.

Tot nog toe bestond er geen verhaal, dat de gebeurtenis, voor ons vaderland zoo bij uitstek belangrijk, in zulk eenen gang voorstelde; wel treffen wij in de stadsbeschrijvingen van SCHREVELIUS en van C. DE KONING meer of mindere berigten aan, die konden dienen tot het opstellen van zulk een meer naauwkeurig geheel; wel bezitten wij van eenige andere schrijvers afzonderlijke verhalen van het beleg (*); maar deze allen laten toch, uit sommige oogpunten beschouwd, veel te wenschen over, om niet te spreken dat zij door hunnen ouderdom reeds zeldzaam geworden en dus niet voor allen verkrijgbaar zijn.

De onderneming, om de gebeurtenissen van het beroemde Haarlemsche beleg nader te onderzoeken en te beschrijven, is dus iederen geschiedkundige welkom. De Schrijver van dit werk bezigde daartoe niet alleen gedrukte bescheiden, maar maakte ook gebruik van de aan hem, door den stedelijken raad van *Haarlem*, toegestane inzage van het stedelijk Archief. Die onderzoekingen nu biedt hij ons in dit werk aan. Hij doet het in een romantisch kleed, en het verheugt ons, dat hij ons de Bijlagen en Aanteekeningen betrekkelijk het beleg niet onthouden heeft.

Het werk, zoo als het daar ligt, is voor een zeer aanmerkelijk getal lezers nu meer geschikt, dan wanneer de Schrijver ons van de belegering een bloot verhaal had mede-

(*) Zoo als: N. J. WASSENAAR, *Harlemias, sive enarratio obsidionis urbis Harlemensis Anno* 1572. *Lugd. Bat.* 1605. W. N. VAN ROOSWYCK, *Verhaal van alle geschiedenissen enz. in en voor Haarlem geschiet, sedert de belegeringhe, Leyden* (1573. 4°.) P. STERLINCX, *Waerachtige beschrijvinghe van de belegeringhe en overgave van Haerlem aan den Ducque* D'ALBE, *Delft* 1574. 4°. *Korte Historische Aanteekeningen wegens het voorgevallene in de Spaansche belegering der stad Haarlem in* 1572 *en* 73, met pl. *Haarl.* 1739. 8°.

gedeeld; want, hoe gaarne de Geschiednavorscher zich alleen met den gang van het gebeurde bezig houdt, bij het gros der lezers zoude het bloot historische weinig ingang vinden, en daardoor vele bijzonderheden, deze gebeurtenis betreffende, minder algemeen bekend worden.

Over de romantische inkleeding willen wij niet breedvoerig spreken. Het kennen toch van den uitslag des verhaals, vóór dat men aan het slot is genaderd, wordt in den roman algemeen, en te regt, als een gebrek, afgekeurd, en daarom zijn dan ook historische gebeurtenissen meestal voor romantische inkleeding minder geschikt. Doch wij kunnen den romanlezeren verzekeren, dat het, daargelaten eene wel wat te groote gerektheid des verhaals, ons doorgaande aangenaam heeft bezig gehouden. Niet alles vindende, wat het fijne van den historischen Roman uitmaakt, is daarentegen door het romantische kleed niets van de geschiedenis al te zeer omhuld geworden. Fraaije en waarlijk levendige beschrijvingen treffen wij aan. De karakters zijn goed geteekend. De bestormingen van de stad en de ellendige toestand der burgers zijn krachtig, natuurlijk en roerend geschilderd; terwijl de geschiedkundige personen zoodanig handelende worden ingevoerd, als het zich denken laat, dat zij vóór *omstreeks twee* en eene halve eeuw zijn geweest. Ook tegen het costuum hebben wij geene grove misslagen ontdekt.

Nog belangrijker voor de geschiedenis zijn de Bijlagen en Aanteekeningen betrekkelijk het beleg, door den Schrijver meerendeels uit het stedelijk Archief geput. Zoo zijn, om iets te noemen, hier mededeelingen voorhanden omtrent de schilderijen en kunststukken, welke de *Spanjaarden* aan de ingezetenen ontnomen hebben (N°. 13). Belangrijke aanteekeningen betreffende RIPPERDA (N°. 16). Bijzonderheden betreffende KENAU HASSELAAR enz. (N°. 17). Bijzonderheden betreffende Burgemeester NICOLAAS VAN DER LAAN (N°. 18). Aanteekeningen betreffende den Vaandrig PIETER DIRKZ. HASSELAAR (N°. 19) enz.

Wij eindigen onze aankondiging met dank aan de stedelijke regering van *Haarlem* voor de aan den Schrijver zoo heusch verleende inzage van het Archief. Moge beider voorbeeld meer en meer navolging vinden, om daardoor zoo vele oude bescheiden dienstbaar te doen zijn aan de vermeerdering der kennis van menige bijzonderheid ter staving en opheldering van de waarheid van zoo vele roemrijke gebeurte-

nissen, die den moed onzer voorvaderen verkondigen, en van welke wij met den Schrijver instemmen, dat zij het fondament onzer vrijheid hebben gelegd.

Druk en uitvoering zijn vrij goed. Als onderhoudende lectuur, ook voor onze Leesgezelschappen, zal men het werk tevens gewis met groot genoegen en levendige belangstelling ontvangen.

Verspreide Verhalen van A. L. G. TOUSSAINT, *bijeenverzameld. Te Amsterdam, bij* G. J. A. Beijerinck. 1843. *In gr. 8vo.* 386 *bl. f* 3-75.

De met roem bekende Schrijfster heeft door deze uitgave voldaan aan de menigvuldig gedane aanzoeken tot het afzonderlijk herdrukken van verhalen uit haren vroegeren tijd, die door het *Magazijn van Romans en Verhalen*, alsmede door het Mengelwerk van den *Gids*, waren publiek gemaakt. Door het Voorberigt toont zij, de gebreken dezer stukken zoo wèl te kennen, dat het onnoodig is, en onbeleefd zou zijn, haar die te herinneren. Alleen moeten wij zeggen, dat zij, onzes inziens, die gebreken te hoog aanslaat, en dat het frissche, jeugdige dezer verhalen daartegen wel in de schaal mag gelegd worden. Het, gelijk zij het noemt, »weifelende, onbestemde, onvoltooide van den stijl" hebben wij niet kunnen bemerken. Wij moeten dus — en dit gebeurt ons niet dagelijks — het werk tegen den auteur in bescherming nemen, en het komt ons integendeel voor, dat in de laatste verhaaltjes van Mejufvr. TOUSSAINT zekere gekunstelde stijl ons minder beviel, dan de lossere van deze stukken. Maar eigenlijke beoordeeling van dezen herdruk komt minder te pas, waarom wij voor hen, die ze vroeger lazen, en nu willen weten, wat zij hier vinden zullen, hier alleen zeggen, dat: *de Echtgenooten van Turin*, *Lord Edward Glanhouse*, *Almagro* en *het Blijspel van de Markiezin de Caumartin* de verhalen zijn, in dezen goed uitgevoerden bundel bijeenverzameld.

's Levens Loterij. Een Verhaal van de Gravin VAN BLESSINGTON. *Uit het Engelsch. Te Amsterdam, bij* P. N. van Kampen. 1844. *In gr. 8vo.* 260 *bl. f* 2-60.

De Gravin VAN BLESSINGTON is als Romanschrijfster bij ons publiek, gelijk in haar vaderland, gunstig bekend. *De twee Vrienden*, *de Gouvernante* vonden een gunstig onthaal en verdienden dat ook. Zij heeft iets, wat haar bijzonder onderscheidt van hare medeschrijfsters, eene groote mate van natuurlijkheid. Hare personen en tooneelen zijn uit het dagelijksche leven gekozen en met eene juistheid geteekend, waardoor zij, gelijk de Vertaler van *'s Levens Loterij* zegt, den lezer levendig voor den geest staan. Daarbij heeft zij de gave, om de kluchtige zijde der dingen te schilderen, en schoon zij zich niet tot het *humor* verheft, weet zij de eigenheden en dwaasheden der menschen toch geestig ten toon te stellen. Eenvoudig en natuurlijk gevoel zal men ook niet vruchteloos bij haar zoeken. *'s Levens Loterij* is eene geschiedenis, die juist door die eenvoudige aandoenlijkheid, door de natuurlijke teekening der personen behaagt, en waarin de Schrijfster zelfs niet gepoogd heeft eene kunstige intrigue aan te brengen. Maar het zou ons verwonderen, indien het eenvoudige verhaal van de heldin des boeks, Mrs. CHATTERTON, niet met belangstelling en dikwijls met aandoening gelezen werd. Wij durven dit boek dan ook gerustelijk aan de leesgezelschappen aanbevelen als eene goede en onderhoudende lectuur. Ook de uitvoering is net en behagelijk.

ALMANAKKEN VOOR 1845.

(*Tweede Verslag.*)

Het geven van een jaarlijks overzigt van de Almanakkenliteratuur is eene taak, die — wij zeiden het meer — moeijelijker is, dan schijnt. Aan de eene zijde gaat het niet aan, diegenen, welke ook vroeger verschenen, af te schepen met den éénen regel: dat zij zich over het geheel gelijk blijven, en aan den anderen kant is het bij het meer en meer toenemen dezer jaarlijksche bewaarplaatsen van *proza* en *poësij* (en van de laatste nagenoeg alleen) ondoenlijk, van alle, of ook maar van de voornaamste stukken een verslag, nog meer, eene behoorlijk *gedetailleerde* beoordeeling te geven. Er is in dit verslag uit den aard der zaak ook iets eenzelvigs; waarom wij, ter voorkoming van verveling bij onze lezers, het zoo kort mogelijk zullen maken. Wij beginnen met den 26sten jaargang van den

Nederlandschen Muzen-Almanak. Te Amsterdam, *bij* J. H. Laarman. *f* 3-50.

De goede smaak en poëtische verdiensten van de Redacteurs VAN LENNEP, BEELOO en HEIJE zijn waarborg genoeg, dat

men hier niets zal aantreffen, dat moeite heeft om het middelmatige te bereiken; dat niet alles er zich boven verheft, is de schuld niet der Redactie; de oudere reiaanvoerders op onzen zangberg onttrekken zich meestal, en toch zijn zij de minsten niet; dat SIFFLÉ, TER HAAR en anderen dat voorbeeld gaan volgen, spijt ons; en waarlijk! wanneer wij niet enkel zien op hetgeen hier *op zich zelf* wordt geleverd, maar ook — en de oorspronkelijke inrigting en bestemming der *Muzen* geven er regt toe — op het geheel, als vertegenwoordiger van den stand onzer *poëzij*, dan moeten wij zeggen: *quantum mutatus ab illo!*

De verzameling wordt ditmaal geopend met een gedicht van TEN KATE, wiens afbeelding dezen jaargang versiert. Hij verdient die eer door meer dan éène proeve, dat hij geen bloot *verzenmaker*, dat hij waarlijk *Dichter* is. Doch wij raden hem, zijnen smaak meer en meer te zuiveren, en zich te hoeden tegen dat gemanierde, tegen dat overdrijven van het zoogenoemd *Romantische*, tegen dat onbestemde, tegen dat jagt maken op gezochte spelingen en spraakwendingen, waardoor in zijne meeste stukken de gebreken meer in het oog vallen, en de ware *poëzij*, die er ontegenzeggelijk in is, wel eens wordt onderdrukt. Zoo verstaan wij niet regt, waarom in het gedicht: *Christophorus* zoo vele oud-Nederduitsche woorden voorkomen, die afzonderlijke verklaring noodig hebben. In een vers, waarin oud-Hollandsche zaken of personen worden ingevoerd, mag dit nog gaan; maar hier is het, de Dichter vergeve ons het woord, ijdele pronkerij. Ook het vers aan eenen beker van TESSELSCHADE is veel te gekunsteld. — *De Starrenhemel* van VAN GRONINGEN is een gespierd gedicht, gelijk het weinige, dat hij gaf, den stempel van echt dichtvuur draagt, ofschoon wij eenige meerdere spaarzaamheid in uitroepingen, als: ruisch, cither!, stijgt, Hallels! en dergelijke, wenschen zouden. — BEELOO geeft een gedicht: *Het Loo*, met herinnering van den troonsafstand des vorigen Konings. Onjuist is het echter, te zeggen:

Uw licht, dat eens zoo schoon, zoo koest'rend had geschenen,
En, binnen deze zaal, schier onbemerkt verdwenen, —
  Alsof een stoute daad, die vijfden Karels lof
  Vereeuwigde, in onze eeuw geen enklen boezem trof!

Want de gevallen stonden alleen daarin gelijk, dat het bij beiden een troonsafstand was; uitweiding over dit onderwerp zou niet alleen hier misplaatst, maar ook geheel onvoegzaam zijn.

Van *het standbeeld van* WILLEM I van VAN DEN BERGH beviel ons voor *dat* onderwerp het minst de *eerste* afdeeling; want het is in den thans heerschenden smaak — of wansmaak — ook een niet zeer uitgebreid gedicht in afdeelingen te splitsen; overigens drukt de Dichter met regt zijne ver-

ontwaardiging uit, dat, terwijl men geld voor een standbeeld van *Vader* WILLEM verzamelt,

Daar, waar zijn aadlaarsgeest den val van FLIPS bewerkte,
Daar, waar hij leefde, zwoegde en stierf,

men »dag en nacht de raauwste vloeken hoort gillen" enz. (*) Eenen dergelijken toon heeft vroeger BEELOO aangeslagen over het Binnenhof te *'s Gravenhage*, en waarlijk! men mogt dergelijke gebouwen, merkwaardig als gedenkstukken des roems van het voorgeslacht, of als plaatsen, waar iets gewigtigs voor het vaderland voorviel, wel wat meer in eere houden. Het slot, door eenen der ridderlijkste ridders van onze oude geschiedenis, JAN VAN BEAUMONT, gebouwd en bewoond, is — eene kroeg; het aloude kasteel van den grooten WITTE VAN HAAMSTEDE staat schromelijk te vervallen; het gebouw, waar Vader WILLEM zijnen sluipmoordenaar vond — men leest het hier! De staat, waarin het is, steekt zonderling af bij de drift, om daar in de buurt eenen vervallen toren *als gedenkstuk der oudheid* te behouden; maar wij mogen niet afdwalen.

Uit de *veteranen* treedt LULOFS op met eenen *Feestzang*, die, bij enkele matte plaatsen, over het geheel veel gloed en verheffing heeft; van de nieuweren geeft BEETS een vers: *de vroege keuze*, waarvan het slot, tegen het oogmerk, een ongepast, eenigzins naar het *profane* kleurend denkbeeld geeft *bij vergelijking* met het Bijbelsche gezegde, waarop gezinspeeld wordt. — VAN ZEGGELEN geeft in zijnen bekenden luchtigen trant *Prins Dee-Bo-Hee* als heksluiter. Doch alles behoeft niet opgenoemd. Uit *België* ontmoeten wij PRUDENTIUS VAN DUYSE met een paar gedichtjes, die, als voor *buitenlandsche* (want zoo is het) gedichten *hier* plaats is, wèl geplaatst zijn. De ons altijd min of meer hinderende Vlaamsche spelling wordt door DAUTZENBERG uit *Vilvoorden* vermeden. Van de Redacteurs geeft HEIJE een goed vers; VAN LENNEP heeft in: *de vliegende visch* iets van den trant van JAN LUIKEN. En zij overigens niets in dit jaarboekje, dat beneden het gewone daalt, er is ook nog al wat in, dat zich weinig daarboven verheft, en alleen in zuiverheid van *dictie* eene bijkomende aanbeveling heeft. De platen doen niet onder voor den vorigen jaargang.

Aurora. Uitgegeven door Mr. J. J. D. NEPVEU. *Te 's Gravenhage, bij* K. Fuhri. *f* 4-90.

Het proza telt *vier* verhalen van eenige uitgebreidheid. Het eerste is: *Eduard*, door ALBERDINGK THIJM, dat goed is geschreven, en waarin de voorstelling vân hetgeen men

(*) Enkele woorden, als *vergroofd* en *kunstbent*, die wij alleen door het verband verstaan, ontsieren dit gedicht.

de groote wereld noemt, zoo wij gelooven, naar waarheid is; daarna *Rudolf*, door VAN REENBURG, dat ons verreweg het beste geviel door de waarheid, levendige voorstelling en uitnemende strekking, maar ons nog beter zou bevallen, indien het meer uitkwame, dat het mannelijke van pligtgevoel en zelfbeheersching in *Rudolf* een uitvloeisel ware van die hoogere beweegredenen, die ons boven de heidensche wereld tot zulke gevoelens en daden in staat stellen; het zou dit waarlijk schoone verhaal niet hebben ontsierd, indien dit meer op den voorgrond hadde gestaan; zelfs zou het daardoor edeler en treffender, om niet enkel van het nut te spreken, zijn geworden; overigens, als gezegd, hooge lof aan *conceptie*, aan loop, uitwerking en stijl. Verder van Mejufvrouw TOUSSAINT *eene vertelling aan de kaptafel*, zeker voornamelijk aangelegd en ook geschikt, om zeden, gewoonten en denkwijze van de Fransche groote wereld kort vóór de eerste omwenteling te doen kennen; de stijl verraadt, gelijk wij vroeger opmerkten, iets gezocht-oorspronkelijks, waarvan de zoo begaafde en bevallige Schrijfster zich beter onthield. Eindelijk: *van God geholpen*, door den Redacteur; een verhaal, dat in deze dagen, al stemt men, als Ref., dan ook niet met alle gevoelens in, niet van belangrijke wenken ontbloot is.

Wat het poëtische gedeelte betreft: dit is te talrijk, om alles op te noemen. Van TOLLENS is een gedicht geplaatst met het onderschrift: 1800. Wij weten niet, of het reeds vroeger was uitgegeven, doch het verraadt den aanleg, die zich later zoo heerlijk heeft ontwikkeld, inzonderheid ten aanzien der heerschappij over de taal. Van »den schrijver van de Neven'' een paar aardige stukjes; van VAN DER HOOP een nagelaten gedicht: NAPOLEON, vrij duister; van HEPPEN een fiksch dramatisch gedicht: *Paul Gebhardt;* van POTGIETER eene vrijmoedige afkeuring der wedrennen bij *Haarlem;* van BEESTER een lief ijsstukje: *de gebroken schaats;* hij levert zoo zachtkens aan eene verzameling van *ijs-poësij*, die der afzonderlijke uitgave met muzijk wel waardig zou zijn, waartoe wij hem tot vermeerdering van onze volksliederen aanmoedigen. Onder de minste stukken schikken wij *de zeven slapers* van TEN KATE. Er zijn fraaije plaatsen in, maar ook stoplappen:

't Is of zij, in een krans van stralen
  En schooner dan ze op aarde scheen,
Hun lieve moeder neêr zien dalen,
  Die vriendlijk glimlachte en verdween....
Ai ziet, *hoe groot is Gods erbarmen:*
Zij slapen in elkanders armen.

Wat zegt het: »om één kruimken brood met God den tweestrijd wagen?'' Eene »stonde *der* glorievolle marteldood'' is vergrijp tegen de taal, tenzij TEN KATE met zijne, zoo

hij meent diepe, kennis onzer taal *dood* vrouwelijk mogt maken. Van de verrassing bij 's jongelings komst te *Ephese* ware meer partij te trekken geweest, en iemand, die zooveel Christelijk-*Archaeologische* kennis uitkraamt, behoorde te weten, dat (gezwegen van de letterverwisseling ten gevalle van het lieve rijm) *swellende orgelklang* in de *vijfde* eeuw een domme *anachronismus* is. De *gewijde liederen* van HEIJE zijn kleine, lieve stukjes, doch den naam: *liederen* dragen zij ten onregte. De platen bestaan in vier Engelsche *gravures*, en drie plaatjes naar Hollandsche stukken, waarvan het derde het minste, en het tweede, een watergezigtje naar SCHELFHOUT, (het versje is niet kwaad, maar sluit er op als een tang....) verreweg het schoonste is. De prachtige titel kan ook bijna voor een plaatje gelden. De letter is kleiner dan die, waarmede vroegere jaargangen gedrukt zijn.

Om de vergulde boekjes in eens af te doen, laten wij volgen:

Miniatuur-Almanak. Te Utrecht, bij L. E. Bosch. *f* 1-25.

Dit nette boekje heeft, behalve een Duitsch versje aan den Erfprins van *Saxen-Weimar*, navolging althans van het uiterlijke van GÖTHE's *Kennst du das Land*, drie Fransche stukjes van CLAVAREAU, en eenige Hollandsche van genoemden en ongenoemden. Dat van den *Marquis* DE THOUARS is te bepaald van strekking, om aandacht of belangstelling te wekken. Het versje van GREB trok onze aandacht door de zinrijkheid meer van de gedachte, dan van de uitwerking. De plaatjes zijn lief.

De zoogenoemde Volks-Almanakken beginnen wij met

Nederlandsche Volks-Almanak. Te Amsterdam, bij J. H. en G. van Heteren. *f* :-90.

Deze jaargang heeft aanspraak op den lof, aan vroegeren gegeven. Onder de gedichten zijn er, die den sierlijksten pracht-Almanak niet tot oneer zouden strekken, b. v. *het gedoopte Kind*, van HEIJE; VAN ZEGGELEN geeft een paar stukjes, los en aardig. De kalender is voorzien van merkwaardige gebeurtenissen uit de jaren 1625—1650. De plaatjes zijn goed; de dochter op het eerste is echter veel te *modern* gekleed, hetwelk zeer misstaat.

Noord-Brabandsche Volks-Almanak. IIIde Jaar. Te 's Hertogenbosch, bij Gebr. Muller. *f* :-90.

De voornaamste geschiedkundige bijdragen zijn: *de ontvoering van Hertog* ARNOUD VAN GELDER *van het slot te Grave*, door J. W. MULLER; *de dood van Graaf* FLORIS I *te Nederhemert*, door C. W. PAPE; JOHANNES GOROPIUS BECA-

NUS, door Dr. HERMANS, van welke het tweede echter op *Noord-Braband* eigenlijk geene betrekking heeft. Voorts geeft K. J. R. VAN HARDERWIJK eenige ter herinnering niet onnuttige *mededeelingen omtrent vroegere schrijvers der voornaamste Land-, Stad- en Dorpbeschrijvingen van Braband in het algemeen, en van de Provincie Noord-Braband in het bijzonder*, die schijnen vervolgd te zullen worden; althans zij betreffen nog slechts *Noord-Braband* in het algemeen, benevens *'s Hertogenbosch*, *Grave*, *Geertruidenberg* en *Breda*. P. R. D. MULLER geeft eenige bijzonderheden omtrent *de in 's Hertogenbosch gewoed hebbende pestziekten en het daaruit ontstane gebruik van het plaatsen van stroo voor de huizen der ingezetenen;* waarbij min of meer behoort: *volksgebruiken aan de sterfhuizen in Noord-Braband*, door V. S.; het laatste is niet volledig; zoo is onder anderen te *Eindhoven*, en misschien elders, het gebruik, dat men eene lantaarn (die echter niet, als te *Waalwijk*, bodemloos behoeft te zijn) uithangt. En wat het lijkstroo aangaat, zou het der moeite waardig zijn, na te sporen, of inderdaad aan de pest het volksgebruik, hier bedoeld, toe te schrijven ware. Dergelijke algemeene gewoonten hebben doorgaans eenen zeer ouden oorsprong. De uitzondering der *Israëliten* schijnt zulks mede te bevestigen; het lijkstroo vindt men in *Zeeland* terug, en daar houdt de geleerde AB UTRECHT DRESSELHUIS het, zoo wij ons wèl herinneren, voor een overblijfsel van het aloude verbranden der dooden. Ongehuwden met een *wit* lijkkleed te begraven, heeft hier en daar in de *Meijerij* plaats; de eerstgemelde schrijver maakt ook daarvan geene melding.

De dichtstukjes zijn meestal in eenen *Volks*-Almanak goed te huis; de *Logogryph* is al te gemakkelijk.

Geldersche Volks-Almanak. XIde Jaar. Te Arnhem, bij G. van Eldik Thieme. *f* : - 75.

Wanneer men het *geheel* der verzameling beziet, dan is er toch jaar op jaar maar geen provinciale Volks-Almanak, die het den *Geldersman* in gepastheid en afwisseling afwint. Ook deze jaargang draagt daarvan bewijzen. Doch het is jammer, dat de ijverige en kundige Redacteur HELDRING, die in zoo vele opzigten veel nut heeft gedaan, zich doorgaans schuldig maakt aan overdrijvingen, waarbij men medelijdend de schouders moet ophalen. Wat willen toch, want dat de aanteekeningen tot de *Sage: Marike van Nimwegen* van *zijne* hand zijn, betwijfelen wij niet; wat willen toch zinsneden, als: »De geometrie van dien tijd ging wat dieper de praktijk in, dan die nu op onze universiteiten gedreven wordt. Trouwens het is meer waard, te weten hoeveel droppels water er in een' emmer gaan, dan hoeveel bewijzen er zijn voor het pythagorisch leerstelsel." — »De duivel redeneerde toen

juist als de rationalist van onzen tijd nog altijd. Het moet den laatste klaar verstand, zonder vreeze Gods zijn, zal het wel wezen, *en vooral geene bekeering!! — Anders is het hem vrome praat!*" Wij konden nog veel meer aanhalen; maar waartoe? Om het dwaze der verachting van alle menschelijke wetenschap in het licht te stellen, waardoor zich Ds. HELDRING wil onderscheiden? Ref. werpt de verdenking met verontwaardiging van zich af, alsof hij geen Christelijk geloof bezat; maar *hem* zijn donker-*mystieke* uitvallen, ontevredenheid met het thans levende menschdom, en wat dies meer zij, geen Christelijk geloof. De gedachten van eenen Praktikus *over het Gildewezen:* geheel iets anders, dan hetgeen men wachten zou, en goeddeels klinkklare onzin. Wij bidden den Heer HELDRING, zoo hij zich laat verbidden door iemand, dien hij waarschijnlijk wel houdt voor eenen, wien de eenige wijsheid dwaasheid dunkt (waartegen wij ten sterkste protesteren), dat hij de wereld verschoone van de verhandeling, waarmede hij dreigt. En wanneer — men moge vroom gewawel prijzen zooveel men wil — de *Geldersche Volks-Almanak* door meer zulke regels moet ontsierd worden, dan wenschen wij hem een spoedig einde, of een' anderen Redacteur.

Zeeuwsche Volks-Almanak. Xde Jaar. Te Zierikzee, bij J. van de Velde Olivier. *f* :-75.

De kalender is voorzien van twee uitmuntende plaatjes, voorstellende de Zon-Eklips van 6 Mei en Maan-Eklips van 13 en 14 November, benevens den voorbijgang van *Merkurius* over de Zon, den 8 Mei aanstaande, om welke alleen dit boekje bijna het geld waardig is. Aan het plaatsen derzelve zal dan ook zijn toe te schrijven, dat overigens het plaatwerk ditmaal wat schraal is. De inhoud der stukken regtvaardigt doorgaans de opname te dezer plaatse; dit is evenwel minder het geval met den *brief van twee afgestorvene kinderen aan hunne ouders;* de *fictie* mist het verrassende der nieuwheid; zoo iets laat zich beter in *poëzij* dan in *proza* behandelen, en — vertalingen in eenen Almanak! Belangrijk, maar minder aangenaam ter lezing voor het publiek, dat zich een' *Volks*-Almanak voorstelt, is een stuk van Dr. KÖNEN, *de Kloosters te Goes*, waar, gelijk ten vervolge op, of liever ten gevolge van eene bijdrage van het vorige jaar, de plaatsing berigt wordt van een gedenkteeken voor JACOB VALCKE, nopens wien DRESSELHUIS uit den schat zijner kennis nog eenige bijzonderheden mededeelt. De gedichten zijn ten deele uitmuntend; de vertaling van *Job* XXXVIII—XLI van ADAMA VAN SCHELTEMA is krachtig; een gedicht van WIJSMAN: *de ledige stoel*, eenvoudig schoon. Een der Redacteurs, H. M. C. VAN OOSTERZEE, werd door verandering van standplaats, waar hij evenwel in de Redactie blijft voort-

gaan, verhinderd in het vervolgen zijner stukjes uit de *populaire Sterrekunde*, hetwelk hij tegen den volgenden jaargang toezegt.

Utrechtsche Volks-Almanak. Te Utrecht, *bij* L. E. Bosch. *f* 1-20.

Het proza telt, zoo als doorgaans en bij alle dergelijke ondernemingen het geval is, verschillende stukken van verschillende waarde. Het meeste is echter *Utrechtsch; Jan van Renesse* hadde in den *Zeeuw* ruim zoo wèl gevoegd, te meer, daar het enkele wijzigingen geeft aan een, in dien Almanak vóór eenige jaren geplaatst stuk over denzelven. In het algemeen zij, daar de *Utrechtenaar* het tegenwoordige van zijn gewest nog al doet kennen, opgemerkt, dat dit door de anderen nog wel wat beter mogt in het oog worden gehouden, waarmede afgelegene en minder bezochte provinciën, b. v. *Groningen*, *Vriesland* en *Zeeland*, eene wezentlijke dienst zouden bewijzen.

Onder de gedichten trokken — ten goede of ten kwade — het meest onze aandacht: *het ware geluk* van LAURENTIUS, om de rijmelarij; *de 24 Augustus* 1799, door N. N., om de toenmalige denkwijze; *de vergenoegde Landman*, door DE JONG, als een eenvoudig, lief stukje; *Utrecht*, door Ds. NEUMAN, als eene soort van aardigheid, om eenige dichtregelen tweemaal met de letters van dien naam te beginnen; en eindelijk *Holland in 1844*, als Duitsch gedicht van eenen Heidelberger, met Nederduitsche vertaling van Mr. BRAND VAN CABAUW. Tegenover den titel prijkt het portret van wijlen J. M. VAN TUYLL VAN SEROOSKERKEN, laatst Gouverneur van *Noord-Holland*, vroeger van *Utrecht*, welks gelijkenis nog al wat te wenschen overlaat.

Overijsselsche Almanak voor Oudheid en Letteren. X Jaar. Te Deventer, *bij* J. de Lange. *f* 1-50.

Deze is voorzien van een zeer nuttig Register over de tien verschenen jaargangen. Hij is ook nu, gelijk trouwens de strekking van dit jaarboekje medebrengt, meest voor oudheidkundigen belangrijk. Door een grooter publiek zal echter met genoegen gelezen worden de *Beschrijving van de thans nog in gebruik zijnde feesten of malen onder de landlieden in de Gemeente Markelo, bij gelegenheid van geboorte, doop huwelijk en begraving*, door G. BENTHEM. Het ware wenschelijk, dat dergelijke bijzonderheden, gelijk wij er boven een wenk van gaven, meer aan het licht werden gebragt. »Dan," gelijk met regt wordt opgemerkt, »zoude de nakomelingschap sich eene meer juiste voorstelling van den tegenwoordigen tijd kunnen vormen, dan wij van den verledenen." Aardig is het gesprek van Mr. J. VAN LENNEP in den

Amsterdamschen tongval; aardiger, dan de verbazend winderige aanteekeningen van Ds. HALBERTSMA, waar, met allen Angelsaxischen en anderen omhaal, de bal nog al eens misgeslagen wordt.

Groninger Volks-Almanak. IXde Jaar. Te Groningen, bij J. Oomkens. *f* : - 75.

Tegenover den titel vindt men de afbeelding van Mr. TRESLING, in leven Lid van de tweede Kamer der Staten-Generaal, die, gelijk nu bekend wordt, de hoofdredacteur van dit jaarboekje geweest is, gelijk er dan ook vele gepaste en doorwerkte stukken van 's mans hand in de vroegeren gevonden worden. Wetende, hoeveel van eene goede Redactie afhangt, hopen wij, dat dit verlies waardiglijk zal vergoed worden; doch ook de verdienstelijke uitgever is reeds overleden! In het door hem geteekende voorberigt wenschte de laatste, dat hem »minder geleerde en wetenschappelijke stukken waren voorgekomen, die, ofschoon op zich zelve zeer groote verdiensten hebbende, echter minder in een volksboekje te huis behooren." En die opmerking wordt niet ten onregte gemaakt. Wij wenschen, dat de dood der beide mannen, die dezen Almanak bezorgden, en die, elk in den hunnent, verdienstelijke inwoners van *Groningen* waren, zoo weinig mogelijk schade aan de goede voortzetting van dit jaarboekje, dat zich ook dit jaar door deszelfs inhoud aanbeveelt.

Almanak ter bevordering van kennis en goeden smaak, uitgegeven door het Departement: Leens, der maatschappij: tot Nut van 't Algemeen. XVIII Jaar. Te Groningen, bij J. Oomkens. f : - 40.

Ook deze Almanak houdt zich goed staande, en blijft een zoo klein Departement waarlijk tot eer strekken. Wanneer de schrijver van het gesprek over de Tijdrekenkunde (een vervolg) op bladz. 50 zegt, dat de berekening van nieuwe en volle Manen voor het Paaschfeest geschiedt *volgens den middelbaren tijd*, ofschoon zijne meening goed zij, is de uitdrukking niet goed; het moet zijn *middelbare Maan*. De opmerking over de laagte der daghuren in vroegere eeuwen bladz. 75, is goeddeels ongegrond; alles was ook veel goedkooper. Dit weinige houde deze Almanak ten goede aan

Den Recensenten-hond,
Die uit de beste boeken
Vuilaardig gif wil zoeken,

gelijk hij het vrij hondsch noemt; doch — het is in scherts gezegd.

Amsterdamsche Studenten-Almanak. XIVde Jaar. Te Amsterdam, *bij* J. D. Sijbrandi. *f* 1-80.

Na de op het kalenderwerk volgende naamlijsten van het Athenaeum en de Seminaria, de *Series* enz. volgt eene met veel vrijmoedigheid en geest geschrevene geschiedenis dier geleerde inrigtingen in de hoofdstad, gedurende het vorige jaar. Van dezelfde hand schijnt ons toe het eerste der beide proza-stukken; ook het tweede is met luim geschreven. De gedichten, schoon op zich zelve niet kwaad, zijn meerendeels niet zeer *Studenten*-Almanakachtig. De *losse gedachten* worden minder *los*; het kan dan ook wel niet anders. De laatste is niet de minst aardige. Het portret van den waardigen Hoogl. MULLER, welgelijkend naar het ons toeschijnt, schoon te onminzaam van gelaat en niet gelukkig van houding, versiert dezen jaargang.

De van ouds bekende nuttige en aangename Tijdkorter in ledige oogenblikken, door A. HAZELHOFF. *XXXIIIste Jaar.* *f* : - 25.

Deze bekende en voor *zijn* publiek nuttige Almanak wordt *de van ouds bekende* genoemd, niet in navolging van *Stichters Enkhuizer*, maar wegens eene in ons oog laakbare poging tot onderkruiping van den braven man, die in dit Almanakje eene eerlijke winst vindt. In den kalender staat bij 6 Mei Maan- in plaats van Zon-Eklips; de hoogwatertafel heeft eenige verkeerde opgaven, tot welker aanwijzing ons plaats ontbreekt.

Almanak voor Dienstboden. VIde Jaar. Te Schoonhoven, *bij* S. E. van Nooten. *f* : - 40.

Regt gepaste lectuur weder voor de keuken, en daarom aanbevelenswaardig.

Almanak voor Kinderen. in miniatuur. Bij denzelfden. f : - 40.

Wij verzoeken onze lezers wel op te merken, dat achter *kinderen* een punctum staat, zoodat het: *in miniatuur* niet op de *kinderen*, maar op den *almanak* betrekking heeft. Ook deze blijft zich gelijk. En indien niet het later inkomen van anderen een klein vervolg op dit verslag noodzakelijk maakt, zeggen wij met eenen ouden Almanak, in den *Overijsselaar* aangehaald:

Blijft hiermede gesondt, goode leeser eerbaer,
Bis dat wij wedder schrijuen, tot op een ander jaer.

BOEKBESCHOUWING.

Geschiedenis der Christelijke Kerk en Godsdienst in Nederland, na het vestigen der Hervorming tot den troonsafstand van WILLEM I. *Als Leesboek voor den beschaafden stand bewerkt door* B. GLASIUS, *Predikant te Geertruidenberg. IIde Deel. Te Amsterdam, bij* J. van der Hey en Zoon. 1843. *In gr. 8vo.* 395 *bl.* *f* 3-90.

Aangaande den aanleg, de belangrijkheid en het doel dezer Nederlandsche kerkgeschiedenis hebben wij, bij de vroegere aankondiging van haar eerste deel, ons gevoelen met korte trekken medegedeeld. Terwijl wij den lezer derwaarts verwijzen (*), strekt het ons tot genoegen, na de lezing van het *tweede* Deel, ons door de pen van den werkzamen GLASIUS aangeboden, niets te moeten terugnemen van den lof, dien wij in het algemeen aan zijne uitgebreide onderneming meenden te mogen toekennen.

Het tijdperk, waarbij wij hier worden bepaald, wordt geopend bij de merkwaardige groote vergadering, te *'s Gravenhage* ten jare 1651 gehouden, waarbij aan de Nederlandsche Hervormde kerk een zelfstandig aanwezen, ja een' hoogen rang als Nederlandsche staatskerk werd toegekend. Het loopt tot aan de omwenteling in 1795, en bevat alzoo een tijdperk van ruim 140 jaren, rijk in gebeurtenissen, veranderingen, twisten en oneenigheden, maar rijker nog in proeven van het bestuur eener hoogere wijsheid, die zorgend waakte voor de hoogere zedelijke en godsdienstige belangen des Nederlandschen volks.

Bij den overgrooten rijkdom van zaken, die ons hier ter beschouwing worden aangeboden, heeft de Eerw. GLASIUS dienstig gekeurd, ook hier, gelijk in het vorige Deel, de geschiedenis van ieder afzonderlijk kerkgenootschap op

(*) *Vaderl. Letteroef.* 1843. N°. 7, bl. 194.

zichzelve te schetsen. Roomschen, Hervormden, Lutherschen, Doopsgezinden, Remonstranten, en eenige andere kleine afdeelingen der Nederlandsche kerk, die in het genoemde tijdperk ontstonden, bloeiden of verdwenen, komen hier ter sprake in de *zes* Hoofdstukken, die voor ons liggen. Behalve de algemeene bedenking, of het niet beter ware geweest, *en* hier, *en* in het eerste Deel de stof der geschiedenis liever in *twee* hoofdgroepen te scheiden, Roomschen namelijk en Protestanten van verschillende geloofsbelijdenis, moeten wij de vraag opperen, waarom toch, in beide Deelen, de Roomsche kerk steeds voorop is gezet? Hare geschiedenis is toch waarlijk de belangrijkste niet, en in den geest van het tijdperk, hetwelk hier wordt behandeld, ligt zulk eene rangschikking nog veel minder. Ook meenen wij, dat door de tegenwoordige wijze van behandeling de geschiedenis van ieder, vooral Protestantsch kerkgenootschap te veel op zichzelve staat, en het te weinig in het oog valt, wat invloed het eene op de ontwikkeling van het andere, in leer, eerdienst en kerkvormen heeft gehad. Die wederkeerige invloed, b. v. van Remonstrantsch- en Dordsch-Gereformeerden op elkander, is toch waarlijk hoogst belangrijk en onmiskenbaar geweest. Hier treedt zij geheel in de schaduw, en ieder kerkgenootschap staat geïsoleerd voor ons. Het is, als bestond er geene hoogere eenheid des geestes onder de Protestanten, tegenover de éénvormigheid der Roomsche kerk. — Heeft de geschiedenis geene hoogere roeping te vervullen, dan eene bloot kronijkmatige opgave van gebeurde daadzaken mede te deelen, dan moge de methode des Heeren GLASIUS voldoende zijn te achten; voor *pragmatische* beschouwing ware zeker eene methode te verkiezen geweest, waarbij het meer ware gebleken, dat de ééne Protestantsche geest zich in en door de verschillende kerkgenootschappen, in hun onderling verband, ontwikkeld heeft.

Doch wij mogen niet vergeten, dat de Schrijver hier niet als wetenschappelijk beoefenaar der geschiedenis, maar als opsteller van een leesboek voor den beschaafden stand is opgetreden. Om dan van den vorm tot den inhoud zijns

werks terug te keeren, zouden wij der waarheid te kort doen, zoo wij weigerden te verklaren, dat de zaken hier beknopt, geleidelijk en vrij volledig zijn voorgesteld. De innerlijke geschiedenis der Nederlandsche Hervormde kerk is in een helder licht geplaatst. Waar het de beoordeeling van treurige uitersten gold, heeft de Schrijver meestal den juisten middelweg gekozen, het goede huldigende, waar hij het vond, maar zich aan geene dwaze voorliefde voor eene der beide partijen schuldig makende. Ook voor de kennis van den invloed, dien staat en kerk bij afwisseling op elkander hebben uitgeoefend, levert dit Deel hoogst merkwaardige bijdragen. Over de *Jansenisten* hadden wij gaarne iets uitvoerigers en grondigers ontvangen, dan ons hier wordt medegedeeld. Eene belangrijke Dissertatie, over dit onderwerp, te *Groningen* in 1841 door den Heer BENNINK JANSSONIUS verdedigd, had hier den Schrijver meerdere bijdragen kunnen aanbieden. Nog verdient het goedkeuring, dat er ook eene afzonderlijke paragraaf is toegewijd aan het overzigt van de pogingen, die gedurende dit tijdvak door de Nederlandsche Hervormde kerk ter uitbreiding van het Evangelie in 's lands Overzeesche bezittingen aangewend zijn. Niet ongepast ware het geweest, wanneer de Heer GLASIUS, aan het slot van het tijdperk genaderd, in breede trekken een kort tafereel had ontworpen van den zedelijken en godsdienstigen toestand des Nederlandschen Christendoms, in zijn geheel beschouwd, vergeleken met deszelfs gesteldheid in het vorige tijdperk. In plaats daarvan geeft de Schrijver, ten besluite van dit boekdeel, een drietal belangrijke lessen, die, hoe algemeen ook gesteld, wanneer wij ze in het verband brengen met het *bepaalde* tijdperk, dat behandeld was, echter in onze dagen zeer de behartiging verdienen van Roomsch en Onroomsch beiden, en getuigen van 's Opstellers regt Christelijke beschouwingswijze der geschiedenis. Eene vierde had er kunnen bijgevoegd, die bij de veelvuldige klagen onzer dagen niet luide genoeg kan worden gepredikt, en vervat is in het woord van den wijzen Prediker: *Zeg niet, dat de vorige dagen beter zijn geweest dan de*

tegenwoordige. Voorzeker, de gansche geschiedenis van het verledene is eene doorgaande apologie van en sleutel tot het tegenwoordige. En het zou der moeite waardig zijn, haar nog eens opzettelijk uit dit oogpunt te beschouwen.

Het moge den Eerw. GLASIUS niet aan lust en aanmoediging ontbreken, om zijnen moeijelijken arbeid verder voort te zetten. Het beschaafd publiek ontvange dien arbeid met de belangstelling, welke hij waarlijk verdient. Met het *derde* Deel, dat niet het minst belangrijke zijn, maar ook welligt de meeste moeijelijkheden ter bewerking aanbieden zal, is dit werk voltooid. Wij zien het met verlangen te gemoet.

De Leerstukken der Protestantsche en der Roomsch-Catholieke Kerk met elkander vergeleken en aan den Bijbel getoetst, voor Huisgezinnen, Cathechisatiën en Scholen, door J. H. CARPENTIER ALTING. *Te Amsterdam, bij* G. J. A. Beijerinck. 1843. *In gr.* 8*vo. VIII en* 183 *bl. f* 1-80.

De Eerw. CARPENTIER ALTING, Schrijver van verscheidene grootere en kleinere werkjes ter voorziening in de godsdienstige behoeften van den Protestantschen Christen, in deze dagen van strijd tegen de Ultramontaansche partij, had meermalen opgemerkt, dat velen aan dien kamp deelnemen, zonder volkomen bekend te zijn met hetgeen beide kerken eigenlijk van elkander scheidt. Reeds lang koesterde hij daarom het voornemen, de voornaamste leerstukken van beide kerken op te geven. Daartoe overgaande, heeft hij zich eenigermate bediend van een Hoogduitsch werkje van zekeren WILDT, schoon zich geheel rigtende naar hetgeen de behoefte van Nederduitsche lezers hem toescheen te vereischen. Hij heeft daartoe de schriften van VAN ALPHEN, EGELING, STATIUS MULLER en anderen gebruikt, ter staving of opheldering van de Protestantsche leer. Kenbronnen der Protestantsche leer waren hem ech-

ter de Augsburgsche Confessie, de Nederlandsche geloofsbelijdenis en de Heidelbergsche Cathechismus. Bij het opgeven der Roomsche leer heeft hij zich op den Trentschen en Franschen Cathechismus beroepen. Intusschen hoopt hij met dit werkje, niet slechts aan Protestanten, maar ook aan Catholieken, eene wezentlijke dienst te hebben gedaan.

De nuttigheid van eene zoodanige vergelijkende voorstelling, ook voor aankomende Christenen, ontkennen wij geenszins. Het ware te wenschen, dat in beide hoofdafdeelingen der Christenheid meer werd begrepen, waarom en waartoe de strijd wordt gevoerd. Zoo kunnen wij het doel, dat de Eerw. Schrijver zich voorstelde, volkomen billijken. Alles hangt hier slechts af van de wijze, waarop de volvoering is bewerkstelligd.

In vier Hoofdstukken is dit werkje verdeeld. I. De Kerk. II. Het heil, hetwelk in de Kerk kan gevonden worden. III. De genademiddelen der Kerk. (Sacramenten.) IV. De Godsdienst der Kerk. (Eerdienst.) In ieder van deze wordt in twee kolommen de leer van beide partijen tegenover elkander gesteld.

De *eerste vraag* is, of echter deze opgave geeft wat zij belooft, van de Protestantsche en Roomsch-Catholieke Kerk de leer tegenover elkander gesteld. En dan moeten wij ons reeds terstond verwonderen, dat de Schrijver geene heldere bewustheid schijnt te hebben gehad van den omvang en de grenzen zijner taak. Of behooren tot de Protestanten ook geene Remonstranten, Doopsgezinden, Lutherschen, Socinianen, Kwakers en anderen? Behooren tot de Roomsch-Catholieken ook de Jansenisten, ook de aanhangers der Gallicaansche Kerk niet? Zoo ver schijnt echter de Schrijver zijn plan niet te hebben uitgestrekt. Althans, wat de Protestantsche Kerk betreft, zal het wel ongerijmd wezen, uit de weinige door hem genoemde leer- en belijdenisschriften, de leer van alle de verschillende Protestantsche kerkgenootschappen te willen afleiden. Bij onzen Schrijver is het Protestantisme slechts ééne partij, die tegenover de éénе Catholieke kerk staat. Hier en daar moge hij van het inwendig verschil in ieder der kerkgenootschappen melding maken, b. v. bl. 95: bij

menig leerstuk wordt dit gewigtig onderscheid verzwegen en in de schaduw gesteld. Geen wonder, de Schrijver verzekert ons, dat het onderscheid tusschen de Evangelisch Luthersche kerk in *Duitschland* en onze Protestantsche kerken alleen den uiterlijken vorm betreft!

Eene andere vraag is, of de voorstelling der leerstukken uit de regte bronnen geput is. Bronnen kunnen hier alleen zijn de algemeen aangenomene kenbronnen, waaruit de Roomsche en Protestantsche leer wordt opgemaakt, met andere woorden de Symbolische Schriften en Cathechismen. En zoo men derzelver uitspraken met de taal van andere schrijvers wil ophelderen, moeten het de zoodanige zijn, die deze leer *getrouw*, en zonder invloed van eigen subjectiviteit, ontwikkelen. Ook van die zijde missen wij hier veel. De leer der niet Hervormde en Luthersche kerken vinden wij hier niet volledig opgegeven, veel minder uit de echte bronnen geput. De vaderlandsche godgeleerden, wier schriften ALTING aanhaalt, kunnen geenszins gezegd worden in *alle* leerstukken *getrouw* te zijn gebleven aan de *oorspronkelijke* leer der kerk, waartoe zij behooren. Zij hebben geschreven onder den invloed van den geest hunner dagen. STATIUS MULLER is in symbolisch-kerkelijken zin geen orthodox Lutheraan. Zelfs EGELING, hoe voortreffelijk en Evangelisch zijn geschrift zij, komt niet met de strenge vormen der oude Gereformeerde kerkleer overeen. Wij zeggen dit geenszins, om den welverdienden roem dezer mannen te verkleinen, maar alleen om de bewering te staven, dat de Heer ALTING naar onze meening geen regt had, om uit de schriften van genoemde mannen, veel minder uit die van BORGER, VAN HEININGEN en anderen, vast te stellen of op te helderen, wat Protestantsche kerkleer is. Wil men deze voorstellen, men geve die niet gemoderniseerd, maar zoo objectief mogelijk, gelijk zij in die schriften voorkomt, die waarlijk voor uitdrukking van de kerkleer, niet van eene bloot individuële opvatting moeten gehouden worden.

Zoo *objectief* mogelijk, zeiden wij. De Heer ALTING schreef zoowel voor Catholieke als voor Protestantsche le-

zers. Beide moeten dus hunne leer er zuiver in vinden wedergegeven, zonder dat de subjectiviteit des opstellers de schaal naar de eene of de andere zijde wil doen overslaan. *Populaire Symboliek,* zoo als de Schrijver zich die voorstelt, mag geene *Apologetiek* van één bepaald kerkgenootschap, veel minder *Polemiek* tegen een ander worden. Ook tegen deze regel is jammerlijk gezondigd. De voorstelling van de Roomsche leer wordt zelden met bijvoeging harer bewijzen geleverd, gelijk bij die der (algemeene) Protestantsche plaats heeft. Soms ontsiert de Schrijver dezelfde kolom, waarin de eerste staat, met uitvallen, objecties en dadelijke polemiek. Men zie bl. 31, 35, 66. De Protestantsche leer wordt integendeel meestal met ter loops ingevoegde Apologetiek en Polemiek opgegeven, b. v. bl. 69, 81 en elders. Wij kunnen den Schrijver niet nadrukkelijk genoeg herinneren aan hetgeen aangaande de betamelijke onpartijdigheid eener zoodanige voorstelling, als hij bedoelde, wordt opgemerkt door WINER, in de Inleiding voor zijne *Comparative Darstellung des Lehrbegriffs der verschiedenen Christlichen Parteyen.*

Eindelijk is juistheid van dogmatische voorstelling en uitdrukking zelfs in een populair handboek een onmisbaar vereischte, opdat het geene verkeerde en onjuiste begrippen opwekke. Ook hieraan ontbreekt veel. Aan onze R. C. geloofsgenooten laten wij de beantwoording der bij ons zeer bedenkelijke vraag over, of zij de opgave hunner kerkleer, zoo als die door ALTING aan de hand van zijnen Hoogduitschen voorganger gegeven wordt, als authentiek zullen erkennen. Rec., als Hervormd Protestant, heeft nog al wat aan te merken. Komen al de Protestantsche kerkgenootschappen overeen in de opvatting van den persoon en het werk des Verlossers? Hier ten minste vernemen wij geen enkel verschilpunt; de Schrijver verbergt zich achter algemeene uitdrukkingen, waarvan geene in dogmatisch opzigt zóó geformuleerd is, dat de oorspronkelijke stichter van eenig kerkgenootschap ze voor de zijne zou willen erkennen. De erfzonde vinden wij alleen als erfsmet voorgesteld. De zeer verschillende Protestantsche voorstel-

lingen aangaande den staat der regtheid en de gevolgen van den val worden onder algemeene uitdrukkingen zamengevat, die de oorspronkelijke leer van geen enkel kerkgenootschap volkomen wedergeven. De Calvinistische Avondmaalsleer, die toch Hervormde kerkleer is, wordt ter zijde geschoven. En vooral van de Sacramenten is de voorstelling zoo onbepaald en vaag, dat men zich niet genoeg kan verwonderen. — Het is hier niets, dan een modern, algemeen, negatief Protestantisme, dat tegenover de Catholicke kerk wordt gesteld. Wij kunnen den Heer ALTING wel aanraden, wanneer een herdruk van dit werkje noodig mogt zijn, getrouwer te zijn aan zijn doel, en eene meer volledige, meer juiste, meer onpartijdige opgave te doen van de *kerkleer* der beide partijen, en van hare verschillende afdeelingen, uit ieders afzonderlijke symbolen geput, en met bewijzen uit deze gestaafd. Dan eerst zullen zijne leerlingen zien, wat Roomsche en Protestantsche kerkleer is. Hier hebben wij slechts een onvolledig Catholicisme en een bloot subjectief eclectisch en syncretisch Protestantisme gevonden.

De toestand der Protestantsche tegenover de Roomsche Kerk in Nederland. Leerrede over Deut. XXXII: 21, *uitgesproken op den Gedenkdag der Kerkhervorming*, *door* J. BUDDINGH, *Predikant te St. Oedenrode* (*Noord-Braband*). *Te 's Hertogenbosch*, *bij* Gebr. Muller. 1844. *In gr.* 8*vo*. *VIII*, 26 *bl.* *f* :-30.

Het kan zijn, dat men te *St. Oedenrode* of elders in *Noord-Braband*, als Predikant, zou geplaatst moeten zijn, om de aanmatigingen der Roomsche kerk tegenover de Protestantsche regt te leeren kennen. Maar zeker is het, dat men, aldaar woonachtig, minder in staat is, om den toestand der Protestantsche kerk in *Nederland* tegenover de Roomsche met kennis van zaken te beóordeelen. Rec., die het voorregt heeft, eene talrijke gemeente in *Zuid-Holland* te bedienen, heeft minder reden, om over de laauwheid der Protestanten te klagen, dan de Heer BUD-

DINGH, en meent over het algemeen den toestand der Protestantsche kerk, in weerwil van de aanmatigingen der Roomsche, in onze dagen niet ongunstig te mogen noemen. Maar, hoe dit ook zij, er spreekt in deze Leerrede, die overigens noch door haren vorm noch door haren inhoud zich boven andere aanbeveelt en *zeer* middelmatig heeten mag, zulk een geest van bitterheid, dat wij ons van hare uitgave weinig goeds beloven. Op meer dan ééne plaats geeft zij zich bloot aan gegronde aanmerkingen, die door Roomschgezinden kunnen worden ingebragt. Reeds is zij scherpelijk gehekeld in de *Nederlandsche Catholieke Stemmen*, en ongaarne zouden wij hare verdediging op ons nemen. Wij doen gaarne hulde aan de goede bedoelingen van den Heer BUDDINGH, ook daarin blijkbaar, dat de opbrengst strekken moet ten voordeele der Protestantsche vereeniging onder de zinspreuk: *Unitas.* Maar tevens bidden wij hem, dat hij toezie, door geenen onmatigen ijver af te breken, wat hij wenscht op te bouwen, en dat hij zich beijvere, om aan zijne gemeente van week tot week zulk een regt *Evangelisch* voedsel toe te dienen, dat zij, daarvan geheel doortrokken, geene andere weide begeert, dan die des zuiveren Evangelies.

GELEGENHEIDS-LEERREDENEN.

Wij willen de aankondiging van eenige ons toegezondene Leerredenen, bij onderscheidene gelegenheden gehouden, onder dezen algemeenen titel bijeenvoegen.

Afscheids- en Bevestigingsrede van J. POL. *Te Hoorn, bij* P. J. Persijn. 1844. *In gr. 8vo.* 39 *bl. f* :-50.

Met deze kerkelijke rede legde de Eerw. POL zijne dertigjarige dienst als Predikant bij de *Doopsgezinde* gemeente te *Hoorn* neder. Zij heeft tot tekst 1 *Thess.* IV: 1, 2, en strekt bijna geheel tot het eerste der op den titel genoemde einden, want alleen de aanspraken hebben op de bevestiging van des Leeraars opvolger betrekking. Het

spreekt van zelf, dat, bij gelegenheden als deze, de kerkelijke Redenaar niet geheel nalaten kan, van zich zelven te spreken, doch het schijnt ons toe, dat dit hier wel wat overdreven wordt; en dit, met mindere warmte, doch die een gevolg van des Opstellers jaren mag zijn, is de voornaamste aanmerking, die wij op deze Redevoering te maken hebben.

Feestrede op het tweede Eeuwgetijde van het leggen van den eersten steen van het Kerkgebouw van de Hervormde Gemeente te Joure, Westermeer en Snikzwaag; naar aanleiding van Esra III: 11b; *gehouden door* J. J. WASSENAAR, *Predikant bij die Gemeente, op den* 18 *Maart* 1844. *Te Joure, bij* J. H. D. Munnik. *In gr.* 8*vo.* 28 *bl. f* :-50.

Gelijk de Leerredenen, bij soortgelijke gelegenheden gehouden, doorgaans bijna uitsluitend belangrijk zijn voor de gemeente, waar zij werden uitgesproken, zelve, zoo is zulks inzonderheid van deze Feestrede het geval, om de invlechting der bijzonderheden, die tot de geschiedenis van de gemeente *Joure c. a.* en op den bouw van hare kerk betrekking hebben. Het zou dan ook minder voegzaam zijn, zulke stukken *als Leerredenen* te beoordeelen, schoon wij wel mogen zeggen, dat het hier gegevene tot eer strekt van het verstand en den ijver van deszelfs Opsteller. Koorgezangen, uitgevoerd door een zanggezelschap, wisselen de feestrede af, en eene lijst van de Predikanten, die aldaar gediend hebben, besluit het stukje.

Inwijdingsrede, gehouden in de nieuw gebouwde Kerk te Cheribon, op Zondag, den 27 *Nov.* 1842; *voorafgegaan door een kort overzigt van de Geschiedenis der Christelijke Gemeente aldaar, door* W. R. VAN HOËVELL. *Theol. Doct. en Predikant te Batavia. Te Batavia, ter Landsdrukkerij* 1843. (*Te bekomen, bij* W. E. J. TJEENK WILLINK, *te Zwolle.*) *In gr.* 8*vo.* 40 *bl. f* :-60.

Niemand, wien de zaak van het Christendom in onze O. I. bezittingen ter harte gaat, zal dit boekske zonder belangstelling in de hand nemen. Men zal er uit zien, dat prijsstelling op het bezit van een eigen kerkgebouw de Christenen te *Cheribon*, ofschoon nog geenen afzonderlijken Leeraar bezittende, heeft bewogen, om eene aanzienlijke som bijeen te brengen tot de stichting van het, in steendruk tegenover den titel afgebeelde kerkje; dat daartoe de Hoofdpriester en de overige Mahomedaansche geestelijken eene groote hoeveelheid metselsteenen, en de Regent van *Cheribon*, die mede deze Godsdienst belijdt, eene aanzienlijke geldsom hebben bijgedragen (eene Maleitsche aanspraak aan dit opperhoofd staat tusschen de andere toespraken in), en dat dit gebouw niet alleen voor de Protestanten, maar ook voor de Roomsch-Catholijken bestemd is, gelijk dan ook, na de inwijdingsrede, de Pastoor van *Batavia* er de mis heeft gevierd, welke plegtigheid door de Hervormde gemeente werd bijgewoond, gelijk de Roomschen de inwijdingsrede van den Hervormden Predikant gedaan hadden. Wij treffen hier dus meer dan één bewijs aan van *die* godsdienstige verdraagzaamheid, welke de Christenen, belijders van het Evangelie der liefde, wel het eerst en het meest behoorde te kenmerken, en waardoor dat Evangelie ook wel het nadrukkelijkst aangeprezen wordt. Wij danken den Eerw. VAN HOËVELL zeer voor het hier medegedeelde; de op welwillende vergunning ter Landsdrukkerij gedane uitgave moest tevens dienen tot aanvulling van *f* 1500, die men nog te kort kwam, en dat ruime inteekening dit doel deed bereiken, strekt den Christelijken geest in *Oost-Indië*, gelijk dit denkbeeld den Redenaar, grootelijks tot eer. In de onderscheidene genoemde opzigten is dit stukje een opmerkelijk en gunstig teeken des tijds; het mag ook in ons vaderland wel opgemerkt en behartigd worden.

Bij zulk eene gelegenheid is ook uitgesproken:

De bestemming van een Christelijk Bedehuis. Leerrede over 1 *Kon. VIII:* 29ᵇ, *bij de inwijding van het nieuwe*

Kerkgebouw der Hervormden te Vierlingsbeek; door C. W. PAPE, *President van het Provinciaal Kerkbestuur van Noord-Braband, en Predikant te Heusden. Te 's Hertogenbosch, bij* P. R. D. Muller. *In gr. 8vo.* 35 *bl. f* :-40.

De Hoog Eerw. Spreker, uitgenoodigd om de inwijdingsplegtigheid der kerk te *Vierlingsbeek* te besturen, ontwikkelt daartoe de bestemming onzer Christelijke bedehuizen, als opvoedingsgestichten in zuivere godsdienstkennis, als oefenscholen in ware godzaligheid, en als bewaarplaatsen van het heiligste en dierbaarste, dat wij op aarde bezitten. Het geheel is zeer doelmatig; de aanspraken zijn gepast en hartelijk. Bij de moeijelijkheid in het kiezen van geschikte Psalmverzen, en het onverschoonlijke gebrek aan stof bij openbare kerkelijke plegtigheden in den Evangelischen gezangenbundel, ontvangen wij gaarne opgave van het gebruikte, hetwelk wij hier misten. Ter bevordering van het oogmerk der uitgave, die geschied is ten voordeele van het kerkefonds der Hervormden te *Vierlingsbeek*, prijzen wij deze Leerrede aan.

Van treuriger inhoud, dan feestredenen, is:

Gedachtenisrede op F. H. HEERSPINK, *in leven Predikant te Gieten, gestorven den* 2 *Mei* 1843, *uitgesproken den* 14 *Mei in de kerk te Gieten, door* J. B. F. HEERSPINK, *Predikant te Gasselte. Te Groningen, bij* P. van Zweeden. 1843. *In gr. 8vo.* 27 *bl. f* :-30.

Eene eenvoudige en hartelijke hulde aan eenen ontslapen broeder, die *en* den ontslapene, *en* den Spreker vereert en door den laatste tevens aan de vertroosting, stichting, vermaning der Christelijke gemeente wordt dienstbaar gemaakt. Het zou onvoegzaam zijn, zoo iets anders dan aan te kondigen.

Na deze Leerredenen bij kerkelijke gelegenheden laten wij volgen eene, die wel naar aanleiding van een bepaald

onderwerp in het kerkelijke jaar, echter niet bij eene bepaalde gelegenheid gehouden is:

Waarom is de gekruiste Christus zoo belangrijk voor zijne Gemeente? Eene Inleiding tot de Lijdensstoffen; door J. J. SWIERS, *Predikant te Havelte. Te Groningen, bij* M. Smit. 1844. *In gr.* 8*vo.* 10 *bl. f* :-15.

Deze, 1 *Cor.* II: 2 tot tekst hebbende Leerrede, ter inleiding tot de jaarlijksche behandeling der geschiedenis van 'sHeilands laatste lijden en sterven, geeft een overzigt van hetgeen de Leeraar voornemens was, daaromtrent destijds afzonderlijk te ontwikkelen. Zij moest dus dienen tot een leiddraad en herinnering voor de toehoorders, en werd uitgegeven in de hoop van ook bij anderen de regte kennis der waarde van het lijden onzes gezegenden Verlossers te bevorderen. Sommigen zullen wel meenen, dat, door het voorbijgaan van hetgeen men het plaatsbekleedende van JEZUS lijden en dood noemt, aan de Bijbelleer geen genoegzaam regt wordt gedaan; men zij toch eerlijk genoeg, om op te merken, dat de *Groninger* school in diepen eerbied voor den Heer, ook in zijne diepe vernedering, en in het toekennen van de hoogste waarde daaraan, echter volstrekt niet achterstaat.

Wij besluiten onze aankondiging met:

Het geloof in Jezus, het ware middel tot volksbehoud. Eene Leerrede over Luk. XIX: 41—44, *gehouden te Groningen, den* 28 *Jan.* 1844, *door* C. H. VAN HERWERDEN, CHZ., *Theol. Doct. en Predikant. Een woord, om ons ook de geldelijke opofferingen voor het Vaderland Christelijk te doen brengen. Te Groningen, bij* W. van Boekeren. 1844. *In gr.* 8*vo.* 26 *bl. f* :-30.

Hoewel de eigenlijke aanleiding tot het houden en uitgeven van deze Leerrede van eenen voorbijgaanden aard zij, is zij nogtans eener blijvende herinnering overwaardig,

zoowel ter proeve, hoe men het Evangelie ook in deszelfs invloed op het burgerlijke en maatschappelijke leven te beschouwen hebbe, als om het nut, dat de lezing van deze opwekking in dit opzigt stichten kan; waarom wij deze Leerrede ernstig aanprijzen, als meer dan een zoogenoemd stuk van den dag.

Openingsrede tot het Feest, gevierd te Groningen den 19—23 *Junij* 1844 *ter herinnering van den Akademischen leeftijd over de jaren* 1820—1830, *door Mr.* J. A. VAN ROIJEN, *Advokaat te Zwolle. Te Groningen, bij* J. Oomkens. 1844. *In gr. 8vo.* 31 *bl. f* :-30.

Hoe meer de oud-Studentenfeesten gevierd worden, des te moeijelijker wordt het, er Redenaar op te zijn. En wat zou toch zulk een feest zijn zonder redevoering? Zonder redevoering en maaltijd kan toch wel geene vereeniging, veel minder eene feestvierende vereeniging, en allerminst een herinneringsfeest bestaan. Voor den maaltijd kan men gemakkelijk een' kok vinden; ook blijft, of die goed of schraal was, min of meer *inter parietes*, maar de toebereider van het voedsel des geestes laat zich zoo maar niet *improviseren*, en.... het stuk moet ook in druk verschijnen. Het zou eene groote onbeleefdheid zijn, dat de deelgenooten daarop bij den Redenaar niet aandrongen. Redevoering? Nu ja, die naam klinkt wel wat deftig, en eene deftige, logisch als eene bus sluitende, geregeld-vervelende of vervelend-geregelde verhandeling zou bij zulk eene gelegenheid tamelijk misplaatst zijn. De Heer VAN ROIJEN heeft dat ook begrepen, en zijne taak, zeker ten regtmatige genoegen en tot welverdiende toejuiching zijner hoorders, juist zoo verrigt, als het zijn moest, dat is, om het met een studentenwoord te zeggen, ferm studentikoos.

Pathologische Studiën, *door Dr.* C. GOBÉE, *Officier van Gezondheid 1ste Klasse*, *Lid van eenige binnen- en buitenlandsche geleerde Genootschappen. IIde Deel.* *Te Utrecht*, *bij* J. G. van Terveen en Zoon. 1844. *In gr.* 8*vo.* *X en* 279 *bl.* *f* 2-60.

In N°. VIII van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* van 1843 is melding gemaakt van het Iste Deel der *Pathologische Studiën* van Dr. GOBÉE; de welverdiende achting, welke de Schrijver onder ons geneeskundig publiek geniet, de belezenheid en originaliteit, waardoor zich zijne werken in het algemeen, en het aangekondigde in het bijzonder, kenmerken en — het doet ons leed, het te moeten erkennen — de zeldzaamheid van het verschijnen van oorspronkelijke geneeskundige werken ten onzent eischen, dat ook dit tweede Stuk niet met stilzwijgen worde voorbijgegaan. De *Voorrede* geeft al dadelijk te kennen, welk deel der Pathologie de Schrijver zich in hetzelve hoofdzakelijk tot onderwerp gekozen heeft. »De meermalen gemaakte opmerking," dus lezen wij, »dat de kennis der neurophysiologische grondstellingen en de hieruit voortgaande pathologische gevolgtrekkingen aan vele oudere en jongere artsen voor het grootste gedeelte onbekend zijn, heeft mij doen besluiten, de leer der zenuwziekten volgens het hedendaagsch standpunt der wetenschap tot onderwerp van dit Deel te kiezen en deze leer door ziektegeschiedenissen toe te lichten." Wij vinden dit onderwerp gelukkig gekozen en het wekte onze belangstelling, hetzelve door eenen man als Dr. GOBÉE behandeld te zien; schoon het ons voorkwam, dat de aangevoerde reden wat al te zeer getuigt van het hooge standpunt, hetwelk de Schrijver zich zelven onder onze geneeskundigen toekent. Teregt laat Dr. GOBÉE, alvorens tot het pathologische gedeelte over te gaan, eene korte schets van de Anatomie en Physiologie van het zenuwstelsel voorafgaan (bl. 3—59); hij geeft hier op, wat het mikroskoop aangaande de fijnere structuur der zenuwen en zenuwknoopen heeft geleerd, handelt

met name over de primitiefvezeltheorie, over den *n. sympathicus* en deszelfs betrekking tot het cerebrospinaalstelsel, over de gevoels- en bewegingszenuwen, over reflexie, over de zoogenaamde excentrische wet van het zenuwstelsel, en eindigt dit gedeelte met het vermelden van eenige sympathische verschijnselen, welke niet door het zenuwstelsel alleen kunnen worden verklaard. Dit gedeelte maakt als 't ware den grondslag uit van het volgende pathologische. In het pathologische gedeelte wijst de Schrijver de moeijelijkheid van eene stelselmatige rangschikking der zenuwziekten aan, en komt tot de conclusie, dat men deze slechts onder de volgende hoofdklassen brengen kan: 1°. ziekelijk verhoogde gevoeligheid (*hyperaesthesia*), 2°. ziekelijk verminderde gevoeligheid (*anaesthesia*), 3°. in modo veranderde gevoeligheid (*paraesthesia*), 4°. ziekelijk verhoogde beweging (*hypercinesia*), 5°. ziekelijk verminderde beweging (*acinesia*), 6°. in modo veranderde beweging (*paracinesia*). Daar N°. 3 en 6 in hare verschijnselen tot nog toe niet genoegzaam bekend zijn, kunnen wij ons vooralsnog slechts tot de overige vier klassen bepalen. Ook bij de zielsziekten (*psychische neurosen*), met wier behandeling overigens de Schrijver zich hier niet speciëel ophoudt, schoon hij toch in het voorbijgaan zijne overhelling tot de zoogenaamde somatische of organische leer doet uitkomen, is dit beginsel van classificatie van toepassing.

In de Iste Afdeeling (*verhoogde opwekking der centra, zich uitende in de peripherische zenuwen*) handelt de Schrijver eerst over de *neuroses vitae vegetativae*, welke óf de gevoelszenuwen (*neuralgiae*), óf de bewegingszenuwen (*spasmi* in den uitgestrekten zin des woords) betreffen; onder de neuralgiae behandelt hij de *n. coeliaca*, de *cardialgie*, de *n. mesenterica* (loodkolijk); onder de neuroses der bewegingszenuwen den *laryngismus stridulus*, het *asthma bronchiorum*, de *tussis convulsiva* en de hartkloppingen. Vervolgens tot de *neuroses vitae animalis* overgaande, beschouwt hij hier niet alleen 1°. die der gevoels- en 2°. die der bewegingszenuwen elk afzonderlijk, maar ook 3°. die der gevoels- en bewegingszenuwen gezament-

lijk; onder N°. 1 de *neuralgia cutanea generalis*, de *n. facialis*, de *n. lumbo-abdominalis* en de *n. alveolaris*; onder N°. 2 de *chorea*, welke zich, volgens den Schrijver (bl. 98), hoofdzakelijk kenmerkt door eene verhoogde werkdadigheid der voorste ruggemergsstrengen *met gedeeltelijke stoornis van het wilsvermogen;* den *trismus* en *tetanus*, de *epilepsie* (bij welke gelegenheid de Schrijver aantoont, dat men alleen in eenen genetischen zin van eene *epilepsia peripherica* spreken kan), de *eclampsia gravidarum et parturientium*, de *hydrophobie* en de *contractura artuum;* onder N°. 3 de *hysterie* (waarvan, volgens den Schrijver (bl. 123), eene aangeborene of door verschillende oorzaken verworvene hyperaesthesie van het cerebro-spinaalstelsel en deszelfs onderdeelen het wezen uitmaakt, en waarbij de ὑστέρα volstrekt niet lijdende behoeft te zijn), en de *hypochondrie*, van welke ziekte eene buitengewone oplettendheid der psyche op haar zelve en op de peripherische gevoelsuitingen van het zenuwstelsel het wezen uitmaakt (bl. 131). Aan het einde van deze Afdeeling behandelt de Schrijver (bl. 138—163) de *spinaalirritatie*, welke hij (bl. 153) »niet in den beperkten zin der Duitsche en Engelsche schrijvers opvat, en onder welken toestand hij zich geene prikkeling met vaatovervulling of ontsteking voorstelt, maar slechts eene verhoogde of in modo veranderde werkdadigheid der ruggemergzelfstandigheid zelve en die waarschijnlijk in eene telkens plaats hebbende, dán spoedig voorbijgaande, dán wederom langer durende levensscheikundige en morphologische verandering van dit orgaan haren grond, hare naaste oorzaak, haren zetel heeft, doch welke noch door het anatomisch-pathologisch, noch door het scheikundig onderzoek tot heden ontdekt is." In de IIde Afdeeling handelt de Schrijver over *de verminderde, belemmerde of opgehevene krachtuiting van het centraal zenuwstelsel en deszelfs hoofdzenuwstammen*, zich uitende peripherisch door atonie of paralysis der gevoelszenuwen (*anaesthesia*) en der bewegingszenuwen (*acinesia*). De Schrijver doet hier opmerken, hoe moeijelijk de diagnose tusschen cerebrale en spinale paralysis is, en geeft

eenige aanwijzingen aan de hand, om beide toestanden van elkander te onderkennen; hij handelt over de *medegedeelde* paralyses van de gevoelszenuwen van een deel op deszelfs bewegings- en trophische zenuwen, en eindigt deze afdeeling met een kort woord over de paralytische toestanden der organen van het vegetatieve leven. Het overige gedeelte van dit Deel (bl. 187—275) bevat onderscheidene belangrijke ziektegeschiedenissen, waarvan de vijf eerste tot de neuropathologie behooren, de beide andere den *morbus Brightii* betreffen.

Dit is kortelijk het beloop van een werk, hetwelk weder de onmiskenbare blijken draagt van meer dan gewone vertrouwdheid met de geneeskundige literatuur van vroegeren en vooral van lateren tijd, en niet minder van de genialiteit van deszelfs Opsteller. 't Is waar, volledige nosographiën van de vermelde ziektetoestanden vindt men niet; maar zulks lag ook minder in het plan des Schrijvers, dan wel; om aan zijne lezers aan te toonen, hoedanig de in het eerste gedeelte ontwikkelde neurophysiologische grondstellingen in de pathologie hare toepassing vinden. Daarenboven zijn er nu en dan hoogst belangrijke ziektegeschiedenissen tusschen in gelascht, terwijl de aan het einde des werks medegedeelde *historiae morbi*, wegens naauwkeurigheid van waarneming en scherpzinnige epicrisis, inderdaad als modellen mogen gelden. Vooral bevielen ons de hoofdstukken over *laryngismus stridulus*, over hartkloppingen, *neuralgia cutanea generalis*, *n. alveolaris*, *chorea*, *epilepsie*, *hysterie*, *hypochondrie* en dat over *paralysis*. Opmerking, vooral in den tegenwoordigen tijd, waarin het bijna mode is geworden, de verbrandingstheorie van LIEBIG omtrent de voortbrenging der dierlijke warmte, zonder kritiek, aan te nemen, verdient des Schrijvers op proefwaarnemingen steunende stelling, *dat de achterste ruggemergstrengen de temperatuur des ligchaams besturen*, waarbij tevens verdienen gelezen te worden de bedenkingen, welke Dr. GOBÉE op eene andere plaats (*), vooral op het voetspoor van SCHULTZ, tegen de Liebigsche theorie zelve in het midden brengt. — Hoeveel

(*) In zijn Tijdschrift: *Kliniek*, D. I, St. 4, bl. 309 sqq. 1844.

voortreffelijks evenwel er in dezen arbeid van Dr. GOBÉE ook gevonden worde, zoo is het er echter verre van daan, dat wij overal zoo gereedelijk met Z. Ed. zouden kunnen instemmen. Het is vooral aan doordraving op een geliefkoosd thema, dat zich de Schrijver heeft schuldig gemaakt; bij hem is spinaal-reflexie, of, gelijk hij het noemt, spinaalirritatie schering en inslag; gelijk hij zelf op eene andere plaats (*Kliniek*, D. I, St. 4, bl. 314) aan LIEBIG verwijt, dat bij dezen het organisme niets is, dan eene soort van circuleerkagchel, zoo maakt Dr. GOBÉE van hetzelve een louter reflexietoestel. »De geheele plastiek berust op een reflexieproces," dus lezen wij op bl. 33. Wij zijn er verre van verwijderd, aan den invloed der zenuwen op voeding en afscheiding te twijfelen, de hiervoor pleitende feiten liggen te veel voor de hand; maar zoo als de Schrijver de zaak voorstelt, gaat men toch wat al te ver. Of komt hier dan de eigene vitaliteit der verschillende weefsels, waardoor elk het zijne uit de vormbare stof tot zich neemt, volstrekt niet in aanmerking? Heeft er geene plastiek plaats in het bebroede ei, vóór de vorming der *chorda dorsalis* en kan men zich de vorming van deze laatste zelve zonder plastiek denken? Hoe heeft de voeding der planten plaats, indien men zich geene plastiek zonder reflexiewerking denken kan? Evenzoo ook noemt de Schrijver (bl. 31) »de geheele leer (?) der ontsteking een op reflexie berustend proces." Dit reflexieproces nu heeft, volgens den Schrijver, plaats niet in de zenuwknoopen, die met den *n. sympathicus* in verband staan, maar in het ruggemerg zelf; ja in het hoofdstuk over spinaalirritatie gaat hij zoover, dat hij beweert, dat het geheel catarrhaal proces (bl. 143) en ook de ontsteking (bl. 145) op spinaalirritatie berust! Dat de Schrijver die reflexie, welke hij hier aanneemt, bepaaldelijk in het ruggemerg laat plaats hebben, hierover zouden wij hem niet aanvallen, indien hij in zijne praemissa het op zich zelf staan van het sympathisch zenuwstelsel ronduit had geloochend, daar de onafhankelijkheid van dit stelsel nog niet zoo stellig is uitgemaakt en VALENTIN nog onlangs in zijn *Lehrbuch der Physiologie des Menschen*,

1844, Bnd. II, bl. 711 sqq. de ongenoegzaamheid der argumenten van BIDDER en VOLKMANN, de laatste verdedigers van het op zich zelf staan van den *n. symp.*, (tegen de naauwkeurigheid van wier onderzoekingen zelfs REMAK is opgekomen (*)) heeft aangetoond, terwijl hij (bl. 719) het reflexievermogen der zenuwknoopen als zeer problematisch stelt. Maar de Heer GOBÉE schijnt het omtrent dit punt met zichzelven niet eens te zijn; hij wederlegt BIDDER en VOLKMANN (wier onderzoekingen hij trouwens vrij oppervlakkig mededeelt) niet, schoon met hunne naauwkeurigheid en geloofwaardigheid het geheele vraagstuk staat of valt (†), maar laat, na hun gevoelen in vijf regels te hebben medegedeeld, deze woorden volgen (bl. 12): »*Wij zien uit het aangehaalde, dat het al of niet bestaan van een eigenaardig, het vegetatieve leven besturend en niet geheel en al van de hersenen afhankelijk zenuwstelsel eene nog niet besliste strijdvraag is.*" Hij zegt later (bl. 38): »*In weerwil van dien bezitten de vegetatieve organen niet zelden eene groote onafhankelijkheid van het ruggemergstelsel en kunnen zelfs zeer normaal functioneren, bijaldien ook het ruggemerg diep aangedaan is;*" en (bl. 39): »Zoo REMAK's ontdekking zich nader bevestigde, *zoo ware de plastiek een van het cerebrospinaalstelsel onafhankelijk proces*"; en vooral komen hier in aanmerking de volgende woorden (bl. 9): »*Beiden, zoowel het ruggemerg, als de ganglia, hebben dit vermogen* (om als centraalorgaan te werken) *te danken aan de grijze zelfstandigheid*, welke men niet meer, gelijk vroeger, als eene zelfstandigheid beschouwt, die door hare groote hoeveelheid bloedvaten

(*) CANSTATT's *Jahresbericht*, 1er Jahrg. Ier Bnd. 1842. *Ueber die Leistungen im Gebiete der Physiologie im Jahre* 1841, p. 32.

(†) Zoo zegt onder anderen R. B. TODD omtrent hunne onderzoekingen: »The anatomical statements of these writers would, *if founded in fact*, go far to confirm the opinions of those physiologists who uphold the independence of the sympathetic system, and to prove the ganglia to be distinct centres of nervous influence." (*The Encyclopaedia of Anatomy and Physiology. Edited by* R. B. TODD. London 1844. Part. XXV. p. 600.)

slechts als voedingsorgaan voor de witte zelfstandigheid aanwezig is, *maar als zoodanig, om overal, waar zij voorkomt, als centraalorgaan te fungeren, waardoor zij op inwerkende prikkels, hetzij met of zonder bewustzijn, reageert (reflecteert).*" Moet men het niet na deze en dergelijke uitdrukkingen den Schrijver als eene inconsequentie aanrekenen, wanneer hij naderhand overal in zijn werk het reflexieproces, wàarin, volgens hem, plastiek en ontsteking bestaat, geheel alleen in het ruggemerg, met voorbijgang der zenuwknoopen, laat plaats hebben? Maar wat moet men zeggen, wanneer later datgene, wat eerst nog maar spinaal*reflexie* was, geheel spinaal*irritatie* wordt? Behalve dat de Schrijver hier de andere elementen van den ziektetoestand (zoo bijv. bij het catarrhaal proces de *materies perspirationis retenta*) eenzijdig heeft voorbijgezien, zoo verwart hij hier klaarblijkelijk de *functie* van het ruggemerg met deszelfs *pathologischen toestand.* Indien het al waar mogt zijn, dat dit orgaan bij ieder ontstekings- of catarrhaal proces als reflector werkt, dan behoeft het daarom nog niet zelf hier als ziekelijk beschouwd te worden, evenmin als de centraalorganen van het zenuwstelsel ziekelijk zijn, wanneer men jeuking aan den neus of verwijding der oogappels, ten gevolge van prikkeling van wormen in de ingewanden, waarneemt. Dezelfde overdrijving, welke het hoofdstuk over spinaalirritatie kenmerkt, treft men ook elders aan; zoo zouden bijv. van de 10 lijders aan cardialgie 9 pijn of hooge gevoeligheid der ruggewervels hebben (bl. 72). Eenzijdig en inconsequent mag men het noemen, wanneer de Schrijver (bl. 63—65) bij zielsziekten onbepaald de somatische leer huldigt, hoezeer hij (bl. 129) van eene normaal functionerende ziel, in tegenoverstelling met eene niet normaal functionerende ziel, en (bl. 132) van eene psychische hyperaesthesie spreekt, en (bl. 130) de vasomotorische zenuwen den weg noemt, waarlangs alle zielsprikkels plastisch worden. Doch wij willen onze aanmerkingen hier liever staken, daar onze beoordeeling voor een Tijdschrift van gemengden inhoud reeds te uitvoerig is geworden. De Heer GOBÉE moge zich uit het ontwikkelde overtuigen, dat, zoo wij al niet overal met hem instemmen, wij zijn werk met belangstelling heb-

ben gelezen, en dat wij het vele goede, hetwelk zoowel dezen, als in het algemeen al zijnen arbeid kenmerkt, op prijs stellen.

Bijdragen tot de Geschiedenis en Oudheden van Drenthe; door Mr. J. DE WAL, *Substituut-Officier bij de Arrondissements-Regtbank te Winschoten, enz. Te Groningen, bij* J. B. Wolters. 1842. *In gr. 8vo. XVI en* 162 *bl.* *f* 1-60.

Wij ontvangen hier eerst eene proeve eener geschiedenis van het jagtwezen in *Drenthe*, bl. 1—102. Daarbij wordt onderzoek gedaan naar de diersoorten, oudtijds in die provincie voorhanden, waaronder de *urus*, de *bison* en de *alces*, houdende de Schrijver den *urus* voor den zoogenaamden *auerochs*; den *bison* voor den bij hem van den auerochs onderscheiden *wisent*, en de *alces* voor den *eland*; naderhand, in de middeleeuwen, sprak men van *elch* en *schelch* of *elo* en *schelo*, waarvan de elch of elo de *eland* is, blijvende men omtrent den schelch of schelo nog in de onzekerheid. Behalve in de gewijde bosschen, was de jagt in de oudste tijden voor een ieder vrij. De wijze van jagen, zoo met verschillende soorten van honden als wapenen, wordt beschreven. Met de invoering des Christendoms ontstonden het eerste wildbanen en afgezonderde jagtstreken uit de in heidenschen tijd gewijde bosschen. De keizerlijke giftbrief van 24 Nov. 943, waarbij aan den Utrechtschen Bisschop het jagtregt in *Drenthe* geschonken werd, legde den grondslag van de magt der Bisschoppen in dat gewest. Dat regt was geschonken als een *jus forestense*, en *Drenthe*, of een deel daarvan, wordt *pagus forestensis* genoemd. De Heer MAGNIN (*Geschiedk. Overzigt van de Besturen, die vóór de herstelling van Nederland in* 1814, *elkander in Drenthe zijn opgevolgd. Gron.* 1838, D. I, bl. 94) beweert, dat het middeleeuwsche *forestum* niet anders dan *woud* of *bosch* beteekent, en hij beroept zich op de *tegenwoordige* beteekenis van het Fransche *forêt*. Dit gevoelen van dien anders telkens met achting aangehaalden schrijver wordt door Mr. DE WAL krachtig bestreden. *Jus forestense* is het regt van afgeslotene of privative jagt op hoog wild (bl. 69), en *pagus forestensis* is de landstreek, waar dat regt door den Keizer voor zichzelven of vóór dezen of genen begiftigde was voorbehouden. De lage jagt echter bleef overal vrij, in dien zin, dat het regt

daartoe, even als tot de visscherij, verknocht was aan het bezit van aandeel in de gescheidene of ongescheidene marken. De heerlijkheid *Ruinen* alleen maakte eene uitzondering. De Heer van Ruinen was alleen en bij uitsluiting dáárin tot uitoefening van jagt en visscherij geregtigd.

Op deze verhandeling over het jagtregt volgt (bl. 103—118) *Iets over* § 2 *van het Drentsche Landregt van* [*Bisschop*] FREDERIK VAN BLANKENHEIM. Die 2de paragraaf wordt bij MATTHAEUS, bij MAGNIN en bij VON RICHTHOFEN verschillend gelezen. Mr. DE WAL betoogt, dat, gelijk bij MATTHAEUS en MAGNIN, als plaats der teregtzittingen *Ranlo* of *Rallo*, en niet, gelijk bij VON RICHTHOFEN, *Beille* moet gelezen worden.

Verder vinden wij hier (bl. 119—127) CORNELIUS ZANTFLIET, *en zijn berigt over de belegering van Coevorden door Bisschop* WILLEBRORD (in 1231). Dat berigt bezit zeer veel waarde voor de geschiedenis van *Drenthe*, als men slechts de oordeelkundige veranderingen van Mr. DE WAL aanneemt, en dus voor *Theutones* leze TERRENTONES, voor *Theutonia* TERRENTONIA, voor *Tronordia* COVORDIA, en voor *Auen* ANEN. Wij moeten erkennen, dat de redenen dier verandering alles afdoende zijn, en het berigt anders geenen gezonden historischen zin kan opleveren.

Bl. 131—150 behelst *iets over de heilige plaatsen in Drenthe, vóór de invoering des Christendoms hier te lande*. Mr. DE WAL toont aan, dat de *Drentenaar* niet alleen in de uitgestrekte bosschen of te midden van ettelijke boomen, maar ook in *tempelen* zijne Goden vereerde. Dat ten tijde van TACITUS de *Germanen* geene tempels hadden, bewijst niet, dat zij er naderhand geene hebben gesticht, toen zij meerdere kunstbeschaving hadden verkregen en in meerder aanraking met de *Romeinen* waren gekomen; gelijk het niet kan tegengesproken worden, dat in het gansche rijk van KAREL DEN GROOTE, bij de invoering des Christendoms, alom tempels zijn omvergeworpen. En zelfs TACITUS kende reeds den tempel van *Tamfana*; doch te zijnen tijde behoorden de tempels bij de *Germanen* nog onder de uitzonderingen. Naderhand ontstonden zij in menigte.

Bl. 153, tot het einde, deelt ons de geleerde Schrijver opmerkingen mede betrekkelijk een paar punten, rakende het oude strafregt in *Drenthe*, namelijk de straf op verkrachting, en het regt tot verdediging van zich zelven ten

koste van den dood des aanvallers, indien men zijn eigen leven niet anders, dan tot dien prijs, kon redden, zoodat het *moderamen inculpatae tutelae* daarbij altijd moest worden in acht genomen.

De Heer Mr. DE WAL deele ons van tijd tot tijd nog meerdere vruchten zijner ijverige onderzoekingen mede!

Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde. Verzameld en uitgegeven door IS. AN. NIJHOFF. *IIIde Deel. 4 Stukken.*

(*Vervolg van bl.* 22.)

Vele, en zeer belangrijk, zijn de bijdragen, met welke onderscheiden vaderlandsche geleerden dit derde Deel versierd hebben. De lezer oordeele.

De Hoogleeraar VREEDE verrijkt het met drie opstellen: 1°. *Over de vrijheid van Haringvaart en Visscherij. Naar aanleiding eener nota, in den jare* 1610 *door de Nederlandsche gezanten aan de Engelsche regering ingediend.* — Belangrijk, ook uithoofde der doorwrochte aanteekeningen (bl. 1—29).

2°. *Laatste ziekte van Prins* MAURITS (bl. 77—112). Een zeer uitgewerkt berigt, waarin veel opmerkelijks uit tot dus verre ongebruikte bescheiden, vooral uit de briefwisselingen der gezanten, is opgeteekend. Hoogst lezenswaardig zijn ook hier des Hoogleeraars aanteekeningen.

En 3°, PIETER CORNEL. BREDERODE (bl. 266—272). Deze bekende Regtsgeleerde, die in den aanvang der XVIIde Eeuw in *'s Hage* bloeide, wordt hier voor het eerst ook als ijverig en bekwaam onderhandelaar in het licht gesteld. Vele jaren vertegenwoordigde hij de Republiek bij Duitsche Vorsten, vooral te *Heidelberg*, en wordt echter niet eens in het *Staatkundig Nederland* van SCHELTEMA genoemd.

De Heer NIJHOFF zelf deelde, van bl. 29—49 en 184—196, dertien onuitgegeven *brieven* mede *betrekkelijk de geschiedenis der Spaansche heerschappij en die van den opstand tegen Spanje, bijzonder in Gelderland.* Zij loopen tot Augustus 1566 en zullen door meerdere gevolgd worden. Vele bijzonderheden ontmoet men er, die door de geschiedschrijvers niet opgeteekend zijn.

Nog ontvingen wij van diezelfde hand een stukje, geti-

teld: *Het Loo, geen lusthuis der Geldersche Vorsten* (bl. 214–220). De Heer VAN SPAAN had min volledig opgeteekend, dat het *Loo* door Hertog KAREL VAN GELRE in 1537 aan JOHAN BENTINCK *erfelijk ter leen gegeven was.* Hierop hebben velen het *Loo* als in vroegere Eeuwen een lusthuis en jagtslot der Geldersche Hertogen voorgesteld. Doch de Heer NIJHOFF bewijst met den leenbrief zelv', dat het een *vrij eigen goed was* van JOHAN BENTINCK, die het aan den Hertog *opdroeg*, (dus een *feudum oblatum*) en het toen van dezen weder in leen ontving.

De Heer L. J. F. JANSSEN handelde *over oude Werptuigen, opgedolven te Katwijk.* — De ontdekking van eene groote menigte oude ballen van gebakken aarde, die ruw uit de hand gekneed waren en eene middellijn hadden van 7 tot 11½ duim, gaf tot dit geschrift aanleiding. De Heer JANSSEN houdt dezelve voor *werp- en slingerballen* van Germaansch karakter uit het Romeinsche of welligt voor-Romeinsche tijdperk. Deze gissing, met bescheidenheid voorgedragen, is met veel opmerkelijke gronden aangedrongen en waarschijnlijk gemaakt (bl. 137—152, waarbij eene Plaat.)

Uitgebreider is de mededeeling van Dr. CONRADUS LEEMANS *over de Romeinsche steenen doodkisten, bij Nijmegen in den zomer van 1840 opgedolven, en thans met de daarin gevonden voorwerpen bewaard in het Museum van Oudheden te Leyden.* Deze kisten werden opgegraven op het Glacis van het Ravelyn, vóór het zoogenoemde Hoornwerk *Gelderland*, op den *Hunnerberg*, tusschen de *Hunner-* en *Hertogensteeg*-poorten. Beiden zijn uit Andernachschen tufsteen gehouwen. Zij worden, benevens de menigvuldige daarin gevonden voorwerpen, uitvoerig beschreven, en daarbij op vier nette steendrukplaten afgebeeld. De bestemming van sommige dier voorwerpen blijft duister. Veel merkwaardigs is tot opheldering daarvan door den Heer LEEMANS bijeengebragt (bl. 235—255). Ter aanvulling doet hij, op bl. 255 en volgende, eene opgave van andere voorwerpen, vroeger, *daar ter plaatse of in den onmiddellijken omtrek* gevonden. — Hier misten wij, tot onze verwondering, onderscheidene belangrijke stukken. Wij zullen, ten blijke der belangstelling, waarmede wij dit opstel gelezen hebben, eenige der door den Heer LEEMANS niet vermelde vondsten opnoemen.

a) Den grafsteen van L. CORNELIUS LICINIUS, Veteraan van het XXste Legioen, gevonden in 1796 bij het ontblooten

der grondslagen van den Burgt te *Nijmegen*. (Vermeld bij IN DE BETOUW, *Iets betreffende de Oudheden van Romeinschen oorsprong op de Winseling aan den Waaloever ontdekt.*)

b en *c.*) Den grafsteen van Q. SISIUS SECUNDUS, alsmede die van L. VALERIUS MATERNUS, beide (in 1527) op het Hoogeveld bij *Nijmegen* gevonden.

d.) Den bekenden steen van C. JULIUS PUDENS (N°. 1 van IN DE BETOUW, *Opschriften en Altaren.*) Deze is in den muur der Kapel op den Hofberg gevonden.

e.) Vloertegels met het merk van het Vde Legioen (*Macedonica*) te *Nijmegen* ontdekt.

En *f.*) Eene groote dakpan met de letters van het XXIste Legioen (*Rapax*) te *Ubbergen*, nabij *Nijmegen*, opgegraven.

Om billijk te zijn, moeten wij hier bijvoegen, dat wij hier putten uit een Mss. van IN DE BETOUW, 't welk, zoo wij hopen, nog wel eens in 't licht zal gegeven worden, en waaruit nog meer valt mede te deelen. Intusschen had de Heer LEEMANS, toch eene opgave doende van voorwerpen van oudheden, dáár op of bij den *Hunnerberg* gevonden, zijne lijst kunnen aanvullen uit BRUYENS en WESTENDORP's *Antiquiteiten*, IIde D. IIde Stuk, bl. 206 en volgende. — Eindelijk besluit de Schrijver dit belangrijk opstel met eene naauwkeurige opgave van andere Romeinsche doodkisten, reeds vroeger in of bij *Nijmegen* gevonden (bl. 258—265).

Van wijlen den Hoogleeraar VAN BOLHUIS ontmoet ons een kort maar zeer lezenswaardig opstel over de vraag: *Welke waren de drijfveeren van de aanbieding der Souverainiteit van Gelderland aan* WILLEM III *in* 1675? (bl. 197—213).

De Heer M... te D....... leverde *Uittreksels uit eene briefwisseling van Noord-Amerikaansche zaakgelastigden, betrekkelijk den oorlog tusschen den Staat der Vereenigde Nederlanden en Engeland, gevoerd in de jaren* 1777—1783 (bl. 157—183). Deze uittreksels zijn ontleend aan een in 1829 en 1830 te *Boston* in 12 Deelen uitgekomen werk, waaruit een te *Washington* wonende *Hollander* het hier geplaatste afgeschreven heeft. Als echte stukken strekken zij tot bevestiging van geschiedkundige berigten uit dat tijdvak, en hebben als zoodanig waarde, schoon wij niet kunnen bespeuren, dat er veel nieuw licht door is opgegaan.

Kleinere, maar daarom toch niet min belangrijke stukken, aan den Uitgever medegedeeld, getuigen van de belangstelling onzer vaderlandsche geleerden in deze verzame-

ling. De Heer DELPRAT zond eenen onuitgegeven brief van FILIPS VAN BOURGONDIË, Bisschop van *Utrecht*, *gegeven op onsen Slote te Duerstede*, *ultimâ Maji* 1521 (bl. 73). De Heer DODT VAN FLENSBURG mede eenen onuitgegeven brief aangaande het overlijden van HENRIK, *Graaf van den Berg*, in 1638 (bl. 153—157). De Heer D. C. RINK, eene geregtelijke handeling van 9 Febr. 1587, waarbij de Scholtis van *Tiel*, *namens de Koningin van Engeland*, boete eischt tegen zekeren schipper (bl. 234). De Heer G. D. J. SCHOTEL de *Instructie van Jonkheer* W. VAN ZUYLEN VAN NIJEVELT, *waarnaar hij zich te gedragen had als Hofmeester van* FLORIS VAN PALLANDT, *Grave van Culenborg* (omstreeks 1570). — Eene zoo nieuwe als in de daad opmerkelijke bijdrage tot de kennis der levenswijze van den hoogen Adel hier te lande in de XVIde Eeuw (bl. 272—278). De Baron SLOET, eindelijk, gaf een berigt aangaande eene belangrijke oorkonde van den jare 1190. De oorkonde zelve is zoo wel bij SLICHTENHORST als bij BONDAM in druk voorhanden. Doch de Heer SLOET zag het origineel, en bewijst er uit, dat de bedenkingen van BONDAM en ook van den Baron VAN SPAAN tegen hetzelve vervallen. Het opmerkelijke hierbij is, dat aan die Acte van Graaf OTTO, waarbij hij stadsvrijheid enz. aan *Zutphen* schenkt, slechts één zegel hangt, en wel dat van Graaf GERARD VAN GELDER, die in het stuk niet voorkomt. De Heer SLOET erkent, dit vreemd verschijnsel even min als BONDAM te kunnen oplossen. (Bl. 279 en volg.)

En hebben wij dan nu van al de opstellen, in de vier stukken van dit derde Deel voorkomende, verslag gedaan? Verre van daar hebben wij het breedvoerigste en waarover het meeste te zeggen valt tot het laatste bewaard. Wij bedoelen de drie hoogst opmerkelijke bijdragen van den Heer P. C. MOLHUYZEN, *de Anglen in Nederland en aan den Nederrijn*, van welke wij in een volgend N°. iets breedvoeriger en afzonderlijk verslag zullen doen. Hier zij alleen nog gemeld, dat ook in dit Deel, even als in de vorigen, onder den zedigen titel van *Aankondigingen*, *Berigten* enz., meestal zeer uitgebreide verslagen geleverd worden van de meest belangrijke werken, in het vak van Nederlandsche geschiedenis en oudheden laatstelijk uitgekomen, onder anderen der jongste geschriften van BROES, BOSSCHA, JANSSEN, GROEN VAN PRINSTERER, SCHOTEL, VREEDE, DE JONGE, ROIJAARDS en meer andere beroemde letterhelden.

NIJHOFF's bijdragen verdienen dus meer en meer de warme belangstelling en ondersteuning van allen, wien vaderlandsche geschiedenis en oudheden ter harte gaan. In rijkdom van inhoud en grondigheid van bewerking wedijveren zij met den ook zeer rijken en lezenswaardigen Belgischen *Messager des Sciences Historiques*, die hen echter in het uiterlijke, vooral door een' schat van fraaije platen, overtreft. Mogt een steeds toenemend debiet den waardigen Uitgever aanmoedigen, om ook in dit opzigt niet bij onze zuidelijke naburen achter te staan.

(*Het vervolg en slot hierna.*)

Zijn afzonderlijke Scholen voor de verschillende Kerkgenootschappen noodig of wenschelijk? Mededeelingen en Opmerkingen van P. HOFSTEDE DE GROOT, *Hoogleeraar te Groningen. Te Groningen, bij* A. L. Scholtens. 1844. *In gr. 8vo. VI en* 135 *bl. f* 1-20.

Dit kleine werkje van den even werkzamen als begaafden Groningschen Hoogleeraar en Schoolopziener heeft van deszelfs in het licht treden af opzien gebaard en tegenspraak gevonden, zelfs dáár, waar men ze niet zou verwacht hebben; en bij voorduring worden er pennen tegen hetzelve gescherpt. Den eersten aanval had het te verduren van den *Tijdgenoot*, die dadelijk, in N°. 34 van het 4de Deel, gereed was met een artikel over *het godsdienstig onderwijs op de openbare scholen*, dat waarlijk lezenswaardig mag genoemd worden; doch waartegen Prof. DE GROOT, in N°. 39, te regt zijne bedenkingen heeft medegedeeld. En eenen nieuwen aanval staat het te wachten van *de Katholiek*, die reeds in November 1844, bl. 285, hope heeft gegeven op een afzonderlijk artikel aan de waardering van het werkje toegewijd, waarvan hij, bij wijze van voorproef, zegt, dat DE GROOT in hetzelve »een menigte redeneringen aangeeft, »die zoo antilogisch en zoo antiwetenschappelijk, maar tevens »met zulk een *a-plomb* voorgesteld zijn," dat zij zulk een afzonderlijk artikel verdienen. Dit lekker beetje hebben wij alzoo nog te wachten. »Maar, vraagt ge nu welligt, lezer! wat bevat het boeksken dan toch, dat zulke antipoden als *de Tijdgenoot* en *de Katholiek* er zich aan ergeren?" Wij

zullen u dan, in antwoord op die vraag, kortelijk den inhoud er van mededeelen, opdat gij zelf moogt kunnen oordeelen.

»*Volks-opvoeding*," zegt DE GROOT in zijne inleiding, bl. 1—4, »is het woord onzer eeuw, het kenmerk, het veld»teeken onzer dagen, maar ook het kostelijkst goed, om »welks bezit twee magtige partijen in een groot deel van »Europa strijden, en welks naam zij beide als leuze in hare »banieren voeren. Die twee partijen zijn de *Staat* en de »*Kerk*, of liever de *Kerkgenootschappen*, van welke ieder »op den naam van *Kerk* bij uitnemendheid of wel bij uit»sluiting aanspraak pleegt te maken." Ook in *Nederland* wordt die strijd gevoerd; want er zijn er die, in stede van de tegenwoordige openbare, bijzondere kerkgenootschappelijke scholen verlangen, en er zijn er ook die ter goede trouw der zoodanigen pogingen te gemoete komen en ze ondersteunen, door zich te beroepen op eene gangbare uitlegging der verordeningen op het onderwijs, waaruit zij de noodwendigheid van sectenscholen trachten aan te wijzen en met veel schijn van waarheid ook kunnen aanwijzen. »Deze bewijstrant," zegt DE GROOT, »is de gevaarlijkste »voor School, Staat en Christendom, en het is vooral om de »ongegrondheid daarvan aan te toonen, dat ik nu de pen »heb opgevat. Ik wil daartoe de verordeningen over de »verhouding van de Godsdienst en het lager onderwijs zelve »mededeelen; daarna de verschillende of wel tegenstrijdige »opvattingen er van toetsen; voorts de maatregelen, ter »uitvoering dezer verordening aangewend, opgeven; en »eindelijk, over het al of niet noodige of wenschelijke van »veranderingen in die verordeningen, eenige opmerkingen »van mij en anderen mededeelen." Hier ziet men, uit de eigene woorden van den Hoogleeraar, wat men in het algemeen in het boekje vinden kan, dat overigens alle blijken draagt van zaakkennis, gepaard met hartelijke ingenomenheid met de bestaande verordeningen en afkeerigheid om in dezelve verandering te brengen. En waarlijk het is zoo, de verordeningen zijn goed op zich zelve; waar bezwaren zijn, zullen deze wel meer het gevolg wezen van slechte toepassing, verkeerde uitvoering of overtreding derzelve, dan van haren geest en inhoud. De regering onthoudt de noodige vrijheid van onderwijs niet. DE GROOT zegt naar waarheid, bl. 88, 89: »*Er bestaat vrijheid van onderwijs* »*in Nederland;* doch met die beperkingen, welke het leven

»in eene maatschappij noodwendig maakt; beperkingen, die »juist de beschaafde maatschappij tot een zegen voor hare »leden doen verstrekken, dewijl zij ons beveiligen voor al- »lerlei bedriegerij en onregt; beperkingen, die wij derhalve »niet mogen wegwenschen, al zijn zij een enkelen keer be- »lemmerend ook voor welgezinde inwoners enz." De Regering mag geene meerdere vrijheid van onderwijs geven, dan zij gegeven heeft, en zij mag geen ander beginsel bij het onderwijs aannemen, dan het bestaande; want doet zij het, dan brengt zij de rust des lands, het geluk des volks in gevaar. Zoo ergens dan geldt het hier: *houdt hetgeen gij hebt, opdat niemand uwe kroon stele.* Wij bevelen het werkje van DE GROOT ter lezing en herlezing aan ieder in de zaak belang stellende ten ernstigste aan, en houden de weinige bedenkingen, welke wij op enkele punten hebben, terug, vermits wij veel meer instemmen met hem, dan met zijne tegenstanders, dewijl *de Tijdgenoot* het *Christelijke* leven wil uitdooven, *de Katholiek* slechts de zegepraal der Roomsche Hierarchie bedoelt, en anderen wederom meer prijs stellen op koude formulierklanken, dan op geest en waarheid. Men vergelijke intusschen met het door DE GROOT geschrevene de alle aandacht verdienende *Bedenkingen over de zedelijk-godsdienstige opleiding in de openbare scholen. Een woord aan de Tijdgenoot door* P. K. GÖRLITZ, *onderwijzer te Rotterdam. Rott.* 1844, en hoede zich voor alle overdrijving. Maar ook ieder, die in eenige betrekking staat tot het onderwijs, betrachte zijnen pligt en trede de grenzen, hem door de wet afgebakend, niet te buiten. Geen Gouverneur overschrijde zijne bevoegdheid, door *bij circulaires* voorschriften te geven omtrent boeken, welke niet gebruikt mogen worden, want dit is de taak der Provinciale Commissiën; maar ook geen schoolopziener zie, gedreven door eenen ijver zonder verstand, de regten van anderdenkenden voorbij noch geve aanleiding tot ergernis en bestraffing. De verordeningen zijn goed; doch alles hangt af van de wijze, waarop zij in werking worden gebragt.

Iets over den oorsprong en het wezen van het Duitsche Tolverbond, en deszelfs invloed op de nijverheid; door U. G. SCHILTHUIS, JZ. *Te Groningen, bij* J. B. Wolters. 1844. *In gr. 8vo.* 40 *bl. f* :-45.

Wij hebben de uitgave van dit *Iets* enz. te danken aan de beleefdheid des Schrijvers, om het verzoek van eenige leden van het Genootschap: *ter bevordering der Nijverheid* te *Amsterdam* in te willigen tot het algemeen verkrijgbaar stellen dezer beschouwing over het Tolverbond, welke de kern eener door den Schrijver in Junij 1843 gehoudene redevoering uitmaakt. Het gewigt van het onderwerp zal van zelf ook voor de oningewijden duidelijk worden, als men met den Schrijver instemmen kan, dat »al de tot het Tolverbond behoorende staten, tot bevordering van derzelver materiële belangen, dezelfde bepalingen hebben, even alsof zij ingezetenen van één en hetzelfde rijk waren; dat alle zeehavens in de landen der Verbondsstaten voor den handel der onderdanen van de gezamentlijke Verbondslanden, tegen betaling van volkomen gelijke regten, zijn opengesteld, als waaraan de ingezetenen der landen, tot welke die havens behooren, onderworpen zijn. Dat de in vreemde zee- of andere handelsteden aangestelde Consuls van een tot het Verbond behoorenden staat gehouden zijn, al de onderdanen der Verbondsstaten met raad en daad bij te staan." De Schrijver heeft gemeend eenen blik te moeten werpen op de wording van dit Verbond, waartoe bijna geheel *Duitschland* en ook *Nederland is toegetreden*, en dat in *Pruisen* zijnen krachtigsten steun gevonden heeft. Na den val van NAPOLEON vorderde toch eene gewijzigde Europesche staatkunde eene wijziging van het continentaal systema; en het blijkt, al lezen wij het niet met ronde woorden, hoe door de overheersching van NAPOLEON eene toenadering van denkbeelden en zeden, en van behoeften aan meer onderling verkeer en ineensmelting van belangen, is ontstaan; waardoor het alleen mogelijk is geworden, om zoo vele tot daartoe op zich zelven gestaan hebbende Staten tot één algemeen inzigt en de middelen tot voldoening van derzelver materiële behoeften te kunnen brengen. Dat sedert 1813 ook in het morele die gewenschte eenheid, vooral in *Duitschland*, is verlevendigd en krachtvol ontwikkeld, is onmiskenbaar; en hier brengt het een allengskens tot het ander. — Welligt zal, tegenover dit Duitsch Verbond, later een Weener Verbond met de Italiaansche Staten gesloten worden; en wij meenen, dat de toenadering tusschen Oostenrijksche en Duitsche materiële belangen als die, welke bij het Tolverbond bepaald zijn, wel even zoo ver van elkander zullen verwijderd

blijven, als die toenadering in het morele schier ondenkbaar is.

Maar laten wij tot des Schrijvers doel terugkeeren, en hulde doen aan deszelfs naauwkeurigheid, waarmede hij, de hoofdbepalingen van het Verbond aanwijzende, in eenige opvolgende redeneringen den invloed aanwijst, welken dit Verbond op het bestaande toltarief oefent. Wij hebben dit boekske met genoegen doorloopen; het verdient vooral de oplettendheid van hen, die aan den bloei der Nijverheid hun leven of krachten hebben gewijd, en die in staat zijn, om voor den materiëlen bloei, vooral van ons land, te waken; en het zal ook door hen, die enkel uit weetgierigheid hetzelve doorbladeren mogten, niet ter zijde worden gelegd, dan na den ganschen inhoud van hetzelve met voldoening vernomen te hebben.

Het Vaderland. Tijdschrift voor Letterkunde en Geschiedenis. 1—5de Aflevering. Te Antwerpen, bij J. P. van Dieren en Comp: 1844. *In gr. 8vo. Per Jaargang f* 4-:

Het gering aantal Tijdschriften in *Belgie*, aan Letterkunde en Geschiedenis gewijd, was waarschijnlijk de oorzaak van de uitgave van dit Tijdschrift. De uitgekomene Afleveringen geven ons bij vernieuwing het bewijs, dat ook in *Belgie* vele beoefenaren der geschiedenis, en der wetenschappen in het algemeen, gevonden worden. Wanneer wij echter dit Tijdschrift met die, welke in ons vaderland, dezelfde vakken behandelende, uitkomen, vergelijken, dan moeten wij erkennen, dat het voor de meesten der onze moet achterstaan.

Niettemin treffen wij toch sommige belangrijke stukken in deze Afleveringen aan. Onder deze behooren: *De belegering van Oostende* door J. PIETERSZ, bl. 1—26. De levensschets van MAXIMILIAAN I door MICHIEL J. F. VAN DER VOORT (*), bl. 49—96. *De redevoering over den invloed van het gevoel voor het schoone, met toepassing op onze Taal- en Let-*

(*) Van deze levensschets ontving de Redactie van ons Tijdschrift, mede ter beoordeeling, eene afzonderlijke uitgave. Hoewel deze levensschets veel verdiensten bezit, is zij echter niet veel meer dan eene naauwkeurige compilatie.

terkunde door Dr. J. NOLET DE BRAUWERE VAN STEELAND, is den, in zoo veel opzigten, aestetischen Schrijver waardig. Ook noemen wij: Den oorsprong en voortgang van de magt der *Bourgondische* Vorsten in *België*, door VAN DER VOORT.

Om echter meer nog aan den titel te beantwoorden, maken wij de Redactie opmerkzaam, de dichtstukken, benevens de verhalen, niet te vermenigvuldigen; en wil men het Tijdschrift ook meer in handen van geleerden en oudheidkundigen zien, dan sla men den weg in van onze vaderlandsche geschied- en letterkundigen, en make ook door dit Tijdschrift eenige oude charters, giftbrieven, gevondene oudheden enz. meer algemeen bekend.

De Afleveringen zien er, wat druk en letter betreft, goed uit; en een en ander moge medewerken tot verspreiding van kennis en van licht over vele nasporingen ten nutte van geschied- en letterkunde.

Uitstapje van Pieter Spa naar Amsterdam, ter gelegenheid van de inhuldiging van Koning WILLEM II. *Door* W. J. VAN ZEGGELEN. *Tweede Druk. Te Dordrecht, bij* H. Lagerwey. *In gr. 8vo.* 42 *bl. f* : - 65.

Eene Avondpartij; door en bij dezelfden. In gr. 8vo. 41 *bl. f* : - 80.

Bijschrift tot den gouden Gedenkpenning, Zijner Exc. den Heere Mr. A. F. J. A. *Graaf* VAN DER DUYN *van Benthorn en Maasdam, door de Staten der Provincie Zuidholland vereerd, Woensdag* 5 *Julij* 1843. *Bij denzelfden.* 3 *bl. f* : - 25.

De twee eerste dezer drie dichtstukjes, die toevallig bleven liggen, zijn te algemeen bekend, dan dat zij aankondiging zouden behoeven. Beide zijn op dezelfde losse, onderhoudende wijze ingerigt als *Spa's* reis naar *Londen*, eene manier, van welke de Heer VAN ZEGGELEN goed slag heeft. Het eerste heeft één, het andere twee vignetjes in steendruk.

Het bijschrift is van den Marquis DE THOUARS, en zijner brommende Muze waardig.

Nieuwe Gedichten van Mr. A. F. SIFFLÉ, *Lid van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen te Middelburg, enz. II Deelen. Te Middelburg, bij* J. C. en W. Altorffer. 1844. *In gr. 8vo. Te zamen VI en* 391 *bl.* ƒ 5 - 10.

Wanneer wij een' blik slaan op den tegenwoordigen stand der poëzij in ons vaderland, dan valt het ons dadelijk in het oog, dat zich in de laatste jaren, als ware het, eene geheel nieuwe school heeft gevormd, die den grooten BILDERDIJK tot voorbeeld schijnt te nemen, zoowel in trant en voorstelling, als in schrijfwijze en gevoelens. Rec. zegt, *schijnt* te nemen: want, naar zijne wijze van beschouwen, ontbreken aan de voortbrengselen van dien laatsten tijd veelal die vereischten en die schoonheden, die BILDERDIJK door alle tijden heen zullen kenmerken en doen huldigen, als den Dichter, die door kracht en duidelijkheid, naauwkeurigheid en edelheid van uitdrukking, door waarheid van gedachten, tot ons gevoel, tot onze verbeelding tot — ons hart spreekt. BILDERDIJK dichtte uit het hart, en daarom werd niets door eene gewrongene kunstmatigheid of navolgingszucht verduisterd of onverstaanbaar gemaakt. BILDERDIJK was oorspronkelijk. BILDERDIJK zweefde op eigen vleugelen, en bij eene niet slaafsche maar vruchtbare navolging der Ouden, was hij en zal hij blijven de Dichter, die, door de natuur geleerd, door waarachtig poëtisch gevoel opgewekt, ons meesterstukken heeft geleverd, die, tallooze malen herlezen, nog altijd behagen en de verhevenste gewaarwordingen in onze harten zullen opwekken. Recensent verklaart, dat hij deze eigenschappen zelden in die nieuwere school aantreft. Natuurlijkheid en eenvoudigheid, die kenmerken van het ware verhevene, mist hij er zoo vaak in, en veler harten zullen er voorzeker, al wordt ook de profetische toon of de zieners-orakeltaal nog zoo hoog aangeslagen of luide gehoord, ongevoelig en koud bij blijven.

Er ligt over de dichtvoortbrengselen des tegenwoordigen tijds wel eens een heilig donker; en waar dit het geval is, zijn, buiten twijfel, Dichters noch Redenaars op de hoogte, om gunstig en nuttig op het algemeen te werken. Het zijn dan ook niet die profetische klanken, die leerstellige ontboezemingen, die oproepingen aan eene geheele natie, die

bedreigingen, alsof men een JEZAIA of HABAKUK ware, die, in onzen tijd, ingang zullen vinden, of de, door de dichterlijke vereeniging onzer dagen, gewenschte uitwerking doen zullen. Wil men zich hiervan iets goeds beloven, men moet dan zorgen, dat zijne stukken door het volk gelezen, en verstaan, en van buiten gekend worden. Rec. zou hier vele voorbeelden kunnen bijbrengen; dan het zal wel genoeg zijn, aan te merken, dat dit doel alleen kan bereikt worden door zóó uit het hart tot het hart zijne verzen te doen stroomen, dat zij de verbeeldingskracht verheffen, het gevoel verfijnen, de zeden verbeteren, ons inleiden in de schoonheden van natuur en Godsdienst, en ons, niet bedolven onder den vloed van zonderlinge woordvoegingen, overdrevene denkbeelden of vaak zinledige klanken, die hoogere waarheden verkondigen, die het hart voor al wat liefelijk is en wèl luidt, voor aardsche en hemelsche genietingen vatbaar maken. Zoo doende wordt men de lievelingsdichter eener natie; zoo is het onder anderen de onsterfelijke GELLERT geworden; en dezulken zijn er ook nog onder ons, wier namen door het nageslacht dankbaar zullen worden genoemd en wier werken, uitmuntende zoo wel door eenvoudigheid als rijken zin tevens, als waardige gedenkteekenen van het wezen en het doel der dichtkunst zich boven het gekunstelde, en gewrongene, en onverstaanbare verheffen zullen.

Recensent schrikt terug van die ziellooze kunstgenootschapszangen en van den rijmeldreun van vroeger dagen, die daar glad en effen als een bijna onbewogen stroom voortrimpelde; maar eene Ode onzer dagen, die niet roert en die, bij ondenkbare gedachten, ons duizelig maakt en in een' maalstroom van klanken voert, prijkt toch te vergeefs met den grootschen naam van dichtstuk. Rec. weet, wat de groote BILDERDIJK, van den Dichter sprekende, zegt: »Louter Godspraken stroomen van zijne lippen; men zucht, schreit, juicht en dartelt met hem. Gevoel is de bron der poëzij; gevoel haar beginsel; uitstorting des gevoels haar vervulling en doel"; maar hij weet ook, dat BILDERDIJK zegt: »Klare denkbeelden verzellen het juist gevoel; en hij is geen Dichter, die lust heeft in duister-, in algemeenheden, in hetgeen de verbeelding zich vruchteloos moeite geeft aan verstand of zintuig te vertegenwoordigen." Moeten dan de denkbeelden in nevelwolken van leerstellige of geheimzinnige klanken

gehuld zijn? Of is hij Dichter, »die van de verbeelding zich meester maakt en ons in de toovernevelen der onmogelijkheid op wil voeren waar het hart geene ruste vindt?" — Wanneer eene gedachte bepaald, verstaanbaar en duidelijk wordt voorgesteld, zal zij ons ook het diepst treffen, het meest tot ons verstand en gevoel spreken; maar hoogklinkende en zinledige woorden missen kracht en nadruk en laten het hart onvoldaan en koud. En, waarlijk! (eervolle uitzonderingen kan ieder wel als met den vinger aanwijzen, en de namen van hen, hoe zij dan ook in zienswijze over godsdienstige of staatkundige zaken met ons verschillen, zweven als dichters ons op de lippen) is hetgeen men, over het algemeen, thans in de dichterlijke wereld ziet te voorschijn treden, wel meer die taal des verteederenden gevoels, of is zij niet veeleer de taal van eene verwarde en sombere verbeelding? Moet men niet menigmalen naar den zin en de bedoeling des Dichters raden, en kan men soms zelfs bij eene strenge *analyse* nog wel de meening des opgewondenen klankenscheppers doorgronden? En al is BILDERDIJK's poëzij niet bijzonder geschikt om *populair* te worden, ze is toch klaar, verstaanbaar en vol duidelijk ontwikkelde schoonheden. Recensent getuigt in gemoede, dat hij menigen dichtbundel onvoldaan ter zijde legt, omdat in denzelve somwijlen geen enkel stuk de kenmerken draagt dier ongekunsteldheid en waarheid, die bij alle groote meesters steeds den stempel van schoonheid en verhevenheid op hunne kunstvoortbrengselen hebben gedrukt; terwijl het: »*vooruitgaan met den tijd*" wel eens meer op de *vormen* dan op het *wezen* der zaken wordt toegepast, waardoor niet zelden een overdreven lof wordt gegeven aan gedichten, die waarlijk in gevoel, natuurlijk- en verstaanbaarheid zeer veel te wenschen overlaten.

Recensent vond zich gedrongen, dit, vóór tot de beoordeeling der voor hem liggende bundels over te gaan, omtrent den tegenwoordigen trant der poëzij te zeggen. Hij huldigt den geest, de rigting, den vooruitgang en beoefening van wetenschappen, letteren en kunsten, en vlecht gaarne lauweren voor die Dichters, die hierin een waardig voorbeeld geven; maar hij wenschte zoo gaarne, dat oorspronkelijkheid, waarheid en gevoel niet opgeofferd wierden aan den lust om eenen meester na te volgen, in wiens woorden men meent te zweeren, doch wiens woorden men soms niet ver-

staat; in wiens voetstappen men wil treden, doch wiens weg men slechts ten halve kent; terwijl men kracht en schoonheid meent gelegen te zijn in de ontwikkeling van eene opeenstapeling van duistere godsdienstige of wijsgeerige begrippen, waardoor men als in een chaos wordt rondgevoerd, of wel tot eene hoogte opstijgt, die vaak den val van ICARUS ten gevolge heeft.

Niet dat wij den Heer SIFFLÉ onder de zoodanigen willen rangschikken. Voorzeker, neen! SIFFLÉ is van vroeger tijdvak, en behoort, buiten twijfel, onder die Dichters, die ten minste niet door onverstaanbaarheid of duisterheid ons pijnigen of vermoeijen.

Wij treffen hier vele stukken aan, die wij vroeger of in de *Mnemosyné*, of in dit Tijdschrift, of in onze jaarboekjes geplaatst vonden. Mr. SIFFLÉ heeft bijeengezameld wat hier en daar lag verstrooid, en hij heeft daardoor zijne vrienden en allen, die in gebonden stijl aangenaam en nuttig wenschen bezig gehouden te worden, eene wezentlijke dienst bewezen. De wijsgeerige rigting van des Dichters denkbeelden maakt nu en dan zijne verzen wel wat koud. Zijne onderwerpen, uit het gebied van Godsdienst en zedekunde genomen, missen wel eens dien gloed, die de verheffing des harten zoo zeer bevorderen kan, en die ons in FEITH's zangen zoo zeer stemt, streelt en behaagt. Hooge dichterlijke vlugt, als van een' VONDEL of ANTONIDES, treft men hier wel niet aan; eene poëtische taal des gevoels, zoo verteederend, als een DE DECKER of BELLAMY ze doet hooren, hooren wij wel niet; maar alles, wat de waardige SIFFLÉ ons levert, is toch geschikt, om ons voor het schoone en goede op te wekken en in te nemen, om onzen smaak te veredelen, onze zeden te verbeteren en ons hart zedelijk te volmaken; alles voorgedragen op eene wijze, die doet zien, dat het bij hem is: *Scribendi recte sapere est et principium et fons.* Wij kunnen van al de hier voorkomende stukken geene afzonderlijke melding maken: het is ook onnoodig, voor zoo veel eene gezonde en onpartijdige kritiek reeds over veler waarde heeft uitspraak gedaan, bij de beoordeeling van Tijdschriften of jaarboekjes. SIFFLÉ's versificatie is vloeijend. Zelden vonden wij de *euphonie* verwaarloosd; zeer zelden aan de lettergrepen eenen verkeerden klemtoon gegeven. SIFFLÉ is oorspronkelijk en ontwikkelt eigene gedachten op eigene wijze. Dat FEITH, buiten twij-

fel, ook een lievelingsdichter van SIFFLÉ is, straalt hier en daar duidelijk door: zijne zangen: *'s Menschen leven en dood, vergeleken bij een dag en nacht in den zomer* en zijne *vier Jaargetijden* doen dit zien. Zijne vertalingen, voor zoo veel wij die nasloegen, zijn zeer verdienstelijk. *De gewijde Dichtkunst*, naar DE LAMARTINE, is een uitmuntend gedicht. Wie het met het oorspronkelijke vergelijkt, zal ontwaren, dat de Dichter de schoonheden meesterlijk heeft teruggegeven. Schoon zijn de volgende regels:

Hoe trilt de harpsnaar ginds, door Jezaïa's vingers
  Getokkeld, als hij de eer en 't regt der Godheid wreekt:
Hoe stroomt de dreigtaal uit de borst des zieledwingers!
  »God roept mij. Hoor, heelal! De zoon van Amos spreekt:

Uzia was niet meer. Ik zag den Heer verschijnen.
  Hij zit ten hoogen troon, in heerlijkheid gehuld.
De sleep van zijn gewaad doet sterflijke oogen kwijnen,
    Terwijl hij 't Godsgebouw vervult.

Ik zag der Englen stoet, die zich rondom Hem schaarde,
  Door vleuglenschaâuw gedekt voor zoo veel majesteit.
Zij hieven beurtlings aan, tot dus hun stem zich paarde:
  »Drie, — driewerf heilig is Jehova, en heel de aarde
    Is vol van al zijn heerlijkheid."

Het tempelwulfsel dreunt, waar langs die klanken zweven,
  En op een gulden wolk snelt Adonaï voort,
'k Zie 't heiligdom vol rook, daar ik den grond voel beven,
    Die 't heengaan van Jehova hoort.

Zoo te vertalen is indringen in den geest van het oorspronkelijke.

In den eersten bundel treffen wij het Treurspel GODEFRIED *en* GISLA aan, door den Heer SIFFLÉ aan Heeren Commissarissen van den Stadsschouwburg te *Amsterdam* aangeboden en door Hun Ed. aangenomen en goedgekeurd, in October 1833. »Het stuk," schrijft de Heer SIFFLÉ, »is echter tot nog toe niet opgevoerd, vermits de Heer JELGERHUIS, die de hoofdrol, die van GODEFRIED, vervullen zou, vóór den dag, tot de eerste opvoering bestemd, overleden is; terwijl de andere, in het Treurspel optredende Acteurs en Actrices elk zijne of hare eigene rol bestudeerd hebbende,

als nu de hoofdrol vooralsnog aan niemand, in plaats van den kundigen, verdienstelijken en hoogbegaafden overledene, schijnt te zijn opgedragen." Wij kunnen de redenen niet bepaald opsporen, waarom de Noorman, Hertog van *Friesland*, nog niet ten tooneele is gevoerd; evenmin kunnen wij over dit tooneelvoortbrengsel breedvoerig zijn. Alleen willen wij er van zeggen, dat, hoezeer de verzen goed gebouwd zijn en er doorgaans van het *enjamberen* een krachtaanbrengend gebruik is gemaakt, er welligt bij de opvoering wat te weinig voor tooneelmatige voorstelling en indrukmakend effect in zoude worden aangetroffen. De karakters zijn overigens goed geteekend en volgehouden. BERTHA, hoe fier ook, is wel wat sterk gekleurd: hare zucht naar wraak en bloed is wat al te hevig en voegt eer alzóó aan den woesten Noorman, dan wel aan eene vrouw, hoe ook door eerzucht gekwetst. De GODEFRIED en Bisschop WILLEBERT zijn verdienstelijk geschilderd en maken het licht en bruin in dit Treurspel goed geplaatst. Hoe dit alles nu ook zijn moge, en onzeker of het tegenwoordig Bestuur (het is nu 12 jaren geleden) tot de opvoering besluiten zal, dat een en ander ontneemt niets aan de waarde van SIFFLÉ's dichterlijke verdiensten: men kan als Landschapschilder iets fraais leveren, zonder daarom Historieschilder te zijn.

Als eene proeve van krachtige poëzij verstrekken nog de volgende coupletten uit het dichtstuk, getiteld: *Neêrlands Taal:*

O taal, zoo krachtig, rijk en schoon, meer dan de meeste talen!
Zijt gij de taal van 't Paradijs? — Neen! die van Neêrlands dalen.
O landgenoot, die haar miskent! leer ééns die parel schatten
En werp de valsche siersels weg, die geen waardij bevatten.

Gij zijt het, taal van Nederland! uw spraak is alvermogen.
Gij kust de koude wang in gloed en wischt den traan van de oogen,
Gij strijkt de rimpels van 't gelaat, en lagchen moet de wijze,
En lagchen moet, wanneer gij 't wilt, de wereldschuwe grijze.

Gij zijt den breeden Rijn gelijk, dien koning der rivieren,
Die dondrend in de diepte stort, om statig voort te zwieren;
Die forsch door dijk en dammen breekt, wanneer de stormen loeijen,
En ijsschots, die op ijsschots kruit, den stroom belet te vloeijen.

Doch die bij zomerzonneschijn, in welige valleijen,
Als zegenspreidend God gegroet, om gul te spelemeijen,
De jonkheid aan zijn' oever noodt, in schaduw van de dreven,
Waar lach en lust met liefde en luim in blijde groepen zweven.

Maar wij mogen niet meer afschrijven. Die taal is SIFFLÉ meester, en hiervan leveren zijne dichtbundels de bewijzen.

De Cantate *de Hemelvaart van Jezus* beviel ons bij uitstek; een gedicht vol verheffing, hoog gestemd en waarlijk den geest opvoerende tot den jubelkring des hemels. Bl. 120, beviel ons de regel *boven 't wijkend starreveld* niet. De twee laatste regels van dat couplet zijn ook herhalingen der 2de en 3de regels; waarom niet b. v., ook voor de *climax*?

Kom, kom eeuwig hier regeren!
Englenhulde en lofgeschal,
Wacht u, Koning van 't Heelal!

En hiermede nemen wij van den Heer SIFFLÉ en van onze lezers afscheid. De Dichter biedt ons een' bloemhof aan, waarin voor den goeden smaak en voor zuiver genot veel gevonden wordt, dat streelt en het harte verkwikt. Dat het den Heere SIFFLÉ gebleken is, dat velen zijner landgenooten nog belang stelden om een bundel van zijne hand te ontvangen, verblijdt Recensent; want uit alles blijkt, dat SIFFLÉ het goede en nuttige, het schoone en ware vereert en huldigt, en dat hiernaar te streven zijn hoogste doel is; en daarom eindigen wij onze aankondiging met zijne eigene regels op hem toe te passen:

Te zijn hetgeen hij wezen kan,
Dat wenscht, dat wil de brave man.

Drak en uitvoering zijn goed. Eene enkele zinstorende fout troffen wij aan, o. a. bl. 155, reg. 15, waar eene syllabe te veel is.

Ethel Churchill, of de twee Bruiden. Naar het Engelsch van Miss L. E. LANDON. *II Deelen. Te Middelburg, bij* J. C. en W. Altorffer. 1844. *In gr. 8vo.* 668 *bl. f* 6-20.

Miss LANDON behoort onder de beroemde vrouwelijke let-

terkundigen, welke *Engeland* in den laatsten tijd tot sieraad hebben verstrekt. Vooral als Dichteres heeft zij, en te regt, onder hare landgenooten grooten naam en roem verworven. Maar ook hare romans vonden algemeenen bijval. In beide opzigten• verdiende zij de toejuiching haar ten deel gevallen. Ook buiten haar vaderland werd haar die hulde toegebragt, en Rec. vereenigt zich gaarne met het oordeel, door eenen Duitschen criticus over haar uitgesproken: »Meer dan andere Engelsche dichteressen stond haar een groote rijkdom van poëtische denkbeelden ten dienste, die in wetenschappelijke studiën hunnen grond hadden en gedurig nieuw en gezond voedsel uit de geschiedenis en het leven putteden. Hare taal is bloemrijk, maar toch bepaald, en heeft eene muzikale volmaaktheid in de meest onderscheidene rhytmen.'' Van hare romans getuigt hij, dat zij rijk zijn aan poëzij, krachtig van karakterteekening en treffend door de verschillende groeperingen.

Van harte heeten wij dus eene vertaling van haren *Ethel Churchill* welkom, en wenschen aan deze vele lezers toe. Gelijk in hare poëzij, zoo ziet men ook in dezen roman, dat hare levensbeschouwing niet altijd vrolijk is geweest. Verscheidene van de karakters, die zij ten tooneele voert, zijn gekenmerkt door zekere somberheid of wrevel; de schaduwzijde van het maatschappelijke leven komt niet weinig bij haar uit. Doch er is rijke afwisseling in de tafereelen, die zij ons voorstelt, en men volgt haar gaarne. Het oogenblik der troonsbestijging van GEORGE II is door haar als tijdperk gekozen, waarin zij haar verhaal plaatst, en onderscheidene personen uit dien tijd spelen eene rol in dit boek, dat nogtans geen geschiedkundige roman is. Ook aan den stijl is de Dichteres dikwijls te herkennen, aan wie poëtische wendingen en uitdrukkingen gemeenzamer waren, dan prozaïsche.

Jammer nu, dat dit boek in handen is gevallen van eenen Vertaler, die volstrekt voor zijne taak niet berekend was. De poëtische kleur, die over den stijl van Miss LANDON ligt, heeft hij niet weten terug te geven en hare dichterlijke uitdrukkingen niet begrepen, zoodat hij in de vertaling meermalen onzin heeft geleverd, of althans zulke onbestemde en slecht gekozene woorden heeft gebezigd, dat zij den lezer volstrekt geen helder denkbeeld geven van datgene, wat de Schrijfster heeft willen zeggen. Men zal misschien vra-

gen, of de schuld hiervan ook aan het oorspronkelijke ligt, en dus den Vertaler niet kan geweten worden. Rec. zou dit daarom niet gelooven, omdat hij meermalen uit de ongelukkige vertaling de Engelsche woorden vrij goed kon opmaken, die eenen goeden zin vormden, zoo men ze maar beter begrepen had. Daarbij komt, dat het boek op velé plaatsen de grofste bewijzen van onkunde in de Engelsche taal aan den dag brengt, en toont, dat de Vertaler maar voortschreef, zonder er naar te vragen, of het raak of mis ware. Enkele voorbeelden uit de vele; wij zullen ons bepalen bij de zoodanige, waar de fout zich in enkele woorden of volzinnen toont; wij zouden anders geheele bladzijden moeten uitschrijven. D. I. bl. 9, lezen wij van »ijzingwekkende aangezigten, veel minder gelijkende naar *heilzame* geesten, dan verdoemde spoken," in plaats van *zalige* geesten. D. I. bl. 49: »tweemaal in de week kwam de *dichter;*" ongelukkig heeft zeker eene drukfout den letterknecht doen lezen *poet* voor *post;* er wordt gesproken van den post, die brieven brengt. Op diezelfde bladzijde heerscht de schromelijkste verwarring van personen, waardoor de zin onverstaanbaar is; terwijl Rec. op de volgende bladzijde evenmin de laatste woorden verstaat van dezen zin: »Vervolgens liet zich een hol gemurmel hooren, niet ongelijk aan het ruischen der zee op onze kust; maar weldra werd het onduidelijker door de heimzinnige harmonie der watermassa's. Er wordt NB. gesproken van het geluid, dat men hoort bij het naderen van *Londen.* Bl. 51: »Wij reden *de mijn* voorbij om aan mijn nieuw huis te komen, — ik kan niet zeggen aan mijne woning." *De mijn* zal wel *de Munt* moeten zijn, en hoe fraai is hier het onderscheid tusschen *house* en *home* wedergegeven!! Bl. 70: »Op mijne eer, Mrs. COURTENAYE, gij wilt mij tot voorspraak gebruiken, om hem den degen te bezorgen, na zooveel blijken van deszelfs veelvermogenden invloed. Jonge vriend, ik heb den vrede lief. Sir ROBERT deed eerst des anderen daags onderzoek naar den vertegenwoordiger van ons huis." Klaarblijkelijk onzin, waarvan wij alleen het *des anderen daags*, *the other day*, d. i. kort geleden, weten te herstellen. Bl. 97: »het *bloemrijk* beeld van ETHEL;" er staat waarschijnlijk: *blooming.* Bl. 242: »*fijne* kleederen, en bl. 252: *fijne* woorden en *fijne* kleederen." Ongelukkig beteekent het Engelsche *fine* fraai. Bl. 246: »hij heeft de koningin der diamanten voor de ko-

ningin der harten in de plaats genomen." Het oorspronkelijke is eene woordspeling; *queen of diamonds* en *queen of hearts* is ruiten- en harten-vrouw in het kaartspel. — Om te doen zien, dat het ook in het IIde Deel niet aan zulke fraaijigheden ontbreekt, laten wij nog een paar staaltjes volgen; bl. 39: *dewijl* er kans bestaat;" *while* beteekent *zoo lang*. Bl. 44: »In uwe ringen alleen waant hij de zaak der STUARTS te zien triumferen." Stond er ook *ringlets*, in uwe *lokken*? Bl. 172: »*Een devies* trok de grootste bewondering." Het Engelsche *device* is hier zekerlijk letterlijk wedergegeven, maar vertaald is het woord niet, dat geheel wat anders beteekent dan een devies. Bl. 203: »gereed, om *eenig* bezwaar het hoofd te bieden." Ja, *any* beteekent *eenig*, maar ook *ieder*. Bl. 216: »wij moeten *dankbaar* zijn jegens anderen; jegens ons zelven mogen wij slechts regtvaardig zijn." Wij vermoeden, dat in het Engelsch stond *merciful*, d. i. genadig, barmhartig. Nog één staaltje, bl. 227: »Herinnert gij u, wat een zeker iemand op het graf van mevrouw de hertogin van Orleans geschreven heeft? *Ci-gît l'oisiveté*, en daar *ijdelheid* de moeder van alle ondeugden is," enz. Al wist de man nu niet, dat *idleness* ledigheid of luiheid beteekent, dan had immers de geheele zamenhang hem dit moeten zeggen. — Uit deze kleine staaltjes kan men gereedelijk opmaken, hoe de vertaling wezen moet, als er ingewikkelde zinnen of moeijelijke plaatsen voorkomen. Drukfouten, als *onbevallig* voor *bevallig*, *geen* voor *een*, ontbreken ook niet. Wij betreuren het, dat het boek in zulke handen is gevallen, en dat daardoor het genoegen der lezing niet weinig wordt weggenomen. De Uitgevers, die overigens voor eene nette uitvoering zorg droegen, mogen in het vervolg beter toezien, aan wien zij het werk der vertaling opdragen. De Vertaler zelf leere eerst Engelsch, voordat hij weder de handen aan het werk sla.

Studies en Schetsen; naar het Engelsch van LEIGH HUNT, *door* E. J. POTGIETER. *Te Deventer, bij* M. Ballot. 1843. *In gr. 8vo.* 336 *bl. f* 3-40.

Schoon laat, willen wij dit boek toch gaarne een woord van aanbeveling nazenden. Het behoort onder die boeken, die van het Engelsche *humor* vol zijn, eenvoudig-gevoelig,

goedhartige levensbeschouwingen, dikwijls over alledaagsche onderwerpen loopende, maar aan deze eenen nieuwen tint wetende te geven, en den lezer voor den Schrijver evenzeer, als voor zijn geschrift innemende. Dat van tijd tot tijd de spelingen des vernufts wel eens wat verre gaan, kan ons daarbij niet verwonderen; er is iets verleidelijks in, om zich daaraan onbekommerd over te geven, zonder te vragen, of wel alles naar de strenge eischen van het koele redenerende verstand kan beoordeeld worden. *De Studiës en Schetsen*, ons hier aangeboden, leveren eene aangename en afwisselende lectuur op, die niet dan ten goede op den lezer zelven kan werken. Dat zij uitstekend vertaald zijn, daarvoor levert de naam van POTGIETER ons een' waarborg, die meermalen bewijzen heeft gegeven, dat zijn stijl voor dergelijken schrijfstrant uitmuntend geschikt is. Wij wenschen daarom ook het boek in vele handen.

De stormen des levens. Een Verhaal naar het Hoogduitsch van WILHELM MÜLLER. *Te Zwijndrecht, bij* J. Boden. 1843. *In kl. 8vo.* 238 *bl. f* 1-50.

Dit boekje is eene bruikbare bijdrage tot de lektuur voor uitspanning; in hetzelve wordt eene afwisseling van gebeurtenissen en van tooneel gevonden, welke den lezer tot het einde toe aangenaam bezig houdt. Hetgeen in het verhaal eenigermate onwaarschijnlijk is, behoort zoo duidelijk tot de inkleeding, dat het geen voedsel kan geven aan het bijgeloof. Hoe de stormen des levens in de hand der wijze en goede Voorzienigheid de middelen zijn tot bevordering van het geluk der deugdzamen, wordt in het werkje op eene doeltreffende wijze aanschouwelijk gemaakt. Over het geheel is ook de vertaling gelukkig uitgevallen; zoodat wij gaarne het geschrift ons lezend publiek aanbevelen, als geschikt tot aangename en nuttige tijdkorting.

Godsdienstige Kindergedichtjes, op bekende en gemakkelijke zangwijzen; voor Scholen en Huisgezinnen. Te Delft, bij H. Koster. *In kl. 8vo. VIII,* 56 *bl. f* :-40.

In vele opzigten verdient dit boekje eene goedkeurende aan-

kondiging, al is het ook, dat men met den Dichter niet kan instemmen ten aanzien van het gebruik, dat van hetzelve zou moeten worden gemaakt; want schoon op den titel van scholen en huisgezinnen gesproken wordt, zoo wordt in de voorrede ook van bewaarscholen gewag gemaakt, en wel in zoodanig verband, alsof deze kindergedichtjes ook daarvoor waren bestemd. Voor zoo jonge kinderen, als op bewaarscholen worden geplaatst, zijn echter deze stukjes niet geschikt, wel voor grootere; en gaarne bevelen wij ze ouders en opvoeders aan. Wel is hier en daar VAN ALPHEN wat al te woordelijk nabijgekomen; doch wij willen dat niet ten kwade duiden. Het best gelukt zijn, naar ons oordeel, die versjes, welke algemeene onderwerpen behandelen, en die in het eerste gedeelte van het boekje gevonden worden. Minder bevielen Rec. dezulke, waar de Dichter zich meer dadelijk tot de behandeling van Christelijke waarheden heeft gezet. Trouwens, dit was ook het moeijelijkste gedeelte van zijne taak. Daar vindt men nog al een en ander, wat en voor de kinderen onverstaanbaar en ook niet zelden onbijbelsch is. Zoo lezen wij, bl. 39:

Ach, doe mij bij mijn sterven
Om Jezus wil, o God,
Dat eeuwig leven erven,
Dat heerlijk, zalig lot.

Om Jezus wil, is noch eene Bijbelsche uitdrukking noch een Bijbelsch denkbeeld; en indien het kind verklaring mogt vragen, zal men geene andere, dan zeer verkeerde voorstellingen van het Opperwezen daarbij kunnen geven. Geheel boven de bevatting is het versje: *Mijn doop*, en de drieëenheid, die daar ingewikkeld voorkomt, is althans voor het kind onverstaanbaar; het geheel is volstrekt niet in den kindertoon. Evenmin behaagt ons: *Jezus geboorte*, waar plat proza als: »Wijzen kwamen ver gegaan," met voor het kind onbegrijpelijke dingen worden vereenigd, bijv. de vermelding van: »veertig eeuwen, lang te voren, aan de vaderen beloofd;" en van »het veld van Ephrata." Ook bl. 49 vinden wij onbijbelsche uitdrukkingen aangaande JEZUS' dood, die men niet te naauwgezet kan vermijden, en die voor het kind ook geenen zin hebben:

Zoo moest gij ons van straf bevrijden
En hebt ge ook onze schuld geboet.

Wil men eene proeve van deze gedichtjes, wij deelen gaarne een paar staaltjes mede, die kunnen doen zien, dat de Dichter den kindertoon wel wist te treffen.

Avondzang.

Kom, 't spelen moe,
Naar bedje toe,
Maar voor den Heer de knietjes eerst gebogen;
Heb dank, o God,
Voor 't heilrijk lot,
Voor al het goed, dat wij genieten mogen.

Door U behoed,
Gekleed, gevoed
Mogt les en spel mij beurtelings vermaken.
Blijf nu ook mij
Deez' nacht nabij,
Dat ik verkwikt op morgen mag ontwaken.

Maar ach, vergeef,
Wat ik misdreef,
En leer mij steeds naar uwen wil te leven.
'k Leg dan, o Heer,
Gerust mij neêr,
Ook in den nacht blijft mij uw zorg omgeven.

Jammer is het, dat in het eerste couplet het *wij* ook niet door het *ik* is vervangen. Nog een staaltje:

De Zondag.

Zie daar breekt de zondag aan,
Die na arbeid rust komt geven;
Dankend ben ik opgestaan,
Blij, dat ik dien mag beleven.
Straks vertelt mij vader weêr
Veel van onzen Lieven Heer.

Hoeveel menschen zie ik zaâm
Naar de kerkgebouwen treden,

Waar zij allen dan Gods naam
Dankend loven in gebeden,
Waar zoo menig nuttig woord
Van den leeraar wordt gehoord.

Als ik nog wat meerder ken,
Ga ik ook naar 't huis des Heeren.
Als ik eerst wat ouder ben,
Hoop ik daar veel goeds te leeren.
Dat ik, Vader, dan altijd
U den dierbren zondag wijd'!

Wij wenschen, ondanks onze kleine aanmerkingen, het boekje in veler handen. Er bestaat ook nog eene sierlijker uitgave van, die 30 cents meer kost, doch die wij niet hebben gezien.

ALMANAKKEN VOOR 1845.

De weinige ruimte, waarover wij ten gevalle der Almanakken kunnen beschikken, en hun met ieder jaar toenemend getal maken, dat wij het ons ten regel moeten stellen, slechts tweemaal eene beoordeelende aankondiging dezer jaarboekjes te plaatsen. De later ingekomene kunnen wij ook nu slechts met een enkel woord aanmelden. Het

Jaarboekje voor de Provincie Overijssel. Te Zwolle, bij J. J. Tijl.

bevat, als naar gewoonte, eene uitvoerige statistiek, en is door de opgave van allerlei ambtenaren in zijne provincie een nuttig handboekje, verzameld door den Heer D. VAN SCHREVEN; onnaauwkeurigheden hebben wij niet aangetroffen; alleen meenen wij, dat bij sommigen de aanwijzing hunner ridderorde verzuimd is.
De

Friesche Volks-Almanak. Tiende Jaargang. Te Leeuwarden, bij L. Schierbeek. *f* : - 75,

beklaagt zich over teleurstellingen, waardoor hij later in

het licht verschijnt. Wij wenschen hem die gepaste en tijdige medewerking, waarop hij aanspraak heeft. Kalender, statistieke opgaven en mengelwerk vormen een goed geheel. Het plaatwerk bepaalt zich tot een muzijkstukje en het portret van Prof. CAMPER.

Drentsche Volks-Almanak. Negende Jaar. Te Koevorden, bij D. H. van der Scheer. *f* 1 - 10.

Ook deze verdient, even als de vroegere jaargangen, aanprijzing. De Drentsche zegswijzen zijn niet alle bepaald en alleen Drentsch. *Aftrekken* (het bed) is niet enkel Drentsch en Overijsselsch, maar ook Zeeuwsch, *Deèl*, dorschvloer, ook Utrechtsch; *Dijk*, weg, ook Noord-Brabandsch.

Het

Zaanlandsch Jaarboekje. Vijfde Jaar. Te Zaandijk, bij J. Heynis, Tz. *f* : - 75,

vervolgt de geschiedenis der Zaanlanden, hangt ook nu in een verhaaltje de zeden en gewoonten van een tijdvak op, en levert, behalve het goede proza, dichtstukjes, die zeer uitgezocht zijn.

Wij eindigen met

Almanak tot gezellig onderhoud. Zevende Jaar. Te Gorinchem, bij A. van der Mast. *f* : - 35,

waarin de stukken wel wat lang zijn voor een zoo klein boekje, en de uitdrukking, dat iemand „het aardsche met het hemelsche had verwisseld,'' van wiens schandelijke levenswijze en zelfmoord aldaar (bladz. 21) verhaald wordt, ons hoogst ongepast dunkt.

N°. II. *Boekbesch.* bl. 82, reg. 13 enz. v. o., leze men, in plaats van: *en het komt ons integendeel voor,* — *en wij moeten zelfs integendeel verklaren.*

BOEKBESCHOUWING.

Verhandelingen, uitgegeven door het Haagsche Genootschap tot verdediging van de Christelijke Godsdienst, na deszelfs vijftigjarig bestaan. IIIde Deel. Ook onder den titel: *Verhandeling over de werking van den Heiligen Geest, door* G. W. STEMLER, *Predikant bij de vereenigde Evangelisch Luthersche Gemeente te Hoorn. Te 's Gravenhage, bij* de Erven Thierry en Mensing. 1844. *In gr. 8vo. XXX en 432 bl.*

Vierde Deel. Verhandeling over hetzelfde onderwerp door S. K. THODEN VAN VELZEN, *Theol. Doct. en Predikant te Wolvega in Friesland, thans te Nijmegen. ibid. VIII en 456 bl. Te zamen f* 6-20.

Het Haagsche Genootschap ontving op de vraag, welke het had uitgeschreven: *Wat heeft men, volgens de leer van* JEZUS *en de Apostelen te denken aangaande eene voortdurende werking des Heiligen Geestes, en zulks in betrekking tot de werking zoowel van het woord Gods, als van 's menschen zedelijke vrijheid?* de beide verhandelingen, welke thans door ons worden aangekondigd, tot antwoord. »Deze, eene verschillende rigting openbarende verhandelingen," dus lezen wij in het Programma des Genootschaps, »kwamen, ofschoon zij niet in alle opzigten voldeden, echter aan Bestuurders voor, zoo vele verdiensten te hebben, dat zij, zoowel aan de eerstgenoemde als aan de andere, den gouden eereprijs niet mogten onthouden." Wij zetten ons neder, om van deze beide bekroonde verhandelingen aan onze lezers een kort verslag te geven, waarbij wij de vrijheid zullen nemen, te gelijk bescheiden onze aanmerkingen mede te deelen, waar wij meenden, met eenig regt die te mogen maken, terwijl wij aan het einde van ons verslag met weinige woorden willen doen

opmerken, waarin de beide verhandelingen met elkander overeenkomen, waarin zij daarentegen van elkander verschillen.

Wij beginnen met de verhandeling van den Heer STEMLER, (wiens stuk dat van den Heer THODEN VAN VELZEN alleen daarom voorafgaat, dewijl het eerder is ingekomen). In de *Inleiding* worden de verschillende denkwijzen over den Heiligen Geest en deszelfs werking opgegeven, en wel zoo, dat de geschiedenis dezer gevoelens verdeeld is in drie tijdperken, het eerste loopende tot het Concilie te *Konstantinopel* (381), het tweede tot de Hervorming, het derde tot op onzen tijd. In elk tijdvak staat de Schrijver afzonderlijk stil bij de leer over den persoon van den Heiligen Geest, over de werking des H. Geestes op de Apostelen, en over de werking des H. Geestes op de Christenen in het algemeen. Men zou kunnen meenen, dat de Schrijver liever aan eene andere verdeeling de voorkeur had moeten geven, namelijk aan de doorloopende beschouwing van de geschiedenis der leer aangaande den persoon des H. Geestes, met behoud van dezelfde periodenverdeeling, en dat hij eerst daarna een overzigt had moeten geven over de leer aangaande de werking des H. Geestes op de Apostelen en de Christenen in het algemeen. Evenwel houden wij de orde van behandeling door STEMLER gekozen voor beter, omdat de denkbeelden, welke men heeft aangaande den persoon des H. Geestes, noodzakelijk invloed moeten uitoefenen op de wijze van denken over de werking des H. Geestes. Eene andere vraag is, of de Schrijver van de dogmenhistorie dat gebruik gemaakt heeft, hetwelk er van gemaakt moet worden. Is eene dogmenhistorie niets meer, dan eene chronijk, waarin de verschillende gevoelens der godgeleerden zijn opgeteekend? Of moet zij niet veel meer eene pragmatische beschrijving zijn van de wijze, waarop het Christelijk geloof zich tot bewustzijn van zichzelf heeft weten te verheffen, en hebben wij niet in de geschiedenis der dogmen zelve de steeds voortgaande ontwikkeling van het Christelijk denken over den inhoud des geloofs? Wij

twijfelen wel niet, of de Heer STEMLER denkt anders over de dogmenhistorie, dan men gewoonlijk vroeger over haar dacht, toen men niets anders in haar zag dan eene geschiedenis van meeningen en (waar het de zoogenaamde ketters gold) van dwaasheden en schadelijke afdwalingen. Maar hij had dit duidelijker kunnen doen uitkomen, dan hij zulks heeft gedaan. Als toch op bl. 3 de opgave van de geschiedenis der leer aangaande den persoon en de werking des H. Geestes wordt voorafgegaan door deze inleiding: »Wij willen de zeer uiteenloopende gevoelens over dit leerstuk in hunne beginselen, voortgang en ontwikkeling tot op onzen tijd gadeslaan," als er vroeger reeds gezegd is: »onder de leerstukken, die in den loop der eeuwen — het voorwerp van kerkelijke twisten geweest zijn, beslaat dat over den Heiligen Geest niet de grootste plaats," dan neemt de Schrijver geenszins den schijn aan, alsof hij in de dogmenhistorie zag, wat de grootste beoefenaars dezer wetenschap hebben aangetoond, dat daarin moet gezien worden. Voor het overige — want wij moeten niet vergeten, dat dit historisch overzigt slechts eene *inleiding is* tot de beantwoording der vraag, — kunnen wij het niet anders dan goedkeuren, dat de Schrijver deze inleiding beschouwd heeft als een onontbeerlijk vereischte van eene goede beantwoording der vraag, en hoewel sommige punten iets uitvoeriger behandeld en bepaalder uitgedrukt konden zijn, geeft het geheel een beknopt en vrij volledig overzigt over den loop, dien de geschiedenis van dit dogma heeft genomen.

Hierop volgt het eigenlijke antwoord, het ligchaam der verhandeling, dat in twee afdeelingen is gesplitst. De *eerste afdeeling* beantwoordt de vraag: Wat hebben wij, volgens de leer van JEZUS en de Apostelen, te denken aangaande eene voortdurende werking des Heiligen Geestes? Na eene vergelijking van hetgeen wij in het O. T. vinden, met hetgeen JEZUS en de Apostelen hebben geleerd, wordt eerst nagegaan, welk eene voorstelling JEZUS en de Apostelen ons in het algemeen van den H. Geest geven; ten tweede, wat wij volgens hen onder de werking

de werking des H. Geestes leeren. Want kan men zich geene bepaalde en duidelijke voorstelling vormen van hetgeen de Heilige Geest eigenlijk *is*, het kan dan ook niet anders, of de voorstelling van de *werking* des H. Geestes zal onbepaald en onbestemd blijven.

Het *tweede* Hoofdstuk bevat de beantwoording der vraag: Wat verstaan JEZUS en de Apostelen door werking des Heiligen Geestes? Deze vraag wordt evenwel niet terstond beantwoord, maar eerst (§ 1) wordt het gevoelen van hen opgegeven, die onder de werking des Heiligen Geestes geene eigenlijk Goddelijke werking verstaan; daarna worden (§ 2) eenige bedenkingen tegen hunne voorstelling medegedeeld (nl. een historisch bewijs voor de waarheid van dit gevoelen ontbreekt; het denkbeeld van H. Geest is daarbij te onbepaald; die voorstelling is strijdig met het bepaald ontvangen van den Heiligen Geest op den Pinksterdag; zij beveelt zich niet door klaarheid en eenvoudigheid boven het tegenovergestelde gevoelen aan.) Vervolgens (§ 3) wordt er aangetoond, dat wij op die plaatsen, in welke aan die werking eene wonderdadige uitwerking verbonden is, eene Goddelijke werking moeten verstaan (hetgeen blijkbaar is uit hetgeen wij in de Evangeliën, en in de Handelingen en Brieven vinden). Voorts wordt (§ 4) aangewezen, dat dit ook geldt bij alle gezegden van JEZUS, die van eene zedelijke werking spreken, waarop men zich ten bewijze van het tegenovergestelde gevoelen meent te kunnen beroepen. (Hij leert toch in het algemeen eene Goddelijke werking, en wel in het bijzonder geschiedende door den H. Geest). Eindelijk wordt (§ 5) betoogd, dat ook in het algemeen de Apostelen bij die werking aan eene Goddelijke dachten. Dit Hoofdstuk is met groote zorg en naauwkeurigheid bewerkt. Echter hadden wij liever gezien, dat STEMLER eerst onderzocht had, wat JEZUS en de Apostelen door werking des H. Geestes verstaan, met andere woorden: welke werking zij aan den H. Geest toekennen, en daarna het gevoelen had wederlegd, hetwelk van het resultaat, waartoe hij door zijn onderzoek gekomen is, afwijkt. Zoo toch zoude het geheel

een meer objectief karakter gekregen, en hij bij zijne wederlegging van andersdenkenden terstond een' vasten grond voor zijnen voet gevonden hebben. Nu begint hij met polemiseeren, zonder dat het den lezer volkomen duidelijk is, waarop deze tegenspraak is gegrond.

Het *derde* Hoofdstuk beantwoordt de vraag: Wordt door JEZUS en de Apostelen eene voortdurende werking des H. Geestes geleerd? § 1. Welke gaven vinden wij in het N. T. aan den H. Geest toegekend? *a.* Buitengewone gaven: het spreken in vreemde talen, buitengewone kennis en openbaringen, het vermogen om wonderen te doen. *b.* Gewone zedelijke gaven: kennis en belijdenis van CHRISTUS, gezindheden en daden, daarmede overeenkomstig, de goederen en zegenrijke gevolgen des geloofs. § 2. Is wonderdadige en zedelijke werking des H. Geestes in het N. T. van elkander onderscheiden? Het antwoord is toestemmend. Schoon naauw met elkander verbonden, worden zij door den Heer zoowel als door zijne Gezanten van elkander onderscheiden, vooral door de laatstgenoemden. Zij onderscheiden beide werkingen, *en* door de wijze waarop de H. Geest tot die onderscheidene werking werd medegedeeld, *en* daardoor, dat de Geest tot de eene werking meer algemeen werd medegedeeld dan tot de andere, *en* door eene verschillende waarde daaraan toe te kennen, *en* door hare kenteekenen verschillend te bepalen, *en* door gebruik te maken van eene verschillende uitdrukking, waar zij van die werking spreken. § 3. Welke van beide werkingen wordt als voortdurend voorgesteld? Het antwoord is: alleen de zedelijke werking, zoowel volgens de leer van onzen Heer als volgens die zijner Apostelen, die leeren, dat deze zedelijke werking bij allen moet plaats vinden, dat zij onontbeerlijk is in onzen tegenwoordigen zedelijken toestand, dat zij één is met de Goddelijke werking, welke zij ons toezeggen.

Het *vierde* Hoofdstuk bevat het antwoord op de vraag: Wat hebben wij, naar hetgeen JEZUS en de Apostelen ons leeren van de voortdurende werking des Heiligen Geestes, als voor ons geldende waarheid aan te nemen? Zoo als

des H. Geestes te verstaan hebben; ten derde, of zij die werking als voortdurend voorstelden; eindelijk, waarop de slotsom van hun onderwijs neêrkomt.

In het *eerste* Hoofdstuk, dat eene uiteenzetting belooft van de door JEZUS en zijne Apostelen gegevene voorstelling aangaande den H. Geest in het algemeen, wordt veel meer behandeld, dan men zoude verwachten. Immers vooraf gaat (§ 1) de voorstelling, in het Oude Testament van den H. Geest in het algemeen gegeven, en (§ 2) de voorstelling van den H. Geest in de Apokrijfe Boeken des O. T., bij PHILO en de Rabbijnen, waarna eerst (§ 3) datgene volgt, wat als hoofdinhoud van het geheele hoofdstuk is opgegeven. Hier had derhalve de Schrijver zich naauwkeuriger moeten uitdrukken. Zelfs geeft § 3 meer dan er beloofd wordt, daar zij vooraf nog (op 4 bladz.) handelt over de heerschende voorstelling aangaande den H. Geest, ten tijde van JEZUS en de Apostelen, bij de Joden. Dit had, naar onze meening, nog bij de vorige § moeten gevoegd worden. De verdeeling is niet zuiver logisch. — In de leer des O. T. aangaande den H. Geest ziet de Schrijver te regt voortgaande ontwikkeling van denkbeelden, en ontkent hij ook geenszins, dat nergens in het O. T. van den Geest van God, of JEHOVA, als persoon wordt gewag gemaakt. (Eene zeer flaauwe nadering tot deze voorstelling vindt hij bij *Jes.* XLVIII: 16. Het schijnt ons toe, dat op deze plaats van den Geest Gods niet meer en niet minder als persoon, onderscheiden van JEHOVA, gesproken wordt, dan op vele andere plaatsen des O. V.) In de Apokrijfen des O. V. vindt de Schrijver geene verdere ontwikkeling, niet den minsten voortgang met betrekking tot dit leerstuk, bij PHILO niets, dat ons in den H. Geest een' persoon doet zien. En de Rabbijnen? Zij stellen zich onder den H. Geest alleen eene werking van God voor, die zich in de Profeten werkzaam betoonde, als zij in Gods naam spraken. Met acht regels maakt de Schrijver zich van dit onderwerp af. Zou het niet achterwege hebben kunnen blijven, en is het nu, wegens hetgeen er volgt over de heerschende voorstelling aangaande

den H. Geest ten tijde van JEZUS en de Apostelen bij de Joden, niet òf overtollig òf anticipatie? — In § 3 vinden wij de uiteenzetting der leer van JEZUS aangaande den H. Geest. Het resultaat, tot hetwelk STEMLER komt, is, dat de Heilige Geest door onzen Heer wordt voorgesteld »als een persoon, zeer naauw met God verbonden, als alles van God en CHRISTUS ontvangènde, maar toch (waarom dit: *maar toch?* het volgt immers reeds van zelf uit het zoo even gezegde?) van God onderscheiden, als die niet in God, maar nevens God bestaat" (bladz. 108). Dat de Heer den Geest ook als werkende voorstelt, wordt kortelijk aangetoond. Wat de Apostelen, eigenlijk bij name PAULUS, betreft, volgens STEMLER zien wij door dezen Apostel een persoonlijk bestaan aan den H. Geest toegekend, en dezen voorgesteld als van God onderscheiden en niet in God, maar naauw met Hem vereenigd en van Hem afhankelijk; door wien God zich openbaart en werkt" (bladz. 117). Uit het voorafgaande vloeit nu als gevolg voort: 1. dat JEZUS en de Apostelen hunne voorstelling aangaande den H. Geest als persoon niet aan de voorstelling des O. V. enz. kunnen ontleend hebben. 2. Dat, wanneer er in het N. T. van den H. Geest als van een' persoon gesproken wordt, zulks op zich zelf niet door persoonsverbeelding kan verklaard worden. 3. Dat somtijds in het N. T. plaatsen moeten voorkomen, waar het twijfelachtig is of JEZUS en de Apostelen door H. Geest een' persoon hebben verstaan; welke plaatsen, uit het O. T. aangehaald of in deszelfs toon en zin gesteld, als de minder duidelijke voorstelling bevattende, uit de meer duidelijke moeten verklaard worden (bl. 118—121). Hoewel wij aanmerking moesten maken op de verdeeling der § § in dit hoofdstuk, in verband beschouwd met het opschrift, dat daarboven gesteld is als inhoudsopgave, zoo is het in zijn geheel een onontbeerlijk bestanddeel van eene grondige beantwoording der vraag. Te regt heeft hij gemeend, de leer van JEZUS en zijne Apostelen aangaande den H. Geest te moeten uiteenzetten, voordat er een onderzoek werd in het werk gesteld naar hetgeen de Heer en zijne Gezanten met betrekking tot

de werking des H. Geestes leeren. Want kan men zich geene bepaalde en duidelijke voorstelling vormen van hetgeen de Heilige Geest eigenlijk *is*, het kan dan ook niet anders, of de voorstelling van de *werking* des H. Geestes zal onbepaald en onbestemd blijven.

Het *tweede* Hoofdstuk bevat de beantwoording der vraag: Wat verstaan JEZUS en de Apostelen door werking des Heiligen Geestes? Deze vraag wordt evenwel niet terstond beantwoord, maar eerst (§ 1) wordt het gevoelen van hen opgegeven, die onder de werking des Heiligen Geestes geene eigenlijk Goddelijke werking verstaan; daarna worden (§ 2) eenige bedenkingen tegen hunne voorstelling medegedeeld (nl. een historisch bewijs voor de waarheid van dit gevoelen ontbreekt; het denkbeeld van H. Geest is daarbij te onbepaald; die voorstelling is strijdig met het bepaald ontvangen van den Heiligen Geest op den Pinksterdag; zij beveelt zich niet door klaarheid en eenvoudigheid boven het tegenovergestelde gevoelen aan.) Vervolgens (§ 3) wordt er aangetoond, dat wij op die plaatsen, in welke aan die werking eene wonderdadige uitwerking verbonden is, eene Goddelijke werking moeten verstaan (hetgeen blijkbaar is uit hetgeen wij in de Evangeliën, en in de Handelingen en Brieven vinden). Voorts wordt (§ 4) aangewezen, dat dit ook geldt bij alle gezegden van JEZUS, die van eene zedelijke werking spreken, waarop men zich ten bewijze van het tegenovergestelde gevoelen meent te kunnen beroepen. (Hij leert toch in het algemeen eene Goddelijke werking, en wel in het bijzonder geschiedende door den H. Geest). Eindelijk wordt (§ 5) betoogd, dat ook in het algemeen de Apostelen bij die werking aan eene Goddelijke dachten. Dit Hoofdstuk is met groote zorg en naauwkeurigheid bewerkt. Echter hadden wij liever gezien, dat STEMLER eerst onderzocht had, wat JEZUS en de Apostelen door werking des H. Geestes verstaan, met andere woorden: welke werking zij aan den H. Geest toekennen, en daarna het gevoelen had wederlegd, hetwelk van het resultaat, waartoe hij door zijn onderzoek gekomen is, afwijkt. Zoo toch zoude het geheel

een meer objectief karakter gekregen, en hij bij zijne wederlegging van andersdenkenden terstond een' vasten grond voor zijnen voet gevonden hebben. Nu begint hij met polemiseeren, zonder dat het den lezer volkomen duidelijk is, waarop deze tegenspraak is gegrond.

Het *derde* Hoofdstuk beantwoordt de vraag: Wordt door JEZUS en de Apostelen eene voortdurende werking des H. Geestes geleerd? § 1. Welke gaven vinden wij in het N. T. aan den H. Geest toegekend? *a.* Buitengewone gaven: het spreken in vreemde talen, buitengewone kennis en openbaringen, het vermogen om wonderen te doen. *b.* Gewone zedelijke gaven: kennis en belijdenis van CHRISTUS, gezindheden en daden, daarmede overeenkomstig, de goederen en zegenrijke gevolgen des geloofs. § 2. Is wonderdadige en zedelijke werking des H. Geestes in het N. T. van elkander onderscheiden? Het antwoord is toestemmend. Schoon naauw met elkander verbonden, worden zij door den Heer zoowel als door zijne Gezanten van elkander onderscheiden, vooral door de laatstgenoemden. *Zij onderscheiden* beide werkingen, *en* door de wijze waarop de *H. Geest* tot die onderscheidene werking werd medegedeeld, *en* daardoor, dat de Geest tot de eene werking meer algemeen werd medegedeeld dan tot de andere, *en* door eene verschillende waarde daaraan toe te kennen, *en* door hare kenteekenen verschillend te bepalen, *en* door gebruik te maken van eene verschillende uitdrukking, waar zij van die werking spreken. § 3. Welke van beide werkingen wordt als voortdurend voorgesteld? Het antwoord is: alleen de zedelijke werking, zoowel volgens de leer van onzen Heer als volgens die zijner Apostelen, die leeren, dat deze zedelijke werking bij allen moet plaats vinden, dat zij onontbeerlijk is in onzen tegenwoordigen zedelijken toestand, dat zij *één* is met de Goddelijke werking, welke zij ons toezeggen.

Het *vierde* Hoofdstuk bevat het antwoord op de vraag: Wat hebben wij, naar hetgeen JEZUS en de Apostelen ons leeren van de voortdurende werking des Heiligen Geestes, als voor ons geldende waarheid aan te nemen? Zoo als

de vraag hier gesteld is, klinkt zij een weinig vreemd, daar zij in het voorgaande reeds beantwoord is. Maar de Schrijver bedoelt er mede: waarop komt nu hoofdzakelijk hunne leer neder? en hij geeft dan met weinige woorden het resultaat op, waartoe hij gekomen is. Dit Hoofdstuk had, afgezonderd zoo als het hier staat, achterwege kunnen blijven, indien in het voorgaande de leer van JEZUS strenger onderscheiden was geworden van die der Apostelen. De Schrijver geeft, bl. 285, toe, dat hij dit overal niet opzettelijk heeft gedaan. De duidelijkheid en geleidelijke ontwikkeling zou er niet door geleden hebben, indien hij overal strenger had onderscheiden. Dan zou het telkens duidelijk zijn geworden, dat wij bij de Apostelen niet alleen overeenstemming vinden met hetgeen de Heer had geleerd, maar ook voortgang, ontwikkeling, uitbreiding. Doch over het geheel genomen is nu dit Hoofdstuk een goed besluit.

De *tweede Afdeeling* stelt de werking des H. Geestes voor in betrekking tot de werking zoowel van het woord Gods, als van 's menschen zedelijke vrijheid; onderzoekt, welke de werking des Geestes is, eerst tot die van Gods woord, daarna tot die van 's menschen zedelijke vrijheid, en toont eindelijk het gewigt dezer leer aan voor het werkdadig leven.

Het *eerste* Hoofdstuk handelt dien ten gevolge over de betrekking der voortdurende werking van den H. Geest tot die van Gods woord. Wordt er van Gods woord gesproken, dan hebben wij daaronder (§ 1) niet te verstaan de Schriften des N. Verbonds, maar het Goddelijk onderwijs, dat gegrond is en steunt op de openbaring, die wij in CHRISTUS van God hebben ontvangen, of die uit haar ontleend is. JEZUS en de Apostelen schrijven (§ 2) aan het woord Gods eene werking toe, die ons verlicht ten aanzien van hetgeen wij weten van God, die ons leidt tot geloof in CHRISTUS, die ons opwekt tot deugd en ons vertroost, die ons leidt tot het eeuwige leven. Deze werking van Gods woord (§ 3) is onderscheiden van die des H. Geestes; want Gods woord wordt niet met den H. Geest verwisseld,

en beider werking wordt onderscheiden. De eigenlijke betrekking der werking van Gods Geest tot die van Gods woord bestaat dan hierin, dat beide vereenigd werken, dat de werking des Geestes zich door die des woords openbaart, dat wij om gene deelachtig te worden het woord Gods moeten hooren en onderzoeken, en dat de werking des woords te wederstaan, wederstaan is van die des Geestes. (Dit laatste schijnt ons toe wel een gevolg te zijn, uit het onmiddellijk voorafgaande afgeleid, maar geenszins eene nieuwe bepaling der wederzijdsche betrekking tusschen de werking van Geest en woord Gods.) »Zonder met zichzelven in strijd te zijn, konden (JEZUS en de Apostelen) derhalve, *en* van de zedelijke kracht des woords in dier voege spreken, alsof alles daardoor gewerkt werd, wat ons tot verlichting, heiliging en zaligheid kan opleiden, *en* dit alles aan de werking des Geestes toeschrijven. Zoo konden zij niet álleen spreken, omdat de eene werking de andere niet uitsloot, en de mensch, die het woord Gods aannam en geloofde, (waarop het van de zijde des menschen alleen aankomt) ook verzekerd was, den Heiligen Geest te hebben ontvangen, die eene gave Gods is; maar ook, omdat de werking des Geestes, die zich aan onze bewustheid niet onderscheiden kenbaar maakt, zich alleen als werking des woords aan ons oog vertoont. Het woord Gods was, bij de verandering, die in den mensch, als Christen, werd te weeg gebragt, het in het oog vallende, zinnelijke middel, dat den mensch tot zaligheid bragt. Maar de Geest van God was daarbij de bovennatuurlijke kracht. Naarmate men nu van de eene of andere zijde de zaak beschouwde, moesten ook de voorstellingen en uitdrukkingen verschillend zijn. Dan eens moest het schijnen, alsof Gods woord genoegzaam en toereikend was, om ons tot zaligheid te brengen; dan weder alsof de Heilige Geest zulks alleen vermogt. Beide voorstellingen zijn dan slechts onderscheidene oogpunten van ééne en dezelfde zaak. Bij de eene gaat men van het inwendige, zigtbare uit; bij de andere van het hoogere, van Gods alomvattende werking, die alles in allen werkt, zonder welke ook de werking des woords ongenoegzaam

zijn zou." (Zie bladz. 336.) Bedriegen wij ons niet, dan is de voorstelling des Schrijvers hier met zichzelve in strijd. *Of* de werking van Gods woord is onderscheiden van die des Geestes; dan moet Gods woord ook kunnen werken zonder den Geest; *of* zoo de Geest door het woord werkt en werking des woords zonder werking des Geestes niet mogelijk is, dan kan er streng genomen van eene betrekking tusschen beide die werkingen niet langer gesproken worden, omdat zij niet tot elkander in betrekking staan als werking tot werking, maar als middel tot oorzaak. STEMLER noemt het woord Gods het zinnelijke middel, dat den mensch tot zaligheid brengt; den Geest Gods daarbij de bovennatuurlijke kracht. Waar blijft nu het onderscheid tusschen de werking des woords en de werking des Geestes? Men moge zich beider werking zoo naauw verbonden denken als men wil, maar zal dit naauw verband niet in identiteit worden opgelost, dan moet de zaak anders worden voorgesteld, en is de voorstelling der zaak naar waarheid, dan zien wij niet in, dat men met eenig regt van eene werking des woords kan spreken, als onderscheiden van de werking des Geestes. Elders (bl. 324) lezen wij: »Beide (werkingen) worden in dier voege van elkander onderscheiden, dat die des woords wordt voorgesteld als de werking *van iets buiten ons;* die des H. Geestes als de werking van God, van zijn' Geest, dien wij *in ons* hebben ontvangen," (vóór wij verder gaan, moeten wij hier opmerkzaam maken op eene minder duidelijke wijze van voorstellen, welke wij op meer andere plaatsen in deze verhandeling aantroffen. De werking des woords wordt genoemd eene werking van iets buiten ons. Waarom? omdat het woord Gods van buiten af tot ons komt. De werking des Geestes wordt genoemd eene werking van den Geest, dien wij in ons hebben ontvangen. Is dan niet de werking des Geestes Gods insgelijks eene werking van iets buiten ons, zoo wij met STEMLER den H. Geest hier voor eene Hypostase der Triniteit houden? En zoo de Schrijver zegt: »de werking des H. Geestes is de werking van God, van zijn' Geest, dien wij in ons hebben ontvangen," ver-

geet hij, dat wij dien Geest toch niet ontvangen, voordat wij in CHRISTUS gelooven; en hij had dan ook met hetzelfde regt van de werking des woords kunnen schrijven: de werking des woords is die van het Goddelijk onderwijs, dat *in ons* weêrklank vindt. Het onderscheid, door STEMLER in de aangehaalde woorden opgegeven, wordt alzoo tot een *niets* teruggebragt;) »en die den invloed van het woord versterkt, verhoogt en daaraan zijne volle kracht geeft"; maar hier zegt STEMLER meer, dan hij ons zou willen toegeven. *Versterkt* de werking des Geestes die des woords? Zoo volgt daaruit, dat de werking des woords zonder die des Geestes toch eenige kracht heeft; anders past het niet, van versterking te spreken. *Verhoogt* de werking des Geestes die des woords? Zoo volgt hieruit wederom hetzelfde, want anders voegt het niet, van verhooging te spreken. Geeft de werking des Geestes aan die des woords zijne volle kracht, zoo heeft dan toch de werking des woords op zich zelve *eenige* kracht. Maar neen, STEMLER gaat dus voort: »zoodat zonder de werking des Geestes geen hartelijk geloof in ons bestaan kan." Derhalve *blijft* de werking des Geestes achterwege, dan kan het woord alleen ons niet brengen tot een hartelijk geloof. Dit geven wij gaarne toe, maar herhalen nu, wat wij reeds zeiden: van eene werking des woords in onderscheiding van die des Geestes kan hier geen sprake zijn; het woord is het *middel*, de Geest is het eigenlijk, die *werkt*. Onzes inziens is dit de bedoeling van den Heer STEMLER. Wij twijfelen niet, of hij zal ons moeten toegeven, dat op zijn standpunt het spreken van eene werking des woords, onderscheiden van die des Geestes, eigenlijk niets meer dan eene illusie is. Wat hij in het midden brengt tegen JUNKHEIM, die wilde bewijzen, dat de werking des H. Geestes niets anders kan zijn dan die des woords, geldt niet van de door ons gemaakte aanmerking. Want wij noemen de werking des H. Geestes niet identisch met die des woords, maar beweren, dat er, na al hetgeen STEMLER over de werking des Geestes gezegd heeft, eigenlijk van werking des woords niet meer kan gesproken worden. En zegt

hij, bl. 327: »Alzoo is de Heilige Geest en deszelfs werking van het woords Gods en deszelfs werking, die het uitoefent, onderscheiden in dier voege, dat door de werking des Geestes in ons eerst het woord Gods zijnen zegenrijken invloed op ons kan uitoefenen," (derhalve oefent het woord Gods zonder de werking des H. Geestes geen' zegenrijken invloed op ons uit? waarom dan aan het woord nogmaals eene bijzondere werking toegeschreven?) dan blijkt het op nieuw, dat de Heer STEMLER bij de woorden *onderscheid* en *onderscheiden werking* iets anders denkt, en derzelver beteekenis niet zoo streng neemt, als wij. Ja, wat hij, bl. 337 env., laat volgen over Gods voorzienigheid in verband met den natuurlijken zamenhang en de betrekking der dingen en gebeurtenissen, geeft ons juist het wapen in de hand ter verdediging van de juistheid onzer aanmerking. Doch wij laten het onzen lezers over, dit nader te onderzoeken, daar wij anders te ver zouden afdwalen. Wij meenen den Heer STEMLER opmerkzaam gemaakt te hebben op het minder juiste in deze voorstelling, terwijl wij niet twijfelen, of hij zal moeten toegeven, dat het door hem, op bl. 341, geschrevene: »De werking van Gods woord en die des Heiligen Geestes zijn dus voor ons *één*, dat is: alle onderscheid valt, bij de vruchten, die uit beider vereenigde werking, als oorzaken (*oorzaken?*) ontstaan, zoo geheel weg, dat wij de innerlijke betrekking en zamenhang onmogelijk kunnen bepalen," — hij zal, zeggen wij, moeten toegeven, dat dit niet overeenkomt met zijne vroegere voorstelling van de werking des woords Gods, als van het uitwendige *middel*. (*)

(*) Vergelijk nog bl. 335: »Als de werking van Gods woord het middel is, waardoor en waarmede de Heilige Geest zijne werking in ons uitoefent, moet het wederstand bieden aan dezelve ook het wederstaan zijn van die des Geestes." Hier is nu weder *de werking van Gods woord* het middel; vroeger werd *Gods woord* het middel genoemd. Dit laatste was zeker beter, want hoe eene werking van iets het middel kan zijn, waardoor en waarmede iets anders zijne werking uitoefent, verklaren wij openhartig niet te kunnen be-

Het *tweede* Hoofdstuk handelt over de betrekking der voortdurende werking des H. Geestes tot die van 's menschen zedelijke vrijheid, en bevat het antwoord op de volgende vragen: 1. Waarin bestaat de zedelijke vrijheid van den mensch en hare werking? 2. Wat wordt ons daaromtrent door JEZUS en de Apostelen in onderscheiding van de werking des H. Geestes geleerd? 3. Is de werking des H. Geestes met die onzer zedelijke vrijheid in strijd, en is zij zulks ook niet volgens JEZUS en de Apostelen? 4. Welke is de oplossing van den schijnbaren strijd tusschen beide? 5. In welke betrekking staan dan beiden volgens JEZUS en de Apostelen tot elkander?

Volgens § 1 zijn wij zedelijk vrij, als wij naar het beginsel der zedelijkheid, naar de gronden, die de rede ons voorhoudt, naar hetgeen wij als zedelijk goed hebben erkend onze vermogens en krachten aanwenden. De werking van 's menschen zedelijke vrijheid is de gestadige worsteling tegen het zinnelijke en dierlijke, het streven en pogen, om zich aan de heerschappij der driften en hartstogten te onttrekken, en deze aan zich te onderwerpen. Volgens § 2 hebben JEZUS en de Apostelen 's menschen vrijheid verondersteld, de zedelijke vrijheid erkend als een vermogen in den mensch, dat zijne werking betoont in den strijd tegen de zonde, welke werking door hem duidelijk onderscheiden wordt van die des Heiligen Geestes. Volgens § 3 is er geen strijd tusschen de werking des H. Geestes en die onzer zedelijke vrijheid, ook niet naar de leer van JEZUS en zijne Apostelen, *omdat* de H. Geest geen' geweldDadigen invloed op onze vrijheid uitoefent, *omdat* deszelfs werking geheel zedelijk is, en *omdat* de Geest de werking onzer vrijheid geheel ongestoord laat. (Vloeit het eerste en het derde niet in elkander?) Volgens § 4 ligt de oplossing van den schijnbaren strijd tusschen de werking des H. Geestes en die der zedelijke vrijheid in de stelling: dat wij ons van de werking des Geestes niet begrijpen. Wat dan onmiddellijk volgt, getuigt op nieuw van de gegrondheid onzer tegenwerping.

wast worden; gelijk JEZUS en de Apostelen, volgens STEMLER, zoowel bij de buitengewone als bij de zedelijke werking des Geestes geleerd hebben. Volgens § 5 leeren JEZUS en de Apostelen aangaande de betrekking, waarin de werking des H. Geestes en die onzer zedelijke vrijheid tot elkander staan: dat de werking der zedelijke vrijheid zich eerst door die des H. Geestes kan ontwikkelen, dat die des Geestes en der zedelijke vrijheid zich bij ons niet laten onderscheiden, dat alles wat aan de eene is toe te schrijven, te gelijk werking is der andere, en dat de werking des Heiligen Geestes voor ons van geen onmiddellijk gebruik is. — Wij stemmen den Schrijver van harte toe, dat het onbillijk zoude zijn, te eischen, dat men den sluijer, die voor ons oog de betrekking tusschen de werking des H. Geestes en die van 's menschen zedelijke vrijheid bedekt, geheel ophief. Indien slechts vaststaat, dat de wijze, waarop de H. Geest werkt, geene belemmering is voor de werking onzer zedelijke vrijheid, dan moge er verder veel duisters overblijven, maar van strijd kan dan niet langer quaestie zijn. Hangt het van mij af, of ik den Geest Gods in mij wil laten werken, dan wordt mijne vrijheid niet belemmerd, wanneer ik die werking des Geestes in mij toelaat, en niets is er, wat ons verhindert te beweren, dat wij dan eerst waarlijk vrij zijn, wanneer de Geest Gods in ons woont. De mensch kan maar willekeur zich tegen het goede verzetten. Alleen hij, die dit ontkent, loopt gevaar de werking des Geestes in strijd te brengen met die van 's menschen zedelijke vrijheid. Maar de werking des Geestes is, volgens STEMLER, eene *onmiddellijke* (bl. 367 env.) en daarom wil hij dan ook niet ontkennen, dat zij, hoewel, op zich zelve beschouwd, niet in strijd met die onzer zedelijke vrijheid, *zoo niet werkelijk, dan toch* (dit klinkt vrij dubbelzinnig in den mond van hem, die stellig meent, dat er werkelijk geen strijd bestaat,) schijnbaar er mede in strijd is, als wij haar in betrekking tot deze voorstellen. Zij is toch eene werking, die niet van buiten op ons inwerkt, maar in ons woont, ons leidt en bestuurt, zonder dat wij, die ons alleen onzer eigene werking be-

wust zijn, van haar eenige bewustheid hebben" (bl. 377). Hoe zulks te begrijpen? vraagt de Schrijver. Zijne oplossing van den schijnbaren strijd tusschen de werking des Heiligen Geestes en die der zedelijke vrijheid komt ons geheel onvoldoende voor. Hij redeneert aldus (bl. 378 env.): »Wij zijn ons de werking des H. Geestes niet bewust. — Juist dat niet bewust zijn van de werking des Geestes, als eene onmiddellijke werking Gods, is de oplossing van haren schijnbaren strijd met die onzer zedelijke vrijheid." En dit is nu alles, wat wij over de zaak hooren. Wel belooft de geheele 4de § (bl. 378—394) de oplossing, maar in plaats van die oplossing vinden wij, behalve de door ons aangehaalde woorden, niets dan een uitvoerig betoog, dat, volgens JEZUS en de Apostelen, zoowel bij de buitengewone als bij de (gewone) zedelijke werking des Geestes geene onmiddellijke bewustheid daarvan plaats vond, en — zoo lezen wij dan — daarmede was alle strijd in hunnen geest opgeheven." Ja, in hunnen geest, derhalve subjectief, maar is er nu ook, objectief, geen strijd? Of STEMLER ons al verzekert, dat wij ons de werkingen des H. Geestes niet bewust zijn, en dat dit niet bewust zijn juist de oplossing is van den schijnbaren strijd, daarmede winnen wij niets. Het is eene schijnbare oplossing. Omdat een blinde zich geen' strijd bewust is tusschen het licht des daags en de duisternis van den nacht, dat neemt niet weg, dat de strijd bestaat, al weet hij niets daarvan. Omdat de werking des Geestes (om nu met den Heer STEMLER te spreken) eene onmiddellijke werking is, en JEZUS zelf ontkend heeft, dat wij eenige onmiddellijke bewustheid van den H. Geest zouden hebben, daarom kan er zeer wel strijd zijn tusschen de werking des Geestes en die onzer zedelijke vrijheid. De strijd valt nu maar niet zoo spoedig in het oog; het tegenstrijdige, zoo het bestaat, wordt door STEMLER niet weggenomen, maar teruggeschoven. Hij heldert niet op, maar werpt er een' sluijer over; verspreidt geen licht, maar bedekt. Dit gedeelte schijnt ons toe, het zwakste punt des geheels te zijn. De wijsgeerige Christelijke denker is er geenszins door tevreden gesteld, dat

hem het niet bewust zijn van de werking des Geestes als een bewijs wordt voorgehouden voor het niet bestaan van den slechts schijnbaren strijd tusschen beide genoemde werkingen. De Heer STEMLER heeft duidelijk getoond, dat de naauwkeurige bepaling van de betrekking tusschen de werking van Gods Geest en die van 's menschen zedelijke vrijheid onder de moeijelijke vraagstukken voor de Theologie behoort, en — dat het onderzoek daaromtrent nog niet kan beschouwd worden te zijn ten einde gebragt. Want in plaats van aan te wijzen, dat de strijd, dien men *gemeend* heeft op te merken, slechts schijnbaar is, heeft hij aangetoond, dat wij onmogelijk iets van dien strijd *kunnen* opmerken, en zoo is de twijfel niet opgelost, maar blijft in volle kracht.

Het *derde* Hoofdstuk, over het gewigt dezer leer voor het werkdadig leven, bevat het antwoord op de vragen: Van welk belang is deze leer van de voortdurende werking des H. Geestes in het algemeen voor ons leven? (Antw.: Zij wekt het gevoel onzer afhankelijkheid van God levendig op; dit geloof vereenigt ons ten naauwste met God en elkander, het verhoogt onzen moed en onze krachten bij het werken aan de volmaking van onszelven en die onzer medemenschen, en verlevendigt onze hoop op eene zalige onsterfelijkheid.) Welke verpligting legt die leer op ons met betrekking tot het woord Gods? (Antw.: Voortdurend en aanhoudend onderzoek der H. Schrift, naauwgezette bijwoning en aandachtig hooren van de prediking des woords, aanhoudend gebed en eene gezette viering van het H. Avondmaal.) Welk is het gebruik dezer leer in betrekking tot onze zedelijke vrijheid? (Antw.: Zelfstandig werken en een levendig en hartelijk geloof hebben aan de werking des H. Geestes; derhalve alles aanwenden, wat ons hart kan openstellen voor de indrukken, die het Christendom uit deszelfs aard in ons werken kan, krachten en vermogens aanwenden om de ontvangene indrukken te bewaren, te versterken, aan te kweeken en hunnen invloed te bevorderen, met alle krachten die goede indrukken trachten op te volgen en hun te gehoorzamen.)

Hebben wij met groot genoegen en nut voor onszelven deze verhandeling gelezen, het was ons eene aangename bezigheid daarvan een verslag te geven. De gemaakte aanmerkingen zal de geleerde Schrijver ons ten goede houden. Belangstelling in het onderwerp, en de wijze waarop het behandeld is, deed ons eenigzins uitvoerig zijn, ook daar, waar wij anders met den Schrijver eenstemmig dachten, zoo als dit bijv. het geval is met het schijnbare van den strijd tusschen de werking des Geestes en der zedelijke vrijheid. Wij ontkennen met hem, dat er strijd is tusschen die werkingen; alleen protesteerden wij tegen de wijze, waarop die strijd is opgelost. Thans zetten wij ons, om even onpartijdig van de verhandeling des Heeren THODEN VAN VELZEN een verslag te geven; door het verschil van standpunt zullen wij hier in de gelegenheid zijn, om de zaak in een ander licht te beschouwen, en het: *audi et alteram partem* terstond in toepassing te brengen.

(Het vervolg en slot hierna.)

De Vriend der Kranken. Een Bijbelsch Handboek voor de Ziekenkamer, door C. E. VAN KOETSVELD, *Predikant te Schoonhoven. Te Amsterdam, bij* Ipenbunr en van Seldam. 1844. *In gr.* 8*vo. XVI en* 320 *bl.* *f* 3-25.

Welligt herinnert zich deze en gene nog het kleine, maar lieve boeksken van gelijken titel, vóór zes jaren door den Eerw. VAN KOETSVELD in het licht gezonden. Het bevatte kleine opstellen, ten behoeve van eenen kranke opgeschreven, en hem meerendeels op het ziekbed voorgelezen. Langzamerhand groeide ook bij en voor andere lijders, en te midden van eigene zware beproeving, de verzameling des Schrijvers aan, en eindelijk kon hij den wensch niet wederstaan, om den troost verder te verspreiden, die hem en de zijnen ook in donkere dagen niet verlaten had. Zoo ontstond het tegenwoordige huisboek, ge-

schikt om in iedere ziekenkamer nedergelegd, en bij elke gelegenheid aldaar gebruikt te worden.

Na ter Inleiding iets tot gezonde zoowel als kranke lezers te hebben gesproken, en de waarde van den Bijbel ook voor lijdenden te hebben vermeld, verdeelt de Schrijver zijn werk in vijf Afdeelingen. De *eerste* heet *Bijbelsche Geschiedenis.* Zoowel uit het O. als uit het N. T. worden al die geschiedverhalen verzameld en aangewend, die voor de ziekenkamer van bijzondere belangrijkheid zijn te achten. De *tweede* Afdeeling, *Bijbellezing* betiteld, bevat eene bloemlezing van het belangrijkste, dat tot het gezegde oogmerk in de leerstellige, dicht- of zedekundige, Profetische Bijbelboeken te vinden is. De *derde*, voor *bepaalde tijden en gelegenheden* ingerigt, bevat toespraken, zoowel voor Godsdienstige gedenkdagen, die in de ziekenkamer worden doorleefd, als voor bijzondere tijden van den dag en omstandigheden, die op den toestand en de gezondheid der kranken belangrijken invloed uitoefenen. Wat in dit een en ander nog aan de volledigheid mogt ontbreken, wordt in de *vierde* Afdeeling aangevuld door *gemengde toespraken en herinneringen*, die de strekking hebben, om aan de stemming van bijzondere kranken, naar hunne verschillende behoeften, de ware rigting te geven. De *vijfde* eindelijk dient tot leiding van *gebed en gezang* bij het krankenleger, en bevat voorschriften van het eerste, schoon niet als formuliergebeden te gebruiken, en opgaven voor het laatste. — Een kort, waardig woord van afscheid besluit het geheel.

Heeft onze zeer oppervlakkige inhoudsopgave reeds iets doen vermoeden van de veelzijdigheid der oogpunten, waaruit de Schrijver zijne taak heeft beschouwd en behandeld, nadere kennismaking met het boek zelf voert dat vermoeden tot overtuiging op. Wij mogen niet nalaten, onze hoogste ingenomenheid met dit werk van den waardigen KOETSVELD opentlijk uit te drukken, en te verklaren, dat wij ons over deszelfs verschijning verblijden, ja, het als een gunstig teeken des tijds zullen beschouwen, wanneer de toon, hier aangeslagen, spreekt tot veler gemoed.

Wij wijzen, om die lofspraak te regtvaardigen, op de groote volledigheid, hier heerschende. Men kan het zien, dat de Schrijver den Bijbel opzettelijk, niet slechts heeft doorgebladerd, maar heeft onderzocht, met het bepaalde oogmerk, om te zien, wat hij voor de ziekenkamer opleverde. Van daar, dat vele min bekende geschiedenissen en verklaringen der H. S. hier eene plaats hebben gevonden. Niet ligtelijk zal men een belangrijk deel der H. S., voor het doel des Schrijvers bijzonder berekend, hier voorbijgegaan zien. Loffelijk is het al verder, dat de Schrijver bij het opstellen zich naar den geest niet op de studeerkamer maar in de ziekenkamer heeft geplaatst, zich met de lijders, aan wier sponde hij naderde, in naauwe aanraking heeft gesteld, en als het ware in hunne ziel heeft gelezen. Hij spreekt niet over, maar tot de kranken, en heeft, dunkt ons, over het geheel, den waren toon voor herderlijke bezoeken aan het ziekbed allergelukkigst getroffen, den toon van meewarigheid en gevoel, van geduld en toegevendheid, van ernst en van Evangelische zalving. Dat die toon zich gedurig afwisselt naar gelang des toestands van den kranke, dien de Schrijver zich voorstelt, zal men bij de lezing van het boek bespeuren. — Niet minder spreken wij met ingenomenheid van de niet kerkelijke, maar des te meer echt Christelijke kleur, die overal in dit geschrift valt op te merken. De Schrijver wenschte, »dat zij die het boek in handen namen, om te weten, welke partij hij aankleefde, zich bedrogen zouden zien, daar hij, zelfs op het gevaar af, om oppervlakkig of dubbelhartig te schijnen, aan het ziekbed niet anders dan Christen wilde wezen." Dat doel is volkomen bereikt, en de Schrijver heeft getoond, dat men echte Evangelietaal aan het ziek- en sterfbed kan doen hooren, zonder zich bepaaldelijk te scharen onder de vanen van de eene of andere partij. Het verblijdt ons, in dezen veelzins bewogenen tijd, te bespeuren, dat althans bij het veege ziekbed de stem van menschelijke wijsheid kan verstommen, zonder dat men aan de poorte der eeuwigheid iets wezentlijks mist. Bovenal roemen wij het korte, kernachtige, puntige der hier

geleverde stukjes. Zij bevatten geene uitgerekte vertoogen over afgezaagde gemeen-plaatsen, waarop het woord toepasselijk is: *le secret d'ennuyer est celui de tout dire*, maar juist wat zij moeten behelzen, wenken, vingerwijzingen, herinneringen, die de kranke zelf kan ontwikkelen, en die zijn innerlijk leven kunnen aankweeken, terwijl zijn ligchaam lijdt. De eenvoudige zal het boek met eenig nadenken kunnen verstaan, en de meer ontwikkelde zal hier nog ligt iets aantreffen, dat hem niet zoo gemakkelijk voor den geest zou zijn gekomen.

Vraagt men, of wij, bij zoo ruime lofspraak, geene bedenkingen hebben, dan spreekt het wel van zelf, dat het eene stukje ons beter dan het andere beviel: trouwens, dit zal met den Schrijver zelven ook wel het geval geweest zijn. Den Bijbel in onze gedachten doorloopende, en met het hier geleverde vergelijkende, hadden wij een en ander opgenomen, wat hier gemist, en weggelaten, wat hier opgenomen is, en vooral niet zoo vele bladen aan het *uitschrijven* van Bijbelplaatsen gewijd. Doch deze bedenkingen ontnemen zoo weinig aan de waarde van het geheele werk, dat wij ze niet te sterk willen drukken. Wij rekenen het ons liever ten aangename pligt, aan de goede bedoeling des Schrijvers mede te werken, door zijn geschrift zoowel aan kranken als aan hunne geestelijke leidslieden aan te bevelen. De eersten vinden hier juist, wat zij behoeven: een boek, dat zij gedurig met nieuw genoegen en nut kunnen opnemen, en na korte tusschenpoozen weder neêrleggen. De laatsten vinden hier een' schat van wenken, vol ervaring en levenswijsheid, die hun bij het krankenbezoek, eene soms zoo moeijelijke pastorale werkzaamheid, uitnemend kunnen te stade komen, inzonderheid bij den aanvang hunner Evangeliebediening. De pastorale Theologië heeft zich in de aanwinst, door dit boek verkregen, te verheugen. Het kan veilig naast de *pastorij van Mastland* staan.

Ten aanprijzende proeve een gedeelte van het laatste stukje: *Vaarwel*

»Vaarwel! en indien het God behaagt, zoo zij uw

»ziekenleger weldra uw slaapplaats voor uwe gezonde da-
»gen. Misschien ontmoeten wij elkander wel eens onder
»de gezonden, en kennen elkander niet; wat behoeft het
»ook? Misschien zult gij dan dit boek reeds weder ver-
»geten zijn; ook goed, mits gij uwe ziekte en den Heer
»niet vergeet.

»Mogelijk blijft gij nog krank, of wordt het weldra we-
»der; neem dan deze bladen nogmaals bij de hand, in-
»dien gij er iets uit geleerd hebt, of er door getroost zijt;
»met de ziekte keere het geneesmiddel terug. En kunt gij
»dan al onder een ziekelijk leven moeijelijk *blijde* zijn:
»wordt slechts *volmaakter*, en gij zult zeker getroost wezen.

»Sommigen uwer wensch ik nog eens, misschien spoe-
»dig, te ontmoeten, te weten hen, die men weldra in een
»plankenhuis zal wegdragen. Ik wenschte hen zoo gaarne
»te zien bij Hem, die ook krank geweest is, opdat door
»zijne striemen ons genezing zou worden. Dan zouden wij
»tot elkander zeggen: Broeder of zuster, wij wisten het
»wel, en het heeft ons staande gehouden, dat, waar de
»aardsche tabernakel werd afgebroken, wij een gebouw bij
»*God* hadden, niet met handen gemaakt."

Hoe moeten wij ons bij het toenemend Separatisme in onze dagen gedragen? Een ernstig woord, ter bevordering van liefde en vrede. Te Utrecht, bij J. G. van Terveen en Zoon. 1844. *In gr.* 8*vo.* 56 *bl. f* :-60.

Een ongenoemde tracht door dit woord van liefde en vrede aan de heeling der breuke in de Hervormde kerk bevorderlijk te zijn. Hij wijst op den treurigen indruk, dien het toenemend Separatisme op ieder welgesteld gemoed moet te weeg brengen. Schoon erkennende, dat dit verschijnsel altijd bestaan heeft, en bestaan zal, ja in zeker opzigt zijne nuttigheid heeft, acht hij het echter hoogst noodzakelijk, dat men zijn gedrag tegenover die verkeerde rigting des tijds naar vaste beginselen bepale. Zonder opzettelijk raad te durven geven aan mannen, wien het ker-

kelijk bestuur over anderen is opgedragen, wijst hij op de pligten, die zoowel aan leeraren als gemeenteleden gelijkelijk voegen. Hij wekt op tot verdraagzaamheid, zonder evenwel iets aan de waarheid te kort te doen. Hij raadt tot gematigdheid en wijze bedachtzaamheid aan, wekt op tot hooge belangstelling in alles, wat op de Godsdienst betrekking heeft, wil dat men terugkeere tot een vroom en kinderlijk geloof, en vermaant inzonderheid tot eenen Christelijk vromen wandel, als de beste middelen, om de afgewekenen zoo mogelijk terug te brengen, en anders te beschamen. Men ziet, het stukje blijft zeer in het algemeene, en treedt te weinig in bijzonderheden, om zwaar gewigt in de schaal te werpen. Het schijnt van een geoefend en weldenkend lid der Hervormde gemeente afkomstig, die tot de kerk in eenige betrekking staat, en haar wezentlijk welzijn zoekt. Een bepaald dogmatisch karakter vertoont het niet. De Schrijver schijnt tot de gematigde, maar bevreesde liberalen te behooren. Het stukje is welgesteld, doch kon bij zoo oppervlakkige behandeling van algemeen bekende zaken de helft korter wezen. Wij twijfelen niet, of er is eene soort van lezers, voor wie zulk een geschrift zijne nuttigheid kan hebben. Evenzeer echter aarzelen wij te verwachten, dat dieper denkenden, tot wat partij zij ook behooren, zich hier eenigzins zouden bevredigd vinden. Dat de Schrijver dus »gerekend mag worden, een *verdienstvol* werk te verrigten," gelijk hij zich in zijn voorwoord uitdrukt, durven wij niet beloven. Wel doen wij gaarne hulde aan 's mans goede bedoeling.

Over de Pligten en den levenswandel van Studenten in de Medicijnen en jeugdige Geneesheerèn. Eene Redevoering, gehouden voor de Studenten der Geneeskundige School van het St. George Hospitaal, op den 2 *Oct.* 1843, *door Sir* BENJAMIN BRODIE, *Heelmeester der Koningin en van Z. K. H. Prins* ALBERT. *Vertaald door Dr.* RUDOLF RUBEN, *practiserend Geneesheer te Londen. Te Amersfoort, bij* W. J. van Bommel van Vloten. 1844. *In gr. 8vo.* 33 *bl. f* :-50.

De verhandeling, waarvan onder bovenvermelden titel het Nederlandsch publiek eene vertaling ontvangt, was oorspronkelijk in het Engelsch geschreven en door Dr. RUBEN in het Hoogduitsch vertaald; niet den Engelschen tekst, maar deze overzetting heeft de Nederduitsche Vertaler gebruikt. Indien, gelijk aanvankelijk het geval schijnt ge weest te zijn, de oorspronkelijke redevoering van BRODIE niet in den handel verkrijgbaar was geweest, zouden wij eene reden voor het leveren van eene zoodanige vertaling van eene vertaling kunnen vinden; thans echter moeten wij ons verwonderen, dat men eene vertaling heeft gevolgd, waar men het oorspronkelijke krijgen kon. Vooral bij eene redevoering, waarbij het niet alleen op de zaken, maar ook zoozeer op de woorden aankomt, waaronder dezelve zijn voorgesteld, vonden wij het ongepast eenen zoodanigen weg te volgen. Indien men de Engelsche uitgave en niet de vertaling had gebezigd, zouden wij geenen onverstaanbaren zin, als de volgende, hebben ontvangen: »Jongere en werkzamer geniën, uwe tijdgenooten, en diegene, welke eenigzins ouder zijn dan gij, zullen *uwe* plaats ingenomen hebben, en de Regtbank, die later uwe waarde zal beoordeelen, zal uit eene andere klasse van wezens bestaan als [dan] zij, op wier gunstige meening gij op dit oogenblik het dringendst u moogt beroepen," (bl. 8). In het Engelsch staat: »Younger and more active spirits, your own contemporaries, and those a little older than yourselves, will have occupied *their* places; and the tribunal by which you will be judged hereafter will be composed of a different order of individuals from those to whose favorable opinion you would at this moment be most anxious to appeal." Waarschijnlijk heeft er in het Duitsch »*Ihre*" gestaan, hetwelk door den Nederduitschen overzetter door »*uwe*" is vertaald. Aan het gebruik dier Duitsche vertaling hebben wij uitdrukkingen, als deze: »Zoodra zich uwe kennis van *enkele* (einzelne) vakken uitbreidt, zal derzelver onderling verband noodzakelijk van zelven [zelf] zich ontwikkelen" (bl. 15), te danken, waar in plaats van *enkele* stellig *afzonderlijke* moet gelezen worden; en Ger-

manismen, zoo als (bl. 24): »*gedurende* (während) dat den anderen [de ander], wien het wachten te lang duurt, slechts naar een gewenscht gevolg uitziet; »*levendige* (*lebendige*) Encyclopaedie" voor *levende* Encyclopaedie(bl.16)enz. Wij beklagen het, dat de vertaling in geene betere handen is gevallen, daar de redevoering zelve zulks dubbel waardig is. Moge het al waar zijn, gelijk een Duitsch Recensent (Rec. meent, in een der Nommers van het *Hamburger Zeitschrift*) beweert, dat de onderwerpen, welke in deze redevoering worden behandeld, voor de meeste geneeskundigen niet nieuw zijn, zoo is het niet minder waar, wat een Engelsch beoordeelaar (in FORBES *British and foreign medical Review. Januarij* 1844) zegt: »*that it contains matter which it behoves every medical man, whether pupil or practitioner, to read, learn, and inwardly digest.*" »Het is voorzeker van belang," dus vervolgt deze laatste, »de denkbeelden van eenen man als Sir BENJAMIN BRODIE te leeren kennen omtrent die middelen, welke hij als de beste beschouwt voor leerlingen en beoefenaars der geneeskunde, om kennis en voorspoed in hun vak te verkrijgen, — van eenen man, die zelf deze beide dingen in overvloed heeft verkregen." Bij deze aanbeveling, welke haren grond heeft in het onderwerp der redevoering en den man, die dezelve heeft voorgedragen, heeft Rec. omtrent de wijze, waarop die man dit onderwerp heeft behandeld, niets anders te voegen, dan dat ook deze waardiglijk aan die beide beantwoordt; weshalve hij, in weerwil der minder gelukkig geslaagde vertaling, deze redevoering met volle ruimte aan alle jongere geneesheeren en aan allen, die zich voor de geneeskundige wetenschap voorbereiden, aanbeveelt. Rec. meent zich te moeten onthouden van eene dorre schets van deze schoone redevoering te leveren, daar hij hierdoor aan de lezers van dit Tijdschrift slechts een flaauw denkbeeld van hare waarde zoude kunnen geven, maar eindigt zijne aanprijzing liever met eenige regels als proef af te schrijven: »Uw toekomstig lot is in uwe handen gelegd, gij kunt het goed of kwaad maken, gelijk gij wilt. Diegenen onder u, die nu reeds daarhenen

streven, om zich kennis te verwerven, zullen ondervinden, dat zij eene nuttige voorraad voor lateren leeftijd hebben opgedaan. Zij zullen het bevredigende bewustzijn hebben, dat, terwijl zij hunne kunst tot hun eigen voordeel uitoefenen, zij daardoor te gelijker tijd voor hunne medemenschen nuttig zijn. Verkrijgen zij vertrouwen, zoo zullen zij gevoelen, dat hetzelve niet onverdiend is, en een regtmatig zelfvertrouwen zal hen zelfs bij het mislukken staande houden; maar voor diegenen, die eenen tegenovergestelden weg inslaan, is eene lange reeks van teleurstellingen en verootmoedigingen te wachten. Zij zullen zelfs door jongere menschen overschaduwd worden; zelfs daar, waar hunne wijze van zien juist is, zullen zij dezelve niet vertrouwen. Hun zal het leven eene aaneenschakeling van kunstgrepen en vraagstukken opleveren, en wie zich door eene of andere toevallige omstandigheid op een standpunt geplaatst ziet, waarvoor hij door zijne vroegere studiën niet geschikt is, zal inzien, dat dit voor hem niet als geluk is aan te merken: de wereld zal hem altijd met voortreffelijker personen vergelijken en de aanhoudende angst, om anderen slechts te voldoen en zich zelven voor vallen te bewaren, zal het genoegen van zijn bestaan verstoren. Al is het in het onze of in een ander beroep, ik ken geenen beklagenswaardiger persoon, dan den zoodanigen, die in eene betrekking geplaatst is, voor welks pligten hij niet behoorlijk geschikt is."

Brieven over Scheikunde en de betrekking, waarin deze wetenschap staat tot Koophandel, Physiologie en Landbouw, door J. LIEBIG, *Professor in de Scheikunde aan de Hoogeschool te Giessen. Uit het Engelsch vertaald. Te Haarlem, bij* A. C. Kruseman. *In kl. 8vo. XVI en* 216 *bl. f* 1 - 80.

Het voorname doel dezer brieven, oorspronkelijk voor het Engelsche publiek geschreven, doch van welke sommige vroeger reeds in *Duitschland* uitgekomen waren en aldaar goede vruchten gedragen hebben, is, volgens den Schrijver, om gouvernementen en een verlicht publiek bedacht te ma-

ken op de noodzakelijkheid om scholen voor scheikunde op te rigten, de beoefening dezer wetenschap, die in zulk een naauw verband staat met de kunsten en met het maatschappelijk welzijn van beschaafde volken, te bevorderen, en eene schets te geven der betrekking, waarin zij tot de op den titel genoemde vakken staat, en van den invloed, dien zij thans uitoefent op den maatschappelijken toestand der menschen. Dezelve loopen over verschillende, nu eens meer algemeene dan meer bepaalde onderwerpen. In den eersten brief wordt eerst gehandeld over de eigenschappen der voornaamste grondstoffen, uit welke de, den scheikundige onontbeerlijke werktuigen vervaardigd worden (glas, platina, kurken, caoutchouc) over de tegenwoordige inrigting der scheikundige werkplaatsen en over de balans, en vervolgens een blik geslagen op den toestand en de rigting der scheikunde, waarbij vooral opmerkzaam gemaakt wordt op het kunstmatige daarstellen van delfstoffen, vooral van den *lapis lazuli*. In den tweeden brief handelt de Schrijver over den verschillenden vasten, vloeibaren of luchtvormigen toestand, waarin de weegbare stoffen voorkomen, en de veranderingen in dezen vorm, die zij kunnen ondergaan, waarbij als voorbeeld de merkwaardige eigenschappen van koolzuur in dit opzigt genomen en de verdigting van gassen door kool en van zuurstof door platinaspons behandeld wordt. In den volgenden brief, die zeker een van de belangrijkste dezer verzameling is, ontwikkelt en berekent de Schrijver op eene verrassende wijze de gevolgen voor handel en nijverheid, ontsproten uit de kennis van de bereiding der soda uit keukenzout. De vierde brief begint met eene algemeene beschouwing van den ondernemingsgeest en de gunstige gevolgen, die deze, door het ontdekken van andere nuttige zaken, steeds heeft, zelfs dan, wanneer het eigenlijke doel niet bereikt wordt, waaruit de Schrijver aanleiding neemt om de proefnemingen over het aanwenden van het electro-magnetismus als beweegkracht te toetsen, en uit de berekening der kosten aan te toonen, dat, ten minste thans nog, geene gunstige resultaten hiervan te verwachten zijn. Uit hetzelfde oogpunt, te weten dat der kosten, wordt vervolgens de fabrijkmatige bereiding der beetwortelsuiker beoordeeld, die thans onvoordeeliger is dan de tarwebouw, hetgeen voor eenige jaren juist omgekeerd was. Hetzelfde heeft plaats met de bereiding van het verlichtings-gas uit

hars en olie, die, zoo men de tegenwoordige prijzen dezer ligchamen in aanmerking neemt, veel onvoordeeliger zijn zou, dan de bereiding van dit gas uit steenkolen. In den volgenden brief beschouwt de Schrijver kortelijk de isomerie, de kristalschieting, het amorphismus en isomorphismus, en heldert dezelve door voorbeelden op, waarbij de isomerie en het isomorphismus verklaard worden uit de verschillende of gelijke naast elkander rangschikking der niet in het oneindige deelbare atomen, en de meening verworpen wordt, dat ten minste sommige der tegenwoordig als grondstoffen aangemerkt wordende ligchamen van het eene in het andere overgebragt kunnen worden. Van den vijfden tot den tienden brief vinden wij eene korte uiteenzetting der meeningen van den Schrijver over de physiologie, de verdeeling der voedsels in die voor de ademhaling of verbranding en voor de voeding, over den oorsprong der dierlijke warmte, over de voeding en groei der vleesch- en plant-etende dieren, de overeenkomst tusschen de stikstofhoudende voedsels uit het dieren- en plantenrijk, het verband tusschen beide rijken (dit laatste is zeer fraai ontwikkeld) om hierna de grondstoffen van de voedingsmiddelen van den mensch na te gaan, alsmede het nut van den landbouw ter uitbreiding en verspreiding van het menschelijke geslacht en het nut der geleihoudende voedsels tot instandhouding van het celweefsel, de vliezen en het kraakbeen; alle onderwerpen, die, als genoegzaam bekend en elders uitvoeriger ontwikkeld, hier niet uiteengezet behoeven te worden. Of de Schrijver hierbij echter niet te ver gaat met te beweren, dat het thans geene moeite kost, de werking der spijzen, vergiften en geneesmiddelen te verklaren, en dat wij een klaar begrip gekregen hebben van de oorzaken van den honger en van de natuur van den dood, zal ieder met ons toestemmen, die de vele tegen des Schrijvers meeningen gemaakte, zoo het ons voorkomt, dikwijls gegronde tegenwerpingen kent, schoon wel niemand aan dezelve scherpzinnigheid en behagen, door eenvoudigheid en verrassende uitkomsten, ontzeggen zal. In den elfden brief vinden wij eenen blik over het verband en de circulatie tusschen de zeedieren en de zeeplanten en de gelijkheid tusschen het groeijen der zeeplanten en die op het land. De eerste leven in eene middenstof, die al derzelver grondstoffen bevat, de andere hebben twee middenstoffen noodig, de dampkringslucht en den grond; waarna gehandeld wordt

over den grond en vooral over deszelfs delfstoffelijke bestanddeelen, deszelfs invloed op den plantengroei en kunstmatige toebereiding. In den twaalfden brief ontwikkelt de Schrijver door eenige voorbeelden de noodzakelijkheid eener op scheikundige gronden steunende beoefening van den landbouw, en schetst de scheikundige werking van de zuurstof en het koolzuur van den dampkring, het water, het ploegen enz. op in rust of braakliggend land, vergelijkt de veranderingen, door deze werking op het land te weeg gebragt, met de wijze, waarop in *Yaquil* en *Chili* het goud gewasschen en door herhaaldelijk bezinken van de overblijvende erts, in grootere hoeveelheid verkregen wordt, om in de volgende brieven het nut van ongebluschte kalk, van het branden der bouwgronden, welke middelen zijn om de ontleding der kiezelzure loogen van de klei te verhaasten, het nut van meststoffen van dierlijken oorsprong en derzelver ontstaan, den oorsprong der kool- en stikstof in de planten enz. te schetsen, en eindelijk in den laatsten of zestienden brief terug te komen op het nut der phosphorzure zouten, vooral van den phosphorzuren kalk in de circulatie tusschen dieren en planten, het voorkomen dezer zouten in de zaden der graangewassen, de vermindering van derzelver hoeveelheid in de gronden (vooral in *Engeland*) en de wijze om hierin te voorzien, door de door BUCKLAND ontdekte beddingen van coprolithen (versteende excrementen) en fossile beenderen te branden, en hiermede de uitgemergelde velden te bemesten.

Uit deze korte inhoudsopgave zal de lezer zien, dat hier vele belangrijke onderwerpen behandeld worden. De behandeling zelve, hoewel, zoo als het doel medebragt, eenigzins oppervlakkig, is aangenaam en bevallig. Enkele zaken zijn vooral voor den Engelschen lezer van belang. Eene opzettelijke beschouwing der gevoelens van LIEBIG zou ons èn te ver voeren, èn strookt minder met het doel van dit Tijdschrift. Wij hechten echter aan dezelve meer blijvende waarde, dan de Vertaler van dit werkje schijnt te doen, en gelooven met hem niet, dat dezelve thans reeds vooral in de geschiedenis der scheikunde eene voorname plaats bekleeden, voor den tegenwoordigen stand der wetenschappen niet meer onmiddellijk van onwaardeerbaar belang zijn en slechts middellijk eenen gunstigen invloed op de scheikunde hebben. Ook kunnen wij niet toegeven, dat juist de

ontdekking van het *proteine* door onzen beroemden landgenoot G. J. MULDER vele der verdiensten van LIEBIG verduistert, daar toch LIEBIG, toen hij zijne *Dierlijke Scheikunde of bewerktuigde Scheikunde toegepast op physiologie en pathologie* schreef, het *proteine* kende, deszelfs bestaan aannam, en voor zijne theoriën zeer veel waarde hecht aan de gelijkheid in zamenstelling tusschen plantenvezel-, planteneiwit- en plantenkaasstof en de gelijknamige ligchamen in de dierlijke bewerkingen. Men zie onder anderen in de Hollandsche vertaling van bovengenoemd werk, bl. 91 en volg.

Na de uitgave der vertaling dezer brieven is eene vermeerderde Hoogduitsche uitgave derzelve in het licht gekomen, alsmede in het Engelsch eene tweede Series van brieven, (J. LIEBIG, *Familiar Letters on Chemestry second Series* enz.) welke zeker die brieven behelst, die de Hoogduitsche meer bevat. Wij hopen, dat de Heer KRUSEMAN door een eenigzins goed debiet aangemoedigd zal worden ook deze tweede Series te doen vertalen en uit te geven.

De landhuishoudkundige School te Groningen, geschetst in haren oorsprong en tegenwoordige inrigting, door H. C. VAN HALL, *Hoogleeraar te Groningen. Te Groningen, bij* J. Oomkens. 1844. *In gr. 8vo. 48 bl. f* : - 50.

In de landhuishoudkunde, eene wetenschappelijke kennis en beoefening van den landbouw, met toepassing van de tegenwoordige hoogte der schei- en andere natuurkundige wetenschappen, is men bij ons te lande nog zeer verre ten achter. Meest overal wordt de landbouw uitgeoefend als eene enkel werktuigelijke kunst, op dezelfde wijze als voor honderd jaren. Van nieuwigheden afkeerig, meenende dat hetgeen vader en grootvader deden, voor geene verbetering vatbaar is, huiverig om over te nemen, zelfs te beproeven hetgeen van elders bekend en aangeprezen wordt, volgt negenënnegentig honderdste van onze landlieden den ouden slenter. De meeste provinciale Commissiën van den Landbouw zijn *sinecures*, die niets uitvoeren, of hoogstens een weinig op hengsten en stieren letten. Bijna overal blijft het bij het oude, en een echt wetenschappelijk landbouwer, die op de hoogte van zijnen tijd staat, is in ons vaderland eene witte raaf. Sommigen zijn er die dit toestemmen, die zich beklagen over den slaperigen sukkeldraf van onzen landbouw, die niet ontkennen dat verbetering hierin ook tot het

voordeel van den landbouwer nuttig en noodzakelijk is, maar die, wanneer het er op aankomt, iets te beproeven, hetgeen altijd is, iets te wagen, eerst zullen afwachten, wat een ander doet. Onze kabinetten van landbouwkundige werktuigen — en dat te *Utrecht* is voortreffelijk — zijn eigenlijk eene pronkerij, van welke de vreemdeling, die deze met vele kosten bijeen verzamelde stukken komt bezien, afteekenen, namaken, nog het meeste voordeel heeft. Men heeft wel in de laatste jaren stukjes en blaadjes uitgegeven, die gelezen of niet gelezen worden, maar waar slaat men handen aan het werk? Waar ziet men landerijen huren, om op dezelve proeven te nemen, hetgeen bij het groote verschil van gronden in ons vaderland zoo nuttig is?

Groningen, waar men in zoovele opzigten met den tijd medegaat, is ook hier vooruit. De landhuishoudkundige School, aldaar gevestigd, is eene allernuttigste inrigting, die nader verdient gekend te worden. Daartoe is dit stukje ingerigt, waarvan wij opzettelijk niets zeggen, om ieder, die in deze, voor het vaderland zoo belangrijke zaak belang stelt, tot de lezing uit te lokken.

Levensbijzonderheden van den Luit. Generaal Baron C. R. T. KRAIJENHOFF; *door hem zelven in schrift gesteld en op zijn verlangen in het licht gegeven door Mr.* H. W. TIJDEMAN, *Professor aan de Universiteit te Leiden enz. Te Nijmegen, bij* C. A. Vieweg. 1844. *Met Portret. In gr. 8vo. XVIII en* 538 *bl. f* 5-90.

Dit werk behelst een getrouw en uitvoerig verhaal van de gebeurtenissen met en de bemoeijingen van den Generaal KRAIJENHOFF van zijne vroegste jeugd af tot aan zijnen dood, waarin zoo wel voor den beoefenaar der kunsten en wetenschappen, als voor den geschied- en krijgskundige veel belangrijks voorkomt. Zoo als veelal bij eigene levensbeschrijvingen, is ook hier het verhaal niet altijd even belangrijk, gelijk dit onder anderen blijkt op bl. 225, waar wij lezen: »Den 18den October (1820) vertrok de Inspec»teur-Generaal van *Brussel* naar *'s Gravenhage*, om dienst»zaken, en van daar naar *Nijmegen*, waar hij den 24sten »terugkwam." Alhoewel dit boek, aangaande verschillende daadzaken, ons nader en beter heeft ingelicht, dan zulks elders vernomen wordt, zoo neemt Rec. echter de vrijheid

aan te merken, dat hij er gaarne meerdere geschiedkundige bijzonderheden aangaande de blokkade van *Naarden* in had gevonden, alsmede de mededeeling had gewenscht, dat de projecten der zuidelijke frontieren niet van den Baron KRAIJENHOFF afkomstig zijn, daar in dezelve geen dominant principe heerscht, zoowel wat de fortificatie als de constructie aangaat. Gaarne geven wij hem de eer van de vele berigten aangaande Koning LODEWIJK NAPOLEON en zijnen broeder, Keizer NAPOLEON, welke alle eene belangrijke geschiedkundige waarde bezitten. Wij hebben uit deze levensbeschrijving, benevens de daarbij gevoegde aanteekeningen en bijlagen, door welker mededeeling en uitgave de Hoogleeraar TIJDEMAN zijnen landgenooten eene belangrijke dienst heeft bewezen, den Generaal Baron KRAIJENHOFF leeren kennen als een allezins regtschapen en ijverig mensch, die niet alleen in zijne hooge betrekking als krijgsman, maar ook in het vak der natuur- en sterrekunde, de hoogachting en onderscheiding zijner landgenooten overwaardig blijft.

Pelgrimsreize uit Griekenland, over Egypte, naar Palestina. Behelzende: eene opgave van de geschiedenis en den tegenwoordigen toestand van alle voor den Christen merkwaardige plaatsen in het Heilige Land. In Brieven aan een' Geestelijke te Passau, door J. N. VISINO, *R. K. Geestelijke, toen Koninklijk Veldkapelaan in Griekenland en Garnizoensprediker te Athene. Uit het Hoogduitsch. Te Zwartsluis, bij* R. van Wijk, Anthsz. 1843. *In gr. 8vo.* 430 *bl. f* 3 - 75.

Er zijn sedert het begin der 19de eeuw verscheidene en zeer belangrijke geschriften en reisbeschrijvingen over *Palestina* uitgekomen. Wie kent die van CHATEAUBRIAND en DE LA MARTINE niet? Andere pelgrimsreizen van mindere waarde en bekendheid, zoo als die van DE GÉRAMB en dergelijke, zijn echter niet ontbloot van belangrijke bijzonderheden. Het boek, dat wij hier aankondigen, bekleedt onder deze soort eene voorname plaats, als zijnde levendig van stijl, vol goede opmerkingen, juiste plaatsbeschrijvingen, en een onderhoudend verhaal der bijzondere ontmoetingen opleverende. Alle schriften van deze soort zijn voornamelijk aan

eene uitvoerige beschrijving der heilige plaatsen toegewijd, die hier zonder eenigen twijfel en zonder eenige kritiek voor echt aangenomen worden. Hoeveel er op de overleveringen aangaande die heilige plaatsen af te dingen is, hebben de laatste wetenschappelijke reisonderzoekingen van ROBINSON en andere Engelsche en Duitsche geleerde reizigers, die kwamen om te zien en naauwkeurig waar te nemen, en die geenszins op het verhaal van monniken en priesters en eene oude heilige overlevering afgingen, in het licht gesteld. Voor het meest zijn die plaatsen, die voorwerpen van eerbied van vrome pelgrims, twijfelachtig en sommige stellig valsch en ongegrond. Het is nu bijna onmogelijk geworden, met zekerheid de meeste plaatsen aan te wijzen, waar de voornaamste gebeurtenissen van het Oude Verbond en van het leven van JEZUS zijn voorgevallen. Hoe het hiermede ook moge gelegen zijn, het werk van den R. K. Priester VISINO laat zich met belangstelling lezen en levert eene onderhoudende lectuur op voor diegenen, die zich met den tegenwoordigen toestand van het heilige land en die oorden wil bekend maken, welke eenmaal het tooneel waren van voorvallen, waarin ieder Christen, van welke geloofsbelijdenis hij ook zij, altijd het levendigste belang zal stellen.

Proeve eener Handleiding tot de in Nederland meest voorkomende Jagten met den staanden hond; alsmede eene natuurkundige beschrijving der behandelde dieren, in verband met derzelver jagten. Door Mr. HUBERT SASSEN. *Tweede, veel vermeerderde en verbeterde druk. Met een Aanhangsel, bevattende de noodigste Jagtverordeningen. Te 's Hertogenbosch, bij* P. R. D. Muller. 1843. *In kl. 8vo.* 198 *bl. f* 1 - 25.

Door de veelomvattende en aangename lectuur van BLAZE's geschrift over de jagt, getiteld: *le Chasseur au chien d'arrêt*, is de jagt met den staanden hond zoo volledig behandeld, dat men zich zoude verwonderen, indien over dit onderwerp, in het Fransch, nog iemand gevonden werd, die hier nog iets had bij te voegen. Intusschen heeft H. DEYEUX in zijne *édition vade-mecum*, getiteld: *le vieux Chasseur, ou la chasse en action*, te *Parijs*, bij HOUDAILLE, in 1837

uitgegeven, nog zeer belangrijke toevoegselen geleverd, over het treffen van het wild met het geweer en tevens het voorkomen van ongelukken. In onze taal is het Jagthandboekje van den Heer A. H. VERSTER VAN WULVERHORST het uitgebreidste; het boekje van den Heer Mr. HUBERT SASSEN echter bevat zeer vele eenvoudig praktische waarnemingen, het gevolg van oordeelkundige beschouwingen op langdurige ondervinding gegrond, en is derhalve van zeer veel nut voor eenen jeugdigen jager, om ongelukken te voorkomen en tevens niet zonder wild in de weitasch naar huis te keeren, en om in *Nederland* met de verschillende gronden en soorten van wild bekend te worden; want al verschillen de provinciën nog zoo veel met betrekking tot de jagt onderling, zoo zal toch wel in dezelve meer overeenkomst gevonden worden, dan men dit in vergelijking van ons land met naburige Rijken aantreft, en het verschil, dat de eene provincie tot de andere oplevert, zal wel spoedig met oordeel te wijzigen zijn, vooral als men een leiddraad voor zich heeft. Het onderhavige boekje is bij de tweede uitgave zeer veel vermeerderd en in allen deele zeer uitvoerig en naauwkeurig bewerkt, en zijn er dus zeer weinige aanmerkingen op te maken, die welligt nog wel het meeste afhangen van het verschil, dat tusschen de provinciën *Noord-Braband* en *Holland* bestaat. Want in *Noord-Braband* treft men veel heidegrond, bosschen, heggen en bouwland aan, daarentegen in *Holland* veel weiland, slechts hier en daar bouwland, en bijna geene bosschen, en dan nog is alles door vele slooten doorsneden, zoodat de jagt in de eerste en in de laatste dezer twee provinciën blijkbaar veel moet verschillen.

Om den schijn niet te hebben, dat wij er ons met eene vlugtige aanprijzing van willen afmaken, zullen wij het boekje eens doorloopen.

Op bladz. 4 leest men: »Het onderzoek naar de hoeveel»heid van de deelen, waaruit een schot bestaan moet, be»gint men, of door van de grootste hoeveelheid of gebruikt »wordende maat tot de geringste af te klimmen of omge»keerd en beproeft zulks tevens met de verschillende Nos. »van hagel.'' Ons komt het voor, dat het verreweg verkieslijk is, de juiste maat van het schot, zoowel wat de hoeveelheid van het kruid, als van den hagel betreft, voor het geweer, van welk kaliber ook, te bepalen, door te beginnen met de kleinste gebruikt wordende maat van beiden,

dewijl men altijd de hoeveelheid van het schot gemakkelijk iets kan vermeerderen, ingeval het schot de genoegzame kracht niet megt hebben, en zouden hierdoor, daar de gewone maten van de kruidhorens en hageltassen, vooral voor de thans zoo algemeen in gebruik zijnde percussie-geweren, over het algemeen veel te groot zijn, vele ongelukken voorgekomen worden; ook is het verre van aangenaam, als men door een te groot schot een' stoot ontvangt, die daarvan het natuurlijk gevolg is. Ook kan men niet altijd op het schot rekenen, wanneer het te groot is, door het wringen van het geweer.

Bladz. 7 van onderen heeft men: »De hagel, welke door »zijne eigene zwaarte op het geladene kruid drukt, wordt »niet, gelijk het kruid, door een' tweede prop bijeengepakt, maar slechts bijeengehouden." Men kan alles, zoo als van zelf spreekt, overdrijven, zoowel door den hagel te vast op het kruid te stampen, dat de kracht van het kruid vermindert, als door denzelven niet genoegzaam aan te zetten, waardoor men niet zeker van het schot kan wezen, daar de hagel dan, als 't ware, los uit den loop van het geweer wordt gestooten, en daardoor de kracht tot doordringen mist; behalve nog het veel grootere gevaar, dat, bij een horizontaal schot, een deel van den hagel, onder het uitsteken van het geweer, naar voren in den loop rolt en alsdan, door de werking der *vis inertiae*, het geweer doet springen. Ook kan men somtijds den hagel geheel en al verliezen. Dus moet men de juiste middelmaat weten te houden.

Op bladz. 10 raadt de Schrijver aan, om de geweren, na het eindigen van den jagttijd, ter bewaring tegen den roest, in te smeren met olie en er dan stokjes met linnen omwikkeld in te steken; dit laatste zouden wij niet aanraden, daar het linnen bij vochtig weder ligtelijk vocht opneemt, en komt het ons beter voor, hiertoe eene of andere wol te bezigen, of, zonder dit, de loopen in- en uitwendig goed in te smeren met gewone raapolie en kaarsvet, van ieder de helft, goed dooreengesmolten.

Op bladz. 17 geeft de Schrijver eene beschrijving der verschillende rassen van honden, voor de jagt met het geweer hier te lande in gebruik. Van de drie soorten, daar opgenoemd, zouden wij altijd den ruigharigen, ook wel ruighaard genaamd, de voorkeur geven, vooral in de provinciën *Holland*, uithoofde van het veelvuldige water, daar deze soort de sterkste en het onvermoeidste in het jagen is, en voor

alle soorten van jagt geschikt. Ook komt het ons voor, dat hier een groote hond beter bestand is tegen het water dan wel een kleinere, daar deze, bijna ieder oogenblik, uithoofde van de ontelbare menigte en dikwerf aanzienlijk breede slooten, vooral bij het gure jaargetijde, moetende zwemmen, veel lijdt, waar de groote bijna zonder nat te worden den ganschen dag jagen kan, dewijl hij de meeste slooten gemakkelijk kan overspringen.

De langharige (*Epagneul*) ontegenzeggelijk de fraaiste, blijft door zijn lang en dik haar te lang nat, is ook veel minder sterk, en de hette heeft, vooral in het begin van den jagttijd, zeer veel invloed op hem, zoodat hij spoedig moede wordt.

De derde soort, de gladharige, is gewoonlijk nog al bevreesd voor bosschen, waarin zich doornen, zoo als braamstruiken en dergelijke, bevinden, en kost het den jager dikwerf veel moeite dien in die bosschen te doen gaan, om dezelve af te jagen; ook is hij niet bestand tegen nat en koude, wanneer hij al spoedig met een' hoogen ingetrokken rug begint te loopen, en dan zijne dienst slecht verrigt. Zijn ligchaamsbouw is gewoonlijk te fijn voor groote vermoeijenis.

Het afhakken van de punt van den staart beschouwen wij, even als de Schrijver, als geheel overbodig, daar toch de mensch het schepsel niet kan verbeteren door het te verminken, en welk nut zoude het toch hebben, indien de hond, bij voorbeeld, in een bosch, voor den jager ontoegankelijk, het wild verontrustte of niet; het staan voor het wild zoude toch niet het geringste voordeel aanbrengen; daarbij komt nog, dat de staart den hond behulpzaam is bij alle mogelijke snelle bogten en bewegingen. Door een weinig ondervinding, en wanneer men slechts enkele malen met den hond is ter jagt geweest, zal men al spoedig, ook vooral aan den staart, gewaar worden, welke soort van wild zich vóór den hond bevindt.

Om den hond grondig het apporteren te leeren, is het zeer goed, hem een snip of patrijs te laten apporteren, doch moeten wij iedereen waarschuwen, dit den jongen hond niet te laten doen met een wouddnif of wilde tortelduif, daar, deze vogels zeer los in de vederen zijnde, de hond bij het opvatten vele dezer losse vederen, door de ademhaling als anderzins, tusschen de tanden en vervolgens in den mond en de keel krijgt, welke hem hinderlijk zijn, en daarom

tracht hij het wild te hervatten, waardoor hij het eindelijk gaat drukken, en hieruit ontstaat soms al spoedig het scheuren en het opvreten van hetzelve, en dan is de hond dikwerf voor altijd bedorven.

De Schrijver heeft, onzes inziens, zeer naauwkeurig alles beschreven, wat voor iederen liefhebber der jagt, of die zulks wenscht te worden, voordeelig en nuttig is, en is in onze taal dit boekje het beste en uitgebreidste, dat wij kennen. Wij moeten hem dus allen lof toezwaaijen voor de zoo menigvuldige nuttige lessen, door hem gegeven, ook ter voorkoming van ongelukken; want hoe zoude men zich zijne onkunde of onvoorzigtigheid in de behandeling van het geweer niet te laat beklagen, voor zich of zijne vrienden deze voorschriften, in elk der opgenoemde werken aangewezen en in dit boekje ook geenszins verwaarloosd, verzuimd te hebben.

Wij prijzen dit boekje dus gerustelijk aan ieder, maar vooral den jeugdigen jager aan, hopende het weldra in veler handen zal zijn. Ten slotte wenschen wij, dat de Heer Mr. SASSEN, door zijne langdurige ondervinding en grondige kennis der jagt daartoe zoo zeer geregtigd, zijne verdere opmerkingen in het licht zal geven, tot nut en genoegen zijner landgenooten, zoo als hij nu bij de tweede uitgave heeft gedaan, door die te vermeerderen met een hoofdstuk, handelende over de Watersnip.

Herdersdichten, door Mr. J. F. A. LEESBERG. *Te 's Gravenhage, bij* K. Fuhri. *In gr. 8vo. VI en* 103 *bl. f* 2-50.

Wij mogen het zeker een zeldzaam verschijnsel noemen, een bundeltje *Herdersdichten* in het licht te zien treden. Deze soort van poëzij is zoo geheel uit de mode, dat er eene zekere stoutmoedigheid toe wordt vereischt, om daarmede voor den dag te komen. Rec. behoort niet onder de verachters van de *Idylle*, en ontving daarom ook het bundeltje van den Heer LEESBERG met belangstelling.

De Dichter heeft gevoeld, dat zijne poging iets gewaagds had, en ter hare regtvaardiging eene inleiding vooraf gezonden, waarin hij zijne denkbeelden over het herdersdicht, deszelfs oorsprong, geschiedenis en vereischten ontwikkelt. Hij beschouwt het als uit eenen bepaalden maatschappelijken toestand ontstaan, en dus niet als eene loutere schep-

ping des Dichters van latere dagteekening. »De Nomaden-tijd," zegt hij, »heeft, zoo als ieder tijdperk der maatschappij, zijne bepaalde letterkundige uitdrukking gehad, en deze, hoe gebrekkig men die ook wil veronderstellen, is het herderlijk gezang, is het Herdersdicht. In het eerst waren die zangen slechts ruwe en onvolmaakte uitboezemingen van een al te weelderig gevoel, van meest zinnelijke indrukken. Later blikte men met wellust op dat vroeger tijdperk terug, en zocht het eertijds ongekunsteld gezang met studie te verheffen en te veredelen, zonder het zijne eenvoudigheid te doen verliezen." Wij zullen niet ontkennen, dat deze wijze van zich den oorsprong van het Herdersdicht voor te stellen iets aanlokkelijks heeft, waardoor men ligtelijk geneigd wordt, haar als gegrond op de waarheid aan te nemen. Doch het komt ons voor, dat daarbij te veel gedacht wordt aan onze benaming van *Herdersdicht*. Bij de oudste dichters, die zich aan deze soort van poëzij hebben toegewijd, staat dat denkbeeld van *herders*dicht niet op den voorgrond; de Heer LEESBERG zelf spreekt vroeger over de eenvoudige beteekenis van het εἰδύλλιον, hetwelk de naam is, waarmede deze gedichten door de *Grieken* worden bestempeld. Willekeurig is de bepaling, die hier alleen aan herders en herderinnen denkt; het kenmerkende ligt niet in de ten tooneele gevoerde personen, maar in den toon en den trant der poëzij zelve. Waar zijn de sporen of bewijzen, dat zij oudtijds uitsluitend herders betrof, en dat dus de geheele redenering van den Schrijver eenigen vasten grond bezitte? De bijzonderheid, dat in dergelijke stukken meermalen herders en herderinnen de handelende of sprekende personen zijn, heeft ten onregte den naam van Herdersdicht in zwang gebragt, en zelfs somtijds, dwaas genoeg, aan het woord *Idylle* deze beperkte beteekenis gegeven. Zoo wij de Ouden raadplegen, vinden wij ook de duidelijkste bewijzen, dat zij het woord *Idylle* niet in dien bepaalden zin opvatteden; hoevele der gedichten van THEOCRITUS, bij voorbeeld, zouden anders van de lijst der *Idylle* moeten worden uitgeschrapt, die door den geheelen toon en trant toch ongetwijfeld tot deze soort van poëzij behooren! Geen wonder dan, dat, gelijk de Heer LEESBERG, bl. 6, zegt, »men wel visschers- en jagersliederen vindt, maar dat men dit geene bepaalde dichtsoort kan noemen;" hetzelfde zou men even goed van herdersliederen kunnen

zeggen, omdat alle drie te zamen tot ééne en dezelfde soort van poëzij behooren, door de Ouden εἰδύλλια geheeten, en bij ons verkeerdelijk door het engere Herdersdicht aangeduid. De naam drukt bij ons de zaak zeer onvolledig uit, en behoorde door het algemeenere *Idylle* te worden vervangen, om niet tot verkeerde beschouwingen aanleiding te geven. De Heer LEESBERG zelf raakt met zijne definitie en beschouwing in de war, wanneer hij BION's lijkzang op ADONIS en MOSCHUS treurlied over den dood van BION in zijnen zin tot de Herdersdichten rekent. Het is het hinken op twee gedachten, dat een natuurlijk gevolg is van de bekrompene opvatting van het denkbeeld van Herdersdicht en van den ruimeren zin, waarin de *Idylle*-zangers de zaak verstonden.

Het is aan deze eenzijdige opvatting der zaak vooral, dat wij de onverschilligheid voor de *Idylle* moeten toeschrijven. Bedenken wij daarbij, dat de geheele toestand des maatschappelijken levens verre afgeweken is van de eenvoudigheid en natuurlijkheid, die het kenmerk is van deze dichtsoort; dat daarenboven ons noordelijk en ruwer klimaat vreemd is aan het poëtische, dat zich in zuidelijker luchtstreek ook bij den minder beschaafde gemakkelijker ontwikkelt, en wij zullen ons ligtelijk de ongunst kunnen verklaren, waarin deze dichtsoort is vervallen; te meer, omdat de latere beoefenaars van dezelve zich meestal tot eene navolging van het *Herdersdicht* bepaalden, en wat slechts eene toevallige eigenschap was, als het eigenlijke wezen der zaak hebben beschouwd.

Ofschoon Rec. zich dus met de wijze van beschouwen van den Heer LEESBERG niet kan vereenigen, die hem eenzijdig en in strijd voorkomt met het ware denkbeeld der *Idylle*, heeft hij overigens zijne inleiding met veel genoegen gelezen, waarin eene beknopte geschiedenis van deze dichtsoort wordt gegeven, en ten slotte hare schoonheid en behoorlijkheid wordt aangetoond. Zeer waar is de opmerking: »dat de Herdersdichter [liever de *Idylle*-dichter] zich niet bloot bij onderwerpen behoeft te bepalen, welke louter denkbeeldig zijn, en alleen op de huisselijke maatschappij betrekking hebben, maar dat hij soms zijn gezang meer geschikt aan meer gewigtige gebeurtenissen der oude of nieuwere geschiedenis kan aansluiten en dan zelfs een hooger toon aanslaan, indien hij slechts zorg drage, dat in alles het herderlijk

karakter bewaard blijft;" (Rec. zou zeggen, het eenvoudige en natuurlijke der *Idylle* bewaard blijft.)

Van dit laatste heeft de Heer LEESBERG in sommige zijner herdersdichten (bij hem zijn het in de daad *herders*dichten) eene proeve willen geven. Hij heeft daartoe eenige tooneelen uit de geschiedenis van den Heiland gekozen, die hem tot eene dergelijke behandeling geschikt voorkwamen. Het denkbeeld is niet ongelukkig, en ook de keuze gepast. De geboorte, *Bethlehems* kindermoord, de kruisiging, zietdaar de onderwerpen, welke in de eersten dezer herdersdichten worden behandeld. Het komt ons voor, dat de Heer LEESBERG den regten toon niet zelden heeft aangeslagen, en wij lazen deze dichtstukken met belangstelling en genoegen. Vooral het eerste dezer herdersdichten beviel ons zeer. Er is in deze opvoering der herders na het ontvangen der blijde boodschap iets eigenaardigs, dat ons de keuze bijzonder doet toejuichen. Het is de ontmoeting van eenen herder, die aan al het gebeurde van dien nacht vreemd is gebleven, met eenen anderen herder en eene jeugdige herderin, die het verhevene verschijnsel aanschouwd en het Goddelijke kind gezien hebben. Er is gang en natuur in de geheele voorstelling. Tot proeve een paar regels uit de eerste ontmoeting.

LAMECH.

Zeg, DINA! ei, wat drift! wat hebt... waar wilt gij gaan?

DINA.

Ach laat me, ik ga voor 't kind mijn jonge duiven krijgen.

LAMECH.

Wat kind, wat duiven, zeg! wat spoed doet u zoo hijgen?

DINA.

Weet gij van 't kind niet af, van Bethl'hem, van deez' nacht...
Van d'Engel, die aan ons de blijde boodschap bragt?

LAMECH.

Neen, spreek! ik bragt den nacht niet door in deze streken
En had verwonderd reeds naar herders rondgekeken,

. . . .

DINA.

Ik wil het u terstond... laat me eerst mijn' duiven halen;
Vraag THARSIS; zie hem van den gindschen heuvel dalen.
(En eer hij omme zag, snelt ze als een hinde voort.)

Uit hetzelfde stuk deelen wij nog een gedeelte van het

verhaal van THARSIS mede, de komst der herders te *Bethlehem.*

Wij spoedden naar de stad... wat vreugd! Wij vonden 't zoo.
In windsels lag het daar en op een handvol stroo
In eene beestenkrib. O welk een hemelsch wichtje!
Wat goddelijke glans scheen van dat aangezigtje!
De moeder stond er bij; zij zag ons minzaam aan,
En schoon ze zweeg, haar oog deed alles ons verstaan.
Nu hield ze dit op 't kind, dan weêr naar God geslagen,
Als scheen zij beurtlings iets aan beiden af te vragen.
Wij knielden voor de krib eerbiediglijk ter neêr;
Maar DINA's vreugde en drift vermanden haar te zeer.
Zij had het kind gekust, hield haar mijn hand niet tegen.
Ze kleurde tot haar hals, stond roerloos en verlegen:
De goede moeder zag 't en wees haar 't lieve wicht,
Terwijl ze 't met de hand van 't strooijen bedje ligt;
Bedeesd trad DINA toe, boog boven 't kribje neder,
Doch kuste 't armpje alleen en knielde aanbiddend weder.
Och, LAMECH! dat gezigt, wat was het hemelsch zoet!
Een meer dan aardsch gevoel doorstroomde mijn gemoed.
Van blijdschap schreide ik. Ja, hoe schoon ook de Englen zongen,
De stilte in Bethl'hems stal heeft dieper mij doordrongen.
Nog zie 'k dat God'lijk kind, aanbid ik 't in mijn geest.

Bethlehem's kindermoord levert de stoffe tot de beide volgende gedichten, waarvan het eerste ons een tafereel van den gruwel ophangt, het laatste ons de vlugt naar *Egypte* verhaalt. Ook hier is de inkleeding goed gelukt. Van het eerste viertal beviel Rec. het laatste, *de kruisiging*, het minst; het komt hem voor, het minst op de hoogte van het verhevene onderwerp te zijn. Het was ook zeker het moeijelijkste, en liet ons daarom wel het meest onvoldaan.

Op deze vier stukken volgt nog een ander viertal, meer in den gewonen trant, alle eigenlijke *herders*dichten, waarvan ons het laatste niet het minste geviel, al kunnen wij ons met het Roomsche denkbeeld der vereering van MARIA geenszins vereenigen. Wij danken den Heer LEESBERG voor dit bevallige bundeltje, dat met een paar fraaije gravures is voorzien en netjes uitgevoerd. Zijne versificatie is doorgaans gemakkelijk, en enkele stootende of om den klemtoon minder gelukkige regels waren ligt te vermijden geweest; ter-

wijl ook de Oosterling bezwaarlijk een palm zal erkennen, die

zijn takken
Met eerbied op die rest uit blijder eeuw laat zakken,

als ware hij een treurwilg of soortgelijke boom. Wij hebben met welgevallen bij deze *Herdersdichten* vertoefd, al waren wij het in de opvatting van het denkbeeld van *Idylle* niet met den Dichter eens.

Tafereelen uit het Familieleven, in drie Verhalen. Naar het Hoogduitsch van AMALIA SCHOPPE, *geb.* WEISE. *Te Deventer, bij* M. Ballot. 1844. *In gr. 8vo.* 384 *bl.* *f* 3-60.

Het talent der bekwame Schrijfster verloochent zich in deze verhalen niet. Wij zouden ze echter met meer genoegen hebben gelezen, indien niet eene zekere overdrevenheid van gevoelens ons gedurig hadde herinnerd, dat het verdichting is, zoo als zij in het werkelijke leven niet gebeurt. Dat is jammer, omdat het de *illusie* eenigzins benadeelt, en daardoor ook de anders uitnemende zedelijke strekking in den weg staat. Het tweede verhaal is het minst natuurlijke. Een vader, die van eene dochter afkeerig is, omdat hare geboorte aan eene teedergeliefde vrouw het leven gekost heeft, is een schepsel der verbeelding; gevoelige vaders zullen zulk eene dochter te meer beminnen. Het derde is, eenige overdrevenheden (b. v. de opvoeding van *Veronica*) uitgezonderd, het beste en leerzaamste. Het is ook met eene beschaafde, hier vooral noodige kieschheid geschreven. De vertaling en uitvoering hebben aanspraak op loffelijke vermelding. De beroemde naam der Verhaalster zal aan het boek ongetwijfeld aftrek bezorgen.

Wyandotté, of de Hutberg. Een Roman uit het tijdperk der Amerikaansche omwenteling. Door J. FENNIMOORE COOPER. *Uit het Engelsch vertaald. II Deelen. Te Alkmaar, bij* H. J. van Vloten. 1844. *In gr. 8vo.* 746 *bl.* *f* 6-80.

De lezers van COOPER's Amerikaansche romans zullen hier vele van de goede en van de kwade eigenschappen van zijnen verhaaltrant terugvinden. Onder de eersten behoort eene getrouwe schets van de werkzaamheden en levenswijze der volkplanters, die zich in de (toen) nog weinig of niet bewoonde bosschen nederzetteden, eene belang inboezemende schildering van den toestand des lands en van het karakter en de zeden der Noord-Amerikaansche wilden, en eene goede teekening van de ten tooneele gevoerde personen. Tot de laatste eene groote breedsprakigheid, die dikwijls tot langwijligheid overgaat. Wie onderscheidene romans van COOPER gelezen heeft, weet dus ook, wat hij in dit opzigt hier heeft te wachten.

Ons kwam het voor, dat wij in dezen roman eene zekere uitputting van de verbeeldingskracht des Amerikaanschen Schrijvers opmerkten. Onwillekeurig wordt men gedrongen, om bij het lezen van *de Hutberg* eene vergelijking te maken tusschen dit boek en den *Spion*, zeker een der beste romans, die COOPER geschreven heeft. Er bestaat eene verbazend groote gelijkheid tusschen deze beide verhalen. De tijd, waarin de gebeurtenissen voorvallen, is ongeveer dezelfde; de toestand, waarin de handelende personen worden geplaatst, heeft groote overeenkomst. In beide gevallen is het een huisgezin, waarvan de zoon in het Engelsche leger dient; in beide gevallen is de onverwachte, geheime en gewaagde komst van den jongen officier de spil, waarom een groot gedeelte van het verhaal draait; in beide gevallen is een der minnaars een voorstander en bevorderaar van de Amerikaansche vrijheid, en zoo zouden er nog vele trekken van gelijkheid kunnen worden opgesomd. De *Spion* wordt hier door den *Indiaan* WYANDOTTÉ vervangen, en zoowel wat het onderhoudende van het verhaal, als wat het belangrijke der voorstelling betreft, staat, onzes inziens, de *Spion* veel hooger, dan de *Hutberg*. Het onderwerp was door den eersten roman te zeer uitgeput, dan dat de tweede even gelukkig konde uitvallen.

Het ontbreekt ook hier intusschen niet aan eigenschappen, die het gebrekkige in zekere mate vergoeden. En schoon het karakter van HARRY BIRCH, den edelen, niet alleen zijn bloed en leven, maar ook zijnen naam opofferenden spion, die ter liefde van zijn vaderland zich zelfs schande en verachting getroost, tevreden zoo slechts één man, WASH-

LISTON, zijne edele beginselen kent en waardeert, oneindig belangwekkender is, dan dat van den held dezes verhaals, zoo is toch in zijne soort WYANDOTTÉ fraai geteekend, en is ook aan de situatie en het karakter der heldin eene gelukkige wijziging gegeven.

Leven en Avonturen van Valentijn Vox den Buikspreker. Naar het Engelsch van H. COCKTON. *Iste Deel. Te 's Gravenhage, bij* J. H. Bisschop. 1844. *In gr. 8vo.* 393 *bl.* *f* 4-50.

Wij hebben den vrolijken buikspreker niet zonder genoegen bij zijne avonturen in dit eerste Deel gevolgd. Zeker is hij hier en daar wel eens wat breedsprakig, en moet hij zijne kunst wat heel dikwijls uitoefenen; maar over het algemeen is hij toch een onderhoudende makker en brengt de lachspieren niet zelden in beweging, terwijl enkele episoden waarlijk treffend zijn. Een aantal gesteendrukte karikaturen strekken het boekdeel tot wezentlijk sieraad en behooren er ook onmisbaar bij. Maar hoe is het? Is VALENTIJN midden in zijnen loop blijven steken? Wij hebben althans nog niet meer dan het eerste Deel ontvangen. Dat zou jammer zijn voor de bezitters van het verschenen gedeelte.

JEZUS *de volmaaktste Leermeester. Een broederlijk woord aan Onderwijzers en Opvoeders der Jeugd; door* P. A. ANDRIESSEN, *Onderwijzer te Amsterdam. Te Amsterdam, bij* J. B. Sijbrandi. 1844. *In gr. 8vo.* 45 *bl.* *f* : - 50.

Een eenvoudig, welgemeend en ernstig woord, oorspronkelijk zeker eene voorlesing in eenen kring van onderwijzers, en om den goeden geest, dien het ademt, verdienende door velen te worden gehoord. Het spreekt van zelf, dat men hier geene volledige behandeling en breede uiteenzetting van het onderwerp kan verwachten, waartoe het aanstof niet zou ontbreken, gelijk ook geleerde Dissertatiën en Oratiën aan onze Hoogescholen hebben geleerd. Maar met vlugtige trekken is hier toch veel aangestipt, wat den onderwijzer op het hart behoort te worden gedrukt. De Schrijver spreekt eerst van de leerwijze van JEZUS in hare eigen-

aardigheid, in den eenvoud, de duidelijkheid, de verstaanbaarheid der leeringen, in het gepast gebruik maken van gelegenheden, in de juiste verhouding, waarin het onderwijs tot de hoorders stond, in de trapsgewijze ontwikkeling zijner leerstukken. Vervolgens wijst hij op 's Heeren karakter, op zijne liefde, zachtmoedigheid, geduld, ernst, werkzaamheid, wijsheid, grondigheid, hooge belangstelling, voorbeeld en godsdienstigheid, in welke alle hij den Heer zijnen medeönderwijzers tot voorbeeld voorstelt. Opzettelijk wekt hij hen ten slotte op tot betamelijken trots op hunnen stand, tot nederigheid, tot navolging van het gegeven voorbeeld, tot toewijding der scholen aan den Heer.

Men zou op de schikking van deze onderdeelen hier en daar nog al wat kunnen aanmerken, en vragen, of *wijsheid* en *voorbeeld* tot het karakter kunnen gebragt worden; maar wij lazen het geheel toch met genoegen. Het getuigt van des Schrijvers hooge waardering zoo wel van zijnen post, als van het Evangelie, en doet ons van zijn onderwijs goede vruchten verwachten. Van harte wenschen wij hem toe, dat hij in den hier geschetsten geest werkzaam moge zijn, en dat ook dit boekje nut moge stichten!

Humoristische Schetsen over den Neus. Te Deventer, bij J. de Lange. 1844. *In 8vo.* 150 *bl. f* 1-20.

Waar het aardige van dit neusboekje moet zitten, vatten wij niet; waar het *humoristische*, nog minder. Daar wij ongaarne als wijsneuzen onzen neus steken in dingen, die wij niet verstaan, uit vrees van, als wij overal met den neus bij zijn, met een' langen neus te worden weggezonden, zeggen wij er eenvoudig van, dat het geen snuif voor *onzen* neus is, zonder dat wij daarom van het boeksken den neus optrekken, of beweren, dat het geen knip voor den neus waardig is. De door STERNE beroemde neus van *Slawkenbergius* prijkt op den titel; velerlei leelijke neuzen zijn op den omslag te zien. De laatste bladzijde zegt, dat het woord neus 1111 maal in het boekje te lezen is; welnu, dat is 1101 maal zoo veel, als in onze aankondiging. — De recensie is uit.

BOEKBESCHOUWING.

Verhandelingen, uitgegeven door het Haagsche Genootschap. IVde Deel. Over de werking van den Heiligen Geest, door S. K. THODEN VAN VELZEN, *Theol. Doct. en Predikant te Wolvega in Friesland, thans te Nijmegen.*

(*Vervolg en slot van bl.* 157.)

De Heer THODEN VAN VELZEN geeft, na eenige opmerkingen over het gewigt der zaken, in de vraag vervat, voor elken belijder des Christendoms, voor den Protestantschen Christen en voor den Bedienaar des Evangelies, even als de Heer STEMLER dit deed, een overzigt over de geschiedenis van het leerstuk, dat de stoffe uitmaakt van zijne verhandeling. Dit overzigt is dan te gelijk antwoord op de vraag: of eene nieuwe behandeling van het genoemde onderwerp niet welligt als overbodig zou kunnen worden beschouwd? Zoo knoopt de Schrijver het resultaat zijns onderzoeks aan dat van vroegere onderzoekingen aan, en motiveert te gelijk de vernieuwde door hem aangewende poging, als allezins overeenkomstig met de behoefte van onzen tijd. Hij verdeelt de geschiedenis van dit leerstuk niet zoo streng in perioden als STEMLER, maar doet ons eerst de denkbeelden der Apostolische vaders en van de leeraren in de Grieksche kerk kennen, daarna de leer der Latijnsche kerk, vooral van AUGUSTINUS en PELAGIUS; hij werpt vervolgens een' blik op de volgende eeuwen en de leer der Hervormers, en bepaalt zijne lezers eindelijk bij de ontwikkeling van dit leerstuk in de Protestantsche kerk tot op onzen tijd, bijzonder met betrekking tot ons vaderland. Zoo wordt het duidelijk, »dat er, van de eerste tijden des Christendoms af tot op onzen tijd toe, een verschil van meeningen aangaande dit leerstuk onder de Christenbelijders en Christenleeraars zich geopenbaard heeft,

eene worsteling tusschen het bewustzijn van genade en vrijheid, die nu eens meer ten gunste der laatste, dan weder tot verheffing der eerste oversloeg, zelden of nooit geheel ophield, en nog heden ten dage voortduurt." Wij moeten hier opmerken, dat de Heer THODEN VAN VELZEN niet afzonderlijk spreekt over de ontwikkeling van het leerstuk aangaande den H. Geest, maar dat hij alleen zich bepaalt bij deszelfs werking in betrekking vooral tot die van 's menschen zedelijke vrijheid.

De verhandeling is in drie deelen verdeeld. Vooraf gaat nog een voorbereidend onderzoek naar de leer des O. Verbonds aangaande de werking des H. Geestes, alwaar wordt aangewezen, waarin die werking zich openbaarde, en op welke wijze de Geest Gods daar werkende wordt voorgesteld. Als slotsom van dit onderzoek wordt opgegeven: »dat er volgens de Schriften des O. V. eene *onzienlijke, geestelijke, zich zelf bewuste, almagtige kracht* bestaat, een aldoordringend, albewegend, albevelend beginsel des levens, 't welk *objectief* in God, den Schepper en Opvoeder zijner menschenkinderen, in oneindig rijke mate geheel volkomen aanwezig is; maar 't welk ook *subjectief* in den mensch — zóó werken kan, dat deze — er door niet slechts als met hoogere kracht en aandrift, met genie en verstand begaafd, maar ook innerlijk als herschapen, geestelijk vernieuwd wordt." Tevens zijn er sporen voorhanden, die ons den aard dier werking ophelderen, »zoodat wij haar geenszins kunnen houden voor strijdig met 's menschen redelijke en zedelijke natuur, en met de ontwikkeling van den verheven aanleg des menschen." Doch zij bleef, gelijk men dit onder het O. V. zelf gevoelde, en wat de algemeenheid en wat den innerlijken aard van dat werken betrof, nog altijd onvolmaakt; eene heerlijker en ruimer mededeeling van den Geest des Heeren verwachtte men *door middel van* eenen volmaakten Leidsman en Godsgezant, Propheet, Middelaar of Koning.»

Zoo worden wij ingeleid tot de beschouwing van (het *eerste deel*) de leer van JEZUS en de Apostelen aangaande eene voortdurende werking des Heiligen Geestes, waar de

Schrijver zich vooraf nader verklaart over den zin, waarin hij de vraag heeft opgevat, en over de reden, waarom hij niet alleen wat JEZUS en zijne Apostelen *geleerd* hebben, maar ook wat in de schriften des N. V. als dadelijk plaatshebbende, *geschiedkundige* werking des H. Geestes voorkomt, als bronnen heeft aangemerkt, waaruit hij bij zijn onderzoek kon putten. Nu volgt I. de werking des H. Geestes, volgens de schriften des N. V. De Schrijver beschouwt afzonderlijk die werking des H. Geestes in JEZUS zelven, de leer van JEZUS aangaande de werking des H. Geestes op en in de zijnen, de eerste ten deele buitengewone werking des H. Geestes in de gemeente des Heeren, de leer der Apostelen aangaande de werking des H. Geestes, en de leer van PAULUS aangaande dit punt. Vervolgens II. onderzoek naar de voortduring van de werking des H. Geestes. Hier wordt aangetoond, dat de werking des H. Geestes, naar de leer en in den geest van JEZUS en zijne Apostelen eene voortdurende is, en onderzocht, in hoe verre zij als eene voortdurende moet beschouwd worden. THODEN VAN VELZEN verklaart zich nadrukkelijk tegen eene onderscheiding in gewone en buitengewone gaven des H. Geestes. Hij betuigt (bl. 196), gedachtig aan hetgeen uit de uitspraken en den geest van JEZUS ten opzigte van de voortdurende werking des H. Geestes door hem is afgeleid, »*in de uitdrukkelijke leer* van den Heer en zijne Apostelen geenen grond te vinden, om een gedeelte van de werking des H. Geestes tot de eerste tijden des Christendoms te bepalen, een gedeelte van dezelve te beschouwen voor alle volgende eeuwen bestemd te zijn." Het is daarom, dat hij, »met allen, die den arm des Heeren niet verkort achten, en het bij ondervinding kennen, wat geloof in dien Heer vermag, die als des menschen zoon in alle betrekkingen eenmaal het beeld vertoonde des Hemelschen Vaders, en het in zijne geloovigen overdrukte, die zijne beelden en navolgers waren op aarde, het er voor houdt, dat nog alomme in zijne gemeente, waar dat geloof in deszelfs aloude kracht en leven bestaat, alle voorwaarden aanwezig zijn, om, onder gelijke omstandigheden, dienzelfden geest op dezelfde wijze

te doen werken tot uitbreiding en volmaking van CHRISTUS Rijk en dat van Zijnen grooten Vader, gelijk dan ook werkelijk niet slechts van lieverlede die meer buitengewone werkingen hebben opgehouden, maar het ook in latere tijden aan soortgelijke werkingen niet geheel heeft ontbroken." Ref. deelde de woorden des Schrijvers eenigzins uitvoerig mede, omdat hij zelf van oordeel is, dat voor de strenge onderscheiding van buitengewone en gewone gaven des Geestes, van buitengewone en gewone werking des Geestes, geen genoegzame grond bestaat. De beschouwingswijze dergenen, die dit onderscheid aannemen, is geheel subjectief. Zij zouden in hun goed regt zijn, zoo er kon bewezen worden, dat *nu* onder gelijke omstandigheden en gelijke voorwaarden de Geest Gods niet zoo kan werken als vroeger, toen het Christendom gelijk was aan eene jeugdige plant. Zij zouden in hun goed regt zijn, zoo de buitengewone gaven des Geestes in aard en wezen, gelijk in de wijze waarop zij worden medegedeeld, karakteristiek onderscheiden waren van de zoogenoemde gewone gaven des H. Geestes. Wil men sommige gaven *buitengewoon* noemen, omdat zij nu *niet meer* gewoon zijn, wij willen over het woord niet twisten, maar moeten de onderscheiding als onbijbelsch en onwetenschappelijk verwerpen. Volgens den Heer THODEN VAN VELZEN is het dus minder juist uitgedrukt, wanneer men de werking des H. Geestes alleen in zooverre eene voortdurende noemt, als zij zich in de mededeeling der gewone gaven openbaart; en wij meenen met hem, dat de werking des H. Geestes, zij moge dan naar de omstandigheden en veranderde tijden gewijzigd zijn, in hare volle kracht blijft voortduren. Maar evenmin als de Schrijver ontkennen wij, dat een gedeelte van de werking des H. Geestes, (datgene, hetwelk uit de meer onmiddellijke en bijkans zigtbare nabijheid en uitwendige heerlijkheid des Heeren, uit de behoefte, om op krachtdadige wijze het Christendom baan te maken in eene ongoddelijke wereld, uit den druk en drang der tijden voortvloeide,) allengskens in de gevestigde, geregelde en overwinnende gemeente op den achtergrond gekomen is,

en plaats gemaakt heeft voor de (uitwendig beschouwd) meer gewone en natuurlijke, maar het wezenlijk heil en de innerlijke volmaking der gemeente meer dadelijk bevorderende werking des H. Geestes. (Zie bladz. 199.)

Wij zouden tot het tweede deel dezer verhandeling kúnnen overgaan, ware het niet, dat wij eene aanmerking hadden mede te deelen omtrent den inhoud van het eerste deel. Wat hebben wij te denken bij de woorden: *werking van den Heiligen Geest?* Deze vraag rijst natuurlijk bij elk nadenkend lezer op. Maar wij twijfelen zeer, of het hem duidelijk zal worden, wat de Schrijver daarbij denkt. Zal de vraag goed beantwoord worden, dan moet niet slechts worden aangewezen, welke voorstelling wij ons behooren te maken, waar in dezen zamenhang gesproken wordt van: *Heiligen Geest*, maar ook naauwkeurig onderscheiden worden tusschen *werking* in den actieven zin (werkzaamheid), en *werking* in den passieven zin (hetgeen gewerkt wordt). Dit laatste heeft de Schrijver niet altijd, naar het ons voorkomt, onder het oog gehouden. Soms scheen het ons toe, als was in zijne wijze van voorstellen datgene, wat hier de werkende oorzaak is, verwisseld en verward met datgene, wat door de werkende oorzaak wordt gewrocht. De Heer THODEN VAN VELZEN duide het ons niet kwalijk, dat wij hem hierop opmerkzaam maken. De scherpzinnigheid en duidelijkheid, waarmede hij over het algemeen zijn gevoelen heeft ontwikkeld en voorgesteld, gaven ons regt, om hier naauwkeuriger uiteenzetting te verwachten. Ditzelfde geldt van de wijze, waarop de vraag beantwoord is: Wat is de H. Geest, waarvan in de vraag, door het Haagsche Genootschap uitgeschreven, gesproken wordt? Opzettelijk is die vraag niet beantwoord. Men moet zich het antwoord des Schrijvers uit onderscheidene plaatsen zijner verhandeling tezamenstellen. Zien wij dan, tot welke uitkomst wij geraken. Bl. 91 lezen wij: »Eindelijk wordt er, wel is waar, in de vraag alleen van den *Heiligen Geest* gesproken; doch het behoeft hier naauwelijks gezegd te worden, dat het de bedoeling niet is, alleen die uitspraken van JEZUS en de Apostelen over

de werking des Heiligen Geestes aan het onderzoek te onderwerpen, die bepaaldelijk van den *Heiligen Geest* gewagen, (welke formule, ook in de schriften des N. V., niet altijd in de zedelijke beteekenis, welke wij aan het praedicaat *heiligen* hechten, voorkomt, maar ook daar zelfs nu en dan naar de oorspronkelijke beteekenis van het Hebreeuwsche woord, door *heilig* vertaald, in plaats van *verhevene*, *vereerenswaardige*, *heerlijke*, *Goddelijke* geest, gebruikt wordt); maar dat hier al die plaatsen in aanmerking komen, waarin de benaming *geest*, hetzij alleen, hetzij met de bijvoeging van den Naam *Gods* of *van* CHRISTUS JEZUS, *den Zoon van God*, hetzij met toevoeging van andere praedicaten, als daar zijn: *geest der waarheid*, *geest der wijsheid*, *geest des geloofs*, *geest des kindschaps*, *geest der heiligmaking*, *geest der belofte*, *geest des levens* en dergelijke, gebezigd wordt, als de Geest die in God, in CHRISTUS, in de Christenen is, of uit en door hen werkt op anderen; *in onderscheiding van* des menschen denkend, gevoelend en willend levensbeginsel, voor zoo verre dat ook *geest* genoemd wordt, maar hem oorspronkelijk door God is ingeschapen, schoon dit vatbaar en bestemd is, om de werking des Heiligen Geestes op te nemen; in *tegenstelling van* het booze beginsel, dat *niet uit God* is, maar in de zondige wereld heerscht, hetwelk, waar het op het uitwendige betrekking heeft, een *geest der krankheid*, een *booze* of een *onreine geest*, waar het op het innerlijke, zedelijke ziet, de *geest der zondige wereld*, de *geest der dwaling*, de *geest des diepen slaaps* genoemd wordt, of ook de *geest*, *die werkt in de kinderen der ongehoorzaamheid*." Bl. 108. »De Geest van God, de Heilige Geest is bij Hem (d. i. bij JEZUS) het inbegrip van alle goede en beste gaven, die de mensch van den Hemelschen Vader kan verwachten, en die Hij ook, op zijne opregte begeerte en bede, van Hem verkrijgen kan." Bl. 125. »Met één woord, de werking des Heiligen Geestes, zoo als JEZUS haar op deze plaatsen voorstelt, die komen zou na zijn heengaan tot den Vader, zoude in zijne geloovigen een geestelijk voortleven en voort-

werken van CHRISTUS zijn, in al zijne kracht, wijsheid, heiligheid, heerlijkheid; met dit onderscheid, dat dezelve in CHRISTUS zelven, die onmiddellijk van God was uitgegaan, volmaakt en geheel Goddelijk was, maar in de zijnen, die hun geestelijk leven van Hem ontvangen hadden, volmaakbaar, en in alle Goddelijke waarheid leidend wezen zoude"; enz. Bl. 203: »Met één woord: dit is de blijvende, voortdurende werking des H. Geestes in de gemeente, dat de Heer, die de Geest is, wel niet in zijne meer uitwendige heerlijkheid, in zijne wondermagt, onfeilbare wetenschap, noch ook in zijne buitengewone lotgevallen, maar in de innerlijke volheid van wijsheid, waarheid en genade, waardoor Hij dan ook eigenlijk het zigtbaar beeld van het onzienlijke zedelijke wezen van God is, tot verlossing, leven en zaligheid, in de zijnen is blijven voortleven, inwonen en werken, tot gedurige herschepping van den mensch en de menschheid, naar het beeld des Vaders; zoodat van dien" (van welken?) »Heiligen Geest, welke alle dingen werkt, nog alle geestelijk leven, dat uit God is, uitgaat, door JEZUS CHRISTUS," enz. Met dit alles (en wij zouden meer zulke plaatsen kunnen bijbrengen) is wel veel gezegd, maar niet veel verklaard en opgehelderd. Wij kunnen ons met den besten wil geene duidelijke voorstelling maken van hetgeen, volgens den Schrijver, de Heilige Geest is, over wiens (of welks) werking hij spreekt. Het eene oogenblik meenen wij eene gestalte te omvatten, het andere oogenblik is het: *nubem pro Junone.* Gaarne geven wij toe (want wij meenen niet de waarheid alleen in bezit te hebben), dat het gedeeltelijk aan ons hapert. Maar zoo dit het geval is, dan is het ook te vreezen, dat anderen eveneens over eenige duisterheid zullen klagen, en daarom zouden wij wel wenschen, dat de geleerde Schrijver, al had hij dan ook minder woorden gebruikt, de zaak helderder, of liever, want dit is het regte woord, bevattelijker had uitgedrukt. Een onderzoek naar de werking van den Heiligen Geest heeft uit den aard der zaak zijne moeijelijkheden. Maar zal men voor anderen de zaak duidelijk maken, dan moet in de

eerste plaats tusschen schrijver en lezers bepaald en vastgesteld worden, wat men te denken heeft over de zaak, welker werking zal worden beschreven. Zoolang aan deze voorwaarde niet voldaan is, tast men in het onzekere rond, en wandelt men in een schemerlicht. Meenden wij nu die duidelijkheid en bevattelijkheid in de mededeeling der resultaten van des Schrijvers onderzoek niet te vinden, welke wij daarin meenden te mogen zoeken, het geldt hier niet de zaak zelve, waarover gehandeld wordt, maar de voorstelling der zaak.

Thans gaan wij over tot de beschouwing van (het *tweede deel*) de leer van JEZUS en de Apostelen aangaande de werking van het woord Gods en van 's menschen zedelijke vrijheid. I. De werking van het woord Gods, volgens de schriften des Nieuwen Verbonds. (Beteekenis der benaming *woord Gods.* De leer van JEZUS aangaande de werking van het woord Gods. De leer der Apostelen dienaangaande. De leer van PAULUS betrekkelijk dit punt. Vergelijking van de leer van JEZUS aangaande de werking des H. Geestes en de werking van het woord Gods.) Doorgaans, zegt de Schrijver, gebruikte JEZUS de benaming *woord Gods*, om er de waarheid mede aan te duiden, die Hij zelf van Gods wege mededeelde en verkondigde tot der menschen behoudenis en zaligheid. Met eenige wijziging spraken de Apostelen in denzelfden zin van *woord Gods;* het hoofdbegrip: de van Gods wege verkondigde waarheid ter zaligheid in JEZUS CHRISTUS, is bij allen dezelfde. (Bl. 210.) Wat de werking van het woord Gods betreft, JEZUS achtte dat *woord*, 't welk Hij zelf *was* en *verkondigde* tevens, 't welk Hij wist dat na Hem in de zijnen blijven en door hen werken zoude, van zulk eene kracht te zijn ten leven, dat al wie er vatbaar voor was, die hetzelve hoorde, opnam en bewaarde, er door komen zoude tot een nieuw leven des Geestes uit God, in waarheid, heiligheid, liefde, blijdschap en zaligheid, en dat het, gelijk het reeds tijdens JEZUS' omwandeling op aarde deed, zoo ook vooral na Hem op de nog ongeloovige wereld zóó krachtig zoude werken, dat het de zonde als zonde, als

magt des boozen, zoude openbaren en aldus de wereld brengen tot het geloof, dat God Hem gezonden had; zoodat dan eindelijk allen onderling en met Hem en zijnen Vader in heilige liefde vereenigd zouden worden en Goddelijk volmaakt ten eeuwige leven. (Bl. 224.) Niet anders dachten er des Heeren gezanten over, die in den geest van CHRISTUS aan het woord Gods alle kracht tot volmaking en zaliging der menschen toekenden. En vergelijken wij dan de leer van JEZUS en zijne Apostelen aangaande de werking des H. Geestes en de werking des woords Gods, dan blijkt het, volgens den Schrijver, dat zij, die spreken van eene meer uitwendige en ter zaligheid onvoldoende werking des woords, van eene meer inwendige, bijkomende, bekrachtigende, bekeerende, heiligende en zaligende werking des H. Geestes, als zijnde deze eerst eene eigenlijk Goddelijke werking, — een gevoelen voorstaan, strijdig met de Christelijke waarheid. Aan beide werkingen wordt inderdaad gelijke kracht, dezelfde invloed op de bekeering, verlichting, heiligmaking en zaligheid des menschen toegekend. (Bl. 241.) Daarop wordt de treffende *gelijkheid* aangewezen, welke wij bij vergelijking dezer beide verschillende werkingen kunnen opmerken. — Nu volgt II. De werking der zedelijke vrijheid des menschen, volgens de schriften des N. V. (Over het begrip, dat bij dit onderzoek aan de benaming *zedelijke vrijheid des menschen* moet gehecht worden. De leer van JEZUS aangaande de werking van 's menschen zedelijke vrijheid. Leer der Apostelen dienaangaande. Leer van PAULUS hieromtrent. Over de kracht des geloofs, als mede behoorende tot de werking van 's menschen zedelijke vrijheid.) Volgens THODEN VAN VELZEN is zedelijke vrijheid »dat vermogen in den mensch, waardoor hij uit eigen keuze, met bewustheid van eigen wilsbepaling, de middelen, die God hem ter ontwikkeling en vorming van zijnen zedelijken en Goddelijken aanleg geeft, kan afslaan of aangrijpen; waardoor hij steeds ongedwongen, uit eigen vrije innerlijke beweging, handelen en zedelijk kan werkzaam zijn; waardoor hij, ook bij de hoogst mogelijke vorderingen in het geestelijke

leven, ook als hij geleerd heeft als van zelve Gods wil te doen, zich bestendig bewust is, zelf de bewegende en uitwerkende oorzaak van die volmaaktheid, van alle zijne zedelijke handelingen en daden te zijn en te blijven." Het is de leer van onzen Heer, dat er eene werking der zedelijke vrijheid des menschen is, waardoor deze niet slechts in staat is, om uit eigen keuze het goede zoowel als het kwade te volgen, maar waardoor hij zich ook bewust kan en moet zijn, zonder dwang en uit eigen voortdurende beweging zich te ontwikkelen, het zondige, dat in hem is, te bestrijden, ja der Goddelijke volkomenheid, waarvoor hij bestemd is, deelachtig te worden. CHRISTUS schrijft, van uit het subjective standpunt, eene, alle trappen des geestelijken levens doorgaande werking toe aan des menschen zedelijke vrijheid, die wij in zijnen geest zouden kunnen noemen: eene den mensch oorspronkelijk inwonende Godskracht, welke, wanneer hij hare leiding volgt, hem brengt tot volmaking en zaligheid. (Bl. 268.) Bij de Apostelen zien wij de werking der zedelijke vrijheid van den mensch niet zoo sterk uitkomen, omdat zij zich niet zedelijk volmaakt gevoelden, gelijk hun Heer, en de Geest, die over hen was uitgestort, hen drong, om bovenal van de in CHRISTUS geopenbaarde genade Gods te spreken. Ook de Apostelen ontkenden evenwel geenszins eene magtige werking van 's menschen zedelijke vrijheid, hetgeen vooral ook duidelijk blijkt uit de wijze, waarop zij spraken over het *geloof*.

Dit tweede deel getuigt van des Schrijvers diepen blik in de Evangelische waarheid. Het is de zelfstandige Christelijke denker, die hier spreekt, en toont, dat hij de betrekking, waarin de mensch tot de in CHRISTUS geopenbaarde waarheid staat, goed heeft begrepen. Men zal hier menig' belangrijken wenk vinden, en veel in een helder licht zien geplaatst, wat niet altijd even helder en begrijpelijk wordt voorgesteld.

Wij wenden ons tot de beschouwing van (het *derde deel*) de leer van JEZUS en de Apostelen aangaande de betrekking van de werking des Heiligen Geestes tot die van het

woord Gods en van 's menschen zedelijke vrijheid. I. Leer van JEZUS en de Apostelen aangaande de betrekking van de werking des H. Geestes tot die van het woord Gods. (Beide werkingen staan dikwijls nevens elkander. Het woord Gods is een gevolg van de werking des Heiligen Geestes. De H. Geest is eene vrucht van de werking van het woord Gods. »De Heilige Geest, zegt de Schrijver, komt dikwijls voor als de oorzaak en bronwel des woords Gods, die zijnen invloed in dat woord openbaart; maar ook wederkeerig, het woord is menigmaal de kracht, waardoor de Heilige Geest wordt opgewekt, gewerkt en versterkt," (zie bl. 309) en later geeft hij als reden, waarom dezelfde kracht tot vernieuwing, heiliging en zaligheid des menschen zoowel aan den H. Geest, die alles in allen werkt, als aan het woord Gods, dat eene kracht is tot zaligheid voor een iegelijk die gelooft, wordt toegeschreven, deze op: »daar de H. Geest door dat magtige woord Gods werkt, waarin dezelve zich natuurlijk moet openbaren, en wederkeerig dat woord den H. Geest werkt, dat nieuwe herscheppende, Goddelijke beginsel des levens, waaruit van zelve alle volmaaktheid en zaligheid voortvloeit." (Bl. 320.) Maar hiermede is het vraagstuk niet opgelost. De Schrijver gaat verder en toont aan, dat de werking des H. Geestes en des woords Gods in de eerste plaats is eene werking van God, ten tweede eene werking van CHRISTUS, ten derde eene werking der geloovigen in of der gemeente van CHRISTUS, eindelijk ook toegekend wordende aan de groote daadzaken van Gods openbaring in CHRISTUS, en met dezelve ten naauwste verbonden. Het resultaat is, dat er in God een oorspronkelijk, zelfstandig, eeuwig, volmaakt beginsel des levens in waarheid, heiligheid en liefde woont; hetwelk, in zoo verre Hij het op zijne schepselen laat werken en hun naar gelang hunner vatbaarheid mededeelt, volgens het spraakgebruik in de Heilige Schriften, *Heilige Geest* genoemd wordt; dat de Allerhoogste dit beginsel des levens vooral in de volheid der tijden, door middel van JEZUS CHRISTUS, heeft medegedeeld, eerst aan de getuigen van zijne magtige

en heilige daden en aan hunne onmiddellijke discipelen, dan ook aan de gansche gemeente dergenen, die in CHRISTUS gelooven, zoodat van dien tijd af, gedurende alle volgende eeuwen, de Heilige Geest van God, nu eens als eene hoogere aandrift en kracht, dan weder als doorgaande zin, als het beginsel van datzelfde zelfstandige, blijvende, eeuwige Goddelijke leven, in die gemeente woont en zich openbaart. — Het woord Gods is en blijft het magtigste werktuig des H. Geestes in de gemeente, om al wat er van dat Goddelijke leven haar inwoont te bewaren, op te wekken, te zuiveren, te volmaken, en ook aan anderen, die er nog van verstoken zijn, mede te deelen. De hoofdkracht des H. Geestes is gelegen in het woord Gods. Werking van den H. Geest en werking van het woord Gods zijn onderscheiden; de eerstgenoemde is eene *persoonlijke*, de laatstgenoemde eene *instrumenteele* werking. (Zie dit uitvoeriger uiteengezet, bl. 349—368.) Ref. meent hierbij te moeten aanmerken 1°. dat het denkbeeld, door den Schrijver aan het woord: »Heilige Geest van God" gehecht, op deze wijze te weinig bepaald is, gelijk dan ook zijne uitdrukkingen en geheele voorstelling van eenige onbestemdheid niet zijn vrij te pleiten; 2°. dat werking van den Heiligen Geest nu eens in den actieven, dan eens in den passieven zin genomen wordt; 3°. dat de werking van het woord Gods, juist omdat zij eene instrumenteele werking is, in den grond beschouwd, niet kan onderscheiden worden van die des H. Geestes.

De Schrijver gaat nu over tot II. de leer van JEZUS en de Apostelen aangaande de betrekking van de werking des H. Geestes tot die van 's menschen zedelijke vrijheid. Hij handelt afzonderlijk over de wijze, waarop, volgens hunne leer, de werking des H. Geestes door den mensch wordt opgenomen, en waarop de H. Geest werkt in den mensch, die dat Goddelijke levensbeginsel reeds opgenomen heeft. Met betrekking tot het eerste toont hij aan, dat de werking des H. Geestes in 't algemeen zedelijk onwederstaanbaar is, in zoo verre dezelve met 's menschen aanleg overeenkomt; dat nogtans de mensch eigenwillig de werking des

H. Geestes *kan* wederstaan; en dat het daarom ook met 's menschen vrijen wil gepaard gaat, wanneer hij den H. Geest op zich laat werken. Met betrekking tot het tweede doet hij ons zien, dat de oorspronkelijke vrijheid des menschen, waardoor hij de werking des H. Geestes kan wederstaan of verlevendigen, geenszins door die werking in hem wordt weggenomen; dat deze werking in den mensch niet de werking is van een hem vreemd, maar van zijn eigen beginsel des levens; dat de innerlijke noodzakelijkheid in den mensch, die den H. Geest deelachtig is, *één* is met die ware en wezenlijke vrijheid, waarvoor hij bestemd is. Uit volle overtuiging noemen wij de bewerking van dit gedeelte allervoortreffelijkst, en zouden de lezing der verhandeling dringend aanbevelen, al was het slechts om hetgeen de Schrijver hier geschreven heeft. — Na eene korte beoordeeling der verschillende gevoelens aangaande het behandelde onderwerp eindigt de Schrijver met een gepast besluit.

Ons oordeel over het geheel komt kortelijk hierop neder, dat wij het anthropologische deel dezer verhandeling hooger *stellen*, dan het pneumatologische. Waar de Schrijver handelt over 's menschen zedelijke vrijheid, hare werking en de betrekking, waarin deze werking staat tot die van den H. Geest, daar is de voorstelling helder, daar volgden wij den Schrijver met waar genot in zijne Evangelische en wijsgeerige beschouwingen. Wij geven den Heer THODEN VAN VELZEN evenwel in bedenking, of niet hier en daar eenige meerdere beknoptheid kon gewenscht worden. De verhandeling is niet vrij van eene zekere breedsprakigheid, waaraan wij het toeschrijven, dat de Schrijver nog al eens in herhalingen valt, door het vroeger gezegde te zamen te vatten en al weder met andere en mindere woorden weder te geven. De duidelijkheid wint er natuurlijk bij, als de stijl kernachtig en de voorstelling beknopt is. Voorts erkennen wij gaarne, dat er over het geheele stuk een gloed ligt verspreid, die als weêrschijn van de geestdrift, waarmede de Schrijver bij de behandeling van dit hoogst belangrijk onderwerp bezield was, den lezer medesleept, en

bij het einde onwillekeurig het gelezene nogmaals doet overzien.

Wanneer wij deze beide verhandelingen vergelijken, dan vinden wij natuurlijk wel punten van overeenkomst, maar vooral ook punten van verschil.

Met betrekking tot den vorm hebben de beide Heeren hierin denzelfden weg bewandeld, dat zij een kort overzigt laten voorafgaan over de geschiedenis van de verschillende gevoelens aangaande het onderwerp hunner verhandeling. Overigens is de door STEMLER gekozene verdeeling wel zoo eenvoudig mogelijk, maar aan die van THODEN VAN VELZEN geven wij de voorkeur, omdat zij meer voordeel biedt voor eene alzijdige beschouwing der zaak.

De methode dezer beide Heeren komt in sommige punten overeen. Beiden maken zij een juist gebruik van de schriften des O. Verbonds; beiden beschouwen de leer van JEZUS en van zijne verschillende Apostelen telkens afzonderlijk. Het groote verschil, dat er tusschen hen bestaat, geldt vooral de houding, welke zij aannemen. STEMLER gaat *polemisch* te werk, THODEN VAN VELZEN *thetisch*. De laatste kan daardoor rustiger voortgaan met zijn onderzoek, dan dit bij de door STEMLER gekozene methode mogelijk was. Bij THODEN VAN VELZEN is nog opmerkenswaardig en navolgenswaardig, dat op de geschiedkundige werking des H. Geestes een oog is geslagen, wat wel door STEMLER niet geheel is vergeten, maar minder op den voorgrond gesteld.

Het standpunt, waarop beide Heeren staan, is geheel verschillend, ja in zekeren zin is de verhandeling van den een' gerigt tegen die van den anderen. STEMLER polemiseert tegen de beschouwingswijze, van welke THODEN VAN VELZEN niet afkeerig is, en deze kan zich niet in alles met de door STEMLER voorgedragene opvatting vereenigen. De eene verhandeling te lezen, de andere niet in te zien, is dus eene zeer eenzijdige handelwijze. Men behoort beide te vergelijken, om tot de geheele waarheid

te komen. De eene verhandeling maakt de andere noodzakelijk. Wat wij bij STEMLER grondiger, naauwkeuriger gewenscht hadden, vonden wij bij THODEN VAN VELZEN met meer zorg bewerkt (dit geldt vooral van de zedelijke vrijheid des menschen, hare werking en de betrekking tusschen deze werking en die van den H. Geest). Daarentegen zochten wij weder bij THODEN VAN VELZEN te vergeefs, wat STEMLER ons bood (bij het pneumatologische). Bij beiden is de werking van den H. Geest eene *Goddelijke* werking; in de bepaling van de betrekking, waarin de Heilige Geest tot het Goddelijke wezen staat, wijken zij van elkander af. Beiden noemen de werking van den H. Geest eene *persoonlijke*, maar STEMLER in een' geheel anderen zin, dan THODEN VAN VELZEN. Beiden noemen die werking eene *voortdurende*, maar THODEN VAN VELZEN drukt niet zoo op het onderscheid tusschen buitengewone en gewone werkingen en gaven, gelijk STEMLER dit doet. Bij beiden is het ontvangen van den H. Geest afhankelijk van het geloof in CHRISTUS, maar bij THODEN VAN VELZEN komt het veel meer uit »dat de Heilige Geest in de Christenen geheel van hunne gemeenschap met CHRISTUS, dus van Hem, afhankelijk is," en »dat de werking des H. Geestes zóó onafscheidelijk behoort tot alles, wat zijn persoon, het doel zijner komst en zijn geheele werk ter verlossing der menschheid kenmerkt, dat de Heer zich dit alles geen oogenblik zonder de werking des Heiligen Geestes gedacht kan hebben, die in het wezen der zaak sinds zijn verscheiden van de aarde geheel één is en dezelfde met zijne eigene geestelijke regering, die alle eeuwen zal verduren, tot dat het volmaakte Godsrijk zal gekomen zijn." Bij beiden is de werking des woords Gods onderscheiden van die des H. Geestes, maar volgens STEMLER is Gods woord het *middel waardoor*, volgens THODEN VAN VELZEN het *werktuig waarin* de H. Geest werkt, een verschil, dat oppervlakkig beschouwd geen verschil schijnt, maar waarvan bij eenig nadenken de gevolgtrekkingen niet onbelangrijk zijn. Beiden nemen eene door de werking van den H. Geest niet belemmerde werking der zedelijke

vrijheid aan, maar STEMLER spreekt toch nog van eene onmiddellijke werking des Geestes, waardoor hij genoodzaakt wordt nog afzonderlijk aan te toonen, dat er tusschen beide werkingen geen strijd bestaat, terwijl THODEN VAN VELZEN, door geene eigenlijk gezegde onmiddellijke werking des H. Geestes toe te laten, ook niet opzettelijk de moeite behoeft te nemen om een' schijnbaren strijd tusschen beide werkingen op te lossen.

Wij zien hier derhalve, bij overeenstemming, ook groote verscheidenheid. Wij zouden die ook kunnen aanwijzen in de exegetische onderzoekingen, maar daardoor te uitvoerig worden. Beiden betoonen zich vijanden eener laxe en flaauwe verklaring van de H. Schrift. Beiden betoonen zich vrienden van een echt wetenschappelijk onderzoek, en de een geeft den ander niets toe, waar het er op aankomt te toonen, dat de waarheid ook in liefde kan gezocht worden.

En is nu de zaak uitgemaakt? Zoo vraagt natuurlijk ieder, die van deze beide verhandelingen gehoord heeft. De verhandelingen zelve antwoorden ontkennend, en met dat antwoord vereenigt zich het Genootschap, dat aan beide Heeren den gouden eerepenning heeft toegewezen, en deze verhandelingen heeft uitgegeven *tot opwekking van verder wetenschappelijk onderzoek.* Ref. gelooft, dat wij door het werk der Heeren STEMLER en THODEN VAN VELZEN eene groote schrede genaderd zijn tot de oplossing van het moeijelijke vraagstuk, maar dat de punten, waarin beiden verschillen, op nieuw zullen moeten onderzocht worden, aangezien òf de Heer STEMLER, òf de Heer THODEN VAN VELZEN, hetzij geheel, hetzij gedeeltelijk, moet gedwaald hebben in hetgeen hij over den Heiligen Geest en diens werking in betrekking tot het woord Gods geschreven heeft. Wij wagen het niet, hier iets te beslissen. Dit slechts houden wij voor zeker, dat de beantwoording der vraag altijd iets zal te wenschen overlaten, zoo niet wordt onder het oog gehouden: 1°. Dat de bepaling der werking van den Heiligen Geest onbepaald en onbestemd blijft, als niet vooraf wordt aangewezen, in welke betrekking de Heilige

Geest tot het Goddelijk wezen staat. Men moet dan eene schrede verder gaan dan het terrein der zoogenaamde Bijbelsche Theologie, en de resultaten der exegese dogmatisch bewerken. 2°. Dat de werking van het woord Gods geene zelfstandige, van die des H. Geestes onderscheidene werking is, als wij haar voor eene *instrumenteele*, en het woord Gods voor *middel waardoor* of *werktuig waarin* de H. Geest werkt, moeten houden. Als een krijgsman met het zwaard in de vuist zijnen vijand eene doodelijke wonde slaat, is dan de werking van het zwaard onderscheiden van de werking der krachtige hand, die het zwaard hanteert? Wij kunnen wel zeggen: het zwaard wondde; ook wel: de hand des krijgsmans wondde; maar de hand van den krijgsman (natuurlijk eigenlijk de wil des krijgsmans, die zijne hand opheft en het zwaard vasthoudt,) is hier oorzaak, het zwaard middel of werktuig, en de onderscheiding tusschen werking des zwaards en werking der hand, die het zwaard bestuurt, is onjuist. *Het woord Gods is het zwaard des Geestes.* Ergo.

Wij eindigen met de betuiging, dat wij uit deze verhandelingen veel hebben geleerd; over menig punt is ons een helder of helderder licht opgegaan. Wij roemen de vrijmoedigheid, waarmede beiden hebben gesproken, de kennis van den zin en den geest der Heilige Schriften, van welke beide verhandelingen op vele plaatsen de schoonste getuigenis afleggen. Wij danken eindelijk het Haagsche Genootschap, dat het op eene echt liberale wijze aan beide Heeren het eermetaal heeft toegewezen. Het heeft daardoor op nieuw duidelijk getoond, groot belang te stellen in zelfstandig onderzoek der waarheid, en bij alle verschil van standpunt het goede op te merken en te waardeeren, wat aan elke rigting eigen is.

De Handhaver der Hervormde Godsdienst, in Vertoogen. Iste Deel. Te Rotterdam, bij van der Meer en Verbruggen. 1843. *In gr. 8vo. X en* 416 *bl. f* 2-60.

De ongenoemde Schrijver van het weekblad, waarvan de eerste afdeeling voor ons ligt, werd tot de uitgave opgewekt door de opmerking van de vele twisten en oneenigheden, die in onze dagen de vaderlandsche kerk beroeren. Bedroefd over de afwijkingen van de eerste Hervormde (d. i. Dordsche) leer, en tevens bekommerd over den noodlottigen invloed, die deze konden uitoefenen op het geloof en de zielrust des gemoedelijken Christens, vormde hij het plan, om de leer, door onze vaderen omhelsd, weder te verdedigen, en aan onze tijdgenooten aan te prijzen. Het eerste blad is aan de nadere ontwikkeling van het eigenlijke doel des Schrijvers gewijd.: »Hij wil de voornaamste leerstukken der Hervormde kerk van den grond ophalen, en zich bij de zoodanigen het langste ophouden, die in onzen tijd het meeste tegenspraak ontmoeten. Hij zal dit doen op eene eenvoudige en tevens onderhoudende wijze, wenscht ook brieven te ontvangen en te beantwoorden van lezers, die van hem van gedachten verschillen, en rigt zich hoofdzakelijk naar het weekblad, *de Christen*, in 1772 te *Utrecht* uitgekomen." — De billijkheid gebiedt hier bij te voegen, dat hij niet voornemens is, iedere uitdrukking, in onze symbolische boeken voorkomende, voor zijne rekening te nemen, zijne lezers niet *formulier* — maar *Bijbelsch* regtzinnig maken wil, en de formulieren naar den Bijbel wenscht te verklaren. (Het spreekt echter van zelf, dat vooruit bij den Schrijver het resultaat reeds vast staat: Hervormd-Bijbelsch.) Hij meent eindelijk, dat de vorderingen in allerlei wetenschappen, vooral in de wijsbegeerte, geenszins daartoe leiden, om de opgevatte taak noodeloos of onvolvoerbaar te maken.

Ingevolge dit plan wordt nu in dit Deel gehandeld over de Godsdienst, de H. Schrift, Gods bestaan, wezen en werken. Over de eigenlijke leer van zonde, verlossing en dankbaarheid zal later gesproken worden. De Schrijver kan vooralsnog niet bepalen, hoevele vertoogen daartoe zullen noodig zijn. — Wat de inrigting van zijn werk betreft, heeft hij vrij getrouw het opgegeven voornemen volvoerd.

Over het noodzakelijke en wenschelijke van een' arbeid, als de zijne, hebben wij onze gedachten niet mede te deelen. In zeker opzigt kunnen wij beide toestemmen, schoon gedeeltelijk van andere beginselen, dan die des Handhavers, uitgaande. Doch waar eene zoo gewigtige taak wordt opgevat door iemand, die zichzelven beschrijft »als ge-»noegzaam geoefend om dit werk te aanvaarden," daar mag men aan zijn geschrift nog al eenige eischen doen. Dit ten minste zal men mogen verwachten, dat zijn geschrijf ter zake diene, onpartijdig zij, en op de hoogte der wetenschap sta.

Wat het eerste betreft, trok het al dadelijk onze aandacht, hier zooveel omgehaald te vinden, dat bij geene stukken na met de oude Hervormde leer kan worden in verband gebragt. Wij wijzen ten proeve op Vertoog 4—9, waar over de natuurlijke Godsdienst en de echtheid der Bijbelboeken wordt gehandeld. Waar is hier toch het karakteristiek Hervormde? Zoo wij ons op het standpunt des Handhavers stellen, dan wil hij alleen de kenmerkende leerstukken der Gereformeerde gemeente verdedigen. Maar *dit* gelooven immers Socinianen, Arminianen enz. ook? Even zoo is het met een groot gedeelte van hetgeen hij aangaande Gods eigenschappen, voorzienigheid en werken mededeelt, zoo men slechts de leer der Praedestinatie en der Drieëenheid uitzondert. Wij weten wel, dat in het tweede Deel beter aan onzen eisch zal voldaan worden. De aard der onderwerpen, dáár te behandelen, brengt dit van zelf mede. Maar daarom vragen wij nogmaals: waarom zoo veel omgehaald, dat met het doel des Schrijvers in geene de minste betrekking staat? Het kan zijn, dat wij ons vergissen: maar bij het lezen kregen wij den indruk, als wilde een oud, streng Gereformeerd Predikant aan zijne lezers een populair systema van natuurlijke en stellige Godgeleerdheid mededeelen, geheel op de kerkelijke leest geschoeid, en daarbij zoo wat op de bedenkingen van anderen acht slaan.

Even min kunnen wij op des Schrijvers *onpartijdigheid* roemen. Onpartijdigheid brengt mede, dat men de be-

denkingen der tegenpartij voorstelle in al hare kracht. Maar wij vragen aan ieder, die eenigzins bekend is met den aard der zaak, of b. v. de flaauwe Heer ANTI-NICAENUS een waardig representant der latere uitlegkundige en wijsgeerige bedenkingen tegen de kerkelijke Triniteitsleer is te achten? Zijn de vijanden, die de Handhaver bestrijdt, niet beter gewapend, hij behoeft ook van zijne zijde niet om te zien naar zwaar geschut. — Onpartijdigheid brengt niet minder mede, dat men de ingebragte bedenkingen grondig wederlegge. Eene proeve, hoe weinig dit hier geschied is, vinden wij in de behandeling van de persoonlijkheid des H. Geestes.

Allerminst prijst zich het werk van eene wetenschappelijke zijde aan. De Schrijver heeft zoo weinig acht geslagen op hetgeen er in de laatste jaren in het gebied der Godgeleerdheid, vooral in het naburige *Duitschland*, gedeeltelijk zelfs ter handhaving der Hervormde leer is gedaan, dat zijn geschrift bijna den indruk op ons maakt, als ware hij in het begin dezer eeuw ingesluimerd, en na 40 jaren geslapen te hebben, eensklaps door het krijgsgerucht in onze kerk ontwaakt, en aangespoord, om in der haast naar de wapenen uit de voorraadkamer der oude polemiek te grijpen. Wij kunnen, bij een oog op het publiek, dat hij zich voorstelde, wel geene eigenlijke geleerde onderzoekingen van hem verwachten, maar wel, dat hij populaire resultaten geve van geleerden vóórarbeid op de hoogte en naar de behoeften des tijds. Intusschen moeten wij eerlijk verklaren, daarvan al zeer weinige voorbeelden te hebben aangetroffen. Voorbeelden mogen het staven. Een later Pantheïsme, dan dat van SPINOZA, schijnt hij niet te kennen, bl. 53, daar toch de nieuwe speculative philosophie aan dit beginsel, ook waar zij het voorstond, eene geheel andere rigting heeft gegeven. NUYS KLINKENBERG is het beste, dat hij aangaande dit onderwerp den denker weet aan te bevelen. — ANTI-NICAENUS, een Predikant, heeft nog nooit zoo diep nagedacht (bl. 313) om te weten, dat *Jesaia* LXIII: 9, 10 door onze Godgeleerden voor de Triniteit werd aangevoerd,

en de niet minder grondige Handhaver bewijst het hem door weinig meer dan bloote aanhaling: terwijl partij niets anders heeft in te brengen dan het veelbeteekenende EI (bl. 312), of het diepzinnige woordeke *wat?* (bl. 314). Bepaalde kenteekenen ter onderscheiding van het plaatselijke en tijdelijke in den Bijbel geeft hij nergens op. Even willekeurig is het, als hij elders op grond van innerlijk gevoel en ervaring zekere verklaring van *Rom.* VII bouwt. En wilde de Schrijver aantoonen, dat de Bijbelsche geschiedenis waarlijk geloofwaardig, niet mythisch te verstaan is, voorzeker zou niemand, die eenigzins van nabij en in bijzonderheden bekend is met hetgeen daaromtrent in den laatsten tijd is voorgevallen, zoo geschreven hebben, als hier geschiedt. — De Schrijver tracht deze bedenking, waarvoor uit ieder vertoog bewijzen bij te brengen waren, wel te ontduiken door de opmerking, dat hij de oude bedenkingen veel grondiger dan de nieuwe vindt, maar ieder, die, met den geest des nieuweren tijds doorvoed, zijne Handhaving leest, zal den indruk ontvangen, dat hij laatstgenoemde weinig meer, dan bij name kent. Vooral schijnt de latere wijsbegeerte hem geheel onbekend, en de school der nieuwe Grammaticale Exegese, het eerst door den voortreffelijken WINER ontsloten, nimmer door hem betreden te zijn.

Het zij verre van ons, 's mans goede bedoeling en zekere liberaliteit in zeg- en zienswijze op zijn standpunt voorbij te zien. Welligt zal over een' volgenden jaargang ons oordeel gunstiger kunnen zijn. Maar in het belang der zaak, die hij voorstaat, hadden wij voor onze dagen iets beters gewacht en gewenscht.

Het gezag der Apostelen volgens de eerste Christenleeraars; eene verdediging der voorstelling daarvan in zijne Verhandeling over de Kerkelijke Overlevering, tegen den Hoogleeraar H. E. VINKE, *door* J. H. STUFFKEN, *Theol. Doct. en Predikant te Haaften.*

Te Zaltbommel, bij J. Noman en Zoon. 1844. *In gr. 8vo.* 101 *bl. f* 1-20.

Het, in N°. 16 des vorigen jaars, bl. 726-731 aangekondigde, *Antwoord aan de Redactie van het Tijdschrift, Waarheid en Liefde* enz. door H. E. VINKE, Hoogleeraar te *Utrecht*, heeft den Heer STUFFKEN tot schrijven opgewekt, en het werkje, dat wij bij dezen aankondigen, is de vrucht van die opwekking. Zoo brengt het eene woord het andere voort. »Gelijk de Heer VINKE, »(zegt STUFFKEN) zich verpligt rekende om, in weerwil »van zijnen afkeer van twisten en twistschriften, te be»wijzen, wat hij omtrent mij beweerd had, alzoo gevoelde »ik mij gedrongen om aan te toonen, dat hij niet bewezen »heeft, wat hij bewijzen wilde; ofschoon ik liever ge»wenscht had den tijd, daartoe gevorderd, aan iets an»ders te kunnen besteden, dan aan de verdediging van »hetgeen reeds voor bijna vier jaren in het licht versche»nen was." En STUFFKEN heeft onzes inziens wél gedaan met, in navolging van den Hoogleeraar, ook zijne bedenkingen openbaar te maken; want daar zij geheel wetenschappelijk zijn en met de meeste bescheidenheid en waardigheid worden voorgedragen, zoo heeft hij der waarheid voordeel gedaan zonder der liefde nadeel toe te brengen, en tevens een twistschrift geleverd, hetwelk niet minder dan dat des Hoogleeraars van blijvende waarde voor de wetenschap kan worden gerekend. Hij volgt den Hoogleeraar op den voet, eerst. blz. 12-49 antwoordende op de vraag: *welk gezag hebben de Apostolische vaders aan de Apostelen als Leeraars toegekend?* daarna bl. 49 verv. op de vraag: *welk gezag hebben de Apostolische vaders aan de Schriften der Apostelen toegekend?* op beide punten pogende te doen zien, dat de Heer VINKE niet bewezen heeft wat hij wilde bewijzen.

Ref. zal het niet wagen, tusschen deze beide waarlijk geleerde en bekwame pleiters uitspraak te doen; maar erkent dat hij van beiden heeft geleerd; en, ofschoon meer overhellende naar de zijde van STUFFKEN dan naar die

van VINKE, dat hij noglans verre is van het gewigt te miskennen van vele opmerkingen, door den Hoogleeraar medegedeeld. Bij voortgezet, even kalm en waardig onderzoek zal de Tijd ook hier wel het best beslissen kunnen wat waarheid is; en een iegenlijk kieze intusschen voor zich zelven, maar hij kieze op goede gronden, gelijk VINKE en STUFFKEN beide gedaan hebben. Dit laatste geschiedt nog niet zoo algemeen, als wel behoorde; want had het plaats, een VAN DER WILLIGEN, een STUFFKEN enz., die in bekroonde Verhandelingen de resultaten van een naauwgezet en zelfstandig onderzoek hebben nedergelegd, zouden niet door zoo velen zoo luide veroordeeld geworden zijn en nog veroordeeld worden, als plaats heeft gehad en heeft. Een onbevangen en eerbiedig exegetisch of historisch onderzoek naar de waarheid van geschiedkundige feiten, meeningen enz. kan nimmer nadeel doen aan het ware Christendom. Waarom zou men het dan niet zijnen vrijen gang laten? waarom de wetenschap aan banden willen leggen of haar verlagen tot den rang eener dienares van vroegere meeningen, die welligt den toets van scherpe wetenschappelijke critiek niet eens kunnen doorstaan! — Onbekookte meeningen zinken spoedig en van zelve terug in het niet, waaruit zij voortkwamen; maar voor zoo veel zij bruikbare grondstoffen inhielden, blijven deze bij den ondergang overig, om naderhand tot voltooijing van den tempel der waarheid gebezigd te worden. Men late dus de wetenschap vrij in hare bewegingen; en wie zich op hare beoefening toelegt, hij trede in het spoor van eenen VINKE, STUFFKEN enz., parende geleerdheid aan zelfstandigheid en zelfstandigheid aan gematigdheid en liefde. Zóó zullen wij vooruitkomen, terwijl Synodale banden voor Leeraren en Hoogleeraren slechts stilstand kunnen bewerken; en stilstand gelijk staat met achteruitgang.

Grondbeginselen der Natuurkundige Wetenschappen door A. M. CONSTANT DUMÉRIL. *Uit het Fransch vertaald en*

met Aanteekeningen vermeerderd, onder medewerking van J. A. B. KUIJPER VAN WASCHPENNING, *corresponderend Lid van het Genootschap der Natuurkundige Wetenschappen te Groningen. Met 33 Platen, meer dan Zevenhonderd onderscheidene Voorwerpen bevattende. Te Breda', bij* F. P. Sterk. 622 *bl. f* 12-:

De naam van DUMERIL doet reeds een gunstig denkbeeld betrekkelijk dit werk opvatten. Eene nadere beschouwing, welke wij van hetzelve zullen geven, zal den lezer in dit opzigt niet te leur stellen. Men wachte zich echter van hier meer te willen vorderen, dan hetgeen de aard van het behandelde onderwerp toeliet. In een' tijd, als den onzen, waarin de natuurkundige wetenschappen zulk een' verbazenden omvang verkregen hebben, een werk te leveren, hetwelk al de grondbeginselen dier wetenschappen bevat, is geene gemakkelijke taak, indien het, bij doelmatigheid en nuttigheid, tevens beknoptheid paren moet. Intusschen meenen wij het daarvoor te moeten houden, dat de Schrijver deze moeijelijke taak op eene loffelijke wijze heeft vervuld en alzoo de vertaling van zijn werk in onze taal allezins wenschelijk te noemen was. Voor hen toch, die het uitgestrekte veld der Natuur willen leeren kennen, waarop zij leven en waarvan zij zelve een belangrijk deel vormen, — voor hen is dit werk van het hoogste belang. Niet slechts zij, die zich aan de geneeskundige wetenschappen wijden, maar ook zij, die op eene verlichte beschaving aanspraak willen maken en wien het, door hunne maatschappelijke betrekking, niet gegeven is dieper in natuurkennis door te dringen, zullen in dit werk nut en genoegen smaken. Het kan niet genoeg gezegd worden, dat natuurkennis den mensch veredelt en hem tot die zelfkennis voert, welke het voornaamste doeleinde van zijn bestaan mag genoemd worden.

Wij willen in het belang van dezen eene korte analyse van dit boek geven, waardoor het zich als van zelf zal aanbevelen.

Onder de wetenschappen, welke in dit werk behandeld worden, behooren de Natuurkunde (*Physica*) de Scheikunde (*Chemia*) de Ontleed- en Natuurkunde van Planten en Dieren (*Anatomia et Physiologia Plantarum et Animalium*) de eerste begrippen der Delfstofkunde (*Mineralogia*) en aanhangige wetenschappen, zoo als de Proefkunde (*Docimasia*), de Kristallen-Leer (*Crystallographia*) de Metaalkunde (*Metal-*

ergia), de kennis der Aardlagen (*Geognosia*), gelijk mede het voornaamste der Plant- en Dierkunde (*Botanica et Zoologia*).

Het werk is in drie Afdeelingen gesplitst, waarvan de eerste, bij eenige voorafgaande algemeene beschouwingen, de leer der onbewerktuigde, de tweede de bewerktuigde ligchamen, de derde de Dierkunde bevat.

In het eerste Hoofdstuk (§ § 1—9) worden het doel der natuurlijke geschiedenis, hare betrekking tot andere wetenschappen en de wijze harer beoefening behandeld.

Het 2de Hoofdst. (§ § 10—20) bevat de verdeeling der ligchamen in onbewerktuigde of levenlooze, en in bewerktuigde of levende.

De algemeene wetten der Natuur, de onbewerktuigde ligchamen in 't algemeen, hunne rangschikking, en de middelen, welke hen leeren kennen, vormen den inhoud van het 3de Hoofdst. (§ § 21—99.) Hier vinden wij onder andere de warmte, het licht, het electrum en den zeilsteen beschouwd en hunne verschillende krachten overwogen. Over de warmte en het licht hadden wij gaarne eene meerdere ontwikkeling verlangd, b. v. over den aard van het licht en de daaromtrent nog tegenwoordig bestaande verschillende gevoelens der natuurkundigen.

Het 4de Hoofdstuk (§ § 100—228) loopt over de onbewerktuigde ligchamen. Men ontmoet hier eene beknopte maar tevens juiste beschouwing van verschillende onderwerpen. Beurtelings vinden hier eene plaats de enkelvondige weegbare, natuurlijk gasvormige ligchamen; de enkelvoudige, natuurlijk niet gasvormige en niet metaalachtige; de metalen; de zamengestelde ligchamen uit twee meestal verbrande of met zuurstof verbondene grondstoffen; over die uit drie of vier grondstoffen, waaronder de zouten, steenen, rotssteenen, fossiliën en hetgeen de Aardkunde oplevert. Bij eenige der laatste punten hadden wij eene meerdere uitvoerigheid verlangd. Zoo missen wij bij de Aardkunde de mikroskopische waarnemingen van EHRENBERG en bij de beschouwing der Vulkanen de belangrijke Vuurbergen, welke in *Zuid-Amerika* en den *Indischen Archipel* gevonden worden.

De tweede Afdeeling, welke de eerste in uitvoerigheid verre overtreft, bevat de bewerktuigde of levende ligchamen. In het vijfde Hoofdstuk (§ § 229—242) wordt het begrip van leven aangeduid, benevens het onderscheid tusschen dieren en planten. Door levenskracht moet volgens den Schrijver

verstaan worden, »een geheel van krachten, een gevolg van zeer verschillende werkingen en afwisselende verschijnselen, hoewel ze allen één eenig doel hebben, namelijk de instandhouding van het individu of van de soort; alleen in zoo verre, als de bewerktuigde wezens dit vermogen bezitten, worden zij *levende* genoemd."

De vier volgende Hoofdstukken (6—9) hebben tot onderwerp de Kruidkunde. De planten in het algemeen, hare gedaante, weefsels en verrigtingen worden op eene doelmatige wijze voorgesteld (§ § 243—328.) Hierop volgt eene aanwijzing om de plantenleer te beoefenen en de drie voornaamste stelsels der plantenkunde, dat van TOURNEFORT, LINNAEUS en LAMARCK aangegeven (7de Hoofdstuk § § 333—412.) Voorts wordt het natuurlijk stelsel van JUSSIEU vermeld, met de verbeteringen, welke in lateren tijd aan hetzelve zijn toegevoegd (8ste Hoofdstuk § § 427—557.) De voorstelling hiervan is zeer duidelijk en leerzaam. In het 9de Hoofdstuk (§ § 559—630) wordt de kruidkunde met eene beschouwing over het gebruik en de bijzonderheden der planten besloten.

De derde Afdeeling levert de Dierkunde in het 10de Hoofdstuk (§ § 631—665) worden de dieren in het algemeen en hunne verrigtingen beschouwd. De vier groote verrigtingen bij de dieren, de voeding, de voortteling, de beweging en het gevoel worden op eene duidelijke en bevattelijke wijze beschreven.

De rangschikking der dieren volgens hunne verrigtingen vindt men in het 11de Hoofdstuk (§ § 666—687), waarbij tevens eene tafel dier rangschikking gevoegd is.

Het 12de Hoofdstuk (§ § 688—709) bevat de plantdieren. — Ook hier missen wij de mikroskopische waarnemingen van EHRENBERG.

De volgende negen Hoofdstukken behandelen de weekdieren (§ § 710—743.) De ringwormen (§ § 744—752) de schaaldieren (§ § 753—768) de gekorven dieren, (§ § 769—955) de werveldieren in het algemeen en hunne bewerktuiging, vergeleken met de niet gewervelde (§ § 956—972) de visschen (§ § 973—1044) de kruipende dieren (§ § 1045—1104) de vogelen (§ § 1105—1204) de zoogdieren (§ § 1205—1317.) Bij iedere dierklasse is eene tafel van rangschikking gevoegd.

Het werk wordt besloten met de beschouwing van den mensch (§ § 1318—1345.) De ligchaamsbouw van den mensch en deszelfs voortreffelijkheid boven de overige wezens vindt

men hier aangewezen, van de verschillende stammen en van de onderscheidene standen melding gemaakt.

Uit de korte opgave van hetgeen wij in het werk aantreffen zal men gereedelijk tot deszelfs belangrijkheid kunnen besluiten. Voegt men hierbij de bevattelijke en doelmatige wijze, waarop de onderwerpen zijn behandeld, dan verdient het, gelijk wij vroeger te kennen gaven, alle aanbeveling, inzonderheid voor hen, die voor eene meer uitvoerige studie der natuurkundige wetenschappen noch gelegenheid noch roeping hebben. Als zoodanig kunnen wij dit boek aanprijzen en hopen wij, dat hetzelve een goed onthaal onder ons vinden zal. Van geene geringe waarde voor den lezer zijn de 29 platen, welke het werk bevat, als 5 over de delfstofkunde, 8 over de kruidkunde, 16 over de dierkunde. Behalve den bladwijzer, heeft men tevens een alphabetisch register der uitdrukkingen, welk door het daarnevens geplaatste nommer de paragrafen aanwijst daarover handelende. — De vertaling is over het algemeen goed, en de uitvoering van het werk verdient loffelijke melding.

De Kerkhervorming in Duitschland, naar haren aard en hare waarde geschiedkundig geschetst door Ds. K. G. BRETSCHNEIDER, *vrij naar het Hoogduitsch. Te Utrecht bij* van Dorp en Heringa. 1844. *In gr. 8vo. XIV*, 310 *bl. f* 3 -:

Eene verlichte en gematigd godsdienstige geest scheen, in het begin der XIXe eeuw, na het ongeloof en oppervlakkig rationalismus van het einde der XVIIIde, weder te ontwaken. Verdraagzaamheid, en eene toenadering zelfs, begon er tusschen het Catholicismus en het Protestantismus te ontstaan. Toen het Fransche Instituut in 1805 de Verhandeling van CHARLES VILLERS, *over den Invloed der Hervorming*, bekroonde, werd deze door velen, en zelfs door Roomschen, met belangstelling gelezen, en men was van beide partijen overtuigd, dat de Hervorming der XVIde eeuw, over het algemeen, heilzame gevolgen voor de verlichting en beschaving van *Europa* gehad heeft.

Doch toen de rust van ons werelddeel na den val van NAPOLEON was wedergekeerd, stak langzamerhand een geest van terugwerking in het godsdienstige zoowel als in het staatkundige het hoofd op. De hierarchie des Pausdoms trachtte

weder haren ouden invloed en magt te herkrijgen, en begon, door het herstel der Jezuitenorde, op nieuw haren gestaakten strijd tegen het Protestantismus. Dezen strijd heeft zij sedert dertig jaren met afwisselende kansen volgehouden, en, wij moeten zulks erkennen, zij heeft veld gewonnen. Hare magt heeft zij weder in *Engeland*, *Duitschland* en *Nederland* uitgebreid, en al mogt het Pauselijk gezag in *Portugal* en *Spanje* gevoelige slagen ontvangen hebben, het heeft zich hiervoor in *Frankrijk* en *Zwitserland* ruim schadeloos gesteld. De orde der Jezuiten was nimmer werkzamer dan thans, om overal de verlichting in het godsdienstige tegen te werken en het Protestantismus te ondermijnen. De Protestanten zijn zulks reeds lang, en echter nog te laat, gewaar geworden. Zij hebben in het begin te veel op de deugdzaamheid hunner zaak gesteund, later hunnen vijand te ligt geacht. Wij zullen niet herhalen al hetgeen in onzen tijd van de zijde des Pausdoms geschied is, om het gezag der Roomsche kerk op de grondslagen, in de Middeleeuwen door de GREGORIUSSEN, URBANUSSEN en INNOCENTIUSSEN gelegd, weder op te bouwen. Hoezeer in strijd met de verlichting en beschaving der eeuw heeft zij zulks beproefd en is er eenigzins bij de meeste onkundige hoogere standen en de domme menigte in geslaagd. Het wordt tijd, dat iedereen zijne oogen opene, nu het bijgeloof en priestergezag driest het hoofd weder opsteken, en in onzen tijd de afgodische en ongerijmde reliquiën-eerdienst weder uit de vermolmde asch oprakelt, waaronder zij voor altijd moest bedolven gebleven zijn; waarin eene orde zich weder van het onderwijs der jeugd tracht meester te maken, onder het voorwendsel van vrijheid van onderwijs, om alle vrijheid en onafhankelijkheid van den geest uit te dooven, en alles aan hare plannen en uitbreiding van haren invloed dienstbaar te maken.

Gelukkig heeft zich in onze eeuw tegenover haar een andere geest, die van onderzoek, onbekrompenheid en wetenschappelijke kennis, ontwikkeld, die, door geschiedenis en wijsbegeerte voorgelicht, reuzenschreden in het veld ook der godsdienstige verlichting gedaan heeft en hoe langer hoe meer aanhangers telt; deze zijn meer en meer wakker geworden en zullen pal staan in den strijd, dien zij altijd tegen onkunde, bijgeloof en priesterheerschappij gevoerd hebben. Zij strijden met het onverwinnelijke wapen der rede-

lijke en verstandelijke overtuiging in het openbaar, en zullen de geheime en bedekte aanslagen der duisterlingen weten te ontmaskeren. Hun doel is heilig; het is de vestiging van het rijk des lichts, der waarheid en der deugd; de Voorzienigheid zal hunne onvermoeide pogingen zegenen.

Een dier voorstanders is Dr. K. G. BRETSCHNEIDER, een verlicht en achtingwaardig Godgeleerde, grijs geworden in het verdedigen der goede zaak, strijdende zoo wel tegen de geestdoodende Orthodoxie in het Protestantismus, als tegen de aanmatigingen van het Pausdom. Hij heeft op nieuw de waarde der Kerkhervorming in *Duitschland* geschiedkundig op eene populaire wijze geschetst, om voldingend te betoogen, dat de godsdienstige en zedelijke beschaving van het menschdom aan haar de grootste verpligting heeft.

Zijn werkje is rijk aan daadzaken en geeft stof tot de in onzen tijd nuttigste gevolgtrekkingen.

In de 1ste Afdeeling schildert hij den toestand der Christelijke kerk van het Westen onder de Pausen vóór de Hervorming; in de 2de geeft hij eene beknopte doch vrij volledige geschiedenis der Hervorming zelve, om in de 3de aan te toonen, dat het Pausdom onverbeterlijk is en den strijd tegen de Hervorming voortzet; terwijl hij in de 4de de Duitsche Hervorming op eene meesterlijke wijze tegen de beschuldigingen verdedigt, die zoo ongegrond tegen haar ingebragt zijn. Hier betoogt hij vooreerst de noodzakelijkheid van dezelve, en werpt de beschuldiging van haar af, alsof zij de eenheid des geloofs verbroken en den Sektengeest zoude gesticht hebben. Tevens spreekt hij haar vrij, dat zij oproer tegen de wettige magt zoude hebben doen ontstaan en den geest des opstands aangekweekt, verder toont hij de ongerijmdheid aan van de bewering, dat LUTHER de reeds aangevangene hervorming in de Kerk zelve zoude gestoord hebben. Hoezeer hij de gebreken der Reformatie niet verheelt, maar dezelve onpartijdig aanwijst, eindigt hij met de diensten te doen opmerken, door haar aan de Monarchie of het wettig gezag der Vorsten bewezen, en ontwikkelt haren heilzamen invloed op de burgerlijke maatschappij, op de zedelijke en godsdienstige kennis, op de echte waardering der Christelijke Godsdienst en op de vorderingen in kunsten en wetenschappen; terwijl hij dit alles met eenige krachtige opmerkingen en vermaningen, naar de behoefte van het oogenblik, besluit.

Wij zeggen hem dank voor zijne zoo welgemeende als wel-

geslaagde poging, om den echten geest van het Protestantismus meer algemeen te doen kennen, en wenschen, dat zij de gehoopte uitwerking moge hebben, ter uitbreiding van den geest van eenheid, verdraagzaamheid, verlichting en aansluiting onder allen, die tegen dien van het Pausdom protesteren; dat zij zich onderling niet verder verdeelen, om over *Dogmatic* en *Letter* te twisten, maar de harten broederlijk vereenigen, om een monster te bestrijden, dat het zaad der tweedragt en van het Separatismus verder uitstrooit; om eindelijk, ware het mogelijk, eene gemakkelijke prooi aan de twistende en verdeelde tegenstanders te verkrijgen. Heeft de alarmklok niet reeds lang geklept, is het gevaar niet reeds dreigend genoeg? Komt, de handen ineengeslagen, om den vijand moedig tegen te trekken; de zege zal niet twijfelachtig zijn! Onze tijd levert het treffend schouwspel op van de worsteling des lichts en der duisternis. Zoude het eerste eindelijk door zijne stralen de laatste niet verdrijven?

De kundige Vertaler heeft veel toegebragt, om, door eene vrije bewerking, dit geschrift voor het Nederlandsch publiek geschikter te maken. Hij heeft alle zuiver geleerde aanhalingen vermeden, zoo wel als de meeste vermelding van bronnen, die voor den gewonen lezer toch ontoegankelijk zijn. Ook heeft hij achterwege gelaten wat *Duitschland* uitsluitend en in het bijzonder aangaat. Vele §§ heeft hij vermeerderd en belangrijk gewijzigd, om dezelve op ons land meer toepasselijk te maken, onder anderen §§ 12, 18, 20, 21, 22, 24, 27, 29, 33, 37, 38; terwijl hij § 15, handelende over de beschuldiging van *Caesareopapaat*, als hier te lande bijna overbodig, en § 34, als bijzonder voor *Duitschland* alleen van belang, geheel heeft overgeslagen. Wij kunnen, als hebbende het oorspronkelijke geschrift niet te onzer beschikking, over de doelmatigheid dier wijzigingen en uitlatingen niet oordeelen; dit alleen kunnen wij zeggen, dat hetgeen hier over ons vaderland voorkomt kort, duidelijk en onpartijdig voorgesteld is, waardoor dit werk meer dan eene bloote vertaling, en bijna een oorspronkelijk geschrift is geworden.

Wij kunnen dit werk van BRETSCHNEIDER, wiens voortbrengsels zoo gaarne door ons beschaafd en godsdienstig verlicht publiek gelezen worden, aan allen, die belang stellen in echte geschiedkundige en godsdienstige kennis, niet dan ruimschoots aanbevelen; ten einde zij des te beter ingelicht

worden van de belangrijkheid, om datgeen te waarderen en te schatten, wat de Hervorming, tot heil des menschdoms, gegrondvest heeft, namelijk de Christelijke vrijheid des onderzoeks, die het eenige behoedmiddel tegen de lagen van priesterlist en bijgeloof is; want deze kunnen tegenover kennis en verlichting niet bestand blijven, maar zinken eenmaal in hunne nietigheid terug.

Nederland, zoo als het was, is, en worden zal of kan. Uit het Hoogduitsch. Met Ophelderingen en te regt wijzende Aanteekeningen van F. W. VON MAUVILLON, *voorheen Kolonel in Hollandsche dienst, en van den Vertaler. Te Amsterdam, bij* J. C. van Kesteren. 1845. *In gr. 8vo. VIII en* 174 *bl.* *f* 2-20.

Handelingen over de herziening der Grondwet. Te 's Gravenhage, bij J. Belinfante. *Iste en IIde Aflevering. In gr. 8vo. Te zamen* 54 *bl.* *f* :-60.

Gelijk voor een bijzonder persoon, zoo is het ook voor een volk heilzaam, indien nu en dan eens deze of gene, naar zijne wijze van zien, gebreken aanwijst en de middelen tot verbetering mededeelt. Wel wordt alzoo niet zelden eene aanmerking gemaakt, die te scherp, een herstellingsmiddel aangepresen, hetwelk althans niet dan met veel behoedzaamheid bruikbaar is; maar de persoon of het volk, wien of hetwelk aldus de les wordt opgelezen, geraakt tot nadenken, en kan zijn voordeel doen met hetgeen hij erkennen moet waarheid te zijn.

Uit dit oogpunt beschouwe men het werk: *Nederland, zoo als het was, is, en worden zal of kan.* Een elders gevestigd *Nederlander* heeft het in het Hoogduitsch geschreven. Niettegenstaande de drukfouten in de eerste oplaag, werd het boek zoo spoedig uitverkocht, dat eene tweede oplaag noodig werd, en nu herzag de Heer MAUVILLON, als een vriend van *Nederland* bekend door zijne *Auswahl Niederländischer Gedichten ins Deutsche übertragen, mit Anmerkungen*, met zorgvuldigheid den druk, ja gaf hier en daar ophelderingen en teregtwijzingen er bij. Die teregtwijzingen zijn nog met noten van den Vertaler vermeerderd, en die noten zijn gansch niet overtollig: want, schoon het

den Heere MAUVILLON, als *Duitscher*, minder euvel is af te nemen, wanneer hij door den Schrijver des werks, een' geboren *Nederlander*, wordt medegesleept, om beginselen voor te staan, die met ons volkskarakter strijdig en in ons Vaderland onuitvoerbaar zijn, die Schrijver, en zelfs de hem meermalen teregtwijzende MAUVILLON, holt dikwerf op een geliefkoosd denkbeeld door, en dan werd het de pligt des Vertalers, eene aanmerking te maken. Zoo zal het b. v. wel niet worden toegejuicht, dat de plaatsvervanging bij de Nationale Militie, en dat wel schoon de bewoners der kusten en eilanden, naar den wensch des Schrijvers, voor de zeedienst zouden loten, geheel zou worden afgeschaft, en alleen de eenmaal ingelijfden zich door een' ander zouden kunnen doen vervangen, wanneer het regement, waartoe zij behoorden, naar de Koloniën verzonden werd, zoodat de Nationale Militie ook naar de volkplantingen zou worden vervoerd.

Doch in weerwil van alle hier en daar doorstralende overdrijving, die toch uit den aard der zaak onschadelijk blijven zal, is het werk, over het geheel beschouwd, de vertaling waardig, en allezins dienstig, om hun, die zich aan eene andere overdrijving, namelijk de te groote ingenomenheid met al wat tegenwoordig Nederlandsch is, schuldig maken, de oogen te openen. De volkstrots zal ons wel van zelve doen zien, waar de Schrijver ons te veel vernedert; maar, zonder zulk een' scherpzinniger opmerker, zou die zelfde volkstrots ons al ligt blind laten voor de wezentlijk ons aanklevende gebreken.

Onder die gebreken behoort ook het met den geest onzes tijds grootendeels strijdige onzer Staatsinrigting; en daarom voegen wij in dezelfde aankondiging die van dit werk en die van de twee eerste afleveringen der *Handelingen over de* (nu voorgestelde) *herziening der Grondwet* zamen.

De eerste aflevering behelst de aanspraak, bij de aanbieding van het voorstel door de Heeren THORBECKE, LUZAC enz., en wijders het voorstel zelf; de tweede aflevering geeft ons den aaneengeschakelden tekst der Grondwet, gelijk die luiden zou, wanneer het voorstel, zonder eenige de minste wijziging, ware aangenomen.

Over de zaak zelve is reeds zoo veel geschreven, dat het overtollig zou zijn er iets bij te voegen. Schoon het niet te ontkennen is, dat de veranderingen op eene vrij ruime schaal zijn bijgebragt, en er hier en daar welligt wat in zou mogen

werden besnoeid, kan Referent zich niet alleen met het hoofdbegrip eener herziening van de Grondwet, maar zelfs in het algemeen met het gedane voorstel, behoudens deze en gene wijziging, zeer wel vereenigen. Doch welk lot heeft het voorstel te wachten? Kan het teekenen van petitiën iets tot ondersteuning er van bijdragen? of zou veeleer zulk eene volksbeweging vele vrienden der herziening huiverig maken om er vóór te stemmen? — Och! dat wijsheid en gematigdheid, bij vaderlandsliefde en vrijheidszin, den Koning, diens Ministers en de *beide* Kamers der Staten-generaal beziele! De herziening der Grondwet heeft meerder voorstanders, dan men vermoedt. Op de petitiën teekent menigeen, zonder kennis van zaken; maar groot is het getal dergenen, die eene wettige staatshervorming wenschen, maar er afkeerig van zijn, om verzoekschriften in de wereld te brengen of mede te teekenen. Door onbepaald en hardnekkig vasthouden aan het oude zou men den Staat in gevaar kunnen brengen. Waarom niet liever toegegeven aan den geest en den eisch des tijds? Eene meerdere deelneming van niet geheel onbemiddelde en van alle wetenschappelijk opgeleide ingezetenen aan den gang der openbare aangelegenheden zou volksgeest en vaderlandsliefde opwakkeren, en de Regering zelve er de vruchten van plukken, indien zij eenmaal in de gehechtheid des volks, en in deszelfs warme deelneming aan de belangen des vaderlands, haren steun te zoeken had.

T. C. R. HUYDECOPER, *een woord van ernst en liefde aan mijne Landgenooten bij de oprigting eener Nederlandsche Vereeniging tot afschaffing van sterken drank. Te Amsterdam*, *bij* S. J. Prins. 1844. *In gr. 8vo. VI en* 171 *bl. f* 1-10.

Zoo immer, dan werd in dit boekje *een woord op zijn pas* gesproken. Het werd hoog tijd, het beschaafde Nederlandsche publiek wakker te schudden, aan hetzelve met luider stem te verkondigen, dat ook in ons vaderland eene vereeniging bestaat, om de natie van haar grootste bederf te verlossen; dat die vereeniging, zal zij haar doel bereiken, de medewerking van alle weldenkenden eischt; dat daarmede door de meesten reeds te lang gewacht is; dat het eindelijk niet meer de tijd is, over Christelijke liefde en philantropie

te redekavelen, maar om de handen aan het werk te slaan, en door ééne daad, eene opoffering, als het zijn moet, te toonen, dat het daarmede ernst is. — Ieder, zoowel die reeds vroeger der afschaffingszaak toegedaan was, als die het gebruik van sterken drank met al zijne gevolgen nog onder zijne bescherming nam, zal evenveel nut als genoegen ondervinden bij het lezen van dit geschrift. Niet dat de Heer HUYDECOPER juist vele nieuwe daadzaken leert kennen, welke ons publiek niet reeds vroeger heeft kunnen weten. Reeds in 1838 heeft de Baron VAN LIJNDEN in eene bekende becijfering aangetoond, dat meer dan alles, wat de openbare en bijzondere weldadigheid in *Nederland* aan bedeelingen en giften besteedt, door de bedeelde en arbeidende klassen aan sterken drank verkwist wordt. En de onvermoeide schrijvers van den *Volksbode* verzuimen geene gelegenheid om tot bestrijding van de groote maatschappelijke kwaal aan te sporen. — Maar er ontbrak tot nog toe een werk, in zaakrijken en te gelijk onderhoudenden stijl, hetwelk de hoogte, waartoe het verderf in onze maatschappij geklommen is, ook aan den meest ongeloovige deed zien, hetwelk tevens alle voorwendsel benam om aan middelen tot verbetering te wanhopen, die middelen, welke het in aller magt is aan te wenden, leerde kennen, en vooral de naauwe verbindtenis aantoonde van de gelofte tot onthouding van sterken drank met menschen- en burgerpligt. — Dit alles levert ons de Heer HUYDECOPER. Hij weet zich daarbij geheel te onthouden van al wat naar praal, winderige aankondiging of Amerikaanschen prospectus-stijl zweemt; het geheele werk is vervuld met hoogen ernst en innige overtuiging des Schrijvers, die niet kan missen, zich aan den onbevooroordeelden lezer mede te deelen, zoo als aan Ref. reeds onderscheidene malen gebleken is. — Na een kort overzigt der Matigheids- of Afschaffingsgenootschappen, die in alle vijf werelddeelen tegen het kwaad der dronkenschap werkzaam zijn (bl. 1—10), maakt de Schrijver het bestaan der *Nederlandsche Vereeniging tot Afschaffing van den sterken drank* bekend, en hoopt, dat deze, onder Gods bestuur, het middel worde tot redding der natie. »In die hoop," zegt hij, »waag ik het, mijne stem te verheffen, al is zij zwak. Het is de kracht der waarheid, de levendige overtuiging van het gewigt der zaak, die mij tot spreken dringt. De heilige bediening, waarin ik geplaatst ben, brengt met zich, dat ik jaarlijks

eenige honderd huisgezinnen van ambachtslieden en armen bezoek. Ik heb van nabij de verwoestingen gadegeslagen, welke de sterke drank aanrigt, en meermalen ben ik getuige geweest van vreeselijke tooneelen der diepste menschelijke ellende, waaraan hij alleen schuld was. — Daarom gaat mij de zaak zoo na aan het harte," enz. — Intusschen zoude het dwaasheid zijn, zich de moeijelijkheden te ontveinzen, die aan het groote doel der vereeniging in den weg staan. De Schrijver, zijn werk in drie hoofdstukken verdeelende, behandelt die in de eerste en voornaamste plaats.

I. *De Afschaffing van sterken drank is in ons vaderland eene veelomvattende en niet gemakkelijke taak* (bl. 17—44.) — Onder dit opschrift wordt eene schets gegeven der uitbreiding van het gebruik van sterken drank in ons vaderland, sedert die, in de 17de eeuw, in de apotheken gezocht moest worden; en van de hoogte, welke het kwaad thans bereikt heeft. Naar eene, zeker niet overdrevene, berekening, (want slechts $\frac{1}{10}$ wordt voor sluikerij en vervalsching gesteld) begroot de Schrijver de consumtie van binnenlandsch gedistilleerd op 700,000 ankers jaarlijks. — Maar niet alleen het veelvuldige gebruik en misbruik van sterken drank, maar ook de kracht des vooroordeels en der gewoonte, de traagheid (*Jan-Salie-geest*, zegt de *Gids*), die vloek van onzen landaard, maakt de afschaffing van den sterken drank hoogstmoeijelijk.

II. *Die afschaffing is daarom niet minder wenschelijk* (bl. 44—100). Met nadruk worden hier de gevolgen uiteengezet, die de verslaafdheid aan den sterken drank, (ook wel degelijk die, welke men met de woorden: *matig gebruik* wil verbloemen) voor individus, zoowel als voor de maatschappij in haar geheel, heeft. Wat de gezondheid betreft, vindt men de uitspraken van de eerste mannen der wetenschap opgeteld, die elk gebruik van sterken drank voor verderfelijk verklaren. Het oude vooroordeel, dat de alcohol krachten geven zoude tot zwaren arbeid of eenige ligchamelijke functie bevorderen, is niet anders dan eene vrucht der onkunde en is tegen geen onderzoek proefhoudend. — Het vereischte gebruik is hier van de doorwrochte verhandeling des Heeren BERCKENRATH, Med. Doct. te *Amsterdam*, die door het *Utrechtsch Provinciaal Genootschap* met goud bekroond werd, gemaakt. — Om ook den meest bevooroordeelde te gemoet te komen, behandelt de Schrijver (bl. 51) eenigzins uitvoerig

de zoogenaamde *Surrogaatsvraag*, die zeker menigmaal gedaan wordt: (Wat geeft gij den armen lieden in de plaats?) Ieder, die eenigzins over de zaak heeft nagedacht en met de ondervinding van elders bekend is, weet echter, dat die vraag naauwelijks den naam eener tegenwerping verdient. — Van de ziekten, ligchaamsgebreken, verstandsverbijstering, enz., die de sterke drank en dronkenschap veroorzaken, vindt men hier geene volledige opgave, zoo als men die in een geneeskundig werk zoude zoeken, maar een overzigt, dat geen' twijfel aan het algemeen verderfelijke van het gebruik overlaat. Zeer treffend is hetgeen, bl. 67, medegedeeld wordt over de ontaarding van het volgende geslacht door de drinkzucht der ouders. — In even breede, fiksche trekken maalt de Heer HUYDECOPER het verlies van welstand, den ondergang der huisgezinnen, zoo als die de onvermijdelijke gevolgen van den sterken drank zijn; en, bl. 77, de zedeloosheid en misdaden, die daaraan moeten worden toegeschreven. De invloed des gebruiks van sterken drank op het aantal misdaden is onmiskenbaar; de meestgeachte regters in *Groot-Brittanje*, *Pruisen*, ons vaderland verklaren eenstemmig, dat het eene uitzondering is, wanneer misdadigers niet middellijk of onmiddellijk dáárdoor strafschuldig zijn geworden. Indien wij in *Nederland* eene volledige, officiële geregtelijke statistiek bezaten, zoude de Schrijver in de gelegenheid geweest zijn, deze waarheid ook door cijfers te staven. — Uit al deze ellenden trekt de Schrijver het besluit (bl. 90), dat het *wenschelijk* ware, zoo de sterke drank niet meer tot de geoorloofde genietingen, veel min tot de dagelijksche behoeften van zoo velén werd gerekend. Hij erkent echter, dat er twee klassen van menschen zijn, aan wie dit, zoo zij hun tijdelijk belang alleen raadplegen, niet *wenschelijk* kan voorkomen, namelijk de branders en tappers. — Dezen zullen echter niet mogen eischen, dat het belang des volks aan het hunne worde opgeofferd, en zoo zij de waarlijk welsprekende toespraak, door den Heer HUYDECOPER tot hen gerigt, ter harte nemen, langzamerhand trachten eene broodwinning te bekomen, die niet door het gebrek en den dood hunner medeburgers in bloei is.

III. *De afschaffing van sterken drank is mogelijk* (bl. 101 —148). Dit gedeelte is gewijd aan de bestrijding van diegenen, welke er aan wanhopen, in ons vaderland ooit de jeneverpest te zullen uitroeijen; de meesten, die dit gevoe-

len voorstaan, schrijven aan al hunne landgenooten het gebrek aan *energie* en zelfbeheersching toe, hetgeen zij bij zich zelven bespeuren. Een kort en juist overzigt van de buitenslands verkregene uitkomsten moet die slechte verwachtingen logenstraffen. — Maar door welke middelen zal het mogelijk worden, ook hier tot zulke resultaten te geraken? Tot de behandeling van dit punt gaat de Schrijver over op bl. 114. Hij kent geene andere, dan overtuiging en voorbeeld. Zeer teregt merkt hij aan, dat strafwetten tegen dronkenschap niet baten, wanneer niet de drinkzucht, in de oogen van het publiek schandelijk is. Reeds HORATIUS heeft het gezegd: »*Quid leges sine moribus proficiunt vanae?*" — Maar eene andere vraag is het, of strafwetten tegen openbare dronkenschap, (*bij* de werkzaamheid van Matigheidsgenootschappen) niet krachtig zouden kunnen medewerken om eene schande aan die ondeugd te hechten en daardoor bevreesd te maken voor het gebruik zelf van den sterken drank. En, hoezeer ook met regt door den Schrijver op zedelijke, zuivere overtuiging worde aangedrongen, wij beamen zijn gevoelen volkomen, wat betreft de toetreding tot vereenigingen, en onderteekening van verbindtenissen; deze moet geheel vrij en ongedwongen zijn; maar een hoogst wenschelijk en doelmatig middel zouden wij het toch achten, zoo werkbazen en fabrijkanten en allen, die veel arbeids verschaffen, het tot eene *voorwaarde* voor hunne werklieden stelden, geen' sterken drank te gebruiken, zoo lang zij bij hen in dienst zijn, en nog wenschelijker, indien dit ten gevolge had, dat leveranciers, die hierdoor hunne belangstelling in het lot hunner medeburgers toonden, bij uitsluiting boven anderen begunstigd werden. — Hieromtrent intusschen kan men wel niet anders, dan met den Schrijver overeenstemmen, dat al wie anderen tot onthouding wil aansporen, zelf met *geheele onthouding* van sterken drank moet voorgaan, dat matiging of beperking van het gebruik op genootschappelijke wijze daar te stellen, eene ongerijmdheid is. Op bl. 130 meer bijzonder de Nederlandsche vereeniging beschouwende, zoo als zij is en werkt, bestrijdt de Schrijver verschillende bezwaren, die tegen het lidmaatschap derzelve door dezen en genen worden opgeworpen. Wilde men hier kritiseren, men zoude kunnen zeggen, dat de Schrijver te zeer als gemoedsbezwaren behandelt, welke niet anders dan uitvlugten zijn. Hoe menigeen b. v. houdt staande, dat de

meervermogende zich van wijn zoude moeten onthouden, zoo hij den arme wil overreden, van jenever afstand te doen! Men neme slechts de proef, en doe hem het voorstel, ook de onthouding van wijn bij de verbindtenis te voegen; hij zal buiten twijfel weigeren, en aldus moeten bekennen, dat hij slechts een spitsvondig argument heeft gezocht, maar eigenlijk zwarigheid vond om, behalve den wijn, dien hij zoude mogen voortgaan te gebruiken, nog zijn' dagelijkschen borrel te missen.

Het geschrift des Heeren HUYDECOPER besluit (bl. 149 volg.) met eene hartelijke opwekking van onze landgenooten om zich de zaak, na behoorlijk onderzoek, met nadruk aan te trekken. In het bijzonder rigt de Schrijver hier het woord tot de leden der wetgevende en uitvoerende Magten, tot de officieren onzer land- en zeemagt, tot de leeraars der Godsdienst, tot de geneeskundigen, wier verklaringen in andere landen zoo veel tot de algemeene overtuiging hebben bijgedragen, tot de onderwijzers en schoolopzieners, tot de armverzorgers, fabrijkanten, eindelijk tot de Nederlandsche vrouwen.

Moet de lezing van het werk worden aanbevolen om het vele goede, dat er in staat, niet minder verdient de Heer HUYDECOPER te worden geprezen om het een en ander, dat men er te vergeefs in zoude zoeken. De Godsdienst, welke Z. Eerw. belijdt en predikt, had hem vele gronden voor zijne stellingen aan de hand kunnen geven. Wijselijk heeft hij zich van de aanhaling van Bijbelplaatsen of godsdienstige schrijvers onthouden. Alleen daardoor kan de Nederlandsche vereeniging tegen den sterken drank een zuiver burgerlijk genootschap blijven, waartoe geene geloofsbelijdenis kan beletten toe te treden. In eenige deelen van *Groot-Brittannje* en in het naburige *Oostfriesland* is dit ongelukkig niet het geval. Mogen de vele leeraars der Protestantsche kerken, die correspondenten der vereeniging zijn, dit vooral in het oog houden. Wel is waar heeft tot nog toe de R. K. geestelijkheid in *Nederland* geen' enkelen stap tot bevordering der zaak onder hare kudde gedaan, maar hare medewerking kan niet uitblijven. Zij zoude te vreeselijk afsteken bij den ijver van den edelen MATHEW en zoo vele andere Iersche geestelijken, van den Bisschop van *Osnabrück*, den pastoor SELING en zoo velen in *Duitschland*.

H.

Bibliotheek van Nederlandsche Dichters. Bijdragen tot de kennis van de XVIIde Eeuw. Verzameld door J. TIDEMAN. *Iste Deel, Gedichten van* SIMON VAN BEAUMONT. *Te Utrecht, bij* Kemink en Zoon. 1843. (*Twee Stukken.*) *In gr.* 8*vo. XLVI en* 304 *bl.* *f* 3-90.

Ook met den titel:

Gedichten van SIMON VAN BEAUMONT, *met eene Inleiding en Aanteekeningen, uitgegeven door* J. TIDEMAN.

Het zal noodig zijn, dat wij onze lezers met het oogmerk des Uitgevers wat nader bekend maken, en mogt het zijn, dat wij daardoor tot deelneming en ondersteuning van zijne onderneming medewerken, het zou ons verheugen. Met regt beklaagt hij zich over de verwaarloozing, waaraan men zich ten opzigte onzer oudere schrijvers en dichters schuldig maakt. Enkele namen uit de gouden eeuw onzer dichtkunst zijn algemeen bekend; maar bij de meesten is het ook niet veel meer dan kennis van hunne namen en misschien van een paar proeven hunner werken, terwijl eene grondige beoefening hunner dichtstukken slechts bij enkelen wordt gevonden. Intusschen zijn er, behalve de mannen, wier namen alzoo algemeen beroemd zijn gebleven, in de 17de eeuw nog velen geweest, die door hunne tijdgenooten bewonderd werden, en wier werken ook nu nog niet verdienen geheel in vergetelheid te geraken. Daarenboven zijn hunne gedichten voor vaderlandsche geschiedenis, letterkunde en oudheden dikwijls van belang. Een en ander wekte den Uitgever op tot eene proeve, om het belangrijke tijdvak van de eerste helft der 17de eeuw nader te doen kennen uit deszelfs dichters. Hij zoekt dit te doen door eene vernieuwde uitgave hunner werken, waarbij hij zich wil bepalen tot de zoodanigen, die ook nu nog als dichters konden behagen en waarde bezaten, en die toch, door het verspreid zijn hunner stukken of de zeldzaamheid van vroegere uitgaven, schier onbekend zijn. Hij geeft de volgende alphabetische lijst der dichters, wier uitgave vooreerst in zijn plan ligt: B. ABBA, C. VAN BAERLE, S. VAN BEAUMONT, C. BOEY, J. VAN BROSTERHUYZEN, J. VAN DER BURGH, JOH. COOMANS, G. R. DOUBLET, P. DE GROOT, W. DE GROOT, J. VAN HEEMSKERK, D-

HEINSIUS, S. INGEN, D. JONCKTYS, JAC. LUYT, L. PEUTEMANS, L. REAEL, A. en M. TESSELSCHADE VISSCHER. Van elken dichter (aldus geeft de Heer TIDEMAN zijn plan op) gaat een levensberigt vooraf, hetwelk als inleiding op zijne gedichten dienen moet, en voornamelijk ten doel heeft, zijne dichterlijke verdiensten op den voorgrond te stellen, en zijne waarde, in betrekking daartoe, juist te doen beoordeelen. Na het levensberigt volgen de gedichten met de aanteekeningen, voorafgegaan door de lofdichten en voorredenen, die bij vroegere uitgaven worden aangetroffen. Wat de aanteekeningen betreft, in het taalkundige zal de Uitgever zich bepalen tot het verklaren van verouderde woorden en het indringen in hunne eigenlijke beteekenis. In het geschiedkundige zal hij de beste bronnen zoeken aan te wijzen, in het letterkundige omtrent schrijvers, hunne werken of handschriften, berigten mededeelen; terwijl hij overal aanleiding zal vinden, om over de zeden en gewoonten onzer voorouders inlichtingen te geven.

Zietdaar het plan van den Heer TIDEMAN. Het is eene onderneming, die zonder genoegzame deelneming niet tot stand kan komen, en die voor de kennis der vaderlandsche letterkunde niet onbelangrijk is. Of het plan van den Uitgever niet wat veelomvattende is, en of hij niet meer belooft, dan hij kan geven, is eene andere vraag. Wij zien nog niet duidelijk in, hoe men op *deze* wijze de 17de eeuw uit hare dichters nader zal doen kennen, zóó althans, dat deze kennis een zeker geheel vormt; daartoe zouden dan ten slotte de overal verspreide opmerkingen weder moeten verzameld en tot algemeene resultaten moeten verwerkt worden. Beter zouden wij het geacht hebben, wanneer het letterkundige het hoofddoel ware geweest; wij vreezen nu voor eene noodelooze uitvoerigheid, en zien onze vrees ook aanvankelijk reeds verwezentlijkt. Het schijnt in het algemeen het zwak te zijn van de meesten hunner, die zich met oudheidkundige of ook slechts oud-letterkundige onderzoekingen bezig houden, dat zij moeijelijk het algemeen-belangrijke van het min gewigtige schijnen te kunnen schiften, en, misschien ongaarne vruchteloozen arbeid verrigtende, hunne nasporingen tot in de kleinste bijzonderheden toe publiek meenen te moeten maken. Ook bij het schrijven van taalkundige aanteekeningen schijnt het bezwaarlijk, om de juiste middelmaat tusschen het te veel en te weinig te houden. Wij

vinden beide opmerkingen ook in de uitgave van den dichter VAN BEAUMONT bevestigd. De Uitgever wil ons ongaarne iets onthouden, en zoo wel in zijn levensberigt en de aanteekeningen daarbij behoorende, als in de noten op de gedichten zelve, is veel, dat zeer wel kon gemist worden. De groote kunst van eenen uitgever is niet, om alles te zeggen, wat hij weet, maar om uit zijne wetenschap juist datgene te kiezen, wat voor zijne lezers belangrijk of noodig is. Bij voorbeeld, tot de kennis van den dichter of van zijnen tijd heeft de lezer volstrekt niets van noode met de namen en titels zijner kinderen en kleinkinderen, noch met een geslachtsregister, dat in de vijftiende eeuw begint en tot in de achttiende eeuw voortgaat. Ja, welk belang ter wereld kan iemand in deze stukken stellen, ten zij welligt een of ander, die nog tot de familie in betrekking mogt staan, of een enkele liefhebber van dergelijke onbeduidende rariteiten? Even zoo is er in de aanteekeningen op de gedichten veel, wat volkomen kon gemist worden. Voor het publiek, dat de Heer TIDEMAN zich voor zijne *Bibliotheek* moet voorstellen, zijn zeer vele van die noten volstrekt overtollig, bijv. bl. 1 op het woord *kloeck*, bl. 5 op *ontsteken*, bl. 6 op *schromen*, bl. 9 op *snee* en *kycken*, bl. 8 op *bedieden*, bl. 11 op *geloken*, en zoo verder bijna op elke bladzijde. Noodeloos wordt daardoor de omvang van het werk grooter, en men vraagt zich dikwijls af, voor wie toch de Uitgever zijne aanteekeningen heeft bestemd.

Men meene niet, uit deze aanmerkingen te moeten opmaken, dat Rec. de uitgave afkeurt. Integendeel, hij hoopt van harte, dat de onderneming moge slagen, en juist daarom maakt hij den Heer TIDEMAN opmerkzaam op de klip, die hij behoort te vermijden. Genoeg is meer dan veel, is eene spreuk, die ook hier te pas komt; en zoo het publiek niet zal worden afgeschrikt, dan zorge de Uitgever, dat hij al het overtollige afsnijde, en daardoor alleen geve, wat waarlijk belangrijk is. Ook de kosten der onderneming komen hier wel zeer in aanmerking.

Wat hier geleverd wordt, zijn de werken van SIMON VAN BEAUMONT, een man niet alleen van letterkundigen naam, maar die ook als staatsman den lande dienst heeft bewezen. Zijne gedichten zijn voor een groot gedeelte uit zijnen vroegeren leeftijd afkomstig, en werden door hem oorspronkelijk ter uitgave niet bestemd, maar door zijnen zoon met

zijne bewilliging in het licht gegeven en onderscheidene malen herdrukt. Wij vinden ze hier alle weder terug. Ons oordeel over de poëzij van BEAUMONT zou vrij wat minder gunstig zijn, dan dat van den Heer TIDEMAN. »De lezer zal," zegt hij, bl. XXXIII, »kernachtige spreuken in den trant van CATS, liefelijk zangerige stukjes in dien van HOOFT, scherp bijtende puntdichten aan MARTIALIS ontleend en op de geestigste wijze op ons land overgebragt, krachtige vreugdetoonen, zoo als VONDEL zong, vinden, alles in het zuiverste Nederduitsch der 17de eeuw; terwijl de godsdienstige gedichten een treffend contrast, en tevens schoon geheel, met de meerdere losheid der jeugd daarstellen." (Tusschenbeiden: dat *daarstellen*, is dat van het zuiverste Nederduitsch?) Bij het lezen van deze overdrevene lofrede zou men geneigd worden om te vragen: hoe komt het toch, dat een dichter, die de verschillende gaven van onze uitstekendste dichters in zich vereenigde, dan zoo geheel in het vergeetboek is geraakt? Doch eene onpartijdige beoordeeling zal aan BEAUMONT ook zoo veel lof moeijelijk toekennen. Ons althans kwam het voor, dat zijn talent eigenlijk in de kleine, losse, geestige, epigrammatische dichtstukjes te zoeken is, en dat de meeste zijner overige stukken zich althans niet boven het zeer middelmatige verheffen. In zijne *Grillen* daarentegen is veel aardigs en geestigs, en wij ergeren er ons niet te zeer aan, wanneer de ruwere en plompere wijze van uitdrukking van die dagen zich op eene enkele plaats ook bij hem openbaart. Waren de *Kusjes*, die in de Bijlagen worden medegedeeld, bewijsbaar van BEAUMONT afkomstig, zij zouden, dunkt ons, zijnen roem als minnedichter meer verhoogen, dan de dikwijls gebrekkige stukjes, die, onder zijne bekende gedichten, aan zijne vruchtelooze liefde voor eene jonge schoone hunnen oorsprong hadden te danken. Doch ons komt het voor, dat zij in toon en vorm te veel van de echte stukken verschillen, om ze aan onzen Dichter te durven toeschrijven. Zij verdienen intusschen de uitgave volkomen.

Zonder dat wij derhalve met den hoogen lof geheel instemmen, door den Uitgever aan BEAUMONT toegezwaaid, hebben wij toch met belangstelling dezen bundel gelezen, en verheugen ons in de uitgave. Wij zouden alleen nog wel vragen, of het noodig en nuttig is, de overdrevene lofdichten ook te laten herdrukken, die, naar de mode dier

tijden, zonderling genoeg, doorgaans de dichtwerken voorafgaan.

De groote en algemeene aanmerking, die wij dus hebben, is het gebrek aan eene wenschelijke spaarzaamheid. De Heer TIDEMAN toont overigens in zijne aanteekeningen, goed berekend te zijn voor de taak, die hij op zich nam. Wij hopen, dat volgende Deelen ons zullen toonen, dat hij genoegzame deelneming vond, en ook, dat hij de gemaakte aanmerkingen welwillend heeft aangenomen en getoetst.

Het boek is eenvoudig maar goed en compres gedrukt.

Bibliothèque universelle des classiques français, allemands et anglais, avec des notes historiques et critiques, redigée par S. SUSAN. Classiques français. Première série. Tome II. J. B. P. DE MOLIÈRE, l'Avare. Zwartsluis, *R. van Wijk, Anths. zoon.* 1844. Pet. 8vo. 160 pag. *f* : - 60.

Wij kondigen met genoegen dit tweede Deeltje der verzameling aan. Een kort berigt over MOLIÈRE gaat vooraf. De aanteekeningen strekken vooral ook ter opheldering van thans minder gebruikelijke spreekwijzen. Het woord *diantre* had, bij het kleine getal der aanteekeningen, geene dubbele vermelding, op bl. 14 en 109, behoefd. Enkele vergelijkingen met PLAUTUS en ook met HOOFT zijn zeer gepast bijgebragt. Voordat de bibliotheek eenigzins gevuld is, zal er een heele tijd moeten verloopen, zoo de Deeltjes elkander niet sneller opvolgen. En hoe veel zal het plan wel omvatten? Daaromtrent heeft ons de Uitgever in het onzekere gelaten.

Heesterplanten. Dichtwerk van H. J. C. HOUHUYS. *Te Amsterdam, bij* G. T. Bom. 1844. *In gr. 8vo.* 95 *bl. f* 1 - 90.

Wij beginnen met de nette uitvoering van dezen bundel te prijzen. De titel zeker is, naar ons oordeel, te opgesierd, maar in zijne soort toch keurig uitgevoerd, en druk, letter en papier zijn overigens fraai.

Aan Rec. was de Heer HOUHUYS als Dichter niet bekend, en in sommige opzigten heeft hij met genoegen als zoodanig kennis met hem gemaakt. Het ontbreekt hem stellig niet aan aanleg voor de poëzij. In zijne voorrede geeft hij het

oogpunt aan de hand, waaruit hij de dichtkunst beschouwt; een oogpunt, dat nog al verschilt van dat, waaruit vele nieuweren haar beschouwen. Zij is hem meer dan eene uitspanning; zij moet, volgens hem, niet alleen het schoone, maar ook het goede bedoelen. »Wat mag men niet van de kunst verwachten," zegt hij, »nu haar het Christendom en 't geloof aan een oneindig bestaan voorlicht; nu een dichter een verhevener, een godsdienstiger gevoel kan doorblaken?" Des dichters stelling is dus geworden, »dat geen kunstwerk *wezenlijk schoon* kan genoemd worden, zoo het niet in middellijk of onmiddellijk verband met het *goede* staat." »Heb ik getracht," zegt hij verder, »dit boven aangevoerde indachtig te blijven — dan, waarde lezer, zal deze bedenking, en het mogelijk *goede*, dat ik heb trachten uit te werken, er u toe stemmen, om mij de vergrijpen, die ik tegen het *schoon* begaan mogt hebben, niet al te streng toe te rekenen; en die vergrijpen, welke voornamelijk dán te laken zijn, wanneer zij den goeden smaak ondermijnen, (en aldus den lezer hart en geest bederven) zullen haren angel verliezen, zoodra Godsdienst en zedekunde zich bereid betoonen een aequivalent voor het aesthetiesch gemis op te leveren."

Rec. heeft deze trekken uit de voorrede aangehaald, omdat zij aantoonen, uit welk oogpunt de dichter zelf wenscht, dat zijn werk zal worden beoordeeld. Het moet vooral *zedelijke* schoonheid bezitten; »zonder dat de zanger zich uitsluitend tot Geestelijke onderwerpen of godsdienstige leeringen behoeve te bepalen, moet elke compositie het goede beoogen en den hoogen zin van Godsdienst, waarheid en deugd in zich bevatten." Voldoet het *dichtwerk*, dat ons hier wordt aangeboden, aan dit eerste vereischte? De bundel telt slechts weinige stukken. Zij zijn: *de Dichtkunst en de Dichter*, *Melone*, *de laatste stonde van eenen veroordeelde*, *Edmunds klacht* en *Ibrahim en Zulikah*, een Oostersch verhaal. In vele dezer stukken is zonder twijfel de goede bedoeling des dichters zigtbaar; maar hoogeren lof kunnen wij daaraan in dit opzigt toch niet geven. Eene regtstreeks zedelijke bedoeling heeft zeker *de laatste stonde van eenen veroordeelde*; maar er is zoo weinig diepte, zoo veel oppervlakkigs, zoo veel gerekts in de voorstelling, dat wij haar grootendeels als mislukt moeten beschouwen, hoe gemakkelijk en vloeijend het stuk ook gedicht moge zijn. Voor de meesten der overige stukken heeft de dichter eene hemelverschijning ten

beste, die nu eens de onschuld redt, dan den bedroefde troost, of ook een paar gelieven tegen den wil eens hardvochtigen vaders vereenigt. Bij alle zouden wij ontkennend antwoorden op de vraag: is hier een *dignus vindice nodus?* En dat is niet alleen een aesthetisch gebrek, maar vernietigt ook grootendeels het zedelijke schoon, wat de dichter bedoelt en als hoofdzaak beschouwt.

In verband dus met het oogpunt, door hem zelven aangegeven, komen ons zijne stukken als zeer gebrekkige proeven voor, en hadden wij na die uitdrukkelijke aanwijzing in de voorrede in dit opzigt iets anders en beters verwacht.

Wat nu overigens de kunstwaarde dezer gedichten betreft, Rec. zeide reeds, dat hij den dichter geenen aanleg ontzeggen kan. Hij heeft over het algemeen eene gemakkelijke versificatie; zijne dictie is dikwijls poëtisch genoeg; in het Oostersche verhaal zelfs niet zelden zich verliezende in zekere onbestemdheid en gezwollenheid. Maar over het algemeen zijn deze toch de goede eigenschappen van dit bundeltje. De verbeelding des dichters is in zijne schilderingen rijker, dan in zijne conceptie; want zoo wel in de kleinere stukjes, als in het Oostersche verhaal, is de vinding schraal.

Bij de erkentenis van het goede moeten wij dus toch belijden, dat wij ons over het geheel in onze verwachting teleurgesteld zagen, en minder vonden, dan wij hoopten na het lezen der voorrede. Aan den maatstaf, daar gegeven, beantwoorden de stukken gebrekkig, en dat gebrekkige wordt, onzes oordeels, ook niet vergoed door zeer hooge aesthetische schoonheden. Wij raden den dichter de beoefening der poëzij niet af, al durven wij hem niet vleijen met eenen eersten rang en plaats op onzen zangberg.

Twee Brieven ter toelichting en toetsing der Schets van J. H. HALBERTSMA, »*De Doopsgezinden en hunne herkomst,*" *door* J. BOEKE *en* A. M. CRAMER, *Leeraren bij de Doopsgezinde Gemeenten te Amsterdam en Middelburg. Te Amsterdam, bij* J. D. Sijbrandi. *In gr. 8vo.* 82 *bl. f*: - 85.

Na de uitvoerige, mannelijke beoordeeling, die de Hoogleeraar MULLER van het zonderlinge boek des Heeren HALBERTSMA in dit Tijdschrift heeft gegeven, kunnen wij ons vergenoegen met deze Brieven aan te kondigen. Dat zij van

echt Christelijke, liberale denkwijze op elke bladzijde de bewijzen dragen, zal wel niemand betwijfelen, die de waardige Schrijvers ook maar bij name kent. En die Doopsgezinden, welke het boek van Ds. HALBERTSMA met verdiende afkeuring hebben gelezen, zullen het dezen beide waardige Leeraren dank weten, dat zij den man hebben te regt gewezen (of laten wij liever zeggen hen, die zich misschien door hem zouden hebben laten ompraten) op punten, nopens welke de recensie van Prof. MULLER, bij den overvloed van zaken, niet zoo opzettelijk kon zijn.

Het Huisgezin eener Weduwe. Door den Schrijver van Hendrik en Maria, of de Protestantsche en Roomsch-Katholieke jonge lieden. Te Amsterdam, bij G. J. A. Beijerinck. *In gr. 8vo. 389 bl. f* 3-60.

Het is hoogst betreurenswaardig, dat de algemeen heerschende zucht tot proselietenmakerij, die de Roomsche geestelijkheid kenmerkt, het voor Protestanten noodig maakt, in allerlei kringen tegen die bedekte en vaak met de grootste listigheid aangelegde pogingen te wapenen. Sommigen, niet van nabij bekend met die intrigues, kunnen naauwelijks gelooven, wat er al wordt gedaan, gevleid, beloofd, gewerkt, om Protestanten, gelijk men het noemt, in den schoot der alleen-zaligmakende Kerk terug te brengen. En toch is het tafereel, dat daarvan ook in dit werk wordt opgehangen, in het geheel niet uit de lucht gegrepen. Men tracht vooral te werken door het beloven of aanbieden van geldelijke voordeelen of uitzigten op een tijdelijk bestaan. Menschen, die niet vast genoeg staan in hun Protestantsch geloof, of geenen genoegzamen prijs stellen op hunne Christelijke voorregten, of in den treurigen waan verkeeren, dat men, in elke Godsdienstbelijdenis een braaf mensch kunnende zijn, niet zoo misdadig is, wanneer men om des voordeels wille zijne Kerk verlaat en Roomsch wordt, mogen wel ernstig en dringend worden gewaarschuwd, en men mag het hun wel nadrukkelijk voorhouden, dat zij niet bouwen kunnen op bedriegelijke beloften, die slechts zoolang worden gedaan en aanvankelijk nagekomen, totdat men den ligtgeloovige heeft overgehaald, maar dan trouweloos worden vergeten omtrent de trouweloozen aan hun geloof, of zelfs wel met bitteren

spot en — men moet het zeggen wèlverdiende — verwijtingen beantwoord. In meer dan één geschrift heeft de Schrijver die zich onder de letters C. A. verbergt, en wien wij niet onbescheidenlijk willen *noemen*, zijne Medeprotestanten reeds op dit gevaar opmerkzaam gemaakt, en hij doet het op nieuw in deze welgeschrevene familiegeschiedenis. De vorm van brieven is hier regt gepast gekozen, omdat het hier niet enkel aankomt op het verhaal van aangewende pogingen, gedane beloften en ondervondene teleurstellingen, maar ook en vooral op de denkwijze van de handelende personen. Misschien, denkelijk is de geschiedenis verdicht; maar zij zou zeer wel aldus plaats kunnen hebben, en het overdrevene, dat hier door den dunk van onwaarschijnlijkheid het doel zou hebben doen missen, wordt zorgvuldig vermeden. Er zijn meisjes, zoo vast in hare overtuiging, als de uitmuntende *Pauline*; er zijn zwakken, gelijk hare moeder; er zijn bedrogene afvalligen, zoo als haar broeder. En er zijn ook, hetgeen ons bijzonder in deze geschiedenis behaagde, brave Roomschgezinden, die het jagtmaken der geestelijkheid op proselieten afkeuren, en volgens hunne overtuiging handelen durven. Misschien ware het, om dit te doen uitkomen, beter geweest, dat de echtgenoot van *Pauline* bij zijne kerk ware gebleven. De plotselijke verandering in de denkwijze van diens vader, ten gevolge van den onderschepten brief zijner dienstbode, is eenigzins onwaarschijnlijk. Maar dit beneemt niets aan de uitnemend nuttige strekking van dit boek, aan hetwelk wij vele lezers wenschen, en van hetwelk wij bidden, dat het, onder Gods zegen, vele onnadenkenden opmerkzaam, vele sluimerenden wakker, vele wankelenden standvastig make. Dergelijke boeken, in het thans zoo gewilde gewaad van den Roman bevallig gekleed, doen ligt hier of daar nut. Zij moeten niet worden vergeten na korten opgang, want derzelver nut is voortdurend.

Het verhaal nopens den Joodschen Wandelaar geschiedkundig ontwikkeld, met dergelijke fabelen vergeleken, en oordeelkundig toegelicht, door Dr. J. G. TH. GRÄSSE, *Bibliothecaris van Z. M. den Koning van Saxen. Uit het Hoogduitsch vertaald. Te Amsterdam, bij* J. M. E. Meijer. 1844. *In gr. 8vo.* 71 *bl. f* : - 75.

In dezen tijd, waarin de *legende* van den wandelenden Jood door den *titel*, meer nog dan door den *inhoud*, (althans zoo ver die bekend is) door middel van het, door de geheele beschaafde wereld heen gelezen werk van EUGÈNE SUE, bekend is en besproken wordt, zal dit stukje aan velen welkom zijn. De *literatuur* van het onderwerp kon nog al eenige aanvulling lijden, en ten aanzien van de *historische kritiek* van het verhaal brengt het vlugschriftje ons niet verder. Zelfs de verhandeling van Prof. ROIJAARDS (*Archief voor Kerk. Gesch.* D. XIII, bl. 311) en andere, in de voorrede aangehaald, waren den Schrijver onbekend. Eene *kritische* behandeling, naar aanleiding en met gebruik van het oorspronkelijke en de daarin aangehaalde schriften, ware, als men dan toch iets over deze vertelling geven wil, beter geweest.

Levensgeschiedenissen van Krankzinnigen, of de broosheid van het menschelijk verstand. Naar het Hoogduitsch van K. H. SPIES. *Tweede, verbeterde druk. II Deelen. Te Amsterdam, bij* J. C. van Kesteren. 1844. *In gr.* 8*vo.* 256 *bl. f* 4-80.

In hoeverre deze tweede een *verbeterde* druk zij, kan Ref., die den eersten niet gezien heeft, niet beoordeelen. Maar zijns bedunkens verdiende dit werk van den vóór 25 en 30 jaren zeer in trek zijnden Romanschrijver, die zich vooral op het akelige en spookachtige toelegde, noch verbetering, noch herdruk. Het is niets anders dan eene verzameling van opgesierde, misschien wel geheel verdichte geschiedenissen van krankzinnigen, van welke bedrogene meisjes, onechte kinderen, slaven van het spel en dergelijke schering en inslag zijn.

Geschiedenissen van krankzinnigen kunnen belangrijke bijdragen zijn tot kennis van den mensch; maar dan moeten zij *waarheid* bevatten, en meer de geschiedenis des geestes, dan een verhaal van lotgevallen zijn. Dit zoeke men hier niet; het zijn eenvoudig een paar boekdeelen, die den onverzadelijken, doelloozen leeshonger een weinig helpen bevredigen.

BOEKBESCHOUWING.

Encyclopaedia Theologi Christiani, in scholarum suarum usum breviter delineata a P. HOFSTEDE DE GROOT et L. G. PAREAU, Theol. Proff. Gron. Editio 2ª, aucta et emendata. Groningae apud *C. M. van Bolhuis Hoitsema*. 1844. Formâ 8vâ maj. 136 pag. constat. *f* 1 - 90.

Het was eene hoogst belangrijke onderneming der beide werkzame Groningsche Hoogleeraren PAREAU en HOFSTEDE DE GROOT, om in de *Series Compendiorum Theologicorum*, welke zij vereenigd begonnen uit te geven, en waarvan reeds één Deel, de *initia institutionis Christianae moralis*, het licht zag, ook eene beknopte *Encyclopaedie* op te nemen. Oppervlakkig moge het schijnen, als kon men dan eerst het geheel der wetenschap overzien, wanneer men al de afzonderlijke Deelen naauwlettend heeft gadegeslagen en bearbeid; van de andere zijde valt het bij eenig nadenken gemakkelijk in het oog, dat hij, die den algemeenen band heeft leeren kennen, waardoor al de verschillende godgeleerde wetenschappen worden omstrengeld, juist daardoor in staat wordt gesteld, om ook op afzonderlijke vakken eenen diepen en helderen blik te slaan. Moeijelijk is voorwaar eene onderneming, gelijk hier is begonnen, wanneer zij aan de eischen en de behoeften onzer dagen volkomen beantwoorden zal. Het is, na hetgeen SCHLEIERMACHER, HAGENBACH en PELT op dit grondgebied gearbeid hebben, geenszins meer voldoende, een kort overzigt te geven over den inhoud, de geschiedenis, de belangrijkheid, de strekking en de literatuur der verschillende vakken, die tot de godgeleerdheid behooren. Er wordt vóór alle dingen vereischt, dat de geheele Encyclopaedie tot één hoofdbeginsel worde teruggebragt, waaruit al hare deelen voegzaam kunnen afgeleid worden; er wordt gevorderd, dat de Encyclopaedie tevens de Metho-

dologie in zich moge bevatten; er wordt boven alles met rede gewacht, dat de wetenschap eene practische strekking verkrijge, en dat het overzigt over de geheele godgeleerdheid tevens eene ware opleiding zij voor den Godgeleerde zelven.

Aan al deze eischen is door het geschrift, dat voor ons ligt, op eene zoo gelukkige wijze voldaan, dat wij het als eene ware aanwinst beschouwen, en ons hartelijk verblijden over het besluit der Schrijvers, om hetgeen vroeger, in meer beknopten vorm, ten behoeve hunner leerlingen was ter perse gelegd, thans ook ten gebruike van een grooter godgeleerd publiek, tevens vermeerderd en verbeterd, in het licht te zenden.

De inleiding handelt over de *Encyclopaedia Theologi* in het algemeen. Van Encyclopaedie der godgeleerdheid zelve, gelijk de beroemde CLARISSE ten jare 1835 andermaal uitgaf, onderscheidt zich hunne behandeling der zaak daardoor, dat zij geen objectief overzigt van het geheele grondgebied, maar vorming en opleiding van den Theologant bedoelen door de regte kennis en beoefening dier verschillende wetenschappen, die tot zijnen uitgestrekten kring zijn te brengen. Eene uitvoerige inleiding ontwikkelt dit denkbeeld op eene geheel genetische wijze. Uitgaande uit eene algemeene Christelijke beschouwing van den persoon des Verlossers, van den aard zijner kerk, en van de betrekking, waarin tot haar de Godgeleerde van beroep is gesteld, zien de geleerde Opstellers zich hier geleidelijk den weg gebaand, om over hetgeen er tot vorming van den Godgeleerde noodig is, van alle zijden, opzettelijk te handelen. De noodzakelijkheid eener opzettelijke voorbereiding tot zijn ambt wordt gereedelijk afgeleid uit de beschouwing van deszelfs voortreffelijkheid en moeijelijkheid. Onderscheidenlijk wordt gesproken van hetgeen tot die voorbereiding vereischt wordt, zoowel vóór als bij het Academisch onderwijs, en bij het laatste bijzonder het oog gevestigd op den belangrijken invloed, dien Academische leeraren, naar het voorbeeld en in den geest van den grootsten Leermeester, op hunne discipelen kunnen uitoefenen.

Na eene beknopte opgave van de geschiedenis der Encyclopaedie, waarbij het minder te doen is om de volledige literatuur te verzamelen of te beoordeelen, dan om de *hoofdrigtingen* dezer wetenschap in verschillende tijden aan te wijzen, hooren wij vervolgens, op wat wijze de geleerde Bewerkers van dit handboek de geheele wetenschap meenen te moeten dienstbaar maken, om de voorbereiding der Theologanten voor hunne belangrijke taak gelukkig te doen vorderen en slagen.

Jezus christus zelf is de hoofdpersoon, dien de Christelijke Godgeleerde kennen en in het harte opnemen moet. De Encyclopaedie kiest Hem dus ook tot haar groot en onveranderlijk middelpunt. Zij beschouwt Hem eerst *objectief*, zoo als Hij in de *geschiedenis* levende voor ons staat, daarna *subjectief*, zoo als Hij door zijnen geest voortleeft in ons *gemoed*. Ieder dezer twee hoofdgedachten wordt in twee deelen verdeeld. De historische, objectieve christus toch *heeft* geleefd hier op aarde in menschelijk vleesch, en leeft *nog* in den hemel. Het eerste vinden wij opgeteekend in het N. T. Het andere wordt openbaar in de geschiedenis zijner gemeente. Zoo behoeft dan de Godgeleerde, die den historischen christus wil leeren kennen, tot de kennis van het eerste de *uitlegging des N. V.* en tot de beschouwing van het andere de *kerkhistorie*. — Van de andere zijde leeft christus *in* ons, *en* voor zooverre wij *Christenen* zijn — hier is dus de plaats voor de behandeling der *Christelijke zedeleer* — *en* voor zooverre wij *Theologen* zijn — hier wordt dus de *pastorale* wetenschap in al hare deelen behandeld. — Vragen wij nu eindelijk, welke plaats in de Encyclopaedie aan de *Dogmatiek* en *Apologetiek* toekomt? Hooren wij de Schrijvers zelve: »Neque tamen (pag. 31) hic subsistendum. His »singulis tractatis, addenda jam est totius rei Christianae »recognitio, qua et de veritate et de praestantiâ hujus vitae »J. C. in nobis vel religionis Christianae ipsi fiat persua»sissimum. Est vero etiam haec recognitio duplex, vel »magis theoretica, qua ea religio ac res omnis aestimatur »ex vero, vel magis practica, qua commendatur ex indole

»salutari. Prior sectio continebit igitur *totius rei* Christia»nae aestimationem ex vero (Dogmaticam) posterior ejus »*commendationem* (Apologeticam)." Bij ieder dezer verschillende wetenschappen wordt afzonderlijk gehandeld over de *formeele* en *materiëele* institutie des Godgeleerden tot en door dezelve.

De opzettelijke beschouwing van één Hoofdstuk zal ons de methode, hier gevolgd, nog duidelijker leeren kennen. Wij kiezen daartoe het *eerste*, dat over de uitlegging des N. T. handelt. *Eerst* wordt over de *voorloopige* voorbereiding des Godgeleerden gesproken, die hij reeds vóór zijne komst aan de Academie moet ondergaan hebben, zal hij met goed gevolg als uitlegger optreden. *Formeel* bestaat zij daarin, dat hij aanvankelijk rein zij van hart, doordrongen van godsdienstig gevoel, en vervuld met eerbied voor het heilige. *Materiëel* wordt gevorderd de kennis der Grieksche taal, bepaaldelijk ook van het dialect des N. V., insgelijks kennis van het Hebreeuwsch en van geheel het O. T. als sleutel tot het Nieuwe, benevens van de aanverwante dialecten en van Joodsche geschiedenis, oudheden en beschaving, eindelijk ook van de Latijnsche taal en zeden. De *geheele voorbereiding* des Godgeleerden tot uitlegger wordt pas aan de Academie voltooid. Hij *beginne* met de lezing des Nieuwen Verbonds zelven, niet terstond nog met de critiek van den tekst of den Canon. *De geschiedenis der exegese van het N. T.* leert hem, hoe verschillende wegen men tot nog toe vaak insloeg tot verklaring dezer gewijde oorkonden, en hoe de grammaticale exegese nooit kan gemist worden, maar echter alleen niet voldoende is tot volkomene verklaring der Schrift. Uit *de aard der zaak* wordt opgemaakt, wat het is, het N. T. te verklaren, en dit op eene grammaticale, historische, logische, psychologische wijze te doen. Vervolgens wordt gehandeld over het doel, waartoe de exegese moet dienen, over hare betrekking tot de critiek des N. V., de inleidings-wetenschap, en de Hermeneutiek. De beste wijze nu van de behandeling dezer wetenschappen aan de Academie bestaat niet daarin, dat de leeraar zijnen kweeke-

lingen eene afgewerkte verklaring in handen geve, commentaren zijn er reeds genoeg, maar dat zij leeren zelve de Schrift te verklaren. Eindelijk wordt aangewezen, in wat geest hier zoowel de Hoogleeraar als de kweekelingen te werk moeten gaan.

Het zou min doelmatig zijn, zoo wij de geleerde Schrijvers van dit handboek langs den geheelen weg van hun onderzoek wilden volgen. De gegevene proeve moge volstaan, en niet slechts onze aankomende, maar ook de reeds dienstdoende Godgeleerden uitlokken tot nadere kennisneming van dit inderdaad voortreffelijk werk, waaraan wij zonder eenige aarzeling verre de voorkeur geven boven de meer uitvoerige, maar minder Christelijk wijsgeerige Encyclopaedie van CLARISSE. Meer dan één vak, tot de studie der godgeleerdheid behoorende, wordt hier in een geheel nieuw licht geplaatst. Het organisch verband der verschillende wetenschappen zag Ref. nog nergens zoo schoon en treffend ontwikkeld. Al kan men zich zelfs met de beschouwing van alle bijzonderheden niet vereenigen, nogtans zal men hulde moeten doen aan het vernuft, de geleerdheid, en bovenal den Christelijk vromen zin der Opstellers, en den wensch niet kunnen onderdrukken, dat alle vaderlandsche Predikanten op deze wijze *gevormd* naar geest en gemoed zich der dienst der kerke komen wijden. Tegenspraak en veroordeeling zal ook dit geschrift wel weder opwekken — dat is gewoonlijk het lot van allen, die den moed hebben, een' ouden sleur te verlaten, en zich eene nieuwe baan te breken. Maar moeijelijker zal het vallen, iets *beters* te geven, dan hier is geleverd. De vorm des boeks is een waar kunstwerk, en in dat wel geordend ligchaam woont één Christelijke geest, die al de leden doordringt en vereenigt.

Mogten wij met de geleerde Schrijvers in nadere redewisseling treden, dan deze plaats en ons bestek toelaat, wij zouden vooral veel te vragen hebben over hunne beschouwing der Dogmatiek, en hen danken voor het nieuwe licht, dat zij over de Apologetische wetenschap deden verrijzen. Vooral voor de behandeling der laatstgenoemde

komt het ons voor, dat dit geschrift wenken geeft van blijvende waarde. Doch wij willen overigens slechts een en ander opnoemen, wat in deze Encyclopaedie de aandacht des Godgeleerden vooral moet trekken. De geschiedenis van elk vak wordt verhaald, niet om daardoor aan eene ijdele nieuwsgierigheid te voldoen, maar om daaruit *beginselen* te verzamelen, die van beslissenden invloed op de behandeling der wetenschap zijn. De *kerkhistorie* wordt opgevat als openbaring van het voortdurende leven van CHRISTUS in zijne gemeente, en niet onderscheidenlijk van haar wordt de Dogmahistorie behandeld. De *Theologia Naturalis* is hier geene bloote ontwikkeling der bewijzen voor het bestaan van God, maar een wijsgeerig onderzoek naar den aard van de Godsdienst op zichzelve beschouwd. De opvatting der *Moraal*, die hier ten grondslage ligt, kent men reeds uit de *Initia* van Prof. PAREAU. Tot de Pastoraal wordt niet alleen de wetenschap der herderlijke zorge gebragt, maar ook 1) facultas cathechetica, 2) ars homiletica, 3) ars liturgica, 4) juris Ecclesiastici cognitio, 5) cura pastoralis, 6) vitae Ecclesiasticae studium. Wij danken God voor het wetenschappelijk en Christelijk leven, dat schier op iedere bladzijde van dit geschrift zich openbaart, en zouden het eene heerlijke vrucht van dezen arbeid achten, wanneer onze vaderlandsche Godgeleerden niet bij de woorden der Groningers gingen zweren, maar door het nieuwe en treffende van menig gezigtspunt, dat hier voorkomt, tot wrijving, tot onderzoek, tot dieper nadenken, al ware het zelfs tot bescheidene, mits slechts wetenschappelijke tegenspraak werden uitgelokt, opdat alzoo door verschil of overeenstemming de waarheid helderder werd in het licht gesteld, en door hare kracht de liefde bevorderd.

De vorm van het boek zou nog winnen, zoo het Latijn eene minder Hollandsche kleur droeg. Wat is b. v. *een Theologus, sive ille homo, qui in Ecclesia Christiana maximi est ponderis?* Is het wèl gezegd, wanneer wij, met zinspeling op het bekende spreekwoord, lezen (bl. 4): *quo semel est imbutus recens, servabit hunc odorem ho-*

minis animus diu? Doch wij willen op geene vlekjes wijzen. Hartelijk bidden wij, dat ook dit werk worde dienstbaar gemaakt, beiden aan de bloei der gemeente en der wetenschap, en met meer dan gewone belangstelling zien wij de beloofde Dogmatiek en Apologetiek te gemoet.

Zonde en straf en hardheid en liefde, tweetal Redevoeringen van A. VINET. *Uit het Fransch vertaald. Te Leiden, bij* S. en J. Luchtmans. 1843. *In gr. 8vo. IV en* 60 *bl. f* :-80.

De *nouveaux Discours sur quelques sujets religieux* van A. VINET zijn zeker aan ons beschaafd godsdienstig publiek niet geheel onbekend. Zij verdienen althans de lezing van den Christelijken denker, die, met den geest des onderscheids bezield, het vele ware, oorspronkelijke, diepzinnige, dat hier voorkomt, wete te schiften van het niet minder vele paradoxe, duistere, overdrevene, dat men bij VINET, gelijk bij zijne geheele school, MONOD, MERLE D'AUBIGNÉ en anderen in *Frankrijk* en *Zwitserland* ontmoet. Ook de beide stukken, die voor ons liggen, kunnen dus niet geacht worden de overbrenging in onze moedertaal onwaardig te zijn, schoon het te vreezen is, dat het echt Evangelische, wat hier voorkomt, zal voorbijgezien, maar juist datgene gretig zal gelezen worden, wat dienen kan om de overdreven regtzinnige rigting van sommigen in de Hervormde kerk te bevorderen, en haar in spitsvindigen schijn van wijsgeerte een' grondslag te verschaffen, dien zij in de letter van het eenvoudig Evangelie mist!

Dat de Vertalers (de Heeren J. J. VAN TOORENENBERGEN en J. J. L. TEN KATE, beide Theol. Cand. te *Utrecht*) het dan ook hierop toegelegd hebben, straalt duidelijk door. Zelfs de stijl en de spelling van zekere school ten onzent is naauwkeurig geadopteerd. Zij bieden deze vrucht van den Christelijken akker in den vreemde hunnen Christelijken landgenooten aan »onder opzien tot den, overal, alles, in

»allen, vervullenden — Christus"! — Zij meenen »dat »de innige opvatting van de volheid des Evangelies, uit »een warm hart, en een helderen geest wedergegeven, »thans vooral onder ons zijn kan als frissche droppelen »levend water in de vermoeijenis van den geloofsstrijd en »de geesteskwelling, die zielesmart en ergernis aanbren-»gen"! En om toch vooral niet te doen betwijfelen, van wat geest zij zijn, voegen zij bij bladz. 52, op eene plaats, die geene opheldering behoeft, eene noot, waarin onder anderen voorkomt: »Dit Evangelie is geene verkondiging »van begrippen slechts, noch ook de bloote openbaring in »den persoon van den voortreffelijksten hemeling, als den »voortreffelijksten mensch, maar de verkondiging der open-»baring van God in het vleesch, enz. Elke andere Evan-»gelieverkondiging is uit den geest der wereld, dikwijls »met behoud van de woorden, die de H. Geest eenmaal »geleerd heeft, en in zamenvoeging van geestelijke met »ongeestelijke dingen"! Bravo, Heeren Candidaten, dat is de ware nederigheid! Zoo voegt het de Utrechtsche studenten, om Groninger Professoren (op wie ziet anders de tirade?) als wereldlingen en schooljongens aan de kaak te stellen! Zoo wordt men bij het invloedrijke *zevental* bekend! Zoo maakt men zijn hof bij de *élegante* orthodoxe wereld van *Utrecht* en *'s Hage!* Het klinkt als een klok. Reeds wachten u zeker sommige stijfgezinde kerkenraden van ons vaderland, om zulke »waardige wachters op Sions muren" den beroepsbrief aan te bieden. Zoo iets haalt de moeite van wachten en reizen uit. *Vivent les gens d'esprit!*

De jeugdige Vertalers, die, nog niet aan den ingang hunner loopbaan, reeds zóó de vlag durven opsteken, verdienden ernstige kastijding; maar in het oog van ieder verstandige hebben zij zichzelven geoordeeld. Bovendien willen wij geene aanleiding geven, dat zij zich onder de miskenden of vervolgden, om des geloofs wil, zouden scharen. *De wijsheid wordt gerechtvaardigd van hare kinderen.*

Bedenkingen omtrent de voorloopig door de Algemeene Synode der Nederlandsch Hervormde Kerk aangenomene Artikelen over de betrekking van de Hoogleeraren in de Godgeleerdheid tot de Kerk. Te Haarlem, bij de Erven F. Bohn. 1845. *In gr. 8vo.* 80 *bl. f* :-75.

Wie, die eenigzins doordrongen is van eerbied voor echt Protestantsche gewetensvrijheid, zag niet met droefheid en verontwaardiging het besluit der laatstgehoudene Synode aangaande de betrekking der Hoogleeraren tot de kerk? Wat niemand verwacht zou hebben, is gebeurd. De Synode heeft haar beginsel vergeten, dat zij geroepen is, niet om leerstellige geschillen te beslissen, maar om de kerk te besturen. Zij heeft den weg gebaand, om de vrijheid van wetenschap en onderwijs aan de treurigste banden te leggen. Zij heeft eene beklagenswaardige geneigdheid getoond tot concessie aan eene partij, die door het zevental c. s. vertegenwoordigd wordt. En met zorg zien alle vrienden van waarheid en licht den naderenden zomer te gemoet, waarin, zoo God het niet verhoedt, de voorloopige Artikelen zouden *kunnen* aangenomen worden.

De ongenoemde Schrijver der voor ons liggende Bedenkingen heeft teregt gemeend, dat het pligt was, om ter handhaving van het bedreigde levensbeginsel der Protestantsche kerken op te treden. Hij heeft de bekende zes Artikelen aan grondigen toets onderworpen, en het wederregtelijke, gevaarlijke en partijdige van hunnen inhoud in het licht gesteld. Zijne billijke verontwaardiging heeft hem bijna nimmer den toon van wijze gematigdheid doen vergeten. En met grondige kennis van kerkelijk regt heeft hij getoond, eene vurige liefde voor vrije wetenschap te vereenigen.

Het stukje is zoo geheel als uit ons hart geschreven, dat wij geene aanmerkingen kunnen maken, maar slechts dank aan den Opsteller kunnen ontboezemen. Het worde gelezen en behartigd! Ach, mogten zich meer dergelijke stemmen verheffen, en gehoor vinden, eer het te laat is!

Het geschilpunt moge, oppervlakkig beschouwd, eene kleinigheid schijnen, het geldt hier een' strijd van *beginselen*, en zoo het beginsel van kerkelijken dwang over wetenschap triomfeert, wie zou dan de gevolgen kunnen beschrijven, en op wiens hoofd zouden zij nederkomen?

De grondstellingen, verrigtingen en tegenwoordige woelingen der Jezuiten. Naar het Fransch van MICHELET *en* QUINET, *Hoogleeraren aan het Collegie van Frankrijk. Vertaald naar de vierde uitgave. Te Amsterdam, bij* P. Portielje. 1844. *In gr. 8vo. X, 238 bl.* *f* 2-40.

Weinige onderwerpen worden tegenwoordig zoo veel besproken, als *Rome* en de *Jezuiten*. Het blijkbaar toenemen van den invloed der laatsten in meer dan eenen staat van *Europa*, en hetgeen onlangs zoo in *Zwitserland*, als in *Duitschland* is voorgevallen, heeft er de aandacht op gevestigd van ieder, die in de geschiedenis des tijds niet geheel en al vreemdeling is; de vriend van Christelijke vrijheid en verlichting ziet met gespannen verwachting uit naar de ontwikkeling van gebeurtenissen, van welke de gang en het einde niet is te berekenen. En zelfs de Romanlezer, die zich met weinig anders afgeeft, dan met de *belletrie du jour*, is in den kring der aandachtige opmerkers van het *Jezuitisme* getrokken door den over de gansche beschaafde wereld verspreiden *Juif errant* van SUE. Het is dus niet te verwonderen, dat hetgeen over deze orde geschreven wordt, de algemeene aandacht opwekt. En dat mag ook wel; want wie, die iets gehoord heeft van de eindelooze listen en streken, waardoor de *Jezuiten* zich in alles weten in te dringen, en op alles hunnen verderfelijken invloed pogen uit te oefenen; wie, die niet blind *wil* zijn voor de gevaren, voor personen, huisgezinnen, vereenigingen, staten en maatschappijen van deze indringers te duchten; wie, die niet onbewust is, dat, waar zij zich kunnen nestelen, alle werkzaamheid

des geestes wordt verlamd, alle ontwikkeling verstikt, alle onderzoek afgebroken, alle zelfstandigheid vernietigd; wie met één woord, wien Godsdienst en menschengeluk ter harte gaan, moet er zich niet over verblijden, dat een der meest gelezene Schrijvers van onzen tijd aan honderdduizenden de oogen heeft geopend voor een gevaar, te dreigender, naarmate het meer in het duister schuilt, en onder allerlei vormen zijnen verpestenden adem verspreidt? Daardoor is dan ook de belangstelling meer dan vroeger gewekt om iets meer van deze verfoeijelijke orde te weten, hare grondstellingen op te sporen, hare verrigtingen na te gaan. In dit opzigt hebben de Heeren MICHELET en QUINET zich zeer verdienstelijk gemaakt door het uitgeven hunner voorlezingen over dit onderwerp, voor hunne toehoorders in het *Collège de France* gehouden. Want in deze stukken vereenigt zich veel, wat de lezing belangrijk maakt. Beide Schrijvers zijn kennelijk geheel op de hoogte van hun onderwerp. Zij hebben door beoefening van de niet voor ieder gemakkelijk toegankelijke bronnen (*) zich eene naauwkeurige kennis verworven van hetgeen hen tot heldere voorstelling en juiste beoordeeling in staat stelde. Hunne voorlezingen ademen gestrenge waarheidsliefde; en moge de toon sommigen te *geanimeerd* toeschijnen, men bedenke, dat overtuiging en verontwaardiging hier hetzelfde zijn, en dat het oorspronkelijk geene verhandelingen waren, bestemd om gelezen te worden, maar *voorlezingen* uitgesproken en dus meer op den toon der Redevoering gestemd. Geen wonder, dat, bij de woelingen en aanmatigingen der geestelijkheid in *Frankrijk* en bij de opschudding, door het houden dezer Geschied- staatkundige en godsdienstige lessen verwekt, van dit boek binnen zes weken drie uitgaven noodig waren. Terwijl MICHELET een

(*) Velen meenen, op het gezag van YPEY, *Kerkelijke Gesch. der XVIIIde Eeuw*, XII. 387, dat het volledigste en beste werk over de *Jezuiten*: *Extraits des assertions dangereuses etc.* (van PERRAULT) hoogst zeldzaam is; van de eerste uitgave, *Par.* 1762 is dit waar; doch er is ook eene latere, *Par.* 1792.

onverholen tafereel ophangt van de tegenwoordige woelingen der *Jezuiten* vooral in *Frankrijk*, stelt QUINET meer de geschiedenis der orde en hare grondstellingen in het licht. De aard van dit laatste brengt het voorkomen van meerdere kennis mede; de belangstelling neemt dien ten gevolge onder de lezing toe, en ook daarom heeft de Vertaler wèl gedaan met de in het oorspronkelijke gevolgde orde om te keeren. Ook heeft hij er eenige ophelderende aanmerkingen bijgevoegd, die van kunde en oordeel getuigen, zoo als men het van den Schrijver van het op den titel genoemde geschrift verwachten kon. Maar daarom hadden wij gewenscht, dat hij nog meer hadde gedaan. De Fransche Hoogleeraren hebben eigenlijk hunne voorlezingen, letterlijk zoo als zij die hadden uitgesproken, als verdediging van hun onderwerp uitgegeven; als zoodanig hebben onze landgenooten er minder belang bij, en tot een onderrigtend en waarschuwend geschrift over de *Jezuiten* zou eene omwerking mogelijk doelmatiger zijn geweest, waarbij de kundige Overzetter *en* de oorspronkelijke voorlezingen, *en* vooral ook de bronnen zelve zou hebben moeten raadplegen. Doch wij ontkennen het verlies *niet*, dat daarbij door het frissche, het levendige zou zijn geleden. En het kan ook eigenlijk aan een boek, dat op zich zelf goed is, niet als een gebrek worden toegerekend, dat het mogelijk ware, over hetzelfde onderwerp een nog beter te schrijven. Liever verblijden wij er ons over, dat dit belangrijke geschrift in onze taal het licht ziet. Op zijne hoede te zijn tegen de sluwe vijanden van al wat goed en edel is, dat is overal en te allen tijde, het is tegenwoordig ook in ons vaderland noodig, meer dan velen misschien denken. Zorgeloosheid kan hier alles bederven; waarschuwing is nuttig en noodzakelijk. Doch men versta ons wèl; niemand is afkeeriger, dan Rec., van alles, wat naar onverdraagzaamheid in het godsdienstige zweemt, en al ware een boek nog zoo waar, en nog zoo belangrijk, en nog zoo schoon; hij zou, ofschoon van ganscher harte een ijverig Protestant, zijne stem verheffen tegen alles, wat tweedragt tusschen de Protestantsche en Roomsch-Katho-

lijke kerken bevorderen, en alzoo den eenen Christen tegen den anderen opzetten zou. Maar het geldt hier niet onze andersdenkende landgenooten; het geldt niet de R. K. *kerk*, alleen eene hoogst gevaarlijke partij in dezelve, gevaarlijk evenzeer voor *die* kerk als voor het Protestantisme. Tegen *dat* gevaar te waarschuwen, ligt niet op *onzen* weg; zij zelve zal het leeren inzien, gelijk men het in *Duitschland* begint in te zien; maar men begrijpe, dat waarschuwing tegen de *Jezuiten* geene waarschuwing tegen het R. K. Kerkgenootschap is, evenmin als (*comparatis comparandis*) waarschuwing tegen de zich noemende regtzinnigheidsdrijvers in de Hervormde Kerk waarschuwing tegen die kerk zelve is. Wij hebben het tegen geen kerkgenootschap, maar alleen tegen eene gevaarlijke partij in hetzelve, en wenschten om hares zelfs wille wel, dat *die* kerk door dergelijke schriften het gevaar leerde kennen, dat haar van diezelfde zijde dreigt. De Hoogleeraren MICHELET en QUINET zijn goede Katholijken. De Schrijver der aangehaalde *Assertions* was het eveneens; het werk des laatsten werd door het Roomsch-Katholijke regtzinnige Parlement van *Parijs* niet alleen goedgekeurd, maar op deszelfs last vervaardigd. Men moet deze niet genoeg in het oog gehoudene onderscheiding helder doen uitkomen, wil men den schijn eener onchristelijke, onprotestantsche onverdraagzaamheid met waardigheid van zich werpen. Daarom ook wilden wij deze opmerking hier niet terughouden. Wat het onderhavige boek aangaat, wij behoeven het niet aan te prijzen, het doet zulks zich zelf.

Wil men in korter bestek het *Jezuitisme* in al zijne naaktheid leeren kennen, men neme:

Jezuitenspiegel. Eene ernstige waarschuwing voor Overheden en Burgers. Door Prof. F. S. AMMANN. *Te Amsterdam, bij* Weytingh en van der Haart. 1844. *In kl. 8vo.* 102 *bl.* *f* :-60.

Men zou misschien met regt op dit boekje de aanmerking kunnen maken, dat het te vinnig, te bitter geschre-

ven is. Maar dat bittere ligt in den aard van het onderwerp, hetwelk door geenen weldenkende met volkomene bedaardheid te beschrijven is. *Facit indignatio versum.* En indien eene geschiedkundig-wijsgeerige ontwikkeling zekeren trap van kennis bij den lezer vordert, zoo kan het geen kwaad, dat anderen, van minder ontwikkeling, de zaken wat meer op den man aan krijgen; voor dezen is dit stukje, gelijk voor de eersten het geschrift van MICHELET en QUINET dienstiger.

Dat de Jezuitenpartij door invloed op — dat beteekent bij hen heerschappij over — het onderwijs in *België* zich eenen weg baant tot meerdere veroveringen, blijkt uit:

De vrijheid van onderwijs in België. Waarschuwing voor Noord-Nederlanders. Te Utrecht, bij L. E. Bosch en Zoon. 1844. *In gr. 8vo. 76 bl. f* :-70.

De Schrijver van dit vlugschriftje heeft den gang van het lager onderwijs in *België* nagespoord, en deelt hier zijne voornaamste resultaten mede. Het stukje kan nuttig zijn voor hen, die noodig hebben, dat hun de oogen geopend worden voor het gevaar, dat in eene geestelijke *monopolie* van het onderwijs ligt. De lezer zal zich met ons bedroeven en verontwaardigen over het verminken van schoolboekjes ten believe eener partij, waaraan zelfs de onovertroffene *Kindergedichtjes* van VAN ALPHEN niet ontkomen.

Men weet, dat de Paus heeft kunnen goed vinden, onder dagteekening van den 8 Mei 1844, zijnen banvloek uit te spreken over de Bijbelgenootschappen. Ook is de afkeuring niet onbekend gebleven, waarmede die bulle niet alleen door Protestanten, bij wie het van zelf sprak, maar ook door Katholieken is beoordeeld. De

Rondgaande Brief van Z. H. Paus GREGORIUS XVI. *Verklaring van het Bergisch Bijbelgenootschap te Elberfeld, en Nawoord van den Vertaler. Te Leyden, bij* de Wed. D. du Saar. 1844. *In gr. 8vo. 35 bl. f* :-30,

bevat, hetgeen de titel opgeeft. Men moet zich verwonderen, dat men zulke dingen in de negentiende eeuw durft schrijven; en waarom beroept men zich op eene Bijbelplaats? Dat 2 *Petr.* III: 16, 17 geheel verkeerd zijn aangehaald, en iets anders beteekenen, doet voor het oogenblik niet ter zake. Wij vragen alleen; waartoe de aanhaling? Zal die iets beteekenen, dan moet men aan den Bijbel gezag toekennen, om Christelijk geloof en wandel te regelen. Wanneer nu de Paus zich op eene uitspraak van eenen Apostel beroept tot staving van zijn bevel, dan wordt hij, voor zichzelven de H. Schrift tot regel te houden. En aan dien regel getoetst, wat is er dan van zijn gedrag als hoofd der kerk, ondersteld, dat men hem nog dien rang toekenne?... Het is onbegrijpelijk, dat men niet ziet. »De gelukzalige Maagd Maria, aan wie het toevertrouwd is, alle ketterijen in de geheele wereld uit te roeijen," vergeve ons de onze.

Ernstiger, dan het Pauselijke bevelschrift eigenlijk verdient, wordt het te regt gewezen in:

Een woord aan mijne Medechristenen, bij gelegenheid van het schrijven des Pausen aan zijne R. K. leeken. Door V. K. *Te Amersfoort, bij* W. J. van Bommel van Vloten. 1844. *In gr.* 8*vo.* 25 *bl.* *f* :-50.

Bij de goedkeuring, die wij met elk verstandig denkend Christen aan het hier geschrevene schenken, moeten wij den Schrijver ééne opmerking maken. Hij zegt, bladz. 3: »de voornaamste oorzaken van het aanzien en den glans »der kerk van *Rome* bestonden hierin, dat de voornaam»ste Apostelen PAULUS, PETRUS en JOHANNES hadden »gearbeid, om dezelve te stichten, te onderwijzen, te »onderrigten en te voltooijen." Dit is zeer onjuist; want behalve dat het aangaande PETRUS thans wel (*) zoo goed als bewezen is, dat hij niet te *Rome* is geweest, en aangaande JOHANNES zeer onwaarschijnlijk, zoo heeft de

(*) Door het bekende geschrift van ELLENDORF.

Bisschop van *Rome* eigenlijk — zoo niet eeniglijk, dan toch vooral — zijn aanzien in de Christelijke kerk te danken aan den invloed en het gezag van de hoofdstad des Rijks; alzoo, en hierom maken wij de opmerking, aan eenen nog vrij wat minder geldenden grondslag, dan dat de voornaamste Apostelen vooral van *die* kerk hun werk hadden gemaakt.

Nog één stukje over het *Romanisme* kondigen wij aan:

Mijn afscheidsgroet aan Rome. Brief van den Abt E. BRUITTE, *gewezen Pastoor van la Chapelle en Professor der Wijsbegeerte, voormalig Militair in de Koninklijke Garde, Ridder van het Legioen van Eer, tegenwoordig Christen, maar niet Roomsch, aan den Heer* GUYARD, *Vikaris-Generaal van den Hoogeerwaarden Heer* DE TRELISSAC, *Bisschop van Montauban. Naar de vierde uitgave uit het Fransch vertaald. Te Amersfoort, bij* W. J. van Bommel van Vloten. 1844. *In gr. 8vo.* 112 *bl. f* 1-20.

Dit boekje levert weder een overtuigend blijk, dat *Rome* zich, bij onderzoek der waarheid, zoo als het is en in de Christelijke kerk zijn wil, niet kan staande houden. Een vroom geestelijke, de Abt BRUITTE, door het lezen der H. Schrift en het gemoedelijk inkeeren tot eigene behoeften des geestes tot helderder inzien in de Evangeliewaarheid geleid, werd door de hoogere geestelijkheid afgezet; hij geeft rekenschap van zijne overtuiging; en dat hij daarbij Bijbelplaatsen aanhaalt, wier eigenlijke zin hij niet regt verstaat, kan niemand bevreemden. Doch dat men geene de minste afwijking van *Rome* duldt, dat men geen het minste acht geeft op de teekenen en vorderingen des tijds, dit zal men zich te laat beklagen. Het is doorgaans zoo in de wegen der Goddelijke Voorzienigheid, dat men door eigene verblinding in de val loopt. En het neemt toe, ongeloofelijk toe. Uit *Frankrijk* spreekt men (bladz. 10) van een groot aantal Priesters, die eveneens denken, en in *Duitschland* vlamt het vuur helder op, nadat een een-

voudig Priester, RONGE, slechts ééne vonk in den ruimen voorraad brandstof wierp. Wat zullen de gevolgen zijn? Dat ligt nog verborgen in den schoot der toekomst; maar eene *Crisis*, zoo als men na de Hervorming nog niet heeft gezien, schijnt met snelle schreden voor *Rome* te naderen. Als het niets toegeeft, zal het veel verliezen. Merkwaardig is het, blijkens dit stukje, dat ook daar door het troostelooze van ziellooze plegtigheden, en door den ongehuwden staat der geestelijkheid, de gisting zoo niet veroorzaakt, dan toch grootelijks bevorderd is. Wij geven de toekomst met vertrouwen over aan den verheerlijkten Heer der Gemeente, die ook hier alles wel ten goede zal leiden. En kan een Paus, door zijne *Janitzaren*, de *Jezuiten*, geragsteund of liever overheerd, over eenen enkelen Priester den banvloek uitspreken, of al gelukt bij eenen enkelen een huismiddeltje tot het: *requiescat in pace;* waar geheele bevolkingen zich vereenigen, wat zal men daar?....

Beschouwingen over het Wetsontwerp ter regeling van de uitoefening der verschillende takken van de Geneeskunde. Door Dr. WEHLBURG, *praktiserend Geneesheer te Amsterdam. Te Amsterdam, bij* Weytingh en van der Haart. 1844. *In gr.* 8*vo.* 30 *bl. f* : - 40.

Bedenkingen tegen het ontwerp van Wet op de uitoefening der takken van de Geneeskunst. Door G. PH. F. GROSHANS, *M. D., Lector in de Geneeskunde aan de Clinische School te Rotterdam. Te Rotterdam, bij* H. A. Kramers. 1845. *In gr.* 8*vo.* 56 *bl. f* : - 60.

Nadat in 1842 de rapporten der Staatscommissie en der minderheid in het licht waren verschenen en tot eene menigte geschriften over het onderwerp van den dag aanleiding gegeven hadden, verliepen er verscheidene maanden, zonder dat men verder van eene aanstaande hervorming in het geneeskundige hoorde spreken, en menigeen wanhoopte welligt reeds, of er wel ooit aan den wensch van zoo velen gevolg gegeven zoude worden, toen men geheel onverwachts uit de Staats-Courant van 20 Nov. 1844 vernam, dat er een

ontwerp van wet tot regeling van hetgeen betrekkelijk is tot de uitoefening van de verschillende takken der geneeskunde aan de tweede Kamer der Staten-Generaal was aangeboden. Hoezeer men uit de aanbieding van een dergelijk ontwerp met blijdschap ontwaarde, dat deze belangrijke zaak, te lang reeds op den achtergrond geplaatst, niet geheel in het vergeetboek was geraakt, was het er echter verre van verwijderd, dat de inhoud van genoemd ontwerp alle geneeskundigen bevredigde. Terwijl er toch in hetzelve hoogst belangrijke onderwerpen, zoo als bijv. het onderwijs, de uitoefening der geregtelijke geneeskunde, de betere inrigting der ziekenbussen enz. met stilzwijgen zijn voorbijgegaan, waren de bepalingen omtrent andere punten onvolledig, liet de redactie van het geheel veel te wenschen overig en werden sommige zaken, waarin dringend verandering werd verlangd, onder eenen anderen vorm, maar genoegzaam in denzelfden geest als onder de vroegere bepalingen, gelaten. De beide brochures, door ons hier boven aangekondigd, hoezeer in aard en strekking zeer van elkander verschillende, leveren, de eene zoowel als de andere, de duidelijke bewijzen op van het weinig bevredigende van het ontwerp. Terwijl de Steller van N°. 1 genoegzaam alle artikelen van hetzelve vlugtig doorloopt en als ter loops aangeeft, waarin hij het met het ontwerp eens is en waarin hij van hetzelve verschilt, onderwerpt de Steller van N°. 2 slechts een paar artikelen aan eene opzettelijke beschouwing en toont met gronden aan, waarom hij in meening van den voorsteller dier artikelen verschilt; terwijl Dr. WEHLBURG het afschaffen der stedelijke heel- en vroedmeesters en der plattelands-heelmeesters toejuicht en het goedkeurt, dat men van den aanstaanden apotheker eenen akademischen graad vorderen wil, zijn het juist deze punten en vooral de beide eerste, waaromtrent Dr. GROSHANS van het voorgestelde ontwerp verschilt, en welke hij, het wenschelijke derzelve *in abstracto* in het midden latende, vooral uit hoofde van de onuitvoerlijkheid bestrijdt. Doch hoe verschillend aard en strekking der beide geschriften mogen zijn, hoe verschillend men over de individuëele opinie der beide Schrijvers moge oordeelen, eene vlugtige lezing van beide brochures is meer dan genoegzaam, om de overtuiging te verlevendigen, dat er gewigtige aanmerkingen op het ontwerp zijn te maken. Het 1ste Artikel, aan welks beschouwing het grootste gedeelte van het

geschrift van Dr. GROSHANS is toegewijd, levert reeds dadelijk hiervan de overtuigendste bewijzen op; het eerste gedeelte van hetzelve luidt aldus: »Tot de uitoefening der geneeskundige Burgerpraktijk, hetzij in derzelver geheelen omvang, hetzij voor elk harer onderdeelen van inwendige geneeskunde, heelkunde of verloskunde, moet men aan eene der Hoogescholen van dit rijk den graad van medicinae, chirurgiae of artis obstetriciae Doctor verkregen hebben." Bij het opstellen van dit artikel schijnt men van het beginsel te zijn uitgegaan, dat alleen de doctorale waardigheid voldoende waarborgen voor de kunde der geneeskunstoefenaren oplevert, minder van het wenschelijke, om slechts éene klasse van geneeskundigen te hebben. Immers er wordt gesproken van medicinae, chirurgiae *of* artis obstetriciae Doctores, zoodat het schijnt, dat men de scheiding der drie takken der geneeskunde, zelfs ook wetenschappelijk, schoon dan ook onder eenen anderen titel, wil in stand gehouden hebben. De wet schenkt dus niet het voordeel, waarop de voorstanders van slechts éene klasse van geneeskunstoefenaren hebben gewezen, namelijk het voorkomen van netelige processen, en de eenvoudigheid in het verschaffen van geneeskundige hulp; want men zal evenzeer het gebied van den chirurgiae en van den obstetriciae Doctor dienen af te bakenen, als vroeger dat van den heelmeester en vroedmeester; en aan den anderen kant behoudt zij niet de voordeelen, welke de tegenwoordige toestand der zaken aanbiedt en waarop Dr. GROSHANS heeft opmerkzaam gemaakt. Daarenboven heft zij met eene pennestreek die inrigtingen op, waar men tot hiertoe de heel- en vroedmeesters heeft gevormd, zonder er iets beters voor in de plaats te geven: immers bij het in werking brengen van dit artikel vervallen de klinische scholen van zelve. Wij zullen niet als verdedigers dezer inrigtingen in het algemeen optreden, althans niet van de kleinere. Maar het valt niet te ontkennen, dat de grootere, met name de Amsterdamsche, veel nut gedaan hebben, dat de gelegenheid tot het opdoen van praktische kennis aan deze laatste inrigting grooter is, dan aan eene onzer akademiën, terwijl het theoretisch onderwijs met dat, hetwelk aldaar gegeven wordt, ten minste gelijk gesteld kan worden. Noch in dit 1ste Artikel, noch in een der volgende wordt eenige hoop gegeven, dat de Amsterdamsche school, al ware het dan ook onder eenen anderen naam, in stand zal blijven,

noch ook dat er aan de geneeskundige inrigtingen aan onze akademiën eenige uitbreiding zal gegeven worden, schoon deze van zoo vele kanten en met zoovele gronden wordt verlangd en vooral, wanneer al onze geneeskunstoefenaren (en dus ook de heel- en verloskundigen) alleen daar moeten gevormd worden, dringend noodzakelijk is. Ook zij, die de oprigting eener speciaalschool wenschelijk achten, zullen in het wetsontwerp weinige bevrediging vinden. Uit een en ander blijkt, dat dit 1ste Artikel hoogst onvolledig is en, ook wat de redactie betreft, veel te wenschen overig laat. Ons bestek laat niet toe, de overige te doorloopen: bij de doorlezing van het stukje van Dr. WEHLBURG zal het blijken, dat ook op verscheidene andere gegronde aanmerkingen zijn te maken; en hoezeer het niet te ontkennen valt, dat Z. Ed. vele punten slechts aangestipt en daardoor het verwijt van oppervlakkigheid op zich geladen heeft, moeten wij de uitgave zijner brochure goedkeuren, omdat zij dienen kan, om op het gebrekkige van het wetsontwerp opmerkzaam te maken en wij hopen, dat Z. Ed., ingevolge zijne belofte (bl. 30), nu de voorloopige beoordeeling der tweede Kamer over het ontwerp bekend is, nog eens — en dan uitvoeriger en meer gemotiveerd — op dit ontwerp terug moge komen. Wat het geschrift van Dr. GROSHANS betreft, zoo moeten wij ronduit erkennen, dat, hoe moeijelijk het ons, uit een wetenschappelijk oogpunt, ook toeschijne, naauwe grenzen tusschen in- en uitwendige geneeskunde te trekken, het ons genoegen deed, de instandhouding der stedelijke en plattelands heel- en vroedmeesters door iemand van bekenden wetenschappelijken zin te zien verdedigd. De Heer GROSHANS toont op goede gronden aan, dat, moge men ook al, in het afgetrokkene beschouwd, het bestaan van slechts ééne soort van geneeskunstoefenaren wenschelijk achten, men desniettemin, *zoo als de stand van zaken werkelijk is*, noch de stedelijke noch de plattelands heel- en vroedmeesters missen kan, en dat men bij het gemis derzelve noodwendig tot het toelaten van eene tusschensoort van menschen, zoogenaamde handlangers, zal moeten vervallen. Wij willen zijne gronden hier niet teruggeven, maar verwijzen onze lezers naar zijne brochure zelve. Alleenlijk willen wij doen opmerken, dat het aanstellen van zoodanige handlangers, hetwelk wij met Dr. GROSHANS voor onvermijdelijk houden, wanneer men de stedelijke heelmeesters afschaft, van zelf aanleiding zal geven, dat er weder chirurgijns zullen gevormd worden,

Die handlangers toch zullen van lieverlede, althans over uitwendige gebreken, mede praktiseren; men zal hun zulks door wetten en bepalingen wel is waar trachten te beletten, maar het is te vreezen, dat deze van even weinig gevolg zullen blijven, als die, welke het praktiseren van de apothekers moeten tegengaan, daar dergelijke inkruipselen voornamelijk door de vooroordeelen der volksmenigte ontstaan en stand blijven houden. Men zal dus, om een grooter kwaad te verhoeden, allengs tot den maatregel moeten overgaan, om aan die handlangers eenige meerdere opleiding te geven en zoo doende op nieuw eene mindere soort van geneeskunstoefenaren in het aanzijn roepen, die evenwel altoos verre beneden onze tegenwoordige chirurgijns zullen staan. Men schijnt iets dergelijks bij het opstellen van Art. 1 voorzien te hebben; althans in de memorie van toelichting wordt gezegd, »dat, indiën eenmaal de ondervinding mogt leeren, dat men volstrekt niet buiten geneeskunstoefenaren van mindere opleiding en meer beperkte kennis blijven *kan*, het oogenblik zal gerekend kunnen worden daar te zijn, om op deze zaak terug te komen." Uit deze woorden blijkt, naar het ons voorkomt, vrij duidelijk, dat men nog niet zoo geheel stellig van den goeden uitslag van den nieuwen maatregel overtuigd is. Waarom wil men verandering, indien men nog zoo weinig zich verzekerd houdt, eene verbetering daar te stellen? En — onpartijdig gesproken — is de opleiding der heel- en vroedmeesters — althans aan de geneeskundige school te *Amsterdam* en misschien ook te *Rotterdam* dan zoo slecht, dat men de kweekelingen dier inrigtingen menschen van eene zoo gebrekkige vorming noemen kan, dat hunne afschaffing dringend vereischt wordt? Rec., die zelf Med. Doctor is, aarzelt niet, te verklaren, dat hij vele heelkundigen kent, wier wetenschappelijke en praktische vorming bij die van geenen chirurgiae Doctor achterstaat; dat die zoogenaamde netelige processen zeer zelden voorkomen en dat de overtredingen in verre de meeste gevallen de behandeling van zoodanige kwalen betreffen, waarvan het alles behalve twijfelachtig is, of zij tot het gebied der chirurgie, of tot dat der inwendige geneeskunde behooren, zoodat zij haren grond dan ook meer in den kwaden wil der overtreders, dan in het onbepaalde der onderscheiding hebben; doorgaans behooren dan ook de delinquenten tot de heelkundigen van mindere vorming, zelden tot die, welke in de studie en uit-

oefening van hun vak uitmunten. Hieruit volgt, dat ter voorkoming van dergelijke processen de geheele afschaffing der heel- en vroedmeesters niet noodzakelijk is, maar dat men door hunne opleiding wetenschappelijk te maken en hen alzoo van de waarde van dien tak der geneeskunde, welken zij beoefenen, te doordringen hen het best van overtredingen zal terughouden. Men ga dus voort, zoo als men reeds in de latere jaren begonnen is, aan aanstaande heel- en vroedmeesters eene betere opleiding te geven, en men zal minder en minder met netelige processen te doen hebben en zich ook niet meer over het bestaan van geneeskundigen van eene mindere vorming hebben te beklagen; maar bovenal wachte men zich, voorbarig eenen maatregel aan te nemen, van welks goeden uitslag de voorsteller van het ontwerp van wet zelf zoo weinig overtuigd schijnt te zijn.

Hollands roem in Kunsten en Wetenschappen, met Aanteekeningen en Bijdragen, door HENDRIK *Baron* COLLOT D'ESCURY, *Heer van Heienoord. VIIde Deel. Het derde der Wetenschappen. Te 's Gravenhage en te Amsterdam, bij* de Gebr. van Cleef. 1844. *In gr. 8vo. VI en* 505 *bl.* *f* 5-20.

Als een gedenkzuil voor *Hollands* roem in kunsten en wetenschappen, als een dankoffer aan al die mannen, die dezen roem vermeerderd en verhoogd hebben, als eene uitmuntende aansporing voor allen, om voort te gaan op het door onze vaderen bewandelde pad te dezen opzigte, ligt het bovengenoemde werk van den edelen D'ESCURY voor ons. Ieder die belang stelt in den roem des vaderlands, ieder die de wetenschappen bemint en zijnen geest met kennis en geleerdheid wil verrijken, zal er den Heer van *Heienoord* dank voor zeggen, dat hij, hoewel zijne jaren klimmen, en zijne werkkracht en vlugheid dan al eenigermate afnemen, alles aanwendt, wat in zijn vermogen is, ten einde hij de vrijwillig opgenomene taak niet onvoltooid of onafgedaan achterlate.

Gelijk de Schrijver in de vorige Deelen dezes werks *Hollands* roem in bouw- en beeldhouwkunst, in het dienstig maken der kunsten aan de eer van 's lands geschiedenis, in taal en godgeleerdheid, in dichtkunst en wiskunde, in ster-

re- en aardrijks- en zeevaartkunde, in vestingbouw en waterbouwkunde, met ontegenzeggelijke bewijzen en op eene waardige wijs heeft gestaafd en daardoor bewezen heeft, dat ons vaderland eene klassieke kweekplaats zoo der wetenschappen als der kunsten mag genoemd worden, even zoo blijkt uit het voor ons liggende Deel de roem der *Nederlanders* in het beoefenen der natuurlijke wijsbegeerte en der wetenschappen, die daartoe betrekking hebben.

En waarlijk, die roem is niet ver te zoeken; of steunt zij op zwakke gronden? »Wij hebben toch," zegt de Schrijver in zijn voorberigt, »in natuur- en scheikunde, in alle vakken der natuurlijke historie en geneeskunde en wat daarmede verwant is, onder onze landgenooten van vroegeren en lateren tijd de zoodanigen in aanzienlijken getale aangetroffen, die op verschillende wijze uitgemunt of het hunne bijgedragen hebben tot vermeerdering van nutte kundigheden en ter uitbreiding van het gebied der wetenschappen."

Den geleerden Schrijver in al de door hem vermelde zaken en bijzonderheden na te gaan, zal wel niemand van ons vergen, en tot het maken van uittreksels is het werk te eenemale ongeschikt. Wij treden dus in geene bijzonderheden, te meer, daar wij geene aanmerkingen van belang te maken hebben. De bedenking, vroeger wel eens geopperd, of één Schrijver in staat zou zijn over alle vakken van wetenschap te handelen? wordt ook door dit Deel ontzenuwd, vooral daar men den arbeid van den Heer D'ESCURY minder moet beschouwen als eene *analytische* opgave van waarnemingen en onderzoekingen in de verschillende wetenschappen, voor de studie derzelve van hoog aanbelang, of als eene *critische* beschouwing van de voortbrengselen der kunst, voor hare beoefenaars zoo noodzakelijk, dan wel als een algemeen overzigt der hoogte, waarop kunsten en wetenschappen, door de beoefening en aankweeking van zoo vele groote mannen, als ons vaderland heeft opgeleverd, onder ons beschouwd mogen worden te staan. Men houde onder het oog: alles is eene algemeene voorstelling van den roem, door *Nederland*, op het gebied van kunsten en wetenschappen, door alle eeuwen heen, waardiglijk ingeoogst. En al ware het, dat de Schrijver hier het hoofddoel, dat hij zich bij het schrijven van dit werk heeft voorgesteld, uit het oog had verloren, en, in plaats van diegenen onder onze landgenooten, die in de onderscheidene takken van kennis en wetenschap, welke

zich aan onze opmerking voordoen, hebben uitgemunt, als met den vinger aan te wijzen, de wetenschappen zelve als een ingewijde had behandeld, dan nog zou hij, naar ons inzien, hiertoe bij uitnemendheid zijn geschikt geweest.

Zoo blijkt het dan, ook uit dit werk, dat het land, dat 's GRAVESANDES en MUSSCHENBROEKS, dat BOERHAAVES, RUYSSCHEN en SWAMMERDAMMEN, LEEUWENHOEKEN en LYONNETTEN met zoo vele anderen heeft voortgebragt, dat het land, waarin VAN SWINDEN het orakel der kennis gelijk bij de naburen was; het land, waar BRUGMANS, die alles omvatte, gebloeid heeft; dat dat land, het moge dan klein van omtrek op de wereldkaart zijn, met regt groot te noemen is in kunsten en wetenschappen.

De slotsom van onze korte aankondiging is dus deze: dat wij den geëerden Schrijver dankzeggen voor het handhaven van der Vaderen roem in het beoefenen en kennen der natuur- en scheikunde, der natuurlijke historie, der botanie of plantenkunde en der geneeskunde en daarmede in verband staande wetenschappen; en dat wij meenen met het volste regt zijnen arbeid, al komt die dan ook van geen natuur- of geneeskundige zelv', te mogen aanbevelen; terwijl wij den geleerden Polyhistor leven, lust en gezondheid toewenschen, om ook het laatste Deel van dit werk, dat den lof zal vermelden van hen, die in het geschiedkundige en in regts- en staatswetenschappen zich naam hebben gemaakt, op eene even waardige wijze te voltooijen.

HENDRICK *Graaf van Brederode, Medegrondlegger der Nederlandsche Vrijheid, verdedigd door Mr.* M. C. VAN HALL, *Staatsraad enz. enz. Te Amsterdam, bij* J. Müller. 1844. *In gr.* 8*vo. XVI,* 241 *bl. f* 3-30.

Antwoord aan Mr. M. C. VAN HALL, *Staatsraad enz. enz.* (*over a.* HENDRICK *Graaf van Brederode, b. uitgave van Brieven. c. Historische kritiek.*) *Door Mr.* G. GROEN VAN PRINSTERER. *Te Leiden, bij* S. en J. Luchtmans. 1844. *In gr.* 8*vo.* 104 *bl. f* 1-:

Wij voegen deze belangrijke geschriften bij elkander, omdat zij te zamen één geheel vormen, en ons nader met een zoo verschillend beoordeelend geschiedkundig persoon bekend

maken, alsmede ons over het gebruik der bronnen onzer vaderlandsche geschiedenis inlichten, en ons de gronden eener echte historische kritiek duidelijk voor oogen stellen.

De achtingwaardige Mr. H. C. VAN HALL geeft in de Inleiding van zijn geschrift de redenen op, die hem genoopt hebben, om de nagedachtenis van HENDRICK VAN BREDERODE, voorheen het voorwerp van uitbundigen lof, thans van eene ongunstige zijde door sommige schrijvers voorgesteld, van de hem aangewreven blaam te zuiveren en in zijne vorige eer te herstellen. De toevallige omstandigheid, dat zijn Ed. te *Vianen* is geboren, en zijne jeugd bij de overblijfselen van het aloude slot *Batestein* en het lusthuis, dat HENDRICK VAN BREDERODE voor zijne echtgenoote AMELIA liet stichten, heeft doorgebragt, heeft hem al vroeg zekeren eerbied voor dien Nederlandschen Edele ingeboezemd, wiens hoofd toen met den stralenkrans van vrijheidsroem omgeven was. Hij was tevens in de gelegenheid, om verscheidene stukken betrekkelijk de familie der BREDERODES te verzamelen; en het is niet meer dan natuurlijk, dat, toen de nagedachtenis van een' persoon, die gedurende zijn' langen levensloop het voorwerp van zijne belangstellende herdenking was geweest, van eene min gunstige zijde werd beschouwd, hij eindelijk de pen opvatte, om die krachtdadig te verdedigen. De voornaamste punten, in deze apologie verhandeld, komen hoofdzakelijk hierop neder: HENDRICK VAN BREDERODE was tot vóór weinige jaren het voorwerp van bijna onverdeelden lof. Hij werd door geschiedschrijvers en dichters als om strijd geprezen. SCHILLER was de eerste, die, in zijnen *Abfall der Niederlände*, van hem een ander, minder gunstig beeld schetste. Doch het waren voornamelijk BILDERDIJK en GROEN VAN PRINSTERER, die, volgens den Heer VAN HALL, de daden van PHILIPS, van GRANVELLE en ALVA vergoêlijkten, die de nagedachtenis van BREDERODE betigtten en verguisden. VAN KAMPEN volgde, zonder genoegzaam onderzoek, deze drie schrijvers, en hield het hoofd van het Verbond der Edelen voor een' persoon zonder bekwaamheden, los van zeden en zonder vastheid van karakter.

De hoofdbronnen, waaruit de beschuldigingen en betigtingen tegen BREDERODE geput zijn, waren, behalve de Spaanschgezinde schrijvers over onzen opstand tegen PHILIPS, brieven, door BREDERODE vertrouwelijk aan zijnen vriend, LODEWIJK VAN NASSAU, geschreven; de antwoorden hierop

ontbreken. De Heer VAN HALL maakt van deze gelegenheid gebruik, om zijn gevoelen over het onbetamelijke van brieven na den dood van den schrijver, voor zoo verre zij diens bijzonder leven en gevoelens betreffen, bekend te maken. Koning WILLEM I kan. de mededeeling dier brieven alleen hebben toegestaan tot volmaking en opheldering der vroegere geschiedenis van zijn vaderland en stamhuis. De inhoud, de stijl en het schrift dier brieven moeten naar de beschaving en de zeden zijner eeuw en de opvoeding, die BREDERODE genoot, beoordeeld worden. De Schrijver tracht vervolgens het nietige en onbewezene aan te toonen der beschuldiging, tegen VAN BREDERODE ingebragt, dat hij zoo wel aan den wijn als aan de vrouwen ongeoorloofd verslaafd zoude geweest zijn; te bewijzen dat hij ook geenszins een laffe vleijer der *Nassauers* was. Het is niet zeker, op welke wijze VAN BREDERODE gestorven is; doch er is niets tegen in te brengen, dat zulks niet, gelijk sommigen beweren, op eene stichtelijke wijze zoude hebben plaats gehad. Verder verdedigt de Heer VAN HALL hem tegen de blaam van ongodsdienstigheid, en doet zijne verlichte en verdraagzame wijze van denken uitkomen, door zijne poging, om de Calvinisten met de Lutheranen te vereenigen; terwijl hij tevens een' afkeer van den beeldenstorm aan den dag legde. Zijne eerzucht was ook betamelijk en geenszins overdreven. Zijn vader, ARINOUD III, poogde eerst eene hooge geestelijke waardigheid voor hem te verkrijgen; maar hij werd reeds op zijn vijftiende jaar in den krijgsmanstand ingelijfd, waarin hij tot een' hoogen graad opklom. Zijne verdiensten als krijgsman worden door den Schrijver hoog aangeslagen, door WILLEM I en aanzienlijke krijgsoversten op prijs gesteld en ook buiten *Nederland* gewaardeerd. Toen het met het Verbond der Edelen ten einde liep, wierp BREDERODE zich in *Amsterdam*; hier wordt het gebeurde met DE LA TORRE onderzocht, en zijn gedrag in die stad geprezen; terwijl hij eerst na het vertrek van den Prins van *Oranje* uit den lande *Amsterdam* verliet en naar *Embden* scheep ging. VAN BREDERODE liet groote bezittingen en goederen achter, waaruit zijne bijzondere schulden en die, welke hij voor de goede zaak gemaakt had, na zijn overlijden zijn voldaan geworden. Hij was de vriend van LODEWIJK VAN NASSAU niet alleen, maar ook van WILLEM I, MARNIX VAN ALDEGONDE en anderen; het hoofdbeleid van den opstand van 1566 en 67

was aan hem opgedragen. Hij kweet zich hiervan zoo goed als de omstandigheden zulks toelieten, en paarde moed aan welsprekendheid. HOOFT heeft BREDERODE's karakter naar waarde afgemaald. Het is onbewezen, dat zijn vroege dood aan uitspattingen zoude toe te schrijven zijn. BENTIVOGLIO en VAN DER HYNCKT zwijgen van hetgeen door VIGLIUS dienaangaande werd verspreid; BILDERDIJK, VAN KAMPEN en GROEN VAN PRINSTERER hebben hetzelve zonder voorafgaande en oordeelkundige navorsching aangenomen. STIJL en TE WATER hebben zoo wel, als BOR, HOOFT, BRANDT en VONDEL, aan BREDERODE regt gedaan; terwijl, tot besluit, de Schrijver erkent, dat hij als mensch ook zijne gebreken had, maar dat hij als medegrondlegger van *Neêrlands* vrijheid en onafhankelijkheid den dank van het erkentelijke nageslacht verdient. Bij dit uitvoerig vertoog van den Heer VAN HALL zijn vele bijvoegselen en aanteekeningen, alsmede verscheidene platen gevoegd, die dit werk zeer belangrijk maken voor iederen liefhebber der vaderlandsche geschiedenis, die hiervoor den Schrijver zal dankzeggen.

De Heer Mr. VAN HALL eindigt zijne verdediging van HENDRICK VAN BREDERODE op de volgende treffende wijze: »Gelukkig voor VAN BREDERODE's naroem, nog leeft de arbeidzame, scherpzinnige onderzoeker der belangrijke oorkonden van het stamhuis *Oranje Nassau.* Hij was het, die de bewijzen zijner veroordeeling uit de bijzondere schriften van het voorwerp mijner verdediging, uit de weinige verstrooide narigten zijner godsdienstige en staatkundige tegenstanders heeft gemeend te mogen opdelven, die als onbetwistbaar aan te nemen en openlijk te verkondigen. Tegen die veroordeeling treed ik thans bij hem op als in hooger beroep, en vraag, op grond van de door mij aangevoerde feiten en beschouwingen, herziening van zijne uitspraak van veroordeeling omtrent eenen afgestorvene, die zich zelven niet kan verdedigen. Hij heeft VAN BREDERODE afgeschilderd als een' man zonder beginselen en zeden, beroofd van echten moed. Mogt ik in mijne poging eenigermate geslaagd en in staat geweest zijn, hem van die uitspraak te doen terugkomen! Hij, die de staatslisten in eenen GRANVELLE, de overheersching des gewetens in eenen PHILIPS trachtte te vergoêlijken, die de bloedvlekken zelfs in eenen ALVA en zijnen Raad poogde uit te wisschen, — hij, die in zoo vele zijner schriften verklaarde op waarheidsliefde en

»Christenzin den hoogsten prijs te stellen, *kan* niet anders »dan met bescheidenheid — hij *zal* niet liefdeloos op mijne »poging nederzien.''

Op dit plegtig beroep, op deze uitdaging kon en mogt de Heer GROEN VAN PRINSTERER niet zwijgen; spoedig verscheen dan ook zijn Antwoord, waarin hij uitvoerig de drie punten van beschuldiging behandelde: Is mijn oordeel over BREDERODE onbillijk? Is de mededeeling zijner brieven onkiesch? Is de wijs, waarop ik over FILIPS, GRANVELLE en ALVA heb geschreven, een vergoêlijken hunner misdaden geweest? — Zijn Ed. heeft deze vragen met gepaste bescheidenheid, maar tevens met kracht en mannelijken ernst beantwoord. Hij, die zoo zeer vertrouwd is met alles, wat onze vaderlandsche geschiedenis aangaat, en vooral het tijdvak van WILLEM I in al deszelfs bijzonderheden nagegaan en onderzocht heeft, heeft al de punten der apologie van BREDERODE gewikt, en vele daarvan gemeend te moeten wederleggen; zoodat hij volhoudt, bij zijn oordeel, in zijne *Archives* over dien persoon uitgesproken, te kunnen volharden, zonder daarom het eens te zijn met hetgeen SCHILLER, aan wiens werk hij geene bijzondere waarde in het geschiedkundige, maar alleen wat den vorm en den stijl betreft, toekent, over BREDERODE zegt, en zonder zich met de overdrevene minachting van BILDERDIJK en hetgeen VAN KAMPEN gemeend heeft uit de brieven, in de *Archives* voorkomende, omtrent BREDERODE te moeten besluiten, te vereenigen.

Wat de beantwoording der tweede vraag, over de mededeeling dier brieven, aangaat, het door zijn Ed. daaromtrent aangevoerde mag een meesterstuk heeten van historische kritiek. Hij heeft hier de geschiedenis, als de regtspreekster des menschdoms, volkomen in hare regten, om alle bescheiden te mogen openbaar maken, die niet ten nadeele van nog levende personen zouden kunnen uitloopen, gehandhaafd; hij heeft hier met naauwgezetheid de pligten aangewezen van een' uitgever van bescheiden, en de grenzen aangetoond, waarin zoodanig een, en dus ook hij zelf, zich moet beperken. Kieschheid, getrouwheid en waarheidsliefde moeten zijne eigenschappen zijn. Van de eerste is hij niet afgeweken, en de beide laatsten waren steeds zijne geleidsters. De geschiedenis is aan het getrouw en woordelijk uitgeven van oorspronkelijke stukken en brieven van be-

roemde personen het helderder licht verschuldigd, dat over vele gebeurtenissen en personen is opgerezen. De Heer GROEN VAN PRINSTERER verklaart hier tevens plegtig, dat hij zijnen last, hem door den overleden Koning opgedragen, niet is te buiten gegaan.

Wat het derde punt van beschuldiging betreft, dat hij het gedrag van GRANVELLE, PHILIPS en ALVA zoude getracht hebben te vergoelijken, hiertegen verheft hij zich met eene waardige welsprekendheid, op eene groote kennis van zaken en personen gegrond. Door hem worden al de omstandigheden nagegaan, die in de beoordeeling der bewuste mannen moeten in acht genomen worden, om hen niet uit een te eenzijdig standpunt te bezien. Hij was in zijne uitspraak gematigd, maar heeft geenszins de veinzerij, de dweep- en heerschzucht en den koelen bloeddorst, waar zij zich in hen vertoonden, over het hoofd gezien, veel min getracht die in een schoonschijnend daglicht te doen voorkomen, of bloedvlekken pogen uit te wisschen, die na bijna drie eeuwen nog onuitwischbaar zijn. Het slot der beantwoording van den Heer GROEN VAN PRINSTERER is mede zeer lezenswaardig, zoo wel voor de geschiedenis in het algemeen, als voor die van het vaderland in het bijzonder. Beide stukken kenmerken zich door een' schoonen stijl en een' fijnen, beschaafden toon, geheel de wetenschappelijke geschiedkundige polemiek waardig.

Ref. eindigt hier, nadat hij de stukken van het proces aan het oordeel van het beschaafd publiek voorgelegd heeft, met de uitspraak aan hetzelve over te laten, en zoo wel den Heer VAN HALL voor zijne edele poging ter handhaving van eer en roem van BREDERODE, als den Heer GROEN VAN PRINSTERER voor zijn in vele opzigten treffelijk Antwoord dank te zeggen.

Iets over hooger Onderwijs. Quaqua tetigeris, ulcus. Te 's Gravenhage, bij P. C. Dill. 1845. *In gr. 8vo.* 38 *bl.* *f* : - 40.

Deze brochure, onderschreven *'s Gravenhage* 4 Maart 1845, bevat zware beschuldigingen. Van onze Hoogescholen gaat het gebrek aan wetenschappelijke vorming uit, dat in ons vaderland zoo algemeen is (bl. 5). Met de theologische stu-

die is het bijzonder slecht gesteld. De Hoogleeraren verhalen met zeker welgevallen aan hunne leerlingen, dat zij bijna de letters van het Hebreeuwsch vergeten zijn, en nimmer in staat waren een geschiedkundig, hoeveel minder een dichterlijk boek des Ouden Testaments in 't oorspronkelijke te verstaan (bl. 6). De beoefening der overige Semitische talen wordt als belagchelijk uitgekreten. Zelfs de uitlegging des Nieuwen Testaments wordt verzuimd (ald.). Alle Wijsbegeerte wordt bespot (bl. 7). Ik onthoude mij van meer op te halen. De Schrijver vergt, dat wij dat alles op zijn woord (het woord eens ongenoemden) gelooven zullen. Intusschen ware het toch eerlijker geweest met zulke beschuldigingen niet op te treden, dan met een open vizier. Wij nemen derhalve de vrijheid, om, vóór dat nader bewijs tot ons komt, van die beschuldigingen niet veel te gelooven, en zouden het boekje ook geheel onvermeld laten, wanneer het niets dan dergelijke aantijgingen behelsde. Aan beschimping en verguizing van ons onderwijs in de geneeskundige vakken waren wij in de laatste jaren gewoon; de aanval op de theologische faculteit kwam ons onverwachter, en daar, zoo als duidelijk is, *Leiden* vooral bedoeld wordt, ook ontijdiger voor, juist op een tijdstip, waarin aan de Utrechtsche Hoogeschool op de theologische prijsvraag twee verhandelingen van *Leidsche* studenten zijn ontvangen, waarvan de eene den gouden eerprijs, de andere het accessit was waardig gekeurd, ten bewijze, dat de kweekelingen der Leidsche Hoogeschool, althans bij die der twee overige vaderlandsche Hoogescholen niet achterstaan.

Er zijn echter andere zaken in deze brochure ter sprake gebragt, welke van publieke bekendheid zijn, doch welke het ons genoegen deed hier onbewimpeld en met den regten naam gekenmerkt (wij moeten bijkans zeggen *gebrandmerkt*) te zien. De Schrijver spreekt over den omvang, de vrijheid, de gewone hulpmiddelen en de buitengewone aanmoedigingen van het hooger onderwijs. Het besluit op het hooger onderwijs van 1815 is zeker, gelijk alle menschenwerk, onvolkomen, en zoude hier en daar eenige wijziging behoeven. De nadere besluiten op het hooger onderwijs hebben wel hier en daar eenige verandering, maar zeker weinig verbetering aangebragt. Ook gelooven wij niet, dat in het besluit van 1815 de hoofdoorzaak van het verkeerde te zoeken zij. Dat besluit is in de grondtrekken goed en voldoende, en wanneer wij

zien, wat Commissiën, die dikwerf uit de vreemdsoortigste elementen worden zamengesteld, bij ons uitregten, (men denke slechts aan de Rapporten over de Geneeskundige Staatsregeling door de in 1841 benoemde Commissie uitgebragt) dan huiveren wij schier van eene poging, om langs dezen weg eenige verbetering te erlangen. Alles wordt daardoor onzeker, omdat vaste beginselen ontbreken, en niet het beste uit het goede uitgekozen, maar onzamenhangende brokken vereenigd worden. De veiligste weg zou veelligt zijn, dat men al de Hoogescholen raadpleegde over 't geen in het besluit van 1815 thans, volgens de ondervinding van dertig jaren, wijziging behoefde, en vervolgens de Redactie aan een' enkelen man opdroeg, die met het hooger onderwijs binnen en buiten 's lands bekend was, en dien men in staat stelde en ten pligt maakte, om nopens de verordeningen in andere landen zich volkomen en volledig onderrigt te verschaffen. Het is hier even als wij in de Memoriën en Correspondentiën van den Oud-Minister GOGEL over belastingstelsels lazen: Inschikkelijkheid en plooijen bederven het meeste, wat in elks arbeid, op zich zelve en als geheel beschouwd, goed zijn zoude. Dat dan altoos het *geheel* het werk zij van *één'* man. (Zie *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1845, Februarij, bl. 70). Reeds op de scholen konden wij dat van onzen PHAEDRUS leeren: *Plus esse in uno saepe quam in turba boni.* Maar wij herhalen het, in de reglementen op het onderwijs ligt niet de hoofdoorzaak van het verkeerde. Dat verkeerde ontspruit veeleer uit de gebrekkige opvolging van de besluiten, waaraan gedeeltelijk de Regering zelve schuld heeft. Leerstoelen blijven ledig staan; of men draagt, om eenige honderd guldens jaarlijks te besparen, het onderwijs van sommige vakken aan buitengewone Hoogleeraren op, waarvan de aanstelling, volgens het besluit van 1815, een geheel ander doel moest hebben. In het algemeen schijnt het niet de vraag te zijn, hoe het onderwijs aan de Hoogescholen het best bevorderd en uitgebreid kan worden, maar hoe men het op de minst kostbare wijze kan inrigten. Men neme slechts het besluit van 15 Februarij 1843 in handen, waarbij de akademische jaarboeken, de prijsvragen en de beurzen worden afgeschaft. Wat de laatsten betreft, hoezeer in den regel alleen zij, die eene zekere onbekrompenheid van middelen genieten, tot de studie geroepen zijn, kan men echter niet ontkennen, dat het in 't belang der wetenschap

wenschelijk is, dat ook voor onbemiddelden van meer dan gewonen aanleg de weg daartoe niet geheel gesloten zij. Men verdubbele alle voorzorgen, dat deze begunstiging niet aan onwaardigen worde weggeschonken; maar deze aanmoediging aan behoeftige verdienste geheel te onthouden, is onvoorzigtig; ook hier geldt het: *Pecuniam in loco negligere, maxumum interdum est lucrum.* Één enkel uitmuntend man, wiens ontwikkeling de vrucht dezer weldadige instelling was, en die den roem des Vaderlands uitbreidt, betaalt voor die gelden de renten aan den Staat voor zich en de overigen. Wat de prijsvragen aanbelangt, het wekt bevreemding, dat al de Hoogescholen zich bij adressen aan de Regering wegens het voordeel, dat die inrigting voor de studie aanbrengt, verklaard hebben; terwijl in de consideratiën, die het besluit voorafgaan, gesproken wordt van sommige uitgaven, welke *zonder nadeel voor het onderwijs* voor vermindering vatbaar zijn. De Utrechtsche en Groningsche Hoogleeraren gaan dan ook voort, met goedkeuring van het Gouvernement, hoezeer nu niet meer uit deszelfs naam, in het uitschrijven van akademische prijsvragen, en te *Leiden* wordt zulks mede thans jaarlijks door de regtsgeleerde faculteit gedaan.

Het zou voorzeker onredelijk zijn te willen vergen, dat in ons kleine land drie Hoogescholen werden ingerigt op de ruime schaal en toegerust met zulke hulpmiddelen als b. v. *Berlijn*, de eerste Hoogeschool van zulk een uitgestrekt rijk als *Pruissen*.

Longos imitaris, ab imo
Ad summum totus moduli bipedalis.

Wij willen ons ook niet onder diegenen rangschikken, die eene enkele Hoogeschool, ten koste der opheffing van eene of twee anderen, willen verrijken. Reeds vroeger werd aan *Harderwijk* hare Hoogeschool ontnomen; later werd het Athenaeum van *Franeker*, de schaduw harer voormalige Universiteit, opgeheven, en de drie nog bestaande inrigtingen van hooger onderwijs werden daarom niet ruimer bedeeld. Naar deze antecedenten te oordeelen, heeft dus ook b. v. *Leiden* niet veel te verwachten van de opheffing van de Utrechtsche of Groningsche Hoogeschool of zelfs van beiden. Daarenboven achten wij het van hoog belang, dat middelpunten van geleerdheid en beschaving, kunnen zij niet vermeerderd worden,

althans niet worden verminderd. Maar kunnen deze drie *Hoogescholen* niet gelijkelijk in ruimer genot van hulpmiddelen deelen, dan is het verlangen niet onbillijk, dat ten *minste* ééne trapsgewijs zich op gelijke hoogte met andere buitenlandsche instellingen verheffe.

De Schrijver der brochure spreekt op bl. 32, bij de vermelding der materiële subsidiën van het hooger onderwijs, ook van de Bibliotheek der Leidsche Hoogeschool. Volgens artikel 168 van het besluit van 1815, zal aan elke der Hoogescholen voor de Bibliotheken eene *ruime* som op de jaarlijksche begrooting harer uitgave worden toegestaan. Een derde van dit subsidie komt, volgens artikel 169, ten behoeve der natuurkundige wetenschappen. Rec. meent te weten, dat dit derde gewoonlijk zoo weinig den naam van *ruim* verdient, dat het voor de jaarlijksche aankoopen van eene private bibliotheek in één der vakken der natuurkundige wetenschap naauwelijks toereikende zoude zijn. Ook is deze klagt niet nieuw. De Senaat der Hoogeschool te *Leiden* heeft reeds in 1828, in hare Bedenkingen aan de Commissie ter herziening der Akademische zaken, door Z. M. WILLEM I bij besluit van 15 April van dat jaar bijeengeroepen, nadrukkelijk verklaard, »dat de Leidsche Bibliotheek, die de eerste in de *Nederlanden* heet, aanmerkelijke sommen zou noodig hebben, om zelfs met de minste der buitenlandsche te kunnen wedijveren." Het gebouw is voor geene vergrooting vatbaar, en de bezuiniging erlangt ook hier eene uitwendige verschooning. Een nieuw gebouw voor de Akademie blijft, zoo als de Schrijver zegt, een ruim en prachtig luchtkasteel. Wanneer men eens daartoe kon overgaan, dan zou het physisch kabinet, thans ingeklemd tusschen het Museum van Natuurlijke Historie, van daar met de Bibliotheek naar het Akademiegebouw kunnen worden overgebragt, en de anatomische en zoölogische verzamelingen verkregen ruimte voor meerdere uitbreiding. Doch het zijn *pia vota*.

Er zijn velen, die Hoogescholen alleen beschouwen als staatsinrigtingen, waar men bekwame menschen vormt voor die beroepen, waarvan de gronden in het zoogenaamd hooger onderwijs worden aangeleerd. Anderen meenen, dat Hoogescholen bovenal in 't belang der wetenschappen ingestelde vereenigingen zijn van geleerden, die den schat der menschelijke kennis moeten bewaren en uitbreiden. Het is ontwijfelbaar, dat beide deze oogpunten vereenigd moeten

worden, en dat, zullen Hoogescholen op den duur aan het eerste, meer praktisch nuttige doel beantwoorden, zij tevens onafgebroken naar het hoogere ideaal moeten streven, 't welk in het tweede oogpunt vooraan wordt geplaatst. Toetst men onze bestaande inrigtingen aan dezen dubbelen eisch, dan laten zij ongetwijfeld veel te wenschen over, veel dat dringend verbetering behoeft. Hiertoe rekenen wij vooral het aantal der Professoren. Dit getal, zoo als het bij het besluit van 1815 is vastgesteld, is voor den tegenwoordigen omvang der wetenschappen veel te gering. Als het belang der wetenschap het vordert, zegt artikel 68 van het meergemelde besluit, dan zal het getal der gewone Hoogleeraren kunnen worden vergroot; »maar wat zonderlinge loop heeft (zoo vraagt de Schrijver, bl. 20) in ons vaderland de wetenschap wel genomen, dat haar belang vermindering schijnt te eischen?" De Schrijver wil dus, en teregt, het getal der Hoogleeraren vermeerderd hebben; hij wil echter tevens, als een middel *zonder eenig bezwaar voor de schatkist*, (bl. 26) dat er volslagene vrijheid van onderwijs zal zijn. Die *vrijheid van onderwijs* was de voornaamste der wenschen, welke in 1828 aanleiding gaven tot het bijeenroepen eener Commissie, en tot die menigte vragen, welke de Regering destijds aan de Hoogescholen *gerigt heeft*, om daarop hare consideratiën te vernemen. Die vragen waren wel wat vreemdsoortig en haspelden alles dooreen, maar zulks was een gevolg van de ingebragte bedenkingen van allerlei, veelligt welmeenende, maar niet altijd even zeer bekwame en wèlonderrigte mannen, die zich met voorslagen van verbetering, omsmelting en hervorming van het onderwijs destijds inlieten. Zij gaven ook aanleiding tot eenige, in deze dagen nog altijd de aandacht overwaardige Brieven *over Universiteiten en hooger Onderwijs*, in 1828 en 1829 (te *Leiden*, bij H. W. HAZENBERG, JUN.) in het licht gegeven. Wij althans achten ons verpligt, nu er weder van hervorming gesproken wordt, de aandacht op die Brieven op nieuw te vestigen. Men leze over die vrijheid van onderwijs b. v. den zevenden Brief. De Schrijver dezer brochure had daar zijn voordeel mede kunnen doen. Hij verstaat door vrijheid van onderwijs niet, dat het onderwijs van alle inmenging van vreemd gezag bevrijd zal zijn, dat alle wetenschappen zonder terughouding worden voorgedragen, dat men ieder systeem onpartijdig kan leeren kennen, dat men op de

juiste hoogte gebragt en met den ganschen omvang van elk derzelve worde bekend gemaakt, (zevende Brief, bl. 8) — maar dat den studenten de vrije keus overgelaten zou worden van de lessen, die zij volgen willen, en dat aan elk, buiten en behalve de Hoogleeraren, de meestmogelijke vrijheid tot het geven van onderwijs zou worden toegekend. Wat de eerste vrijheid betreft, ik moet opmerken, gelijk ook de Schrijver in 't voorbijgaan doet, dat dezelve werkelijk reeds bestaat. Bij het besluit van 1815 zijn, in art. 75, allen, die zich tot eene publieke promotie bereid verklaren, van alle verpligting ontheven, om den tijd of den loop hunner studiën te bewijzen. En of zulks nog niet genoeg ware, werd, bij besluiten van 27 Mei en 28 Junij 1830, ook aan ieder, die de noodige kundigheden zou hebben opgedaan, zonder onderscheid, waar en hoe hij die verkregen zal hebben, de toelating tot examina en tot de bekoming der akademische graden opengesteld. Zulks was een gevolg van de toenmalige, in *België* geuitte begeerte naar *vrijheid van onderwijs*. De Hoogescholen hebben aan die beginsels eenige promotiën van op klinische scholen gevormde Chirurgen en van Officieren van Gezondheid tot *Medicinae Doctores* te danken, waarvan het over 't geheel twijfelachtig is, of de goede zaak voordeel getrokken heeft. Maar wilde men die vrijheid nog verder uitstrekken, door ook van de examina al die vakken te laten wegvallen, welke thans als min noodzakelijk beschouwd worden, omdat men er slechts getuigschriften van verlangt, dan vreezen wij, dat het nadeel zeer groot zou zijn. Wij gelooven, dat men in 't belang van goede, grondige studie reeds te ver gegaan is, en dat men vroeger of later van *die* vrijheid zal moeten terugkomen. Zoo er iets in de akademische reglementaire bepalingen vooral verbetering vereischt, het zijn de getuigschriften van verpligte lessen. Al wat wezentlijk noodig is te weten, moet ook in de examina worden opgenomen, *abjecto omni isto testimoniorum fuco*; gelijk de ongenoemde Schrijver van eene in 1840 verschenen brochure, *De mutandae Academicae disciplinae in Patria nostra necessitate*, (*Dordraci apud* VAN HOUTRIJVE ET BEDUIVS) teregt zeide. Maar studie zonder reglementaire bepalingen kan tot niets goeds leiden; dan berust alles op *goedkeuring*, *traditie* en *willekeur*. Wat nu de andere vrijheid betreft, ook deze bestaat, gelijk de Schrijver aanmerkt, volgens art. 2 van het besluit van 1815, hetwelk bepaalt,

dat het aan ieder, die zich daartoe geschikt voelt, vrijstaat, in de onderwerpen van hooger onderwijs aan anderen onderrigt te geven. Wat verlangt de Schrijver nu nog meer? Hij verlangt, dat *de examina uit de handen der Professoren worden weggenomen en in die van anderen overgedragen* (bl. 17); eerst dan zal, zegt hij, het onderwijs der privaatdocenten kunnen mededingen met dat der Professoren.

Wij gelooven, dat de inrigting der privaatdocenten, onder behoorlijke beperking, zeer voordeelig zou kunnen zijn, vooral in sommige vakken, die thans weinig uitzigt geven, omdat zij tot geen winstgevend beroep in de maatschappij leiden; maar de bepaling van art. 2, welke wij aanhaalden, moet men niet met de aanstelling van privaatdocenten verwarren. De privaatdocenten aan de Duitsche Hoogescholen zijn aan zekere bepalingen onderworpen; zij moeten bewijzen geven van hunne bekwaamheid; de personen, in art. 2 bedoeld, behoeven zelfs niet eens een' akademischen graad te bezitten. Wat het afnemen der examina door anderen dan Professoren betreft, de Schrijver kan hier niet anders dan eene Staatscommissie bedoelen. Zulk eene Commissie zou toch, althans grootendeels, weder uit Professoren moeten worden zamengesteld. Of heeft ons vaderland, over welks achterlijkheid in de wetenschappen de Schrijver zoo zeer klaagt, dan eene zoo overgroote menigte van wetenschappelijke mannen, dat er, behalve het *corps enseignant*, nog eene vereeniging van geleerden denkbaar is, die over alle vakken van hooger onderwijs even goed of beter dan de Hoogleeraren oordeelen kunnen? Dan is het te meer te bejammeren, dat sommige leerstoelen zoo lang onbezet blijven.

De Schrijver zegt aan het slot zijns opstels: »Treurig verschijnsel! Op het gebied der wetenschap is stilstaan onmogelijk. Die niet vooruitsnelt, gaat terug. Onophoudelijk klinkt u hare stem in de ooren: »voort, eindeloos voort!" En wat doet de Regering? Ook zij roept u onophoudelijk toe, maar hare woorden zijn: »terug, eindeloos terug!" Heden wordt der Hoogeschool één voorregt ontwrongen, om haar morgen een ander te betwisten" (bl. 31). Het is naauwelijks te gelooven, dat de man, die met zoo veel warmte voor de voorregten der Hoogescholen bezield schijnt, zelf de hand wil leenen, om haar van een harer voornaamste voorregten te berooven. Aan dezelfde mannen, aan welke de Regering het onderwijs der jeugd toevertrouwt, kan zij

toch immers ook wel het onderzoek naar de kundigheden toevertrouwen, van hen, die in de maatschappij met eenen akademischen graad zullen optreden. Het stelsel eener Staatscommissie is in *Duitschland* nu sedert jaren beproefd, en dat het aldaar niet zoo geheel aan de verwachting beantwoordt, zou Rec. met bewijzen kunnen staven, wanneer zijn verslag niet reeds buitendien zeer breed was uitgevallen.

Ik heb herhaalde malen *Duitschland* bezocht, ben met het onderwijs daar en met andere buitenlandsche inrigtingen eenigermate bekend, zoowel door eigene aanschouwing als door briefwisseling. Eene reeks van brieven daarenboven van jeugdige vrienden, die in de laatste 15 jaren, voor korteren of langeren tijd, in *Frankrijk* en *Duitschland* tot hunne vorming doorbragten, levert mij de ondubbelzinnigste proeven op, dat ook daar niet alles aan de hooggespannen verwachting beantwoordt, en dat er vele teleurstelling onder al de voldoening der reis gemengd is. Dat die jeugdige vrienden mij zouden hebben willen misleiden, is ondenkbaar; maar al wilde men zulks ook vooronderstellen, ik zou ook van brieven aan hunne medgezellen kunnen gewagen, welke mij werden medegedeeld en die van dezelfde teleurstelling getuigden. Ook zoude ik menig loffelijk getuigenis van algemeen bekende Duitsche, Fransche en Engelsche geleerden ten bewijze kunnen bijbrengen, 't welk zij van de bekwaamheid en kunde gaven van jongelieden, aan de Nederlandsche Hoogescholen gevormd, en die aan hen waren aanbevolen. Zoo erbarmelijk is het bij ons derhalve niet, als sommigen ons wel zouden willen diets maken. Niemand oordeele of veroordeele dus te ligtvaardig! Daarmede willen wij echter het bij ons bestaande niet onbepaald goedkeuren. Zoo er iets is, hetwelk een nieuw leven in de wetenschappen zou kunnen opwekken, het zou vooral eene krachtdadige, welwillende bescherming en belangstelling der Regering zijn. Hier is regtmatige bekommering. Want het is gelijk de Schrijver zegt: »Heden wordt der Hoogeschool één voorregt ontwrongen, om haar morgen een ander te betwisten.'' En, moge er al iets overdrevens in gelegen zijn, geheel onwaar is het echter niet, wat hij er bijvoegt: »De wetenschap is vorstin geboren; zij doelt op verovering; waar zij niet heerschen kan, verkwijnt zij in slavernij. Daarom roept zij ieder onder hare vanen op; maar bij ons keert ieder haar den rug toe. Zij leidt niet meer tot rang, tot eer, tot invloed.

Het schip van den Staat werpt haar als onnutten ballast over boord." Men verglimpe dat alles niet met de gewone verontschuldiging van bezuiniging. Want wanneer b. v. de Regering, in 't belang van 's lands schatkist, de vierde verhooging van jaarwedde, bepaald voor den gene, *die gedurende dertig jaren als gewoon Hoogleeraar op eene of meer der Nederlandsche Hoogescholen onderwijs heeft gegeven*, niet meer toestaat aan hen, die na het besluit van 15 Februarij 1843 tot gewone Hoogleeraren zullen worden benoemd of bevorderd, dan zien wij hier eene bezuiniging, waarvan de natie op het vroegst in 1873 (wanneer namelijk in 1843 een gewoon Hoogleeraar benoemd is beneden den 40 jarigen leeftijd en die nog 30 jaren leven zal) de gezegende vruchten hopen mag! — Het is zeker zonderling, dat zich tegen zulk eene bezuiniging, die veeleer op besnoeijing van den rang der Hoogleeraren dan op wezentlijk voordeel der schatkist schijnt te doelen, zich geen enkele stem verheven heeft. Thans roept de herziening der Grondwet aller aandacht.

Honos alit artes! Wanneer men den bloei der wetenschappen bevorderen wil, eere en achte men hare beoefenaars. Nu is, helaas! de klagt van ACHILLES bij den Dichter:

Ἴση μοῖρα μένοντι καὶ εἰ μάλα τις πολεμίζοι
ἐν δὲ ἰῇ τιμῇ ἠμὲν κακὸς ἠδὲ καὶ ἐσθλός·
κάτθαν' ὁμῶς ὅ τ' ἀεργὸς ἀνὴρ ὅ τε πολλὰ ἐοργώς.

(*Iliad.* IX: 318—320)

de taal, die miskenning en teleurstelling vaak den wetenschappelijken man in den mond leggen. Gave God, dat het anders ware, en dat dit *ulcus*, 't welk ons intellectueel en moreel leven bedreigt, nog tijdig uitgebrand en geheeld wierde!

De noodzakelijkheid eener bepaling tot voorloopige in bezitstelling bij de wet op de onteigening ten algemeenen nutte; door B. W. CONRAD. *Te 's Gravenhage en te Amsterdam, bij* de Gebr. van Cleef. 1845. *In gr. 8vo.* 29 *bl.* *f* : - 30.

De Handel van Nederland in 1844, *en middelen tot opbeuring, voornamelijk in betrekking tot de Wetgeving; door* Mr. D. A. PORTIELJE, *Regter-plaatsvervanger bij de Ar-*

rondissementsregtbank te Amsterdam. Te Amsterdam, bij J. Müller. 1844. *In gr. 8vo. VIII en* 164 *bl. f* 1-90.

Onwederlegbaar betoogt de Heer CONRAD de onmisbaarheid eener bepaling tot voorloopige in bezit stelling, bij de wet op de onteigening ten algemeene nutte. Meer behoeven wij van dit opstel niet te zeggen, daar het voorstel van wet, strekkende tot gemoetkoming aan dat bezwaar, buiten twijfel zal worden aangenomen, en denkelijk wel reeds vóór deze aankondiging als wet het licht zal zien.

De strekking van het werk, over den handel van *Nederland* in 1844, door Mr. PORTIELJE, is geheel in dien vrijgevigen geest, die bijna allen staathuishoudkundigen en allen voorstanders van handel en nijverheid, in *Nederland*, eigen is, en die echter te veel in de wetgeving miskend wordt. Bl. 40, zegt de Schrijver, dat ééne belangrijke bijzonderheid, bij de vergelijking der tabellen van In- en Uitvoer te *Hamburg*, met hetgeen hieromtrent in ons vaderland is waargenomen, zijne aandacht trekt: »Zij is deze: in 1825 »tot 1830 werd er hier te lande een zwaarder regt geheven, »en de invoer was er door afgenomen; van 1830 tot 1835 »werd het oudere lagere regt weder gevorderd, en de invoer »herstelde zich; in 1835 kwam er eene schaal van regten, »en de invoer verminderde andermaal van het oogenblik, dat »zij was daargesteld.

»De opgave omtrent *Hamburg* levert een tegenovergesteld »resultaat op. Van 1825 tot 1830 zien wij eene aanmerke»lijke verhooging in de in- en uitvoeren, welke van 1831 »tot 1835 allengs afnamen; met 1836 tot 1841 ontstaat eene »zeer belangrijke vermeerdering, ja meer dan verdubbeling »in de in- en uitvoeren.

»Wij hebben deze opgaven, omtrent den graanhandel van »*Hamburg*, hier opgenomen als van een artikel van buiten»landschen handel, niet omdat dezelve juist de granen be»trof, als wanneer wij ze een weinig later hadden aange»haald. De reden, waarom wij er melding van maakten, is »deze: meermalen hoort men zeggen, dat de buitenlandsche »handel bij ons is afgenomen, omdat alle volken zich aan»sluiten, terwijl men aan onze Wetgeving slechts geringen »invloed daarop toekent. Het lijdt geene tegenspraak, dat »de handelsbetrekkingen tusschen de verschillende volken »nog oneindig uitgebreider zouden zijn, ingeval het stelsel

»van bescherming minder algemeen werd toegepast. Maar »toch zijn wij overtuigd, dat die betrekkingen veel uitge- »breider zijn, dan in vorige tijden, en dat derhalve de klag- »ten over afneming van onzen buitenlandschen handel aan »andere oorzaken moeten toegeschreven worden. De hoofd- »oorzaak meenen wij in onze Wetgeving te vinden; den in- »vloed daarvan oordeelen wij zoo gewigtig, dat de Handel, »ja! in het algemeen de Nijverheid, zonder bijomstandighe- »den van buiten, of bloeijen kan of kwijnen moet, naar ge- »lang de aangenomene beginselen in dezelve, en de wijze der »toepassing, voor de nijverheid gunstig of ongunstig zijn. »In de opgaven omtrent den in- en uitvoer der granen van »*Hamburg* hebben wij een voorbeeld gevonden, hetwelk »klaarblijkelijk aantoont: 1°. dat de omzettingen tusschen de »volken in dat opzigt niet waren afgenomen; 2°. dat de »handel in dat artikel te *Hamburg* telkens eene ongemeene »uitbreiding verkreeg, zoodra onze Wetgeving denzelven »ongunstig was, en wederom afnam, als meer vrijgevige be- »palingen dien hier bevoordeelden. Wij leiden daaruit de »gevolgtrekkingen af, dat de invloed der Wetgeving op den »Handel onloochenbaar is, en de klagten van den graanhan- »delaar over het afnemen der omzettingen in dat artikel niet »moeten toegeschreven worden aan verminderde handelsbe- »trekkingen tusschen de volken onderling, maar wel aan »eene Wetgeving, die den buitenlandschen handel bena- »deelt. Is dit zoo in één artikel, het geldt evenzeer van »andere," enz.

Intusschen erkent de Schrijver, dat een plotseling opheffen van alle, zoogenaamd beschermende, regten en eene dadelijk onbeperkte vrijstelling, zoo wel voor de schatkist, als voor handel en nijverheid, nadeelig zouden zijn. Hij wil daarom, even als BLINK STEEK en anderen, trapswijze tot de volkomene vrijheid van handel geraken, en terstond met eenige vermindering van regten en accijnsen beginnen. Natuurlijk zal tusschen allen, die zulk eene steeds voortgaande bevrijding des handels zoeken, het meeste verschil ontstaan over de wijze, waarop men in dien geest, gedurende het overgangstijdperk, zal werkzaam zijn. Ieder kan slechts de hoofddenkbeelden aanvoeren, en de bijzonderheden zouden nader moeten worden geregeld. — Het werk is over het algemeen goed beredeneerd, en is een gezet onderzoek der Staathuishoudkundigen waardig.

Photogenische Kunsten. Grondig onderrigt in de theorie en praktijk der Daguerreotypie, Photographie, Kalotypie, Cyanotypie, Ferrotypie, Anthotypie, Chrysotypie, Thermographie en Energiatypie. Alsmede in de kunst om gekleurde Daguerreotypie-portretten te vervaardigen. Door G. T. FISCHER. *Uit het Hoogduitsch vertaald. Met Afbeeldingen. Te Arnhem, bij* J. G. Stenfert Kroese. 1844. *In kl. 8vo.* 70 *bl. f* : - 75.

Het overschrijven van den langen titel van dit kleine werkje heeft Rec. eenige moeite gekost, die hij echter niet meende te kunnen ontwijken, daar de titel een *commentarius* is tot het bekende *Mundus vult decipi.* Althans grondig onderrigt in al die *typiën* vond hij in dit werkje niet, en hij moet betwijfelen, of iemand, die, zonder verdere handleiding dan dit werkje, zou willen beproeven, deze fraaije kunsten in praktijk te brengen, wel gelukkig slagen zal. Wanneer eene of andere schitterende ontdekking der natuur- of scheikunde, in toepassing op de kunsten, de algemeene aandacht trekt, — en wie zal daarbij niet aan de ontdekking van DAGUERRE denken? — dan zijn veelal kleine brochuren, die daarin tot wegwijzers willen dienen, als door een' tooverslag in het aanzijn geroepen. Zulk eene brochure is dit oorspronkelijk Engelsche, daarna in 't Duitsch en nu in het Nederduitsch vertaald werkje, van welks praktisch nut Rec. wel niet uit eigene ervaring kan oordeelen, maar welks theoretisch gedeelte zoo onbeduidend is, dat hij er niet bij kan stilstaan.

Stamt het Menschengeslacht van één paar af? Van het Standpunt der Natuurkunde nader toegelicht. Eene Voorlezing van Dr. F. J. JULIUS WILBRAND, *gewoon Hoogleeraar der Geneeskunde te Giessen, gehouden* 26 *Jan.* 1844. *Te Amersfoort, bij* W. J. van Bommel van Vloten. 1844. *In 8vo.* 30 *bl. f* : - 50.

Rec. had dit werkje reeds vóór de vertaling in het oorspronkelijke gelezen en er een kort berigt van gegeven in het *Tijdschrift voor nat. Geschiedenis en Physiologie*, XI

D. Boekbesch., bl. 121, 122. Hij heeft het thans in deze Nederduitsche vertaling nogmaals gelezen, en vond geene reden, om van zijn vroeger, niet zeer gunstig oordeel iets terug te nemen. Het boekje belooft eene toelichting uit het standpunt der Natuurkunde (*vom naturwissenschaftlichen Standpunkte*). De Schrijver heeft zich zijne taak zeer gemakkelijk gemaakt, door volstrekt niet in de diepte der vraag in te dringen, en daarbij veel om te halen, 't geen eigenlijk niets ter opheldering afdoet. Onzes oordeels had het boekje veilig onvertaald kunnen blijven; de vertaling is echter getrouw, en de uitvoering (druk en papier) verdient lof.

J. V. D. H.

De Instelling van de Orde van St. Jacob, door Graaf FLORIS V *van Holland, in den jare* 1279. *Een hoofdstuk van het werk: Geschied- en Oudheidkundige Beschrijving van de Ridderzaal in het Hofgebouw te 's Gravenhage. Door* A. BEELOO. *Te Amsterdam, bij* P. N. van Kampen. 1845. *In gr. 8vo.* 61 *bl. f* :-60.

Het was een gelukkig denkbeeld van H. H. Studenten der Leidsche Hoogeschool, om ter opluistering hunner feestviering eene Masquerade-voorstelling te geven van een echt ridderlijk feest, gelijk de instelling der broederorde van *St. Jacob* aanbiedt. Die masquerade toch, die van de omliggende plaatsen ontelbare scharen naar Leidens muren deed komen, verhoogde niet weinig den luister van dezen voor *Leiden* zoo belangrijken dag, en verplaatste ons, door getrouwheid aan de geschiedenis en aan het costuum van dien tijd, eenige eeuwen terug, toen *Hollands* edele en ridderlijke Graaf, FLORIS V, de broederschap van *St. Jacob* instelde.

Het was daarom ook niet te verwonderen, dat kort vóór en kort ná het houden der masquerade eenige schriften het licht zagen, die, deels in romantischen deels in historischen stijl, de geschiedenis dier instelling voor hen, die er minder mede bekend waren, nader toelichteden. VAN LENNEP, JONCKBLOET en BOUDEWIJN vergasteden ons op romantische voorstellingen, de instelling der orde en het daarop gevolgde tournooi betreffende. BEELOO gaf ons omtrent de

eerste meerdere historische en oudheidkundige berigten. Laatstgenoemde, bezig zijnde met het verzamelen van bouwstoffen voor eene geschied- en oudheidkundige beschrijving van de ridderzaal in het aloude hofgebouw te *'s Gravenhage*, ontving van den Boekhandelaar P. N. VAN KAMPEN, die de uitgaaf van dat werk heeft op zich genomen, het voorstel, om dat gedeelte, hetwelk betrekking heeft tot de instelling der Ridderorde van *St. Jacob* door Graaf FLORIS V in 1279, voorloopig te doen drukken en uit te geven, en daar er geene reden bestond, om aan dit verlangen niet gereedelijk te voldoen, ziet thans het onderhavige werkje het licht.

Na een belangrijk overzigt van de ridderschappen en de tournooijen in het algemeen, gaat de Schrijver over tot vermelding der hoofdaanleidingen tot de instelling der orde van *St. Jacob* in het bijzonder, en die hoofdaanleidingen bestaan voornamelijk in 1.) eene hulde van FLORIS aan de nagedachtenis van zijnen koninklijken vader, Koning WILLEM II; 2.) wijding van zijne heerschappij als Graaf, en 3.) vereering zijner jeugdige gemalin BEATRIX, oudste dochter van Graaf GUY VAN VLAANDEREN, bij hare ontvangst in zijne Staten; al welke beschouwingen geput zijn uit een Extract, voorkomende in de *Preuves*, *Chartes et Tittres* achter de *Annales généalogiques de la Maison de Lynden*, *Anvers* 1626 *fol.*, hetwelk hier in deszelfs geheel opgenomen is.

Vervolgens gaat de Schrijver over, om de plegtigheid der instelling zelve eenigermate, naar aanleiding van bovengenoemd gedenkstuk, in verband met de gebruiken en feesten der ridderschap, in het eerste gedeelte van het werkje vermeld, te doen kennen. Hij verplaatst ons daartoe in het vorstelijk *'s Gravenhage*, op het slot en in de ridderzaal, stelt ons door eene sierlijke beschrijving de handelende personen voor, en eindigt dit gedeelte, door van de nieuwaangestelde ridders naar volgorde eenig kort narigt mede te deelen.

Doch dit alles zou voorzeker zeer weinige waarde hebben, indien het groote vraagpunt omtrent het wezentlijk bestaan der Ridderorde van *St. Jacob* niet buiten tegenspraak was opgelost. Bekend zijn de gevoelens van SCRIVERIUS, DE RIEMER, en voornamelijk van den Baron D'YVOY VAN MIJDRECHT, teggen het bestaan der Ridderorde, maar ook die van BOXHORN, BONDAM en van den Baron VAN LIJN-

Het zal wel geene herinnering behoeven, dat ook hier de losse en gemakkelijke schrijftrant van VAN LENNEP ruime gelegenheid heeft, om zich te openbaren, en dat dit de lezing ook van het anders minder belangrijke veraangenaamt. Intusschen stelt Rec. toch dit boekdeel, gelijk het daar ligt, niet gelijk met de vorige Deelen, en ziet liever in een volgend Deel meer uitgewerkte stukken te gemoet, die op den duur meer behagen, dan de lectuur van telkens nieuwe kleine verhalen, waardoor de belangstelling minder wordt geboeid.

Ivar, of de man zonder titel; door E. FLYGARE-CARLÉN, *Schrijfster van de Roos van Tistelön. II Deelen. Te Haarlem, bij* de Erven F. Bohn. 1844. *In gr. 8vo.* 408 *bl. f* 4-40.

De Noordsche literatuur van smaak is aan de orde van den dag. F. BREMER, FLYGARE-CARLÉN, BERNHARD, zietdaar een drietal namen, met eere en onderscheiding te noemen. Zoo Rec. uit hetgene hij van deze drie auteurs gelezen heeft (want wie kan tegenwoordig alles lezen?) oordeelen mag, dan staat BERNHARD bij hem boven aan. Verre is het er van daan, dat hij zoozeer tegen den stroom zou willen opwerken, dat hij de groote verdiensten der beide andere Schrijfsters zou ontkennen of voorbijzien; integendeel, hij erkent die gaarne; maar het komt hem voor, dat het bij haar meer schoonheden van *détail* zijn, en dat de beide Dames minder gelukkig slagen in de zamenstelling van het geheel harer Romans. Doorgaans las hij het eerste Deel met het meeste genoegen, maar vond dat genoegen niet klimmende. Het was hem, alsof de geest tegen het einde wat uitgeput raakte, en alsof de Schrijfsters minder bekwaam waren geweest in het ten einde uitwerken, dan in den eersten aanleg harer schilderij. Datzelfde ondervond hij ook bij het lezen van dezen *Ivar*, een boek, waarvan het eerste gedeelte hem bij uitstek beviel, maar de ontknooping aan het geheel, naar zijn oordeel, weinig beantwoordt. Doch, schoon dit laatste het geval is, hij las het boek toch over het geheel met veel genoegen, met meer genoegen nog dan andere van dezelfde Schrijfster, omdat er eene minder sombere tint over ligt verspreid, en het daardoor eene aangenamer lec-

tuur oplevert. IVAR is fraai geteekend, er er is leven en natuur ook in de overige personen. Waarom de Schrijfster den man zonder titel zich tweemalen laat wreken, vatten wij niet; dat doet hem niet rijzen in de schatting der lezers. Het boek is goed vertaald en goed uitgevoerd, en wij wenschen gaarne aan hetzelve vele lezers toe, liever dan aan die romans, welke door noodelooze ijselijkheden den verzadigden leeslust zoeken te prikkelen. Deze lectuur laat eenen aangenamen en vrolijken indruk achter.

De Verloofde van den Watergeus, of miskenning en verraad. (Enkhuizen 1572.) Door A. VAN LINDE. *II Deelen. Te Amsterdam, bij* J. M. E. Meijer. *In gr. 8vo.* 777 *bl. f* 7-60.

De Brandstichter. Nederlandsch historisch romantisch Tafereel. Door denzelfden. Te Gorinchem, bij A. van der Mast. 1844. *In gr. 8vo.* 411 *bl. f* 3-95.

De Schrijver, die zich onder den aangenomen naam VAN LINDE verbergt, treedt hier weder op met een paar romans, die zich knoopen aan geschiedenissen uit den bevrijdingsoorlog onzer vaderen tegen *Spanje*, de eerste aan den overgang van *Enkhuizen*, de tweede aan dien van *Kampen*. Reeds vroeger gaf hem de inneming van *Brielle* door de Watergeuzen de stof tot een' dergelijken roman. In het gedurig putten uit hetzelfde tijdvak en uit denzelfden worstelstrijd moet wel iets eenzelvigs liggen, waartegen een *genie*, zoo als WALTER SCOTT, alleen is opgewassen. Bij diegenen, welke, zoo als de Heer VAN LINDE, of hoe hij heeten mag, verscheidene graden lager staan, moet zulks verveling baren. En dit doet ook het gedurig terugkomen van wellustige of dronken monniken, van gevangene vrijheidsvrienden, van welgelukte ontsnappingen, van schermutselingen en dergelijken toestel. Het ontbreekt den Schrijver niet aan zekere gemakkelijkheid van schrijven, ook niet aan ingenomenheid met onze groote voorvaderen; maar dit maakt den *historischen roman* nog niet uit. Voor den gewonen lezer, die slechts aast op verrassende *positiën* en uitkomsten, en die alligt door de vaderlandlievende houding der

tafereelen wordt ingenomen, hebben ook deze romans nog al veel aantrekkelijks; maar de Schrijver weet niet genoeg den afloop zijner geschiedenis te verbergen, en, zonder dikwijls tegen het *kostuum* te zondigen, niet genoeg zijne lezers *kunnen* leeftijd te doen vergeten, om zich alleen in den tijd des verhaals te verplaatsen. Men kan aldus gemakkelijk eene menigte boekdeelen schrijven, en wanneer schrijvers en uitgevers er hunne rekening bij vinden, hebben wij in zooverre vrede met de uitgave, als men dergelijke boeken maar niet tot maatstaf neemt van de hoogte, waarop de historische roman bij ons door VAN LENNEP, VAN LIMBURG BROUWER, TOUSSAINT, den zich noemenden VAN DEN HAGE en enkele anderen, vrij wat beter dan door dezen en andere dergelijke schrijvers gebragt is.

Klein Naatje, voor lieve Kinderen. Te Dordrecht, bij P. Los, Gz. 16 *bl. f* :-20.

Kleine Naatjes,
Die door praatjes,
In een vloeijend rijm gekleed,
En uit blaadjes,
Bont van plaatjes,
Fraai gekleurd, zoo als het heet,
Wel wilt leeren
De ouders te eeren,
't Boeksken is aan u besteed!

Rec.

De Redactie heeft ontvangen den *Zuid- en Noord-Hollandschen Volksalmanak*, haar met een' brief van den Redacteur in het laatst van Maart toegezonden. Het doet ons leed, daarvan uit dien hoofde geen verslag meer te kunnen geven, gelijk in het algemeen meer dan twee, uiterlijk driemaal zulks omtrent de jaarboekjes geene plaats kan hebben. In Mei zou het ook al te laat zijn.

Daar in het laatst uitgekomen N°. V voor 1845 eene beoordeeling van het werk van A. M. CONSTANT DUMÉRIL, *Grondbeginselen der Natuurkundige Wetenschappen*, door toevallige omstandigheden is opgenomen, terwijl van dat werk bereids in N°. IX voor 1843 eene Recensie voorkomt, zoo wordt ook naar laatstgenoemde verwezen.

BOEKBESCHOUWING.

Verhandelingen, uitgegeven door het Haagsche Genootschap tot verdediging van de Christelijke Godsdienst, na deszelfs vijftigjarig bestaan. Vden Deels 1ste Stuk. Ook onder den titel: *De Geschiedenis der Kerkhervorming in Tafereelen. Een Leesboek ter bevestiging der Protestanten in hun Christelijk geloof. Iste Deel. Door* B. TER HAAR, *Theol. Doct. en Predikant te Amsterdam. Te 's Gravenhage, bij* de Erven Thierry en Mensing. 1844. *In gr. 8vo. XI en* 436 *bl. f* 3-50.

Kent gij in de wereldgeschiedenis een tijdvak, dat u schilderachtiger toestanden en pikanter tafereelen aanbiedt, dan dat gedeelte der zestiende eeuw, waarin voor de derde maal het woord gesproken werd: »Daar zij licht!" — het woord, dat de duisternis deed plaats maken voor een heerlijk schijnend morgenrood? Wie sympathie heeft voor contrasten, wie zich getrokken gevoelt door al wat den schilder en dichter van ieders toejuiching verzekert, sla derwaarts de oogen. Ziet, hoe sterk het licht afsteekt tegen de duisternis; één man staat op den voorgrond, orkanen woeden, de bliksem, die uit die donkere wolk zijn hoofd bedreigt, doet hem niet van schrik ineenkrimpen. Die man wekt uwe belangstelling, niet waar? Maar er is meer, wat uw oog boeit. Het is de strijd, die ontbrandt tusschen twee magten, van welke de eene sterk is in de wereld, de andere krachtig in God. En wat doet u nu weder de oogen op dien eenen slaan, die de eerste is in de slagorde van het rijk des lichts? Is het niet de plaats, welke hij inneemt, de houding, welke hij aanneemt, het standpunt, waarop hij zich handhaaft? Wat anders maakt dien monnik zoo belangwekkend, dan de toestand, waarin hij geplaatst is? Een monnik tegenover den Paus en de duizende Pausgezinden, een man des volks tegenover den

door zijne partij in de engte gedreven wordt, vat hij haastig eene pen, schrijft een paar woorden op een voor hem liggend papier en schuift dat zijnen ambtgenoot toe. Eenmaal zelfs staat hij op, om zich meer regtstreeks in den strijd te mengen, maar ECK valt hem aanstonds met eene stentorstem in de rede: »Zwijg PHILIPPUS! bemoei u met uwe eigene studiën, en laat mij met rust!"" (*) — Nu hebt gij MELANCHTON gezien. Gaan wij verder; daar is een drietal tafereelen opgehangen, waarvan het eene u den Rijksdag te *Worms* laat bijwonen, een tweede u op den *Wartburg* doet vertoeven, een derde de woelingen der Zwickausche profeten schildert. Ik voor mij weet niet, van welk tafereel ik mij met meer moeite losruk, of van de schildering der zegepralende komst des Hervormers te *Worms*, of van die zijner houding tegenover den Keizer. Alles is zoo naar het leven geteekend, over alles ligt zulk een gloed, dat het mij is, alsof ik met LUTHER *Worms* binnenrijd, en met hem in de raadzaal ben. De vierde reeks tafereelen voltooit het geheel. Zij stellen u »licht en schaduw" voor oogen. Gij ziet den voortgang der Hervorming en den Boerenkrijg; verder ERASMUS tegenover LUTHER; ginds de inlevering van het Protest; het laatste tafereel verplaatst u naar *Augsburg* (1530) en *Neurenberg* (1532). Zoo wordt u in vijftien tafereelen de geschiedenis der Hervorming in *Duitschland* voor de oogen geschilderd. Later, als de verzameling voltallig is, zullen wij ook die tafereelen beschouwen, welke de geschiedenis der Hervorming in *Zwitserland* voorstellen. Bij voorraad kunt gij u voor de beeldtenis van ZWINGLI en de beeldengalerij zijner medearbeiders plaatsen.

Zijn de handelende personen in hunne werkzaamheid goed geteekend, ook hunne karakters zijn over het algemeen naar waarheid teruggegeven. In navolging van anderen heeft TER HAAR hier ook van de parallelie gebruik gemaakt. LUTHER en MELANCHTON, LUTHER en ERASMUS staan naast elkander, opdat het karakteristieke en

(*) Bladz. 164.

individuéle van ieder in het bijzonder beter zou uitkomen. De vergelijking der beide eerstgenoemden schijnt ons in alle opzigten juist; die tusschen LUTHER en ERASMUS is naar ons oordeel onregtvaardig jegens den eerste, en veel te gunstig voor den laatste.

In de beoordeeling van het karakter des beroemden Rotterdammers moet men zich voor twee uitersten wachten. De *Duitschers* oordeelen over het algemeen (vooral in de oogen onzer landgenooten) zeer ongunstig over ERASMUS. *Nederlanders* verheffen hem daarentegen somtijds zóó, dat de historische trouw daarbij wel eens vergeten wordt. TER HAAR wil onpartijdig zijn, en is dit ook werkelijk in de beoordeeling van de karakters der kerkhervormers. Het goede, dat in hen valt op te merken, wijst hij aan; het minder goede, ja stellig verkeerde, verbloemt hij niet. En ERASMUS? Waar het dezen geldt, betoont de Schrijver zulk eene voorliefde voor onzen landgenoot, dat hij van zijne gewoonte afwijkt, en de strenge onpartijdigheid in de voorstelling ten offer brengt aan de toegevendheid, met welke menschelijke zwakheden altijd moeten beoordeeld worden.

De zaak is gewigtig genoeg, om er een oogenblik bij stil te staan. Hooren wij eerst TER HAAR zelven spreken. Hij kan zich (bl. 321) niet vereenigen met het gevoelen der Heeren YPEY en DERMOUT, die ERASMUS als kerkhervormer boven LUTHER stelden, onderschrijft het gevoelen van den Hoogl. KIST: »dat ERASMUS zelf eerder boven de behoefte aan zulk eene Hervorming, althans in vele opzigten, verheven was, dan dat deze zonder hem had kunnen tot stand komen," en stemt met den Hoogl. ROIJAARDS in: »Hervormer der Hierarchie was hij niet. Dit ontbrak hem, om eigenlijk gezegd kerkhervormer te zijn." Ref. kan zich het best met het door den Hoogl. ROIJAARDS hier uitgesproken gevoelen vereenigen, en begrijpt niet, hoe TER HAAR dit alles aan de eene zijde kan toegeven, en dan weder dus voortgaan: »ERASMUS zelf, die zoo min één dogme tegen de besluiten der kerk, als hare uitwendige inrigting veranderd wilde hebben, heeft,

zoo dit al oorspronkelijk in zijn doel heeft gelegen, in lateren tijd allerminst begeerd dit te zijn." De tegenstelling van LUTHER en ERASMUS is in de meeste trekken juist. »ERASMUS kon blijven schertsen, waar LUTHER treurde, of opzwol van gramschap en spijt. — ERASMUS haatte de monniken als de gezworene vijanden van beschaving en verlichting; LUTHER, omdat hij in hen de verdervers zag van het zielenheil van anderen. — ERASMUS werd door den natuurlijken aanleg van zijn karakter ligtelijk verleid om te weinig, LUTHER om te veel te doen. — ERASMUS scheen soms het geloof aan de liefde op te offeren; LUTHER de liefde aan het geloof. ERASMUS wilde tot elken prijs den vrede bewaard hebben; LUTHER tot elken prijs de waarheid doen zegevieren. ERASMUS week schroomvallig terug voor het gevaar, wanneer het zich dreigend vertoonde; LUTHER gaf om duivel noch hel, waar hij de innige overtuiging had, regt en waarheid voor zich te hebben" enz. (bl. 283.) Van harte vereenigen wij ons met deze karakterschets, schoon zij niet onduidelijk de zucht verraadt, om ERASMUS zoo zacht mogelijk te beoordeelen en in het gunstigst licht te stellen. Maar nu verder: »ERASMUS was ontwijfelbaar grooter geest, schitterender genie; LUTHER was welligt grooter als mensch en als Christen," (bl. 285.) Neen, hierbij kunnen wij niet zwijgen. Men noeme vrij ERASMUS *ontwijfelbaar* grooter geest, schitterender genie; maar segge dan ook van LUTHER: hij was *ontwijfelbaar* grooter als mensch en als Christen. Hoe? LUTHER *welligt* grooter als mensch en als Christen dan ERASMUS? Moet dit nog bewezen worden? Welaan, weinige trekken zullen voldoende zijn, om LUTHER èn als mensch èn als Christen verre boven ERASMUS te verheffen.

ERASMUS was moedig tegenover vijanden, die hem niet veel kwaads konden berokkenen, vreesachtig waar de vriendschap der grooten er bij op het spel stond. LUTHER vreesde voor niemand, hoe dreigend ook het geweld zich verhief. ERASMUS bedelde om de vriendschap der wereld en offerde er zijne betere inzigten aan op. LUTHER versmaadde de vriendschap der wereld, als hij zag, dat zij

hem van het regte pad zou voeren. ERASMUS wilde zijne behagelijke rust niet verlaten, om een' eerlijken strijd te strijden. LUTHER vraagde er niet naar, of gemak en wereldsch voordeel zijn deel zou zijn. Voeg hierbij de boven aangehaalde woorden van TER HAAR, voltooi zelf de schets, en zeg mij dan, of LUTHER als mensch niet *stellig* boven ERASMUS staat.

En als Christen? »Wie vader of moeder lief heeft boven mij is mijner niet waardig, en wie zoon of dochter lief heeft boven mij is mijner niet waardig. Zoo iemand achter mij wil komen, die verloochene zich zelven, en neme zijn kruis dagelijks op, en volge mij. Want zoo wie zijn leven behouden wil, die zal 't verliezen, maar zoo wie zijn leven verliezen zal om mijnentwil, die zal 't behouden." LUTHER heeft aan dat woord des Heeren gehoor gegeven, maar ERASMUS had daartoe geen zielskracht genoeg. Zoek geen zelfverloochening bij ERASMUS. Hij offerde het geloof aan de liefde op, en aan welke liefde? Zijn wij onregtvaardig, als wij zeggen: aan de liefde tot zich zelven? ERASMUS was en bleef een dubbelhartig man. LUTHER was aan PAULUS gelijk, maar ERASMUS zelfs niet gelijk te stellen met GAMALIEL.

Evenmin als de Heer TER HAAR, zouden wij ons eene te stoute en beslissende oordeelvelling willen aanmatigen; maar als daadzaken toch zoo luide spreken, behoeven wij niet te zwijgen. Wordt ERASMUS verheven, meer dan hij verdient, LUTHER's grootheid treedt dan eenigzins op den achtergrond, ten minste zij verschijnt in een twijfelachtig licht. Men roeme de verdiensten van ERASMUS zoo hoog men wil, (ofschoon zijne verdiensten altijd van zeer negatieven aard zijn,) en geve hem onder de geleerden, onder de groote geesten, onder de schitterende geniën eene eerste plaats. Maar bij LUTHER vergeleken als *mensch* en als *Christen* treedt hij geheel op den achtergrond. LUTHER oordeelde zeer juist, dat het menschelijke bij ERASMUS hooger dan het goddelijke gold, dat hij meer neiging had tot den vrede, dan tot het kruis (bl. 285); te regt zag hij in ERASMUS een' man, die bij al de schitterende gaven

zijns geestes op een' lagen trap stond van Christelijk geloof, — wien het aan moed ontbrak, om voor zijne overtuiging, dat de Hervorming noodig was, uit te komen, omdat hij de eere bij menschen liever had dan de eere bij God. Zeker zal LUTHER onzen landgenoot om zijne wankelmoedigheid juist niet het zachtste beoordeeld hebben. Wij willen met TER HAAR hem ook niet met gestrengheid *ver*oordeelen. Maar naar waarheid *be*oordeelen, dit eischt de historische trouw. Het komt hier op de beginselen aan, en deze zijn in ERASMUS *ontwijfelbaar* zeer lakenswaardig. Hij handelde niet uit onkunde; hem ontbrak de moed, om zijne ziel over te geven voor den naam onzes Heeren JEZUS CHRISTUS. Overigens stemmen wij gaarne toe, dat ERASMUS onder de voorbereiders der Hervorming eene eerste plaats inneemt, en zoowel door zijne geleerdheid, als door zijn vernuft, ons land tot grooten roem verstrekt. Kan TER HAAR zich niet onthouden, den wensch uit te spreken, dat ERASMUS' karakter, inzigten, bedoelingen en verdiensten omtrent de Kerkhervorming door eene Hollandsche pen, met Hollandsche trouw en naauwkeurigheid mogten worden in het licht gesteld, wij kunnen ons niet onthouden, den wensch uit te spreken, dat hij zelf onzen landgenoot eene eerzuil stichten mogt. Te lang reeds wacht *Nederland* op eene biografie van den man, die eene eere blijft van zijn land door den roem zijner geleerdheid; op eene biografie van Nederlandschen grond. Hoe lang zal de prijsvraag door het Haagsch Genootschap uitgeschreven, om zulk eene biografie uit te lokken, nog onbeantwoord blijven?

Na deze uitwijding keeren wij tot de tafereelen terug. Allergelukkigst is de Schrijver in de keus der beelden, die tot symbolen moeten dienen voor zijne gedachten, allergelukkigst in het individualiseeren der toestanden. Hoe duidelijk wordt ons de indruk geschetst, dien LUTHER's *theses* maakten op de verschillende partijen! »Al de zoogenoemde Humanisten, met REUCHLIN en ERASMUS aan het hoofd, verheugden zich in stilte, en zagen daarin het morgenrood van een' nieuwen dag, waarin het licht der

wetenschap over bijgeloof en onwetendheid zou zegevieren. »Hij is dan gekomen, de man naar ons hart, die waagt, wat niemand waagde!" Dit was de uitroep van Dr. FLECK, Prior in een klooster van *Steinlausitz*, en van alle warme Hervormingsgezinden. »Hij meent het wèl, maar tast de magt en het gezag der kerke aan, wat niet anders dan treurige gevolgen hebben kan!" was het oordeel van den Bisschop van *Brandenburg* en van allen, die meer der behoudende partij waren toegedaan. »Hij heeft althans Monniken en Priesters eene gevoelige les gegeven!" zoo sprak Keizer MAXIMILIAAN, en vele ridders en aanzienlijken spraken als hij. »Zoo dit werk uit menschen is, het zal verbroken worden; zoo het uit God is, laat ons tegen God niet strijden!" dachten een FREDERIK, Keurvorst van *Saksen*, STAUPITZ en vele wijzen en gematigden met hen. »De Paus zal dien ellendigen Bedelmonnik (*solchen elenden Bettler*) wel ras tot rede brengen!" snoefden ALBRECHT van *Maintz* en het grootste deel der hoogere geestelijkheid. »Hij heeft het goede voor, maar het zal hem nimmer gelukken. Arme monnik, neem uw bidsnoer, en vlied terug in uwe cel!" klaagden de bekrompensten en vreesachtigsten. »Hij heeft als JOHAN HUSS den mutsaard verdiend!" brulde TETZEL met zijne Dominikanen. »Die *Fra* MARTINO heeft een helder hoofd en gelukkig vernuft, en voor de rest zijn het armzalige monnikstwisten!" schertste LEO X met zijne Kardinalen," (bl. 124.)

Ook de Inleiding is hoogstbelangrijk. De Hervorming wordt daarin beschouwd als de vernieuwde opwekking van het ware levensbeginsel in het van zijnen oorsprong verbasterde Christendom, als eene behoefte der menschheid, door velen diep gevoeld en begrepen, en uitgesproken door verschillende stemmen in de geschiedenis, als het werk der Eeuwen, door alles wat haar heeft voorbereid krachtiglijk bewezen te zijn het werk van God. Dit laatste wordt ook overal in bijzonderheden aangewezen. Telkens maakt de Schrijver op den vinger Gods opmerkzaam. Daardoor vooral kunnen deze tafereelen zoo bij uitnemendheid

voordat men er zich bij herhaling in verlustigd heeft. De lezing daarvan is een waar genot des geestes. *Nederland* mag er zich wel op beroemen, een soortgelijk werk te bezitten als *Zwitserland;* want wat TER HAAR belooft, heeft hij gegeven: »eene *Apologie* der Hervorming, zonder dat het geheele werk gezegd kunne worden, de kleur van een *strijdschrift* te dragen," eene Apologie, welke de waarheid, de Goddelijke Voorzienigheid, de heerlijke vruchten der Hervorming in het helderste licht plaatst en overal doet opmerken.

Zulk een Apologeet worde in eere gehouden!

Dertien Leerredenen over verschillende onderwerpen, door P. C. MOLHUIZEN, *Predikant te Deventer. Te Deventer, bij* J. de Lange. 1844. *In gr. 8vo.* 298 *bl.* *f* 2-80.

Van den eersten bundel Leerredenen, door den Eerw. Schrijver in het licht gegeven, werd reeds vroeger aan de lezers van dit Tijdschrift een uitvoerig beoordeelend verslag gegeven. (*) Het daar gezegde aangaande de eigendommelijke goede en minder goede eigenschappen, waardoor deze kanselarbeid zich kenmerkt, behoeft, naar wij meenen, thans niet herhaald te worden. Genoeg zij de verzekering, dat geen lezer, die het eerste dertiental met genoegen las, ook dit onbevredigd uit de handen zal leggen. De Prediker spreekt tot verstand en hart, en heeft onderwerpen gekozen, nog niet al te dikwijls behandeld, en der Christelijke bepeinzing overwaardig. Ofschoon het eene der hier geleverde stukken, om redenen uit inhoud of vorm ontleend, boven het andere waardeerende, hebben wij evenwel geene enkele leerrede aangetroffen, door wezentlijke gebreken ontsierd. De laatste, eene gedachtenisviering van 25 jarigen dienst, is een stuk van blijvende waarde, als proeve van opregte, hartelijke en gepaste

(*) *Vaderl. Letteroef.* 1843. N°. IX.

Evangelieverkondiging, met billijke waardeering van zichzelven en betamende vrijmoedigheid gepaard. De leerredenen handelen over I. MARIA, de moeder des Heeren, *Matth.* XIII: 55^b. II. Het hart, de bron van geluk, *Spr.* IV: 23. III. Het eeuwige, dat in ons hart gelegd is, *Pred.* III: 11^b. IV. DAVID en SAUL in de spelonk, 1 *Sam.* XXIV: 4—8. V. De blik ten hemel, *Marc.* VII: 34. VI. Werkzame deelneming in armen, *Deut.* XV: 7. VII. Het toekomstig ligchaam, 1 *Cor.* XV: 42—44. VIII. Bereidwilligheid tot volvoering van moeijelijke pligten, *Hand.* XXI: 10—14. IX. De Hervorming, eene zuivering der kerk, 2 *Chron.* XXXIV: 5^b. X. Dienstvaardigheid der liefde, *Matth.* XXVI: 23—28. XI. Valsche en ware Godsdienst, *Jes.* LVIII: 1—12. XII. Wijs bestuur van den trek naar gezelligen omgang, *Matth.* IX: 10. XIII. Jubelrede, 1 *Joh.* II. 24. — De voorrede bevat tevens een hartelijk woord van broederlijke hulde aan den ontslapen' Predikant VERWIJS, des Schrijvers ambtgenoot. — Ongetwijfeld mogen wij ook deze leerredenen onder de zeer goede voortbrengselen rekenen der jongste kanselwelsprekendheid, en den Schrijver toebidden, dat hij nog lang door mond en pen der gemeente ten zegen zij.

Grondtoonen des Ouden Testaments, *door* FRIED. WILH. CARL. UMBREIT. *Uit het Hoogduitsch vertaald. Te Utrecht*, *bij* Kemink en Zoon. 1844. *In gr.* 8*vo. VI en* 188 *bl.* *f* 1-40.

Wij ontveinzen het niet, dat wij liever goede voortbrengselen zien van den vaderlandschen grond, dan van uitheemschen bodem, en wenschten wel, dat de werken der Duitsche Godgeleerden niet zoo zeer onze landgenooten uitlokten om die te vertalen, dan om zelfstandig de hand aan den ploeg te slaan, en resultaten van eigen onderzoek aan het vaderlandsch publiek aan te bieden. Evenwel was het ons aangenaam, dit werkje van UMBREIT in onze taal overgebragt uit de hand eens ongenoemden te ontvangen.

dienen ter bevestiging der Protestanten in hun Christelijk geloof.

En dit geloof, het is ook bij ons door de lezing van dit voortreffelijk werk versterkt. Wat het wezen des Protestantismus is, hoe wordt het ons hier niet historisch geleerd! »Het echte Protestantisme heeft geenszins eene bloot ontkennende rigting, daar het Gods woord, in den Bijbel begrepen, en daarin weder vooral het Euangelie, als eeuwige onveranderlijke waarheid belijdt. Het is niet de losrukking van alle banden, maar het verheft, terwijl het alle menschelijk gezag voor feilbaar en nietig verklaart, het Goddelijk gezag des te hooger. — Terwijl wij dan God voor den zegen dier godsdienstige vrijheid danken; terwijl het ook onze heilige leuze blijft: »*te staan in de vrijheid, waarmede* CHRISTUS *ons heeft vrijgemaakt;*" willen wij niet vergeten, dat wij als Euangelische Protestanten dat alleen verwerpen, wat van menschelijke uitvinding en met het Euangelie strijdig is, en dat hij alleen waarlijk vrij mag heeten, wien het geloof in den Zoon Gods heeft vrijgemaakt, niet enkel van de heerschappij der dwaling, maar ook van de dienstbaarheid der zonde," (bl. 303.) Vergeet die woorden niet, Nederlandsche Protestanten! buigt den nek niet, als men u een juk wil opleggen, en binden met banden, die zullen springen! Geen menschelijk gezag zal kunnen verhinderen, dat de vrijheid misbruikt wordt. Daartegen kan alleen de kracht des geloofs behoeden. En meent men, dat de wetenschap toch aan eenige beperking zich moet onderwerpen, indien zij niet der kerk nadeelig zal worden, men vergete niet, dat de kracht der waarheid sterker is dan de magt der dwaling. Alleen de waarheid kan vrijmaken; waar het onderzoek der waarheid belemmerd wordt, volgt spoedig de geest der dienstbaarheid. En waar blijft dan de geest van het Protestantisme? Dat de geschiedenis der Hervorming toch leermeesteresse blijve, en het Evangelie de eenige regel voor geloof en wandel. Dat toch ieder doordrongen ware van de overtuiging, dat het ware leven alleen in de ware vrijheid is, en dat het levendmakend

beginsel, uitgebluscht in de middeleeuwen, door niets anders weder krachtig heeft kunnen werken, dan door hetgeen de Hervormers heroverd hebben.

De verhandeling van den Heer TER HAAR is bestemd voor een leesboek ter bevestiging der Protestanten in hun Christelijk geloof, niet bepaaldelijk voor geleerden en wetenschappelijk gevormden, maar voor allen, die der Hervorming zijn toegedaan. Dit werk vooronderstelt lezers uit den beschaafden stand; evenwel is het ook den meest eenvoudigen, opregt belangstellenden Christen ten ernstigste aan te bevelen. En voor den geleerde dus van minder waarde? Dat zij verre. De Schrijver heeft de zeldzame gave, om allen te boeijen, hoe verschillend ook hun stand, hunne ontwikkeling, hunne vatbaarheid zijn moge. Ook mannen van het vak zullen na de lezing niet onvoldaan zijn. De aanteekeningen bewijzen, dat de Schrijver oordeelkundig is te werk gegaan. Hij kent het beste, wat over zijn onderwerp is geschreven, heeft het met veel zorg vergeleken, en voor zoo ver hem de gelegenheid was aangeboden, de bronnen geraadpleegd. Menige onnaauwkeurige opgave vonden wij verbeterd. Aan het geheel is veel studie te koste gelegd. Dat de aanteekeningen niet onder, maar bij elk Hoofdstuk achter den tekst geplaatst zijn, is een goed idée. De niet wetenschappelijk gevormde lezer wordt nu niet door al die aanhalingen afgeschrikt, en wie kennis van de aanteekeningen wil nemen, weet waar hij alles bij elkander vindt.

Zullen wij met weinige woorden ons oordeel zeggen, wij betuigen dan, in langen tijd niet zulk een sierlijk geschreven stuk gelezen te hebben. Stijl en voorstelling, vorm en inhoud, alles verzekert dit werk eene blijvende plaats onder de beste literarische voortbrengselen van de laatste jaren in ons vaderland. De roem van MERLE D'AUBIGNÉ's *Histoire de la Réformation du seizième Siècle* is gevestigd. De *Geschiedenis der Kerkhervorming* van TER HAAR, minder uitvoerig dan die van MERLE D'AUBIGNÉ, zal toch ook, al heeft men het genoemde Fransche werk gelezen, niet uit de hand gelegd worden,

voordat men er zich bij herhaling in verlustigd heeft. De lezing daarvan is een waar genot des geestes. *Nederland* mag er zich wel op beroemen, een soortgelijk werk te bezitten als *Zwitserland;* want wat TER HAAR belooft, heeft hij gegeven: »eene *Apologie* der Hervorming, zonder dat het geheele werk gezegd kunne worden, de kleur van een *strijdschrift* te dragen," eene Apologie, welke de waarheid, de Goddelijke Voorzienigheid, de heerlijke vruchten der Hervorming in het helderste licht plaatst en overal doet opmerken.

Zulk een Apologeet worde in eere gehouden!

Dertien Leerredenen over verschillende onderwerpen, door P. C. MOLHUIZEN, *Predikant te Deventer. Te Deventer, bij* J. de Lange. 1844. *In gr. 8vo.* 298 *bl.* *f* 2-80.

Van den eersten bundel Leerredenen, door den Eerw. Schrijver in het licht gegeven, werd reeds vroeger aan de lezers van dit Tijdschrift een uitvoerig beoordeelend verslag gegeven. (*) Het daar gezegde aangaande de eigendommelijke goede en minder goede eigenschappen, waardoor deze kanselarbeid zich kenmerkt, behoeft, naar wij meenen, thans niet herhaald te worden. Genoeg zij de verzekering, dat geen lezer, die het eerste dertiental met genoegen las, ook dit onbevredigd uit de handen zal leggen. De Prediker spreekt tot verstand en hart, en heeft onderwerpen gekozen, nog niet al te dikwijls behandeld, en der Christelijke bepeinzing overwaardig. Ofschoon het eene der hier geleverde stukken, om redenen uit inhoud of vorm ontleend, boven het andere waardeerende, hebben wij evenwel geene enkele leerrede aangetroffen, door wezentlijke gebreken ontsierd. De laatste, eene gedachtenisviering van 25 jarigen dienst, is een stuk van blijvende waarde, als proeve van opregte, hartelijke en gepaste

(*) *Vaderl. Letteroef.* 1843. N°. IX.

Evangelieverkondiging, met billijke waardeering van zichzelven en betamende vrijmoedigheid gepaard. De leerredenen handelen over I. MARIA, de moeder des Heeren, *Matth.* XIII: 55[b]. II. Het hart, de bron van geluk, *Spr.* IV: 23. III. Het eeuwige, dat in ons hart gelegd is, *Pred.* III: 11[b]. IV. DAVID en SAUL in de spelonk, 1 *Sam.* XXIV: 4—8. V. De blik ten hemel, *Marc.* VII: 34. VI. Werkzame deelneming in armen, *Deut.* XV: 7. VII. Het toekomstig ligchaam, 1 *Cor.* XV: 42—44. VIII. Bereidwilligheid tot volvoering van moeijelijke pligten, *Hand.* XXI: 10—14. IX. De Hervorming, eene zuivering der kerk, 2 *Chron.* XXXIV: 5[b]. X. Dienstvaardigheid der liefde, *Matth.* XXVI: 23—28. XI. Valsche en ware Godsdienst, *Jes.* LVIII: 1—12. XII. Wijs bestuur van den trek naar gezelligen omgang, *Matth.* IX: 10. XIII. Jubelrede, 1 *Joh.* II. 24. — De voorrede bevat tevens een hartelijk woord van broederlijke hulde aan den ontslapen' Predikant VERWIJS, des Schrijvers ambtgenoot. — Ongetwijfeld mogen wij ook deze leerredenen onder de zeer goede voortbrengselen rekenen der jongste kanselwelsprekendheid, en den Schrijver toebidden, dat hij nog lang door mond en pen der gemeente ten zegen zij.

Grondtoonen des Ouden Testaments, *door* FRIED. WILH. CARL. UMBREIT. *Uit het Hoogduitsch vertaald. Te Utrecht, bij* Kemink en Zoon. 1844. *In gr.* 8*vo. VI en* 188 *bl. f* 1-40.

Wij ontveinzen het niet, dat wij liever goede voortbrengselen zien van den vaderlandschen grond, dan van uitheemschen bodem, en wenschten wel, dat de werken der Duitsche Godgeleerden niet zoo zeer onze landgenooten uitlokten om die te vertalen, dan om zelfstandig de hand aan den ploeg te slaan, en resultaten van eigen onderzoek aan het vaderlandsch publiek aan te bieden. Evenwel was het ons aangenaam, dit werkje van UMBREIT in onze taal overgebragt uit de hand eens ongenoemden te ontvangen.

De »smaakvolle, diep gevoelende, Evangelisch gestemde" Schrijver laat ons de grondtoonen hooren van de heilige muzijk des Ouden Verbonds. Die toonen zijn zeer liefelijk en welluidend. God — de mensch — de Messias — ziet-daar het thema. In deze grondtoonen hooren wij de dichters en Profeten des Ouden Verbonds over deze hoogst gewigtige onderwerpen spreken, en wie geen vreemdeling in hunne schriften is, zal aan UMBREIT den lof niet onthouden, dat hij het beste heeft bijeenverzameld, wat in het O. V. over God, den mensch, den Messias gevonden wordt. Vloeijende stijl en heldere voorstelling lokken den lezer uit, om voort te gaan; het gegevene spoort aan tot verder onderzoek.

De vertaling is bijzonder wel gelukt. De Vertaler vraagt verschooning, indien iemand hier en daar op eenige stroefheid van zin of op een Germanisme mogt stuiten; doch wij gelooven niet, dat men hem veel zal behoeven te vergeven. Wij herinneren ons niet, eene plaats gevonden te hebben, waar de vertaling ons aan het oorspronkelijke deed denken. En dit is niet van geringe beteekenis bij een' schrijver, wiens stijl en schrijfwijze eene getrouwe overzetting dikwijls bezwaarlijk maakt, terwijl de taal, waarin hij schrijft, een' Hollandschen vertaler zoo gemakkelijk kan verleiden, om het eigenaardige zijner moedertaal te verloochenen. Op bl. 30 ware *pantheïst*, in plaats van door *algodendienaar*, beter vertaald door *algodheiddienaar*.

Het door den Vertaler beoogde doel worde bereikt, en de ingenomenheid met en de belangstelling in de schriften des O. V. meer en meer verlevendigd!

De leer van Paulus, ten aanzien van de regtvaardiging door het geloof, de erfzonde en voorverordineering, enz. Door TH. YOUNG, *Predikant te Gilling. Uit het Engelsch vertaald door* B. BRAAMS, *Predikant te Nieuweschans. Te Groningen, bij* J. Römelingh. *In gr.* 8vo. 229 *bl. f* 1-80.

Door de godsdienstige twisten onzer dagen over de leerstukken, op den titel van dit boek vermeld, zag de Eerw. BRAAMS zich gedrongen, om eene vertaling van het Engelsch werk van YOUNG in het licht te zenden. En voor zoover dit werk de strekking heeft, om aan te wijzen, welk verschil er bestaat tusschen de Paulinische opvatting van het Evangelie, en de Schibboleths der hedendaagsche orthodoxie, willen wij aan hetzelve wel eene betrekkelijke waarde hebben toegekend. Bepaaldelijk geldt dit van de afdeeling, waarin de Paulinische en Calvinistische praedestinatieleer worden vergeleken. Maar uit een wetenschappelijk, vooral uitlegkundig, oogpunt beschouwd, maakte dit werk op Rec. geen' gunstigen indruk. Ieder, die slechts eenigzins bekend is met de rijke vruchten, welke de nieuwere uitlegkunde, vooral in *Duitschland*, ter verklaring van den Brief aan de *Romeinen* heeft gedragen, behoeft slechts weinige bladzijden in dit boek te lezen, om zich in den geest vele jaren te zien teruggeplaatst, en zijne overtuiging versterkt te zien van de achterlijkheid onzer Engelsche naburen in de Exegetische Theologie. Slechts eenige proeven ten bewijze. Stilzwijgend wordt aangenomen, dat JACOBUS, schrijvende over de regtvaardiging door de werken, den Brief aan de *Romeinen* heeft op het oog gehad. — Er wordt eene tweederlei δικαιοσύνη onderscheiden, waarvan de eerste bij den Doop, de andere bij den dag des Oordeels plaats heeft. *Rom.* V: 12 wordt de verklaring gebouwd op de verkeerde vertaling, *in welken* alle gezondigd hebben. Uit die plaats wordt niet alleen de erfsmet, maar ook de erfschuld afgeleid. De beteekenis van het woord *vleesch* bij JOHANNES (H. III: 6) wordt uit het gebruik van dit woord bij PAULUS verklaard (bladz. 130). Ook de ontwikkeling van het begrip van *dood* bij PAULUS laat zeer veel te wenschen over. En van de betrekking, waarin de dood van CHRISTUS staat tot de regtvaardiging des zondaars, volgens de voorstelling van PAULUS, wordt genoegzaam niet gesproken, dan alleen in eene noot des Vertalers, bladz. 10, 11.

Wij zouden meer kunnen aanvoeren; maar reeds ge-

noeg, om ons min gunstig oordeel over dit werkje te staven. Om allen schijn van partijdigheid te vermijden, noemen wij gaarne nog een paar plaatsen, die beter geslaagd schijnen, b. v. de verklaring van *Rom.* VIII: 3, 4 en vs. 28—30, schoon het voorgedragene gevoelen grondiger had kunnen ontwikkeld worden. Den Vertaler geven wij gaarne den lof, dat hij de leemten van het werk hier en daar heeft trachten te verhelpen, door in de aanteekeningen nu en dan acht te slaan op hetgeen door *enkele* nieuwere Godgeleerden op sommige punten is te berde gebragt. Dat echter daarmede het werkje op de hoogte zou staan, van hetgeen in onze dagen, na den arbeid van USSERI, NEANDER en zoo velen, tot eene grondige ontwikkeling van PAULUS' leer moet geacht worden te behooren, zal de Vertaler zelf, zoo wij vertrouwen, wel niet willen beweren. De beter onderrigte Godgeleerde verblijde zich dus in het meerder licht, dat ook in ons vaderland schijnt, en de leek gebruike dit boek met oordeel des onderscheids!

Men moest in onze dagen geen werk meer uitgeven op zulk leelijk koffijpapier!

Mededeelingen uit het gebied van Natuur, Wetenschap en Kunst; vooral met toepassing op het bedrijvige leven. Verzameld en uitgegeven door Dr. L. ALI COHEN. *Isten Deels 1ste en 2de Stuk. Te Groningen, bij* C. M. van Bolhuis Hoitsema. 1844. *In gr.* 8vo. *VIII en* 384 *bl. Prijs per jaargang f* 5-:

De verdienstelijke Redacteur dezer Mededeelingen, reeds door vroegeren letterarbeid bij ons publiek gunstig bekend, laat zich omtrent het doel van zijn nieuw Tijdschrift aldus uit (*Voorrede*, bl. 3): »Verbreiding van Natuurkennis onder alle klassen der maatschappij, uitbreiding van den zin voor de wetenschappelijke beoefening van kunsten en bedrijven, die grootendeels op natuurkennis steunen; mededeeling van belangrijke onderzoekingen of ontdekkingen, op het gebied van natuur, wetenschap en kunst gedaan, —

vooral wanneer dezelve nuttige toepassingen opleveren en de ruimte, ons vergund, derzelver mededeeling veroorlooft; — de bijeenverzameling van verschillende bijzonderheden, behoorende tot het door ons gekozene en zoo uitgebreide gebied, in één geschrift, — bijzonderheden, die vooral in het buitenland in talrijke werken dagelijks worden bekend gemaakt, — dit is, in korte woorden, de strekking van deze *Mededeelingen*." — En verder: »Door de beste en nieuwste onderzoekingen van het binnen- en buitenland meer of minder uitvoerig, voor zoo ver het ons mogelijk is, mede te deelen, zullen wij dit blad tot een' geregelden verslaggever pogen in te rigten van de steeds voortstrevende ontwikkeling der reeds vermelde kundigheden, zonder ons juist aan deze of gene wetenschap of kunst streng te bepalen, en zonder in eigenlijke geleerde onderzoekingen te treden. Want ons doel is meer algemeen: *verbreiding van Natuurkennis en hare toepassing onder alle klassen der maatschappij*." — Wij hebben gemeend, de boven aangehaalde woorden in hun geheel te moeten mededeelen, omdat zij beter, dan wij zulks zouden kunnen doen, den geest van het nieuwe Tijdschrift kenschetsen. Dat er, bij de groote menigte van Tijdschriften, welke er ten ontzent in het licht verschijnen, wezentlijke behoefte bestaat aan een dergelijk journaal van gemengden wetenschappelijken aard, geschikt, om vooral ook door ongeleerden gelezen te worden, zonder daarom voor eigenlijke geleerden geheel onbelangrijk te zijn, wie zal zulks ontkennen? De meeste Tijdschriften toch bij ons te lande, voor zoo verre zij voor een ongestudeerd publiek bestemd zijn, zijn hoofdzakelijk aan onderwerpen op het gebied der fraaije letteren of ook der literatuur van den dag toegewijd; terwijl die, welke eene meer zuiver wetenschappelijke strekking hebben, zich slechts tot eenen bepaalden tak van wetenschap beperken en bij de lezers ook eene zekere vertrouwdheid daarmede vooronderstellen. Uit dien hoofde kan men de oprigting van een nieuw Tijdschrift, in den bovenvermelden geest geredigeerd en met het boven aangekondigd doel opgerigt, niet als iets overbodigs aanmerken,

terwijl er overigens wel niemand zal zijn, die het loffelijke der poging, om de natuurkennis en hare toepassing onder alle klassen der maatschappij te verbreiden, in twijfel zal trekken. Wat de wijze betreft, waarop de Heer COHEN zijn voorgesteld doel heeft trachten te bereiken, ook deze verdient over het algemeen niet minder lof, dan de poging zelve. De meeste stukken zijn uit vreemde journalen, vooral uit Duitsche overgenomen, maar in de keuze is de Redacteur doorgaans gelukkig geweest. Er is niet alleen op verscheidenheid van onderwerpen, maar ook op degelijkheid der behandeling gelet. Wat de verscheidenheid betreft, eene bloote inzage van de inhoudsopgave is voldoende, om hiervoor de bewijzen op te leveren: Onder de verschillende rubrieken: *Natuurkunde, Natuurlijke Geschiedenis, Geologie, Mineralogie en Nat. Geschiedenis der voorwereld, Polytechniek, Landhuishoudkunde, Toegepaste Plantenkunde en Planten-natuurkunde, Scheikunde, Phrenologie en haar tegenwoordige toestand, Natuur- en Ziektekunde van mensch en dier, Staatsgeneeskunde, Verscheidenheden*, vindt men het voornaamste opgenomen, wat er merkwaardigs omtrent genoemde vakken in den laatsten tijd is bekend geworden, terwijl er aan het einde van ieder nommer eene opgave wordt gegeven van de belangrijkste nieuw uitgekomene boekwerken over de onderwerpen, welke voornamelijk in het Tijdschrift worden behandeld. De vertaling der overgenomene stukken is over het algemeen duidelijk en naauwkeurig, een enkel (niet door den Redacteur vertaald) stuk (SCHULTZ, *over den oorsprong van de Zuurstof, die uit de planten wordt uitgewasemd*) uitgezonderd, waaromtrent later teregtwijzing geschiedt door Prof. G. MULDER; hier en daar stootten wij op enkele Germanismen. Behalve de overgenomene stukken ontvangen wij ook verscheidene oorspronkelijke, vooral van den Redacteur, daarenboven van Dr. ACKER STRATINGH, Prof. V. HALL, TERNSTRA, Dr. DUPARC en Dr. HERTZVELD. Belangrijk kwam ons vooral de verhandeling van den Redacteur *over de Hunebedden* voor, gelijk ook, uit een historiëel-oudheidkundig oog-

punt, die van Dr. ACKER STRATINGH, *over eenige wilde dieren, die vroeger in ons vaderland geleefd hebben.* Was echter de voorlezing van den Redacteur *over den ouderdom en deszelfs gebreken*, naar aanleiding van *Prediker* XII: 1—7, hier wel op hare plaats? Wij kunnen de waarde van dit stuk, uit een uitlegkundig oogpunt, niet beoordeelen, schoon het ons hier en daar voorkwam, niet vrij van eenige gezochtheid te zijn; wij gelooven echter, dat het in het Genootschap *ter bevordering der Natuurkundige Wetenschappen te Groningen*, waar het oorspronkelijk is voorgedragen, bij het hooren wel zal bevallen hebben; doch of de mededeeling in dit Tijdschrift, waarvan het doel is »*verbreiding van Natuurkennis en hare toepassing onder alle klassen der maatschappij*" wel geheel gepast is, hieraan meenen wij te mogen twijfelen. Overigens, wanneer wij de beide eerste ons ter aankondiging toegezondene stukken van het nieuwe Tijdschrift met elkander vergelijken, aarzelen wij niet aan het tweede meerdere belangrijkheid dan aan het eerste toe te kennen; iets, wat, naar ons inzien, der Redactie tot lof verstrekt, en eenen vrij goeden waarborg oplevert voor de wijze, waarop zij hare taak zal voortzetten. De druk is goed en compres; de uitvoering der gelithographieerde platen hadden wij wel eenigzins beter gewenscht.

Geschiedkundige Beschrijving der Stad Amsterdam, sedert hare wording tot op den tegenwoordigen tijd: onder medewerking van eenige Geschied- en Letterkundigen, door C. VAN DER VIJVER. *Met Platen. IIde Deel. Te Amsterdam*, bij Gebr. Diederichs. *In gr. 8vo. VIII en 484 bl. f* 5-:

Wij hebben in N°. 3 van den vorigen Jaargang, de lezers van dit Maandwerk met den aard, de strekking en de inrigting dezer geschiedkundige beschrijving bekend gemaakt. De ijverige en kundige Schrijver gaat rustig met zijnen arbeid voort, en brengt de eigenlijke geschiedenis

in dit tweede Deel van het gedenkwaardige jaar 1672 tot den slag op *Doggersbank* in 1781 en deszelfs onmiddellijke gevolgen. De geschiedkundige behandeling wordt echter, even als in het eerste Deel, afgewisseld door de beschrijving van merkwaardige gebouwen en stedelijke inrigtingen, benevens korte levensschetsen van merkwaardige *Amsterdammers*, zoodat het geheel eene aangename en tevens onderhoudende lektuur oplevert, en vele zaken bevat, die, hoewel uit den aard der zaak niet nieuw, evenwel aan een groot deel der *Amstellaren* onbekend zijn. Wij willen dengenen, die het werk nog niet mogten kennen, in eene vlugtige schets opgeven, wat zij in de 22 Hoofdstukken, waarin dit tweede Deel is afgedeeld, zullen vinden.

In de vier eerste Hoofdstukken en een groot gedeelte van het 5de vindt men de beschrijving van onderscheidene belangrijke inrigtingen hier ter stede, ter *bevordering van* Christelijke menschenliefde of van wetenschappelijk nut; daarop volgen eenige korte levensschetsen van verdienstelijke inboorlingen der stad *Amsterdam*, waaronder wij die van den natuurkundige JOHANNES SWAMMERDAM, van den schilder en plaatsnijder GERARD DE LAIRESSE, van den vromen dichter JAN LUIKEN, van de kunstkeurige JOHANNA KOERTEN BLOK en RACHEL RUISCH, en van den beroemden schilder JACOB DE WIT, wiens onnavolgbare kunst in het nabootsen van marmeren beeldjes, op het voormalige raadhuis, thans koninklijk paleis, nog algemeen bewonderd wordt, met het grootste genoegen gelezen hebben.

Nu volgt in het 6de tot het 10de Hoofdstuk de geschiedenis der stad, van het gedenkwaardige jaar 1672 tot 1696, waarin *Amsterdam* veelal eene belangrijke rol speelt en in vele benarde omstandigheden wordt gewikkeld, waardoor de eendragt met de andere steden of provinciën, en voornamelijk met de Stadhouders, dikwerf werd op het spel gezet. Ook het eenigzins bespottelijk oproer, door de aansprekers of lijkbidders in het laatstgenoemde jaar verwekt, wordt hier vrij uitvoerig vermeld.

In het 11de Hoofdstuk komt PETER DE GROOTE, bij zijne bezoeken in deze stad, ten tooneele, hetgeen eene aangename afwisseling geeft aan de meer treurige geschiedkundige schetsen, die wij in de vorige Hoofdstukken hebben gevonden. Nu zijn wij het jaar 1697 genaderd, waarin de Rijswijksche vrede werd gesloten, die spoedig echter weder werd afgewisseld door den Spaanschen successieöorlog.

In het 12de Hoofdstuk wordt de geschiedenis vervolgd, en ook omstandig gewag gemaakt van den verderfelijken actiehandel in 1719 en 20, die door JOHN LAW in *Frankrijk* ingevoerd, en uit dat rijk ook naar *Nederland* en voornamelijk naar *Amsterdam* was overgewaaid, waarbij de Schrijver zijne tijdgenooten met een ernstig woord tegen dergelijke spoorloosheden waarschuwt. Dit Hoofdstuk eindigt met het tweede Eeuwfeest der overlevering van de Augsburgsche Confessie, dat op den 25 Junij 1730 alhier godsdienstig werd gevierd.

Het 13de Hoofdstuk bevat oorlogen noch geruchten van oorlogen, maar zaken van meer stedelijk of binnenlandsch belang, onder anderen het maken van steenen glooijingen aan de zeedijken, en brengt ons tot het koude jaar 1740, dat wij ons thans zoo levendig voor den geest kunnen roepen.

Het 14de Hoofdstuk vermeldt ons weder onrustige bewegingen van allerlei aard, door de noodlottige partijschappen der voorstanders en tegenstrevers van het stadhouderlijke bewind; terwijl de episode van den demagoog DANIEL RAAP ons onwillekeurig een' glimlach afperst. Dit Hoofdstuk eindigt met de erfelijkverklaring van het Stadhouderschap enz. in de mannelijke en vrouwelijke nakomelingen van WILLEM IV.

Het 15de Hoofdstuk levert ons een tafereel van jammerlijk oproer en plundering, gevolgd door strenge strafoefeningen binnen deze stad, in 1748; welk jaar echter nog een gunstiger aandenken achterliet, door het sluiten van den vrede te *Aken* op den 18 October.

In het 16de Hoofdstuk vinden wij nieuwe woelingen der

Doelisten, waarvan de gevolgen ook nog in het 17de geschetst worden, dat, benevens eenige voor de stad belangrijke verordeningen, een lezenswaardig verhaal bevat van de waterberoering, die, gelijktijdig met de vreeselijke aardbeving te *Lissabon*, den 1 November 1755 alhier plaats had, en zich nog den 18 Februarij van het volgende jaar herhaalde; bij welke schrikkelijke stuiptrekkingen der natuur men echter hier te lande met den schrik vrijkwam. Dit Hoofdstuk eindigt met den dood van de Vorstinne Gouvernante; terwijl wij in het volgende 18de Hoofdstuk de minderjarigheid van WILLEM V onder voogdijschap van den Hertog van *Brunswijk Wolfenbuttel*, en deszelfs aanvaarding van het Stadhouderschap in 1766, vermeld vinden. De vestiging van de Maatschappij tot redding van Drenkelingen, het afbranden van den ouden Schouwburg, en de bouwing en inwijding van den tegenwoordigen, zijn hier uitvoerig beschreven, terwijl van den laatsten belangrijke en min bekende bijzonderheden worden medegedeeld.

Het 19de Hoofdstuk levert ons een résumé van de verwikkelingen, waarin de Republiek en vooral de stad *Amsterdam* door den Noordamerikaanschen Onafhankelijkheidsoorlog geraakten, welks gevolgen een' allerbelangrijksten invloed op de staatkundige gesteldheid van *Europa*, maar inzonderheid op dezen Staat en deszelfs bewoners, gehad hebben. Dit Hoofdstuk, even zoo min als het 20ste, levert eenige lichte punten op voor den waren vriend des vaderlands. De laatste flaauwe flikkering van *Nederlands* zeeroem op *Doggersbank* wordt naar waarde herdacht, ofschoon niet met de exaltatie der schrijvers van dien tijd, die in ZOUTMAN en VAN KINSBERGEN eenen boven allen lof verheven DE RUYTER of MARTEN HARPERTSZ. TROMP waanden te zien.

Het 21ste Hoofdstuk deelt ons onder anderen het sluiten van een lang gewenscht Handelsverbond met de *Noordamerikanen* en een vredestraktaat met *Grootbrittanje* mede; welke gebeurtenissen echter wel verre waren van het vuur der partijschappen hier te lande te dompen, dat

integendeel door een heer van dagblad- en pamfletschrijvers werd aangeblazen en opgerakeld.

Eindelijk wordt in het 22ste of laatste Hoofdstuk al dit hoogernstige en soms treurige weder aangenaam afgewisseld door eenige levensschetsen, onder anderen van de dichters DANIEL WILLINK, SIJBRAND FEITAMA, JAN DE MARRE, BERNARDUS DE BOSCH en LUCAS PATER, den taal- en oudheidkenner BALTHAZAR HUIDEKOPER, den beroemden regtsgeleerde HERMANUS NOORDKERK, den bekenden historieschrijver JAN WAGENAAR, die ook reeds in de *Vaderlandsche Letteroefeningen*, welke van 1761 dagteekenen, belangrijke bijdragen leverde, den verdienstelijken tooneelspeler en plaatsnijder JAN PUNT, en eindelijk den bekenden teekenaar en graveur SIMON FOKKE, den vader van de beide verdienstelijke letterkundigen AREND en JAN FOKKE, met wie de Schrijver ons ongetwijfeld later zal in kennis brengen.

Dit Deel is ook weder, even als het eerste, versierd met een aantal gesteendrukte platen, waaronder er zijn, die het werk wezentlijk illustreren. Wij vinden hier, behalve een vignet, voorstellende: *Amsterdam* in 1844, eene afbeelding van het Burgerweeshuis, het gedenkteeken aan J. C. J. VAN SPEYK, het Diakonie-Weeshuis van den *Amstel* te zien, eenige Gedenkpenningen der stichting van het Luthersche Diakoniehuis, van Brantsen Rus-Hofje sedert de stichting in 1733, de Kerk in het Nederl. Israël. Oude-Mannen- en Vrouwenhuis, het Nederl. Israël. Ziekenhuis uit den tuin, het Stadhuis, thans het Koninklijk Paleis en de Nieuwe Kerk, het Paleis en de Nieuwe Kerk van achteren, de marmeren Burgerzaal, het Admiraliteits- of Prinsenhof in 1661, het Lands-Zeemagazijn, het Oostindisch Zeemagazijn, de Werf van het Oostindisch Zeemagazijn, de Buiten-Amstel, plegtige Begrafenis van den Luit. Admiraal M. A. DE RUYTER, oproerige bewegingen in 1696, plundering in 1748, de plunderaars verdreven, begrafenis van DANIEL RAAP 1754, ingang van den Schouwburg, op de Keizersgracht 1772, voorportaal van den Schouwburg op de Keizersgracht 1772, de Stads-

Schouwburg op het Leidsche plein, de schouwplaats in den Stads-Schouwburg. Op bl. 452 vindt men nog, als curiositeit, eene afbeelding van de schoone gespen, die men aan de helden van *Doggersbank* heeft uitgedeeld.

Wij wenschen den Heer VAN DER VIJVER lust, krachten en gezondheid toe, om met ijver op het ingeslagen voetspoor voort te gaan, en bevelen den Uitgevers inzonderheid de naauwlettendste zorg voor de platen aan, daar deze niet alle even gelukkig zijn uitgevallen.

Bedenkingen over de zedelijk-godsdienstige opleiding in de openbare scholen. Een woord aan den Tijdgenoot door P. K. GÖRLITZ, *Onderwijzer te Rotterdam. Aldaar, bij* T. J. Wijnhoven Hendriksen. 1844. *In gr. 8vo. 26 bl. f* : - 25.

Een geschrift van den Hoogleeraar HOFSTEDE DE GROOT, getiteld: *Zijn afzonderlijke scholen voor de verschillende kerkgenootschappen noodig of wenschelijk?* en *Mededeelingen en opmerkingen* van zijn Hooggel. inhoudende, en nog een stukje van deselfde hand: *Over de belangrijkheid, die het Nederlandsch Onderwijzers Genootschap kan verkrijgen*, hebben, eenigen tijd geleden, de plaatsing van een welgesteld en lezenswaardig stuk in *de Tijdgenoot, over het godsdienstig Onderwijs in de openbare scholen*, ten gevolge gehad, waarbij van een ander beginsel wordt uitgegaan, dan dat, hetwelk door genoemden Hoogleeraar op den voorgrond was gesteld geworden. Eenige tegenbedenkingen op hetzelve, van den Heer DE GROOT, werden later in genoemd Tijdschrift opgenomen, en ook nader beantwoord.

Inmiddels vermeende ook de Heer GÖRLITZ te moeten verschillen van het gevoelen, door den steller van het vertoog in *de Tijdgenoot* voorgedragen, en daaruit ontstond de uitgave van het hier boven aangekondigd stukje.

Den inhoud van hetzelve weten wij niet beter te doen kennen, dan met de slotwoorden van den Steller:

»Wij hebben getracht, door de bovenstaande bedenkingen »onze meening toe te lichten: 1. Dat de vorming van het »hart en de zedelijk-godsdienstige opleiding in de volks»scholen, naar Christelijke beginselen, verkeerdelijk als gods-

»dienstig onderwijs voorgesteld en als zoodanig beoordeeld »wordt. 2. Dat het gebruik maken daarbij van de Bijbel»sche Geschiedenis vrij kan blijven van alle leerstellig in»mengsel, en als *intuitif* hulpmiddel onmisbaar is. 3. Dat »het behouden van het Christelijk element niet kan geacht »worden in strijd te wezen met den geest der bestaande »wetten en verordeningen, en voorzeker niet met de be»hoeften en wenschen der Natie. 4. Dat een onderwijs, »waaraan dat beginsel ontbreekt, of waar hetzelve vervan»gen wordt door eenige algemeene waarheden van Natuur»lijke Godsdienst, met niet meerder grond als staatswettig is »te beschouwen, en daarenboven in de praktijk onuitvoerlijk »zou bevonden worden, overeenstemmende noch met de be»hoeften der Natie aan zedelijke ontwikkeling, noch met »hare wenschen. En 5. Dat zoodanig onderwijs de oprigting »van afzonderlijke scholen voor de bijzondere kerkgenoot»schappen grootelijks bevorderen zoude."

Deze denkbeelden zijn in kennelijke wederspraak met het gevoelen, door den bekwamen steller van het vertoog in *de Tijdgenoot* voorgedragen. Volgens dat gevoelen toch zou een onderwijs op de scholen in de algemeene waarheden van de Godsdienst, die aan alle Christelijke gezindten eigen zijn, leiden tot het in bescherming nemen van eenige bepaalde leerstellingen omtrent de Christelijke Godsdienst; hoedanige bescherming de Steller van meening is, dat de Staat niet geven mag; hoewel hij later zegt: niet te willen ontkennen, dat, in scholen, waar geene Israëliten zijn, eenig Christelijk onderwijs, vooral dat in de Bijbelsche geschiedenis, met vrucht aan het burgerlijk onderwijs zou kunnen worden aangeknoopt. Het onderwijs, dat de Steller bepaaldelijk schijnt te verlangen, wil hij slechts als begin, slechts als voorbereiding, slechts ter opleiding voor een meer bepaald onderwijs in de geopenbaarde Godsdienst doen strekken. Men moet hieruit opmaken, dat de Steller het godsdienstig onderwijs op de lagere scholen, in den regel, alleen tot de dusgenoemde *Natuurlijke Godsdienst* wil hebben uitgestrekt.

De Heer GÖRLITZ brengt tegen dit gevoelen, op de wijze hierboven beknoptelijk vermeld, zijne tegenbedenkingen in, en hij doet dit met bescheidenheid en, als praktisch man, uit volle overtuiging des harten. De belangrijke zaak verdient dat zij van alle zijden worde toegelicht, en dat men

ook de meeningen van anderen, die met ons verschillen, hoore en overwege. Intusschen, en behoudens het dragen van anderer begrippen, kunnen de stemmen, voor het behoud van het *Christelijk element* bij de volksopvoeding, niet krachtig genoeg worden uitgesproken.

Of zou dit niet noodzakelijk zijn, waar de bekwame steller van het vertoog in *de Tijdgenoot* verlangt: dat het onderwijs waardig zij aan een land, hetgeen beschaving en verlichting in bescherming moet nemen; dat de hoogste gedachte, die van God, niet moet worden uitgesloten; dat het gevoel behoort te worden opgewekt tot den Heer van Hemel en aarde; dat op Gods wil, als op de hoogste wet, moet worden gewezen, zijne liefde geroemd, zijne weldaden geprezen. Er behoort — wordt vervolgens gezegd — in de school een godsdienstige geest te heerschen; warme, vurige liefde tot God en menschen moet den onderwijzer der jeugd kenschetsen; aan het kind moet niet blootelijk als eene les geleerd worden dat er een God is en dat God groote eigenschappen heeft; maar de kinderziel moet leeren gevoelen, zijn verstand moet leeren inzien, dat God het beste en beminnelijkste wezen is; zijn wil moet daardoor worden opgewekt als van zelven te doen, wat God behagelijk is; zijn hart bovenal begeerig worden gemaakt de openbaring Gods te kennen. — Maar *niet* op de school — *want* — laat de Staat *dit* toe — dan treedt hij buiten de grenzen van zijne bevoegdheid en regt.

Gevoelde de Steller niet, dat hij, het bovenstaande opstellende, zich op het *Christelijk grondgebied* begaf? Uit Christen-ouders geboren, Christelijk opgevoed en het Christendom hartelijk toegedaan, ontleende hij aan *Gods openbaring en de leer van* JEZUS de schets, die hij als een gevolg van het onderwijs in de *Natuurlijke Godsdienst* ons ter aanschouwing aanbiedt. In één woord: hij schreef die schets niet, als een wijsgeer uit de school van SOCRATES en PLATO, maar als een belijder des *Christendoms*.

En, inderdaad, heeft het menschdom den trap en mate van verstandelijke beschaving en verlichting, waartoe hetzelve is opgeklommen, alsmede deszelfs zedelijke vorming niet aan den weldadigen invloed des Christendoms te danken? Ten gevolge daarvan is het *Christelijk element* zoo zeer in onze wijze van denken, gevoelen en oordeelen ingeweven, dat het daarvan niet *kan* worden afgescheiden. Dat

element vinden wij in onze burgerlijke wetten, al wordt het daarin niet *met name* genoemd; het vertoont zich in onze leefwijze, zeden, gewoonten en instellingen van liefdadigheid. Is het wonder, dat wij het ook bij het volksonderwijs aantreffen?

En nu zou men begeeren te scheiden, wat zoo naauw verbonden is; verlangende, dat de onderwijzer, bij het zedelijk godsdienstig onderrigt op de school, zich alléén zal bewegen binnen de enge grenzen van de *Natuurlijke Godsdienst* en de daaruit af te leiden pligtsbetrachting? Maar hoe zal de onderwijzer, die als *Christen* de school binnentreedt en *Christenkinderen* voor zich ziet, dit een en ander kunnen vergeten? En gesteld, dat hij zulks vergeten konde, met andere woorden: dat hij, in de school, *kon ophouden Christen te wezen;* door welke *drangredenen* zal hij op het gemoed der kinderen werken, waarmede hun hart verwarmen, waarmede hunnen wil neigen tot het bewandelen van den weg der deugd en der godsvrucht? Als *Natuurphilosooph* moge hij van den Oneindige, den Almagtige, den Alwijze en den Algoede gewagen; maar hij zou moeten zwijgen van den barmhartigen, goedertieren, ontfermenden en vergevenden Vader in CHRISTUS? moeten zwijgen van Hem, die gezegd heeft: *laat de kinderen tot mij komen, verhindert ze niet?* Zonder *openbaring* en *Christendom* is het onmogelijk, om, op eene het verstand en hart bevredigende wijze, God te leeren kennen als het beste en beminnelijkste Wezen; en het eenig waar en zuiver *beginsel* van alle deugdsbetrachting is uitsluitend in de *reine liefdeleer van het Evangelie* vervat.

Maar gesteld, dat men trachten mogt om het onmogelijke te verwezentlijken; zouden, in dit geval, de *Christelijke ouders* met *zulk* eene vorming hunner kinderen genoegen nemen? wij twijfelen. Reeds nu wordt beweerd, dat het godsdienstig onderrigt op de scholen *Onchristelijk* is; maar met hoe veel meer regt zou men dit kunnen beweren, wanneer er op de scholen geen ander onderwijs werd toegediend, dan in *de Natuurlijke Godsdienst en de daaruit afgeleide bespiegelende zedekunde?* De vestiging van afzonderlijke scholen voor de verschillende kerkgenootschappen ware dan niet te keeren!

Men verlangt, *om*, zonder den onmisbaren invloed van openbaring en Christendom, *eenen dam op te werpen*, *tegen*

zedeloosheid en losbandigheid, tegen ongeloof en dweepzucht, tegen bijgeloof en domheid, en acht daartoe het onderwijs in de Natuurlijke Godsdienst voldoende: zal nu de Roomsch-Katholieke niet wanen, dat men, langs dien weg, zal te velde trekken tegen een aantal punten van zijne godsdienstige geloofsovertuiging? Men verlangt, *eerlijkheid, goede trouw, opregtheid, ondergeschiktheid aan orde en wet, bovenal waarheidsliefde en liefde tot God*, door het staatsonderwijs, *in de harten te prenten*: zullen *Christenouders* den Staat niet toeroepen, en er van den kant onzer *Israëlitische landgenooten* geene stem uitgaan: Wij begeeren niet, dat onze kinderen tot *Natuurphilosophen* zullen gevormd worden! Men verlangt, *de waarheid, dat er één God is, volmaakt, regtvaardig, almagtig, alwetend, liefderijk boven alles geleerd te hebben*. Maar zal die Natuurlijke Godsdienstleer, aangaande de éénheid van het hoogste Wezen, niet bij duizenden wederspraak ontmoeten?

De, in *Duitschland*, algemeen geachte *Directeur van de kweekschool voor schoolonderwijzers* te *Friedberg*, Dr. W. J. G. CURTMAN, zegt, in zijne bekroonde verhandeling: *de school en het leven*: (onlangs door Dr. P. H. TYDEMAN, *Rector en Schoolopziener* te *Tiel*, vrij naar het Hoogduitsch vertaald) »Alle schoolonderwijs toch moet zóó worden ingerigt, dat, onder het aanleeren van gepaste en nuttige kundigheden, de verstandelijke vermogens der kinderen ontwikkeld worden, en zij zelve opgeleid tot alle maatschappelijke en Christelijke deugden." En verder: »De opleiding tot Christelijke deugdsbetrachting moet ook niet te laat begonnen worden. Op het godsdienstige voorbeeld en de godsdienstige voorbereiding in de huisgezinnen moet men niet te veel rekenen. Tegenwoordig dringen de denkbeelden, die den kinderzin verstikken, zoo vroeg in het kinderlijke gemoed, dat men zich haasten moet om er het heilige en onzienlijke in te drukken. En gelukkig is het geschiedkundig gedeelte des Bijbels zoo geschikt voor den kinderlijken leeftijd, dat men het onderwijs in de Bijbelsche geschiedenis reeds vroeg beginnen kan. Betwiste punten vermijde men, en meene men vooral niet, dat, door minachting van andersdenkenden, geestdrift voor het Christendom opgewekt worde." En, ten slotte der 5de § der IIde Afdeeling: »Een onderwijzer, die zijne leerlingen niet tot Christelijke deugden kan opleiden (hetgeen elk vader moet

»kunnen), verdient niet, dat hij onderwijzer is, in welke »school dan ook."

In dienzelfden geest denkt en schrijft ook de Heer GÖRLITZ, wiens beknopt geschrift wij met belangstelling lazen en met genoegen aankondigen. Het lager onderwijs en de betrekking van hetzelve tot het godsdienstige is, in dezen tijd, een onderwerp van het hoogste aanbelang; maar de denkbeelden nopens hetzelve, ook bij welgezinde en helderdenkende mannen, loopen soms zeer uit elkander. Hieruit ontstaat een strijd van meeningen en begrippen, die wel waardig is, met kalmte en onpartijdigheid, te worden gadegeslagen. Zelve in dien strijd, door pligt en roeping, getrokken, hoede men zich voor overijling, drift, hartstogt, bovenal voor een liefdeloos veroordeelen van andersdenkenden! Men wikke en wege, en wat het zwaarste weegt behoude men! Er zijn er, die, op de scholen, kerkelijk-leerstellige geloofsbegrippen, een iegelijk overeenkomstig de godsdienstige belijdenis van zijn kerkgenootschap, wenschen onderwezen te zien; er worden er gevonden, die, door de gevaren, welke aan deze zijde dreigen, verschrikt, van oordeel zijn dat het onderwijs in de natuurlijke Godsdienst en de daaruit afgeleide zedeleer als voldoende mag beschouwd worden; maar tusschen die beide uitersten verzamelen zij zich, die het *Christelijk element* als onmisbaar achten voor de opvoeding, opleiding en vorming van den jeugdigen mensch. — Wat in dezen te kiezen, kan dan wel niet twijfelachtig zijn voor hen, die de volksschool beschouwen als eene plaats van *zedelijk-godsdienstige vorming — ontwikkeling van eenen godsdienstigen zin* — en *opwekking van godsdienstige beginselen* bij hen, die bestemd zijn, om, in eene *Christelijke maatschappij* optredende, eenmaal onze plaats in te nemen; terwijl de Staat, als zoodanig, ook op grond der bestaande wettelijke verordeningen nopens het lager onderwijs, zich niet tegen de daarstelling en bevordering van zoo veel goeds zal kunnen aankanten. Het is zoo, onze Vorst voert wel niet den bijzonderen titel van *Allerchristelijksten Koning;* maar God geve, dat het zijn en zijner opvolgeren grootste roem zij, *het Rijk der Nederlanden*, onder de *Christelijke* Staten, indien al niet de eerste, dan toch eene vereerenswaardige plaats te doen bekleeden!

W. H. WARNSINCK, BZ.

Pandora. Beschaving, ontzedelijking en doodstraffen, enz. *Door* H. ZSCHOKKE. *Te Arnhem, bij* J. G. Stenfert Kroese. 1844. *In gr. 8vo. VIII en* 173 *bl. f* 1-80.

De gemoedelijke en talentvolle Schrijver der *Uren aan de Godsdienst gewijd* heeft in den vorm van aan een jeugdig Vorst gerigte brieven zijne begrippen medegedeeld over de oorzaken, welke de wegneming van groote misdrijven beletten, en wat er van den Staat gevorderd wordt tot bevordering van beschaafdheid, zal het doenlijk worden om de doodstraf geheel ter zijde te stellen; eenige denkbeelden over de meest doelmatige straf ter vervanging der doodstraf worden ten slotte aangegeven. De Schrijver gaat uit van de stelling, dat bijna overal in ons beschaafd *Europa* de Staat het dikwijls zelf is, welke het grootste gedeelte der zwaarste misdaden wettig in het aanzijn roept, of er ten minste aanleiding toe geeft. Om dit nu duidelijk te maken, handelt de Schrijver eerst over het ontstaan van den Staat en over de regten der individuëele leden; en wederlegt het valsche begrip, dat de *eigenaar des troons* tevens *eigenaar* is des *Staats* of wel voor den Staat zelven; waarna hij verlangt, dat, dewijl *straf* geene wraakoefening behoort te zijn, het heiligende *doel* der straffen niet uit het oog verloren worde. Hierna volgt eene wederlegging van het begrip, alsof bij voortgang in beschaving tevens toeneming van misdaden plaats heeft; en betoogt dat dit niet aan de beschaving, maar aan de daaraan gegeven verkeerde rigting behoort geweten te worden. Niet daar, waar vele rijken en armen tevens zijn, maar daar, waar een welvarende middenstand als echte kern der natie aangetroffen wordt, heerscht welvaart, en daar treft men de minste misdaden aan; en bezuiniging in de huishouding van Staat, tot wering van uitputting van 's volks vermogen, bevordert tevens dat zedelijke en stoffelijke welzijn der burgers, en daardoor wordt veel kwaads voorgekomen. Het niet bevoordeelen van den eenen stand boven den anderen; belangstelling in den bloei en de doeltreffende inrigting der scholen; het voortzetten van het beginsel: dat niet een Godsdienst van het geheugen, maar de Godsdienst van het hart ten grondslag behoort te liggen, waarop alle Godvereering rust; de verwerping van eene alle vrijheid doodende centralisatie van inwendig staats-

bestuur, dit een en ander wordt hier breedvoerig aangetoond, als van grooten invloed bij de beoordeeling, of het door den Schrijver vooruitgezette beginsel, dat de Staat zelf veelal oorzaak is van de toeneming der misdaden, op waarheid berust, dan wel of het een droombeeld is; en de Schrijver toont teregt aan, dat het begrip over de regtmatigheid eener strafwet daarmede in een naauw verband staat. »Strafwet en straf hebben slechts in het bij wijze van verdrag bestaande maatschappelijke zamenwonen der menschen plaats. Ook de strafwet heeft den aard van een verdrag, en is, even als elke andere wet, eenigermate slechts eene verordening tot uitvoering van de algemeene zedewet der menschheid;" — en daar de strafwet slechts datgene met straf moet bedreigen, wat bestrafbaar en zoo ook wat strafwaardig is, en dewijl geen onderscheid van stand daarbij te pas komt, zoo behoort elk misdadiger voor dezelfde regtbank gebragt te worden, zonder onderscheid van deszelfs maatschappelijke betrekking. De Schrijver doelt hier vooral op het bestraffen van adellijken, den geestelijken of wereldlijken stand, en op den diep ter neêrgedrukten Jood. — Nadat de Schrijver in een afzonderlijk betoog nader het doel van straf heeft aangewezen, onderzoekt hij, of doodstraf regtvaardig, doelmatig en onmisbaar zij, en hij komt desaangaande tot een ontkennend besluit. Na het aanwijzen der bedenking, dat de doodstraf geene straf is, maar zelfs voor velen een geluk, gaat de Schrijver voort met het eene schending der zedelijke pligten van den kant der regering te heeten, dat de doodstraf niet doeltreffend werkt; »want," zegt hij, »de Staat is niet boven de menschheid verheven, hij is niet van hare pligten ontslagen, want hij is slechts een groot menschenverbond." Ook het ondoelmatige der doodstraffen, als middel tot afschrik voor anderen, wordt aangewezen. Doch daarvoor wil nu de Schrijver in de plaats stellen het beroovan van het licht der oogen; en hij treedt in breede vertoogen om aan te wijzen, hoe die straf doel zou treffen tot afschrik van anderen, en tot verbetering van den misdadiger, die bij het smartelijk gemis van het gezigt een leven zou zien voortduren, waarin hem de tijd en de gelegenheid almu gegund wierd om berouw te hebben over zijn misdrijf en zich te verbeteren. — Ten besluite heeft de Schrijver eene opwekking gesteld, dat men toch vooral den moed mogt hebben om de beschaving van openbare besturen te onder-

nemen, zoo als PIETER *de Groote* deed, opdat zij met de beschaving des volks gelijken tred mogt houden; — moed, om aan de staatsinrigtingen een' zedelijken luister bij te zetten.

Wij hebben eenige hoofddenkbeelden van den verdienstelijken ZSCHOKKE medegedeeld; het werk zelf dient in deszelfs geheel gelezen te worden, omdat al de onderscheidene hoofdstukken in elkander vatten en voor stuksgewijze ontleding, als middel om het werk te leeren kennen, minder geschikt voorkomen. De duidelijke voorstelling van hier en daar vrij afgetrokken' denkbeelden geeft aan dit werk groote waarde; en daar het doel des Schrijvers allerloffelijkst is, namelijk bevordering van maatschappelijk, zedelijk en stoffelijk geluk, kunnen wij allen, die daarin belang stellen, en in staat zijn daartoe mede te werken, het lezen van dit boek ten volle aanbevelen.

Handboekje der Aardrijkskunde van het Koningrijk der Nederlanden, het Groothertogdom Luxemburg en de Bezittingen der Nederlanders buiten Europa. Inzonderheid ten dienste van jonge lieden, die eene beschaafde opvoeding ontvangen. Door P. H. WITKAMP. *Te Amsterdam, bij* C. L. Brinkman. 1844. *In kl. 8vo. VIII,* 143 *bl. f* 0-40.

Met genoegen zet Rec. zich om het bovengemelde werkje te beoordeelen. Het voorziet, naar zijne meening, in eene wezentlijke behoefte voor de scholen, en hiertoe is het dan ook, volgens des Schrijvers voorrede, geschreven. Verre is het echter van hem, om het boekje alleen voor schoolgebruik te willen aanprijzen; integendeel is het bij uitnemendheid geschikt ten dienste van hen, die liever de merkwaardigheden huns eigen vaderlands willen gaan bezien, dan in den vreemde rondreizen. Doch zien wij, wat het boekje ons aanbiedt.

Na eene naauwkeurige opgave van de grenzen, grootte, bevolking, zeeën, verdeeling, golven enz. in ons vaderland, benevens eene opgave der voortbrengselen, der steden en andere merkwaardige plaatsen, als ook eene opgave van de bevolking der voornaamste steden, treffen wij onder het rubriek: *belangrijke geschiedkundige herinneringen*, de opgave aan dier gebeurtenissen, die elke stad, elk dorp in

ons vaderland voor den nadenkende belangrijk maken; en die ons het resultaat oplevert, dat er slechts weinige plaatsen in ons vaderland gevonden worden, aan welke niet de eene of andere belangrijke herinnering verbonden is. Vervolgens worden onder de afdeeling: *Vermaarde gebouwen*, *gedenkteekenen*, *handelingen*, *verzamelingen van wetenschap en kunst*, al de merkwaardigheden der steden en dorpen in het bijzonder opgesomd, als daar zijn de verschillende kerkgebouwen, de stedelijke raadhuizen enz. enz.; hierachter volgt eene opgave der steden, die thans niet meer bestaan; oude benamingen van plaatsen e. d.

Niet minder belangrijk is, naar ons inzien, de dan volgende opgave van *eenige vermaarde Nederlanders.* Onder XLVII afdeelingen worden de namen van Nederlanders opgegeven, die in kunsten en wetenschappen uitgemunt of zich voor het vaderland nuttig betoond hebben; met opgave van de plaats waar en van den tijd waarin zij geboren en overleden zijn. Hier is tevens bijgevoegd eene gelijke opgave van *eenige voorname Nederlandsche vrouwen.* Op dezelfde wijze wordt het Groothertogdom *Luxemburg* (waarom ook niet het deel van *Limburg*, dat thans tot ons behoort?) behandeld; terwijl het geheele boekje besloten wordt met een allernaauwkeurigst overzigt van de bezittingen der Nederlanders buiten *Europa.*

Uit deze opgave zal men dus den veelzijdigen inhoud van dit nuttig werkje kunnen nagaan. Daar echter alle menschelijke arbeid onvolledig is, merkt de Schrijver teregt aan, dat hier of daar wel het een of ander ook in dit boekje zal vergeten zijn. Om hem een bewijs te geven van de belangstelling, waarmede wij zijnen arbeid hebben gadegeslagen, en om bij eenen gewenschten herdruk het boekje vollediger te doen zijn, willen wij den Schrijver opmerkzaam op het volgende maken:

Onder de afdeeling Hoogescholen, Atheneën enz. had de Schrijver ook de letterkundige Maatschappijen en Genootschappen in ons vaderland kunnen vermelden. Gaarne hadden wij ook gezien, dat de geschiedkundige herinneringen wat uitgebreider waren door de vermelding van al de belegeringen, die de steden hebben ondergaan. Zoo had, om slechts eenige voorbeelden te geven, van *'s Hertogenbosch* kunnen vermeld worden, de verovering en plundering door Graaf DIRK VII in 1202. Van *Leyden*, de inneming door

Hertog JAN VAN BEIJEREN in 1420. Van *Dordrecht*, dat aldaar Graaf DIRK IV in 1048 door eenen vergiftigen pijl van het leven werd beroofd, naar welke gebeurtenis het huis, waaruit de moord geschiedde, *Holland*, en de straat, waarin die voorviel, de *Gravenstraat* wordt genoemd. *Muiden*, in 1197 en 1204 door de *Kennemers*, in 1356 door JAN VAN ARKEL, Bisschop van *Utrecht*, en in 1507 door de *Gelderschen* verbrand.

Bij de vermelding der merkwaardigheden is nog al het een en ander onvermeld gebleven: De *St. Janskerk* te *'s Hertogenbosch* is mede versierd met een' fraai gesneden predikstoel en eene uit steen gehouwen levensgroote beeldtenis van GIJSBERT MASIUS, laatsten Bisschop van *'s Hertogenbosch*. *Nijmegen:* Op het stadhuis bevindt zich het zwaard, waarmede, zoo men zegt, EGMOND en HOORNE in 1568 onthoofd zijn. *Culenborg:* De kerk prijkt nog met eenige fraai geschilderde glazen; ook is er eene marmeren lijkbus, bevattende het stoffelijk overschot van Vrouwe C. A. VAN SLINGELAND, geb. VAN DER DUSSEN. *Rotterdam:* Het nieuwe ziekenhuis aan den Singel; het schilderkundig Genootschap, op de nieuwe Markt, uitmuntende door zijne verzameling van antieken. *Leyden:* In de *St. Pieterskerk* zijn ook de tomben van JOHAN MEERMAN en J. H. VAN DER PALM, benevens een gedenkteeken voor den vrijwilligen in 1831 gesneuvelden Student LODEWIJK JUSTINUS WILHELMUS BECKMAN. Het stadhuis aldaar is vooral bezienswaardig door de fraaije schilderijen, waaronder *het laatste Oordeel* door LUCAS VAN LEYDEN, en PIETER ADRIAANSZ. VAN DER WERFF der muitende menigte zijnen degen aanbiedende, door VAN BREE. *Dordrecht:* In de Augustijnenkerk de graftombe van Jonker FRANS VAN BREDERODE. *Delft:* De nieuwe kerk bevat mede een gedenkteeken ter eere van de op *Antwerpen's* vijfhoek gesneuvelde Kapiteinen VAN HOBI SCHILTHOUWER, VAN OOSTEN en SCHUTTER. *Oudewater:* In de groote kerk een fraai marmer gedenkstuk ter eere van den wiskundigen RUDOLF SNELLIUS VAN ROOIJEN. *Katwijk aan den Rijn:* Een fraai raadhuis, eene nette kerk, waarin de prachtige graftombe van WILLEM Baron VAN LIERE en zijne huisvrouw MARIA VAN REYGERSBERGEN. *Middelburg:* De Abdij, waarin de zaal, die tot vergaderplaats der provinciale Staten dient, van welke de wanden voorzien zijn met eenige bezienswaardige tapijten; de zaal is mede versierd met een uitmuntend

afbeeldsel van den Admiraal DE RUYTER. *Brouwershaven:* Op het stadhuis vertoont men een exemplaar van CATS' werken in *folio*, met zilveren gedreven sloten en eigenhandig geteekende opdragt aan de regering dier stad.

Doch genoeg, om den Schrijver te doen zien, dat bij eenen herdruk van het boekje een en ander doeltreffend kan worden bijgevoegd. Intusschen zeggen wij hem dank voor zijnen wel aangenamen, maar niet minder moeijelijken arbeid. Wij raden onze lezers, wanneer zij zich dit nuttige en in prijs niet te hoog komend boekje hebben aangeschaft, het met wit papier te doen doorschieten, en er die aanteekeningen bij te maken, die men ter bewaring in het geheugen noodig zal keuren. Het uitmuntend werk door A. J. VAN DER AA, *Geschied- en Aardrijkskundige Beschrijving van het Koningrijk der Nederlanden* enz., is ter uittrekking van vele belangrijke bijzonderheden ten hoogste aan te prijzen.

Brieven en Gedachten van K. G. F. STÖCKHARDT, *in leven Predikant te Röhrsdorf bij Meissen. Lectuur voor jonge Godgeleerden en beschaafde Christenen. Uit het Hoogduitsch door* R. P. VERBEEK, *Predikant te Doorn. Te Utrecht, bij* C. van der Post, Jr. 1844. *In gr. 8vo.* 213 *bl.* ƒ 1-50.

Wij namen dit boeksken, dat zich ook door een bevallig uiterlijk aanbeveelt, met vooringenomenheid in handen, bekend met de *bloemlezing*, daaruit onlangs medegedeeld in het Tijdschrift: *Waarheid in Liefde.* En onze goede verwachting is bij de lezing niet teleurgesteld geworden. De *levensschets van* STÖCKHARDT, die voorafgaat, *in brieven van* H. H. LINKE, is regt geschikt, om den waardigen overledene in zijn eigenaardig karakter en zijnen Christelijken zin regt te leeren kennen, en tevens aangaande zijne lotgevallen, zoo veel noodig is, te worden ingelicht. Maar vooral hechten wij aan de *brieven* van STÖCKHARDT zelven, hier ten getale van 48 medegedeeld, hooge waarde, en wenschen ze in veler handen. Wel meenen wij hier en daar, vooral in de latere brieven, eenige neiging op te merken tot mysticisme. Maar daartegenover vinden wij zoo veel goeds en Christelijks, in eenen gemeenzamen en tevens levendigen, vaak bloemrijken stijl voorgedragen, dat wij den jeugdigen

man hartelijk liefkrijgen en zijn vroegtijdig sterven als een groot verlies betreuren voor de gemeente van CHRISTUS. Mogten er velen onder ons gevonden worden, wie het met het Evangelie en de Evangeliebediening zóó ernst is, als het STÖCKHARDT was!

Wilt gij eene en andere proeve van den inhoud dezer Brieven? In een' naïven brief, aan een' zijner voormalige kweekelingen geschreven, toen deze verjaarde, lezen wij: »God zag van uit den hemel, hoe hier beneden de kinderen »onder gevaren en zonde daar heen gingen. Het deed Hem »leed van die kinderlijke zielen, en Hij zag de heirscharen »zijner Engelen aan. Daar traden de twee edelaardigste, »die in des Vaders oog lazen, voorwaarts, en spraken: »Laat »»ons naar beneden onder de kleinen gaan; wij willen ze »»omzweven, ze beschutten en geleiden, totdat wij ze bij »»U, den Vader, brengen." De Vader wenkte, en vlug en »liefelijk, gelijk de stralen der morgenster, zweefden de »Engelen naar de aarde. Nu wandelen die twee edele broe»ders onder ons rond. Zij zijn in de woningen, waar de »kinderen onderwezen worden — op de wegen, die zij be»treden — op het grasperk, waar zij spelen. Als de Engel »der *onschuld* het kind geleidt, dan komt de genius der »*vreugde*, en fluistert het in het reine gemoed: »Kind! zie »»opwaarts, en *verheug* u! Daarboven woont uw Vader!" »En als de Engel der *vreugde* het kind geleidt, dan spreekt »de genius der *onschuld* zachtkens in zijn binnenste: »Kind! »»zie opwaarts en matig u! Daarboven woont uw Vader!" — »O gij lieve Engelen! wandelt beide ook met onze goede »Th.!" (bl. 80). — Uit STÖCKHARDT's *Dagboek* ontleenen wij deze gedachte: »Wilt gij eene Hoogeschool bezoeken? — »Goed! ik raad u dan de universiteit der wereld, *de natuur*. »Dáár zijn de collegies alle publiek, en de professoren dic»teren niet." (Bl. 202). — Nog iets, mede uit zijn *Dagboek* ontleend: »Men kan, als men er naar zoekt, uit ieder »boek wel een dertigtal ketterijen halen. Maar zuiver regt»zinnig en zonder ketterijen te hebben geschreven, zou mij »ook de nietigste en schraalste van alle loftuitingen zijn!"

Wij zijn den Heer VERBEEK dank verschuldigd voor zijne naauwkeurige en vloeijende vertaling.

Eene Preek onder de regering van LODEWIJK XIV. *Bijdrage tot de geschiedenis en kritiek der Kanselwelsprekendheid, in den vorm eener Novelle. Naar het Fransch van* L. F. BUNGENER. *Te Zutphen, bij* W. J. Thieme. 1844. *In gr. 8vo.* 332 *bl. f* 3 - :

De titel van dit boek maakt niet regt duidelijk, wat men er in zal aantreffen, en toch zou het moeijelijk zijn, eenen beteren op te geven. BOSSUET, BOURDALOUE, FENELON, CLAUDE en anderen worden er in ten tooneele gevoerd. Zij houden gesprekken, waarin hunne denkbeelden doorstralen over den aard en de vereischten der kanselwelsprekendheid, doorvlochten met andere tooneelen, en afgewisseld door beschouwingen en redeneringen van den Schrijver over het hoofdonderwerp. De spil, waarom zich alles beweegt, is deze: BOURDALOUE zal op goeden vrijdag van het jaar 1675 in de koninklijke kapel te *Versailles* prediken. De overspelige betrekking van LODEWIJK XIV met *Madame* DE MONTESPAN geeft ergernis. Haar biechtvader heeft haar de *absolutie* geweigerd; die des Konings heeft hem dezelve gegeven. BOURDALOUE is gereed, om zijne preek te besluiten met eene dier laffe lofspraken op den Koning, die nu nog den lezer zijner welsprekende stukken hinderen, en die minder dan ergens voegden op den kansel, waar men vrijmoedig den *Koning* moet voorbijzien, om tot den *mensch* te spreken. BOSSUET wil, dat bij deze gelegenheid een roerend woord tot het geweten des Konings gerigt worde, omdat hij dezen ernstig heeft onderhouden en van hem bijna de verwijdering der, door zijne taal ook getroffene misdadige vrouw heeft verworven. De Hervormde prediker CLAUDE brengt BOURDALOUE tot nadenken en overtuiging van zijnen pligt; hij dicteert den laatsten een geheel ander, ernstig, bestraffend slot zijner rede. Het wordt alzoo uitgesproken, treft den Koning, en — hier eindigt het verhaal. Maar de geschiedenis zegt, dat LODEWIJK zijnen ongeregelden wandel niet verbeterde, en dat zij, die, met de heerlijkste gaven van welsprekendheid toegerust, als door de Voorzienigheid bestemd, om de stem der Godsdienst aan dat zedelooze hof te doen hooren, het eerst verpligt waren geweest, de tolken dier stem te zijn, door laffe vleitaal den koninklijken zondaar hielpen bederven.

Dit geschrift verraadt heldere denkbeelden over de vorderingen van den Christelijken leerstoel. Die worden niet in eene geregelde orde voorgedragen, maar zijn hier en daar in het werk verspreid. Schrandere opmerkingen, fijne beoordeelingen komen bijna op iedere bladzijde voor. Met den toestand van zeden, gebruiken en denkwijze in LODEWIJK's tijd heeft de Schrijver zich naauwkeurig bekend gemaakt; en de oordeelvellingen over en het sprekend invoeren van de beroemde redenaars en schrijvers, die wij boven hebben genoemd, is blijkbaar de vrucht eener meer dan oppervlakkige, eener grondige beoefening van hunne schriften. Het boek heeft, in tegenstelling met vele schriften, die dagelijks uitkomen, die eigenschap, dat er meer in is, dan er in schijnt te zijn; voeg er bij, dat het zeer onderhoudend is, en dat wij ten minste, bij eene herhaalde lezing, nog vrij wat opmerkingen aantroffen, die ons bij de eerste niet zoo bepaald waren onder de aandacht gevallen, immers het nadenken, dat zij verdienen, niet zoozeer hadden opgewekt.

Maar voor wie is het geschreven, en aan wie verdient het aanprijzing? Den alledaagschen romanlezer, wien het slechts om verrassende uitkomsten en ontknoopingen, hoogstens om eene aangename inkleeding te doen is, zeker niet, want er is geene bladzijde in, waarop men met ongeduldig verlangen en ingehouden adem vraagt: »hoe zal dat afloopen?" Zulke lezers zouden, vreezen wij, het boek eene »zeer schrale novelle" vinden, en als men op dit woord te zeer drukt, dan is het dat inderdaad; maar dit is slechts het kleed, kennelijk om niets anders gekozen, dan met het doel, om zich in hetzelve vrijer te kunnen bewegen, en het minst aan den stijven vorm eener wetenschappelijke orde gebonden te zijn, iets, dat ook zeer misstaan zou aan een geschrift, waarin wel vele schrandere en belangrijke aanmerkingen voorkomen, maar dat op geene volledige behandeling van het onderwerp aanspraak maakt. Voor aankomende, jonge kanselredenaars, en al zijn zij ook zoo geheel ongeoefend niet meer, is het eene belangrijke lectuur, vooral wanneer het hun, bij menigte van wenken, ook die hoofdzaak te dieper inprent, dat alle kanselwelsprekendheid uitgaat van het heilig besef van des Predikers hooge roeping en van zijne eigene ingenomenheid met hetgeen hij verkondigt, zonder welke de schitterendste voordragt van de sierlijkste taal slechts blinkend koper is, maar die, waar zij

waarachtig geest en hart doordringt, ook aan de eenvoudigste, niet eens gelukkig voorgedragene kanseltaal eene eigendommelijke waarde, eene onmiskenbare, maar ook onnabootsbare bekoorlijkheid geeft.

Maar ook voor leeken (om hen nu zoo te noemen) is dit boek geene onbelangrijke lectuur. Het kan hen doen zien, niet in zijnen ganschen omvang, maar in eenige trekken, waarin eigenlijk de kanselwelsprekendheid besta, en welke hare vorderingen zijn. En waarom hebben *zij* dit te weten? Omdat niets meer, maar tevens niets slechter beoordeeld wordt, dan eene leerrede. Wij kennen en erkennen de hoogte, waarop de kanselwelsprekendheid tegenwoordig in ons vaderland staat, en er heeft in kleine en groote gemeenten een zekere staat van verwendheid, van verlekkerdheid (men vergunne ons het woord; wij weten de zaak niet beter uit te drukken) plaats, die niet onnatuurlijk is, dien wij ook niet geheel veroordeelen, maar die toch vele nadeelen met zich brengt. Wij zwijgen nu van het nadeel voor de Leeraren; want wij onderstellen niet, dat er onder die zijn, welke, bij het vervaardigen en voordragen hunner stukken, zich door het doel, »om te bevallen," eeniglijk zouden laten leiden; ook spreken wij niet van het nadeel voor beginnenden onder hen, voor wie »opgang als predikers, en promotie" gevaarlijke verlokkingen zijn, maar moet het niet de werking der Evangelieprediking belemmeren, wanneer men den kanselredenaar hoort gelijk elken openbaren spreker, en eene verrassende schikking der rede, fraaije denkbeelden, sierlijke stijl, vernuftige wendingen, innemende voordragt de maatstaven worden van beoordeeling en de kenmerken, waarom men den kerkelijken Redenaar prijst of laakt? Kan het missen van dergelijke gaven niet sommige anders brave, wijze Evangeliedienaars ontmoedigen bij de opmerking, dat men van hunne prediking niet gaarne gediend is? En is het, gezwegen van het schadelijke voor den invloed der prediking, geen weg tot een hoogst onbillijk oordeel over den Kanselredenaar? Dat ieder zich op dit punt bedaardelijk onderzoeke, of de gesprekken hoore en zich herinnere, die doorgaans over eene leerrede, »die bijzonder bevallen heeft," gevoerd worden. En nu kan de lezer van dit boek er in zien, *wat* eigenlijk *prediken* zij, en *naar welken maatstaf* men eene leerrede moet beoordeelen. In dit opzigt is het ook voor den gewonen lezer een

zeer nuttig boek, dat dit nuttige aan het aangename paart.

JEPHTA *en zijne Dochter, gevolgd door een viertal gewijde Tafereelen, geschetst door* A. G. BRUINSMA. *Te Groningen, bij* A. L. Scholtens. 1844. *In gr. 8vo.* 304 *bl. f* 2-80.

Er was geene reden, om een dezer tafereelen bijzonder op den titel te noemen. Het is wel het eerst geplaatste, maar overigens noch het uitvoerigste, noch ook het beste. De overige zijn: *Simson*, *David en Jonathan*, *Abigaël* en *Tobias en zijn zoon*. Het laatste is alzoo uit de zoogenoemde *apokryfe* Bijbelboeken ontleend, en heeft daardoor eene minder algemeene bekendheid van de geschiedenis voor zich, hetgeen haar voor deze soort van inkleeding althans niet minder geschikt maakt. Wij hebben deze tafereelen met genoegen gelezen. Het hinderde ons niet, *Bijbelsche* gebeurtenissen alzoo verhaald te zien. Want wij deelen het gevoelen niet van hen, die zouden meenen, dat dit der heiligheid van den Bijbel te na getreden ware. En het kleed, waarin de Schrijver de door hem in verhaal gebragte voorvallen heeft gestoken, is noch onpassend, noch onbevallig. Dit zou het geworden zijn, wanneer de Schrijver *of* deze Oostersche geschiedenissen al te veel in den hedendaagschen trant hadde ingekleed, *of* zich gewaagd aan eene omwerking in den Oosterschen toon, met bijvoeging van verdichte personen en voorvallen. Voor beide heeft hij zich gewacht. Er ligt over de verhalen als zoodanig een waas van eenvoudigheid, waardoor aan de gebeurtenissen zelve wordt regt gedaan; men gevoelt bij de lezing, dat het den Schrijver niet te doen geweest is om *effect* te maken, en noch hetgeen hij verhaalt, noch de personen, die hij doet optreden, worden in een tegen de historische waarheid strijdig daglicht geplaatst. Het wonderbare, of om het beter te zeggen hetgeen boven het gewone bereik van menschelijke zaken en gebeurtenissen gaat, wordt noch ligtzinnig verdraaid, noch overdreven. En vond de Schrijver de hoofdzaken in de vier eerste verhalen overschoon door VAN DER PALM in den *Bijbel voor de Jeugd* verhaald, men zal hem niet onvoldaan in nadere uitbreidingen en bijvoegingen volgen.

Wat het laatste verhaal aangaat: wij willen niet ontkennen, dat het ons minder beviel, deze omwerking van een waarschijnlijk verdicht verhaal van hoogst betwistbare herkomst hier op ééne lijn met ware, Bijbelsche gebeurtenissen geplaatst te vinden. Anders, het is eene belangwekkende, voor jonge lieden zeer nuttige geschiedenis, en de minder bekende *apokryfe* boeken des O. V. geven nog stof genoeg tot meerdere dergelijken. Vooral de boeken der *Makkabeen* hebben schoone tafereelen. Wij moedigen den Schrijver aan, om eenen volgenden bundel, tot welks uitgave hij het voornemen schijnt te hebben, daaruit te kiezen. Hij kan er zich eenige meerdere vrijheid bij veroorloven, en een oordeelkundig gebruik van zedespreuken uit *het Boek der Wijsheid* en *Jezus Sirach* kan aan zijne voorstelling de kleur des tijds leenen, de nuttige strekking bevorderen, en met vele schoone lessen der oudheid bekend maken.

Met ruimte prijzen wij dit boek aan. Waar de smaak voor het eenvoudige nog niet door de overprikkeling van vele hedendaagsche lectuur verbasterd is, zal men het niet onvoldaan naar geest en hart uit de hand leggen.

Het Huisgezin van Bethanië. Een Dichtstuk door J. J. BOS. *Te Utrecht, bij* C. van der Post. *In 12mo. VIII en* 102 *bl. f* 1 - 25.

Er zijn weinige onderwerpen moeijelijker te behandelen, dan die, welke aan het leven en werken van onzen Zaligmaker zijn ontleend. Den dichter is hier zoo weinige vrijheid voor de speling zijner verbeelding gegund, en bijna onvermijdelijk is het, dat de schoonheid van het oorspronkelijke Evangelische verhaal door de bewerking lijdt en althans gedeeltelijk verloren gaat. En zoo dit in het algemeen van de meeste Bijbelsche onderwerpen, uit het Nieuwe Verbond gekozen, gelden mag, er zijn er weinige, bij welke dit gevaar grooter is, dan bij dat, hetwelk de Heer BOS zich ter behandeling heeft uitgekozen. Het elfde hoofdstuk van het Evangelie van JOHANNES is zoo treffend schoon, dat zelfs de bekwaamste dichter wel met schroom mag overgaan, om het ter dichterlijke bewerking te verkiezen, en dat Rec. het voor elken eerstbeginnenden of middelmatigen dichter eene hoogst gevaarlijke onderneming acht, om zich daaraan te

wagen. Er behoort een fijn gevoel, een juiste takt toe, om aan het heerlijke verhaal niet te kort te doen, en bij de eenvoudigheid en schoonheid van het oorspronkelijke steekt ligtelijk de poëtische praal af, of doet de poëtische uitbreiding weinig goed.

Niet ligt zou Rec. dan ook eenen jongen dichter aanraden, om zijne krachten aan dit moeijelijke onderwerp te beproeven, en de lezing van dit zindelijk en net uitgevoerde boekje, dat overigens met bescheidenheid in het licht wordt gezonden, heeft hem volkomen in dit gevoelen bevestigd. Er wordt meer vereischt, dan zekere gemakkelijkheid van rijm en maat, dan vloeijendheid van verzen, om de gebeurtenissen, die betrekking hebben op het huisgezin van *Bethanië*, waardig te bezingen. Daar, waar de woorden des Bijbels spreken, is het hoogst moeijelijk, om er betere en schoonere voor in de plaats te stellen; daar, waar de dichter het ontbrekende wil aanvullen, daar moet hij eene innigheid des gevoels bezitten, eene gave, om de schoonste, de heiligste aandoeningen van het menschelijke hart uit te drukken, eene bekwaamheid, om het menschelijke karakter te ontleden en zich voor te stellen, hoe ieder karakter in eene gegevene omstandigheid zich zal openbaren, die veel minder algemeen zijn, dan men welligt meent. De Heer BOS bezit, onzes inziens, die gaven niet; en schoon wij ongaarne zijne bescheidene voorrede met een ongunstig oordeel beantwoorden, wij kunnen niet anders, dan zijne opvatting van de karakters der beide zusters ongelukkig en onjuist noemen, en zijne paraphrase van de woorden des Evangelischen verhaals doorgaans flaauw en minder gepast heeten. Wij zullen, tot staving van ons gevoelen, eenige staaltjes aanhalen, die tevens als proeven van versificatie kunnen dienen. Gelijk dikwijls het geval is, zoo wordt ook hier MARTHA in vergelijking van MARIA door den Dichter te laag gesteld, hoewel hij de laatste toch ook aan het ziekbed van haren broeder zonderling afschildert. Wij mogen slechts enkele regelen afschrijven:

Dit kan MARIA's teêr gemoed
Niet langer zien, niet langer dragen;
Zij voelt ook 't wee haar borst doorknagen,
Dat zoo den broeder krimpen doet.
Kan 't zijn, zij zou wel sterven willen,

Als LAZARUS slechts 't leven hield!
Maar zóó, bij 't rustbed neêrgeknield,
Geen troost om 't bloedend hart te stillen;
Geen hulp, die den geliefde redt;
Steeds op dat foltrend lijden staren;
Zijn angstkreet in haar ziel bewaren;
Elk uur door feller smart verplet;...
Waar droeg dit ooit een vrouw, zoo teeder,
Een hart, zoo rein en zacht als dit!
Zij keert zich af, zij werpt zich neder,
Buigt voor de smart, en snikt, en bidt.

Ons komt deze schildering van den eenen kant overdreven, van de andere zijde ongelukkig voor; overdreven, wanneer de Dichter het hier en elders voorstelt, alsof de ziekte en dood van eenen geliefden broeder het zwaarste was, wat ooit eene vrouw had te dragen; ongelukkig, als hij haar, die hij boven MARTHA hoog wil verheffen, voor het gezigt des lijdens zich doet afkeeren en voor de smart nederbuigen. Voor den zieke althans was MARTHA dan van vrij wat grooter belang en nut:

Zij, vuurge, nooit des zorgens moede,
Schoon 't hart haar om den broeder bloede,
Een zee van tranen 't oog ontschiet,
Zij zoekt haar troost in streng verplegen,
In lafenis en artsenij.

Maar hoogst onbillijk en onmenschkundig is wel hetgeen er meer van haar wordt gezegd:

Den vrede, dien MARIA's ziel
Na d'omgang met haar God mogt smaken,
En die haar kon gelaten maken,
Wat lot haar ook te beurte viel;
Neen, MARTHA kent dien vrede niet!

Waar geeft het Evangelische verhaal den Dichter regt, om alzoo van deze vriendinne van JEZUS te spreken, of van haar, gelijk daarna, te zeggen:

Zij wacht van menschenkunde zegen,
En ziet, wie helpen kan, voorbij.

Maar toen ook dit geen redding bood;
Wat leengen moest slechts smarte baarde;
En schier op elken stond de dood
Te holler hem uit de oogen staarde;
Toen had zij niets, om 't gloeijend hart,
Dat dreigde in wanhoop los te breken,
Een woord van kalmte toe te spreken,
Maar slechts de wilde taal der smart.

Waarlijk, zoo dat juiste ontwikkeling is van beider karakter, dan heeft Rec. het Evangelische verhaal nooit begrepen!

Rec^s. tweede aanmerking gold het omschrijven van de woorden des Bijbels. Wij zullen ook daarvan een paar staaltjes geven, en laten het den lezer over te beslissen, of hij aan de dichterlijke woorden of aan de taal der Heilige Schrift de voorkeur geeft. *Joh.* XI: 4 lezen wij: *En* JEZUS, *dit hoorende, zeide: Deze krankheid is niet tot den dood, maar tot heerlijkheid van God, opdat de Zoon van God door dezelve verheerlijkt worde.* Daarvoor lezen wij:

Breng, dienstknecht, trouw mijn woorden over,
Mijn vriend wordt niet een prooi van 't graf,
De dood hem niet ten levensroover:
Alleen des Vaders heerlijkheid,
De heerlijkheid zijns Eengeboren,
Zal schooner door deez' krankheid gloren,
Dan ze immer luister heeft gespreid.

Zoo gaat het overal; nog één voorbeeld, *Joh.* XI: 9, 10: *Zijn er niet twaalf uren in den dag? Indien iemand in den dag wandelt, zoo stoot hij zich niet, overmits hij het licht dezer wereld ziet. Maar indien iemand in den nacht wandelt, zoo stoot hij zich, overmits het licht in hem niet is.*

Telt ieder dag niet zespaar uren?
Wie 't licht gebruikt, hij stoot zich niet,
Wijl hij het licht der wereld ziet,
Dat als een ster [!!] zijn loop kon sturen.
Maar hij, die in het duister dwaalt,
En in den nacht zijn weg bewandelt,
Hij faalt in wat hij denkt of handelt,
Wijl om, noch in hem, 't zonlicht straalt!

Wij vragen ook, of na het: *Jezus weende!* eene tirade, als deze, gepast of schoon mag worden genoemd:

Daar heen hieldt Ge uit Uw hemelzalen,
God, met U eigen vreugd, 't gelaat.
En jûichtet om Uw heilgen raad,
Die d'Eengen zond naar de aardsche dalen!
O, Englen, van welk heerlijk lied
Deed dit uw gouden harp weêrklinken!
Maar eer zal ze ook uw arm ontzinken,
Eer weêr zich zulk een zangstof biedt.

Het smart ons, niet gunstiger over dit dichtstuk te kunnen oordeelen, dat meer van goede bedoeling, dan van dichterlijk talent getuigt. Welligt ware een minder moeijelijk en grootsch en teeder onderwerp den jeugdigen Dichter beter gelukt; aan zekere gemakkelijkheid ontbreekt het hem niet; en zoo hij, volgens de voorrede, bemoediging en aansporing nöodig heeft, maar toch ook een onbevooroordeeld regter wenscht te worden over zijn eigen werk, wij kunnen hem de eerste alleen in dien zin geven, dat wij hem geenszins ontraden tot eigene uitspanning en genoegen zijne krachten aan minder moeijelijke onderwerpen te beproeven, mits hij zich niet te spoedig tot de uitgave late verleiden. Zoo hij onbevooroordeeld over zijn tegenwoordig werk wil rigten, wij gelooven, dat hij ons zal moeten toestemmen, voor de bezwaarlijke taak, welke hij op zich genomen had, nog niet opgewassen te zijn geweest.

Dichtlooveren. *Door* T. RAVEN, HZ. *Te Groningen, bij* M. Smit. 1844. *Post 8vo.* 224 *bl. f* 1-50.

Niemand verwachte bij het lezen van deze *Dichtlooveren* hooge poëtische vlugt of die trekken van onmiskenbaar genie, welke onwedersprekelijk tot den echten dichter stempelen. Het bundeltje wordt met bescheidenheid aangeboden, en maakt geene aanspraak op den hoogsten dichterlijken rang. De Heer RAVEN bezit blijkbaar gevoel voor poëzij; hij heeft eene gemakkelijkheid, om zijne denkbeelden in maat en rijm uit te drukken, en doet dat doorgaans in goede taal en vloeijend. Die denkbeelden zelve verheffen zich niet boven het gewone, ja, wanneer hij zich aan eenigzins stou-

tere onderwerpen waagt, voelt men, dat hij voor deze niet berekend is, en niet dan het alledaagsche kan geven. Men ziet dit b. v. aan het eerste stuk: *Gods Albestuur*, dat, hoe goed ook bedoeld, toch toont, dat de Dichter tot geene stoute grepen en krachtige toonen geschikt is. Het best zijn de losse en huiselijke stukjes, waar minder oorspronkelijkheid wordt gevorderd, en vloeijende taal en goed gevoel de groote verdienste uitmaken. Op menige bladzijde blijkt het, dat de Heer RAVEN zich in zijnen trant dergelijke stukjes van TOLLENS ten voorbeelde heeft gesteld, hetgeen hem zelfs, b. v. in de drie vaderlandsche stukken van bl. 195—215, tot al zeer trouwe en af te keuren navolging heeft gedreven. Over het geheel ademen deze *Dichtlooveren* eenen goeden geest, en verdienen als zoodanig eene vriendelijke ontvangst, al wijzen zij den Dichter ook geene zeer hooge plaats op onzen zangberg aan.

MASANIELLO. *Historische Roman, naar het Engelsch van* HORACE SMITH. *II Deelen. Te Amsterdam, bij* P. N. van Kampen. 1844. *In gr. 8vo.* 593 *bl. f* 6-:

MASANIELLO, de eenvoudige visscher, die in het jaar 1647 met verwonderlijke bekwaamheid de lang verdrukte bevolking van *Napels* bevrijdde van de Spaansche heerschappij, maar reeds negen dagen daarna viel als het slagtoffer van verraad; zietdaar den held van dit romantisch verhaal, en het zijn deze merkwaardige dagen, welke door de rijke verscheidenheid van tooneelen de aandacht van den Schrijver tot zich trokken, en hem bewogen, om in dit werk derzelver verbazende en afwisselende voorvallen in levendige en gloeijende kleuren voor oogen te stellen. Van deze voorgenomene taak heeft hij zich wèl gekweten en een kunstwerk geleverd, hetwelk en door de waarheid, althans waarschijnlijkheid der voorstelling van de gebeurtenissen, en als eene bijdrage tot de kennis van de staatkundige gesteldheid van *Napels* in dien tijd en van het karakter der *Napolitanen*, ook in onzen tijd met nut en genoegen zal gelezen worden. Wij houden ons verzekerd, dat geen lezer van smaak dezen roman onvoldaan uit de hand zal leggen.

De Schoonmoeder. Een Verhaal door HENRIETTE HANKE, *geb.* ARNDT. *Uit het Hoogduitsch. II Deelen. Te Zutphen, bij* A. E. C. van Someren. 1844. *In gr. 8vo.* 432 *bl. f* 5 - :

Wij zijn het volkomen eens met den Vertaler en Uitgever van dezen roman, dat lezers en lezeressen, die te dragen, te dulden of te lijden hebben, en wier hart behoefte heeft aan kracht, steun, troost en hoop, in dit werk veel zullen vinden, hetwelk hen leert of herinnert, waar zij de vervulling van die behoefte kunnen vinden. Evenwel men neme alles, wat het werk behelst, niet enkel op het gezag der Schrijfster aan. Het gebruikmaken van het volksgeloof aan voorteekens, voorgevoelens en het bestaan van sympathie tusschen van elkander verwijderden kan als sieraad en fictie tot het te weeg brengen van treffende illusie verontschuldigd worden; maar minder keuren wij het goed, wanneer de Schrijfster zulk bijgeloof (wij noemen de zaken gaarne bij haren naam, al is het ook dat het iets betreft, hetwelk tegenwoordig in de mode is) als 't ware wettigt, door aanmerkingen als de volgende: »Een spel van het toeval schijnt »somtijds te wezen, wat de wenk van hoogere magten is." — Onder de drukfouten merkten wij op *zaat* voor *zat* en *komen* voor *kamer*. Over het geheel evenwel is de Nederduitsche uitgave goed uitgevallen. En wat het werk zelf betreft, willen wij door het aangemerkte den lof niet verminderen, dien wij gaarne aan hetzelve geven, dat, bij eene goede zedelijke strekking, het verhaal zoo veel stof tot aangenaam onderhoud verschaft, dat hetzelve uitnemend geschikt is tot lektuur voor uitspanning en aansporing tot het goede.

De Stierenkop te Arnhem. 1371. *Historisch-romantisch Verhaal uit de Geldersche Geschiedenis. Te Amsterdam, bij* J. C. van Kesteren. 1844. *In gr. 8vo.* 304 *bl. f* 2 - 90.

Beuzelachtige en platte uitdrukkingen, dikwijls in den mond gelegd van hooggeplaatste personen, laffe aardigheden, tot welke de H. Schrift misbruikt wordt, zoo als onder anderen, waar een leerlooijer den wensch ontvangt, dat hij hier namaals moge overgeplaatst worden naar dat verblijf, waar hij den Heiligen SIMON den lederbereider zal ontmoeten, denkbeelden en gesprekken niet overeenkomende met het tijdvak van het verhaal, karakters, die aan zichzelven niet gelijk blijven, van dit alles wemelt deze roman. Indien de Schrijver meer talent en luim had doen blijken, wij zouden zijn werk beschouwen als eene proeve, om de historisch-ro-

mantische verhalen belagchelijk te maken; zoo als het boek nu is, is het te middelmatig, om voor eenigen lezer van smaak zelfs maar tot uitspanning te dienen.

Schetsen uit het menschelijk leven. Drietal Verhalen, naar het leven geteekend, door A. J. VAN LOON. *Te Amsterdam, bij* J. C. van Kesteren. 1843. *In gr. 8vo.* 340 *bl.* *f* 3 - :

Nieuwe Schetsen uit het menschelijke leven. Tweetal Verhalen, naar het leven geteekend, door en bij dezelfden. 1844. *In gr. 8vo.* 274 *bl. f* 2 - 40.

Of iemand aanleg heeft om wèl te slagen in het door hem ingeslagen pad, blijkt niet altijd bij de eerste proeve, maar wordt meestal daaraan ontdekt, dat hij een nuttig gebruik maakt van de op zijn werk gemaakte aanmerkingen. Bij het in 't licht geven van vroegere gewrochten van zijne zucht om romans te fabriceren, werd de Heer VAN LOON in ons Tijdschrift opmerkzaam gemaakt op onderscheidene gebreken, die hem vooralsnog het regt deden missen, om aanspraak te maken op den lof, aan eenen bekwamen schrijver toe te kennen. Het is waarlijk een ondankbare arbeid, werken te moeten lezen en beoordeelen, welker opsteller zoo zeer met zijne ingebeelde bekwaamheden ingenomen is, dat niets hem wederhoudt, om de talrijke voortbrengselen van zijne schrijfjeukte onophoudelijk aan te bieden. Zulke menschen gelijken het meest op de rondventers van snuisterijen, die geen verstandig mensch koopt, maar die slechts aan den man gebragt worden bij onkundigen, of bij anderen, die dezelve koopen ten gevolge van een verkeerd geplaatst medelijden, dewijl het altijd nog beter ware gehandeld, zulk een nutteloos winstbejag niet aan te moedigen, en daardoor hen, die zich met zoodanigen handel generen, te noodzaken, liever te spitten of te spinnen. Al deze verhalen hebben dit met elkander gemeen, dat derzelver helden van de gevolgen hunner slechte of onbedachtzame handelingen, geheel tegen den gewonen loop der wereldsche zaken, doorgaans door onverwachte voorvallen bevrijd worden. De vervaardiger van deze Schetsen is in het geheel geen feniks in het schilderen van karakters; het ontbreekt hem daartoe aan menschenkennis en oordeel; terwijl daarenboven eene vervelende langwijligheid deze verhalen ongeschikt doet zijn tot het verschaffen van aangename uitspanning. Zonder merkelijke schade voor land en volk zou dus de Heer VAN LOON de uitgave van zijne hersenvruchten kunnen staken.

BOEKBESCHOUWING.

Tweede achttal Leerredenen. *Door* W. A. VAN HENGEL. *Te Leyden, bij* H. W. Hazenberg en Comp. 1844. *In gr. 8vo.* 191 *bl. f* 1-90.

Hetgeen wij van het eerste achttal vroeger zeiden, kunnen wij van het tegenwoordige herhalen. Het zijn zeer goede, doelmatige leerredenen, zoo als men ze van den beroemden Hoogleeraar verwachten kan; maar wij zien niet in, waarom zij bijzonder moeten worden uitgegeven. De manier van den Prediker is genoeg bekend; aan modellen van zijne hand hebben wij geen gebrek, en leeraren, die gaarne zoo veel mogelijk, *en* voor hunne zelfvoldoening, *en* in het belang van hunne toehoorders, vermijden, teksten te behandelen, over welke leerredenen het licht zien, vinden zich op nieuw belemmerd. Aan hen, die prijs stellen op den kanselarbeid van den Hoogl. VAN HENGEL, zal deze uitgave welkom zijn, en voor velen, die deze stukken hoorden, eene aangename en nuttige herinnering.

Verhandeling over de Tekstkritiek des N. Verbonds. Door J. I. DOEDES, *Theol. Doct., thans Predikant te Hall. Uitgegeven door Teyler's Godgeleerd Genootschap. Te Haarlem, bij* de Erven F. Bohn. 1844. *In 4to. XII en* 484 *bl. f* 4-80.

Geene der verschillende godgeleerde wetenschappen werd in ons vaderland, gedurende de laatste vijftig jaren, schaarscher beoefend, dan de tekstkritiek, vooral des N. Verbonds. Wij willen daarmede niet te kennen geven, dat er niet hier en daar zouden geweest zijn, die zich meer of minder aan hare beoefening overgaven. Maar wij be-

doelen meer bijzonder de armoede onzer letterkunde in dit opzigt. Terwijl elders de genoemde wetenschap als met reuzenschreden vooruitging en in vastheid van beginselen won, stond HERINGA's *Verhandeling over het vereischt gebruik en hedendaagsch misbruik der kritiek*, in 1790 in het licht verschenen, langen tijd geheel alleen. Later gaf Dr. J. DERMOUT, in zijne *Disputatio Theologica Inauguralis, collectaneorum criticorum in N. T. partem priorem*, bevattende eene vergelijking van een handschrift der vier Evangeliën, dat aan GRONOVIUS heeft toebehoord en bekend is onder het nummer Gron. 131, en van een ander handschrift der Evangeliën, Handelingen en Brieven, uit de XIIde eeuw, hetwelk uit de bibliotheek van MEERMAN is overgegaan in die der Leidsche Hoogeschool. Hierbij voegde hij eene nieuwe vergelijking van twee andere handschriften, maar hield overigens de *pars posterior* zijner *Disputatio* achterwege. Eene poging van LOTZE, om WETSTEIN's *N. T.* uit te geven, is, na den druk der *Prolegomena* in 1831, gestaakt geworden. De beoordeeling dier aangevangene uitgave, door HERINGA in de *Godgeleerde Bijdragen* geplaatst, getuigde van 's mans geleerdheid en naauwkeurigheid. Welkom was dan ook voor deskundigen de beschrijving en vergelijking van het door hem wedergevonden handschrift van BOREEL, de vier Evangeliën bevattende. Zij werd in 1843 door Prof. VINKE te *Utrecht* uitgegeven. En hiermede hebben wij alles genoemd, wat ons vaderland, gedurende het gezegde tijdvak, voor de tekstkritiek geleverd heeft, behalve hetgeen in uitlegkundige geschriften hier en daar omtrent het verschil van lezing op sommige plaatsen gevonden wordt. Voorts valt het niet te ontkennen, dat er nog in onze dagen velen gevonden worden, die in GRIESBACH den volmaakten criticus zien, die zijne uitgaaf des N. T. voor het onfeilbaar *corpus juris* houden en niet gaarne zouden afwijken van hetgeen eenmaal door hem gezegd is. Voor de zoodanigen is het, alsof SCHULZ, RINCK, SCHLEIERMACHER, LACHMANN, SCHOLZ en TISCHENDORF voor de wetenschap niet gearbeid hebben. En al dragen zij

misschien van hunnen arbeid eenige kennis, den tegenwoordigen stand der tekstkritiek kennen zij niet.

Het was daarom, en om meer andere redenen, eene regt gepaste en tijdige vraag, die de leden van TEYLER'S Godgeleerd Genootschap uitschreven, toen zij in 1841 besloten, om eene verhandeling over *de tekstkritiek des N. Verbonds* uit te lokken. Zij bedoelden daarmede echter vooral den opbouw der wetenschap zelve. Nevens de aanwijzing van haren tegenwoordigen stand, verlangden zij, als resultaat der geschiedenis, opgave van de beginselen en middelen, die bij het onderzoek, dat de kritiek zich voorstelt, het meest in aanmerking kunnen en moeten komen, en van de regelen, welke dit onderzoek, in toepassing op de bijzondere gevallen, op de zekerste wijze zullen besturen: achter welk zamenstel van regelen een aantal plaatsen uit het N. Verbond opzettelijk onderzocht en behandeld moesten worden, tot een voorbeeld van echt kritische uitgaven en commentariën.

Het liet zich verwachten, dat er op deze veelomvattende vraag slechts weinige antwoorden zouden worden ingezonden. Het Genootschap ontving er slechts *één*, maar zóó uitvoerig en wèl bewerkt, dat men algemeen den ijver en de bekwaamheid des Schrijvers erkende, en geen oogenblik aarzelde, om den uitgeloofden eereprijs aan hetzelve toe te kennen. De Heer DOEDES, Theol. Doct., thans Predikant te *Hall*, had tot het zamenstellen van dit stuk den tijd besteed, dien hij, na het voleindigen zijner akademische studiën, ter zijne beschikking had, voordat hem eene standplaats werd aangeboden.

Wij gaan van deze verhandeling eenig beknopt en naauwkeurig verslag doen aan onze lezers, overtuigd, dat zulk een verslag hare lofspraak zijn zal en hare aanbeveling. Voor hen, die in dit hoogstgewigtige vak der godgeleerde wetenschappen belang stellen, zullen deze bladzijden wel overbodig zijn. Zij hebben de verhandeling zelve gewisselijk reeds gelezen en herlezen. Maar wie haren belangrijken inhoud nog niet kennen — en wij vermoeden, dat dit van velen gelden zal — hen moge ons verslag overtui-

gen, dat zij, nevens eene duidelijke ontwikkeling van den stand, waarop de wetenschap der tekstkritiek tegenwoordig staat, eene hoogst verdienstelijke poging bevat, om haar te bevorderen en te volmaken.

Eene uitvoerige *Inleiding* (bl. 3—22) handelt over de gewijde oordeelkunde in het algemeen en over de tekstkritiek in het bijzonder, onderscheidt haar van de hoogere of boeken-kritiek, wijst de plaats aan, die zij in de rij der godgeleerde wetenschappen beslaat, en doet de moeijelijkheden kennen, waaraan hare beoefening onderhevig is. Er wordt bij voortduring nog zeer verschillend geoordeeld over de waarde der onderscheidene uit- en inwendige hulpmiddelen tot opsporing en bepaling van den oorspronkelijken tekst. Er zijn zelfs geleerden, zoo als SCHLEIERMACHER en LACHMANN, die de mogelijkheid ontkennen en in twijfel trekken, om door uitwendige hulpmiddelen en derzelver onderlinge vergelijking tot den oorspronkelijken tekst, althans bij vele boeken, op te klimmen. En in het algemeen heerschen er ook in de meest aangenomene regelen te groote onbepaaldheid en onvastheid, welke hunne toepassing op de bijzondere gevallen onzeker maken of althans belemmeren. De meer of minder uitvoerige aanwijzing hiervan, door de uitgeschrevene vraag uitgelokt, is blijkbaar met kennis van zaken geschied, en boezemt van de verhandeling zelve de meest gunstige verwachting in. Overigens geven de drie leden der vraag tot eene drieledige behandeling gereede aanleiding, waarbij *eerst* eene geschiedenis van den tekst en de tekstkritiek gegeven wordt, *daarna* eene beoordeeling der beginselen en hulpmiddelen, *eindelijk* een maatstaf voor de bewerking van echt kritische uitgaven en commentariën naar vastbepaalde regelen.

In het EERSTE DEEL (bl. 23—240) wordt de geschiedenis van den tekst des N. Verbonds zóó van die der tekstkritiek onderscheiden, dat *de eerste* onderzoekt, hoe het oorspronkelijke is ontaard, *de laatste*, wat men gedaan heeft, om het ontaarde weder tot deszelfs oorspronkelijke gedaante terug te brengen.

De geschiedenis van den tekst loopt over de autographa, de voortplanting van den tekst gedurende de beide eerste eeuwen, de afwijkingen in de handschriften, derzelver familiën, en voorts over ORIGENES, HESYCHIUS, LUCIANUS, EUSEBIUS, ATHANASIUS. Het was geene ligte taak, om zulk eene geschiedenis zamen te stellen. Op voorgangers viel niet te bouwen, omdat zij doorgaans aan gewaagde gissingen en geliefkoosde veronderstellingen toegaven, in plaats van enkel af te gaan op stellige uitspraken, afkomstig van hen, die in de vroegste tijden des Christendoms leefden. Tegenover dezulken heeft DOEDES, met wijs beleid, eenen gansch anderen weg bewandeld en alleen de geschiedenis tot leidsvrouw gekozen, zonder van haar te veel te vergen, zonder aan eenige gissing dadelijk het gewigt eener geschiedkundige uitspraak te geven, zonder aan te nemen, wat niet met duidelijke bewijzen kan worden gestaafd. Zijne resultaten, ofschoon doorgaans meer negatief dan positief, hebben daardoor aan vastheid en zekerheid gewonnen. Zij komen in de hoofdzaak hierop neder, dat waarschijnlijk reeds in het begin der IIde eeuw, — derhalve langen tijd, voordat de kanon des N. T. was vastgesteld — Evangeliën en Brieven in afschriften werden bijeengevoegd, dat de eerste en voorname oorzaak der afwijking van de HSS. onderling in de onnaauwkeurigheid der afschrijvers te zoeken is, dat, ofschoon de correctores niet geheel vrij van schuld zijn, de tekst echter in de twee eerste eeuwen over het algemeen geene moedwillige verminking heeft ondergaan, zoo min van de zijde der ketters, als van den kant der Alexandrijnsche taalkundigen, gelijk MATTHÆI en SCHOLZ beweerden. Maar te ontkennen, dat de tekst, in de eerste helft der IIIde eeuw, van het oorspronkelijke is afgeweken, zou dwaasheid moeten genoemd worden. Daaruit volgt echter niet, dat de tekst in alle HSS. evenzeer bedorven was. En dan blijft wederom de mogelijkheid over, dat eene zorgvuldige vergelijking der oudste HSS. ons het oorspronkelijke teruggeve. Voorts geeft de geschiedenis ons geenen grond, om te meenen, dat de van het oorspronkelijke afgeweken tekst

immer *in zijn geheel* door iemand zou zijn herzien, zoodat er van eene dergelijke herziening, in handschriften of andere tot ons gekomen overblijfselen der oudheid, sporen zouden zijn overgebleven. Het stelsel van HUG aangaande de κοίνη ἔκδοσις der IIIde eeuw, en de *Origenistische*, *Hesychiaansche*, *Luciaansche* tekst-recensiën, mist alzoo, even als dat van EICHHORN en SCHOLZ, allen geschiedkundigen grondslag. En even onwaarschijnlijk is het, wat men daarenboven omtrent een karakteristiek onderscheid van den tekst des N. Verbonds, zoo als die in sommige landen gelezen werd, in tegenstelling van andere landen, beweerd heeft of nog beweren moge. Eindelijk, gelijk men veronderstellen mag, dat de tekst in de IVde eeuw van opzettelijke verminking vrij gebleven is, zoo wordt de tekst der Vde en VIde eeuw ons door de oudste HSS., welke tot onze kennis gekomen zijn, in handen gegeven. Door derzelver onderlinge vergelijking komt men hier op vasteren bodem, terwijl BENGEL's theorie aangaande derzelver familie-betrekking met het recensie-systeem zamenhangt en daarmede valt.

Deze resultaten der tekstgeschiedenis, hier kortelijk opgegeven, zijn buiten twijfel hoogst belangrijk. Is de kennis der lotgevallen van den tekst de fakkel der kritiek, dan ligt in die resultaten de geschiedkundige leer der kritische beginselen opgesloten. Door haar voorgelicht, krijgt het verder onderzoek als van zelf eene vaste en bestemde rigting. En van nu af aan laat zich door deskundigen de uitkomst reeds eenigermate berekenen, waartoe de geheele verhandeling leiden zal.

Meer nog is dit op te maken uit *de geschiedenis der tekstkritiek*, die de tekstgeschiedenis vervangt. Zij is met niet minder zorg bewerkt. Ofschoon de vraag slechts opgave had verlangd van den tegenwoordigen stand der wetenschap, moest zij echter noodwendig vooraigaan. Zij laat zich in *drie* tijdvakken voegzaam verdeelen. Het *eerste* tijdvak wordt genoemd dat van *voorbereiding voor grondiger onderzoek*. Er heerscht daarin een volslagen gebrek aan vaste beginselen en regelen. De tekstkritiek

was toen nog in hare kindschheid. Er werden slechts steenen aangebragt voor het gebouw, dat later verrezen is. Dit tijdvak loopt *van* ERASMUS *tot* MILL, d. i. *tot* aan het begin der XVIIIde eeuw, en omvat alzoo, behalve de beide genoemden, den arbeid van ELMENES, STEPHANUS, BEZA, CURCELLAEUS, VELEZ, WALTON, FELL en VAN MASTRICHT. Een weinig uitvoeriger wordt het *tweede* tijdvak, dat *van ontwikkeling*, behandeld. Het strekt zich uit *van* BENGEL *tot* GRIESBACH, d. i. tot het begin der XIXde eeuw. De verdiensten van BENGEL, BENTLEY, WETSTEIN, SEMLER, MICHAËLIS, ALTER, BIRCH, GRIESBACH en NOG komen hier ter sprake. Het blijkt, dat het oordeel *scherper* en het onderzoek naauwkeuriger wordt, naarmate de kritische voorraad vermeerdert. Met die ontwikkeling is echter veel dwaling verbonden; en, ofschoon er meer eenheid heerscht, dan vroeger, er is ook van weerszijden overdrijving waar te nemen in het onderzoek. Van eenzijdigheid ten gevolge van gebrek aan ondervinding, en van dwaling, door eenzijdigheid veroorzaakt, levert de kritiek van GRIESBACH, met wien dit tijdvak eindigt, het bewijs. Het *derde* tijdvak eindelijk, dat der *aanvankelijke vastheid van beginselen* genoemd, omvat alles, wat er na GRIESBACH voor de tekstkritiek gedaan is. Wij vinden het hier in het breede beschreven. Er wordt gesproken van de uitgave van GRIESBACH's N. T., in 1827 door D. SCHULZ bezorgd. Hem komt de eer toe, de tekstkritiek wezentlijk vereenvoudigd en van het werktuigelijke bevrijd te hebben, waardoor GRIESBACH hare beoefening moeijelijk had gemaakt. Van anderen aard zijn de verdiensten, die RINCK zich verworven heeft. Bezadigd denkende over de waardij van de familiën der HSS., laat hij er zich niet door medeslepen, maar overweegt de inwendige gronden voor en tegen eene lezing evenzeer, en volgt hierin het spoor, dat SCHULZ reeds insloeg, zonder deze kritiek op inwendige gronden zóó te overdrijven, als gene dit hier en daar gedaan heeft. Op een geheel ander standpunt heeft SCHLEIERMACHER zich geplaatst. Aan hem heeft de kritiek, als wetenschap,

hare ontwikkeling in den nieuweren tijd te danken. Zijne meest kenmerkende meening is, dat de tusschenruimte tusschen den oudsten en oorspronkelijken tekst niet is aan te vullen, dat de oorspronkelijke tekst niet meer is op te sporen, dat die opsporing daarom ook niet zijn kan het doel der tekstkritiek, en dat wij reeds blijde moeten zijn, wanneer het ons gelukt te weten, welke tekst in den vroegst mogelijken tijd het meest is verbreid geweest. Hierdoor echter ontneemt hij ons allen vasten grond onder de voeten, en maakt de tekstkritiek tot een onzeker ronddoolen in nevelen. Maar zoo heeft hij tevens krachtig medegewerkt, om de wetenschap tot zelfbewustheid te brengen, en heeft aanleiding gegeven, dat de vraag naar het doel, de grenzen en de methode dezer wetenschap in overweging is genomen. Zijn scepticisme is een louterend vuur geweest. En wat hij theoretisch ontwikkeld heeft, dat heeft een ander in praktijk gebragt. LACHMANN, die in 1830 zijn N. T. uitgaf, staat tot SCHLEIERMACHER in de naauwste betrekking. Bij zijne uitgave stelt hij, als uitersten grens voor den ouderdom van zijnen tekst, de laatste jaren der IVde eeuw. Maar eigenlijk heeft hij niet meer gegeven, dan den tekst der Alexandrijnsch-Westersche Christenheid, en dezen — hoe onvolkomen nog! Mede in 1830 gaf SCHOLZ, reeds door vroegeren arbeid bekend, eene tekstuitgave. Hij verdeelt de HSS. en andere getuigen in twee afdeelingen, de Constantinopolitaansche (Aziatische) en de Alexandrijnsche familie, en geeft aan de eerste de voorkeur boven de laatste. Hij is hierin echter willekeurig te werk gegaan. In weerwil zijner theorie verlaat hij dikwijls de Constantinopolitaansche familie, om de lezing der Alexandrijnsche te volgen. Ook wordt hij van grove onnaauwkeurigheid beschuldigd, zoowel in het vergelijken der HSS., als in zijne tekstuitgave. Zoo zijn er groote leemten in zijn gebouw aanwezig, terwijl de grond, waarop hij het heeft opgetrokken, op verre na geen rotssteen is. Wat eindelijk TISCHENDORF aangaat; hij sluit zich in zijne denkbeelden over de onderlinge verwantschap der HSS. aan RINCK aan, verdeelt de Alexandrijnsche afzon-

derlijk in Afrikaansche en Latijnsche, en wil tegelijk eene onderverdeeling der Constantinopolitaansche in Palestijnsche en Aziatische aannemen, maar heeft dit niet nader ontwikkeld. Voorts, ofschoon hij zich, wat beginselen betreft, voornamelijk aan GRIESBACH aansluit, hij bewandelt echter een gansch ander pad, daar hij zich van het gezag van den *receptus* heeft losgemaakt, en zoowel den invloed van het familie-systeem op de kritiek verminderd, als de kritische regelen, door welke hij zich laat besturen, vereenvoudigd heeft. Voor de kennis van de varianten geeft zijne uitgave zeer weinig. Zijn tekst is opgemaakt uit de oudste, derhalve uit de Alexandrijnsche getuigen. Maar zijne uitgave is slechts de voorloopster van grooteren arbeid, die volgen zal.

Na dit geschiedkundig overzigt van hetgeen voor den tekst en de tekstkritiek des N. Verbonds gedaan is, wordt nu, als slotsom daarvan, de tegenwoordige stand der tekstkritiek opgegeven. Onderscheidenlijk vinden wij hier aangewezen, hoe men tegenwoordig denkt over de kritische beginselen, op welke wijze de hulpmiddelen gebruikt zijn, en welke resultaten de kritische uitgaven van het N. T. opleveren. Zoo blijkt het, zoowel wat men gewonnen heeft, als wat nog ontbreekt, en met hoeveel regt dit laatste tijdvak genoemd wordt dat der aanvankelijke vastheid van beginselen. Zoolang echter de vele verschilpunten, die er nog bestaan, niet op eene voldoende wijze vereffend zijn, zal die vastheid van beginselen altijd slechts aanvankelijk blijven. Met derzelver vereffening moet alzoo een nieuw tijdvak beginnen. Vooraf behoort een vernieuwd onderzoek in het werk gesteld te worden naar de ware beginselen, die het kritisch onderzoek moeten leiden, een onderzoek naar het doel en de grenzen dezer wetenschap. SCHLEIERMACHER's stem is nog niet genoeg gehoord; zijne vragen zijn nog niet beantwoord; zijne wenken niet genoeg ter harte genomen. De waarde der kritische hulpmiddelen is nog niet naauwkeurig bepaald. Aan de kritische methode in het algemeen en aan de regelen in het bijzonder is nog veel te verbeteren. Theorie en praktijk,

beide zijn zij nog onvolmaakt, en te veel van elkander gescheiden; want er is nog geene theorie in alle opzigten getrouw in toepassing gebragt, de praktijk was altijd op de eene of andere wijze met haar in tegenspraak. Wanneer aan dit alles is voldaan, en het verschil van standpunt in eene hoogere eenheid is opgelost, dan zal de tekstkritiek als wetenschap hare volmaking bereikt hebben, en zich de weg gebaand zien, langs welken zij met zekerheid hare taak kan afwerken.

Dit *eerste Deel* der verhandeling is verreweg het uitvoerigste. Het beslaat ongeveer de helft van hare bladzijden. Maar het bevat ook de kiemen in zich van de beide andere gedeelten, en is met eene zeldzame naauwkeurigheid en volledigheid bewerkt. Wie de geschiedenis der wetenschap zoo beoefend heeft, als DOEDES, heeft volle regt, om over die wetenschap zelve, over de beginselen en middelen, die daarbij het meest in aanmerking kunnen en moeten komen, zijne stem uit te brengen, en is, meer dan eenig ander in staat, om den weg aan te wijzen, die, bij de opsporing van den oorspronkelijken tekst, behoort ingeslagen te worden.

(Het vervolg en slot hierna.)

Bijdragen tot bevordering der Bijbelsche Uitlegkunde, verzameld door B. VAN WILLES, *Theol. Doct. en Predikant te Lekkerkerk. IIde Deel, in 2 Stukken. Te Schoonhoven, bij* S. E. *van Nooten.* 1842. *In gr. 8vo. Te zamen* 404 *bl. f* 4 - :

Het tweede Deel dezer Bijdragen wordt geopend met een uitvoerig stuk van den geleerden Verzamelaar, over *de verschillende opschriften in het boek Genesis*, waardoor deze oude oorkonde als in 12 deelen is gesplitst. Het Hebreeuwsche woord in dezelve, dat op sommige plaatsen door enkele uitleggers in de beteekenis van *geschiedenis* wordt opgevat, acht VAN WILLES door *geboorten* te moe-

ten vertalen. Hij vindt hier dus *geslachtboeken*, en brengt over derzelver kenmerkend verschil menige belangrijke opmerking in het midden, spreekt voorts over de gelijkheid en verwantschap dier stukken, zoo als zij in *Genesis* voorkomen: leert alzoo dezelve kennen, als geslachtregisters van verschillenden, maar geenszins verwijderden oorsprong, en brengt ze vervolgens tot zekere hoofdgroepen. Belangrijke opmerkingen aangaande de echtheid en den zuiver geschiedkundigen inhoud van MOZES' eerste boek worden uit het verhandelde afgeleid. Het heeft ons meer bevredigd dan 's Verzamelaars onderzoek over de afwisseling van eigennamen. Stellig heeft het deze goede zijde, dat het de hoogere critiek dezer oude oorkonden niet *ad libitum*, maar langs een' zekeren *historischen* weg zich helpt ontwikkelen. Wij kunnen Dr. VAN WILLES zeer aanmoedigen, dit onderzoek van tijd tot tijd voort te zetten, dat aan de hypercritiek van GRAMBERG, VON BOHLEN en anderen een belangrijk tegenwigt geeft. Droog moge het schijnen, maar het zou eene slechte exegetische of critische verhandeling zijn, die men juist voor uitspanning las.

De Eerw. SOLI leverde eene verklaring van *Hand.* XXVI: 28, 29, met welker hoofdresultaat wij ons wel kunnen vereenigen. Hij verdient lof, om de gelukkig geslaagde poging, om voor zijne opvatting een' steun in het *verband* te vinden, en psychologische gronden voor hare waarschijnlijkheid aan te voeren. Hooger zou onze lofspraak zijn, ware de klip der wijdloopigheid vermeden, en naast andere uitleggers, van het licht der nieuweren (bepaaldelijk ook MEIJER, t. a. p.) een trouwer gebruik gemaakt. De vraag over *Luc.* XIX: 8 komt ons voor, bevestigend te moeten beantwoord worden. De gissing aangaande *Hebr.* VII: 8 is ons te gekunsteld, om haar aannemelijk te vinden.

Als wij op de veelvuldige uitlegkundige zwarigheden zien, verbonden aan het verhaal van de ster uit het oosten, *Matth.* II, en denken aan de veelvuldige belangrijke bijdragen, die, om van geene opzettelijke uitleggingen of berekeningen te spreken, tot betere voorstelling dier zaak, bij de schrijvers tegen STRAUSS, bepaaldelijk bij HOFF-

MANN gevonden worden, dan kunnen wij na dit alles het stukje van Dr. KLINKENBERG, over *Matth.* II: 2, 9 der plaatsing wel niet onwaardig, maar toch niet zeer belangrijk keuren. Men leze, beproeve en oordeele, of het, bij vergelijking met *Matth.* II: 16, steek kan houden.

Met meer genoegen lazen wij het stukje van Ds. DE WIJS over *Matth.* XI: 11 (p. 106—122.) Het heeft meer waarde ter ontwikkeling van het door hem gekozene, dan tot wederlegging van het afgewezene gevoelen. Vrij algemeen wordt dan ook, wat de hoofdzaak aangaat, in den laatsten tijd het doel van JOHANNES' vraag, en de zin van JEZUS' antwoord opgevat, gelijk hier is geschied.

Het *betoog* van den Hoogl. VAN HENGEL, aangaande *de beteekenis van het woord geloof in de schriften des N. V.*, verdient bijzondere vermelding en dank (bl. 122—152). Wel behoort het gevoelen, dat hij bestrijdt, eveneens als de verklaring van het woord CHRISTUS door *leer van* CHRISTUS, tot eene periode der exegese, die als voorbijgegaan kan worden aangemerkt, maar er bleven voor de betere verklaring van πίστις altijd nog plaatsen over, die moeijelijkheid konden baren. Een viertal der voornaamste, *Jud.* III, *Efez.* IV: 13, *Rom.* I: 5, *Hand.* VI: 7 wordt op eene uitnemende wijze in het licht gesteld. De zaak komt ons voor, hier uitgemaakt te zijn. Bepaaldelijk heeft de verklaring van *Rom.* I: 5 bij ons zeer hoogen lof.

Gunstig kan almede ons oordeel zijn over hetgeen Ds. PRINS ter verklaring van *Joh.* XI: 25, 26 heeft geleverd (bl. 153—168.) Na hetgeen LÜCKE en anderen over de beteekenis van het *eeuwige leven* in den Johanneïschen zin hebben opgemerkt, vindt men hier wel niet dadelijk iets nieuws of onbekends: maar ter plaatsing van de aldus opgehelderde uitspraak in het verband der geschiedenis, en ter opmerking van 's Heeren wijsheid, tegenover MARTHA's behoeften, is deze welgestelde bijdrage niet onbelangrijk.

Ds. STEENHOFF leverde eenige opmerkingen over plaatsen in het Evangelie van *Joh.* (bl. 166—176), waarvan ons die over *Joh.* XI: 32 belangrijk voorkwam. Die over

H. XII: 9—19 is niet van allen grond ontbloot: maar waarom toch al die teksten uitgeschreven? De opmerking had in vier regels kunnen medegedeeld worden; hebben dan de lezers dezer *Bijdragen* geen enkel N. T. bij de hand? — De aanteekening van den Verzamelaar op *Joh.* VI: 66 en XII: 19 (bl. 177—182) is gansch niet onvernuftig, en getuigt van een' scherpen blik. Hetgeen hij aan het stuk van STEENHOFF over *Matth.* XVI: 18ᵇ (bl. 182—194) toegevoegd heeft, vergoedt het onvolkomene van des Opstellers bewijsvoering; schoon het ons voorkomt, dat de schaal geenszins beslissend overslaat naar het hier gekozen' gevoelen. — Nog volgen eenige kleinere *Aanteekeningen* van den Heer VAN WILLÈS (bl. 195—200), die wel van geene *hooge* waarde zijn, maar toch opmerking verdienen.

Dezelfde geoefende hand heeft ons (bl. 201—221) een Chronologisch onderzoek medegedeeld aangaande *den duur van* JACOB's *verblijf bij* LABAN. Die eenigzins bekend is met de zwarigheden, waardoor de Bijbelsche tijdrekenkunde, vooral vóór de vestiging der *Israëliten* in *Canaän*, belemmerd wordt, zal zeker de hier aangewende poging niet zonder hooge belangstelling lezen. De berekening, hier gevolgd, is vooral op *Gen.* XXV: 17, verg. met H. XXVIII: 6—9, gegrond, en voert tot de welgestaafde opmerking, dat JACOB omtrent 60 jaar moet zijn oud geweest, toen hij naar LABAN vertrok.

In de *opheldering van Bijbelplaatsen* door denzelfden (bl. 221—271), wordt allereerst het verschil tusschen *Exod.* VI: 1, 2 en *Gen.* IV: 26 ter sprake gebragt, en de schijnbare strijd door de opmerking vereffend, dat God aan de aartsvaders beloften gedaan heeft *met verscheidenheid van naam.* Ook over de gelijkenis, *Matth.* XX: 1—16, wordt eenig licht verspreid door de aanwijzing, dat niet alleen de laatstvoorgaande uitspraak des Heeren, XIX: 30, maar ook de geheele loop zijner toenmalige omstandigheden tot hare voorstelling aanleiding gaven, terwijl voorts meer op het schoone en aanschouwelijke der voorstelling de aandacht wordt gevestigd. De nu volgende verklaring van *Matth.* XXVI: 41ᵇ schijnt ons niet onvernuftig: maar het

bevreemdde ons, geen enkel bezwaar tegen de meer gewone opvatting te zien ingebragt, waaruit de noodzakelijkheid der tegenwoordige voortvloeide. Het sterk afgebrokene in de phrasen, *Marc.* XIV: 41 sq., alhier opgemerkt, komt ons voor, wel gegrond te zijn, wanneer men ze in verband brengt met den slapenden toestand der jongeren, maar minder, als men ziet op de kalmte, die in 's Heilands ziel na het gebed was wedergekeerd, en eene zoo aanhoudende klimmende *agitatie* en den afgebroken toon des sprekers niet zeer waarschijnlijk maakt. Kortheidshalve moeten wij ons vergenoegen, het medegedeelde over *Hand.* XXIV: 22 en 1 *Cor.* XIV: 10—12 aan het wikkend oordeel onzer lezers over te laten.

Bladz. 271—325 deelt VAN WILLES zijn gevoelen mede over het raadselachtige *γλώσσαις λαλεῖν*. Na korte opheldering van *Marc.* XVI: 17, waarvan de echtheid hier wordt verondersteld, wordt afzonderlijk op *Hand.* II: *4—13*, X: 44—48, XIX: 6 en daarna op 1 *Cor.* XIV het oog geslagen. Het kenmerkende zijner voorstelling bestaat hierin, dat de woorden, H. II: 9—11 niet als woorden van LUCAS, maar van de aanschouwers worden opgevat, dat de invloed der bedenking, uit het doelooze en ondenkbare van dit wonder, op de grammaticale exegese uitdrukkelijk wordt afgeweerd, en de identiteit van de verschijnselen, die volgens de Handelingen en in de Corinthische gemeente plaats hadden, uitdrukkelijk wordt aangenomen. Uitvoeriger grammaticale beschouwing des woords *γλῶσσα*, en bepaalder inachtneming van hetgeen vooral door SCHULZ en later door WIESELER (de laatste heeft hier een' geheel nieuwen weg ingeslagen, die ons voorkomt, nog tot vaster resultaten te leiden) is voorgedragen, zou de wetenschappelijke waarde dezer verhandeling hebben verhoogd.

Doch wij moeten ten einde spoeden. Ds. SOLI heeft (bl. 325—361) met meer woorden dan noodig was *Gal.* II: 14—21 verklaard, en het geheel als toespraak van PAULUS tot PETRUS opgevat: een gevoelen, dat ook om H. III: 1 niet onwaarschijnlijk is. De paraphrase der genoemde verzen, aan het slot van dit stukje, waar de eene

Apostel den anderen met: *waarde ambtgenoot*, toespreekt, klinkt verbazend westersch, en plaatste ons terug in de eeuw van VAN VLOTEN. Met hoogen lof moeten wij integendeel het opstel van AB UTRECHT DRESSELHUIS over de *gevallene Engelen* (bl. 361—370) vermelden, dat ons geheel tot het daar gestelde gevoelen heeft overgehaald. Belangrijker dan zijne *nadere opheldering van het vroeger gestelde*, (N°. 19) is, wat Dr. SWALUE ter verklaring van *Joh.* I: 23 en gelijkluidende plaatsen heeft in het midden gebragt. Wat eindelijk DE WIJS, ter verklaring van het bekende *crux interpretum*, *Joh.* XX: 17, aanvoert, is der vermelding waardig. »Hecht u niet zoo zeer aan mij, »want eerst *na* mijne hemelvaart zult gij grond hebben, »om u geheel en onbepaald aan mij aan te sluiten." Dit zal de bedoeling der woorden zijn geweest. Maar zoo *ἅπτεσθαι* hier hartstogtelijke, *zinnelijke* aankleving beteekent, hoe kan dan deze worden afgeweerd door de belofte van eenen juist *niet* ligchamelijken, maar geestelijken omgang met den Heer na zijne hemelvaart? Ook hier blijft het *γὰρ* ons duister.

Wij verblijden ons, dat de bijdragen voor Bijbelsche uitlegkunde in belangrijkheid winnen. Overvloediger medewerking zou zeker den Verzamelaar nog keuriger kunnen doen worden in de keus van hetgeen hij opneemt en verwerpt. Wat hij zelf, Prof. VAN HENGEL en Dr. PRINS leverden, is vooral aanbevelenswaardig: het overige vinde deels goedkeuring, deels opmerking, deels tolerantie. Ook vele onderwerpen, hier behandeld, behooren tot de meer belangrijke. Meer kortheid en zaakrijkheid van voorstelling, met vermijding van noodelooze ophaling van verouderde gevoelens, is sommigen medewerkers zeer aan te bevelen. Niet alleen voor grammaticale, maar ook voor logische en psychologische interpretatie is hier, onder veel min belangrijks, een en ander geleverd, dat blijvende waarde heeft. Wij wenschen de voortzetting, bovenal de toenemende volmaking van dit Tijdschrift. (*)

(*) Dit verslag werd ingezonden lang vóór het betreu-

Handboek der Oogheelkunde van MAX. JOS. CHELIUS. *Naar het Hoogduitsch.* (*Iste Deel, bevattende de ontstekingen en dynamische zenuwaandoeningen, neurose.*) 1*ste Stuk. Te Leeuwarden, bij* G. T. N. Suringar. 1844. *In gr. 8vo.* 176 *bl. f* 1-50.

Binnen ons land ziet men dagelijks vertaling op vertaling in het licht verschijnen; wel is waar bevindt zich menig nuttig werk daaronder, maar ook verreweg het grootste aantal had gerust onvertaald kunnen blijven; het gevolg daarvan moet zijn, dat zoodanige vertaling meer kwaad dan goed sticht; ten andere dooft de zucht tot het overbrengen in onze moedertaal iedere medewerking tot eene oorspronkelijke bijdrage uit. Het kan voorzeker niet gelaakt worden, dat een jeugdig practicus, wiens eerste jaren in de practische loopbaan gewoonlijk niet rijk aan patienten zijn, deze ledige uren besteedt aan evengenoemden arbeid; maar iets anders is het, zoude het niet veel beter zijn, dat hij meer bepaaldelijk in een gedeelte van zijn vak dieper zocht in te dringen en door deze studie den grondsteen legde, om in het vervolg zijner loopbaan mogelijk iets oorspronkelijks te leveren. Hoe dit echter ook zij, het doet Ref. genoegen, thans de aankondiging van bovenstaand werk te kunnen doen; in *Nederland* mag dit onderwerp in vele opzigten verwaarloosd beschouwd worden; dit ligt echter niet aan den leerling, neen, alleen onze gebrekkige geneeskundige schoolinrigtingen (zoowel hooge als clinische scholen), maken het, dat geen geneeskundige bijna toegerust is met de kennis der oogziekten, zoo als zulks behoort. Hij, die deze leemten inziet, zal ze wel trachten aan te vullen, door een reisje naar het buiten-

---

renswaardig overlijden des geleerden Verzamelaars, hetwelk tot zoo raadselachtige vermoedens van aan hem gepleegde vergiftiging aanleiding gaf, die echter gelukkig niet bevestigd schijnen te zijn. — *Redact.*

land te doen, daar waar zij oogziekten in overvloed kunnen zien; dat dit echter de regte weg niet is, zal een ieder met Ref. moeten instemmen. Om deze redenen deed het ons genoegen, eene vertaling over oogziekten in het licht te zien verschijnen. De ongenoemde Vertaler meende te regt daartoe aanleiding gevonden te hebben, ten eerste in de behoefte daaraan in onze taal, ten andere daar het ook bij ons zoo algemeen gunstig bekende leerboek der heelkunde van CHELIUS als het ware onafgewerkt kon beschouwd worden, zoo lang *dat* der oogheelkunde hier niet bijgevoegd was. Om de belangrijkheid van het werk zal Ref. hetzelve eenigzins uitvoeriger analyseren en beginnen met verslag te geven van het eerste stuk, hetgeen, volgens berigt van den Uitgever, een vijfde gedeelte van het geheele werk beslaat.

In de Voorrede zegt de Schrijver, dat in de bewerking dezelfde grondbeginselen gevolgd zijn als in het handboek der heelkunde; de ontwikkeling der afzonderlijke ziektevormen uit de grondvormen zal voornamelijk naauwkeurig aangetoond worden. — Inleiding (I—VI) bevat eene beknopte geschiedenis der oogheelkunde. — Litteratuur (VII—XVI). Niettegenstaande de hier opgegevene zeer rijk is, smartte het Ref., dat de beroemde Hoogleeraar onze, helaas! zeer arme litteratuur in dit vak al te zeer vergeten heeft; hoe arm zij ook is, konden er echter nog verschillende werkjes op prijken.

I. Van de verdeeling der oogziekten. 1. Dynamische. 2. Organische ziekten. De eerste klasse bevat de ontstekingen en dynamische zenuwaandoeningen; de tweede al die ziekten, welke haren oorsprong hebben in eene verandering van de natuurlijke gedaante, plaatsing, menging en structuur der tot het oog behoorende deelen, of ook in het aanwezig zijn van vreemde ligchamen.

Eerste afdeeling; van de oogontstekingen.

I. Hoofdstuk. Van de oogontstekingen in het algemeen (3—30, par. 3—67). Ref. vindt de aanmerking van CHELIUS zeer juist, dat de verdeeling in taraxis, chemosis en phlegmone oculi onddoelmatig is; want waar be-

staat de grensscheiding tusschen de eene en de andere, en welk nut zal zij hebben bij de behandeling; dit nut valt echter dadelijk in het oog, bij de verdeeling in par. 20 opgegeven. Dat ook de verdeeling naar het karakter en verloop in haastige en slepende verbeterd kan worden, bewijst CHELIUS in par. 21., door deze te verdeelen in zuivere, erethische en torpide oogontstekingen; eene verdeeling, waarvan de nuttigheid bij de meeste ziekten ingezien wordt. — Bij de waardering der verschillende plaatselijke geneesmiddelen, bij de oogontstekingen in gebruik, had Ref. gewenscht de nitras argenti eene betere plaats te zien bekleeden; de slotsom van al het gesprokene en geschrevene over dit geneesmiddel is ontwijfelbaar gunstig, en alhoewel het de goedkeuring van CHELIUS niet schijnt weg te dragen, zoo moest dit niet aan het einde van het hoofdstuk als ter loops behandeld worden; dit doet den leerling nog in dwaalbegrip verkeeren, en Ref. vermeent, dat zulks niet meer omtrent het gebruik en de aanwending van de nitras argenti moest kunnen plaats hebben. — Hetzelfde geldt ook het extr. belladonnae, het wordt slechts even aangestipt; hoe verschillend zijn niet de meeningen daaromtrent, en welk licht gaat hier voor den leerling op? niet het allerminste. — Refs. meening is het ook, dat aan de oogzalven te veel gewigt gehecht wordt.

Tweede Hoofdstuk. Van de oogontstekingen in het bijzonder. Het hoofdpunt der volgende verdeeling bestaat in het verschil der weefsels, welke wederom naar de verschillende oorzaken, die de ontsteking te voorschijn roepen, afzonderlijk zullen behandeld worden.

I. Van de zuivere ontsteking van den oogbol (bl. 31—37; § 69—79);

II. Van de ontsteking der oogleden (37—50, § 81—105), verdeeld in vier onderafdeelingen, als: 1. zuivere (§ 81—84), 2. roosachtige ontsteking der oogleden (§ 85—90), 3. het ontst. neushoekgezwel (§ 91—95), 4. van het gierstgezwelletje (§ 96—105).

III. Van de ontsteking van het bindvlies (bl. 51—168, § 106—282). In § 112 vindt Ref. het gevoelen van SICHEL

door CHELIUS slechts gedeeltelijk bevestigd, namelijk, dat de ontstekingen van het bindvlies slechts in den beginne eigendommelijkheden aanbieden, verschillende naar derzelver oorzaken; maar eens tot eene ophthalmia blennorrhagica opgeklommen zijnde, vervallen alle onderscheidende kenteekenen tusschen de eene en de andere, ja zoude dit zelfs betrekking hebben op de syphilitische blennorrhoea; Ref. helt meer naar het denkbeeld van SICHEL over, hetgeen straks nader zal blijken.

De ontstekingen van het bindvlies worden in twaalf onderafdeelingen gesplitst, namelijk, 1. conjunctivitis idiopathica (§ 115—119); 2. ophthalmia catarrhalis (§ 120—140). Bij de in deze ontsteking zoo menigvuldig voorkomende granulatiën, wordt, naar het Ref. voorkomt, veel te weinig gewigt gehecht aan de aanwending der nitras argenti, zoowel in oplossing als in substantie. In een handboek is het een eerste pligt, zijn persoonlijk gevoelen op te offeren, en met onpartijdigheid slechts de meest rationele genees-wijzen van geaccrediteerde schrijvers op te geven; iets, dat Ref. hier mist. Het ware hier juist de plaats, om over dit middel te spreken en niet te verwijzen naar de behandeling der Egyptische oogontstekingen.

3. Ophthalmia scrophulosa (§ 141—165); 4. ophthalmia senilis (§ 166—168); 5. O. exanthematicae. *a.* O. variolosa (§ 169—177); *b.* O. morbillosa et scarlatinosa (§ 178—181); *c.* O. psorica et herpetica (§ 182—192).

6. O. neonatorum (§ 193—202). In § 198 over de aetiologie dezer ontsteking sprekende, kon Ref. niet aannemen, dat deze alleen en uitsluitend het gevolg kon zijn van eigendommelijkheden, zetelende in de bewerktuiging van het kind. Even zoo dikwijls werd deze waargenomen bij goed ontwikkelde, als bij zwakke kinderen; zoodat veel liever gelegenheidsgevende oorzaken tot derzelver voortbrenging moeten gezocht worden, zoo als er zoo menigvuldige bij de geboorte eens kinds voorhanden zijn. Ref. begrijpt de uitdrukking in noot 1 volstrekt niet, namelijk: »de voortbrenging van een' overvloed van phlogistische stoffen in het ligchaam."

7. O. gonorrhoica (§ 203—217). Het verschil van gevoelens omtrent het ontstaan dezer ontsteking nagaande, kwam Ref. op het denkbeeld, of het wel immer waar was, dat deze ontstond ten gevolge van het ophouden der uitvloeijing uit de urethra; want zoude dit waar zijn, dan moest deze oogontsteking in de laatste jaren veelvuldiger voorgekomen zijn, daar verreweg het grootste aantal der gonorrhoeën reeds in de eerste dagen na het ontstaan door middel van injectiën met de nitras argenti onderdrukt worden. Wanneer men verder daarbij indachtig is, welke slechte leefregel in het algemeen gedurende deze ziekte in acht genomen wordt, en aan hoe vele invloeden van weêr- en temperatuursverandering de patienten blootgesteld zijn, gedurende den tijd dat zij aan eene gonorrhoea lijden, dan zijn de gelegenheidsgevende oorzaken tot het te voorschijn roepen van eene O. gonorrh. hier menigvuldiger voorhanden. Ref. heeft dezelve nog nimmer na bovengenoemde aanwending der nitras argenti zien ontstaan, en meent daarom met het gevoelen van SICHEL (welken CHELIUS op deze plaats volstrekt niet aanhaalt) te moeten instemmen, dat deze oogontsteking eene gewone blennorrhoea is, gewijzigd naar de toevallige plaats hebbende omstandigheden en de constitutie van den lijder. — Refs. gevoelen is het, dat de zoogenaamde O. gonorrh. niet lang meer een afzonderlijk hoofdstuk in de leerboeken zal bekleeden.

8. O. Aegyptiaca (§ 218—254); de uiteenloopende gevoelens omtrent den aard dezer ziekte worden uitmuntend aan elkander getoetst, en ook CHELIUS neemt de tegenwoordig algemeen aangenomene meening aan, dat deze oogontsteking, in vele opzigten met de catarrhale overeenkomende, slechts eenige wijzigingen in derzelver verloop daarstelt en door bijkomende omstandigheden geregeld wordt.

9. O. arthritica (§ 255—58); 10. O. muciflua puerperarum (§ 259, 60); 11. inflammatio carunculae lacrymalis (§ 261—64); 12. inflammatio sacci lacrymalis (§ 265—82).

IV. Keratitis; wordt slechts gedeeltelijk in dit stuk behandeld.

Het doet ons leed, dat de strekking van dit Tijdschrift het niet toelaat, om een uitvoeriger verslag te geven, en zoo doende bij verschillende belangrijke punten langer te kunnen blijven stilstaan; Ref. moet dit echter voor een bepaald geneeskundig Tijdschrift overlaten. — De vertaling is over het algemeen genomen zeer gelukkig geslaagd; Ref. hoopt evenwel, dat men in de bewerking der volgende stukken zich meer bevlijtige, om zoo veel mogelijk alle woorden te vertalen, daar men anders dikwijls een' onduidelijken zin verkrijgt. — Wat taal- en schrijffouten betreft, vonden wij er enkele, zoo als § 91 *digts*, lees *digtst;* § 175 *radix. sassaparilla* voor *sar-* of *salsaparilla;* sublimaat wordt nu eens mannelijk, dan onzijdig genoemd; § 122, streek is vrouwelijk; § 123, *Kluysken* voor *Kluyskens*, enz.

Niettegenstaande deze aanmerkingen, waarbij Ref. nog verschillende van dien aard zoowel, als wat correctie betreft, had kunnen voegen, blijft het oordeel gunstig, en wij hopen van ganscher harte, dat dit werk, welks eerste stuk zoo veel goeds belooft, bij de studerende jeugd en de practici gretig ingang zal vinden.

..m...

Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde. Verzameld en uitgegeven door IS. AN. NIJHOFF. *IIIde Deel. 4 Stukken.*

(*Vervolg en slot van bl.* 120.)

Wij hebben beloofd afzonderlijk verslag te doen van de drie stukken, door den Heer P. C. MOLHUYZEN aan deze Bijdragen geleverd, en getiteld: *De Anglen in Nederland.* — *De Anglen aan den Nederrijn.* (Iste Stuk, bl. 50—72. IIde Stuk, bl. 113—136 en IIIde Stuk, bl. 221—233). Te liever doen wij dit *afzonderlijk*, wijl wij er prijs op stellen om de aandacht onzer geschiedvorschers meer opzettelijk te vestigen op den door den Schrijver met zulk een goed gevolg betreden weg, het ophelderen namelijk onzer vroegste geschie-

denis door eene vergelijkende beschouwing van plaatselijke benamingen. — De aanleiding tot deze artikelen werd gegeven door eene gissing van Prof. H. MULLER, te *Wurzburg*, dat namelijk de oude wetten der *Anglen* en *Werinen* van Nederlandschen oorsprong zouden zijn en in kracht waren in het land der *Thoringers*, omstreeks de *Merwe*. — Voor deze stelling meende de Heer HOLHUYSEN opmerkelijke bewijzen gevonden te hebben, en ten einde die met meer duidelijkheid te kunnen ontwikkelen, deelt hij eerst uit het *Corpus Juris Germ. ant.* van HEINECCIUS den oorspronkelijken (Latijnschen) tekst der geheele wet mede, onder den titel van: *Lex Angliorum et Werinorum, hoc est Thuringorum* (bl. 50—55).

Deze wet is reeds op zich zelve zeer opmerkelijk, en het deed ons genoegen dezelve hier aan te treffen. Zij is eenvoudig en kort. Geen spoor nog van Christendom: ook niet van leenregt: integendeel de VIde titel *de Alodibus* (hoogst belangrijk. Verg. KLUIT, Holl. Staatsreg. V. 207) en de XIIIde *de potestate testandi* (enkel: *Libero homini liceat hereditatem suam cui voluerit tradere*) sluiten het denkbeeld van Leen (*Feudum*) uit. — En deze zijn de twee eenige bepalingen van burgerlijken aard. Al het overige voorziet tegen delicten en quasi-delicten. — Zij is daarbij op enkele uitzonderingen na zeer gemakkelijk te verstaan. Al de duistere woorden vindt men bijv. in het *Glossarium Med. aevi* van DU CANGE, met uitzondering van het woord *Vultiva*, 't welk Rec. nergens vond. — Karakteristiek is in dezelve de proportie tusschen den *edelman* (*Adalingus*), den *vrije* en den *slaaf*. Die een' edelman doodslaat, moet verzoenen met 600 solidi, — eenen vrije met 200, eenen slaaf met 30. Dus de edele geldt zoo veel als drie vrijen of als twintig slaven. — Veeteelt schijnt het hoofdbedrijf van het volk geweest te zijn, en er is, gelijk de Schrijver te regt opmerkt, niets in deze wet, dat op onze streken niet past.

Na aangemerkt te hebben, dat uit de oudste schrijvers, als TACITUS en PTOLEMAEUS, weinig licht te scheppen is omtrent de woonplaatsen der *Anglen* en *Varinen* of *Werinen*, maar dat toch eene opmerkelijke plaats van ADAM VAN BREMEN van *Thoringers* spreekt en op onze gewesten schijnt te duiden, treedt hij in het onderzoek, welke sporen van het verblijf der *Anglen* hier te lande nog in plaatselijke benamingen overig zijn.

Hij wijst in de eerste plaats op *Hengelo* (in *Overijssel* — ook in *Zutphen*), *Engelenburg*, herhaalde malen op de *Veluwe* — *Enghuizen*, *Angerlo*, *Engeland* bij *Beekbergen*, reeds in 801 als *Villa Englandi* bekend — maar in 't bijzonder op het Veluwsche *Engelander-Holt*, zoo bekend als geregtsplaats voor de Geldersche klaarbanken, waaromtrent hij zeer opmerkelijke bijzonderheden herinnert. — Vervolgens merkt hij op, dat die *Veluwe* van ouds onder *Friesland* hoorde: dat in de Friesche wetten bijvoegsels van WLEMARUS voorkomen, hetgeen ook juist in § 12—20 der *Lex Angliorum* het geval is: en dat bepaaldelijk alhier in de duistere § 20 de woorden *feminae fresum facientis* op het vervaardigen van wollen stoffen of *fries* en op *Friesland* schijnen te wijzen. Wij zijn dit met den Schrijver ten volle eens, en tevens, »dat alle andere verklaringen, die men bij de uitleggers vindt, gedrongen zijn." Bepaaldelijk kwam ons dit voor bij de uitleggingen van DU CANGE op de woorden: *Tresia Fresum*, *Trisia Frisum*. — Onze VAN LOON heeft dit punt fraai behandeld in zijne *Aloude Historie*, IIde Deel, bl. 22.

Over die duistere en echter belangrijke § 20 zij aan Rec. hier een korte uitstap vergund. Zij vangt aldus aan: »*Qui harpatorem, qui cum circulo harpare potest, in manum percusserit, componat illum quartâ parte majori compositione quam alteri ejusdem conditionis homini.*"

Harpator is, volgens DU CANGE in V, een harpspeler. — *Circulus* verklaart hij (in V.) door *instrumenti musici species*; doch hij beroept zich eenig en alleen op *deze* plaats. Volgens hem wordt hier dus gezegd, dat wie eenen harpspeler, die met den cirkel (?) harpspelen kan, in de hand kwetst een vierde hooger boete moet betalen. — Regt schilderachtig komt die harpspeler in de daad hier voor en doet ons aan de Barden der *Germanen* denken. Echter zoo lang niet uit oude afbeeldingen blijkt, wat eigenlijk een *cirkel* bij die harp doet, en zoo lang niet blijkt, waarom iemand, die dezelve, zoo als van DAVID af gedaan is, *met de handen bespeelde*, slechts op de gewone boete aanspraak had, zal deze uitlegging aan zwarigheden onderhevig blijven. Als bloote gissing geven wij op, of niet de eenvoudigste uitlegging is: »Een maaijer, die met den sikkel omgaan kan." *Harpa*, *falx*, een *zeis* of *sikkel*, ex Graeco ἅρπη. — Armati *securibus et harpis* etc. Zie DU CANGE in *Harpa*. —

Die *Circulus* heeft dan ten minste met het woord *sikkel* (*sicula*, *secula*) overeenkomst. — En zoo blijven wij dan ook wat nader bij de veeteelt.

Dan ter zake. Na zulke treffende sporen van den naam der *Anglen* aangewezen te hebben, treedt de Schrijver tot de *Werinen*. Deze zullen wel stellig dezelfde zijn als de *Varinen*, die door TACITUS in éénen adem met de *Anglen* genoemd worden. — En dan vindt men dezelven in deze landen omtrent den jare 550, dus eene Eeuw na den overtogt der *Angel-Saxen* naar *Britannië*. Men denke slechts aan het breedvoerige verhaal van PROCOPIUS omtrent den oorlog van RADIGIS, Koningin der *Warners*, tegen de reeds naar *Britannië* overgetrokken *Anglen* (WAGENAAR, I. 313); welk verhaal op goede gronden op onze landen wordt te huis gebragt.

Eindelijk komt hij tot het bijvoegsel: Hoc est *Thuringorum*. Aan *Thuringen* in *Duitschland* is, volgens hem, hier niet te denken. Hij zoekt dit *Thuringen*, *Thoringen* of *Doringen*, dan ook in de omstreken van *Thuredrecht* (*Dordrecht*), *Duurstede*, *Doringen* en *Duur* in *Overijssel*. (*Durgerdam* had er bij kunnen gevoegd worden). Hij voert hierbij aan de gift, welke de H. WILLEBRORD aan het klooster te *Epternach* deed, namelijk *zijn gedeelte in Aimistadi aan de rivier Wielheo in het land der Turingasnes.*" Hij vergelijkt hiermede *Heemstede* — *de Eem* — de *Wiel* — *Wieldrecht* enz. (Zou men hierbij ook kunnen denken aan *Haamstede* op het eiland *Schouwen*, eene oude plaats, waar SYNDIUS penningen van POSTUMUS vond, en aan den uitmond der *Wester Schelde*, thans nog *de Wielinge* geheeten?) Door eene reeks van plaatselijke gelijkluidende benamingen en daarop gebouwde, wel eens wat stoute, doch echter vernuftige gissingen, tracht hij nu verder het verblijf der *Anglen* en *Werinen* hier te lande zoo al niet tot zekerheid te verheffen, althans zeer waarschijnlijk te maken (bl. 65—72).

In het IIde Stuk (bl. 113—136) komt hij hierop in het breede terug, en beschouwt onze Nederlandsche plaatselijke benamingen uit het oogpunt der Angel-Saxische taal. Hier wordt zeker veel opmerkelijks bijeengebragt, maar toch wel wat sterk geëtymologiseerd. Het is echter waar, dat, over het geheel genomen, de afleiding zich zeer wel hooren laat. Voor eene beknopte opgave is echter dit alles ongeschikt. —

Eindelijk voltooit hij zijn onderzoek (IIIde Stuk, bl. 221—233) door uit eene uitvoerige kaart van *Engeland* op de treffende overeenkomst te wijzen van eene groote menigte daarop voorkomende namen, met die van een aantal Nederlandsche steden en plaatsen. Vooral dit laatste, is in de daad verrassend, en zóó groot is hier de overeenkomst, dat men hier bijna met geene mogelijkheid aan louter toeval denken kan. Zonderling vooral is de overeenkomst van Engelsche plaatsen met vele, die aan onze zeekusten liggen, als *Seelling* (*Ter Schelling*), *Tixall* (*Texel*), *Petham* (*Petten*), *Agmond* en *Edgmond* (*Egmond*), *Lysse* (*Lisse*), *Chevening* (*Scheveningen*), *Cranmer* (*het Krammer*), *Rednesse* (*Renesse*) enz. enz. Doch men leze en overleze de lange reeks liever zelf. Wij houden het er voor, dat de Schrijver zijne stelling, althans wat betreft het langdurig verblijf der *Anglen* hier te lande, voldingend bewezen heeft door de onloochenbare sporen, die zij in de plaatselijke benamingen achtergelaten hebben, en zijn arbeid is eene gewigtige bijdrage ter opheldering van het zoo duistere, maar toch ook voor den overgang der regtsbegrippen zoo belangrijke tijdperk onzer vroegere geschiedenis.

Eene kleine aanmerking op één bijzonder punt mogen wij niet terughouden. In den stroom zijner etymologiën valt onbedacht uit zijne pen de afleiding van *Medenblik* als MEDEMERLAKE, dat is (N.B.) MIDDELGRENS! Nu is *middelgrens*, althans in ons oog, een niet zeer helder denkbeeld. *Midden* en *grens* zijn twee zaken, die niet wel te zamen kunnen gedacht worden. Een rijdende commies zou mij misschien op de *binnen-linie*, die het vrije van het onvrije territoor afscheidt, wijzen; maar ik houde tegen hem en alle commiezen ter wereld vol, dat nooit een *Angel-Sax* daarvan gedroomd heeft. Dus een *lapsus calami*, en ook meer niet.

Aan het slot spreekt de Schrijver van het moeijelijke woord *Calvaer* en *Kalverbosch*. Zoo hij met dit laatste het *Kalverbosch* te *Nijmegen* bedoelt, gelooven wij, dat dit een' vrij recenten oorsprong heeft, die in den naam van een' voormalig overheidspersoon (ik meen KELFKEN) aan te wijzen is. Maar zeker is *Calvaer* een raadselachtig woord. Hij meent: *begraafplaats*. Het kan zijn. Toch geven wij hem ter overweging de zonderlinge plaats in REYGERSBERGEN's *Kronijk van Zeeland*, (1ste Deel, bl. 56 der uitgave van BOXHORN), waarin onder meer vreemds voorkomt de uitdrukking: *'t Zee-*

baer, ofte, alsmen 't hier in Zeelandt noemt, Calvaer Hayman.

Rec. wenscht, dat ook dit verslag van HOLMUIJSEN's doorwrochte Bijdrage zal medewerken, om de aandacht onzer landgenooten op NIJHOFF's *Bijdragen* te spannen. De drie Deelen, van welke wij nu en vroeger verslag gedaan hebben, houden eenen schat in, die voor elk beoefenaar onzer geschiedenis nu reeds onmisbaar is. Intusschen is dezer dagen ook het vierde Deel voleindigd, en daarvan zal, hopen we, weldra het verslag volgen.

Het Leven van GUSTAAF ADOLF, *Koning van Zweden, door* AND. FRYXELL. *Naar de Hoogduitsche uitgave vertaald door* A. RADIJS, *Predikant te Doesborgh. In twee Deelen. Iste Deel. Te Utrecht*, bij J. G. van Terveen en Zoon. 1844. *In gr. 8vo. 404 bl. f* 3-30.

Wij stemmen het den Eerw. RADIJS toe, dat GUSTAAF ADOLF op een allergepast oogenblik der burgerlijke en godsdienstige vrijheid niet alleen voor zijn eigen volk, maar voor gansch *Europa* te hulpe kwam; wij danken met hem daarvoor het Godsbestuur. Wij stemmen het hem toe, dat GUSTAAF ADOLF juist de man was, door persoonlijke hoedanigheden en vroegere oorlogen, om de Reformatie ten dienste te staan ook met zijn zwaard; maar wij keuren het minder goed, te beweren, dat op nieuw het Rijk der duisternis zijne krachten inspant, om nogmaals over het licht der hervorming te zegevieren; dat de strijd reeds met kracht is begonnen. »Wat," vraagt hij, »indien wij door onverschil»ligheid onze heilige zaak benadeelen? Zal er op den wenk »der Voorzienigheid nogmaals een andere GUSTAAF ADOLF »ter redding optreden?" Wij prijzen het, dat men ook in dezen tijd van spanning leest en bewondert, wat een GUSTAAF ADOLF voor de zaak der Hervorming gedaan heeft, maar hadden liever een zachter toon door den Leeraar der liefde en des vredes zien aangeslagen.

Wij achten eene overbrenging van een belangrijk deel van dit werk van FRYXELL regt prijselijk en geschikt voor dezen tijd, maar hadden liever eene overzetting uit het oorspronkelijk Zweedsch dan uit het Hoogduitsch, dus eene vertaling van eene vertaling gezien. Aan bekwame lieden

ontbreekt het daartoe bij ons niet. Daarenboven de Hoogduitsche Vertaler F. HOMBERG erkent zelf, dat hij bij zijne overzetting onderscheidene aanmerkingen en eene geschiedkundige Inleiding heeft gevoegd; dat dit werk over GUSTAAF ADOLF geen op zich zelf staand geschrift, maar een zesde Deel is van het werk: *Verhalen uit de Zweedsche Geschiedenis*. Dit laat zich in dit werk allezins gevoelen. Het is geen enkele *Levensgeschiedenis van* GUSTAAF ADOLF, veelmin bepaalt het zich bij hetgeen door dezen Vorst voor de Hervorming belangrijks gedaan is, tot zijnen aard, zijne vrienden, maar ook tot zijne oorlogen met *Denemarken*, *Rusland*, *Polen* enz. Wij zouden het dus beter hebben gekeurd, dat men, met weglating van vele gevechten met die volken, nu overtollig, voor ons zich bepaald had bij den man zelven, in betrekking tot de Hervorming enz. Zulk een uittreksel, kort en fiksch, ware te verkiezen geweest boven breedvoerige oorlogsbeschrijvingen tegen *Denen*, *Russen* en *Polen* met veelvuldige bijzonderheden. Dit zou den lezer de moeite bespaard hebben van omslagtige lezing van het min begeerlijke. Men kan nu uit de geheele houding des werks zien, dat het Zweedsch-historische in het algemeen boven het bijzonder levensberigt van GUSTAAF ADOLF zelven te veel plaats wegneemt; met andere woorden, dat het oorspronkelijke zelf geene eigenlijke levensbeschrijving van dien Vorst, maar een historisch fragment van *Zweden* vóór en in zijnen tijd is. Men versta ons echter wèl. Over GUSTAAF ADOLF zelf, zijne jeugd, zijne verheffing, zijn huwelijk, over A. OXENSTIERNA, over diens Medestanders, over de Tijdgenooten, over hem in betrekking tot den adel, de geestelijkheid, onderwijs, nijverheid, vooral over den dertigjarigen oorlog, zouden wij niet gaarne iets missen. Wij vonden zulks allerbelangrijkst; maar dit ingesloten, zou dit Deel althans voor de helft hebben kunnen worden ingekort. De historie van *Zweden* op zich zelve blijft daarom belangrijk; en zeker, GUSTAAF ADOLF is een helder lichtend punt in die Geschiedenis, maar dan verkiezen wij de Zweedsche geschiedenis liever in haar geheel.

De Inleiding is niet onbelangrijk. Bijzonder boeide ons de aanteekening (a) over KARIN, ERIK's XIV geliefde, bl. 5.

Wij willen op onderscheidene Hoogduitsche uitdrukkingen den lezer niet opmerkzaam maken, maar begrijpen niet, hoe de aanhaling van VIRGILIUS aldus: *Timeo Danaos, Dano-*

rum insidiae, op bl. 73, zoo gesteld daar voorkomt; overbekend is het *timeo Danaos et dona ferentes.*

Belangrijk vonden wij ook voor ons *Hollanders* het opgeteekende op bl. 105 omtrent MARGARETHA CABELJAAUW, dochter van ABRAHAM, een rijk en vermogend *Hollander.* Zij, die 's Konings liefde erlangde, schonk hem een' zoon, GUSTAAF VAN WASENBURG. Overigens was zijn gansche leven een spiegel der reinste en innigste godsvrucht, en geene uitspatting had hij zich meer op dit punt te wijten. »Deze dwaling was zijne eenige," zegt de Schrijver, bl. 202.

Met het 26ste Hoofdstuk, bl. 200, over GUSTAAF ADOLF, zijn persoon en hoedanigheden, en het volgende, Hoofdstuk 27, bl. 213, over AXEL OXENSTIERNA — met deze en volgende afdeelingen raakt men eerst regt met dit werk ingenomen, en ziet, welk een belangrijk Vorst GUSTAAF ADOLF was, welke bekwame dienaren hij wist te kiezen, welk schitterend tijdperk hij opende en handhaafde, hoe hij Godsdienst, wetenschap, handel en nijverheid voorstond, hoe hoog de krijgskundige school van MAURITS, een DE GEER, en vooral een HUIG DE GROOT bij hem te boek stonden.

Wij herhalen het, het is jammer, dat alles niet meer bekort en het voor ons eigenlijk bijzonder belangrijke in dit merkwaardig Leven van den eenigen GUSTAAF ADOLF is opgenomen. Men merkt nu te veel, dat het een afgescheurd deel is van de geheele Zweedsche geschiedenis. Maar, hoe dit wezen moge, men zal hier veel, zeer veel bijzonder gewigtigs vinden en na de lezing daarover voldaan zijn.

Wij zien met verlangen het tweede Deel van dit werk te gemoet. Uit den aard der zake meenen wij, dat het niet minder, ja nog belangrijker voor het Rijk van Waarheid, der Hervorming en den grooten Beschermvorst daarvan in dien tijd zijn zal.

Destijds verhief zich *Zweden* met ongemeenen en nooit vroeger of later gekenden luister. Ook thans, bij een' vernieuwden smaak en krachtvolle dynastie, verheft het zich allengskens boven vele andere landen door die warme belangstelling en opwassenden bloei en welvaart, met lust tot wetenschap en letteren; al hetwelk, op wederkeerige liefde van Vorst en Volk gegrond en daaruit voortvloeijende, eene heerlijke toekomst belooft. Gelukkig het Volk, door een' wijzen en braven Koning bestuurd! Gelukkig de Vorst, om zijne deugd bemind! Verbond een GUSTAAF ADOLF, de

oorlogsman, zijn Volk aan zich door dapperheid en edelaardigheid, een OSCAR, de man des vredes en der voorzigtigheid, weet, met zijne aangebedene gade, over en in de harten te regeren, en de eenige vrees, die er wegens hem in *Zweden*, zoo men zegt, bestaat, is, hem te zullen verliezen, vóór dat hij zijne ontwerpen tot ontwikkeling van het door hem en zijnen doorluchtigen Vader welgewikte plan tot verheffing van *Zweden*, zal hebben bevorderd naar zijne beste vermogens.

Bijdrage tot de ware beschouwing van de zoo hoog geroemde uitbreiding des Christendoms onder de Heidenen in de kolonie Suriname; toegewijd aan alle Philanthropen, *door* H. D. TEENSTRA. *Te Amsterdam*, *bij* M. H. Binger. 1844. *In gr. 8vo. X en* 172 *bl. f* 1-50.

Deze bijdrage bevat tien Hoofdstukken: als: I.) Inleiding. II.) Slavenhandel en wreedheid der blanken. III.) Nog heden bestaat de grootste willekeur in het straffen der slaven. IV.) Uitbreiding van het Christendom is met deze handelwijze niet bestaanbaar. V.) Slavenhandel en slavendiensten moeten worden afgeschaft, als een eerste en alles afdoende stap, om het welbegrepen Christendom onder de Negerslaven in de kolonie *Suriname* uit te breiden. VI.) Kolonisatie en emancipatie in *Nederlandsch Guiana*. VII.) Emancipatie der slaven. VIII.) Schrijvers over de kolonie *Suriname*. IX.) Eenige beschouwingen over het onderwerp eener nieuwe kolonisatie in *Nederlandsch Guiana*. X.) Wederwoord aan een paar beoordeelaren van mijn werk, *de Negerslaven*.

In het voorberigt geeft de Schrijver te kennen, dat de zaak, betreffende de afschaffing der slavernij, waarop thans de algemeene aandacht is gevestigd, levendig moet gehouden worden, ten einde er door verloop van tijd geene verflaauwing ontstaan kunne enz., waartoe dan ook vooral deze bijdrage moet dienen, makende tevens melding van twee misstellingen, die in een vroeger door den Schrijver uitgegeven werk: *de Negerslaven in de kolonie Suriname*, voorkomen.

De Inleiding bevat eene kritiek over hetgeen in sommige dagbladen (*Nederl. Staatscourant*, 11 Mei 1842, N°. 111 en

Dordrechtsche Courant, September 1842) over het verspreiden in de koloniën van boekjes en tractaatjes over de emancipatie, enz. geschreven is en over het verslag, gedaan op den 20 Junij in de vergadering van het Hoofdbestuur der Maatschappij ter bevordering van het Godsdienstig onderwijs onder de slaven en verdere Heidensche bevolking in de kolonie, alhier (*'s Gravenhage*) gehouden onder voorzitting van den Vicepresident JANSEN (*Nederl. Staatscour.* 6 Julij 1842, N°. 157); terwijl de lezer verder uit de inhoudsopgave weet, wat hij in de genoemde Hoofdstukken te wachten heeft. Zoo wordt bijzonder in het IIde Hoofdstuk eene beoordeeling van het werk van den Heer H. W. LANS gegeven: *Bijdrage tot de kennis der kolonie Suriname.* Verder vermeent ook de Schrijver den Heer J. VAN OUWERKERK DE VRIES te moeten tegenspreken, waar deze in zijn werk: *Het Godsdienstig onderwijs der Negerslaven* enz., te *Amsterdam* bij TEN BRINK EN DE VRIES, 1841, zegt: dat de magt in het meedoogenloos en willekeurig straffen der arme slaven, door orde en wet, van de zijde der regering aan banden is gelegd, en ten andere, dat de vorderingen in het oog vallende zijn, die in het godsdienstig onderwijs onder de Negerslaven van de kolonie *Suriname*, in de laatste tien jaren, plaats hebben. Rec. beschouwt het hier de plaats niet, te midden dier tegenspraak op te treden. Hij wil hier echter den wenk laten volgen, dat ieder schrijver zich zoo veel mogelijk voor eenzijdige beschouwingen moge wachten, en dat het ook hier wel zoo zijn zal, dat de waarheid in het midden ligt. Het is zeer moeijelijk, van eenmaal aangenomene en geliefkoosde begrippen af te gaan, en het komt Rec. voor, dat de Heer TEENSTRA te veel voorbijziet het goede, dat zoo wel voor de stoffelijke als zedelijke belangen der Negerslaven wordt aangewend. Een akker, waarin het onkruid zoo diep geworteld is, spoedig te zuiveren, is ondoenlijk, en grenst aan het onmogelijke. Beleid, voorzigtigheid wordt hiertoe vereischt, en voorzeker groote omzigtigheid in het beoordeelen der werklieden, die op den akker worden uitgezonden. De omstandigheden vooral kunnen dáár soms eene geheele andere rigting aan hunne pogingen geven, waardoor het goede zaad, dat men dacht welig te zullen zien opgroeijen, eensklaps verstikt wordt en voor altijd verloren gaat. Rec. wil den Schrijver gaarne toestemmen, dat het godsdienstig onderwijs aan de slaven voor zeer veel ver-

dieteringen vatbaar is. Maar het doet hem toch innig veel genoegen, terwijl hij dit schrijft, in het *Handelsblad* van 8 Januarij 1845, N°. 4102, te lezen: dat er op zondag den 13 October 1844 op de plantaadje *Rust en Werk* aan de rivier de *Commewijne* eene plegtigheid heeft plaats gehad, die allezins getuigt, dat de belanghebbenden bij deze kolonie de verspreiding van het Christendom onder de slaven en derzelver zedelijke vorming met ernst wenschen. Er is namelijk op die plantaadje eene kerk gebouwd met de vereischte woning voor eenen zendeling; terwijl er bovendien met de *Moravische* Broeders eene overeenkomst is gesloten, om een hunner aldaar als vasten leeraar te plaatsen, met eene bezoldiging van *f* 1000 's jaars, uit de revenuën der plantaadje te betalen, en het genot van nog andere voordeelen. Dientengevolge werd de Broeder WUNSCHE aldaar geplaatst. Op bovengenoemden dag werd de nieuwgebouwde kerk ingewijd. Na alvorens in het gebouw, waar de Godsdienstoefening tot dusverre had plaats gehad, te zijn zaamgekomen, waar zich, behalve eenige vrijlieden, ruim vierhonderd slaven vereenigd hadden, begaven zij zich met hen allen naar de nieuwgebouwde kerk, waar de zendeling WUNSCHE eene toepasselijke leerrede hield, en waarna de doop is toegediend geworden aan vier slaven van de plantaadje *Rust en Werk*, welke vroeger belijdenis des geloofs hadden afgelegd; terwijl er voortaan in dat kerkgebouw des zondags tweemalen Godsdienstoefening gehouden en buiten de oefeningen voor de kinderen nog tweemalen 's weeks des avonds onderwijs aan de slaven in de Christelijke leer zal gegeven worden.

Dat de slavenhandel nog altijd gedreven wordt, al is het ook met geene *Nederlandsche* schepen, in *Nederlandsche* koloniën, leeren ons van tijd tot tijd de nieuwsbladen; terwijl Rec. toch verneemt, dat het met het straffen vrij wat beter is gesteld, dan de Schrijver het doet voorkomen.

Met genoegen las hij het VIde Hoofdstuk. Ook ziet hij in eene kolonisatie alleen én het behoud der kolonie voor *Nederland* én de gunstige resultaten, die het voor de Negers zelven moet opleveren. Dat dit dan de meestmogelijke ondersteuning geniete, zoo van regeringswege als van particulieren, doch dat men tevens behoedzaam zij in het kiezen der gronden, en het land, daartoe gekozen, door Negers in zoo verre doe toemaken, dat de nieuwkomenden niet dadelijk behoeven een terrein te ontginnen, waarop boomen staan,

die reeds eeuwen heugen, en waarvan het vellen zoo vele moeijelijkheden oplevert; en dat men mede zorg drage, dat er voor hen in de eerste levensbehoeften worde voorzien. Rec. mag zeggen eenigzins in dezen ook de kaart van het land te kennen.

Mogen zich dan vele kolonisten opdoen en onder goed opzigt naar de vruchtbare oevers der *Saramacca*, *Coppename* en *Suriname* stevenen, die steeds wachten naar een' nijveren arm, om honderdvoud te betalen hetgeen men aan haren schoot wil betrouwen, en zij alzoo blijken geven, dat zij niet zijn ontaard van de vroegere *Nederlandsche* volkplanters, waarin zij in *Suriname* zulke schoone voorbeelden hebben!

Overigens bevat het werkje van den Heer TEENSTRA belangrijke wenken. Stijl en voordragt zijn echter wel wat bont; zeer opgewonden, zeer geanimeerd, hartstogtelijk geschreven; in alles een bewijs leverende, dat de man met zijne wijze van zien hoogelijk is ingenomen. Hier en daar is er iets *sarcastisch* in, dat als 't ware een *persiflage is* van de pogingen der verkondigers van de Godsdienst. Maar Rec. wil dit den Heer TEENSTRA, waar zijn schrijftrant ook hier door eenige bitterheid wordt ontsierd, »den bewoner van het platte land, eenen *angulus terrae*," vergeven, en eindigt met den wensch, dat de uitbreiding van het Christendom onder de Heidenen ook in de kolonie *Suriname* gelukkig moge voortgaan, en ook daar het licht des Evangelies zijne stralen moge verspreiden, tot zedelijke beschaving en verbetering van het lot van hen, die dezelfde behoefte als wij hebben aan dat geloof en die hope, die de zielen vertroosten en behouden kunnen ten eeuwigen leven.

Verscheidenheden uit het gebied der Nederduitsche Taalkunde; door A. DE JAGER, *Correspondent der tweede klasse van het Koninklijk-Nederlandsch Instituut en Lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden. Te Deventer, bij* A. ter Gunne. 1844. *In gr. 8vo. 348 bl. f* 2-90.

Met belangstelling en genoegen hebben wij dit boekdeel gelezen, hetwelk vele belangrijke opmerkingen en verklaringen bevat uit het vak onzer Nederduitsche taalkunde, groo-

tendeels ook in verband met de studie der oudste overblijfselen der Nederduitsche letterkunde, meer nog dan in verbindtenis met eene wijsgeerige taalstudie. De aard dezer verzameling brengt van zelven mede, dat wij onze lezers slechts oppervlakkig kunnen mededeelen, wat hier te vinden is, met eene aanbeveling, om zich het werk aan te schaffen en zelven den Heer DE JAGER in zijne onderzoekingen te volgen. Eene en andere bedenking, bij Ref. opgerezen, zal hij tevens den Schrijver ter toetsing mededeelen.

Over het eerste, zeker niet het minst belangrijke stuk van dezen bundel behoeven wij niet te spreken; het is een herdruk van des Schrijvers met goud bekroonde verhandeling over de tegenwerpingen tegen de ingevoerde spelling gemaakt; eene verhandeling, te vinden in het eerste Deel der *Nieuwe Werken der Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen*, en waarvan door ons verslag is gedaan in 1841, No. XII, bl. 517; derwaarts verwijzen wij derhalve den lezer, en maken alleen gewag van twee bijlagen tot dit stuk, hier te vinden, en bestaande uit eenen brief van Professor SIEGENBEEK met het antwoord des Schrijvers. De eerste geeft daarin verscheidene der aangeprezene veranderingen toe, en maakt op andere bedenkingen, welke de Heer DE JAGER wederom tracht te wederleggen. Dit laatste schijnt ons, hem ten aanzien van de schrijfwijze van *air*, *hair*, *oir* niet te zijn gelukt, en wij zijn te dien opzigte niet overtuigd. Met den Hoogleeraar SIEGENBEEK kunnen wij ons ten aanzien van de uitspraak van *meer* niet vereenigen, en meenen, dat daarin wel degelijk een overgangsklank tot *meir* hoorbaar is. Waarom dezelfde Hoogleeraar in woorden als *braveren*, *triomferen* liever *bravéren*, *triomféren* wil schrijven, dan *braveeren*, *triomfeeren*, zien wij niet in. Hij beroept zich op het gebruik dier bovenstreping in woorden als *één*, in onderscheiding van het lidwoord, *vóór* (*ante*). Maar wij zouden dat gebruik nog al verschillend oordeelen van het nu voorgeslagene: het is in het eene geval, om den nadruk op het woord te leggen; van daar de bovenstreping der beide klinkers; in het andere, om eene bepaalde uitspraak eener letter aan te wijzen. Verre verkieslijk boven deze vreemdsoortige schrijfwijze, waardoor de bovenstreping het Fransche *accent aigu* wordt, zouden wij achten de verdubbeling der *e*, gelijk de Heer DE JAGER die oorspronkelijk heeft voorgesteld. Meer overtuigend komt ons voor,

wat de Heer SIEGENBEEK ter verdediging van *knade* en *kruid* in plaats van het voorgestelde *knots* en *kruit* heeft in het midden gebragt, waarop ook de Heer DE JAGER het antwoord is schuldig gebleven. Wat de overige punten betreft, meenen wij bij ons vroeger geuite gevoelen te mogen blijven.

Het volgende stuk handelt over *de verwisseling van den I- en A-klank in het Nederduitsch.* Ref. twijfelt er aan, of hier *verwisseling* wel het regte woord is voor de bedoelde zaak; het is meer de opvolging van de I- en A-klank in vele woorden en spreekwijzen, niet enkel in onze taal, maar ook elders. Men gaat volgens GRIMM van het eerste oorspronkelijke geluid *i* uit en over tot de *a;* wordt de herhaling nog verder voortgezet, dan volgt de klank *oe;* bijv. *dit* en *dat*, *piefpafpoef*. Eene groote lijst van dergelijke woorden en uitdrukkingen volgt. Het verwonderde Ref. daarbij op bl. 148, niet het woord *ginnegappen* te vinden, algemeen bekend voor *onnoosel lagchen* en geheel klanknabootsend gevormd. Bl. 159. Zouden er van het dagelijksche gebruik van het woord *liflafjes* voor zoete, laffe spijzen geene voorbeelden uit onze schrijvers te vinden zijn? Het verwonderde ons, deze beteekenis niet te vinden opgegeven. De overbrenging van lafzoete woorden en redenen op dergelijke spijzen ligt voor de hand. Op bl. 184 bevreemdde het ons te lezen: »RUSTING, *Werken*, I. 209:

Is dit een zaak van raat te plegen,
Wat pokken mach je daar nog tegen
Wiwaauwen ?

In deze laatste plaats is mij 't woord niet duidelijk: het beteekent, denk ik, *draaijen*, *talmen*. Het zou hier ook *snappen*, *den mond roeren* kunnen beteekenen." Aan dat laatste zouden wij twijfelen. De uitdrukking komt ons zeer juist en eigenaardig voor; zij schildert als 't ware den man, die besluiteloos is en de onzekerheid van zijn gemoed ook door de onzekerheid zijner uitwendige bewegingen openbaart, die heen en weder staat te draaijen, zonder te weten, wat hij wil.

Niet onbelangrijk is de opmerking van de *oude vorming van de gebiedende wijs bij sommige onzer werkwoorden*, gelijk *sich*, *ganc*, *stand* enz. voor *sie*, *ga*, *sta*, eene verscherping als 't ware van den klank, die het bevelende aan-

duidt, en waarvan in de taal van het dagelijksche leven nog overig is, dat de *t* van het meervoud dikwijls bij het enkelvoud der gebiedende wijze wordt gebezigd. Niet geheel kan Ref. zich vereenigen met de aanmerking, op bl. 207 op VAN DER PALM gemaakt, over zijne vertaling van *Spreuk.* XXX: 8: *IJdelheid en leugentaal doe ver van mij! Armoede of rijkdom geef mij niet; voed mij met het brood mijns bescheiden deels!* welke woordschikking DE JAGER, als geheel verouderd en verkeerd, verwerpt. Onzes inziens heeft hier de Hoogleeraar te regt de oude, in de gewone overzetting gevonden woordschikking behouden. Zij geeft hier iets eigenaardigs aan den spreekstijl. De voorafgeplaatste woorden zijn het, waarop de nadruk valt, vooral wanneer men het 8ste vers in verband met het 7de leest, en bij iedere omzetting gaat van de kracht der uitdrukking hier verloren. VAN DER PALM's fijne takt deed hem daarom juist hier de verouderde constructie behouden, die hij zich ook wel door geen dorre taalgeleerdheid zou hebben laten ontnemen, zoo hemzelven de aanmerking gemaakt ware. Daarin bestond juist een der kenmerken van zijne grootheid als stijlist, dat hij, zonder ooit jagt te maken op het vreemde, ongewone of verouderde, het wist te gebruiken, waar het een sieraad was, gelijk *Spreuk.* XXX: 8 dit in ons oog mede bewijst.

In het volgende stuk handelt de Schrijver over *het bijwoordelijk gebruik van eenige onzer voorzetsels*, met name *over*, *in*, *door*, *uit*, *te*, en het verouderde woord *bore*. De woorden *merghen* en *twint* leveren vervolgens de stoffe tot belangrijke opmerkingen en verklaringen op; ofschoon het gezegde omtrent het woord ons nog alles behalve afdoende voorkomt, om te bewijzen, dat het één zoude zijn met *twinc*.

Over de beheersching van het werkwoord *herinneren* wordt in het volgende stuk gehandeld, en daarbij staan wij eenigzins breeder stil. Het geldt hier de vraag, of men schrijven moet *zich* of *iemand aan iets herinneren* of *iets aan iemand*. Gelijk het ons voorkomt, strekt het grootste gedeelte van des Schrijvers betoog juist ter staving van datgene, wat hij ontkennen wil, namelijk dat men schrijven moet niet *aan iets*, maar *iets herinneren*. Hij verklaart zich tegen de afleiding van het woord *herinneren* in den zin van *weder inbrengen*, en beroept zich, onzes inziens, te regt, op eene menigte plaatsen onzer oude schrijvers, waar de uitdrukking *in worden* voorkomt, van welk *in* hij vervolgens *innen* en

herinneren afleidt. Tegen dit alles hebben wij niets in te brengen; alleen de conclusie, die daaruit getrokken wordt, meenen wij te moeten ontkennen. Zoo men uit de oorspronkelijke beteekenis iets wilde opmaken aangaande de beheersching, zoo zal men moeijelijk tot het *herinneren aan iets* komen. Het schijnt ons namelijk, dat de Schrijver met toepassing op de bijgebragte voorbeelden minder juist zegt: »*de zaak wordt ons in*, beteekent dan," enz. Al de voorbeelden, door hem aangehaald, zeggen: *Wij worden der sake in*, d. i. inwendig bewust, en daarbij kan toch bezwaarlijk aan het *regimen aan* gedacht worden. Wil men voorbeelden, wij nemen ze uit die van DE JAGER:

Ende hi *warts* int herte *in inne*.
Want ghi *mochtes* werden *inne*.
Als men *dies* wort *in inne*.
Dats haer oem moch werden *in inne*.
Dat hi *des jongelincs in inne* wart.
Dies word ic harde wel *an inne*.

Herinneren zou dus, volgens deze afleiding, zijn: weder bewust, *in*, doen worden; men zou zich dan, volgens de analogie der boven aangehaalde plaatsen, *eener zaak* moeten *herinneren*, dat ook nog overig is in: *ik herinner mij dies*, dat nog enkel gehoord wordt; maar geene de minste aanleiding bestaat er om zich *aan iets te herinneren*, tenzij men het gebruik der *Duitschers* als eene voldoende reden bijbrengt. In allen gevalle gaat het vrij wat beter, dat *de zaak aan mij in wordt*, dan dat *ik in word aan de zaak*, hetgeen wij blijven beweren, dat onzin is.

Wij kunnen de *gemengde opmerkingen ter opheldering van woorden of spreekwijzen* niet in bijzonderheden volgen, maar moeten ons bepalen tot het algemeene, dat hier veel belangrijks wordt gevonden. Eene enkele vraag worde ons vergund. Zou in de voorbeelden, bl. 288, 289 aangehaald, het woord *koen* niet meer de beteekenis hebben van *stoutmoedig*, dan van *veilig*, *zeker*? Het eerste heeft althans, dunkt ons, den boventoon. Op bl. 295—297 over het woord *queck*, *quick* sprekende, had de Schrijver ook het Engelsche woord *quick* kunnen aanhalen, dat nog in enkele uitdrukkingen in de beteekenis van *het levende* overig is; bijv. *to the quick*, tot in het leven, snijden bij voorbeeld. Eindelijk, zou de geleerde verklaring van het woord *stief* uit het

oudduitsche *stuifan*, *berooven*, wel zoo beslist de verkieslijkste zijn? In de zamenstelling der woorden komt die beteekenis niet dan zeer ter zijde te pas. *Stiefkind* is niet een kind, dat van ouders beroofd is, maar dat in de plaats van eigene kinderen is getreden; *stiefvader* is geen vader, die van kinderen is beroofd, maar die in de plaats van den vroegeren vader is gekomen. De afleiding van HORNE TOOKE, dat het woord afkomstig is van *sted*, *stead*, *stede*, schijnt ons dus wel zoo natuurlijk en door het Deensche *stedfader* enz. niet weinig bevestigd.

Maar genoeg over dit boek, dat wij aan alle taalbeoefenaars ter lezing aanbevelen, en dat door den Uitgever netjes is uitgevoerd.

Algemeene en bijzondere Technologie; een Handboek tot eene wetenschappelijke en praktische kennis van Handwerken, Ambachten, Kunsten, Manufacturen en Fabrijken, volgens derzelver tegenwoordigen toestand. Door S. BLEEKRODE, *Doctor in de Wis- en Natuurkunde, enz. Aflev. IX—XIV. Te Groningen*, bij P. S. Barghoorn. *In gr. 8vo. bl.* 793—1288. *f* 8 - 75.

Met dit gedeelte wordt de behandeling der stoomkracht, en daarmede het *tweede* stuk van het *eerste* deel dezes belangrijken werks, besloten. De oplettende lezing van geheel dit *zesde*, over den stoom handelende hoofdstuk heeft ons overtuigd van de kunde en naauwkeurigheid des Schrijvers, aan wiens oplettendheid het nieuwste, dat in of buiten ons land bekend wordt, niet ontgaat, gelijk zelfs een *aanhangsel* nog datgene opneemt, wat in *theorie* en *praktijk* der stoomwerktuigen onder en na de bewerking is nagespoord. Alles is door steendrukplaten opgehelderd, en in uitvoerige tafels worden de resultaten der berekening van alles, wat hier in aanmerking komt, opgegeven. Maar gelijk het bestuderen van dit gewigtige gedeelte dezes werks, en de vergelijking, zooveel wij daartoe de gelegenheid hadden, met andere werken over dit onderwerp, vooral dat van VERDAM, ons hebben overtuigd van deszelfs wetenschappelijke waarde, zoo hebben wij daardoor tevens ingezien, dat het onmogelijk is, om, zoo als wij vroeger zeiden te zullen doen, een breedvoeriger verslag van het hier over de wer-

een Bijbelsch kaartwerk begeeren, dat op de hoogte van den tijd staat ten aanzien van het wetenschappelijke en de kunst. De vijf laatste kaarten: *Palestina in de Vde Eeuw — ten tijde der Kruistogten — in de XIXde Eeuw*, en *twee Christelijke Wereldkaarten* (de beide halfronden), behooren eigenlijk niet tot *Bijbelsche* aardrijkskunde. Als zoodanig hadden wij er liever kaarten met de reizen van JEZUS en van de Apostelen voor in de plaats gehad; de twee laatste kaarten hebben niets, dat dezelve bepaald als *Christelijke* wereldkaarten doet kennen. Wanneer de namen der landen (die men toch bekend mag onderstellen) vervangen waren door die der in dezelve beledene Godsdiensten, (bij meer dan eene in hetzelfde land konden letters van verschillende grootte de verhouding tevens uitdrukken) zou aan de bedoeling van den tekst, die bij deze kaarten behoort, beter voldaan zijn.

Atlas van Europa in 16 *Kaarten, onder toezigt van* J. VAN WIJK, RZ. *geteekend en op steen gegraveerd door* J. JAEGER. *Te Groningen, bij* J. Oomkens, J. Zoon. *In fol., ingebonden f* 7 - 50.

Zonder te vragen, in hoeverre de uitgave van dezen Atlas in eene bestaande behoefte voorziet, hetgeen dan ook meer des Uitgevers dan onze zaak is, vergenoegen wij ons met te zeggen, dat deze kaarten goed zijn geteekend en zeer netjes uitgevoerd. Zij hebben eene grootte van 36 bij 33 Ned. duimen, en stellen voor: *Europa; Spanje en Portugal; Frankrijk; Italië; Zwitserland; het Duitsche Verbond; Oostenrijk; Pruisen; de Nederlanden; België; Grootbrittanje en Ierland; Denemarken; Zweden en Noorwegen; Rusland; Oost-Pruisen, Polen en Krakau; Turkije en Griekenland.*

De kaarten zijn helder en goed uitgevoerd; de zeeën zijn wel wat donker, en sommige landen, b. v. *Spanje, Zwitserland* en *Noorwegen*, door het schaduwachtige der gebergten, eenigzins moeijelijk voor het oog. Doch meer hindert het ons, dat de meeste kaarten niet van schalen voorzien zijn; iets, dat aan geene landkaart, die aanspraak op den naam eener goede maakt, behoort te ontbreken. Alleen op die van *België* en van *Oost-Pruisen* enz., benevens de

kleine kaartjes van de *Faroër-eilanden* en *Ysland*, bemerkt men die.

Wij hebben ons van de naauwkeurigheid dezer kaarten overtuigd, en verwachtten ook niets anders van den beroemden aardrijkskundige, die over de uitgave het opzigt gehad heeft. De kaart der *Nederlanden* heeft een gebrek met bijna alle anderen van ons Rijk gemeen; t. w. dat niet overal, gelijk het behoorde, de *voornaamste* plaatsen zijn genoemd. Zoo is in *Noord-Braband Riethoven* wel, het veel grootere *Zeelst* niet vermeld; in *Zuid-Holland* het gehucht *Melissand* wel, het aanzienlijke dorp *Middelharnis* niet; in *Zeeland* het kleine *Serooskerke* (*Schouwen*) wel, het veel grootere *Zonnemaire* niet; in *Utrecht* het voorname dorp *Scherpenzeel* niet, het kleine *Odijk* wel. En zoo meerderen.

Deze kaarten zijn ook afzonderlijk à 50 cents te bekomen.

De Elementen. Eene Voorlezing, door G. J. MULDER. *Te Rotterdam, bij* H. A. Kramers. 1844. *In gr. 8vo.* 27 *bl. f* : - 40.

Een eenvoudig en zoo wij hopen duidelijk verslag dezer voorlezing, die wij met genoegen lazen en herlazen, doch waarvan, gelijk uit het slot schijnt te blijken, het te hypothetische door den beroemden Schrijver zelven erkend wordt, zal den lezer niet onaangenaam zijn, te meer, daar van eene vroegere verhandeling van denzelfden Schrijver in N°. X. 1844. (Mengelwerk) uitvoerig verslag is gegeven.

Na opgegeven te hebben, dat, voor zoo ver onze kennis strekt, onze aardbol uit 58 grondstoffen bestaat, en dat het begrip van element eerst sedert de ontdekking van LAVOISIER, »bij de scheikundige veranderingen, die ligchamen ondergaan, wordt er niets gevormd en gaat er niets verloren," duidelijk is geworden, welke stelling als de hoeksteen der hedendaagsche scheikunde beschouwd moet worden, geeft de Schrijver de eigenschappen op, die men thans aan een element toekent; deze zijn: 1°. onscheidbaarheid (voor zoo ver wij ten minste tot nog toe weten); 2°. zij kunnen onderling tot zamengestelde ligchamen vereenigd worden, welke eigenschap zij echter met de zamengestelde

king van stoom en de inrigting van stoommachines geleverd te geven. Want indien wij den geleerden Schrijver ook al niet wilden volgen in zijne wiskundige berekeningen en *formules*, maar ons blootelijk bepalen bij zijne algemeene beschrijvingen van het stoomwerktuig in deszelfs verschillende deelen, met de onderscheidene wijzigingen, daaraan gemaakt, hetzij naar het doel der werktuigen, hetzij ten gevolge van latere uitvindingen en verbeteringen; dan zouden wij nog of voor deskundigen een geheel overbodig werk verrigten, of aan het groote publiek een geheel onvolledig, bij gebrek aan afbeeldingen selfs onverstaanbaar denkbeeld van deze tegenwoordig zoo algemeen gebezigde beweegkracht geven. En tot een dieper, wis- en werktuigkundig verslag is het de plaats niet in een Tijdschrift als het onze, welks beoordeelingen niet in afgetrokkene verhandelingen, slechts voor enkele lezers verstaanbaar, moeten ontaarden. Wij moeten ons daarom, onzes ondanks, vergenoegen met de algemeene opmerking, dat de lezer, of liever gebruiker, van dit werk in dit gedeelte de stoomkracht en de werktuigen, waarmede men die aanwendt, behandeld zal vinden met eene naauwkeurigheid en uitvoerigheid, geëvenredigd aan het belang van iets, waardoor aan fabrijkwezen, vervoer, en waaraan niet al! in onzen leeftijd eene verbazende uitbreiding gegeven is, en nog dagelijks meer gegeven wordt. Het voornaamste, of laat ons liever zeggen genoegzaam alles, tot in kleinigheden toe, waarop men te letten heeft bij de vervaardiging en het gebruik van stoommachines, vindt men hier bijeen, waarbij de *theorie*, zoo als het naar het algemeene doel van dit werk behoort, overal met de *praktijk* is verbonden; namelijk in zooverre deze laatste de zamenstelling der werktuigen zelve betreft; want de aanwending der *machines* op fabrijken, vaar- en rijtuigen enz. wordt hier nog niet behandeld.

Het derde stuk zal de nog overig zijnde beweegkrachten ontwikkelen, waarbij alzoo het een en ander ter sprake zal komen, wat nog niet bekend was bij den aanvang des werks, met name de werking van onweegbare stoffen, waardoor in den laatsten tijd een geheel nieuw veld is geopend. Wij wenschen den Schrijver lust en aanmoediging, tot voortzetting der belangrijke taak, die hij heeft op zich genomen. In de klagt over eene minder gelukkige uitvoering van verre de meeste der steendrukplaten is bij zelf ons reeds voorge-

komen, met de bijgevoegde belofte, dat de Uitgever vervolgens voor verbetering daarin zorg zal dragen. En wij stellen daarop te meer prijs, omdat dit werk in allen opzigte de zorgvuldigste behandeling waardig is, en het ons een waar genoegen is, te ontwaren, dat in ons land, te midden van eene tallooze menigte onbeduidende of alleen voor het oogenblik eenige aandacht waardige boeken en boekjes van allerlei inhoud, een wetenschappelijk werk van grooteren omvang, en welks uitgave vele zorg en kosten vordert, bij gebrek aan debiet niet moet blijven steken. Daarom hopen wij ook, dat deze aankondiging de aandacht van onze landgenooten op nieuw op dit werk vestige, en de Schrijver en Uitgever zich alzoo door hen vinden aangemoedigd tot de voortzetting en voltooijing van een werk, dat onder de kostbaarste, maar ook onder de belangrijkste verdient geteld te worden, die in langen tijd van eene Nederlandsche drukpers zijn verschenen.

Bijbel-Atlas, voornamelijk ten gebruike bij de Bijbelvertaling van den Hoogleeraar J. H. VAN DER PALM. *Door* G. H. VAN SENDEN. *5de en 6de Aflevering. Te Leyden, bij* D. du Mortier en Zoon. *In gr. 4to. bl.* 69—100. *Met* 8 *Kaarten. f* 3 - 60.

Met deze beide afleveringen is dit belangrijke kaartwerk voltooid. Door het zeer laat verschijnen der laatste is ook onze aankondiging vertraagd. En nu ontbreekt nog het Register, hetwelk met titel en voorwerk later volgen zal; terwijl de Uitgevers, met loffelijke onbaatzuchtigheid, eenige kaarten van *Palestina* uit de eerste afleveringen, welke door de jongste ontdekkingen gebleken zijn gebreken te hebben, door geheel nieuwe zullen doen vervangen, en deze dan *kosteloos* den inteekenaren aanbieden. Wij maken van deze niet alledaagsche maar den *soliden* boekhandel waardige belofte eene eervolle melding, en zullen bij de ontvangst dier veranderde kaarten eerst kunnen oordeelen over de daardoor aangebragte verbetering. Doch daarnaar hebben wij niet willen wachten met de aankondiging dezer beide laatste afleveringen, die in netheid van uitvoering aan de vorige gelijk staan; waarbij wij de aanprijzing van dezen Atlas voegen aan allen, die zich dien nog niet mogten hebben aangeschaft, en echter

een Bijbelsch kaartwerk begeeren, dat op de hoogte van den tijd staat ten aanzien van het wetenschappelijke en de kunst. De vijf laatste kaarten: *Palestina in de Vde Eeuw — ten tijde der Kruistogten — in de XIXde Eeuw*, en *twee Christelijke Wereldkaarten* (de beide halfrondon), behooren eigenlijk niet tot *Bijbelsche* aardrijkskunde. Als zoodanig hadden wij er liever kaarten met de reizen van JEZUS en van de Apostelen voor in de plaats gehad; de twee laatste kaarten hebben niets, dat dezelve bepaald als *Christelijke* wereldkaarten doet kennen. Wanneer de namen der landen (die men toch bekend mag onderstellen) vervangen waren door die der in dezelve beledene Godsdiensten, (bij meer dan eene in hetzelfde land konden letters van verschillende grootte de verhouding tevens uitdrukken) zou aan de bedoeling van den tekst, die bij deze kaarten behoort, beter voldaan zijn.

Atlas van Europa in 16 *Kaarten, onder toezigt van* J. VAN WIJK, RZ. *geteekend en op steen gegraveerd door* J. JARGER. *Te Groningen, bij* J. Oomkens, J. Zoon. *In fol., ingebonden f* 7 - 50.

Zonder te vragen, in hoeverre de uitgave van dezen Atlas in eene bestaande behoefte voorziet, hetgeen dan ook meer des Uitgevers dan onze zaak is, vergenoegen wij ons met te zeggen, dat deze kaarten goed zijn geteekend en zeer netjes uitgevoerd. Zij hebben eene grootte van 36 bij 33 Ned. duimen, en stellen voor: *Europa; Spanje en Portugal; Frankrijk; Italië; Zwitserland; het Duitsche Verbond; Oostenrijk; Pruisen; de Nederlanden; België; Grootbrittanje en Ierland; Denemarken; Zweden en Noorwegen; Rusland; Oost-Pruisen, Polen en Krakau; Turkije en Griekenland.*

De kaarten zijn helder en goed uitgevoerd; de zeeën zijn wel wat donker, en sommige landen, b. v. *Spanje, Zwitserland* en *Noorwegen*, door het schaduwachtige der gebergten, eenigzins moeijelijk voor het oog. Doch meer hindert het ons, dat de meeste kaarten niet van schalen voorzien zijn; iets, dat aan geene landkaart, die aanspraak op den naam eener goede maakt, behoort te ontbreken. Alleen op die van *België* en van *Oost-Pruisen* enz., benevens de

kleine kaartjes van de *Faroër-eilanden* en *Ysland*, bemerkt men die.

Wij hebben ons van de naauwkeurigheid dezer kaarten overtuigd, en verwachtten ook niets anders van den beroemden aardrijkskundige, die over de uitgave het opzigt gehad heeft. De kaart der *Nederlanden* heeft een gebrek met bijna alle anderen van ons Rijk gemeen; t. w. dat niet overal, gelijk het behoorde, de *voornaamste* plaatsen zijn genoemd. Zoo is in *Noord-Braband Riethoven* wel, het veel grootere *Zeelst* niet vermeld; in *Zuid-Holland* het gehucht *Melissand* wel, het aanzienlijke dorp *Middelharnis* niet; in *Zeeland* het kleine *Serooskerke* (*Schouwen*) wel, het veel grootere *Zonnemaire* niet; in *Utrecht* het voorname dorp *Scherpenzeel* niet, het kleine *Odijk* wel. En zoo meerderen.

Deze kaarten zijn ook afzonderlijk à 50 cents te bekomen.

De Elementen. Eene Voorlezing, *door* G. J. MULDER. *Te Rotterdam*, *bij* H. A. Kramers. 1844. *In gr. 8vo.* 27 *bl.* *f* : - 40.

Een eenvoudig en zoo wij hopen duidelijk verslag dezer voorlezing, die wij met genoegen lazen en herlazen, doch waarvan, gelijk uit het slot schijnt te blijken, het te hypothetische door den beroemden Schrijver zelven erkend wordt, zal den lezer niet onaangenaam zijn, te meer, daar van eene vroegere verhandeling van denzelfden Schrijver in N°. X. 1844. (Mengelwerk) uitvoerig verslag is gegeven.

Na opgegeven te hebben, dat, voor zoo ver onze kennis strekt, onze aardbol uit 58 grondstoffen bestaat, en dat het begrip van element eerst sedert de ontdekking van LAVOISIER, »bij de scheikundige veranderingen, die ligchamen ondergaan, wordt er niets gevormd en gaat er niets verloren,'' duidelijk is geworden, welke stelling als de hoeksteen der hedendaagsche scheikunde beschouwd moet worden, geeft de Schrijver de eigenschappen op, die men thans aan een element toekent; deze zijn: 1°. onscheidbaarheid (voor zoo ver wij ten minste tot nog toe weten); 2°. zij kunnen onderling tot zamengestelde ligchamen vereenigd worden, welke eigenschap zij echter met de zamengestelde

ligchamen deelen, en 3°. zij bezitten eene zekere onveranderlijkheid onder omstandigheden, waaronder zij geene nieuwe verbindingen kunnen aangaan. Deze laatste eigenschap wordt nu afzonderlijk nagegaan, en uit de door BERZELIUS aangetoonde allotropie van vele ligchamen (d. i. vatbaarheid voor wijziging of verandering) bewezen, dat deze onveranderlijkheid niet tot de eigenschappen der grondstoffen behoort, maar dat de elementen veranderlijk zijn en de ondergane veranderingen dikwerf in hunne verbindingen handhaven; als voorbeelden dienen koolstof, phosphorus, zwavel, ijzer enz. Hierna wordt de vraag behandeld, tot hoe ver deze veranderlijkheid gaat, en of het geheel onmogelijk zijn zou, dat het eene element in het andere overgebragt zou kunnen worden. De invloeden, over welke de scheikunde beschikken kan, zijn niet vermogend genoeg om zoo iets te bewerkstelligen, doch, hoe nietig ook, zijn zij toch in staat, veel van het oude karakter van een ligchaam verloren te doen gaan. Voorts wordt de omzetting van een ligchaam in eenen anderen allotropischen toestand voortgebragt door wijziging der krachten, die er in huisvesten. Er heerscht alzoo geen materiëel, maar dynamisch verschil tusschen de verschillende allotropische vormen van een element. Wat zullen dus krachtigere invloeden, b. v. die, welke bij de condensatie eener planeet werken, niet vermogen! Hieruit besluit de Schrijver, »dat er alle grond is, om bij den stand der tegenwoordige wetenschap reeds met eenigen graad van waarschijnlijkheid een dynamisch verschil tusschen de elementen vast te stellen, en het alzoo mogelijk te achten, dat de stoffelijkheid van vele of van alle elementen dezelfde is;" en, dit denkbeeld verder uitbreidende, komt men eindelijk met den Schrijver tot het waarlijk duizelingwekkend resultaat, »dat er grond is om ons ééne enkele grondstof in alle elementen voor te stellen, ééne enkele grondstof, gewijzigd door geweldige invloeden, waaraan zij vroeger is blootgesteld geweest, en van die invloeden indrukken ontvangen hebbende, welke wij niet aan dezelve kunnen ontnemen." Deze hypothese wordt nader bevestigd door de beschouwing der dimorphische en isomorphische ligchamen; de eerste leeren ons verwijdering kennen van een element van deszelfs oorspronkelijken toestand, de laatste toenadering van verschillende elementen tot elkander. Voorts is uit de onder-

soekingen van KOPP gebleken, dat »het aequivalent-volumen van verschillende composita, waarin hetzelfde element voorkomt, niet dezelfde grootheid geeft voor het aequivalent-volumen van datzelfde element." Dit verschijnsel schijnt, volgens den Schrijver, vooral van het veranderde soortelijk gewigt af te hangen, zoodat hier eene wezentlijke verandering in den aard der grondstof voorgevallen is. Hoogst opmerkenswaardig is voorts »de daadzaak, dat vele acquivalent-gewigten der ligchamen even groot zijn," of wel dat zij veelvouden of onderveelvouden zijn van andere.

De Schrijver komt vervolgens nader op het dynamisch verschil van één ligchaam terug, en leidt hieruit af, » dat hetzelfde element zoo vele malen eene wijziging ondergaat, als het met andere elementen of met andere hoeveelheden derzelfde elementen verbonden wordt, en het dus in al de verbindingen telkens iets anders is." Hieruit verklaart zich, dat zamengestelde ligchamen de eigenschappen der enkelvoudige ligchamen, waaruit zij bestaan, verliezen. Waren de invloeden niet sterk genoeg, dan verkrijgen de ligchamen bij herleiding hun vorig karakter terug; in andere gevallen treedt het ligchaam niet terug tot deszelfs oorspronkelijken vorm. Even zoo verklaart zich de verschillende rol, die de verschillende atomen van ééne grondstof in eene organische verbinding spelen; iets, hetgeen van de suurstof reeds bekend is en misschien later ook voor andere elementen bewezen zal werden. Hierna komt de Schrijver als 't ware tot zich zelven terug, en ontveinst niet, dat de allotropie eenen nog niet te berekenen invloed op de scheikundige wetenschap hebben zal, welken men niet zonder schroom te gemoet kan zien, en dat het voorgedragene meer bespiegelend dan onomstootelijk waar is; en om te bewijzen, dat de elementen dynamisch en niet materieel verschillen, vordert hij, dat men zoo vele elementen in elkander omgezet hebbe, dat men regt heeft uit de analogie tot de nog niet veranderde te besluiten: hiervan zijn wij nog verre af, en de laatst vermelde stelling behoort dus nog niet tot de scheikundige wetenschap. Dit alleen is uit het voorgedragene af te leiden, dat wij de beteekenis van element bij ons wijzigen, het begrip van onveranderlijkheid er aan ontnemen, en de strenge voorstelling van stoffelijke verscheidenheid, die wij aan de onderscheidene elementen geven, verzachten moeten; dat wij meer regt aan de vermo-

gens moeten toekennen, die in elementen huisvesten, dan wij tot nog toe gedaan hebben; eindelijk, dat wij onze schreden daarheen moeten rigten, om die vermogens meer te bestuderen.

Redevoering over de volharding in het goede, door C. DE VISSER, *Predikant te Tholen. Te Tholen, bij* C. A. E. van Ree. 1844. *In gr. 8vo. 47 bl. f* : - 50.

Deze Redevoering werd uitgesproken bij de viering van het tienjarig bestaan van het Departement *Tholen* der Maatschappij: *tot nut van 't Algemeen*, en op verzoek der leden gedrukt. De Redenaar schetst *eerst*, na de bepaling, wat hij door volharding in het goede verstaat, haren aard, als gelegen in liefde tot het goede, in kracht, om zich bij het zoeken van het goede boven valsche schaamte te verheffen, en in moed, om daarbij aan allen tegenstand het hoofd te bieden; *daarna* wordt aangetoond, dat zonder die volharding niets, wat goed en edel is, kan worden daargesteld — beter ware gezegd: behouden, want tot de eerste daarstelling is doorgaans weinig volhardingskracht noodig; — en dat, met die volharding, kleine beginselen tot groote uitkomsten leiden. Dit een en ander wordt met toepassing op de Maatschappij en de gelegenheid van den dag behandeld. Eene opzettelijke aanwijzing van het onderscheid tusschen wijze volharding en onberaden doorzetting, die ook in het goede kan plaats hebben, of liever het goede ten voorwerp kan hebben — nagenoeg het *Paulinische* »ijveren zonder verstand" — ware hier niet misplaatst geweest. Overigens bevelen wij deze welgeschrevene Redevoering gaarne aan. Hare lezing kan niet alleen in betrekking tot de *Nuts*-Maatschappij, maar ook in het algemeen, nuttig zijn voor velen, die de eersten zijn, om met warmen ijver eene goede zaak op te zetten, maar wie het aan opvolging ontbreekt der Apostolische les: *Vertraagt niet in goed te doen.* 2 *Thess.* III: 13.

Varieties: consisting of select and interesting anecdotes, historical, personal and literary. To wich are added notes, containing a Dutch translation of the most difficult words

and phrases. Designed for the use of students of the English language and as an aid in translating English into Dutch. By HENRY GELLETT. Third Edition revised, augmented and improved. Rotterdam, printed for *Mrs. A. H. Krap.* 1843. In kl. 8vo. VII en 224 bl. *f* 1-40.

Een derde druk van een dergelijk boekje pleit grootelijks voor deszelfs bruikbaarheid. Wij hebben het met groot genoegen doorlezen, en twijfelen niet, of de verscheidenheid en doorgaans gelukkige keuze der verhalen moeten het aangename van deszelfs gebruik zeer bevorderen. Het werkje is bestemd, om den beoefenaar der Engelsche taal eene handleiding te geven, om van het Engelsch in het Hollandsch te vertalen. De moeijelijkste uitdrukkingen zijn aan den voet der bladzijden verklaard, om, zegt de voorrede, den leerling tijd te winnen, door het gedurig naslaan van zijn woordenboek onnoodig te maken, en ook om hem tot eene gedurige vergelijking van de eigenaardigheden der beide talen aanleiding te geven.

Rec. kan zich niet geheel met deze wijze van zien en handelen vereenigen. Het is hem altijd voorgekomen, en eigene ondervinding heeft hem in zijne meening bevestigd, dat het naslaan van een woordenboek alles behalve tijdverlies voor den leerling is. Het aldus opgezochte woord prent zich als van zelf in het geheugen, en als ter loops vestigt zich het oog op menig ander woord, waarmede men alzoo tevens bekend wordt. Niet al te gemakkelijk moet de arbeid gemaakt worden. Wat het tweede punt betreft, daarin ziet hij in de daad groot nut; maar het komt hem voor, dat in dit opzigt het boekje vooral belangrijk zou kunnen zijn voor den Engelschman, die onze taal zou willen leeren. Gemakkelijk vindt toch de Hollander de eigenaardige uitdrukking en spraakwending, die het oorspronkelijke in zijne moedertaal wedergeeft, hetgeen voor den vreemdeling zeer moeijelijk is. Wij zouden wenschen, dat de Heer GELLETT, die beide talen zeer goed schijnt te verstaan, een dergelijk boekje zamenstelde, om uit het Hollandsch in het Engelsch te vertalen, en daar op soortgelijke wijze de moeijelijkste woorden, of liever uitdrukkingen bijvoegde. Dat zou, dunkt ons, voor de studie der Engelsche taal van nog meer belang zijn en tot vergelijking nog meer en beter aanleiding geven.

Over de keuze der woorden, die hij verklaart, willen wij

niet twisten. Wij keuren het zelfs goed, dat er zijn overgebleven, die den leerling tot het gebruiken van het woordenboek zullen noodzaken. Meerder aanmerkingen zouden wij hierop meenen te moeten maken, dat niet altijd de meest naauwkeurige Hollandsche uitdrukkingen zijn gekozen. Letterlijke vertaling wordt hier bij het opgegeven doel niet verwacht; maar zooveel mogelijk en met het taalgebruik overeenkomstig is, moet toch de oorspronkelijke beteekenis worden teruggeven. Wij willen eenige voorbeelden opteekenen, die bij eenen volgenden druk ligt te verbeteren zijn. Bl. 5: *aspire to a higher*, *geen schooner wenschen kon*; hier had *could not* moeten worden bijgevoegd. Bl. 42: *impatient of contradiction*, *ongeduldig over tegenspraak*, is te letterlijk; wij zeggen: *die geen tegenspraak dulden kon*; bl. 52: *expressive*, *treffender*; dus had *more* er moeten worden bijgevoegd. Bl. 52: *in concert with*, *in overeenstemming met*; juister: *te samen met*; bl. 66: *till he rotted*, *totdat hij verdelgd zou zijn*; beter: *tot dat hij verrotte*, hetgeen de kracht van het woord uitdrukt; bl. 80: *a letter of safeguard*, *een brief van bescherming*; beter: *van vrijgeleide*; bl. 104: *foreboding*, *voorspelling*, beter: *voorgevoel*; bl. 116: *not as yet*, *naauwelijks*; neen: *nog niet*; bl. 149: *it only remains to know*, *komt het er op aan te weten*; had moeten zijn: *komt het er alleen op aan*; bl. 175: *contemned (authority) gedwarsboomd*; liever: *geschonden*. Bl. 179: *absorbed in*, *overgegeven aan*; liever: *verzonken in*. Bl. 191: *murder under another name*, *moord op eene andere wijze genoemd*; waarom niet: moord *onder eenen anderen naam?* Bl. 194: *within the recess of the window*, *aan de vensterbank*; dit is niet juist; er wordt van een uitgebouwd venster gesproken. Bl. 197: *minds given to*, *harten geneigd tot*; waar over kennis gesproken wordt, spreekt men niet van *het hart*, maar van den *geest*. Bl. 16: *loitering*, *zich vermakende*; voor *toevende*, *verwijlende*; bl. 208: *atrocity punished*, *snoodheid bestraft*; liever: *barbaarschheid gestraft*.

Zie daar eenige voorbeelden, die bij eenen herdruk tot grootere naauwkeurigheid kunnen aanleiding geven. Overigens bevelen wij het boekje gaarne aan leerlingen en onderwijzers aan.

Zedelijke Verhalen door A. LOOSJES, PZ. *Derde Druk. Te Haarlem, bij* de Wed. A. Loosjes, Pz. 1845. *In kl. 8vo.* 291 *bl.* *f* 1 - 80.

Met zekere nieuwsgierigheid sloeg Rec. dit bundeltje verhalen op, hem uit de dagen zijner jeugd bekend, maar sedert niet weder gelezen, en was benieuwd, welken indruk zij thans op hem zouden maken. Het is toch volkomen waar, wat in de voorrede van dezen derden druk wordt gezegd, dat de voorraad der lectuur van smaak sedert de eerste uitgave van deze *Zedelijke Verhalen* ook in ons vaderland verbazend is aangegroeid, en zeker is daardoor de lezer kieskeuriger geworden, dan vroeger. De hernieuwde lezing van de meeste dezer verhalen intusschen deed Rec. waarlijk genoegen, en strekte, om zijne achting voor de nagedachtenis van den waardigen LOOSJES te verhoogen. Er is in deze stukken zoo veel natuurlijks, zoo veel waars in de teekening van verschillende karakters, zoo veel wezentlijk gevoel, dat wij gaarne dezen herdruk met aanbeveling aankondigen. Voor velen van het tegenwoordige geslacht zijn deze Verhalen zeker nieuw, en wij durven hen met vertrouwen aanmoedigen, om ze ter hand te nemen. De uitvoering is netjes, de druk duidelijk en compres, soodat men voor zijn geld vele letters krijgt. Als prijs aan jongelieden is dit boek uitstekend geschikt, daar het in de daad *zedelijke* verhalen zijn, en de strekking hier en daar zoodanige punten raakt, als ook thans aan de orde van den dag zijn, of als te allen tijde opmerking en behartiging verdienen. Wij verheugen ons, dat ook door deze uitgave de naam van den verdienstelijken ADRIAAN LOOSJES bij het jongere geslacht levendig wordt gehouden.

De Familie de Marisy, door J. J. BOERSEKEN, *geb.* PELTENBURG. *Te Haarlem, bij* J. A. van Logchem. 1844. *In kl. 8vo.* 86 *bl.* *f* : - 50.

Dit lieve, door de Schrijfster aan hare kinderen toegewijde boekje, is wel waard in veler handen te zijn, en de onkostbaarheid van hetzelve maakt dit gemakkelijk. Voor weinige centen ontvangt men een' schat van levenswijsheid, gegrond op hetgeen de Bijbel ons leert, en op de dagelijksche, hier vooral in het licht gestelde, ondervinding. De levensgeschiedenis van eenen rijken bankierszoon uit *Parijs*, die, ingenomen met de eenvoudige Godsvereering, door de Protestanten betracht en beleefd, afstand doet van zijn lidmaatschap der Roomschkatholijke Kerk, en later als Predikant

te *Goes* sterft, treft men hier aan, als verklarende die geschiedenis de aanleidende oorzaak der behoeftige omstandigheden, waarin deszelfs nagelatene weduwe verkeerde, en hoe zij, daarin ondersteund door de vrouw van *Noordwijk*, een instituut voor jonge meisjes opritgte, dat de bron werd van een zeer aanzienlijk vermogen. Doch tegen dit alles is eene ernstige bedenking te maken; zij is deze: heeft de Schrijfster met het zoo omstandig verhaal van het leven van den Predikant DE MARISY ook nog iets anders op het oog gehad, dan aan te toonen, dat het vertrouwen op God niet beschaamd wordt? Uit het voorbeeld der weduwe laat die les zich gemakkelijk verklaren; haar voorspoed na zwaren druk levert daartoe ruime stof op. Maar zullen zij, die afkeerig zijn van het overgaan tot andere geloofsbelijdenis, bepaaldelijk van het eene Christelijke kerkgenootschap tot het andere, niet in de levensomstandigheden van den Predikant DE MARISY, in de rampspoeden vooral, die hem in zijn huwelijk treffen, en in zijne kortstondige ambtsbediening, ten gevolge van eenen vroegtijdigen dood, veeleer eene afkeuring van het Opperwezen, van den Heer over leven en dood vinden, om daarna zijne gemoedelijke gedragslijn te berispen? De armoedige toestand der weduwe was toch niet het gevolg van persoonlijke geloofsbegrippen, maar van een' algemeenen hoogst onstaatkundigen maatregel, om de goederen der Protestanten in *Frankrijk* in beslag te nemen, en moet dus niet gelijk gesteld worden met de berooving van het vermogen van den Predikant, als gevolg van zijne verzaking der Roomsche kerkleer; welke berooving door den wil der ouders werd tot stand gebragt, en waarvan de intrekking afhankelijk was gesteld van de onderwerping van het kind aan het verlangen zijner ouders. — Voor ons, die weten, dat de Heer niet antwoordt van Zijne daden; voor wie de tegenspoed des levens beproeving is; voor wie smartgevoel dikwerf de toegezonden beker is tot verbetering van ons zelven, ons door hoogere hand toegereikt: voor ons, die in het ondergaan van rampspoeden geene verwerping of veroordeeling zien, maar die wenschen te zwijgen en te berusten in den altijd wijzen wil onzes Hemelschen Vaders; voor ons is die boven aangeroerde bedenking van minder gewigt, en toch hadden wij wel gewenscht, dat men die niet zou hebben kunnen opwerpen. Wie echter in eenvoudigheid des harten dit boeksken leest, en het goede, waar het van overvloeit, in zijn hart weglegt, zal er vollen vrede mede hebben.

Een net bewerkt titelblad, voorstellende de beeldtenis van de moeder des Predikants DE MARISY, versiert het zindelijk gedrukte werkje, waarvan wij gaarne den Uitgever een ruim debiet toewenschen.

BOEKBESCHOUWING.

De Mensch in betrekking tot den Bijbel, of wederkeerige regten van den Bijbel op den mensch en van den mensch op den Bijbel. Naar het Fransch van PH. BOUCHER. *Een bekroond werk. Te 's Gravenhage, bij* A. Kloots en Comp. 1844. *In gr. 8vo. VIII*, 216 *bl. f* 2-20.

»Het Tijdschrift: de Hoop," (*l'Espérance*) dus meldt ons het voorberigt van den Schrijver, »in 1840 eene prijsvraag uitgeschreven hebbende, betrekkelijk het geschil over *het Regt van iederen mensch, om den Bijbel te lezen*, werd aan het werk, dat hiermede het lezend publiek wordt aangeboden, en dat aan de Commissie van onderzoek, bestaande uit de Hoogleeraren DE FELICE en JALAGUIER, en uit den Heer M. F. COURTOIS, was opgezonden, de eerste rang toegewezen, en benevens dat van den Hoogleeraar ADOLF MONOD, bekroond." Zoo weten wij, waaraan deze pleitrede voor het regt van iederen mensch tot het lezen van den Bijbel haar ontstaan te danken heeft. Het verheugt ons, dat het Nederlandsch publiek daarmede bekend gemaakt is door de vertaling, welke, indien men den toegang tot het oorspronkelijke niet heeft, verdient met belangstelling gelezen te worden.

De Schrijver, die aan Rec. geheel onbekend is, en van wien hij niet weet, of hij hem voor een' godgeleerde *ex professo* moet houden, wat hij evenwel meent te moeten in twijfel trekken, heeft, om zijn doel te bereiken, *eerst* gehandeld over het goddelijk gezag des Bijbels (regten van den Bijbel op den mensch), *daarna* over het regt van denzelven te lezen (regten van den mensch op den Bijbel), *eindelijk* over de verpligting om zulks te doen (verpligtingen van den mensch met betrekking tot den Bijbel.)

Teregt bemerkt de Schrijver, dat zijne tegenstanders, die loochenen, dat de mensch het regt zoude hebben, om

den Bijbel te lezen, uitgaan van de stelling, dat men den Bijbel niet kan begrijpen. Het is derhalve natuurlijk, dat hij hiervan de ongegrondheid moet aantoonen. Evenwel behoort het vooraf vast te staan, dat het regt om den Bijbel te lezen »als een natuurlijk en onwederstaanbaar gevolg, uit den oorsprong, den inhoud, het doel en den invloed van de Heilige Schrift voortvloeit." Daarom gaat er eene korte uiteenzetting vooraf van hare echtheid en haar gezag, en den inhoud van zijn geschrift geeft de Schrijver met deze woorden op: »*de goddelijkheid des Bijbels*, *het regt van denzelven te lezen*, *de mogelijkheid van denzelven te verstaan*, en bij gevolg, *de voordeelen en de verpligtingen*, *die voor den mensch uit eene goddelijke openbaring*, *die voor hem bestemd is*, *voortvloeijen*, zietdaar de waarheden, welker ontwikkeling al de bijzondere deelen van onzen arbeid zich tot eenig doel stellen, en waartoe zij als in één punt zamenloopen." De *eerste afdeeling* (waarin de Schrijver bewijzen wil: »dat de Bijbel, van God uitgaande, het regt heeft, om den mensch de godsdienstige waarheid te openbaren,) toont aan, dat de Bijbel »van God komt." Daartoe wordt eerst over deszelfs echtheid (en onvervalschtheid), vervolgens over de goddelijkheid, ingeving en het onfeilbaar gezag des Bijbels gehandeld. Zekerlijk gaat dit onderzoek niet diep, en daar de goddelijkheid, ingeving en het onfeilbaar gezag des Bijbels gezamentlijk met beroep op de wonderen, voorspellingen en (de klaarblijkelijke tusschenkomst van God in) de voortplanting des Christendoms bewezen wordt, kunnen wij niet ontveinzen, dat wij hier over het geheel gewenscht hadden eene andere orde en wijze van behandeling te vinden. Is dan aldus aangetoond, dat de Bijbel het regt heeft, »om in den naam van God den mensch al de leeringen op te leggen, waarmede hij hem heeft bekend gemaakt, en die door hem moeten worden aangenomen," dan volgt daaruit, dat de Bijbel, wegens deszelfs Goddelijken oorsprong, ook den mensch het regt geeft, om, ten einde die waarheid daarin te vinden, welke de Bijbel alleen vervat, en waaraan de mensch zulk eene dringende behoefte heeft,

den Bijbel te lezen. Zoo is de overgang gemaakt tot de *tweede Afdeeling*, (waarin over het wettig en onvervreemdbaar regt gehandeld wordt, dat de mensch heeft om den Bijbel te lezen.) In het *eerste* gedeelte spreekt de Schrijver over de grondbeginselen van godsdienstige regten, en wel afzonderlijk 1. over derzelver grondslag, 2. over derzelver wettigheid, 3. over derzelver algemeenheid, 4. over derzelver onvernietigbaarheid, 5. over hetgeen men door het regt, om den Bijbel te lezen, moet verstaan; (men behoort het regt, om de geopenbaarde waarheden te *kennen*, niet te verwarren met het regt, om die te *beoordeelen*. »Het regt van lezen is niet dat van tegenspraak.") 6. Daarna toont de Schrijver aan, dat het regt om den Bijbel te lezen in het doen en de wijze van openbaring ligt opgesloten. (»Indien de openbaring," dus lezen wij hier, bladz. 66, »regtstreeks van God tot den mensch en zonder tusschenkomst van een boek gerigt was; indien, om kort te gaan, God zijne stem aan den mensch had doen *hooren*, dan zou de mensch blijkbaar het regt gehad hebben om te luisteren; wel nu! om dezelfde reden heeft de mensch, de openbaring geschreven zijnde, het regt, dezelve te lezen.") 7. Het regt, om den Bijbel te lezen vloeit uit den oorsprong der goddelijke ingeving van dit Boek voort. 8. Het regt om den Bijbel te lezen ontstaat uit de voordeelen, welke die lezing aanbrengt. 9. Het regt om den Bijbel te lezen ontstaat uit deszelfs eigene getuigenis. 10. Over de ontkenning van het regt om den Bijbel te lezen. Nu volgt het *tweede* gedeelte: over de uitoefening van het regt om den Bijbel te lezen. Na eene korte uiteenzetting van de gesteldheid des geschils wordt 1. gehandeld over de grenzen der mogelijkheid, om den Bijbel te begrijpen. (»Wij houden het daarvoor," zegt de Schrijver, bl. 85, »dat de mensch den Bijbel genoeg begrijpen kan, om gelovig, heilig, gelukkig en zalig te worden; meer vorderen wij niet.") 2. Over de voorwaarden dezer mogelijkheid. (»Wanneer gij, den mensch voor den Bijbel plaatsende," dus lezen wij bl. 95, »u vergenoegde(t) met tot hem te zeggen: *neem aan en lees!* zou de Bijbel weldra zelf de gaping aanvullen, door

tot dengenen, welke dien opende, te zeggen: *Bidt!* Wanneer gij, uit onachtzaamheid of gewoonte aangaande de noodzakelijkheid van eenen hoogeren invloed het stilzwijgen bewaarde(t), zou de Bijbel zelf niet nalaten, u beter te onderrigten.") 3. Wordt aangetoond, dat de verstaanbaarheid van den Bijbel door de daadzaken wordt bewezen. 4. (Wordt de tegenwerping wederlegd, dat het lezen van den Bijbel nadeelige uitwerking heeft, en dien ten gevolge gehandeld over) Kerkelijke wanorde. — Vermenigvuldiging van godsdienst-gezindten, aan de lezing des Bijbels toegeschreven. — Regtzinnige kerkgenootschappen. 5. Vervolg. Onregtzinnige kerkgenootschappen. 6. Over den invloed van den Bijbel op zedelijkheid en beschaving. 7. Over de wezentlijke beweegredenen van den tegenstand tegen het lezen des Bijbels. 8. Gevolgtrekkingen uit de behandelde waarheden. (Overgang tot de derde afdeeling.) *Derde afdeeling* (om te bewijzen, dat het de pligt van elken mensch is, den Bijbel met vertrouwen en leerzaamheid te ontvangen, met zorgvuldigheid te bestuderen, en zonder uitstel in beoefening te brengen.) Na een' blik op het voorafgaande handelt de Schrijver 1. over de verpligtingen van onverschilligen jegens den Bijbel, 2. over de verpligtingen van ongeloovigen, 3. over de verpligtingen van geloovigen.

Uit deze opgave kan genoegzaam blijken, dat hier veel belangrijks gegeven wordt. Menig behartigingswaardig woord, menige treffende aanmerking, menigen goeden wenk zal men hier vinden. Wij aarzelen niet, om het werk van BOUCHER ter lezing aan te prijzen, en meenen op goede gronden te kunnen verzekeren, dat die dit theologisch-juridisch betoog leest, niet alleen overtuigd zal worden, dat het regt om den Bijbel te lezen een onvervreemdbaar regt is, maar ook zich opgewekt zal gevoelen, om ijverig van dit regt gebruik te maken. Gelukkig, dat Protestanten zich dit regt niet betwist zien! Den Katholieken zij dit geschrift dan ook ter lezing en behartiging dringend aanbevolen. Het kan niet anders, of het moet onder hen nut stichten.

Maar omdat wij dit werk met belangstelling en genoegen gelezen hebben, mogen wij ook niet onze aanmerkingen achterwege houden. Wij willen ze openhartig mededeelen, niet om daardoor aan de waarde van dit anders wèlgeschreven stuk te kort te doen, maar in het belang van de zaak der waarheid.

Eene eerste aanmerking betreft de wijze van zich uit te drukken, in welke de Schrijver niet altijd even gelukkig geslaagd is, en dat te meer in het oog valt, omdat hij doorgaans in zijne voorstelling zeer duidelijk en helder is. Deze duidelijkheid en helderheid houden evenwel op, waar de Schrijver bepaaldelijk godgeleerde onderwerpen behandelt. Het *qui bene distinguit, bene docet* was hem dan niet altijd voor den geest. Men oordeele. Bijbel, boek van God, woord van God, Openbaring is hem hetzelfde; hij gebruikt die woorden bij afwisseling voor dezelfde zaak. Daaruit volgt, dat somtijds zijne bewijsvoering wel iets te wenschen overlaat. Zoo is het bijv. wel waar, dat de Bijbel zelf de getuigenis aflegt, dat hij wil gelezen worden, maar de exegeet moet zijne stem verheffen, wanneer hij op bl. 75 leest: »Wanneer wij het gevoelen der gewijde Schrijvers, aangaande de waarde van den Bijbel, wilden raadplegen, zouden hunne uitspraken ons doen zien, welk een schat hij, zoo ver zij dien bezaten, in hunne oogen was. Zij achtten hem kostelijker te zijn dan het goud, zoeter dan de honig, begeerenswaardiger dan hun dagelijksch voedsel; zij noemden diegenen welgelukzalig, die naar Gods woord hooren en hetzelve doen, wijl het verlicht, bekeert, versterkt, vertroost. Het is bij hen het woord des levens, het woord der genade, het woord der waarheid, het woord des geloofs. Het dient tot onderwerping, tot wederlegging, tot verbetering; het keert niet ledig tot God weder, het is in één woord eene kracht tot zaligheid van den mensch." Indien er geene krachtiger bewijzen konden worden bijgebragt, zou het den tegenstanders gemakkelijk vallen aan te toonen, dat de Bijbel geenszins de getuigenis aflegt, dat hij wil gelezen worden. Want wie ziet niet, dat op de meeste der door den Schrijver aange-

haalde plaatsen der Schrift niet van den *Bijbel* gesproken wordt, en hetgeen de Schrijver laat volgen: »maar hoe billijk men nu ook uit deze *van God ingegevene lofspraak*, het besluit zou kunnen trekken, dat een zoodanig boek *moet* gelezen worden," is meer een bewijs voor zijne hooge ingenomenheid met de Schrift, dan voor de fijnheid van zijn exegetisch gevoel.

Zoodra hij het dogmatisch gebied der theologie betreedt, wordt het niet veel beter. Zoo lezen wij op bl. 107 van »het geloof aan het bloed van den kruisheuvel," als »*het middel der zaligheid*;" op bl. 198, van menschen, die »in den Bijbel gelooven;" op bl. 168, »dat de Bijbel de openbaring van God aan den mensch is," en op bl. 169: »tot voorbeeld hebben wij JAN JAKOB ROUSSEAU aangehaald, die in JEZUS *eene Godheid*" (heeft misschien de Vertaler hier onjuist vertaald? wij weten het niet;) »en in het Evangelie eene Goddelijke ingeving erkent;" — wij zouden meer gelijksoortige plaatsen kunnen bijbrengen, waaruit blijkt, dat de Schrijver niet helder is in zijne denkbeelden, of, zoo wij dit niet mogen stellen, dan toch zeer verward in zijne uitdrukking en voorstelling. Wie kan de meening des Schrijvers begrijpen, als hij, bl. 48, van het Christendom spreekt als van *de godsdienst van God* (waarmede hij, zoo als uit vergelijking van bl. 54 en andere plaatsen blijkt, dit bedoelt, dat het Christendom tot God voert en Hem welbehagelijk is;) en wie noemt de noot, welke aan den voet dierzelfde bladzijde gevonden wordt, duidelijk, alwaar wij lezen: »De volgende bladzijden van dit hoofdstuk lezende zal men beseffen, dat wij de godheid (!) van den Bijbel in de godheid (!) van het Christendom vinden, wijl hieruit dit voortvloeit: — te bewijzen, dat de bijbelsche godsdienst goddelijk is, is hetzelfde, als te bewijzen, dat de Bijbel van God afkomstig is." — Wij weten niet, of het oorspronkelijke ook toelaat, dat wij in plaats van *godheid* hier *goddelijkheid* vertalen, maar zoo blijft er toch nog, wat helderheid van voorstelling en juistheid van uitdrukking betreft, wel iets te wenschen over.

Eene tweede aanmerking betreft de wijze, waarop de

Schrijver het regt om den Bijbel te lezen verdedigd heeft. Te regt heeft hij eenen onbepaalden eerbied voor den Bijbel, dien hij boven alle boeken stelt, welke door menschen geschreven zijn, en vindt hij geene woorden krachtig genoeg, om deszelfs onvergelijkelijke waardij in het licht te stellen. »*De Bijbel komt van God;*" van deze stelling gaat hij uit; hierop grondt hij zich; en wij zijn volkomen van hetzelfde gevoelen. Maar dit is de zaak slechts van ééne zijde beschouwd. *De Bijbel komt van menschen*, dit is niet minder waar. Als de Schrijver bl. 82 de gesteldheid van het geschil omtrent het regt van bijbellezen met deze woorden opgeeft: «Zij (de bestrijders) zeggen: *De Bijbel is wel eene geloofwaardige openbaring, hij werd door den Heiligen Geest ingegeven, maar de mensch kan dien niet begrijpen.* Wij zeggen: *De Bijbel komt van God, en de mensch, voor wien hij werd zamengesteld, kan dien begrijpen*, dan hadden wij wel gewild, dat hij hierbij nog deze woorden gevoegd had: *omdat hij* DOOR MENSCHEN *geschreven is met geen ander doel, dan opdat menschen dien zouden lezen.* Onzes inziens heeft de Schrijver de menschelijke zijde (om het zoo eens uit te drukken), welke wij bij den Bijbel niet uit het oog moeten verliezen, geheel voorbij gezien. Menschen waren het toch, die de geschiedenis der openbaring Gods van de oudste tijden tot op CHRISTUS toe te boek stelden; menschen waren het, die de verschijning des Zoons van God in het vleesch beschreven en de openbaring Gods in CHRISTUS aan anderen verkondigden en verklaarden. En wanneer wij aldus den Bijbel als eene verzameling van schriften beschouwen, die op verschillende tijden door menschen, wel door den geest Gods verlicht, maar toch door menschen vervaardigd zijn, met geen ander doel, dan opdat anderen zouden weten, wat ook zij wisten, en gelooven, wat ook zij geloofden, dan spreekt het van zelf, dat menschen van gelijke natuur en beweging als zij, die schriften ook moesten kunnen verstaan, en derhalve — mogen, ja moeten lezen. Het is waar, het regt om den Bijbel te lezen wordt ook door onzen Schrijver uit de ge-

tuigenis des Bijbels zelven afgeleid (bl. 72—80), en wel uit sterker sprekende bewijsplaatsen, dan die, van welke wij boven melding maakten; (zoo bijv. uit *Joh.* V: 39, 1 *Thess.* V: 27, *Col.* IV: 16, *Hand.* XVII: 11, 2 *Tim.* III: 15), maar dit bewijs is slechts een van het viertal. Bovendien zoekt hij meer de uitdrukkelijke verzekeringen, opwekkingen en uitspraken des Bijbels dienaangaande bijeen, dan dat hij let op *het doel, waarmede de Boeken des Ouden en Nieuwen Verbonds door derzelver schrijvers geschreven zijn.* Stel dit op den voorgrond, toon aan, dat die schriften moeten gelezen zijn door degenen, voor wie zij het eerst bestemd waren, en dat daardoor aan de bedoeling der schrijvers is voldaan geworden; dan zal het u niet moeijelijk vallen te bewijzen, *en* dat het dwaasheid is om te zeggen, dat wij die schriften nu niet zouden mogen lezen, *en* dat die schriften voor ons volstrekt onverstaanbaar zijn. Maar onze schrijver heeft de Heilige Schrift alleen beschouwd van hare Goddelijke zijde (d. i. voor zoo ver wij bij haar ontstaan op de eene of andere wijze aan eene bijzondere medewerking van Gods zijde moeten denken,) waardoor hij *en* eenzijdig is geworden, *en* tegenwerpingen uitlokt, *en* zijne bewijsvoering noodeloos bemoeijelijkt. Ook al had hij zijne wijze van beschouwing op den voorgrond willen blijven stellen, ook al had hij plaatsen als deze (bl. 68): »de Bijbel heeft God tot oorsprong, de Bijbel is het voortbrengsel der oneindige wetenschap, der volmaakte wijsheid, en der opperste goedheid," willen laten staan, daarnevens had hij toch ook van de H. Schrijvers kunnen spreken. De Bijbel is toch niet uit den hemel op aarde gevallen, maar geschreven door menschen, die alzoo de organen waren, door welke God sprak, en dat niet gevoellooze, maar van hunne roeping zich bewuste Godsgezanten. Heeft de Bijbel »God tot oorsprong," (wij achten dit minder juist uitgedrukt,) hij heeft evenzeer (om met den Schrijver te spreken) menschen tot oorsprong. En hierom moet de H. Schrift ook gerekend worden voor menschen toegankelijk te zijn.

Wij hebben onze aanmerkingen medegedeeld ten be-

wijze, dat dit werk ons belangstelling inboezemt. Wij wenschen het vele lezers toe, want indien men zich liet afschrikken door hetgeen wij tegen de beschouwingswijze des Schrijvers in het midden bragten, men zoude zich het genoegen ontzeggen van een geschrift te lezen, dat met warmte en levendigheid geschreven is, en dat eene vereerende getuigenis aflegt van het hart des Schrijvers. Zulk eene stem uit *Frankrijk* te hooren, als welke hier tot ons spreekt, wien, die een vriend der waarheid en des lichts is, zal het geene vreugde verwekken? Dat dit werk eene vrucht van *Frankrijk's* grond is, wordt onder de lezing daarvan spoedig duidelijk. De theologische beschouwingswijze en opvatting van enkele punten doet ons zien, dat de Schrijver niet in alles met de resultaten der nieuwere onderzoekingen bekend is, gelijk het boek dan ook zoowel zijne lezers in *Frankrijk* schijnt te zoeken, als zijne tegenstanders daar schijnt te vooronderstellen. Het geheel is natuurlijk tegen de Roomsche kerk gerigt, van welke het verbod om den bijbel te lezen uitging. De polemiek des Schrijvers is gerigt tegen de verdedigers en aanhangers der zich noemende alleenzaligmakende kerk. Met geestdrift verdedigt hij het hartelijke geloof in CHRISTUS en de daarmede gepaard gaande vernieuwing des inwendigen menschen, als de hoofdzaak, van welke de zaligheid afhangt. Wij zouden menige schoone plaats uit dit werk willen afschrijven, om eene proeve mede te deelen van de kracht, waarmede de Schrijver spreekt, doch vergenoegen ons met het volgende. »Als eene edelmoedige inwilliging," dus lezen wij bladz. 118, »willen wij eens vooronderstellen, dat sommige gebruiken dier kerk, die over al de andere heerschen wil, goed en nuttig zijn. Doch kunnen wij toestemmen, dat de bestendige matigheid geene waarde meer zal hebben, omdat die niet voornamelijk tot zekere dagen der week bepaald was, maar al de dagen omvatte? Zal men zeggen, dat het waakzame hart, dat in de gemeenschap van God en bij het verborgen gebed geleefd heeft, niets zal gewonnen hebben, omdat het niet vooral op zekeren heiligen dag en op zekere bevoorregte plaatsen

werkzaam was? Zal men niet blozen bij de voorstelling, dat hij, die, in den naam van JEZUS, en beginnende met bij zichzelven den duivel des hoogmoeds uit te werpen, de onwetenden onderrigt, de struikelenden opbeurt, den trotschen schrik aanjaagt, en aan allen, door de genade des Vaders, de tusschenkomst des Zoons, en de gave des H. Geestes, de blijde tijding der zaligheid verkondigt, die zaligheid niet zal verwerven, hoe vurig hij die ook verlangt, en aan anderen niet zal aanbrengen, hoe getrouw hij die ook predikt, indien hij, behalve den lastbrief des Geestes, ook niet dien van eenen nietigen sterveling vertoonen kan; en dat hij te vergeefs de Apostelen, in hunne leer en godsvrucht, zal navolgen, indien hij in de duisternissen niet eene *zigtbare* lijn weet te trekken, die hem aan hen verbindt! Om kort te gaan, zal men zich niet schamen, vol te houden, dat de opregtheid des geloofs, de diepte der nederigheid, de zuiverheid der liefde, de gloed des ijvers, de volharding des gebeds, de volheid der onderwerping, de vaardigheid der gehoorzaamheid, niets zullen, niets kunnen wezen, eeniglijk omdat dit alles zal hebben bestaan buiten een zeker kerkelijk genootschap!" — Nergens evenwel laat de Schrijver zich door haat of welken boozen hartstogt vervoeren, om niet liefderijk te spreken en te oordeelen over anderen. Hooge ernst straalt in zijne woorden door; het is hem te doen, om anderen tot het licht te brengen, en de waarheid, welke uit God is, te doen kennen. Daarom vermaant hij, wekt hij op, spoort hij aan. Een waar woord is het, als hij bl. 211 zegt: »Gij, die den Bijbel bezit en dien niet leest, of dien leest en niet gelooft, of dien gelooft en niet gehoorzaamt, gij zijt, weet dit wel, een der grootste hinderpalen voor de overwinningen des goddelijken Woords. Indien uw leven aan uwe belijdenis beantwoordde, indien uw hart van de waarheden der Christelijke godsdienst doordrongen was, indien uw gedrag daarmede in alle opzigten overeenkomstig bevonden werd, zou uw voorbeeld de krachtigste aanbeveling des Bijbels wezen."

Doch genoeg om te doen zien, dat men zich den tijd

niet zal beklagen, dien men aan de lezing van dit werk besteedt. Wat de vertaling betreft, zij verdient allen lof, schoon zij hier en daar niet van eenige stroefheid is vrij te pleiten. Over het geheel mogen wij haar evenwel zeer vloeijend noemen. In het voorberigt van den Schrijver lezen wij: »Met eene taal als de Fransche was men onvergeeflijk, niet duidelijk te zijn;" (beter vertaald: zoude het onvergeeflijk zijn, indien men niet duidelijk was.) Wij voegen er bij: en zoude het onvergeeflijk zijn, indien de vertaling niet vloeijend was. Doch wij hebben op het werk van den Vertaler geene aanmerkingen te maken, die iets zouden kunnen te kort doen aan de waarde van hetgeen zijn vlijt ons geschonken heeft.

Welke lezers de Vertaler zich heeft voorgesteld, weten wij niet, doch hij schijnt geene hooge gedachten van hen te koesteren. Men oordeele. Op bladz. 189 lezen wij: »Indien die kerkvaders, die heiligen en die wijsgeeren, die zoo groote als uitmuntende mannen, de à KEMPISSEN, de GERSONS, de GROTIUSSEN, de BOERHAVES, de LOCKES, de NEWTONS, de PASCALS eens niet gedwaald hadden!" Daarbij behoort de volgende, op bl. 215 te vinden, aanmerking (C): »De *Vertaler* heeft hier slechts de bij ons minder bekende namen, BACON en MALEBRANCHE, met de algemeen bekende van GROTIUS en BOERHAVE verwisseld." *Bij ons* minder bekend? Beteekent dit bij ons — in *Nederland?* Dan is de Vertaler jegens ons Vaderland zeer onregtvaardig. Maar zoo hij zich lezers voorstelt uit eene klasse, die niet van BACO en MALEBRANCHE gehoord heeft, hoe kan hij hopen, dat zij GERSON, LOCKE, PASCAL zullen kennen, ja dat zij de namen der kerkvaders, zie bl. 23, 24 en elders, om van andere namen niet te spreken, ooit hebben hooren noemen? Doch op kleinigheden willen wij niet zien, evenmin als wij den Vertaler zullen lastig vallen om zijne al te getrouwe vertaling van den naam des welbekenden Schrijvers van *Emile*, dien ieder kent onder den naam van JEAN JACQUES, maar aan wien men niet zoo spoedig denken zoude, als in de vertaling bl. 185 gesproken wordt

van »een algemeen onderzoek, dat door JAN JAKOB gevorderd wordt," of als bl. 212 geschreven staat: »de armzalige JAN JAKOB heeft gezegd," enz. Gelukkig dat bl. 169, van JAN JAKOB ROUSSEAU wordt gesproken, aan wien de lezer dan nu denken kan.

Het werk brenge zegen en verspreide licht, en beloone alzoo de moeite, welke Schrijver en Vertaler daaraan besteed hebben.

Verhandeling over de Tekstkritiek des N. Verbonds. Door J. I. DOEDES, *Theol. Doct., thans Predikant te Hall. Uitgegeven door Teyler's Godgeleerd Genootschap.*

(Vervolg en slot van bl. 338.)

Na een beknopt overzigt te hebben gegeven van de geschiedenis zoowel van den tekst, als van de tekstkritiek des N. Verbonds, volgens de voorstelling van DOEDES, gaan wij over tot de mededeeling van den overigen inhoud zijner Verhandeling.

Het TWEEDE DEEL (bl. 241—367) doet de beginselen en middelen kennen, die bij de tekstkritiek des N. Verbonds het meest in aanmerking kunnen en moeten komen.

Wat aangaat *de beginselen*, die het kritisch onderzoek moeten leiden; de tekstkritiek heeft het vinden van den oorspronkelijken tekst ten doel. Dat deze *kan* teruggevonden, en bijgevolg *moet* teruggezocht worden, wordt tegenover SCHLEIERMACHER, die het tegendeel beweerde, bewezen. Al *mag* men ook in bijzondere gevallen het moeijelijke daarvan toegeven, het onmogelijke *kan* nimmer als zeker worden vastgesteld. Het spreekt echter van zelf, dat men zich hier bepalen moet tot het zoeken van den tekst der in den kanon des N. V. voorkomende Schriften, zoo als die in het eerstgeschreven Handschrift van ieder derzelve afzonderlijk aanwezig was. Wie tot eenig vroeger tijdstip wil opklimmen, gaat de grenzen der tekstkritiek te buiten. Zij onderzoekt, wat de Schrijver heeft geschre-

ven, niet wat hij had moeten, of ook had willen schrijven. De oorspronkelijke tekst van het autographon in deszelfs geheel is de grens, die zij niet overschrijden mag. — Tot bereiking van het beschreven doel staan aan de tekstkritiek zoowel uit-, als inwendige *hulpmiddelen* ter dienste. Derzelver waarde is uit den aard der zaak verschillend. Tot de *uitwendige* hulpmiddelen behooren *Handschriften*, oude vertalingen en aanhalingen van plaatsen bij oude Schrijvers. Om de waarde van eenig HS. te bepalen, lette men op deszelfs ouderdom, op de naauwkeurigheid, waarmede het is overgeschreven, en op de lotgevallen, die zoowel het HS., als deszelfs tekst gehad heeft. En dan komt men als van zelf tot de stelling, dat *de oudste HSS., met unciaal-letters geschreven, als die eenen zeer ouden tekst bevatten, en aan welker vervaardiging veel zorg is besteed, bij het opsporen van den oorspronkelijken tekst voornamelijk in aanmerking moeten komen, terwijl de minuskel-handschriften, als de jongere, kunnen te hulp geroepen worden bij plaatsen, waar de lezing verward, en de beslissing moeijelijk is.* Voorts is het vraagstuk aangaande de verwantschap der Handschriften nog op verre na niet voldoende beantwoord, of liever, de genomene proeven zijn mislukt. Ook ontleent eene lezing hare waarde niet van het HS., waarin zij gevonden wordt, maar een HS. ontleent zijne waarde van de lezingen, die daarin voorkomen. Daarom *mag men, bij het zoeken naar de oorspronkelijke lezing, zich aan geene familie van Handschriften binden.* De waarde der *Vertalingen* hangt zoowel van den vertaler af, als van den tekst, dien hij heeft overgezet. *Die, welke naar grieksche Handschriften vervaardigd zijn, kunnen niet onvoorwaardelijk als getuigen vóór of tegen eene lezing aangevoerd worden, omdat zij over het algemeen meer licht verspreiden over den geheelen omvang en inhoud van de boeken des N. V., dan over den toestand en de oorspronkelijke lezing van elke plaats in het bijzonder.* Eindelijk, *de aanhalingen van plaatsen uit de oude grieksche Handschriften, welke voorkomen bij de oude, voornamelijk grieksche, Schrijvers,*

hebben dan alleen eenige waarde voor de kritiek van den tekst, als het blijkt, dat zij deze of gene plaats met opzet woordelijk naar den griekschen tekst hebben willen bijbrengen, om daarmede het een of ander te bewijzen. Onder de *inwendige* hulpmiddelen komt de vermoedelijke oorsprong der verschillende lezingen ter sprake. *Bij verschil van lezing moet er eerst aan onwillekeurigen en werktuigelijken misslag, als oorzaak des verschils, gedacht worden; en wanneer deze oorzaak voor de verklaring der afwijking niet voldoet, denke men aan opzettelijke verandering.* Zijn de afwijkingen uit *onnaauwkeurigheid* ontstaan, dan gelden de volgende algemeene regelen: *die lezing, uit welke de verschillende afwijkende lezingen kunnen afgeleid worden, is de echte — de langere lezing heeft de voorkeur boven de kortere — de lezing, welke harder is en moeijelijkheid baart, moet verworpen worden.* Laten zich daarentegen de afwijkingen uit *opzettelijke verandering* uitsluitend verklaren, dan is *de langere lezing de verwerpelijke — de hardere te verkiezen boven de zachter vloeijende — en die, welke aanstoot of strijd schijnt te verwekken, boven de andere, welke die hinderpalen uit den weg ruimt.* Hieruit blijkt, dat men vóór alle dingen tot zekerheid moet gekomen zijn omtrent den vermoedelijken oorsprong der afwijkingen, en alzoo met de vraag behoort te beginnen: is er met of zonder opzet iets veranderd? Ook *de zamenhang der rede*, waarin de twijfelachtige lezing voorkomt, *kan te hulp geroepen worden bij afwijkingen, die enkel uit onnaauwkeurigheid zijn ontstaan, indien dezelve door geene vreemde bestanddeelen, die den zin verstoren, is ontsierd.* Voorts is *onder de verschillende lezingen eener twijfelachtige plaats die de oorspronkelijke, welke het meest overeenkomt met des Schrijvers van elders bekend spraakgebruik*, terwijl het in den aard der zaak ligt, dat *alleen zulke gelijkluidende plaatsen bij de tekstkritiek in aanmerking mogen komen, die niet onder kritische verdenking liggen, die in beteekenis en woordvoeging niet verschillen, en van welke het duidelijk is, dat de Schrij-*

ver daar zoo heeft moeten en niet anders heeft kunnen schrijven. Eindelijk, *geene kritische gissing mag in den tekst eene plaats erlangen en alzoo met de andere lezingen gelijkgesteld worden.* Uit dit een en ander blijkt ten slotte overtuigend, dat *de uit- en inwendige kritiek niet moeten afgescheiden, maar onderscheiden, niet vereenzelvigd, maar vereenigd worden.*

Zietdaar in het kort de beginselen opgegeven, die, volgens DOEDES, het kritisch onderzoek moeten leiden? Niemand, dunkt ons, zal daaraan naauwkeurigheid en bestemdheid ontzeggen. Wie op het standpunt van GRIESBACH staat, zal moeten erkennen, dat de wetenschap, op deze grondslagen gevestigd, werkelijk is vooruitgegaan. En aan DOEDES komt de eere toe, van dien vooruitgang krachtdadig te hebben bevorderd.

Welke zijn nu *de kritische hulpmiddelen*, die het meest in aanmerking kunnen en moeten komen? Tot beantwoording dier vraag wordt hier eene beschrijving gegeven van de bekende *Handschriften met unciaal-letters.* Zij zijn voor de Evangeliën *zeven-en-twintig* in getal, van welke er *drie* oorspronkelijk alle boeken des N. T. bevat hebben; voor de Handelingen der Apostelen en de Algemeene Zendbrieven *zeven*, van welke er *twee* de Handelingen alleen bevatten; voor de Brieven van PAULUS *tien*, en voor de Openbaring van JOHANNES slechts *drie*. Maar niet slechts worden deze Handschriften meer of minder uitvoerig beschreven; wij vinden hier ook eene naauwkeurige opgave van al de plaatsen, waar zij wegens gaping buiten stem blijven. Zulk eene opgave komt in geene kritische uitgaaf van het N. T. voor, en is echter, zooals dadelijk in het oog valt, volstrekt onmisbaar voor de tekstkritiek. Zij maakt een einde aan de verwarring, die tot hiertoe te dezen opzigte bestond. Wij danken DOEDES voor dit omslagtig en vervelend, maar uiterst verdienstelijk werk. — Van *de Handschriften met cursiefschrift* wordt minder uitvoerig gesproken, omdat zij over het algemeen van mindere waarde zijn voor de tekstkritiek. Uit de opgave dergenen, welke de uitgaaf des N. T. van SCHOLZ

bij name noemt, blijkt, welken omvang de kritische voorraad van jongere Handschriften gekregen heeft. En elke vermeerdering van dien voorraad moet beschouwd worden als eene welkome gift, en een spoorslag worden tot nieuw onderzoek, ofschoon het niet te vermoeden is, dat er eene geheele omwenteling in den tekst zou gebragt worden, al kwamen er nieuwe Handschriften, die nu nog in het duister verscholen liggen, te voorschijn. — Van de *Vertalingen en oude Schrijvers*, die het meest in aanmerking komen, wordt hier een kort en vlugtig overzigt gegeven, omdat zij, als hulpmiddelen, slechts geringe waarde hebben.

Zoo komt DOEDES eindelijk tot het DERDE en laatste DEEL (bl. 368—481), hetwelk de aanwijzing bevat van den weg, die behoort ingeslagen, en van de regelen, welke behooren in acht genomen te worden, bij de opsporing van den oorspronkelijken tekst van de boeken des N. Verbonds.

Het *theoretisch* gedeelte vermeldt eerst de tot nu toe gevolgde methode bij het kiezen van een' grondslag voor die opsporing. In de voorbereidingsperiode was het een aan elkander hechten van verschillende stukken, een willekeurig kiezen van lezingen uit verschillende HSS., zonder inachtneming van vaste regelen. In het tijdvak der ontwikkeling namen de meesten eenen gedrukten, uit verschillende teksten op nieuw te zamen gestelden tekst tot grondslag. In dat der aanvankelijke vastheid van beginselen heeft men of den ouden weg gevolgd, of zich een nieuw pad gebaand, maar daarbij niet gelet op de stem van SCHLEIERMACHER, die toch eene behartigingswaardige aanwijzing gaf. Daar wij, namelijk, den oorspronkelijken tekst willen wedervinden, behooren wij vóór alles een afschrift van den oorspronkelijken tekst in handen te nemen en bij onze onderzoekingen ten grondslag te leggen. Daartoe prijzen zich drie zeer oude HSS. aan. Maar boven den *Parisinus* en *Vaticanus* verdient de *Alexandrinus* de voorkeur, omdat hij minder gapingen heeft. De tekst van den *Alexandrinus* zal dan door de uit- en inwendige kritiek naar vaste regelen moeten teruggebragt worden tot de rein-

heid van den oorspronkelijken. En wat er in den *Alexandrinus* ontbreekt, moet uit een ander HS. worden overgenomen. Zoo alleen verkrijgt men, ten grondslag voor het kritisch onderzoek, een' tekst, van welken niet gezegd kan worden, dat hij willekeurig is tezamengesteld. Deze voorslag komt ons even juist, als nieuw voor. Gaarne doen wij van den *receptus*, die onverdiend in eere was, afstand, en volgen de *methode*, hier aangeprezen, omdat zij aan alle verwarring aanstonds een einde maakt. — En nu de *kritische regelen?* De tot nu toe aangenomene laten over het algemeen veel te wenschen overig. Gedeeltelijk voorzien zij niet in alle mogelijke gevallen, gedeeltelijk zijn zij niet genoeg bepaald, gedeeltelijk rusten zij op onbewezene vooronderstellingen. Doorgaans laten zij ons op verschillende punten in onzekerheid. Vooral zijn er twee hoofdgebreken, waaraan zij lijden, namelijk hun weifelend karakter en hun weinig verband met de eenmaal aangenomene beginselen. Deze gebreken moeten, zooveel mogelijk, vermeden worden. Vraagt men, voor welke gevallen er kritische regelen moeten gegeven worden, dan valt het ligtelijk in het oog, dat er geene kunnen worden voorgeschreven voor de bijzondere gevallen, wanneer men de vermoedelijke oorzaak der afwijking van het oorspronkelijke wil leeren kennen. Men moet bij de regelen voor bijzondere gevallen uitgaan van de vooronderstelling, dat de vermoedelijke oorzaak der afwijking reeds bekend is. En hoedanig die regelen dan moeten luiden, blijkt uit hetgeen wij aangaande de beginselen, die het kritisch onderzoek leiden moeten, straks reeds hebben medegedeeld. De resultaten, daar opgegeven, vormen hier een zamenstel van algemeene en bijzondere regelen. Wij behoeven dat zamenstel niet te herhalen. Maar wij moeten erkennen, dat het, in vergelijking met vroegere, zich uitnemend aanbeveelt, dat de regelen, daarin vervat, weinig of niets te wenschen overlaten, en dat wij van derzelver toepassing op bijzondere gevallen ons velerlei goeds beloven.

Aan dit theoretisch gedeelte is, naar aanleiding der uit-

geschrevene vraag, een *practisch* toegevoegd. Het bevat eene proeve van eene echt kritische uitgave en van eenen kritischen commentarius. De door GRIESBACH en SCHOLZ gebruikte verkortingen en teekenen zijn daarbij overgenomen. In den tusschenrand worden de HSS. opgegeven, welke zich wegens eene gaping buiten stem houden. In de kritische noten zijn die, van welke ondersteld moet worden, dat zij met den *receptus* overeenkomen, tusschen [ ] geplaatst. Voorts zijn de HSS. en de varianten van sommige derzelve, welke door den druk zijn bekend gemaakt, telkens zorgvuldig geraadpleegd. En dat de daaraan toegevoegde kritische commentarius met naauwkeurigheid bewerkt is, behoeven wij wel niet te verzekeren. Geheel dit toevoegsel is een sieraad van dit geschrift. Het plaatst de beginselen, waarvan DOEDES uitgaat, en de regelen, die hij voorschrijft, in helder licht. Het ware vermetel in ons, indien wij ons hier tot kunstregters opwierpen in eene wetenschap, door hem zoo opzettelijk en gelukkig beoefend. Maar gaarne toch erkennen wij, dat hij ons voor zijne methode gewonnen heeft, en dat het ons moeite kost, om den wensch te onderdrukken, dat ons van zijne hand een doorloopende kritische commentarius over eenig boek des N. V. gewierd, op denzelfden leest geschoeid, als deze proeve. Daaraan is, in meer dan één opzigt, groote behoefte. En van wien zou hare vervulling ons meer welkom kunnen zijn, dan van een' man, als DOEDES?

Onder de achtënveertig plaatsen, door hem behandeld, komen onderscheidene hoogst belangrijke voor. Zoo wordt de *Doxologie*, *Matth.* VI: 13, als onecht verworpen. Een gelijk oordeel gaat er over *Joh.* V: 3b, 4, *Joh.* VII: 53—VIII: 1. Daarentegen wordt de echtheid voorgestaan van *Mark.* XVI: 9—20. Op *Luk.* II: 14 wordt de gewone lezing gehandhaafd. Voorts moet er gelezen worden, *Matth.* XIX: 17: ὁ δὲ εἶπεν αὐτῷ· τί με ἐρωτᾷς περὶ τοῦ ἀγαθοῦ; εἷς ἐστὶν ὁ ἀγαθός. εἰ δὲ κ. τ. λ., *Joh.* VI: 69; ἐγνώκαμεν, ὅτι σὺ εἶ ὁ ἅγιος τοῦ θεοῦ; *Hand.* XX: 28: τὴν ἐκκλησίαν τοῦ κυρίου, *Rom.* XII: 11: τῷ καιρῷ δουλεύοντες, 1 *Tim.*

III: 16: *ὃς ἐφανερώθη ἐν σαρκί*, terwijl de woorden: *ἐν σαρκὶ ἐληλυθότα*, 1 *Joh. IV*: 3, moeten wegvallen. Wij achtten de korte mededeeling hiervan voor deskundigen niet onbelangrijk. Ons bestek verbiedt ons echter, hierin uitvoeriger te zijn.

Wij zijn gekomen aan het einde van ons verslag. Wie het met een aandachtig oog overziet, zal den rijkdom van zaken bewonderen, die hier, niet ter loops en vlugtig, maar uitvoerig en grondig behandeld zijn. Ons verslag is in de daad slechts het schaduwbeeld, het geraamte van hetgeen DORDES geleverd heeft. Op zijnen leeftijd heeft hij zich regtmatige aanspraak verworven op eene eerekroon, die aan mannen van veeljarige studie en hoogen wetenschappelijken rang niet kwalijk voegen zou. Zijne doorwrochte verhandeling verdient ten volle de plaats, die haar, in de werken van TEYLER's Godgeleerd Genootschap, naast die van PAREAU, VAN HENGEL, BORGER, KIST, VAN DER WILLIGEN en STUFFKEN is aangewezen. En aan onzen dank voor den arbeid, daaraan te koste gelegd, paart zich het vertrouwen, dat hij zal voortgaan, aan de tekstkritiek des N. Verbonds, die door zoo velen in ons vaderland jammerlijk verwaarloosd wordt, bij voortduring zich toe te wijden.

Er ligt ons ten slotte nog eene aanmerking op het hart, die wij niet mogen terughouden. Zij betreft den vorm der verhandeling. Teregt heeft DORDES begrepen, dat hij de opgave volgen moest, in de uitgeschrevene prijsvraag vervat. Ook beval zij zich, bij den eersten opslag, door geleidelijkheid aan. Dit neemt echter niet weg, dat zij tot herhalingen aanleiding heeft gegeven, die, vooral in een wetenschappelijk geschrift, hinderlijk zijn. Ook is de voorstelling van den tegenwoordigen stand der tekstkritiek, door de uitvoerige tekstgeschiedenis, die voorafgaat, vrij wat breeder uitgeloopen, dan de prijsvraag scheen te vermoeden. Het is verre van ons, dat wij die uitvoerigheid aan DORDES in eenig opzigt zouden ten kwade duiden.

Veeleer achten wij juist het EERSTE DEEL zijner verhandeling het meest belangrijke. Maar wij geven in bedenking, of niet, door die meerdere uitvoerigheid, het overige eenige wijziging had moeten ondergaan, waardoor alle herhalingen hadden kunnen vermeden worden. En op die vraag kan het antwoord, zoo wij meenen, niet twijfelachtig zijn, zonder dat wij daarom meesterachtig beslissen willen, hoedanig het TWEEDE EN DERDE DEEL, onzes inziens, beter tot één zaamgesmolten, had moeten zijn ingerigt. Wij willen die klagt over herhalingen met ééne enkele proeve staven, opdat onze bedoeling beter blijke. Reeds in de *Inleiding* wordt er gewag gemaakt van SCHLEIERMACHER's gevoelen, dat de oorspronkelijke tekst des N. Verbonds, althans bij vele boeken, niet meer kan worden teruggevonden (bl. 13—18). Dat gevoelen wordt door de tekstgeschiedenis, zoo als zij hier is voorgesteld, reeds in den grond wederlegd. Het komt in de geschiedenis der tekstkritiek, als SCHLEIERMACHER's arbeid wordt opgegeven, weder ter sprake (bl. 146—149). En eindelijk wordt het, in het TWEEDE DEEL, nog eens opzettelijk beoordeeld en tegengesproken, als het doel moet worden aangewezen, dat de tekstkritiek zich heeft voor te stellen (bl. 244—259). Nu staat wel op elke der aangehaalde plaatsen niet hetzelfde te lezen; maar de Schrijver is toch, zijns ondanks, genoodzaakt, om gedurig op hetzelfde onderwerp terug te komen. En voor den lezer is het minder aangenaam, om hem hierin te volgen. Daarom oordeelen wij, dat zijne verhandeling in volkomenheid zou gewonnen hebben, indien deze en meer dergelijke herhalingen geheel vermeden waren. Bedriegen wij ons niet, dan ligt de oorzaak daarvan, behalve in de prijsvraag zelve, vooral in de vooraan geplaatste tekstgeschiedenis, die, bewerkt, zoo als zij is, de kiemen in zich bevat van de meeste resultaten der tekstkritiek.

Maar wij willen zelfs den schijn niet aannemen, alsof wij door deze aanmerking iets zouden afdingen op de waarde van dit veelzins voortreffelijk geschrift. Daarom houden wij ook enkele kleinere terug, die wij onder de lezing had-

den aangeteekend. Den bekwamen Schrijver zij voorspoed toegewenscht op zijne echt wetenschappelijke studiën, waarvan elke nieuwe proeve door ons, en door velen nevens ons, met belangstelling zal worden ontvangen.

Verhandeling over de zamenstelling en het verband der Zeilschepen, *door* H. A. VAN DER SPECK OBREEN. *Te Medemblik*, *bij* de Wed. L. C. Vermande. *In gr.* 8*vo.* *XX en* 317 *bl.*, *benevens een Atlas met* 12 *Platen.* *f* 8 : 50.

Het baart den nadenkende verwondering, dat in een land als het onze, hetwelk bij eene geringe oppervlakte en bevolking zulk eene aanzienlijke scheepvaart bezit, zoo weinig voor de opleiding van scheepsbouwkundigen gedaan en zoo weinig tot oefening van aankomende scheepsbouwkundigen geschreven is. De werken van WITSEN, VAN IJK en ALLARD, in 1671, 1697 en 1705 geschreven, mogen voor de geschiedenis van den scheepsbouw waarde bezitten, als leerboeken zijn dezelve ongeschikt. De ongunstige gedachten, die men over de kunde van de Nederlandsche scheepsbouwmeesters voedde, deden in 1757 de Heeren VAN ZWIJNDREGT, DE RUITER en UDEMANS de pen opvatten, en deze leverden ons boeken, die, al mogen dezelve niet geheel het tegendeel bewijzen van hetgeen ten opzigte der Nederlandsche scheepsbouwmeesters beweerd werd, de kenmerken dragen van eene openhartigheid, helaas! te weinig gevonden bij de beoefenaren der scheepsbouwkunde. Men gaf hetgeen men wist en toepaste, en erkende, ja betreurde zelfs het gemis aan de noodige wiskundige kennis. Immers DE RUITER zegt in zijn »*Aanhangsel over den bouw der Hollandsche koopvaardijschepen*'': »En wat de theorie of bespiegeling betreft, »ik wil gaarne bekennen, die nooit op wiskunstige gronden »te hebben geleerd, weshalve het mij ook onmogelijk zoude »zijn, om ze u volgens de regels der meet- en werktuig»kunde voor te stellen, gelijk de Heer DU HAMEL doet; ook »meen ik, dat zulks van een Hollandsch werkbaas met geene »reden te vergen is. Iemand, dit lezende, zal mogelijk bij »zich zelf denken, onze bijzondere baas doet wel, met dus »over 't werk redenerende, zich zelf te verschoonen, want »hij zal misschien weinig van de theorie verstaan. Vergeef

»het mij, opmerkende lezer, het is niet om deze reden dat »ik aldus redeneer, noch ook, omdat ik de wiskundige theo»rie verwerp: het is er zoo verre van daan, dat ik in het »geleerde werk van den Heer DU HAMEL niets met meer »smaak doorblader, en nu meer dan ooit ondervind en be»grijp, hoe nuttig dat men zich in zijne jeugd op de wis»kunst behoorde toe te leggen," enz.

In het voorbijgaan merken wij op, dat het werk van UDEMANS zeker het meeste nut gesticht heeft, en dat men in dien tijd door theorie hoofdzakelijk verstond het maken van een plan van een schip, gegrond op zekere aangenomen regelen.

Later erkende de beroemde Hoogleeraar N. VAN BEECK CALKOEN de waarde van den scheepsbouw als wetenschap, door het uitgeven in 1805 van zijne verhandeling, getiteld: *Wiskundige scheepsbouw en bestuur*, een werk, dat, volgens des Schrijvers eigene woorden, geschreven werd, »opdat wij »eenmaal, met ijverzucht over den voorrang onzer naburen »en de theorie en beoefening des zeewezens bezield, onzen »aloude roem eenigermate zouden herkrijgen," en niettegenstaande een' man als VAN BEECK CALKOEN voor omtrent veertig jaren de behoefte aan oorspronkelijke leerboeken over den scheepsbouw gevoelde, en daarin trachtte te voorzien, zoo zag niet, voor vijfendertig jaren later, het werk: *Aanleiding tot de kennis van het beschouwende gedeelte der scheepsbouwkunde*, van den Heer VAN DER SPECK OBREEN het licht, een werk, dat, ofschoon dezelfde strekking als dat van den Hoogleeraar VAN BEECK CALKOEN hebbende, het voordeel heeft van, als door een' scheepsbouwkundige geschreven, meer toepasselijk voor de beoefenaars der scheepsbouwkunde te zijn.

Van waar die geringe lust tot schrijven, een lust, die in andere wetenschappen zoo ruimschoots wordt botgevierd? De beantwoording van deze vraag is niet moeijelijk.

Slechts weinige scheepsbouwkundigen waren, in den tijd dat het werk van den Hoogleeraar VAN BEECK CALKOEN het licht zag, op de hoogte om het daarin gevondene te begrijpen. Later maakte de kwijnende toestand van den scheepsbouw de vorming van scheepsbouwkundigen minder noodzakelijk, en toen op onze werven wederom honderden hun brood verdienden, was er geen tijd meer om scheepsbouwkundigen te vormen; men behielp zich; de ondervinding leerde te wer-

mijden bij een tweede schip, wat bij een eerste als niet of minder goed was bevonden: de uitkomsten overtroffen dikwijls de verwachtingen, en men beschouwde den scheepsbouw meer als een ambacht, dan wel als wetenschap. Gevestigde scheepsbouwmeesters, door ondervinding alleen gevormd, wilden ongaarne den invloed erkennen, dien het gemis van eene wetenschappelijke opvoeding op hunne handelingen uitoefende. Vandaar de nog voor het meerendeel geheel practische opleiding der jonge scheepsbouwmeesters, vandaar dat de practijk nog zoo menigmaal gebezigd wordt als een dekmantel voor gebrek aan kundigheden, zoo onontbeerlijk voor eene gelukkige beoefening der scheepsbouwkunde.

Doch keeren wij ons tot het werk, hetwelk ons aanleiding gaf tot het blootleggen van den toestand eener wetenschap, die in zulk een naauw verband staat met de welvaart van ons vaderland.

De Heer VAN DER SPECK OBREEN biedt onder den bovenvermelden titel zijnen landgenooten eene verhandeling aan, welke strekken moet om de waarde van een zamenstellend deel van een schip tot het geheel aan te toonen; hulde doende aan de werken van den Heer RIJK en anderen, zoo is deze verhandeling meer ingerigt voor de beoefenaren der scheepsbouwkunde, dan wel voor diegenen, welke zich met de bloote kennis der benamingen, plaats en verbinding der deelen van een schip kunnen tevreden stellen.

Stilzwijgend wordt door den Schrijver verondersteld, dat de lezer eene wetenschappelijke opvoeding genoten heeft. Hij verdeelt zijne verhandeling in achttien hoofdstukken, waarvan het 1ste, 2de en 3de de strekking hebben om, na de opsomming van algemeene beginselen, de krachten te doen kennen, die op een schip werken, en de uitwerking van die krachten op een schip na te gaan. Het 4de hoofdstuk is gewijd aan de vormen en eenvoudigste zamenvoegingen der bouwstoffen. Het 5de en 6de hoofdstuk behandelt kiel, stevens en inhout. Vervolgens worden in de 7de, 8ste, 9de en 10de hoofdstukken de verbanddeelen aangegeven en gerangschikt naar hunne bijzondere strekking. De opvulling der luchten vindt men in het 11de, de buitenhuid in het 12de, de dekken in het 13de, de uitgetimmerde gedeelten in het 14de, de openingen tot doorgang in het 15de; de steunpunten voor het tuig in het 16de, toegevoegde deelen voor bij-

zondere diensten in het 17de, en eindelijk werktuigen *tot* het uitoefenen van groote krachten in het 18de hoofdstuk behandeld.

Uit de opnoeming van het verhandelde in de verschillende hoofdstukken ontwaart men het plan des werks; men heeft namelijk vooraf aangegeven, welke krachten de strekking hebben om den vorm van het schip te veranderen, waaruit voortvloeide te onderzoeken, door welke aangebragte deelen deze strekking wordt tegengewerkt, en vervolgens worden die zamenstellende deelen onder één hoofdstuk vereenigd, welke gerekend kunnen worden tot een doel samen te werken.

Wij kunnen ons zeer wel met deze verdeeling vereenigen. Zeker is het, dat daardoor voor den beoefenaar der scheepsbouwkunde de weg aangegeven is, om het nut van aangebragte deelen aan den aard van het verband te toetsen. Wat nu de inhoud van het werk aangaat, zoo bevielen ons de 2de, 3de en 10de hoofdstukken het meest, de behandeling is goed en doeltreffend; de overige hoofdstukken bevatten uit den aard van het werk meer algemeen gekende zaken. Onder het lezen en het vergelijken van den tekst met de platen kwam ons het volgende voor:

Op bl. 26 en 27 wordt van *bomschepen* melding gemaakt; wij hadden daar liever een ander woord voor gebezigd gezien, daar *bomschepen* eene eigenaardige soort van koopvaardij- of visschers - vaartuigen zijn.

Bl. 42 geeft de omschrijving van schroefbouten, zonder melding te maken van het nuttige om den kop der bout in dat geval te wijzigen; de rozebouten worden zeldzaam gebruikt, zoo als dezelve op plaat I worden voorgesteld. Verder komt het ons voor, dat kopbouten en rozebouten bij elkander behooren.

Niet alle ijzeren neuten worden hol gegoten, bl. 43.

Het komt ons voor, dat in fig. 28 het hart niet *in*, maar *buiten* het hout geteekend is.

Het voorbeeld van een standvink, bl. 60, in fig. 47 voorgesteld, vonden wij minder gepast gekozen, ten minste de geheele toestel levert geenen of slechts zeer weinigen waarborg tegen het aftrekken van den balk van het vlak.

Wij hadden de later voorgestelde wijze van zamenstelling der achterslempbouten wel wat uitvoeriger behandeld willen zien, en daarbij tevens de Engelsche wijze van zamenstelling, van den constructeur LANG, gehoopt te vinden.

Over het inhout sprekende, wordt te veel de wijze van bouwen op de lands werven op den voorgrond geplaatst, zonder over het verschil, dat daarin bestaat op particuliere werven, te spreken. Zoo hebben b. v. de koopvaardijschepen hoogst zelden bijvrangen. Bij de behandeling der kluisplaten hecht men te veel aan breede kluisplaten; waarschijnlijk zijn deze bij onze voorvaderen zoo ingevoerd als een gevolg van de toenmalige inrigting der kluizen. Wij zouden niet breede op lucht staande kluisplaten verkiezen.

De barghouten beschrijvende, zoo wordt van geene koopvaardijschepen melding gemaakt.

Op bl. 117 leest men: op de koebrug der linieschepen, waar men *eenen* waterloopsklos bezigt; dit zal moeten zijn: *geenen.*

Dat men door de dunne einden van lijf en tak van ijzeren knieën knaapspijkers slaat, was voor ons nieuw; zeker is het zeldzaam. Het bouten der ijzeren knieën verdiende vooral, wat de nebbouten aangaat, eene meer breedvoerige behandeling; wij mogen wel wat meer op onze mededingers in het vak van scheepsbouw letten, zonder juist slaafsche navolgers te zijn. De beschrijving van het galjoen en der roerpennen is ook weder uitsluitend, zoo als dezelve bij oorlogschepen gevonden worden. Wij zouden de patrijspoorten met koperen kokers voorzien, en liefst geen dun hout bezigen; de Engelsche luchtkokers verdienden wel eenige melding.

Over het algemeen genomen is het werk te veel voor den Ingenieur van de Marine en te weinig voor den particulieren scheepsbouwmeester geschreven; wij voor ons vermeenen, dat het groote nut van zulke boeken, als het onderhavige, bij den burgerlijken scheepsbouw moet gezocht worden. Had de Schrijver dit meer op het oog gehad, dan ware het artikel verbindingsklossen en waterloopsklossen welligt anders behandeld geworden, en aangegeven, dat, bij het gebruik der staande ijzeren knieën onder de dekbalken bij koopvaardijschepen, de liggende houten knieën zeer dikwijls gebezigd worden.

De aanmerkingen, die wij ons veroorloofd hebben, dragen geenszins de strekking, om de waarde van het geheel aan te randen: ingenomen met de behandeling, wilden wij het boek niet vlugtig doorloopen, en hadden na de lezing het genoegen te kunnen zeggen, dat wij thans een in het Hollandsch

geschreven werk bezitten, dat beter is dan de nieuwste Fransche en Engelsche werken van dien aard, b. v. die van MAZAUDIER en TINGHAM.

Wij wenschen voor het belang van scheepvaart en handel het werk in veler handen te zien; deze wensch zal echter evenmin, als de bijval, waarmede de Schrijver zich ten opzigte van zijn vroeger uitgegeven werk gevleid had, spoedig verwezentlijkt worden. Eerst moeten de grondslagen, om zulke werken met vrucht te gebruiken, gelegd worden, en daar hapert het bij velen aan. Wij mogen echter niet wanhopen om ook daarin vooruitgang te zien; het genot van nuttig geweest te zijn zal door den Schrijver bij teugen gesmaakt worden. De uitvoering van het werk doet de Uitgeefster eer aan: zoowel aan tekst als platen is veel zorg besteed, en de prijs is, de platen in aanmerking genomen, niet hoog.

Tafereel van het Heelal. 1ste Deel. De Sterrekunde in haren geheelen omvang. Door J. J. VON LITTROW. *Naar de derde Hoogduitsche uitgave bewerkt door* G. A. MONDEYKER, *Onderwijzer in de Wis- en Zeevaartkunde, te Amsterdam. Eerste gedeelte. Te Amsterdam, bij* Gebr. Diederichs. 1844. *In roijaal* 8*vo.* 199 *bl.* *f* 12 - 85 *compleet.*

De ruime aftrek, die aan de Nederduitsche vertaling van SOMMERS *Tafereel van het Heelal* is te beurt gevallen, heeft eenen nieuwen druk van dat belangrijke werk noodig gemaakt. Het verheugt ons, daarin een bewijs aan te treffen, dat, te midden van zoovele nietsbeduidende lectuur van den dag, een werk van wetenschappelijke waarde, ook al is het uitvoerig en kostbaar, door onze landgenooten begeerd en op prijs gesteld wordt. Het werk van den Hoogleeraar SOMMER noemt zich niet ten onregte eene bevattelijke en onderhoudende beschrijving van het uitspansel en den aardbol; deszelfs *populariteit* is geene oppervlakkigheid; het vereenigt wetenschappelijke grondigheid met eene hoogst duidelijke en onderhoudende voordragt. Is dit waar van het werk in het algemeen, het geldt bijzonder ook van het *eerste* Deel, zijnde eene beschrijving van het wereldstelsel, of *populaire* sterrekunde. Bij den herdruk zal men nu dit gedeelte van SOMMER's arbeid vervangen door eene vertaling van het werk

van den *Weener* Hoogleeraar LITTROW, eenen der beroemdste sterrekundigen van onzen tijd: *die Wunder des Himmels.* Wij hebben deze overzetting alzoo in twee opzigten te beoordeelen, op zich zelve, en in betrekking tot het geheele werk.

Niemand, die het uitstekende werk van LITTROW kent, zal betwijfelen, of het de eer eener Nederduitsche vertaling verdiene. In geheel *Europa* is het met welverdiende toejuiching ontvangen, en heeft het den roem verworven van eene grondige, duidelijke, ten volle op de tegenwoordige hoogte der wetenschap staande behandeling van de sterrekunde, in zooverre die voor het beschaafde publiek, en alzoo voor uitgebreider kring, dan dien der opzettelijke beoefenaars van de *astronomie*, voorgesteld kan worden. De vertaling van dit werk van eenen der beroemdste beoefenaars van de schoonste aller menschelijke wetenschappen is alzoo eene ware verrijking onzer letterkunde, en verdient van deze zijde alle goedkeuring en aanmoediging.

Maar het eerste Deel van SOMMER's werk door die vertaling te vervangen, daarover meent Ref. minder gunstig te moeten oordeelen. Het is op zich zelf voor de bezitters der vroegere uitgave van eenig werk reeds onaangenaam, wanneer het bij eene volgende eigenlijk een geheel ander werk wordt, en men ontgaat daarmede moeijelijk den schijn van *speculatie* op de beurs der koopers. Niet, dat wij zouden begeeren, in eenen tweeden druk nooit meer dan eenvoudigen herdruk te vinden; integendeel, men doet wel, het is zelfs pligtmatig, de veranderingen en wijzigingen niet voorbij te zien, die door latere ontdekkingen zijn noodig geworden. Maar dit is iets anders, dan eene hoofdafdeeling des werks in een geheel ander geschrift van eenen anderen Schrijver te doen bestaan. Daardoor wordt men bijna gedwongen, zich bij de eerste uitgave ook de tweede aan te schaffen, vooral, wanneer, zoo als nu, die uitgave in eenen geheel anderen uiterlijken vorm wordt gegeven. Wij zien ook niet, waarom het noodig of nuttig ware, LITTROW's werk in plaats van dat van SOMMER te geven. Het laatste is, in verband tot het geheel, allezins voldoende, en kon gemakkelijk, ten gevolge van eenige weinige latere ontdekkingen, bijzonder ten opzigte van de *planeten* en *kometen*, hier en daar zijn verbeterd en bijgewerkt. Ook staat het, en in uitvoerigheid, en in bewerking, en in ondersteldé kennis bij den

lezer, tot de volgende gedeelten in een, nu gedeeltelijk verbroken verband; want het werk van LITTROW is veel uitvoeriger, zelfs, naar het ons dunkt, te uitvoerig in betrekking tot het geheel, en het gaat ook dieper, dan geschikt is voor die lezers, voor welke het geheele werk bestemd is, gelijk onder anderen uit de behandeling van het *aard-magnetismus* in het 2de Deel kan blijken.

Dit gedeelte behelst eene der *vier* afdeelingen van het oorspronkelijke werk. Het geven van een nader verslag moeten wij uitstellen tot het ontvangen van het vervolg, want de vertaling is geschied naar de tweede uitgave van hetzelve, die ons niet bekend is, maar waarin, naar wij elders lazen, het een en ander volgens latere waarnemingen moet veranderd zijn. Daarom moeten wij ons tot nog toe met deze aankondiging vergenoegen, alleen zeggende, dat de vertaling zeer goed is, en de uitvoering, wanneer men met het zoogenoemde *roijaal octavo* formaat en den druk in twee kolommen genoegen neemt, zuiver en net. — Nader verslag van het geheele werk wachte men na de ontvangst van het vervolg.

Nederlandsch Archief voor Kerkelijke Geschiedenis. Door N. C. KIST *en* H. J. ROYAARDS, *Hoogleeraren te Leiden en te Utrecht. IIIde Deel.* (*Ook onder den titel: Archief voor Kerkelijke Geschiedenis, inzonderheid voor Nederland enz. XIVde Deel.*) *Te Leiden, bij* S. en J. Luchtmans. 1843. *In gr. 8vo. X en* 568 *blz. f* 6 - 40.

Dat wij met het boekwerk, welks titel wij hier hebben afgeschreven, zeer zijn ingenomen, is den lezer der *Vaderlandsche Letteroefeningen* bij de aankondiging van de beide eerste deelen des Nederlandschen Archiefs gebleken; en de inhoud van het 3de deel, dat wij bij die vroegere aankondiging ook reeds voor een gedeelte hebben doen kennen en thans nog wat uitvoeriger willen vermelden, is waarlijk niet zeer geschikt om ons van die ingenomenheid terug te brengen. Men vindt trouwens in hetzelve belangrijke stukken onder al de vier rubrieken, in welke het Archief tot dus ver gescheiden is, en sommige dier opstellen zijn meer dan belangrijk. Met voorbijgang van hetgeen waarover, als in

verband staande met Bijdragen in de beide eerste deelen, reeds gesproken is, zullen wij den rijken inhoud thans kortelijk doen kennen.

Onder de rubriek van *algemeene Kerkgeschiedenis*, waarmede het boekdeel geopend wordt, vinden wij allereerst, blz. 1—112, eene Verhandeling van den Leidschen Hoogleeraar N. C. KIST, getiteld: *De Pausin* JOANNA, (*eene aanwijzing dat het onderzoek harer geschiedenis nog niet gesloten is*) met eene afbeelding. Zij levert eene proeve van historische kritiek, eenen Hoogleeraar waardig; en wekt de overtuiging, dat, in weerwil van de letter- en tijdrekenkundige verminkingen, aan welke de Pausgezinden zich ten deze hebben schuldig gemaakt, de overlevering aangaande JOANNA, wat de hoofdzaak betreft, *op historische waarheid steunt. De Katholiek*, die deze verhandeling reeds had aangevallen eer zij nog het licht zag, heeft na hare uitgave, van September 1843, bl. 230, berigt, er kennis van te hebben genomen, en tevens den Professor op zijne voorlezing eene nalezing beloofd, naar welke wij inderdaad zeer verlangen, dewijl *de Katholiek* er den tijd toe heeft genomen en ons dus het regt gegeven, om iets zeer voortreffelijks van hem te verwachten. Geeft hij nu evenwel het beloofde niet, dan zullen wij dit voor eene belijdenis van onvermogen mogen houden, en voor eene toestemming der resultaten door den Hoogleeraar KIST verkregen.

Op deze verhandeling volgt, blz. 113—172, een lezenswaardig opstel van den bekwamen en ijverigen Goesschen Leeraar en Theol. Doct. E. B. SWALUE: *Het Hospitaal te Cues en deszelfs stichter*. Met twee afbeeldingen. Het staat in verband met 's mans verhandeling over den Kardinaal N. V. CUSA in het IXde deel van het vroegere Archief, en doet ons deze weldadige inrigting, zoo als zij was en is, genoegzaam kennen.

Behalve deze meer uitgebreide stukken vinden wij onder deze zelfde rubriek nog een paar kleinere bijdragen van Prof. KIST, t. w., blz. 193 en 194, een bewijs, dat THOMAS A KEMPIS werkelijk de Schrijver is geweest van het werk *de imitatione Christi;* en, blz. 287 en 288, een *Schimpdicht op* LUTHER, zijnde vermoedelijk een fragment van een *epithalamium* op zijn huwelijk, door eenen Pausgezinde.

Voor de *Kerkgeschiedenis van Nederland* bevat dit deel niet minder dan elf bijdragen, allen hare plaatsen ten volle

waardig, sommigen van zeer belangrijken inhoud. De Heer G. VAN ENST KONING heeft in zijne mededeeling, blz. 173—179, *de ongebondene levenswijze der Geestelijkheid in het midden der XVde Eeuw door echte bewijzen gestaafd*; en de Hoogl. KIST heeft er, blz. 289—304, *nog iets over de ongebondene levenswijze der Geestelijkheid in de XVde en XVIde Eeuw*, bijgevoegd. Gezamentlijk bewijzen zij al weder »de noodzakelijkheid van die Hervorming der Kerk, naar welke de Christenheid sints lang, ook in ons vaderland, met vurig verlangen uitzag." — De waardige en werkzame Middelburgsche Predikant Dr. J. BORSIUS heeft, blz. 195—264, de *onuitgegevene akten der Vergadering van eenige Gereformeerde Predikanten, uit de onderscheidene Gewesten der Vereenigde Nederlanden, in 1616 te Amsterdam zamengekomen, met toelichtende aanmerkingen* medegedeeld, en hiermede eene belangrijke bijdrage geleverd tot de Kerkgeschiedenis in dat treurige tijdvak. — De Goudasche Leeraar en Theol. Doct. H. A. C. VORSTMAN deelde aan den Hoogl. KIST het afschrift mede van eenige stukken, welke hij in het stedelijk archief te *Bergen op Zoom* had aangetroffen, die nu hier, blz. 265—282, worden opgenomen als eene *Bijdrage tot de Hervormingsgeschiedenis der stad Bergen op Zoom*, waarover door de Heeren YPEY en DERMOUT slechts weinig te boek was gesteld; en Mr. L. P. C. VAN DEN BERGH zond der Redactie eene lijst van *de Reliquien der Collegiale Kerk van St. Steven te Nijmegen*, volgens de acten van het Kapittel dier kerk, berustende in de stedelijke archiven op het Raadhuis te *Nijmegen*, welke hier, blz. 283—288, is afgedrukt.

Blz. 289—304 geeft KIST weder een bijvoegsel tot zijne verhandeling over BLOCCIUS; en daarna volgt, blz. 305—384, *de Staats-Kerkorde van* WILLEM I, *Prins van Oranje in* 1583, uit een Handschrift medegedeeld en historisch bewerkt door H. J. ROYAARDS. De Utrechtsche Hoogleeraar levert hiermede op zijne beurt eene allergewigtigste bijdrage tot de geschiedenis der Nederlandsche Kerkordeningen, die in zoo innig verband staan met de geschiedenis der kerk zelve. *Eerst* herinnert hij de geschiedenis van dit ontwerp van Kerkorde, door vermelding van de aanleiding daartoe, van deszelfs lotgevallen en verband tot dat van 1591; *daarna* deelt hij de Kerkorde zelve mede, vergeleken met het daarop gegronde concept van 1591; en *eindelijk* nog eene en andere

aanmerking hiertoe betrekkelijk, vooral in vergelijking met vroegere en latere ontwerpen. — Bij het laatste gedeelte hadden wij iets meer verlangd. Wij vinden namelijk wel eene vergelijking met de Middelburgsche Kerkorde van 1581, en ook eene met de Hollandsche Staats-Kerkorde van 1591, doch wij vinden er geene met de Zeeuwsche Kerkorde van 1591, welke, naar Refs. meening, hier almede eene plaats verdiend zou hebben. Hoezeer door classikale gedeputeerden ontworpen en door de Synode overzien en veranderd, onderging die Kerkorde toch almede eene revisie van de zijde der Staten, die haar hier en daar wijzigden, en zij leverde alzoo eene politiek-kerkelijke kerkorde, ja wel gegrond op die van 1581, doch op sommige hoofdpunten toch ook weer meer overeenkomende met de Staats-Kerkorde van 1583, dan met de Synodale van *1586*. Want ook zij ging uit van het staatsbeginsel, dat aan de regering een voornaam aandeel toekent aan de benoeming van Predikanten, Ouderlingen en Diakenen; ook zij stelde vast, dat de ban of afsnijding niet dan met medewerking van de regering zou worden uitgeoefend; ook zij bepaalde, dat de Diakenen de armen zouden bedeelen *sonder onderscheyt van Religie* enz. enz. Een ambtseed, zooals het ontwerp van 1583 voorschreef, kent de Zeeuwsche Kerkorde wel niet; maar de Predikanten, Ouderlingen en Diakenen moesten echter in *Zeeland* ook bij eede belooven »der Magistraet houw, trouw en gehoorsaem »te wesen en sich in alles te dragen, als een goet en trouw »onderdaen en Minister des goddelicken woorts der Gerefor»meerde Religie schuldig is ende behoort te doen." — De Zeeuwsche Kerkorde van 1591 houdt alzoo het midden tusschen die van 1581 en 1583. De kerkelijken hadden wijselijk op sommige punten toegegeven, en dien ten gevolge op anderen weder hunnen wensch verkregen. Had men in *Holland* niet van beide zijden te sterk op sommige dingen gehecht, wellligt ware ook aldaar in 1591 reeds eene algemeene kerkorde ingevoerd. Dat ook de acht gecommitteerde Hollandsche Predikanten in 1591 tot toegevendheid neigden, blijkt uit hetgeen de Hoogl., blz. 377, opmerkt; waarbij ZHG. evenwel ontgaan schijnt, dat Ds. G. DE ROY door ziekte verhinderd is geworden aan de werkzaamheden deel te nemen, zoodat de politieken in de bijeenkomsten van zelf de meerderheid hadden. — Blz. 310 en 325, zal het jaartal 1611 wel moeten zijn 1617. Blz. 329 staat 'COMPETUS VOOR'

CORNPUTUS. De voornaam van PUPPIUS, blz. 330, was, meenen wij, GUILIELMUS en niet HENRICUS. — De Hoogl. beschouwe deze geringe aanmerkingen als bewijzen van de belangstelling, met welke Ref. zijne mededeelingen gelezen heeft, want alleen met dit doel heeft hij ze aangestipt.

Prof. KIST geeft naderhand nog eenige kleine bijdragen tot de Nederlandsche kerkgeschiedenis, t. w., blz. 411—416, een' brief van PONTIAAN VAN HATTEM over *het prediken op beroep*, die den veroordeelden man eere doet; blz. 417—421, *iets over maaltijden bij gelegenheid der Intrede of het Afscheid nemen van Predikanten*; en eindelijk, blz. 422, het spreekwoord: *Hij is een Dordtenaar, hij heeft van den os gegeten.*

Het kleine stuk van dezelfde hand, *over den Nederlandschen oorsprong der zoogenaamde Zwingliaansche Avondmaalsleer*, blz. 385—402, dat wij reeds bij de aankondiging van het IIde deel vermeld hebben, is het eenige, hetwelk hier voorkomt onder de rubriek: *geschiedenis der Christelijke leer.*

Ook de laatste rubriek: *kerkelijk regt*, bevat slechts ééne bijdrage, maar eene bijdrage, die de waarde van meer dan één boekdeel heeft. Zij heeft het eenvoudig opschrift: *ondersoek naar het vorstelijk regt van Placet*, door N. C. KIST, en beslaat de ruimte van blz. 423—568. Na een woord ter inleiding geeft KIST eerst een geschiedkundig overzigt van den oorsprong en de toepassing van genoemd vorstelijk regt; en deelt vervolgens mede de gevolgtrekkingen en opmerkingen, tot welke de geschiedenis, die leermeesteres des levens, ook van het burgerlijke en maatschappelijke, ons van zelve aanleiding geeft. Wie ooren heeft om te hooren, die opene ze hier; want het geheele stuk is even gewigtig voor den Staatsdienaar als voor den Godsdienstleeraar. Leze elk, zonder onderscheid van religie of stand, leze elk, die het vaderland lief heeft, wat de Muze der Geschiedenis onzen KIST heeft in de pen gegeven, en doe hij er voordeel mede bij zijne behartiging der vaderlandsche belangen. Hetgeen KIST schreef is een woord op zijn' tijd; een woord, dat ieder als het ware uit zijnen eigenen mond moet opvangen; een woord, dat wij ten minste niet verminken willen door de hoofdtrekken er van mede te deelen. Wij danken er den Hoogleeraar voor met bede tot den Vader der lichten: moge dit goede zaad menigen wel bereiden akker vinden!

De Kwelder-kwestie (questie?) nader toegelicht, of Betoog, dat de Kwelderlanden en Aanwassen, langs onze Wadden gelegen, niet zijn de (het?) eigendom van den Staat, maar der tegenwoordige partikuliere bezitters, en niet vallen onder het bereik van Art. 538 *van den Cod. Civ., of onder dat van het daarop gebouwde Keizerlijke Decreet van den* 11 *Jan.* 1811. *Voorgedragen in de vergadering van het Groninger Genootschap: Pro excolendo jure patrio, op den* 30 *Mei* 1843, *en later hier en daar bijgewerkt en met aanteekeningen vermeerderd, door Dr.* R. WESTERHOFF, *Lid des Genootschaps. Met eene Wadkaart. Te Groningen, bij* C. M. van Bolhuis Hoitsema. 1844. *In gr. 8vo. XII en* 154 *bl. f* 2-80.

In het voorjaar van 1843, kort vóór dat de zaak van het Domeinbestuur, als opeischer van kwelderland en aanwas, tegen Mejufvrouw de Weduwe en Erven van wijlen den Heer J. K. DE COCK, voor de Arrondissementsregtbank te *Appingadam*, bepleit is geworden, werd de Schrijver door den Advocaat en den Procureur der gedaagden verzocht, zijn gevoelen te willen opgeven nopens de vraag: of onze noordelijke langs de *Wadden* gelegene kwelderlanden in het algemeen, en die van de gedaagden in het bijzonder, wel gerekend kunnen en mogen worden AAN ZEE te liggen?

Bij eene korte, door kaarten toegelichte Memorie, voldeed de Schrijver aan dit verzoek; doch kort daarna, en wel reeds in den aanvang van Mei, ontving hij van den Secretaris van het Groninger Genootschap: *Pro excolendo jure patrio*, kennisgeving, dat zijne leesbeurt bij gemeld Genootschap inviel 30 Mei eerstkomende. Nu begreep hij best te doen, met gezegde Memorie uit te breiden, nader te bewerken, en alzoo gewijzigd in 't Genootschap voor te dragen. Had nu het Domeinbestuur berust in zijne veroordeeling door de Regtbank te *Appingadam*, Dr. WESTERHOFF zou zijne verhandeling niet in het licht hebben gegeven; maar (gelukkig, in het belang der wetenschap, schoon verdrietig voor de kwelderbezitters) het Domeinbestuur kwam in hooger beroep; en nu besloot de Schrijver tot de uitgaaf van zijn geleerd en weldoorwrocht opstel, over welks verschijning wij ons hartelijk verheugen.

Men weet, uit het *Weekblad van het Regt* van 16 Mei 1844, N°. 495, dat het Domeinbestuur eveneens geappelleerd heeft van een vonnis der Arrondissementsregtbank te *Winschoten*, geslagen 30 Junij 1841, maar ook *die* opvordering van ruim 5000 bunders kwelderland, slijk en water, aan den *Dollard* gelegen, zich andermaal heeft zien ontzeggen en de stad *Groningen* in den eigendom er op heeft zien handhaven, bij Arrest van het Prov. Geregtshof van *Groningen*, geslagen 30 Junij 1844. Men mag dus hopen, dat het Domeinbestuur zal genezen zijn van zijne zucht, om sedert eeuwen herwaarts door de oeverbezitters zich toegeëigende en nog voortdurend door hen zich toegeëigend wordende kwelders en aanwassen, (schoon NAPOLEON zelf het regt der oevereigenaars erkende en zijn decreet van 1811 op zulke gronden niet toepaste) ten behoeve van het Rijk niet *terug*, maar letterlijk *af te eischen*: want nooit hebben de bedoelde kwelderlanden en schorren, hetzij regtens, hetzij feitelijk, den Staat of het Domein toebehoord.

Dit nu vindt men door den Schrijver, wat den oorsprong der kweldergronden aangaat, gedeeltelijk met verzaking van zijn vroeger geuit gevoelen, wel wat scherp, maar toch duidelijk en krachtig betoogd.

Volgens hem is het eigenlijke zeestrand eerst dáár, waar de wadden eindigen aan den noordkant van Schiermonnikoog en Borkum. Al wat tusschen die eilanden en den bedijkten grond der Provinciën *Friesland* en *Groningen* ligt is verdronken oud alluviaal terrein, en derhalve *land*, hetwelk, ten gevolge van het doorbreken van de duinketen wel bij hoog water door de zee overstroomd wordt, maar toch altijd een deel uitmaakt der Provinciën, waar het zich vóór bevindt. Dat overstroomde, van rivieren en kreken doorsnedene land zijn de *Wadden*, (welk woord, volgens BILDERDIJK, *Gesch. des Vad.* I. 51, *lage landen* beteekent), en hetgeen van die gronden langzamerhand weder voor bepoldering vatbaar wordt is het kweller- of kwelderland. Dat kweller- of kwelderland is geen opwas uit zee, maar bezinksel der rivieren, hetwelk aan de oeverlanden zich vastzet, en waar dus het regt van aanwas, aanspoeling of *alluvie* op toepasselijk is. Altijd zijn de oevereigenaars in het bezit van dat regt geweest. Bij decreet van 6 Junij 1811, had Keizer NAPOLEON, op verzoek van de Heeren S. BRUINS *c. s.*, de indijking, waartoe zij bij besluit van Koning LODEWIJK van 1 Mei 1810 waren geautoriseerd, van de kwelderlanden of

gronden voorwaarts de polders achter *Usquert*, *Warfum*, *den Andel* enz. op nieuw vergund, met verklaring, *dat de dispositiën van het decreet van* 11 *Januarij* 1811 *op gezegde kwelderlanden niet zouden toepasselijk zijn*. Daar al de kweldergronden, om *dezelfde* redenen als de bij dat *decreet* vermelde, bijzonder eigendom waren, heeft de Fransche Regering de eigenaren en beklemde meijers, hetzij ze gereclameerd hadden of niet, *in het rustige bezit gelaten*, hetwelk zij en hunne voorgangers sedert onheugelijke tijden hadden uitgeoefend; en eerst het Nederlandsche Bestuur, onder het Ministerie van den Heer GOGHAUSEN, is op den inval gekomen, alle kweldergronden als eigendom van den Staat op te vorderen, en allen aanwas, voor het vervolg, aan de oevereigenaars te betwisten. Echter is het regt der kwelderbezitters niet alleen afhankelijk van de aard- en oudheidkundige nasporingen, met voor hen zoo gelukkig gevolg door den Schrijver gedaan. Neen! hoeveel waarde die onderzoekingen voor de wetenschap hebben, al had de Schrijver (hetgeen ons echter onmogelijk voorkomt) in de hoofdzaak *gedwaald*; dan zou het *onheugelijk* bezit, door particulieren ten titel van eigenaren, en dat nog *ter goede trouw*, reeds genoeg zijn, om het Domeinbestuur in elken aanval het onderspit te doen delven. Intusschen gaat er verbazend veel geld aan Proceskosten verloren, waar de Staat in verwezen wordt, en in plaats dat de schatkist door dergelijke, ieder tegen de borst stuitende regtsgedingen zou worden verrijkt, wordt zij er nog verder door uitgeput. Daarom zal men wel voorzigtiger zijn in het vervolg. Dat zij zoo!

Tijdschrift voor algemeene Munt- en Penningkunde, uitgegeven door P. O. VAN DER CHIJS. *IIden Deels 3de Stuk. Te Leiden, bij* S. en J. Luchtmans. 1843. *In gr. 8vo. Van bl.* 669—956.

Recensent verheugt zich, dat, niettegenstaande de weinige aanmoediging, dit Tijdschrift echter bij voortduring in het licht verschijnt; en daar hij met genoegen ziet, dat sedert eenige jaren de penningkunde in ons vaderland meer en meer hare beoefenaren vindt, zoo wenschte hij ook gaarne dit Tijdschrift in handen van meerdere liefhebbers en verzame-

laars. Aangenaam zal het hem dus zijn, wanneer ook deze aankondiging medewerkt om het debiet te vermeerderen; opdat daardoor en Schrijver en Uitgever belooning vinden voor hunne moeite.

In de eerste plaats treffen wij hier het vervolg aan van de beredeneerde naamlijst der gedenk- en legpenningen, munten enz., welke gevonden worden in VAN LOON's werk, en wel het tweede gedeelte des IIden D. Vooraf echter gaat eene opgave der prijzen, waarvoor de penningen uit het eerste gedeelte van het IIde D. op de verkooping der Heeren J. KLEYNENBERG en GEELHAND verkocht zijn. In onze aankondigingen van de vorige stukken hebben wij het nut van dezen arbeid aangetoond en den Heer VAN ORDEN onzen opregten dank gebragt: wij doen dit dan ook voor dit gedeelte zijner taak, met den wensch, dat hij, bij het klimmen zijner jaren en andere gewigtige bezigheden, gezondheid en tijd moge blijven behouden, om zijnen, voor elken penningliefhebber, zoo belangrijken arbeid voort te zetten.

Vele wetenswaardige mededeelingen, de vaderlandsche penningen betreffende, komen hier voor. Op grove feilen hebben wij niet gestooten: VAN LOON, II D., bl. 362, N°. 2 is, dunkt ons, een legpenning. Bl. 695 wordt aangehaald de *Konst- en Letterbode* van 1837, moet zijn 1836. Bl. 696, sprekende van de gedenkpenningen en graftombe van JOHAN MAURITS van *Nassau*, had de Schrijver kunnen opgeven, dat van genoemde tombe, te *Berg* en *Daal* bij *Kleef* opgerigt, eene fraaije afbeelding wordt gevonden in de *Kleefsche en Zuidhollandsche* Arcadia van CLAAS BRUIN, tegenover bl. 34. Bl. 750, reg. 4, staat PLUS ULTRA, moet zijn: PLUS OULTRE. Met verlangen zien wij ook de beloofde biographische berigten omtrent eenige medailleurs te gemoet. Wij maken den Heer VAN ORDEN opmerkzaam op het werk van den Heer IMMERZEEL, de *Levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche Kunstschilders*, *Beeldhouwers*, *Graveurs* en *Bouwmeesters*, waarin uitmuntende artikels, zoowel over vroegere als latere stempelsnijders, te vinden zijn.

De beschrijving en afbeelding van den gedenkpenning op het overlijden van den kunstschilder GOVERT FLINK, benevens het naauwkeurige levensberigt van hem door den Heer J. H. VAN DER NOORDAA, te *Dordrecht*, zal voorzeker iederen lezer welkom zijn.

Uit het door den Redacteur medegedeelde berigt omtrent G. RATHGEBER's werk, getiteld: *Niederländische Münzen und Medaillen des Herzoglichen Museums zu* GOTHA blijkt, dat ook elders de vaderlandsche penningen op prijs worden gesteld, maar dat men nog in vele kabinetten die orde van rangschikking mist, welke het koninklijke kabinet te *'s Hage*, ook van dien kant, voor vreemdelingen belangrijk maakt.

De drie volgende stukken van den Heer J. F. G. MEIJER, te *'s Hage*, zijn mede zeer lezenswaardig. Het eerste is een berigt over STÜRMER's Muntboek en de daarin voorkomende *'s Heerenbergsche* en *Batenburgsche* munten. Het werk van STÜRMER, in 1583 uitgekomen, is hoogstzeldzaam en zeker aan weinigen bekend. Het bevat over de genoemde munten zeer uitvoerige berigten. Het tweede behelst een berigt omtrent een zeldzaam muntje, ten betooge, dat *Nijmegen* gemunt heeft volgens het verdrag der *Westphaalsche* en *Nederrijnsche* kreitsen. Het derde stuk bevat een berigt aangaande een' zeldzamen *Nederlandschen* daalder van GEERTRUIDA VAN BRONCKHORST; ook voor deze mededeeling zeggen wij den Heer MEIJER dank.

Minder belangrijk komt ons voor het algemeen overzigt der penning- en muntverkoopingen in *Nederland* van 1839—1842, door G. VAN ORDEN *C. z.*, ruim 80 bladzijden beslaande, hetwelk den prijs van het Tijdschrift aanmerkelijk verhoogt, (eene reden welligt, waarom vele liefhebbers het niet aanschaffen); aan weinigen welkom is, en dat zeer goed achterwege had kunnen blijven, daar men in de laatste jaren gezien heeft, hoe weinig men dergelijke opgaven, bij verkoopingen, tot maatstaf nemen kan.

Verder volgen de wetenschappelijke berigten. Deze afdeeling bevat wederom een' schat van nuttige zaken. Over *Nederland* vinden wij weinig, misschien treffen wij iets meer in een volgend stuk aan. Het stuk omtrent de penningplaat van den schilder ANTHONIJ VAN BLOCKLANT, voorkomende in de verzameling van den Heer P. F. VAN DER WALLEN, te *Kralingen*, als ook de beschrijving van een' onuitgegeven penning op het sneuvelen van den Luitenant Admiraal KORTENAAR is der mededeeling waardig.

Omtrent de zinspreuk van VAN BLOCKLANT: *niet sonder rede*, op zijnen gedenkpenning geplaatst, kunnen wij niets anders zeggen: de uitlegging derzelve komt ons echter min-

der aannemelijk voor. Wie weet welke, bijna nietsbeduidende omstandigheid aanleiding heeft gegeven, dat VAN BDOGKLANT zich deze zinspreuk koos. Men denke slechts aan de zinspreuk van onzen COORNHERT: *verkiezen doet verliezen*.

En hiermede eindigen wij onze aankondiging. Bij ruim debiet van het Tijdschrift wenschen wij, dat het blijve medewerken tot meerdere beoefening eener wetenschap, die tot de grondige kennis der geschiedenis zulke belangrijke hulpmiddelen en bronnen oplevert, en die, nimmer uitgeput, aan velen, zelfs in den huiselijken kring, nut en genoegen aanbrengt.

Over de spelling van de bastaardwoorden in 't Nederduitsch, door H. *Te Amsterdam, bij* Nayler en C°. 1843. *In gr. 8vo. VIII en* 150 *bl. f* 1-50.

Dit boekje is nameloos uitgekomen. Sedert eenigen tijd heeft men intusschen den naam van den Schrijver, indien wij ons niet bedriegen, genoemd. Zoo Rec. in diens plaats ware geweest, hij had voorzeker gezorgd, dat men elkander zijnen naam zelfs niet influisterde. Hij zou den roem van een goed taalgeleerde hebben opgeofferd aan de vrees, dat weldenkende, bezadigde en ernstige lieden bij het hooren van dien naam de uitdrukking van hunne afkeuring niet zouden kunnen weêrhouden en zich ongaarne zouden inlaten met iemand, die door den toon van zijn schrijven had bewezen, zoo weinig te gevoelen, wat tot den beschaafden en welvoegelijken toon behoort, en hoe zaken van zuiver wetenschappelijken en letterkundigen aard behooren behandeld te worden. Wij weten, dat BILDERDIJK in het vak der taalstudie het voorbeeld heeft gegeven van zulk eenen schrijftrant, die beneden de waardigheid des persoons en der zaak is; maar zoo ooit eenig voorbeeld verre is van navolging te verdienen, het is dat van BILDERDIJK, ten aanzien van personen en zaken, tegen welke hij zich, te regt of te onregt is hier vrij onverschillig, meent te moeten verklaren. Wat wij intusschen bij den grooten man als eene beklagelijke afdwaling van den geest betreurden, wat wij bij hem door omstandigheden;

door ligehamelijke gesteldheid, en wat dies meer zij, verontschuldigden, schoon wij het nooit konden goedkeuren of regtvaardigen, dat wekt onze onvoorwaardelijke afkeuring, dat wekt een gevoel van minachting en afkeer bij ons op, wanneer wij het elders aantreffen, waar de onvergelijkelijke grootheid der verdiensten in andere opzigten niet als tot toegeeflijkheid met de menschelijke zwakheid en gebrekkigheid dringt. Er heerscht bij vele van onze tegenwoordige schrijvers en dichters eene hoogmoedigheid en eigenwaan, die meent alleen de wijsheid in pacht te hebben, een geest van onbeschoftheid, die vergeet, dat bescheidenheid het eerste kenmerk der waarachtige verdienste is, een zucht, om op iedereen uit de hoogte neder te zien, een jagtmaken op den naam van aardigheid, dat er niet naar vraagt of aardigheid te pas of te onpas, tijdig of ontijdig is, eene vrijpostigheid in wijze van uitdrukken en schrijven, die zich niet bekommert over het welvoegelijke en betamelijke, en die begrijpt, dat alles haar is geoorloofd. Wie afkeerig is van dien hoogen en meesterachtigen toon, wie meent, dat wetenschappelijke zaken ook in wetenschappelijken vorm moeten behandeld worden, wie zich wacht, om op spottenden, schimpenden, vernederenden of verachtenden toon te spreken over verdienstelijke en achtenswaardige mannen, al kan men zich met hun gevoelen niet vereenigen, die heet in de sierlijke taal van zekere soort van lieden een Jan Salie, die staat volgens hen niet op de hoogte van zijnen tijd, en dien zouden zij gaarne een plaatsje in een of ander oudmannenhuis aanwijzen. Wij gunnen de heeren hunne meerderheid en meesterachtigheid; wij benijden hun de gave niet, om alzoo te schrijven en te spreken. Wij zullen voortgaan het daarvoor te houden, dat bekwaamheid met bescheidenheid kan en moet gepaard zijn, dat er kracht en leven in de letterkunde kan gevonden worden zonder hoogen toon, blufferigheid, spot en schimp, en dat humaniteit een eerste vereischte is, dat van den beschaafden en welopgevoeden letterkundige mag verwacht worden. Tot deze aanmerkingen geeft de toon van het boek des Heeren M. ons aanleiding, en wij zullen dien verder laten, voor hetgeen hij is, om een woord te spreken over de zaken, die in hetzelve worden behandeld.

De spelling der bastaardwoorden is voorzeker een onderwerp, dat eene opmerksame en opzettelijke beschouwing verdiende. Zoo er ergens ongelijkmatigheid bestaat, dan is

het hier, en eene proeve om hier vaste regels te geven, is prijselijk, ook al kan men zich in vele opzigten met haar niet vereenigen. Het boekje getuigt van grondige kennis onzer taal en bevat veel belangrijks, hetzij onmiddellijk, het zij zijdelings met het hoofdonderwerp in verband staande. Wij kunnen het in al zijne bijzonderheden niet volgen, maar moeten ons tot eenige enkele punten bepalen. Wij vinden hier algemeene regelen voor de spelling der bastaardwoorden opgegeven en vervolgens (en hieraan is een groot deel van dit boekje gewijd,) eene toepassing van den hoofdregel door de aanwijzing, door welke letters en teekens de klanken der oorspronkelijke woorden, van welke onze bastaardwoorden zijn ontleend, in onze taal kunnen worden uitgedrukt. De algemeene regelen zijn deze: 1. Alle woorden, die uit vreemde talen in de onze worden overgenomen, moeten volgens de uitspraak, die men er ten onzent aan geeft, (hetzij dat die meer of minder van de oorspronkelijke afwijkt) in zoodanige deelen gescheiden worden, als wij in het Nederduitsche alfabeth terugvinden, en bij het weder zamenstellen, bij het schrijven dezer woorden, heeft men slechts in zooverre hunne primitieve gedaante indachtig te zijn, als dit met onze Hollandsche uitspraak bestaanbaar is. 2. Vreemde woorden, van welken aard ook, die niet met onze Nederduitsche letterteekens af te beelden zijn, of wel, die men, om redenen, in hunne primitieve gesteldheid wil behouden, schrijft men als in de oorspronkelijke taal, doch voor het gemak van den lezer worden ze dan wel *onderschrapt* of in druk met *cursief* gezet. 3. De goede smaak verbiedt ons, ook waar uitspraak en afkomst dit toe mogten laten, een woord zoodanig te schrijven, dat het een al te zonderling voorkomen hebbe. Kan men zich met deze regelen vereenigen, dan komt het nog slechts op de toepassing van den eersten aan, namelijk op de bepaling, door welke letterteekens de klanken der vreemde woorden bij ons zullen worden uitgedrukt. Wij zouden intusschen meenen, dat daartegen nog al wat ware in te brengen. Men moet, dunkt ons, groot onderscheid maken tusschen twee soorten van bastaardwoorden, tusschen dezulken namelijk, die door vorm, klank, uitgang, langdurig en algemeen aangenomen gebruik geheel opgehouden hebben hunnen vreemden oorsprong te verraden en als zoodanig met de oorspronkelijke woorden der taal gelijk regt en gelijken rang hebben verkre-

gen, en tusschen die, welke door vorm, klank, grondwoord enz. zich oogenblikkelijk als vreemdelingen doen kennen, en ook bij de meest Hollandsche spelling nooit ofte nimmer als Hollandsche woorden zullen kunnen worden aangenomen. *Kaas* moge van *caseus*, *kaap* van *cabo* enz. afstammen, het zijn woorden door eeuwenoud gebruik als Hollandsch geijkt, door vorm en klank en uitgang geenen vreemden oorsprong verradende, en dus als Hollandsche woorden te schrijven en te beschouwen. Men kan over het verkrijgen van dat burgerregt gemakkelijk eenige aardigheden verkoopen, de zaak blijft niet te min waar. Neemt daarentegen andere bastaardwoorden, *inconsequent*, *douarière*, zij zullen het burgerregt als Hollandsche woorden nimmer verwerven, al schrijft gij ze honderdmaal *inkonsequent* of *inkonsekwent* en *doariaere*. Wat zal men nu? Zal men *per fas et nefas* deze woorden toch een Nederduitsch voorkomen geven? Waartoe? Enkel, omdat het mogelijk is, ze met Nederduitsche klankteekens uit te drukken, schoon ze er geen zier meer Nederduitsch om worden? Omdat men moet schrijven zoo als men spreekt? Omdat men zich gelijk moet blijven? Wij kunnen er niet anders in zien, dan eene dwaze poging, om eenen schijn van Hollandsch te geven aan datgene, wat het niet is en niet worden zal. Daarenboven, wat beteekent die eerste regel, wanneer men, volgens den tweeden, om redenen de woorden in hunne primitieve gesteldheid willende houden, ze als in de oorspronkelijke taal mag schrijven? Als ik dan nu meen, die redenen overal te vinden bij de tweede door mij aangeduide soort van bastaardwoorden? Als *mijn* goede smaak mij zegt, dat ze anders een al te zonderling voorkomen hebben? Zal de Heer M. dan het regt hebben, om tegen mij en anderen te zeggen: »Uw smaak deugt niet; de mijne alleen is goed en zuiver." Rec. zou bijv. meenen, dat er in dit boek vele voorbeelden zijn te vinden, waarvan hij zou beweren, dat de goede smaak de verhollandschte spelling geheel verbood; ja, van sommigen aarzelt hij niet te erkennen, dat hij bij den eersten opslag niet wist, wat de aldus gespelde woorden beteekenden. Hij nam er de proef van bij zijne huisgenooten, en het bleek hem, dat zij meermalen verlegen waren met de zonderling gevormde woorden, en dat ook hier de al te ongewone spelling alligt tot lagch- en spotlust verleidde. *Konkoers*, *konsoole*, *kreion*, *entrei*, *Eduwaart*, *viniët*,

reverbèère, *barsiaere*, *voliaere*, *giliotine*, *konsinië*, *sinist limment* enz. enz. zijn, onzes inziens, geene voorbeelden, die tot aanneming van des Schrijvers theorie uitlokken of voor zijnen goeden smaak getuigen. Evenmin kunnen wij ons vereenigen met de wijze, waarop hij sommige vreemde klanken overbrengt. De Fransche *l-mouillée* in *lie* of *lië* te veranderen, komt ons minder verkieslijk voor, dan het gewone *lje*, dat in de uitspraak gehoord wordt, zooals men bijv. zal gevoelen in *portefeulië*, *patroelië*, woorden al wederom, waarin wij noode de oorspronkelijke schrijfwijze zouden opgeven. Waarom *qu* bij het systeem van den Heer M. niet in *kw* mag veranderd worden, vatten wij niet, ondanks zijne betuiging, dat hij in de *quelende qu* iets anders hoort, dan in de *kwakende kw*; wij ook in *kwelen* iets anders, dan in *kwaken*, het natuurlijke gevolg van de onderscheidene klinkletter, die na de *kw* komt. Zonderling voor 't minst is de redenering bl. 106: »Om ten einde te geraken, zij hier gezegd, dat ik geen *apokryf*-*apokrief*, geen *Scyth*-*Scieth*, noch al die anderen met de *y*, als met *ie*, kan uitspreken, zoolang *nymf* en *cymbel* geen *niemf* en *ciembel* mogen luiden." Dus verlangt hij de oude *ye* op nieuw aan te nemen en te schrijven *Scyeth*, *apokryef* enz. Waarlijk, eene gegronde reden, en eerlang zullen wij ook eene onderscheidene spelling dienen in te voeren voor woorden als *top* en *bot*, voor de beide *e* in *sterren* enz. enz. om dezelfde geldige reden, dat ze niet eveneens mogen luiden. Met de *i* is dit door den Schrijver (en anderen) reeds gevonden, als hij *historiesch*, *praktiesch* schrijft, opdat wij zouden weten, dat wij in die laatste syllabe de *i* niet als in *visch* hebben uit te spreken. Ook zonder die aanwijzing wisten wij dat, maar wij meenden, dat er toch ook nog een onderscheid bestond tusschen de tweede *i* in *historisch* en de *ie* bijv. in *Grieksch*; voor deze *nuance* was ons geen letterteeken bekend, maar wij zouden groote zwarigheid maken, om haar door de *ie* aan te duiden. Het getal onzer letterteekenen zou oneindig veel grooter moeten zijn, dan het is, indien wij alle schakeringen zigtbaar wilden uitdrukken. Het geschreven schrift is hulpmiddel, surrogaat, geen volkomene plaatsvervanger van het gesprokene woord.

Na het geheele boekje aandachtig gelezen te hebben, komt het Rec. voor, dat het over het algemeen strekken zal, om de verklaring van den Heer VAN DER KEMP in zijn iets over

de spelling van vreemde woorden, hier aangehaald, gereeder te doen aannemen, dat »vreemde woorden, die bij ons nog geen burgerrecht verkregen hebben, slechts in hun einduitgang vernederduitscht moeten worden, maar voor het overige in hunnen oorspronkelijken vreemden vorm gelaten."' Wat de heer M. ook van het onbestemde der uitdrukking moge zeggen, wij verbeelden ons, dat bij eene onderscheiding, als die wij boven hebben gemaakt, de bepaling zoo heel moeijelijk niet zal vallen, en dat er althans niet meer ongelijkmatigheid zal behoeven te bestaan, dan bij het aannemen van de regelen, door den Heer M. zelven vastgesteld. Wij verbeelden ons, dat wij, zoo doende, onze taal zullen kunnen bewaren voor de verbastering, die het Hoogduitsch ondergaat en ondergaan heeft, dat langzamerhand eene taal wordt, moeijelijk of onmogelijk te verstaan voor hem, die geen Latijn en Grieksch kent, waaruit men de woorden slechts heeft te nemen, ze met Duitsche letters te schrijven, en zietdaar ze in de taal opgenomen. Wij zijn niet tegen het gebruiken der bastaardwoorden en erkennen, dat zij in menige soort van stijl losheid en natuurlijkheid kunnen helpen bevorderen, maar wij wenschen, het aan onze taal vreemde ook als vreemd te blijven beschouwen, en de deur niet open te zetten, waardoor het ongemerkt binnensluipe en genaturaliseerd worde. Ons komt het om al het gezegde voor, dat het systeem van den Heer M. niet behoort te worden aangenomen.

Wij hebben bijna enkel over het hoofdonderwerp van dit boek gesproken. Ter gelegenheid van het behandelde punt komen vele dingen ter sprake, die van goede studie en kennis onzer taal getuigen. Ook al vereenigen wij ons met de hoofdzaak niet, erkennen wij gaarne de bekwaamheid en verdiensten des Schrijvers. Doch tot die bijzondere punten konden wij hier niet afdalen. Ons doel was het alleen, om onze gedachten over het groote punt des onderzoeks mede te deelen, en gaarne zullen wij deze voor betere opgeven.

CHARLES TYRRELL. *Bijdrage tot de kennis van het menschelijke hart.* *Door* G. P. R. JAMES. *II Deelen. Te Amsterdam, bij* Weytingh en van der Haart. 1844. *In gr. 8vo.* 789 *bl. f.* 4-50.

Het had Rec., die den oorspronkelijken roman kende, reeds lang verwonderd, dat men, bij de vele werken van JAMES, welke men in vertalingen aan ons publiek aanbood, ook dit verhaal niet in onze taal overbragt. JAMES is een zeer vruchtbaar schrijver, maar voegt bij die vruchtbaarheid eene groote degelijkheid. Zijne romans zijn als in twee klassen verdeeld, waarvan de eerste en talrijkste geschiedkundige onderwerpen behandelt, de tweede het geschiedkundige niet of slechts zijdelings bezigt en zich vrij in het gebied der verdichting beweegt. Tot deze laatste soort behoort CHARLES TYRRELL, een verhaal, hetwelk wij noode onder de beste voortbrengselen van de pen des Engelschen Schrijvers rekenen. Het heeft hier en daar, wat ook MORLEY ERNSTEIN, naar ons oordeel, ontsierde, eene gezwollenheid van stijl, die gekunsteld is en daardoor de bedoelde uitwerking mist, en die men, zonderling genoeg, in de geschiedkundige romans van JAMES doorgaans minder aantreft. TYRRELL intusschen is er veel meer vrij van, dan ERNSTEIN. De Hollandsche Vertaler heeft, vrij smakeloos, bij den titel de woorden gevoegd: *bijdrage tot de kennis van het menschelijke hart.* Zeker wordt hier het menschelijke hart in deszelfs onderscheidene werking dikwijls treffend voorgesteld; de karakters zijn uitmuntend geteekend, maar op den titel van eenen roman luiden deze woorden vrij zonderling. Wij zouden intusschen met onbepaalde goedkeuring over dit boek spreken, ware de vertaling vloeijender, en de correctie zuiverder. Doch in dit opzigt is deze roman eene schande voor de pers, van waar hij is uitgegaan. Wij behooren niet tot dezulken, die angstig naar eene drukfout zoeken, zelve weten wij bij ondervinding te goed, hoe moeijelijk het is, zich voor dezelve te wachten; doch wanneer men zoodanig alle achting voor het publiek uit het oog verliest, dat het bijna zou kunnen schijnen, dat men hier en daar de onverbeterde proefbladen maar heeft afgedrukt, dan verdient zulk eene handelwijze tentoongesteld te worden. Het boek is schier onleesbaar door het talloos tal van druk- of liever taalfouten. Wij willen tot een staaltje het eerste deel maar eens opslaan, en teekenen van een paar bladzijden de fouten aan, waarbij wij nog met stilzwijgen het gebrek van behoorlijke interpunctie zullen voorbijgaan; bl. 70, reg. 1, *de* — TEWEEGGEBRAGTTEN *indruk was*, r. 5, *besloot*, ALLE *uiterlijken schijn aan te nemen*, r. 17, *moeite deed* DEZELVE

[den naam] *te herhalen;* bl. 128, r. 5, *over* IEDERE *kinderpaal*, r. 8, *zoo moet hij* DE *weg overdenken*, WELKE *hij*, r. 12, *begeeren in* EENE *veranderden toestand*, r. 15, *met* EENE ZEKERE *geest*, *door* WELKE ZIJNE *uitdrukkelijke wensch.* Voegt men daar nu bij, dat comma's en andere teekens hier in het honderd zijn rond geworpen, zoodat zeer dikwijls de zin onleesbaar wordt, en dat de vertaling stroef en slecht is, dan heeft men alle reden om zich te beklagen, dat een waarlijk fraai boek door Vertaler en Uitgever zoo jammerlijk is verknoeid.

Geheel anders is het geval met eenen anderen roman van denzelfden Schrijver met den titel:

ARABELLA STUART. *Roman, der Engelsche Geschiedenis ontleend. Door* G. P. R. JAMES. *Uit het Engelsch door* G. H. NAGEL. *II Deelen. Te Amsterdam, bij* M. H. Binger. 1844. *In gr. 8vo.* 701 *bl. f* 7-20.

Gelijk alles, wat door BINGER wordt uitgegeven, doorgaans door een goed en keurig uiterlijke zich aanbeveelt, zoo is dit ook het geval met de beide hier aangkondigde boekdeelen, wier druk en letter en vertaling verre uitmunten boven die van CHARLES TYRRELL. De roman zelf beweegt zich geheel op geschiedkundigen bodem. De geschiedenis van de beminnelijke, maar ongelukkige ARABELLA STUART leverde eene bij uitstek gelukkige stoffe op voor den bekwamen Schrijver; en schoon het den lezer bedroeft, dat hij weet, dat het einde rampspoedig moet zijn voor de heldin des verhaals, met groote belangstelling volgt hij toch den Schrijver op de verschillende tooneelen, waarop hij ons verplaatst. De karakters zoowel van de hoofdpersonen, als van de andere, hetzij geschiedkundige, hetzij verdichte personaadjes, zijn goed en fraai geteekend, en wij durven ruimschoots dit verhaal (een' eigenlijken roman kunnen wij het schier niet noemen bij de geheel historische waarheid van het hoofdonderwerp) aan alle beminnaars eener dergelijke lectuur aanbevelen. Wij durven den Uitgever voor zijne betoonde zorg aan de uitgave de gewenschte belooning voorspellen en een ruim debiet.

De Schipbreuk, of de Atlantische Stoompakket. Een romantisch Verhaal. Naar het Engelsch van Kapt. MAR-

- RYAT. *II Deelen. Nieuwediep, bij* C. Bakker Bz. 1844. *In gr. 8vo.* 790 *bl. f* 7-80.

Bij het lezen van dezen roman heeft Rec. zich niet kunnen overtuigen, dat hij in de daad een produkt van MARRYAT's pen voor zich had. Sedert men opgehouden heeft, om het ongeoorloofd te achten, den naam van bekende Schrijvers te stelen en dien voor zijne werken te plaatsen, wordt men ligt huiverig, om titels te gelooven. Rec., aan wien ook in het oorspronkelijke geen dergelijke roman van MARRYAT bekend is, ofschoon hem zeker de aankondiging daarvan in de Engelsche tijdschriften had kunnen ontgaan, meent in den stijl en den trant van het verhaal grond te vinden, om te twijfelen, of wel in de daad de beroemde zeekapitein de schrijver is. Hij mist er in, wat hij in andere werken van deze hand meent te hebben gevonden. Bij de opeenstapeling van avonturen en lotwisselingen, die ongetwijfeld levendigheid aan het verhaal moeten geven, heeft de voorstelling toch zekere matheid; de Schrijver komt niet voort, is te breed, waar kortheid van beschrijving den gang van het geheel moet bevorderen. Dat is MARRYAT's zwak niet. Hij is in dit opzigt der natuur getrouw, en die getrouwheid aan de natuur in teekening, schildering van karakters, voorstelling van gebeurtenissen, ontbreekt hier, onzes inziens, wel eens.

Met dat al, hetzij MARRYAT de schrijver is of niet, het boek heeft veel onderhoudends. Het eerste deel vooral beviel ons; het tweede, ook reeds het laatste gedeelte van het eerste, is veel minder. Die lange verhalen van den opstand op het schip en van den strijd tusschen de muitelingen en de passagiers is veel te gerekt, en de verdere avontuurlijke lotgevallen stapelen zich zoo zeer opeen, dat het verhaal als kunstwerk er stellig door verliest, terwijl het abrupte einde onvoldaan laat. Het beste gedeelte van het boek is zeker dat, wat de reis op het stoomschip vooraf gaat. Dat zal ook den lezer van zelf uitlokken om voort te gaan, en wij willen hem de lezing ook niet afraden.

De vertaling is goed, en de uitvoering zeer netjes. Onder de menigte van middelmatige romans kan deze mede zijne plaats bekleeden; maar er zijn er nog wel van MARRYAT onvertaald, die misschien niet minder avontuurlijk, maar zeker boeijender geschreven zijn. Wij hebben hier het oog

op zijnen *Perceval Keene*, die, zoo ver wij weten, bij ons nog weinig bekend is.

Gedachten, Spreuken en Levensregelen. Te Dordrecht, bij H. Lagerwey. 1844. *In kl. 8vo.* 69 *bl. f* : - 30.

Hoewel er geene behoefte bestaat aan dergelijke verzamelingen, daar in den laatsten tijd nog al werkjes van dien aard zijn in het licht verschenen, zoo kunnen wij toch niet anders dan deze *Gedachten, Spreuken en Levensregelen* aanprijzen. Zij kunnen opleiden tot edele gezindheden en den weg aanwijzen tot waar levensgenot. — Onder N°. 201 zegt de Verzamelaar: »Wij allen jagen het geluk na, doch dwalen slechts in de wegen." Wel nu, met deze gedachten voor den geest, met deze spreuken in het hart, met deze levensregelen op ons pad zullen wij, verlicht door de zon van Gods woord, zeker niet afdwalen van den weg van zedelijkheid en deugd.

De Eed, of misdaad en wroeging. Een oorspronkelijke Roman; door J. DE VRIES. *Te Amsterdam, bij* J. M. E. Meijer. 1844. *In gr. 8vo.* 264 *bl. f* 2 - 60.

Een der tallooze romans, die eigenlijk zeer weinig om het lijf hebben, en op welke de verzekering van den Schrijver, dat er niets in gevonden wordt, dat tegen de goede zeden strijdt, eigenlijk slechts eene zeer schrale aanbeveling is, of beter nog een bewijs, dat er anders niets van te zeggen valt, gelijk er ook standen in de maatschappij zijn, bij welke de verzekering, omtrent iemand gegeven, dat hij »een braaf man" is, op de keper beschouwd, het bewijs inhoudt, dat er anders niets bijzonders van hem gezegd kan worden.

Ximenes. — Alba. — Orsini. — Drie Novellen uit Spanje; door A. L. G. TOUSSAINT. *II Deelen. Te Amsterdam, bij* P. N. van Kampen. 1844. *In gr. 8vo.* 634 *bl. f* 6 - 60.

Deze verhalen, vroeger in den *Gids* geplaatst, nu afzonderlijk herdrukt, te beoordeelen, zou eenigermate onvoegzaam zijn. De bekwame Schrijfster heeft intusschen aan

velen eene aangename dienst bewezen, met hun deze nieuwere proeven van haar fijn gevoel, hare levendige verbeelding en welversneden pen in een aangenamer kleed ter lezing aan te bieden, dan eenige opvolgende nommers van een maandwerk. De Uitgever heeft voor eenen netten druk zorg gedragen. En hij heeft ons toch maar half voldaan. Voor zulke, door eene vrouw geschrevene, lectuur van smaak, die wel in de eerste plaats voor het schoone geslacht bestemd is, zou, dachten wij, een ander formaat, dan het deftige *groot-octavo*, beter passen. Indien Ref. er raad in hadde kunnen geven, zou hij eenen netten druk in drie klein 8vo deeltjes hebben aangeprezen, één met de beide eerste verhalen, het laatste, verreweg het uitvoerigste, in de twee andere. Maar men schijnt het bij ons den *Engelschen* en *Franschen* nog niet te hebben afgezien, het formaat der boeken eenigzins naar den inhoud te schikken; en dit is de eenige aanmerking, die wij op de *uitvoering* — van welke in onze aankondiging alleen sprake is — dezer fraai geschrevene verhalen hebben.

Alfred, of Avonturen van een' jongen Franschman. Naar het Engelsch van GEORGE W. M. REYNOLDS. *Te Amsterdam, bij* J. C. van Kesteren. 1844. *In gr. 8vo.* 336 *bl.* *f* 3-:

Zoover wij weten, is de Schrijver van dezen Roman nog niet aan onze landgenooten bekend. Hij heeft weder zijne eigene manier, ofschoon het ook hier is: de afkomst van den held der geschiedenis ligt ook voor hemzelven in het duister; dit wordt hem na verschillende lotwisselingen en ontmoetingen opgehelderd, en hij bekomt het schoone en rijke meisje zijner eerste en getrouwe liefde tot vrouw, waarmede de geschiedenis uit is. Het schijnt, dat dit *thema* tot in het oneindige kan gevarieerd worden. Bij wijze van voorverhaal wordt de lezer in *Engeland* verplaatst, waardoor hij met eenen eenigzins geoefenden neus al zeer spoedig gewaar wordt, hoe met *Alfred's* afkomst de vork in den steel zit. Hij komt ook in het *Bagno*, waaruit hij ontvlugt. Die over deze bewaarplaatsen van schurken en gaauwdieven nu nog iets naders wil lezen, kan hier te regt raken. Voorts is de Roman niet slechter, maar ook niet beter, dan duizend anderen, die dagelijks worden aangeboden, om voor een oogenblik den leeshonger te stillen van een publiek, dat al zeer weinig om handen moet hebben, om ook maar half te kunnen bijhouden, wat »ter verpoozing van ernstiger bezigheid" bij dozijnen uitkomt. — Er is alzoo weder een nieuwe Engelsche vogel losgelaten, en wie weet hoe spoedig de verdere Romans van REYNOLDS eene geheele plank beslaan?

BOEKBESCHOUWING.

Wereldvergoding, of het Pantheïsme in deze dagen. Eene Proeve. Te Amersfoort, bij W. J. van Bommel van Vloten. 1844. *In gr. 8vo. XIII, 247 bl. f* 2-60.

Het is eene bekende daadzaak voor allen, die met de geschiedenis der Christelijke kerk gemeenzaam zijn, dat, sedert de Hervorming in de XVIde eeuw, de wijsbegeerte en de godgeleerdheid eenen wederkeerigen invloed op elkander uitgeoefend hebben. De Hervorming zelve verbrak de kluisters van de leer des gezags, om die van het vrije onderzoek der H. Schrift, als regel des geloofs, in de plaats te stellen. BACO DE VERULAM en DESCARTES slaakten de boeijen, waarin de scholastiek der middeleeuwen de wijsbegeerte geklonken had, en verhieven haar tot den rang eener onafhankelijke wetenschap, die weldra het oppergezag in het rijk der kennis zoude verkrijgen, waarvan zij thans geen' afstand kan doen, zonder dat het menschdom op den weg der ontwikkeling zoude achteruitgaan. De wijsbegeerte werkte, naarmate haar gezag wies, des te krachtiger op de godgeleerdheid, vooral in *Duitschland*, sedert KANT, hetgeen tot op onze dagen onder FICHTE, SCHELLING, HEGEL en zijne school voortduurde; zelfs zoodanig, dat de godgeleerde stelsels de kleur van het algemeen heerschende sijstema der philosophie aannamen. Doch velen onder de godgeleerden waren geenszins met dit overwegend gezag tevreden, en betoonden zich alles behalve gezind om zich daaraan vreedzaam te onderwerpen. Zij ijverden rusteloos om het gezag hunner theologische sijstema's tegen dat der wijsbegeerte in het algemeen te verdedigen. Voorstanders van het *status quo*, te midden van den vooruitgang der wetenschappen, conservativen, verloren onder het meertal der vrijzinnigen, zouden zij gaarne den toestand van drie eeuwen vroeger willen terugroepen, of ten

minste op dien van eenige jaren geleden willen blijven stilstaan. Zij schijnen niet te bemerken, dat zij tegen den breeden stroom der ontwikkeling oproeijen, en omdat zij den rug naar het doel van het streven des menschdoms hebben toegekeerd, zien zij niet, dat zij, niettegenstaande al hunne soms wanhopige pogingen, in deszelfs onophoudelijke en onwederstaanbare vaart worden medegesleept. Even als de Roomschcatholieke geestelijkheid, door eene *orde* ondersteund, van wie men zegt, dat het doel de middelen heiligt, krijg voert tegen de beschaving en verlichting der 19de eeuw, en hare vaan niet in *Italië*, *Spanje* of *Portugal* opsteekt, maar, gedachtig aan het gezegde van den Pontischen Koning MITHRIDATES, dat men de *Romeinen* te *Rome* alleen kan overwinnen, zulks thans met stoutheid heeft gewaagd in *Frankrijk* te doen, dat zich sedert lang beroemd heeft het middelpunt der Europesche beschaving en verlichting te zijn; even zoo rigten de Protestantsche godgeleerden hunne oogen naar *Duitschland*, het is van dien kant, dat zij hunnen vijand zien opdagen, hiervoor hunne ambtsbroeders niet alleen, maar zelfs de onwetenschappelijke menigte te waarschuwen, achten zij van hunnen duren pligt, hun strijd is echter meer defensief, dan die van het Catholicismus in *Frankrijk*, dat met eene sluwe driestheid, eensklaps, op een geschikt tijdstip eene beslissende offensieve houding aangenomen heeft, en zijne tegenpartij, die der wetenschap, der verlichting en van het door de wet geordend vrij onderwijs, door onverdiende beschuldigingen en smaadredenen en door zekere bijnamen bij het volk zoekt zwart te maken. Het zoude echter wel eens kunnen gebeuren, dat die stoute aanval op het vijandelijk grondgebied het Catholicismus duur te staan kwam, even als NAPOLEON de veldtogt van 1812, waarop de gedenkwaardige terugtogt volgde.

Sedert de herleving eener onafhankelijke wijsbegeerte door DESCARTES, heeft het den bestrijderen daarvan niet aan zekere algemeene benamingen ontbroken, waarmede zij poogden hare beoefenaars te beschuldigen en bij de onwetenschappelijke menigte in eenen kwaden reuk te

brengen. De epithetons van Deïsten, Naturalisten en Atheïsten waren in de 17de en 18de eeuw zeer gemeenzaam, om hiermede al degenen aan te duiden, die maar eenigzins door hun vrij en onafhankelijk onderzoek van de toenmaals heerschende geloofs- en wetenschappelijke sijstema's verschilden; soms waren deze namen juist toegepast, doch ook veeltijds, bevooroordeeld en zonder juiste kennis van zaken, aan diepdenkende mannen en aan leerstelsels gegeven, die verre boven het bereik stonden van hen, die met zoo veel zelfgenoegzaamheid hierover een verwerpend oordeel uitspraken. Thans is er een andere naam in zwang gekomen, waarvoor men meent een ieder te moeten waarschuwen, en waar zoowel Roomschcatholicke als Protestantsche geestelijken den mond vol van hebben, als zij meenen strijd te moeten voeren tegen de wijsgeerige strekking van onzen tijd; dit is het Pantheïsmus, een woord, waaraan men nog al verschillende uitleggingen kan geven, en dat hierom zeer geschikt is voor het doel, om sommige gevoelens als gevaarlijk voor geloof en goede zeden te doen voorkomen, te meer, daar het publiek, naarmate het dit woord in het geheel niet begrijpt, hieraan de ergste denkbeelden kan hechten.

De Catholieke geestelijkheid beschuldigt thans de Universiteit en de wijsbegeerte van *Frankrijk* van Pantheïsmus. De Roomsche priester MARET gaf voor eenige jaren een *Essai sur le Panthéisme* uit, waarin hij tracht te betoogen, dat in meest alle wijsgeerige schriften van onze eeuw het Pantheïsmus meer of minder opentlijk zich vertoont; hij riekt het overal, en is het niet alleen in de Duitsche wijsbegeerte, maar ook in de schriften van JOUFFROI, VICTOR COUSIN en zijne leerlingen op het spoor gekomen. Van de Protestantsche zijde heeft het sedert bijna eene halve eeuw in *Duitschland* niet aan schrijvers ontbroken, die de leerstellingen van FICHTE, SCHELLING en HEGEL van Pantheïsmus beschuldigden. In ons vaderland, waar zoo weinig aan de wijsbegeerte gedaan wordt, hoorde men bijna nooit dit woord uitspreken, het was alleen bij eenige weinige beoefenaars der wijsgeerige studiën bekend; doch

eindelijk is er bij ons ook een werkje verschenen, ten titel voerende: *Wereldvergoding, of het Pantheïsme in deze dagen.* Wij gelooven, dat velen zich van dezen titel geen rekenschap kunnen geven, en hierdoor geheel afgeschrikt zijn geworden om het te lezen, en het is hierom, dat wij het niet ondienstig achten, om, eer wij tot de nadere beschouwing van dit werkje overgaan, iets omtrent het Pantheïsmus zelf in het midden te brengen, te meer, omdat daardoor reeds zoude kunnen blijken, of dit woord en wereldvergoding wel gelijksoortige denkbeelden uitdrukken.

Het is echter voor hen, die met de ontwikkeling der wijsgeerige denkbeelden in onzen tijd eenigzins bekend zijn, eene uitgemaakte zaak, dat het Pantheïsmus nu eene levensvraag in de philosophie geworden is, en dat meestal de strekking van de bespiegeling in deze wetenschap eene Pantheïstische rigting heeft genomen. Zoo men de geschiedenis der wijsbegeerte in verband met die van den menschelijken geest nagaat, zal men bevinden, dat het Pantheïsmus zoo oud is als de beschaving van het menschelijk geslacht, toen dit de hoogte bereikte om over den oorsprong der dingen te kunnen nadenken. De rede streefde van den beginne af aan naar *eenheid*, zij poogde al vroeg de *veel-* en *alheid* der zinnelijke dingen in de eenheid van het oneindige goddelijke wezen op te lossen; hetgeen ook het woord Pantheïsmus volkomen uitdrukt, want woordelijk vertaald wil het *Algodheid* beteekenen. Men vindt het Pantheïsmus reeds in de leer der *Veda's* van het oude *Indië:* BRAHMA, VISCHNOU en SIVA zijn slechts verschillende manifestatiën van den oneindigen God, *in* wien en *uit* wien alles is, en *tot* wien alles terugkeert. Het Dualismus der *Zend-Avesta* tracht zich weder tot dit Pantheïsmus te verheffen; want ORMUSD en AHRIMAN zijn aan de *Zerua-akerene*, of den onbegrensden tijd, ondergeschikt, en hieruit ontsproten. Toen de *Grieken* zich met wijsgeerige bespiegelingen begonnen bezig te houden, was de éénheid van beginsel het doel van hun onderzoek. De Iönische school zocht naar het hoofdbeginsel of den oorsprong der zigtbare natuur. De Pythagoristen hielden

het er voor, dat de *monas* of de éénheid, het bestaan aan de *duas* of de veelheid had gegeven. XENOPHANES', PARMENIDES en de andere Eleaten zochten alles in de eenheid, de veelheid was voor hen slechts schijn. Bij HERACLITUS was de veelheid, of de zinnenwereld, in eene nimmer stilstaande vervloeijing. Voor PLATO was het volmaakte, waaruit de idéën voortvloeiden, alleen het ware *zijn* deelachtig; al het zinnelijke was aan het *niet zijn*, als een voorbijgaand onvolmaakt verschijnsel, onderworpen. De Alexandrijnsche Nieuwplatonisten zochten en vonden het *absolute* in de eenheid. PLOTINUS trachtte tot de inwendige aanschouwing van dit absolute te geraken. De nieuwere wijsgeeren, zoo als DESCARTES, streefden naar eene meer redelijke kennis van het absolute, dat den grond van alles uitmaakt. SPINOZA meende het in de *zelfstandigheid*, als eeuwig oneindig in denking en uitgebreidheid, te vinden. De oneindige *monas* van LEIBNITZ is niet anders dan het absolute, dat het aanzijn aan de eindige *monaden* geeft. SCHELLING's leer van de *absolute identiteit* heeft veel overeenkomst met die van PLOTINUS. HEGEL's *absolut Idee*, dat in de menschheid door denken tot zelfbewustheid komt, is ook weder deze eenheid, waarnaar de bespiegelende wijsbegeerte altijd gezocht heeft. Het Pantheïsmus kan, volgens hetgeen wij hierover uit de geschiedenis der wijsbegeerte aanvoerden, voornamelijk twee vormen aannemen. 1°. Als Cosmologisch Pantheïsmus is het de vergoding der algemeene zelfstandigheid, die, volgens SPINOZA, oneindige eigenschappen (*attributen*) en wijzigingen (*modificatiën*) bezit, welke dus alle krachten in zich bevat en de geschiktheid heeft om alle gedaanten te vertoonen. Deze zelfstandigheid is eeuwig en alles omvattend, van het verhevenste verstand tot de onbewerktuigde stof, waaruit volgens noodzakelijke wetten onophoudelijk alle voorwerpen zich ontwikkelen, die beurtelings uit de algemeene zelfstandigheid ontspringen en in dezelve terugzinken. Zij is dus oneindig, en derhalve God. De zigtbare vormen bestaan slechts tijdelijk en voorbijgaande, terwijl de algemeene zelfstandigheid alléén het

ware zijn bezit. De menschelijke geest is hier geen eigenlijk individueel wezen, maar slechts eene wijziging der zelfstandigheid, in betrekking tot deszelfs hoofdeigenschap der denking beschouwd. 2°. Als psychologisch of rede-Pantheïsmus, voortvloeijende uit de onwederstaanbare neiging van de menschelijke bespiegeling om de tegenstelling der zigtbare en onzinnelijke wereld op te heffen en alles aan één beginsel toe te schrijven. Sommige wijsgeeren hebben dit beginsel in het *denken* gezocht. Volgens hun gevoelen moet men den oorsprong van al het bestaande in het zuivere denken stellen, dat zich als het oneindige bewustzijn, het absolute, in een woord als God, in hun stelsel ontwikkelt. Al wat bestaat is de uiting van dit denken, zoowel de zinnelijke dingen als de redelijke wezens, die voorbijgaande openbaringen zijn van het oneindige *zelfbewustzijn* en als zoodanig als één (*ident*) met hetzelve te beschouwen. De wereld en de redelijke wezens zijn hier niet slechts verschijnselen der algemeene zelfstandigheid, maar zij bestaan wezentlijk in het absolute, of liever zij maken het absolute uit in de verschillende trapsgewijze ontwikkeling van deszelfs daarzijn.

Het Pantheïsmus is dus eerder eene wereldverloochening, dan wel eene wereldvergoding; het ziet het oneindige wezen *overal* en in *alles;* aan de wereld en hetgeen er in is schrijft het slechts een schijnbestaan toe. Het is geene grove vergoding der algemeene stof (*materie*), die zich door blinde krachten, volgens de wetten der noodzakelijkheid, van eeuwigheid heeft ontwikkeld, zoo als in het *Système de la Nature.* Het moge het menschelijk genie, dat zich in de Godsdienst, de kunst, de wetenschap en den Staat openbaart, als eene afspiegeling van het goddelijk zelfbewustzijn aanzien, het ziet hierin geenszins eene volmaakte verwezentlijking van het absolut Goddelijke zelf, aan hetwelk men eerdienst en aanbidding zoude verschuldigd zijn. Het is gemeenlijk een gebrek van hen, die meenen iets te moeten bestrijden, de zaak verkeerd of ten minste van de slechtste zijde voor te stellen, ten einde hunne taak

gemakkelijker te maken; door te veel te willen bewijzen, bewijzen zij niets.

Om het Pantheïsmus te wederleggen, moet men zich op deszelfs standpunt plaatsen, en het in zijnen aard wijsgeerig trachten te doorgronden, maar geenszins zich vergenoegen met de schadelijke gevolgtrekkingen daarvan op eene breede wijze uit te meten, en deszelfs aanhangers te beschuldigen als vijanden te zijn van Godsdienst en Christendom; de wetenschap der bespiegeling wint geenszins met zulk eene polemiek, die nergens anders toe dient, dan om het onwijsgeerig publiek valsche denkbeelden in te boezemen omtrent leerstellingen, die verre buiten den kring van zijne kennis en belangstelling liggen. Het is hier de plaats niet om ons met de wederlegging van het Pantheïsmus breedvoerig in te laten; maar omdat het vraagstuk thans eene meer algemeene bekendheid begint te verkrijgen, zullen wij onze algemeene beschouwing met eenige vergelijkende en kritische opmerkingen omtrent het Pantheïsmus, en het Theïsmus, dat aan hetzelve tegenovergesteld is, besluiten.

Omdat het Pantheïsmus slechts één beginsel aanneemt, is het noodwendig éénzijdig, en het tracht het Dualismus te verbreken, dat den menschelijken geest als een beperkt wezen natuurlijk aankleeft. Het onderscheid tusschen het *ik* en *niet ik*, tusschen het zelfbewustzijn, de wereld en God, wordt door hetzelve anders opgevat dan bij het Theïsmus, dat op het dualisme, in de menschelijke rede voorhanden, gegrond is. Uit dit laatste standpunt kunnen aan het Pantheïsmus vragen gedaan worden, die daarvoor moeijelijk op te lossen zijn. Eene wijsbegeerte, die van het individueel zelfbewustzijn tot de buitenwereld, en vandaar tot de eerste oorzaak van beide opklimt, heeft het regt om te stellen, dat hier het beginsel van de individualiteit eigenlijk niet bestaat, en dat de zedelijke vrijheid, die op het gevoel van goed en kwaad gegrond is, geheel voor de wet der ontwikkeling van het min tot het meer volmaakte is geweken. Zij mag van het Pantheïsmus eene duidelijke verklaring van de volgende punten eischen: Werkt

de eerste oorzaak, van alles bewust, naar de wet van hare volmaaktheid, of onbewust, volgens eene noodwendige kracht? Want: is de oneindige oorzaak van haar bestaan en werking bewust, dan nadert het Pantheïsmus tot de Theïstische opvatting; is het absolute onbewust werkzaam, kan men dan dit absolute wel God noemen, zonder aan het begrip eens Opperwezens geweld aan te doen? Heeft deze oorzaak geen bewustzijn van hetgeen zij tot het aanzijn doet komen, hoe kunnen dan bij de eindige wezens, die uitingen van hare oneindige hoedanigheden en wijzigingen zijn, zelfbewustzijn, verstand, rede en zedelijk gevoel bestaan? Is het gewrocht hier niet voortreffelijker dan deszelfs oorzaak? Wat is eigenlijk goed en kwaad in het Pantheïsmus? Is het onderscheid slechts schijnbaar voor den mensch, die maar een oneindig klein gedeelte van het absolute kan beschouwen? of staan deze begrippen onderling in betrekking als het méér tot het min volmaakte, het volledige en gebrekkige, het normale en abnormale? Welke zijn de middelen, die het Pantheïsmus in zich bevat om den mensch en het menschdom volgens het idee der menschheid te ontwikkelen? Staat deze ontwikkeling met het gevoel der zedelijke vrijheid of met dat der noodzakelijkheid in verband? Met het eerste schijnt het Pantheïsmus in tegenstrijd te komen met het beginsel, waarop het rust. Met het laatste, is dan niet het gevoel der vrijheid van den wil in het individu, een bedriegelijke schijn, waarmede het zich vleit; zijn de redelijke wezens hier wel iets anders dan kleine raderen in het groote uurwerk des Heelals? Wat is eigenlijk de mensch met deszelfs verpligtingen en bestemming voor het Pantheïsmus? Is hij niet slechts een tijdelijke vorm en uiting van het absolute, die geheel aan de ontwikkeling van het Al wordt opgeofferd en daarin terugzinkt? In welk verband staat het met het geloof aan God en onsterfelijkheid? Zijn het voor hetzelve meer dan klanken of wel vooroordeelen, waarboven de wijsgeer zich moet verheffen en die hij aan bekrompen inzigt en zinnelijk begrip des volks moet overlaten? — Het afgetrokken (abstract) Theïsmus, of de

leer van eenen persoonlijken God, oorzaak, maar afgescheiden van het Heelal, is ook eenzijdig. Het Pantheïsmus kan van zijne zijde ook vragen aan hetzelve doen, waarvan het de volkomene oplossing moet schuldig blijven. Men behoeft dit zelfs niet als een zoogenoemd Deïsmus op te vatten, waarin het Heelal, eenmaal het aanzijn van God ontvangen hebbende, door de in hetzelve liggende krachten zich geheel buiten en zonder de verdere werking van het Goddelijk wezen ontwikkelt; maar zelfs in de gewone opvatting met de onderhouding eener altijd werkzame Voorzienigheid. Kan het zuivere Theïsmus zich van het Dualismus, hetzij cosmologisch als geest en stof, hetzij moralisch als goed en kwaad, geheel losscheuren? Kan het eene duidelijke bepaling van het onderscheid tusschen geest en stof geven? Is het onderscheid tusschen beide absoluut of relatief, zoodat zij nimmer door ontwikkeling elkander kunnen naderen en de stof geest kan worden; of is zulks wel het geval? Of zijn stof en geest slechts subjectieve begrippen, die de mensch zich van de verschillende uitingen der algemeene zelfstandigheid vormt? Is deze zelfstandigheid, of het inbegrip des Heelals, een voortbrengsel der eerste oorzaak of uit God zelven, of is zij, volgens de gewone opvatting, uit *niet* voortgebragt? Hoe kan het Theïsmus deze *contradictio in terminis* oplossen; want neemt hetzelve het eerste denkbeeld aan, dan nadert het aan het Pantheïsmus, en houdt het het tweede staande, dan vervalt het in eene onwijsgeerige onverklaarbaarheid en tegenspraak. Kan de menschelijke rede zich ook wel grenzen aan het Heelal, zoo wel in *during* als in *uitgebreidheid*, denken, en zich dus eene begrensde schepping in den tijd voorstellen? Zoude het denkbeeld eener eeuwige schepping wel zoo geheel met een zuiver Theïsmus strijden? God en Heelal schijnen afzonderlijk niet denkbaar, evenmin als kracht zonder stof, en stof zonder kracht. God is dus, zegt het Pantheïsmus, als *immanente* en niet als de bloot *transcendente* oorzaak des Heelals aan te merken. Hij leeft in hetzelve en dat weder in Hem. Hij is het oneindige zelfbewustzijn, dat overal zich op de verschillende

trappen van ontwikkeling in de schepping, maar vooral in den mensch openbaart, dat de zedelijke orde des Heelals is en die handhaaft, dat de ontwikkeling der zedelijke individuen, zoowel als die der geslachten en der menschheid in het algemeen wil, en uit de bron zijner eeuwigheid hun de onsterfelijkheid doet toevloeijen, om eindelijk, volgens de uitdrukking der H. Schrift zelve, Alles en in allen te zijn. Zoude er voor de bespiegeling dus geen weg open zijn, om de tegenstrijdigheden van het Pantheïsmus en het Theïsmus in een hooger begrip op te lossen, dat beide, van hunne eenzijdige afgetrokkenheid ontdaan, zoude omvallen, en is het met de waarde der wetenschap overeenkomstig, om, in plaats van naar het doel daarvan, de waarheid, met volharding en bedaardheid te streven, leerstellingen, die met de bijzondere gevoelens strijden, oppervlakkig en scherp afkeurend voor te stellen, aan dezelve de heilloosste gevolgen toe te dichten, en zoo, in plaats van op de baan des onderzoeks vooruit te komen, hardnekkig op het eenmaal aangenomen standpunt te blijven staan, en daardoor het goede en juiste met het verkeerde en eenzijdige van de tegenpartij te verwerpen? — Gaan wij nu tot de nadere beschouwing van het werkje zelf over.

(Het vervolg en slot hierna.)

Geschiedenis van de voormalige Geldersche Hoogeschool en hare Hoogleeraren; grootendeels uit ongedrukte of zeldzame bescheiden. Door HERMANNUS BOUMAN, *Hoogleeraar te Utrecht. Iste Deel. Te Utrecht, bij* J. G. van Terveen en Zoon. 1844. *In gr. 8vo.* XXVIII *en* 379 *bl. f* 3-30.

In langen tijd kondigden wij geen werk aan, dat de vrucht is van zulk eene uitgebreide, naauwkeurige en in vele opzigten moeijelijke studie, als dat hetwelk hier voor ons ligt. Wij hebben de lezing volbragt met bewondering van zooveel arbeid, op een zoo klein gedeelte van de letterkun-

dige geschiedenis onzer voorvaderen besteed. De Hoogleeraar BOUMAN, voorganger op het gedenkfeest der voormalige Harderwijksche Academie, heeft de taak op zich genomen, om hare geheele in- en uitwendige geschiedenis opzettelijk te bewerken, en alzoo tijdgenoot en nakomelingschap bekend te maken met de lotgevallen eener stichting, die te midden van velerlei lotwisselingen eenen belangrijken invloed heeft uitgeoefend, en medewerkte, om ons het hoogere standpunt van verlichting en beschaving, dat onze dagen bestegen, te doen bereiken.

Daar het werk grootendeels uit ongedrukte bescheiden geput is, die ons geenszins toegankelijk zijn, moeten wij ons tot eene eenvoudige aankondiging van het hier geleverde bepalen, met aanwijzing van de kenmerkende voortreffelijkheid, waardoor deze letterarbeid zich, onzes inziens, aanbeveelt.

De voorrede begint (karakteristiek genoeg) met nederig excuus te vragen, dat de Schrijver zijne lezers nog vooraf met de geschiedenis van zijn boek bekend maken wil. Hij doet het voornamelijk, om zijnen dank te betuigen aan zoo velen, als hem bij zijnen uitgestrekten arbeid hebben ondersteund en voorgelicht, en tevens om, door aanwijzing van de veelvuldige moeijelijkheden, waarmede hij te worstelen had, de lezers tot toegevendheid te stemmen. Voorts geeft hij rekenschap van de beginselen, die de Schrijver bij de bearbeiding dezer geschiedenis zich heeft vastgesteld, van de gedrukte, zeldzame of ongedrukte hulpmiddelen, die hem ten dienste stonden, en van de voornaamste verkortingen, die in de aanhaling daarvan gebezigd zijn.

De grootste moeijelijkheden heeft de arbeidzame Schrijver wel te overwinnen gehad bij het onderzoek naar de lotgevallen der Harderwijksche Kwartierschool, die de oprigting der Akademie in 1648 voorafging, en waarover bijna nog niets met zekerheid bekend was. Voorzeker had hij zich zijne taak aanmerkelijk kunnen verligten, zoo hij zijn verhaal eerst met het laatstgenoemde jaartal had laten beginnen. Doch de historische wetenschap mag hem dank

constructie-vorm verradende. De volledigheid laat niets te wenschen over. Kortom, het is eene hoogstbelangrijke bijdrage tot de kennis der vaderlandsche letterkunde.

Het zou een slecht lezer moeten zijn, die niets meer dan toegevendheid voor den Schrijver over had. Veeleer zal ieder met ons zich vereenigen, om hem hartelijk voor deze schoone lettervrucht te danken, en gezondheid, kracht en voorspoed te wenschen bij de bewerking van het tweede of laatste deel dezes classieken geschrifts.

Bijdragen ter bevordering van het Christelijk leven, uitgegeven door M. A. AMSHOFF *en* W. MUURLING. *Ten voordeele der geringere Volksklasse, om in derzelver geestelijke behoefte te voorzien. Jaargang* 1843. *2de Stukje;* 1844. *1ste en 2de Stukje. Te Groningen, bij* J. Oomkens. *In kl.* 8*vo. Te zamen* 174 *bl. Elk stukje f* :-60.

Van deze Bijdragen kondigden wij reeds het eerste stukje aan. Het strekt ons tot genoegen, te kunnen vermelden, dat ook de drie later verschenen' Afleveringen de lofspraak bevestigen, die wij toen gaven aan den inhoud en de strekking van het hier geleverde. Er heerscht een warme Christelijke toon in de opstellen, die voor ons liggen. Allen dragen het hunne bij, om het ware Christelijke leven des gemoeds beter te leeren kennen, of hooger te doen waarderen. Zonder dadelijke polemiek te behelzen, zijn zij tevens zeer geschikt ter bestrijding van enkele overdrevene stellingen en gevoelens, wier heerschappij bij vele leden der Hervormde kerk met zoo veel regt te betreuren is. Ook voor de noodige afwisseling van toon en vorm is gezorgd. En de strekking, om de Godsdienst in nauwer verband met het dagelijksch en huiselijk leven te brengen, valt in geene der hier geleverde Bijdragen te miskennen. Bijzonder vestigen wij de aandacht op de *geschiedkundige Bijzonderheden omtrent de Diakonessen*, van Prof. HOFSTEDE DE GROOT, *en de mededeeling aangaande de Vrouwen-*

vereeniging ter verzorging van Armen en ongelukkigen te Hamburg, door AMALIA SIEVEKING, uit de pen van Prof. MUURLING. Deze opstellen verdienden ook in ruimeren kring bekend te zijn, dan waarin welligt deze Bijdragen zullen kunnen verspreid worden.

Wij behoeven evenmin eene lijst der hier voorkomende stukken af te schrijven, als eene vergelijking hunner onderlinge waarde te maken, om onze lezers gunstig voor deze Bijdragen te stemmen. De bekende bekwaamheid en Christelijke zin der Verzamelaars staat iederen onbevooroordeelde borg, dat hier wat goeds geleverd wordt. Ook voor huiselijke stichting is de lezing dezer opstellen zeer aan te prijzen. Zoo kan tevens de waarheidlievende zich overtuigen van den geest en de strekking der nog maar al te zeer miskende Groningsche school. En het penningsken, voor de ondersteuning dezer onderneming besteed, gaat te minder verloren, daar de mindere volksklasse er de rente van zal genieten.

Een zestal Kinderpreken, door G. C. VAN BALEN BLANKEN, *Predikant te Wognum c. a. Te Rotterdam*, bij A. Wijnands. 1842. *In kl. 8vo.* 148 *bl. f* :-90.

Het getuigt gunstig van den loffelijken ijver des Eerw. Opstellers, dat hij ongehouden, ten nutte van de jeugd in zijne gemeente, op Zondagavonden deze preken gehouden heeft. Uitgegevene kinderpreken zijn er niet vele. Die wij vroeger van VAN DER ROEST en NIJHOFF lazen, bevielen ons meer om den inhoud, dan om den vorm, en ook van het voor ons liggende zestal kunnen wij niet ontkennen, dat de preekvorm, de afdeeling in deelen en onderdeelen, kortom de geheele houding der opstellen ons veel minder smaakte, dan de belangrijke, hoogst nuttige en behartigingwaardige inhoud. Gaarne gelooven wij, dat er een groot verschil bestaat tusschen de mondelinge voordragt en een gedrukt boek, maar nu wij alleen met het laatste te doen hebben, kwam het ons gedurig voor, dat

weten, dat hij voor de bezwaren van een' uitgestrekter onderzoek niet is teruggetreden, en uit de hier en daar verstrooide berigten aangaande die vroegere stichting met onvermoeide zorgvuldigheid een geheel heeft tot stand gebragt, dat zich, onzes inziens, door innerlijke waarschijnlijkheid en getrouwheid ten sterkste aanbeveelt.

In *zes* Tijdvakken is deze geschiedenis verdeeld. Het *eerste* bevat de geschiedenis der kwartiershoogeschool van Veluwe, van het jaar 1600—1648. Men kan het de vóórhistorie der Geldersche Academie noemen.

Het tweede loopt van 1648—1692, en verhaalt den aanvankelijken bloei der Universiteit, die daarna diep vernederd werd en den ondergang nabij kwam.

Het derde tijdvak gaat van het jaar 1692—1748. Het begin van dezen tijdkring doet haar langzaam herleven, terwijl deszelfs afloop haar met nieuwe gevaren bedreigt.

Het vierde omvat de jaren 1748—1787. De Hoogeschool, naauwelijks de tweede eeuw van haar bestaan ingetreden, wordt maar al te spoedig van een' magtigen Beschermheer beroofd. Vervolgens ontrust haar, bij de rust des vaderlands, het herhaalde, somtijds gelijktijdige verlies van beroemde Leeraars. En toen eindelijk de tweedragt hetzelve begon te verscheuren, mogt zij blijde zijn, van hare woede niet het slagtoffer te worden.

In het vijfde tijdvak, ten jare 1787—1812, zag men de Academie, geslingerd door het afwisselend lot van den Staat, deelgenoote van deszelfs gevaren, ten laatste medegesleept in zijn' ondergang.

Het zesde tijdvak eindelijk, ten jare 1815—1818, toont ons het Geldersche Athenaeum, in het herboren vaderland voor eene korte wijle de plaats vervangende der voormalige Academie. — Men kan het, zoo men wil, hare nahistorie noemen. — Deze zes tijdvakken worden in zes boeken behandeld, waarvan hier de twee eerste (bedriegen wij ons niet, de moeijelijkste in bewerking) voor ons liggen. Ieder derzelve is in drie hoofdstukken verdeeld.

Het *eerste* hoofdstuk des eersten boeks vermeldt oorsprong, aanvang en eerste inrigting der kwartierschool van

Veluwe. Hier vernemen wij, dat zij ontstaan is uit de pogingen van de *Broeders des gemeenen levens*, te midden van de bange worstelingen des ontluikenden staats, en in eene hoogere en lagere verdeeld. Het *tweede* geeft eene keurig bewerkte biografische naamlijst van Verzorgers en Hoogleeraren der kwartierschool. Belangrijk is vooral het medegedeelde aangaande THYSIUS, vader en zoon, PONTANUS, en SEVECOTIUS. Het *derde* hoofdstuk eindelijk, loopende over den gang en het lot der kwartierschool, behandelt achtereenvolgens den invloed der landszaken op haren toestand, haar inwendig leven, haar bestuur, het aantal der studenten, de boekerij, en de geldmiddelen, die haar ten dienste stonden. De geringheid der laatste bragt haar tot eenen staat van kwijning, die echter juist aanleiding gaf, dat men haar krachtdadig te hulp kwam, en haar hooger verhief.

Het tweede boek houdt nagenoeg denzelfden gang. De Schrijver vertegenwoordigt ons de verheffing, inwijding en eerste inrigting der eigenlijk gezegde Hoogeschool. Aan de pogingen der beroemdste Verzorgers wordt betamende hulde gebragt. De Hoogleeraren, die haar hebben opgeluisterd, worden allen ten tooneele gevoerd. De treurige tweespalt der Geldersche kwartieren en de inval der Franschen worden in hunne noodlottige gevolgen voor de Academie beschreven. Over de Nijmeegsche Hoogeschool, gedurende dit tijdperk opgerigt, wordt hier een merkwaardig licht verspreid. Een *vierde* hoofdstuk wijst ons op het inwendig en huishoudelijk leven der Hoogeschool, gedurende haar tweede tijdvak, met gedeeltelijke vergelijking harer latere gesteldheid.

Dit werk, dat overigens voor eenig uittreksel minder geschikt is, en in zijn geheel moet gelezen worden, verdient den hoogsten lof, zoowel om de grondige bronnenstudie, die aan hetzelve ten grondslage ligt, als om de bedachtzaamheid, waarmede de hooggeleerde Schrijver zijn gevoelen heeft gekozen en uitgesproken over historische vraagpunten van duisteren en ingewikkelden aard. De stijl is hoogst zuiver en edel, schoon hier en daar een' Latijnschen

constructie-vorm verradende. De volledigheid laat niets te wenschen over. Kortom, het is eene hoogstbelangrijke bijdrage tot de kennis der vaderlandsche letterkunde.

Het zou een slecht lezer moeten zijn, die niets meer dan toegevendheid voor den Schrijver over had. Veeleer zal ieder met ons zich vereenigen, om hem hartelijk voor deze schoone lettervrucht te danken, en gezondheid, kracht en voorspoed te wenschen bij de bewerking van het tweede of laatste deel dezes classieken geschrifts.

Bijdragen ter bevordering van het Christelijk leven, uitgegeven door M. A. AMSHOFF *en* W. MUURLING. *Ten voordeele der geringere Volksklasse, om in derzelver geestelijke behoefte te voorzien. Jaargang* 1843. *2de Stukje;* 1844. *1ste en 2de Stukje. Te Groningen, bij* J. Oomkens. *In kl.* 8*vo. Te zamen* 174 *bl. Elk stukje f* :-60.

Van deze Bijdragen kondigden wij reeds het eerste stukje aan. Het strekt ons tot genoegen, te kunnen vermelden, dat ook de drie later verschenen' Afleveringen de lofspraak bevestigen, die wij toen gaven aan den inhoud en de strekking van het hier geleverde. Er heerscht een warme Christelijke toon in de opstellen, die voor ons liggen. Allen dragen het hunne bij, om het ware Christelijke leven des gemoeds beter te leeren kennen, of hooger te doen waardeeren. Zonder dadelijke polemiek te behelzen, zijn zij tevens zeer geschikt ter bestrijding van enkele overdrevene stellingen en gevoelens, wier heerschappij bij vele leden der Hervormde kerk met zoo veel regt te betreuren is. Ook voor de noodige afwisseling van toon en vorm is gezorgd. En de strekking, om de Godsdienst in nauwer verband met het dagelijksch en huiselijk leven te brengen, valt in geene der hier geleverde Bijdragen te miskennen. Bijzonder vestigen wij de aandacht op de *geschiedkundige Bijzonderheden omtrent de Diakonessen*, van Prof. HOFSTEDE DE GROOT, en de *mededeeling aangaande de Frouwen-*

vereeniging ter verzorging van Armen en ongelukkigen te Hamburg, door AMALIA SIEVEKING, uit de pen van Prof. MUURLING. Deze opstellen verdienden ook in ruimeren kring bekend te zijn, dan waarin welligt deze Bijdragen zullen kunnen verspreid worden.

Wij behoeven evenmin eene lijst der hier voorkomende stukken af te schrijven, als eene vergelijking hunner onderlinge waarde te maken, om onze lezers gunstig voor deze Bijdragen te stemmen. De bekende bekwaamheid en Christelijke zin der Verzamelaars staat iederen onbevooroordeelde borg, dat hier wat goeds geleverd wordt. Ook voor huiselijke stichting is de lezing dezer opstellen zeer aan te prijzen. Zoo kan tevens de waarheidlievende zich overtuigen van den geest en de strekking der nog maar al te zeer miskende Groningsche school. En het penningsken, voor de ondersteuning dezer onderneming besteed, gaat te minder verloren, daar de mindere volksklasse er de rente van zal genieten.

Een zestal Kinderpreken, door G. C. VAN BALEN BLANKEN, *Predikant te Wognum c. a. Te Rotterdam, bij* A. Wijnands. 1842. *In kl. 8vo.* 148 *bl. f* :-90.

Het getuigt gunstig van den loffelijken ijver des Eerw. Opstellers, dat hij ongehouden, ten nutte van de jeugd in zijne gemeente, op Zondagavonden deze preken gehouden heeft. Uitgegevene kinderpreken zijn er niet vele. Die wij vroeger van VAN DER HORST en NIJHOFF lazen, bevielen ons meer om den inhoud, dan om den vorm, en ook van het voor ons liggende zestal kunnen wij niet ontkennen, dat de preekvorm, de afdeeling in deelen en onderdeelen, kortom de geheele houding der opstellen ons veel minder smaakte, dan de belangrijke, hoogst nuttige en behartigingwaardige inhoud. Gaarne gelooven wij, dat er een groot verschil bestaat tusschen de mondelinge voordragt en een gedrukt boek, maar nu wij alleen met het laatste te doen hebben, kwam het ons gedurig voor, dat

eene onderwijzende en besturende godsdienstige toespraak aan kinderen (en wel aan zulke kinderen, als blijkens de hier ondergestelde ontwikkeling bedoeld worden) toch iets anders moest zijn, dan een preekje. Het *contrast* springt ieder oogenblik voor het hoofd. Men neme slechts eens de zangverzen uit Psalm- en Gezangboek. Wij zouden daarvan nog meer kunnen zeggen; maar de ruimte ontbreekt er ons toe, en wij willen den schijn niet aannemen van aan anderen te willen opdringen ons ongunstig oordeel over godsdienstige toespraken aan kinderen *in den vorm van Leerredenen.* Gaarne laten wij daaromtrent aan ieder zijnen smaak, en geven den Eerw. VAN BALEN BLANKEN (wiens werkje eerst zeer lang na de uitgave ons werd toegezonden) gaarne den lof van met oordeel en ijver ook voor de godsdienstige belangen der kinderen te waken, en van berekend te zijn voor de niet gemakkelijke taak, om over zulke verhevene onderwerpen naar kinderlijke vatbaarheid te spreken, en daarbij slechts enkele malen te zondigen tegen hetgeen hij zich ten regel had gesteld, niet al te laag af te dalen.

De uitoefening der Geregtelijke Geneeskunde in Nederland, hare gebreken, middelen tot herstel derzelve. Door J. C. VAN DEN BROECKE, *Ridder, Med. Doct. en Mr.* PH. VAN DEN BROECKE, *Advocaat bij het provinciaal Geregtshof in Zeeland, enz. Uitgegeven door het provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. Te Utrecht, bij* C. van der Post, Jr. 1845. *In gr. 8vo. XII en 336 bl. f* 3-:

De verhandeling, door ons aangekondigd, verdient in meer dan één opzigt onze opmerking; zij verdient deze deels om de wijze van haar ontstaan, deels om hare bewerking. Jaren lang heeft men gegronde klagten aangeheven over de veelvuldige gebreken in de uitoefening der geregtelijke geneeskunde in ons vaderland; ieder geneeskundige, ieder regtsgeleerde, wien de belangen der we-

tenschap, der menschheid zelve ter harte ging, stemde in met die klagten en betreurde het, dat er van de zijde der hooge regering zoo weinig werd gedaan, om den toestand dier wetenschap te verbeteren. Hoe weinig gewigt de regering aan de rigtige uitoefening der geregtelijke geneeskunde schijnt te hechten, moge onder anderen daaruit blijken, dat zelfs in het ontwerp van wet omtrent de uitoefening der verschillende takken der geneeskunde, hetwelk vóór eenige maanden aan de tweede kamer der Staten Generaal aangeboden — en door deze laatste verworpen is, met geen enkel woord van de geregtelijke geneeskunde melding is gemaakt, hoezeer de Commissie ter herziening der geneeskundige wetten en verordeningen, bij Z. Ms. besluit van 20 Nov. 1841 benoemd, omtrent het wenschelijke van belangrijke hervormingen in dit opzigt zich duidelijk en vrij eenstemmig had verklaard. Bij zoo vele laauwheid en onverschilligheid kan het geene verwondering baren, dat van de zijde van een wetenschappelijk genootschap stappen werden gedaan, die ter verbetering konden leiden; en indien wij de wijze, waarop de boven aangekondigde verhandeling is ontstaan, opmerkelijk noemden, zoo deden wij zulks niet, omdat het onze bevreemding wekte, dat het Utrechtsche Genootschap zich deze te lang verwaarloosde zaak aantrok, maar omdat het opmerking verdient, dat in eene aangelegenheid, waarbij de Staat zelf zoo veel belang heeft, de eerste stappen ter verbetering niet van de regering zelve geschieden, maar van eene bijzondere vereeniging van geleerden. Het bovengenoemd genootschap schreef te dien einde de navolgende prijsvraag uit: »*Daar de uitoefening der geregtelijke geneeskunde in ons vaderland voor aanmerkelijke verbeteringen vatbaar is, zoo verlangt het genootschap de gebreken, welke daarin bestaan, grondig te zien aangewezen, en tevens de middelen voorgedragen, welke volgens den tegenwoordigen staat dezer wetenschap zouden kunnen en behooren te worden aangewend, ten einde in deze voor de maatschappij hoogst gewigtige aangelegenheid eene gewenschte verandering tot stand gebragt te zien.*"

Aan de verhandeling der H. H. VAN DEN BROECKE, ter beantwoording der voorgestelde vraag ingezonden, werd op den 1 Julij 1844 de gouden eerprijs toegewezen. Niet minder dan de vraag, verdient ook het antwoord onze opmerking. Het behoort voorzeker tot de zeldzaamheden, aan het hoofd van ééne verhandeling twee verschillende schrijvers te zien optreden; doch, indien er ook al sommigen mogen zijn, die meenen, dat hierdoor welligt op de eenheid van de bewerking inbreuk zoude kunnen gedaan worden, zoo was aan den anderen kant de opgegeven stof van dien aard, dat zij eene dusdanige wijze van behandeling niet alleen wettigde, maar ook, wegens de beperktheid onzer menschelijke kennis, wenschelijk maakte. »De geregtelijke geneeskunde toch ontleent hare gestalte en uitbreiding aan de regtswetenschap, terwijl de genees- en natuurkunde de verschillende grondstoffen leveren. Regtswetenschap en genees- en natuurkunde vereenigen zich alzoo op het gebied der geregtelijke geneeskunde (bl. 2)." Ervaring in twee zeer verschillende wetenschappen wordt er dus bij hem vereischt, die hier als verbeteraar wil optreden, en wel eene zoo grondige, veelzijdige ervaring, als men zeer zelden in éénen mensch vereenigd zal aantreffen. Men mag het derhalve als een gelukkig denkbeeld van de beide Heeren VAN DEN BROECKE aanmerken, dat zij gemeenschappelijk de taak, welke zij zelve *moeijelijk* noemen, op zich genomen hebben; beide, de een met zijne regtskennis, de ander met zijne genees- en natuurkundige wetenschap, komen elkander alzoo te gemoet en reiken elkander als 't ware de hand ter bereiking van een en hetzelfde doel, en van eene zoodanige vereeniging mag men eene grondige en tevens onpartijdige beschouwing van het onderwerp verwachten. De lezing der verhandeling heeft ons in onze verwachting niet te leur gesteld, terwijl wij niet hebben kunnen bespeuren, dat de wijze van bewerking op de eenheid van het geheel eenen nadeeligen invloed heeft uitgeoefend. Wij zullen trachten aan de lezers van ons Tijdschrift een beknopt verslag van den inhoud der verhandeling te geven, waardoor wij hopen, dat ook an-

deren tot de lezing van dit belangrijk stuk zullen worden aangespoord.

Naar aanleiding der opgegevene vraag splitst zich de verhandeling van zelve in twee hoofdafdeelingen: in de eerste worden de gebreken in de uitoefening der geregtelijke geneeskunde in ons vaderland aangetoond, in de tweede worden de middelen ter verbetering aangewezen; terwijl in de inleiding (bl. 1—36) de natuur en bestemming der geregtelijke geneeskunde wordt uiteengezet. In deze inleiding ontwikkelen de Schrijvers hun gevoelen, dat de regtswetenschap behoefte heeft aan de natuur- en geneeskunde; door deze beide toch is het vooral, dat men tot eene juiste kennis van den mensch, naar ligchaam en geest, kan geraken, zonder welke kennis men zich geene regtvaardigheid in het beoordeelen van den mensch denken kan. Vervolgens toonen zij aan, dat, hoezeer genees-, heel- en scheikunde de grondslagen der geregtelijke geneeskunde uitmaken, bij den beoefenaar dezer wetenschap ook eene behoorlijke kennis van de wetten en verordeningen des lands wordt vereischt, terwijl zij ook door hare bijzondere rigting in meer dan één opzigt van de genees- en natuurkunde verschilt. Twee oorzaken moeten hoofdzakelijk tot de ontwikkeling der geregtelijke geneeskunde medewerken: aan de eene zijde de klimmende behoefte der regtswetenschap aan het licht der genees- en natuurkunde, en aan de andere zijde de ontdekkingen op het gebied dier beide wetenschappen zelve. Eerst laat derhalve heeft zich de geregtelijke geneeskunde kunnen ontwikkelen: bij de *Grieken* en *Romeinen* zoowel, als bij de oude *Germanen*, lag het in den aard der regtspleging, dat men de behoefte aan genees- en natuurkundige hulp minder gevoelde, hoewel toch bij de *Romeinen* alle sporen derzelve niet geheel ontbraken (*); eerst onder het Canonisch regt ontstond die behoefte, terwijl in het wetboek van KAREL V reeds van het raadplegen van deskundigen gesproken wordt. Uit het in deze inleiding overwogene

(*) Hierbij de Bijlage A.

komen de Schrijvers tot de vaststelling van drie hoofdbeginselen, welke bij de beantwoording der vraag steeds in het oog gehouden moeten worden: 1°. Die deelen der genees- en natuurkunde, welke als noodzakelijke elementen voor de regtswetenschap gevorderd worden, vormen een' tak van wetenschap en kunde, waarvan de toepassing, voor zoo verre het materiële betreft, alleen aan hen toekomt, die op het gebied dier wetenschappen in het bijzonder werkzaam zijn; 2°. dewijl het verband tusschen regtswetenschap en geregtelijke geneeskunde afhankelijk is van de verschillende omstandigheden, waaronder dezelve werkzaam zijn, moet er steeds tusschen deze wetenschappen eene wederkeerige werking plaats vinden, zoodanig, dat, — gelijk aan de eene zijde de geregtelijke geneeskunde naar de behoeften der regtswetenschap vragen moet, om daarin doeltreffend te voorzien, — zoo ook, aan de andere zijde, de regtswetenschap, om hare behoeften juist en naar haren geheelen omvang te leeren kennen, bij de geregtelijke geneeskunde moet te rade gaan; en 3°. zelfstandigheid moet het karakter zijn der geregtelijke geneeskunde.

Na deze inleiding gaan de Schrijvers tot de behandeling van hun eigenlijk onderwerp over, en zetten in de eerste afdeeling de gebreken in de uitoefening der geregtelijke geneeskunde uiteen, 1°. wat de wetgeving, 2°. wat de regtspleging en 3°. wat het onderwijs betreft. Na eerst te hebben aangetoond, dat de wijze, waarop onze wetgeving is ontstaan, ontleend, gelijk zij is, aan de Fransche, geene waarborgen kan opleveren, dat aan de geregtelijke geneeskunde genoegzame waarde is gehecht, beschouwen zij eerst het burgerlijk en het strafwetboek, daarna het wetboek van strafvordering. In het burgerlijk en in het strafwetboek is de uitoefening der geregtelijke geneeskunde te zeer beperkt; met andere woorden: de geregtelijke geneeskunde wordt niet altijd daar geraadpleegd, waar zij het noodige licht zoude kunnen verspreiden; ten anderen wordt de uitoefening der geregtelijke geneeskunde vaak belemmerd, omdat de wet bepalingen van geregtelijk-geneeskundigen aard inhoudt, óf onvolledig óf met de weten-

schap in strijd. Het is vooral door voorbeelden uit gezegde wetboeken, dat de Schrijvers de waarheid dezer beschuldigingen staven; alle wetsbepalingen te doorloopen, hiertoe ontbrak hun de ruimte. Het voorbeeld ter staving der eerste beschuldiging is ontleend aan het burgerlijk wetboek en wel aan art. 493 van hetzelve, volgens hetwelk niet aan den geneeskundige, maar aan den regtsgeleerde de beoordeeling wordt overgelaten, in hoeverre iemands zielstoestand zoodanig is, dat hij onder curatele behoort gesteld te worden: het ongerijmde dezer bepaling wordt op overtuigende wijze aangetoond. Ter staving van de tweede beschuldiging wordt datgeen aangevoerd, wat het strafwetboek omtrent de meerdere of mindere mate van toerekenbaarheid bij het plegen van de eene of andere daad in eenen niet geheel vrijen zielstoestand bepaalt; de wetgever heeft hier zijne uitdrukkingen onwetenschappelijk en onjuist gekozen (*geheele* en *gedeeltelijke zinneloosheid*) en is blijkbaar in tweestrijd met hetgeen hij in het burgerlijk wetboek had vastgesteld (*onnoozelheid* sluit hier iemand van het uitoefenen zijner burgerlijke regten uit: *groote*, ja *zeer groote onnoozelheid* is daar nog in meerdere of mindere mate toerekenbaar). Uit het burgerlijk wetboek wordt gewezen op het artikel, waar over de regten van het pasgeboren en zelfs nog ongeboren kind wordt gehandeld, waaruit blijkt, dat onze wetgever volstrekt geene waarde aan het leerstuk der leefbaarheid (viabiliteit) heeft gehecht; de Schrijvers bewijzen, dat het ongerijmd, onzedelijk, onmenschelijk, onregtvaardig is, niet tusschen leven en leefbaarheid onderscheid te maken. Wat het wetboek van strafvordering betreft, hier heeft de wetgever het aan de noodige waarborgen laten ontbreken. Als voorbeelden wordt hier gewezen op art. 49, 50, 51, 54 en 98, welke over het geregtelijk geneeskundig onderzoek bij misdrijven handelen, en wel bepaaldelijk over de personen, aan welke zulks moet worden opgedragen; alles is hier te onbepaald voorgeschreven, en er is te veel aan de willekeur der geroepenen overgelaten; zelfs ook de keuze van deskundigen laat de wetgever aan den regterlijken ambtenaar, met het op-

sporen van het misdrijf belast, over. Daarenboven staat de betrekking der geregtelijke geneeskundigen tot het geregt met die van gewone getuigen gelijk, wier gevoelen voor den regter geene verbindende kracht heeft. In het voorbijgaan wordt nog opgemerkt, dat zich de wetgever alleenlijk bij het misdrijf heeft bepaald, afgescheiden van den persoon des daders, wiens zielstoestand te onderzoeken dikwerf zoo belangrijk is.

Nog minder bevredigend is de invloed der geregtelijke geneeskunde in onze regtspleging. Uit den aard der zaak is het hoofdzakelijk onze lijfstraffelijke regtspleging, welke de Schrijvers hier onderzoeken, daar het vooral deze is, welke behoefte heeft aan het licht der genees- en natuurkundige kennis. Zij vestigen daartoe eerst het oog op het voorloopig onderzoek, daarna op het onderzoek op de openbare teregtzitting. Op het voorloopig onderzoek worden de geregtelijk-geneeskundige onderwerpen niet tot die klaarheid gebragt, waarvoor zij vatbaar zijn. In het algemeen kenmerkt zich het voorloopig onderzoek door eene groote mate van oppervlakkigheid, het noodzakelijk gevolg van den aard onzer regtspleging: die oppervlakkigheid wordt ook daar aangetroffen, waar het zaken van geregtelijk-geneeskundigen aard geldt, hoewel vooral deze, wegens het moeijelijke en ingewikkelde derzelve, onmogelijk op de openbare teregtzitting tot de vereischte klaarheid kunnen worden gebragt en dus hier alles van het voorloopig onderzoek afhangt. De Schrijvers beschouwen, om dit nader aan te toonen, het geregtelijk onderzoek bij eene vermoedelijke vergiftiging; de keuze der *artis periti* getuigt doorgaans van de onverschilligheid, waarmede men hierin bij ons te werk gaat; niet minder de wijze, waarop de schouwing geschiedt; eene herziening van het visum repertum heeft geene plaats, evenmin van de geregtelijk-geneeskundige oordeelvelling over hetzelve, hoewel het eerste in de meeste gevallen van oppervlakkigheid, de laatste van onjuistheid getuigt; in die weinige gevallen, waar zoodanige herziening geschiedt, begaat men den misslag, van in het gevoelen van den laatstgehoorde te berusten, zonder het

oordeel van eenen derde in te roepen. Het onderzoek naar den zielstoestand des daders wordt bij ons geheel uit het oog verloren en daar, waar het wordt in het werk gesteld, wordt het met de grootste zorgeloosheid verrigt. Op de openbare teregtzitting begint men de onvolledigheid en onjuistheid der opgespoorde daadzaken eerst regt in te zien. Niet zelden komen er nieuwe daadzaken aan het licht, of ook de *artis periti* ontwikkelen op de openbare teregtzitting gevoelens, afwijkende van die, welke zij bij het voorloopig onderzoek hadden te schrift gesteld; waardoor die zonderlinge en der wetenschap onteerende strijd ontstaat, waarvan onze regtbanken zoo dikwijls de getuigen zijn. Maar ook de regter rigt meermalen vragen tot de *artis periti*, welke ondoelmatig, of te ingewikkeld zijn, dan dat zij dadelijk kunnen beantwoord worden; zoo ook de openbare aanklager en de verdediger van den beschuldigde, door al hetwelk het onderzoek nog gebrekkiger en duisterder wordt. Men gevoelt hier het gemis aan eenen geschikten persoon, met wetenschappelijke kennis toegerust en met den geheelen omvang der zaak vertrouwd, die den regter op de openbare teregtzitting, van de zijde der wetenschap, over de zaak het noodige licht kan aanbrengen.

De oorzaak der weinige geschiktheid van hen, die tot geregtelijk-geneeskundig onderzoek geroepen worden, ligt ook hoofdzakelijk bij het onderwijs, waarbij ons de Schrijvers in de derde plaats bepalen. Dat dit oppervlakkig moet zijn, volgt reeds daaruit, dat het collegie, hiertoe bij de wet vastgesteld, slechts tweemalen 's weeks wordt gegeven en dan nog wel de medicina forensis, de medicina politica en de diaetetica zamenvat: daarenboven wordt het voor regtsgeleerden en geneeskundigen tegelijk gegeven, waardoor het voor de eersten vaak onbegrijpelijk, voor de laatsten oppervlakkig moet zijn. Een examen in deze belangrijke wetenschap wordt niet gevorderd; een eenvoudig getuigschrift is voor den doctorandus voldoende. Op de klinische scholen wordt in het geheel geen onderwijs in de geregtelijke geneeskunde gegeven; terwijl de gelegenheid tot praktische vorming ook aan de akademiën ten eenen-

male ontbreekt. Dat het in dit opzigt in het buitenland beter, dan bij ons, gesteld is, zulks toonen de Schrijvers aan door het voorbeeld der Hoogescholen van *Weenen*, *Berlijn* en *Praag*. En hiermede eindigt deze eerste afdeeling, waarin de Schrijvers met warmte en krachtige trekken den achterlijken toestand der geregtelijke geneeskunde in ons land hebben geschetst. »Treurig," dus besluiten zij, »is het tafereel, hetwelk wij van de uitoefening der geregtelijke geneeskunde hebben moeten schetsen; — en wie, die nog eenige waarde hecht aan de eer zijns vaderlands op het gebied der wetenschappen, vraagt niet met belangstelling naar de middelen tot herstel der aangewezene gebreken, opdat wij ook in dit opzigt eene plaats mogen erlangen, *Nederland* waardig."

(*Het vervolg en slot hierna.*)

Huishoudkundige Scheikunde. De echtheid en goede hoedanigheid, benevens de toevallige verontreinigingen en opzettelijke vervalschingen der gewigtigste levensbehoeften scheikundig opgehelderd. Tot eigen onderrigt voor een ieder, alsmede tot handleiding bij staatsscheikundige onderzoekingen. Door ADOLF DUFLOS, *Philos. Doct.*, *Apoth. en Privaatdocent aan de Universiteit te Breslau*, *en* ADOLF HIRSCH, *Apotheker. Uit het Hoogduitsch. Te Schoonhoven*, *bij* S. E. van Nooten. *In gr. 8vo. VIII*, *294 bl.* *f* 1-90.

Scheikunde ten algemeenen nutte, door H. B. HILLARD, *Apotheker. Door meer dan* 60 *Afbeeldingen opgehelderd. Te Amsterdam*, *bij* Gebr. Diederichs. *XXIV*, *266 bl.* *f* 2-20.

Onder de wetenschappen, die voor een land en volk allerbelangrijkst kunnen genoemd worden, bekleedt de scheikunde eene eerste plaats. Hoe onmisbaar deze wetenschap, zoowel voor den geneeskundige als voor den fabrikant, voor den landman als voor den stedeling is, behoeven wij hier niet op te geven. Ieder, die slechts een vak uitoefent, waarbij, wil hij het wèl uitoefenen, eenige wetenschappelijke kennis vereischt wordt, zal het moeten toestemmen, dat de schei-

kunde eene wetenschap is, die op meest alle beroepen kan en moet worden toegepast. Uit dien hoofde verdeelt men de scheikunde in twee groote hoofdafdeelingen; namelijk: in algemeene en toegepaste. In de eerste vinden wij de algemeene wetten der wetenschap opgegeven; de tweede leert ons, de gepaste aanwending van dezelve bij de uitoefening van kunsten, wetenschappen en handwerken maken.

Niettegenstaande er dus verschillende soorten van toegepaste scheikunde bestaan, waarover onderscheidene werken zijn uitgegeven en waardoor een' ieder de weg is gebaand om gemakkelijk, door eigen onderzoek, zich meer en meer met zijn vak bekend te maken, zoo moeten wij het met leedwezen zeggen, dat niet allen, die scheikunde in hun vak noodig hebben, scheikundige kennis bezitten. Hoe vele fabrikanten toch zijn er niet, die, hoewel zeer goed bekend met het practische gedeelte huns werkkrings, van het theoretische weinig of niets weten; en die, wanneer het op scheikundige onderzoekingen of vraagstukken aankomt, bij anderen hunne toevlugt moeten nemen?

Iedere poging dus, om deze onwetendheid te verminderen is loffelijk te noemen. De Maatschappij *tot Nut van 't Algemeen*, van dat gebrek aan kennis bij zoo velen overtuigd, gaf hare *Volks-scheikunde* uit; en, door dit voorbeeld aangemoedigd, zagen wij in de laatste jaren eenige werken in het licht komen, waarin de scheikunde, dienstbaar gemaakt aan verschillende beroepen, duidelijk wordt voorgesteld.

N°. I bevat eene huishoudkundige scheikunde. Het eerste gedeelte des titels ware genoeg geweest, om aan te duiden, wat men hier te wachten hebbe. Die bijzonderheden, welke op den titel in het tweede gedeelte vermeld zijn, had men geschikter in den inhoud kunnen opnemen, en daardoor zoude eene ongepaste breedvoerigheid vermeden zijn. De scheikunde, waarvan hier sprake is, namelijk die der gewigtigste levensbehoeften, vond echter minder hare beoefenaren. Wel hadden in *Duitschland* eenige scheikundigen, in vroeger tijd, dit onderwerp opzettelijk behandeld, maar dewijl de scheikunde eene wetenschap is, die om de vijf of tien jaren kan gezegd worden eene bijkans geheele hervorming te ondergaan, zoo zijn hunne werken thans te oud en niet meer op de hoogte der wetenschap.

De belangrijke ontdekkingen en proefnemingen, in de laatste jaren door BERZELIUS, LIEBIG, THENARD, MULDER

en anderen gedaan, maakten de scheikunde voor hare beoefenaren wel moeijelijk en uitgebreid, maar gaven, in vele opzigten, gewigtige ophelderingen omtrent zaken, verschijnselen en waarnemingen, waarover en waarvoor men in vroegeren tijd geene verklaring geven kon; in één woord, de algemeene scheikunde staat thans op zoodanig eene hoogte, dat er met regt naar eene nieuwbewerkte huishoudkundige scheikunde werd omgezien.

In zes Afdeelingen is het voor ons liggende werk verdeeld. De eerste Afdeeling handelt over *lucht, water en aarde*, waarvan de zamenstelling, eigenschappen en verontreinigingen naauwkeurig worden onderzocht. De tweede Afdeeling is gewijd aan *de voedingsmiddelen*, en handelt over het meel, het brood, de melk, kaas, boter; suikerachtige zelfstandigheden, gegiste vloeistoffen, zoo als wijn, brandewijn en azijn; verder over keukenzout, de tafelolie, ingemaakte vruchten, thee, koffij, chocolade en eetbare paddenstoelen. Deze Afdeeling is de uitgebreidste en wel de belangrijkste. Meest alle zijn het voorwerpen, die de mensch voor de instandhouding zijns levens noodig heeft; alle zijn het de zoodanigen, die door laakbare winzucht aan vervalsching en verontreiniging met, voor het leven en de gezondheid, zeer schadelijke stoffen onderhevig zijn (*). De Schrijvers geven dan ook in deze Afdeeling de gepaste middelen op, om deze vervalschingen te ontdekken. In de derde Afdeeling wordt gesproken over *de kookvaten*. Hoezeer Rec. bij ondervinding weet, dat men, over het algemeen, in ons land, omtrent deze benoodigdheden de hoogste voorzigtigheid in acht neemt, ja zelfs met eene al te groote zorgvuldigheid, hij zou bijna angst zeggen, sommige bij gepast gebruik zeer geschikte vaten verwijdert, zoo gelooft hij echter niet, dat deze afdeeling geheel overtollig zijn zal. De vierde, vijfde en zesde bevat de reinigingsstoffen, zoo als zeep en vlekmiddelen, verlichtingsstoffen, zoo als de walschot, het was, de talk, *stearine*, traan, olie en derzelver soorten en vervalschingen. Voorwerpen van weelde, zoo als tabak, snuif, poeder en waschmeel; schoonheidswaters, pomades, blan-

(*) Dat ook in onze dagen die zucht naar winst velen tot schadelijke vervalsching der levensmiddelen vervoert, getuigen de jongste vonnissen tegen broodbakkers, wier brood met kopervitriool (*sulphas cupri*) vermengd was.

ketsels; terwijl het werkje besloten wordt met een algemeen overzigt der verwstoffen. Ziedaar eene korte opgave van den veelzijdig belangrijken inhoud. Alle proeven worden volgens de nieuwste scheikundige nomenclatuur opgegeven. De Schrijvers leggen uitgebreide kennis aan den dag van de leer der *Reagentia* of herkenningsmiddelen. De stijl is duidelijk en vloeijend. Met naauwkeurigheid worden de verschillende vervalschingen nagegaan; de wijze, opgegeven ter ontdekking derzelve, is voor den in het vak ingewijde duidelijk en niet te omslagtig; voor den ingewijde zeggen wij: want zij, die niets van scheikunde weten en dit boekje lezen, leggen het onbegrepen ter zijde; voor leeken in de wetenschap is het te geleerd, en beantwoordt dus, naar ons inzien, minder aan het derde gedeelte des titels: »tot eigen onderrigt voor een ieder." Wij vragen, om iets te noemen, hoe het mogelijk is, dat iemand, die geene scheikundige kennis bezit, zich een denkbeeld kan vormen van de op bl. 27—31 opgegevene ontdekking van het *acidum arsenicosum*, van het quanti- en qualitatief onderzoek van het graanmeel, bl. 52—61, van den overgang van suiker door salpeterzuur in suikerzuur, zuringzuur en koolstofzuur? Doch genoeg: voor Apothekers en voor hen, die met het onderzoek van vervalschingen zich onledig houden, is het uitnemend geschikt; en moge het dan ook voor oningewijden minder dienstig zijn, wij geven dit gaarne toe, daar deze ook wel nimmer, naar den aard der wetenschap, scheikundige proeven zullen kunnen nemen.

Beter geschikt tot *eigen onderrigt* komt ons de Scheikunde ten algemeene nutte, van MILLARD, mede boven door ons opgegeven, voor. De Schrijver meende door het uitgeven van dit werkje geene ondienst te doen, zoowel aan diegenen, die de scheikunde tot veraangenaming beoefenen, als voor die, welke dezelve voor hun dagelijksch beroep niet zoo noodig hebben, dat zij de wetenschap opzettelijk, gepaard aan geleerde onderzoekingen, behoeven te bestuderen, maar die er toch te eenemale niet mede onbekend moeten zijn. Voor Apothekers-leerlingen is dit werkje doeltreffend: deze toch worden door de kostbaarheid der werken van grooteren omvang afgeschrikt, daar dezelve bovendien ook voor den aankomeling minder bevattelijk zijn.

In bijzonderheden over dit boekje te treden, moeten wij, om niet te uitgebreid te worden, achterlaten. De schei-

kunde wordt er op eene aangename, bevattelijke en naauwkeurige wijze voorgesteld; de duidelijkheid wordt vermeerderd door een zestigtal figuren der meestgebruikelijke scheikundige toestellen. Lof komt den Schrijver toe, wien wij gaarne lust en krachten toewenschen, om ook de niet minder aangename, nuttige en belangrijke bewerktuigde scheikunde, op dezelfde wijze, onzen landgenooten mede te deelen; zoodoende worde de beoefening der scheikunde eene waarlijk rijke bron van genoegen, uitspanning en nut, en eene dier belangrijkste wetenschappen, die, meer en meer door ieder beoefend, de gelegenheid openstelt tot hoogeren bloei van kunsten en wetenschappen, en velen bekwamer zal maken in het beroep en bedrijf, waar hare kennis onmisbaar en tot volmaking van het vak, dat men uitoefent, zoo hoogst noodzakelijk is.

Proeve eener regeling van het Hooger Onderwijs, door Mr. P. J. VAN WALRAVEN. (*Voor rekening des Schrijvers.*) *Te Amersfoort, bij* W. J. van Bommel van Vloten. 1845. *In gr. 8vo.* 19 *bl. f* : - 30.

Bedenkingen tegen het Koninklijk Besluit van 23 *Mei* 1845. (*Staatsblad No.* 45), *door Mr.* J. VAN LENNEP. *Te Amsterdam, bij* P. Meijer Warnars. 1845. *In gr. 8vo.* 47 *bl. f* : - 50.

Wij voegen in onze aankondiging deze twee brochuren bijeen, omdat ze beiden op het hooger onderwijs betrekking hebben, hoezeer het anders niet wel mogelijk is, zich twee meer uiteenloopende geschriften, wat denkbeelden en inkleeding betreft, voor te stellen.

1) De Proeve van Mr. P. J. VAN WALRAVEN is blijkbaar vroeger geschreven, dan de Bedenkingen van den Heer VAN LENNEP; de Schrijver droeg (zoo schijnt het althans uit Artikel 10, op bl. 5) nog geene kennis van het Koninklijk Besluit van 23 Mei. Deze brochure zal ons slechts kort bezig houden. Zij bevat het concept van een reglement voor het hooger onderwijs, in 38 Artikelen, benevens eene dusgenoemde »Toelichting." Midden onder deze Artikelen komt, *sub num°.* 15, voor: »Het Besluit van 2 Aug. 1815 zal worden gevolgd, indien hetzelve niet bepaaldelijk bij dit plan wordt gewijzigd." Ons, en waarschijnlijk velen met

ons, komt het duidelijk voor, dat deze bepaling of geheel vooraan geplaatst, of als laatste artikel in het plan had behooren te worden opgenomen; doch de redactie dezer Proeve duldt evenmin eene strenge *critiek*, als zij dezelve verdient. Het is ongeloofelijk, hoeveel onkunde aan den waren aard van hooger onderwijs en der wetenschappen in deze Proeve doorstraalt. Het getal der Professoren wordt b. v. in elke faculteit op 5 bepaald, terwijl toch de omvang der vakken in elke faculteit zeer verschilt en dus een getal van docenten, dat voor de eene faculteit volkomen toereikend wezen kan, voor eene andere te bekrompen moet wezen. Alle lessen zullen in de Nederlandsche taal gehouden worden, eene bepaling, die noodwendig alle vreemdelingen, zoo wel docenten als studenten, van onze Hoogescholen buitensluiten moet. De Rector wordt een ambtenaar van policie en bekomt *een genoegzaam getal marechaussees ter zijner beschikking* (Art. 37). Het lust ons niet, meer op te halen. De toelichting diende ons vooral om de onbevoegdheid van den Auteur tot de behandeling van dit onderwerp toe te lichten. Wij laten het boekje *voor zijne rekening*.

2) Het was ons aangenaam, dat de Heer J. VAN LENNEP, de begaafde Schrijver, wiens verdiensten omtrent de vaderlandsche letterkunde algemeen erkend zijn, als verdediger van het onderwijs tegen onze bezuinigende Regering is opgetreden. Het is meermalen gezegd, dat onze Regering in de zaken van wetenschap en hooger onderwijs geen genoegzaam belang schijnt te stellen, en in plaats van bescherming, aanmoediging en uitbreiding, daaraan dikwerf slechts beperking, bezuiniging en bekrimping geeft. Daarom is het *Naschrift* dezer brochure een gepast woord; het behelst een uittreksel uit de antwoorden, door de Regering gegeven op de bedenkingen der Staten-Generaal tegen Hoofdstuk V van de begrooting voor het *Departement van binnenlandsche zaken* (*).

(*) »Men *deelt geheel* in het gevoelen der Leden, die de vermindering der Latijnsche scholen, niet op eenmaal, maar van lieverlede en bij versterf van de onderwijzers van dezelve voor wenschelijk houden. Het getal der Latijnsche scholen *is op* deze wijze dan ook reeds verminderd, hetgeen er toe medegewerkt heeft, dat de over 1846 en 1847 uitgetrokkene som voor die scholen, in vergelijking met die, welke voor 1845 was toegestaan, bijna *f* 900 minder bedraagt. *Men stelt zich voor op den ingeslagen weg voort te gaan.*"

naauwgezetheid wordt afgenomen, veelligt acht volle weken zullen noodig zijn (deze berekening komt ons wat groot voor, maar al stellen wij ook de helft, het is nog langwijlig en vermoeijend genoeg), zoo zullen de leden der Commissie al is het niet nu, dan toch in het vervolg, er met de Fransche zweep moeten overgaan, en het staatsexamen zal, in plaats van betere, integendeel veel minder zekere waarborgen van bekwaamheid opleveren. Daarenboven is de keuze der leden voor de Commissie zonder eenige verdere bepaling aan de voordragt des Ministers overgelaten. Welken waarborg heeft men, dat zij altijd uit bekwame examinatoren bestaan zal?

Dit is het beloop van de brochure, die, met warmte en belangstelling geschreven, echter wel eenigzins de sporen van overhaasting draagt. Wij willen daarom het vele goede niet over het hoofd zien, dat in deze Bedenkingen vervat is. Ook wij hadden gaarne het Besluit van 23 Mei vooraf zien gaan door eene organisatie der Gymnasiën. Ons op een ander standpunt dan de Heer VAN LENNEP plaatsende, keuren wij daarentegen het *principe* van het Besluit volkomen goed, wanneer men daarbij slechts uitzonderingen voor vreemdelingen (die nu, wanneer een onderzoek in de Nederlandsche taal en den stijl gevergd wordt, van onze akademiën geweerd worden) en voor hen, die geenen akademischen graad begeeren, had vastgesteld. Wij wenschen, het behoud der Latijnsche scholen, hoezeer dan ook naar de tegenwoordige behoeften gewijzigd, ook op kleinere plaatsen; maar het standpunt van stedelijke regten en privilegiën komt ons niet het ware en hoogste standpunt voor. Wij wenschen, in het belang der studiën, eenen algemeenen en gelijken waarborg van bekwaamheid bij toekomstige studenten, maar keuren daarom al de bepalingen van het tegenwoordig Besluit geenszins goed, zoo als die b. v., dat twee afkeurende stemmen van de zeven ter afwijzing genoegzaam zijn, eene bepaling, welke door VAN LENNEP teregt *ongehoord* wordt genoemd. Evenmin kunnen wij het ophoopen der examina op eenen enkelen tijd in het jaar en op eene enkele plaats in het Rijk goedkeuren. De ondervinding zal weldra beslissen. Mogt de Regering, die in de keuze der Commissie voor dit jaar, waaraan ook VAN LENNEP hulde doet, zoo gelukkig slaagde, na afloop der examina van haar die toelichtingen ontvangen, die voor eene wijziging van het Besluit noodzakelijk schijnen, opdat met behoud van het *principe*, 't geen ons goed-

keuring schijnt te verdienen, de bevordering van grondige en echte studie bereikt worde. Voor onuitvoerlijk houden wij zulks niet, zoo men slechts van vaste beginselen uitgaat.

Wanneer onze Gymnasiën op nieuw georganiseerd worden, hoede men zich echter voor overdrijving. Alle wetenschappen, die onder den naam van *voorbereidende* op de Hoogescholen onderwezen worden, op de Gymnasiën over te brengen, gelijk wij daarvan onlangs ook in de vergaderingen der Staten-Generaal hoorden spreken, houden wij voor onuitvoerbaar en voor de studiën zelven zeer nadeelig. Tot een grondig onderwijs in de natuurkundige wetenschappen althans behooren, om van de docenten niet te spreken, zoo vele materiële subsidiën, dat het volkomen ondenkbaar is, onze Gymnasiën daarmede te belasten.

De Aardkunde van Twenthe, door Dr. W. C. H. STARING. *Eene Voorlezing, gehouden voor de Overijsselsche Vereeniging tot ontwikkeling van provinciale Welvaart. Te Zwolle, bij* J. J. Tijl. 1845. *In gr. 8vo.* 35 *bl.* *f* : - 50.

De Heer STARING heeft zich door zijne vóór twaalf jaren uitgegevene Verhandeling *de Geologia Patriae* (*L. B.* 1833. *4to*), door zijne *Geologische Kaart van de Nederlanden* (*Groningen* 1844) en door vele kleine opstellen als een vlijtig onderzoeker van de geologische gesteldheid van onzen vaderlandschen grond met lof bekend gemaakt. Ook dit opstel getuigt van zijne kunde. Een goede geest van waarneming en eene levendige frischheid van voorstelling kenschetsen hetzelve. De door hem onderzochte bodem van *Overijssel* bestaat uit gronden, die tot drie, misschien tot vier zeer onderscheidene tijdperken van ontstaan behooren: (1) *hedendaagsche vormingen*, zoo als de hooge veenen, de zandduinen en de aanslibbingen der rivieren en beken; (2) *diluviale* vormingen, heuvels van zand, grind en keijen; (3) *tertiaire* vormingen, welker westelijke grens in *Overijssel* door eene lijn, van *Hardenberg* naar *Haaxbergen* getrokken, wordt aangewezen, en welke vooral uit eene zeer zware leembank bestaan, waarin de steenbakkerij te *Ootmarsum* is uitgegraven, en die, ook elders in ons vaderland bij putboringen bereikt, zich op eene groote diepte onder ons geheele vaderland schijnt uit te strekken; en

Eene vermindering der Latijnsche scholen wordt daar, om eene niet noemenswaardige bezuiniging, als eene wenschelijke zaak beschouwd, terwijl men zich voorstelt op den ingeslagen weg voort te gaan. Wanneer tegen deze bedoelingen der Regering door een' onderwijzer aan eene Latijnsche school eener kleine stad geschreven werd, zou, al waren zijne bedenkingen ook nog zoo gegrond, al ligt het vermoeden van eigenbelang allen klem aan dezelven ontnemen, en met een »*vous êtes orfèvre Monsieur Josse*" zou men zich van alle verdere wederlegging ontslagen achten. Daarom doet het ons goed, dat een man, dien men geen persoonlijk eigenbelang kan toeschrijven, het verkeerde van dien weg onbewimpeld aantoont. Wanneer zulks meer het geval was, er zou goede hoop zijn, dat de Regering tot beter inzigt in de ware belangen *des volks*, die ook alleen *hare* ware belangen zijn, gebragt zoude worden. Een bestuur, dat wetenschappen beschermt en bevordert, is te allen tijde bij beschaafde volken geprezen en nog door de nakomelingschap gezegend geworden. Mogt de achting voor dit oordeel der nakomelingschap onze Regering tegen bekrompene bezuiniging waarschuwen!

Het beloop dezer bedenkingen komt overigens in het kort op het volgende neder. De Schrijver noemt het Besluit van 23 Mei l. l. (hetgeen wij als bekend veronderstellen) onberaden, in de eerste plaats, omdat men noch de Curatoren der Hoogescholen, noch de Hoogleeraren, noch de Docenten aan de Latijnsche scholen, noch iemand in één woord, wiens oordeel kan geacht worden, eenig gezag te bezitten, daarbij geraadpleegd heeft. Scherp maar niet geheel ongegrond is hetgeen wij hierbij op bl. 10 lezen: »De Regeering is ten dezen getrouw gebleven aan die wijze van handelen, welke men sints lang van haar gewoon is. Wanneer het eene zaak geldt van zeer ondergeschikt belang .... dan worden vellen papiers vermorst, brieven en apostillen vermenigvuldigd, het advies ingenomen van al wie slechts eenigzins in de zaak betrokken kan worden, en de beslissing niet dan na rijpe overweging genomen; — maar geldt het eene algeheele revolutie van het heiligste pand der Natie, het onderwijs van het opkomend geslacht, dan wacht men zich zorgvuldig, eenigen raad of voorlichting te vragen, dan is een *stet pro ratione voluntas* genoeg, en men beslist met eene pennestreek over de toekomst des Vaderlands!" (*) Het

(*) Zoo was het ook met het Besluit van 15 Februarij

besluit noemt hij verder onberaden, omdat het had moeten worden voorafgegaan door eene organisatie der Openbare Instellingen (Latijnsche scholen en Gymnasiën); men vraagt, 't geen daar niet geleerd wordt. Hierbij voegt de Schrijver eene warme verdediging der Latijnsche scholen, welke zeker door private inrigtingen niet overtollig kunnen worden en altijd de scholen zullen moeten blijven, waarop verreweg de meeste jongelieden voor akademisch onderwijs worden opgeleid. Al verder betoogt VAN LENNEP, dat het Besluit van 23 Mei bestaande regten krenkt. Dat zulks door de plotselijke invoering werkelijk het geval is voor hen, die met September van dit jaar als studenten begeeren te worden ingeschreven en reeds op de Latijnsche scholen gepromoveerd zijn, behoeft geen betoog; het besluit heeft hier ontegenzeggelijk eene terugwerkende kracht. (*) Of evenwel allen, die zich op de Latijnsche scholen bevinden, gelijk de Schrijver beweert, in hunne verkregene regten verkort zijn, zouden wij niet zoo gaaf durven toestemmen. Met meer grond kan men, op het standpunt, waarop de Schrijver zich plaatst, beweren, dat de regten der steden gekrenkt zijn, terwijl daarenboven willekeurig aan de geheel stedelijke *Athenaea* van *Amsterdam* en *Deventer* voorgeschreven wordt, wie zij als studenten zullen hebben aan te nemen of af te wijzen. Het laatste gedeelte van het geschrift van den Heer VAN LENNEP tracht te betoogen, dat het Besluit geenszins die gevolgen zal hebben, welke men daarvan verwacht. Daar voor het groot getal van *examinandi*, indien het examen met

---

1843, waarbij *de Stipendia*, de uitgave der *Annales* en de uitschrijving der prijsvragen werden afgeschaft, terwijl tevens de emolumenten der Hoogleeraren voor de toekomst besnoeid werden. Wij vernamen, dat de Curatoren van eene onzer Hoogescholen bij de toezending van dat Besluit aan den akademischen Senaat uitdrukkelijk verklaarden, daarbij door de Regering *niet* geraadpleegd te zijn, en, zoo al de Curatoren der twee overige Hoogescholen zulks niet verklaarden, er bestaat geene reden om te denken, dat men hunne inzigten daarbij gevolgd heeft.

(*) Deze zwarigheid heeft echter een later Besluit reeds weder opgeheven, 't geen ons eerst na het schrijven dezer aankondiging bekend werd.

naauwgezetheid wordt afgenomen, veelligt acht volle weken zullen noodig zijn (deze berekening komt ons wat groot voor, maar al stellen wij ook de helft, het is nog langwijlig en vermoeijend genoeg), zoo zullen de leden der Commissie al is het niet nu, dan toch in het vervolg, er met de Fransche zweep moeten overgaan, en het staatsexamen zal, in plaats van betere, integendeel veel minder zekere waarborgen van bekwaamheid opleveren. Daarenboven is de keuze der leden voor de Commissie zonder eenige verdere bepaling aan de voordragt des Ministers overgelaten. Welken waarborg heeft men, dat zij altijd uit bekwame examinatoren bestaan zal?

Dit is het beloop van de brochure, die, met warmte en belangstelling geschreven, echter wel eenigzins de sporen van overhaasting draagt. Wij willen daarom het vele goede niet over het hoofd zien, dat in deze Bedenkingen vervat is. Ook wij hadden gaarne het Besluit van 23 Mei vooraf zien gaan door eene organisatie der Gymnasiën. Ons op een ander standpunt dan de Heer VAN LENNEP plaatsende, keuren wij daarentegen het *principe* van het Besluit volkomen goed, wanneer men daarbij slechts uitzonderingen voor vreemdelingen (die nu, wanneer een onderzoek in de Nederlandsche taal en den stijl gevergd wordt, van onze akademiën geweerd worden) en voor hen, die geenen akademischen graad begeeren, had vastgesteld. Wij wenschen, het behoud der Latijnsche scholen, hoezeer dan ook naar de tegenwoordige behoeften gewijzigd, ook op kleinere plaatsen; maar het standpunt van stedelijke regten en privilegiën komt ons niet het ware en hoogste standpunt voor. Wij wenschen, in het belang der studiën, eenen algemeenen en gelijken waarborg van bekwaamheid bij toekomstige studenten, maar keuren daarom al de bepalingen van het tegenwoordig Besluit geenszins goed, zoo als die b. v., dat twee afkeurende stemmen van de zeven ter afwijzing genoegzaam zijn, eene bepaling, welke door VAN LENNEP teregt *ongehoord* wordt genoemd. Evenmin kunnen wij het ophoopen der examina op eenen enkelen tijd in het jaar en op eene enkele plaats in het Rijk goedkeuren. De ondervinding zal weldra beslissen. Mogt de Regering, die in de keuze der Commissie voor dit jaar, waaraan ook VAN LENNEP hulde doet, zoo gelukkig slaagde, na afloop der examina van haar die toelichtingen ontvangen, die voor eene wijziging van het Besluit noodzakelijk schijnen, opdat met behoud van het *principe*, 't geen ons goed-

keuring schijnt te verdienen, de bevordering van grondige en echte studie bereikt worde. Voor onuitvoerlijk houden wij zulks niet, zoo men slechts van vaste beginselen uitgaat.

Wanneer onze Gymnasiën op nieuw georganiseerd worden, hoede men zich echter voor overdrijving. Alle wetenschappen, die onder den naam van *voorbereidende* op de Hoogescholen onderwezen worden, op de Gymnasiën over te brengen, gelijk wij daarvan onlangs ook in de vergaderingen der Staten-Generaal hoorden spreken, houden wij voor onuitvoerbaar en voor de studiën zelven zeer nadeelig. Tot een grondig onderwijs in de natuurkundige wetenschappen althans behooren, om van de docenten niet te spreken, zoo vele materiële subsidiën, dat het volkomen ondenkbaar is, onze Gymnasiën daarmede te belasten.

De Aardkunde van Twenthe, door Dr. W. C. H. STARING. *Eene Voorlezing, gehouden voor de Overijsselsche Vereeniging tot ontwikkeling van provinciale Welvaart. Te Zwolle, bij* J. J. Tijl. 1845. *In gr. 8vo.* 35 *bl. f* : - 50.

De Heer STARING heeft zich door zijne vóór twaalf jaren uitgegevene Verhandeling *de Geologia Patriae* (*L. B.* 1833. 4to), door zijne *Geologische Kaart van de Nederlanden* (*Groningen* 1844) en door vele kleine opstellen als een vlijtig onderzoeker van de geologische gesteldheid van onzen vaderlandschen grond met lof bekend gemaakt. Ook dit opstel getuigt van zijne kunde. Een goede geest van waarneming en eene levendige frischheid van voorstelling kenschetsen hetzelve. De door hem onderzochte bodem van *Overijssel* bestaat uit gronden, die tot drie, misschien tot vier zeer onderscheidene tijdperken van ontstaan behooren: (1) *hedendaagsche vormingen*, zoo als de hooge veenen, de zandduinen en de aanslibbingen der rivieren en beken; (2) *diluviale* vormingen, heuvels van zand, grind en keijen; (3) *tertiaire* vormingen, welker westelijke grens in *Overijssel* door eene lijn, van *Hardenberg* naar *Haaxbergen* getrokken, wordt aangewezen, en welke vooral uit eene zeer zware leembank bestaan, waarin de steenbakkerij te *Ootmarsum* is uitgegraven, en die, ook elders in ons vaderland bij putboringen bereikt, zich op eene groote diepte onder ons geheele vaderland schijnt uit te strekken; en

eindelijk (4), *secondaire* lagen, die gelijktijdig gevormd zijn met den *Bentheimer* steen, waartoe een mergel bij *Losser* gerekend wordt, door den Heer BERKOUT, Burgemeester van *Oldenzaal*, ontdekt. Onder de *Losserscke Esch* ligt waarschijnlijk de *Bentheimer* steen op eene bereikbare diepte; eene gissing, welker bevestiging de moeite en kosten van een opzettelijk onderzoek wel beloonen zou. Merkwaardig is ook 't geen de Schrijver over de rigting der heuvels van de vloedvorming opmerkt, die eene algemeene strekking hebben van het noordoosten naar het zuidwesten. Wanneer zulks zich ook bij de *Veluwsche*, *Utrechtsche* en *Noord-Brabandsche* heuvels bevestigt, zoude het den oorsprong der geheele Nederlandsche vloedvorming uit het zuiden aanteemen. Wij mogen eindelijk niet vergeten opmerkzaam te maken op eene gissing des Schrijvers aangaande sommige zandstuivingen, die noch in de nabijheid van heuvels der vloedvorming, noch van loopende wateren gelegen zijn, b. v. tusschen *Ommen* en *Hardenberg*. Hij beschouwt haar als *Almeerduinen*, door namelijk te vooronderstellen, dat het *Almelosche* veen vroeger een *woud*, nog vroeger een *meer* geweest zoude zijn, 't welk, even als tegenwoordig de groote meren in *Noord-Amerika*, *duinen* heeft gevormd.

Wij weten den Schrijver niets beter toe te wenschen, dan dat hem lust noch kracht ontbreke, om op den ingeslagen weg steeds te blijven voortgaan, en hem toe te roepen: *Spartam, quam nactus es, orna!*

Handelingen over de Herziening der Grondwet. IIIde en IVde Aflevering. Te 's Gravenhage, bij Gebr. Belinfante. 1845. *In gr. 8vo. f* : - 95.

De derde dezer Afleveringen bevat de Memorie van Toelichting, door de Heeren THORBECKE, LUZAC, VAN DAM VAN ISSELT, VAN RECHTEREN, ANKMART, DE KEMPENAER, STORM, WICHERS en HERMSTRA tot ondersteuning van hun voorstel bij de Tweede Kamer der Staten-Generaal ingediend, en de vierde Aflevering behelst het voorloopig Verslag der centrale afdeeling, vastgesteld den 18 Maart 1845.

Wie heeft niet reeds beide deze stukken en zoo veel meer, als in de volgende Afleveringen zal worden medegedeeld, in de dagbladen gelezen? Wie heeft niet reeds de zaak in ver-

schil op alle mogelijke wijzen hooren uiteenzetten? Men kent onze denkwijs. Wij kunnen slechts treuren. Alle uitzigt op eene verbetering onzer Staatsinrigting, langs wettige wegen, is voor altijd vervlogen, zoo de Regering en de Staten-Generaal van hunne gemeenschappelijke dwaling niet terugkomen: want bestond er *nu* nog geene noodzakelijkheid tot herziening, dan zal zij ook *nooit* bestaan, of men zou er zulk een' drang van omstandigheden door moeten aanduiden, waarvoor de Hemel ons beware, doch die, eenmaal dáár zijnde, alle herziening eener dan reeds gewelddadig verbrokene Grondwet overtollig zou maken. Men heeft slechts der voorstelleren Memorie van Toelichting, overvloeijende van blijken zoo wel eener kernachtige redekaveling, als van openhartigheid en goede trouw, te vergelijken met het gekunsteld verslag der centrale Afdeeling, waar alles is bijgebragt, om de aandacht van het hoofdpunt in verschil af te leiden, om gronden van niet ontvankelijkheid voor altijd, of ten minste van niet ontvankelijkheid voor alsnog te vinden; en aanstonds staat ons voor den geest de eischer, die eene regtvaardige zaak voor heeft, welker wijze van instelling en behandeling aan verschillende zwarigheden, uit hoofde der bestaande wijze van burgerlijke regtsvordering, onderhevig is, en die nu door den gedaagde, die bevreesd is voor een onderzoek ten principale, met allerlei exceptiën en chicanes begroet wordt. Indien er iets verder noodig is tot bewijs, dat de verkiezing der Leden van de Tweede Kamer door de Provinciale Staten, zamengesteld gelijk tegenwoordig geschiedt, verkeerd is, en dat hetzij regtstreeksche verkiezingen, hetzij verkiezingen door de Gewestelijke Staten, mits deze zelve regtstreeks en niet door zoogenaamde Standen verkozen worden, behoefte zijn, het is juist de verwerping van het gedane voorstel tot herziening der Grondwet. Zij, die vreezen bij eene wijze van verkiezing, die alles minder doet afhangen, deels van ministeriëlen, deels van patricischen invloed, doch waarbij het beschaafd en denkend gedeelte der natie overwegenden invloed uitoefent, *niet* herkozen te zullen worden (en juist dezen zijn de bij voorkeur door de Provinciale Staten gehandhaafd wordenden in hunne betrekking); zij zullen te allen tijde alle herziening tegenhouden, en daarin slagen, omdat zij noodwendig de meerderheid uitmaken. Uit honderdduizenden moge *niet ééne stem* zich ten voordeele van het bestaande verheffen, en *dui-*

zenden mogen, met opoffering van alle uitzigt op posten en begunstiging, te kennen geven eene *herziening* te verlangen, het gaat hun niet aan; zij stemmen naar den wensch hunner committenten, de Provinciale Staten, en juist dáárom zullen dezen, zoo lang zij door de drie Standen worden afgezonden, de voorstanders van het behoud van alwat gebrekkig is herkiezen.

Merkwaardigheden uit het Heilige Land; of Verhaal eener Reize door een voornaam gedeelte van hetzelve. Door den Ridder A. PROKESCH. *Uit het Hoogduitsch. Te 's Gravenhage, bij* A. Kloots en Comp. 1844. *In gr. 8vo.* 189 *bl. f* 2 - 40.

De Schrijver van dit boeksken werd reeds in het jaar 1829 naar *Palestina* gezonden tot het bijleggen van eenige geschillen tusschen het Oostenrijksche hof en den *Pacha* van *Akka*, die den keizerlijken Consul beleedigd en zich aan andere vergrijpen schuldig gemaakt had. Deze diplomatieke reis gaf aanleiding tot het verder bezoeken van het merkwaardigste land der aarde, in den jongsten tijd ons nader door de reizen van LA MARTINE en van onzen landgenoot VAN 'S GRAVENWEERT bekender geworden. Wanneer men die beide, ieder in zijne soort zeer belangrijke, reisbeschrijvingen heeft gelezen, zal men in de mededeelingen van den *Oostenrijker* weinig nieuws of belangrijks aantreffen, en de in de aardrijkskunde van *Palestina* meer ervarene zal hier en daar ook nog wel eens op enkele misstellingen stooten. Het breedvoerigst is de beschrijving van *Jeruzalem* en van het *Heilige Graf*, van welke beide eene steendrukplaat gegeven wordt. Aan herinneringen van de Bijbelsche geschiedenis ontbreekt het natuurlijk niet, en deze zijn nog al niet de minste gedeelten van het boekje, hetgeen ons te opmerkelijker voorkwam in den Schrijver, een ijverig Roomschgezinde, bij welke de Bijbelkennis, althans in zijnen stand, dun gezaaid is. Met niet weinig zelfbehagen deelt hij in een aanhangsel een diploma en de wetten mede van de *orde van het H. Graf*, waarvan de Pater Gardiaan van het H. Graf hem tot Ridder heeft benoemd.

Aan de vertaling van dit werkje was juist geene behoefte; men heeft over het H. land betere schriften; doch voor eene

herinnering is het niet ongeschikt, daarbij niet omslagtig of kostbaar; en eene reis naar het tooneel van de geschiedenissen des Bijbels, bijzonder van onzen Heer, heeft in zichzelve iets zoo aantrekkelijks, dat men daarbij nog al ligtelijk het minder aangename van den vorm over het hoofd ziet.

Mijn Reiszak. Herinneringen, Verhalen en Gedachten. Door W. VAN RENBURG, *Schrijver van: de Graaf en zijn Raad, August, Imagina. Te Amsterdam, bij* J. M. E. Meijer. 1844. *In gr. 8vo.* 378 *bl. f* 3 - 75.

Ook voor schrijvers, dacht Rec. onwillekeurig onder het afschrijven van den titel dezes boeks, is er eene mode in de titels. Vooreerst in de titulatuur hunner werken. Er is een tijd geweest van jagt op de allerzonderlingste namen van boeken, niet alleen in geestelijke, b. v. *Balsem van Gilead*, *Sions zielsbanket* en dergelijke, maar ook in het wereldlijke, gelijk: *vier galgestroppen* enz. Ook heeft men van de schilderkunst de namen geleerd van: *schetsen*, *omtrekken*, *schilderijen zonder lijsten* en wat niet al meer! *Bravour* - uitdrukkingen moeten ook al tot titels dienen: *opent de oogen! — geen hoofdpijn*, *geen likdorens*, *geen zomersproeten*, *geen vlooijen meer!* Wij bekomen *reiszakken*, en zien te gemoet *uitgepakte valieskoffers*, *stoomboot- en spoortrein - kaartjes*. Ten tweede ook in de *titulatuur* van de schrijvers. Wij glimlagchen over de hoogdravende lofverzen, die onze goede voorouders zonder blozen voor hunne werken lieten drukken; en nu de geleerde Genootschappen en Ridderorden (zeker als niet ongemeen genoeg) niet zoo druk meer achter de namen der schrijvers voorkomen, begint men meer en meer, *of* zich achter het dunne gaas van eenen grilligen *pseudonym* te verbergen, *of* zijne vroegere werken op den titel te *catalogiseren*. — Hoe kwamen wij daar ook bij? — 't Is maar een losse inval, lezers! Wij hebben immers uw geduld niet te zeer op de proef gesteld? Anders, het kan geen kwaad; want het geduld te oefenen, is eene zeer nuttige bezigheid, die daar en daar en daarvoor nuttig is, en bovendien....

Dit praten is zoo wat in de manier van dezen *Reiszak*. Wij verwonderen ons het meest over de matiging, met welke de Schrijver zijnen *Reiszak*, met de daarin voorhandene her-

innneringen, verhalen en gedachten, slechts tot één Beelheeft beperkt. Ons dunkt, dat dit der pen, onder het opschrijven van allerlei heen en weder wippende gedachten, zeer moeijelijk moet zijn gevallen.

Enfin! wij willen den reiszak eens openen. Men zou het voorberigt bij slot en sleutel kunnen vergelijken; de Schrijver noemt het een handvat; ook goed; hij moet zelf weten wat het is; een beest is het althans niet, want er is kop noch staart aan, tenzij men het: *lieve, getrouwe en ernstfeste lezer!* voor den kop en het: *Woerden.* v. R. voor den staart houde, en dan verwonderen wij ons al weder, dat die *rhapsodie* niet meer dan 10 bladzijden groot is.

Eer wij verder gaan, moeten wij een loopje nemen en springen op bladz. 98, alwaar men leest: »Waarom verhaalt gij ons dat alles? zult gij mogelijk vragen, lieve lezer! Rigt die vraag tot een onzer voornaamste maandwerken, aan welks oordeel ik veel waarde hecht, en juist daarom gaarne billijk en grondig, al kan het welligt niet gunstig zijn, door hetzelve wensch beoordeeld te worden." Deze regelen drijven ons zeer in de engte, en, denken wij, ook de collegen *Recensent*, *Gids* enz. enz. Want de *Vaderlandsche Letteroefeningen* zijn dat bedoelde maandwerk, of niet; immers de hoogmoedsdrommel en dan dat: *een der voornaamste!* brengt ons koelzinnig geloof, dat *wij* de bedoelden *niet* zijn, eenigzins aan het wankelen; zijn wij het nu niet, behoeven wij dan ditmaal niet billijk, niet grondig te beoordeelen? Dat gaat niet op. En zijn wij het wel, dan *moeten* wij wel; de Heer REHBURG verwacht en verlangt het van ons. Er is alzoo halve kans, *to be or not to be;* en wij zouden dus kunnen *transigeren*, en *of* grondig en niet billijk, *of* billijk en niet grondig kunnen beoordeelen. Om redenen, met welke geen mensch voor alsnog iets te maken heeft, kiezen wij het laatste.

De *reiszak* bevat *herinneringen;* van *Frankfort;* van een togtje met een' retourwagen langs de *Bergstrasse* naar het door eenen Catechismus en een wijnvat beroemde *Heidelberg;* van den *Rijn;* van *Coblenz;* van *Ems;* van *Keulen;* van *Andernach;* van derzelver omstreken. De billijkheid vordert, te zeggen, dat, voor zoo verre Rec. als ooggetuige kan oordeelen, het geheugen van den Schrijver getrouw, en, voor zoo verre men over het uit eene menigte van

reisbeschrijvingen overbekende nog iets wil lezen, de voorstelling onderhoudend is.

De *reiszak* bevat ook *verhalen*. Die de *Aurora* voor 1844 gelezen heeft, behoeft bladz. 32—83 daarom niet over te slaan, want het verhaal: *de Krankzinnige* is wel waardig tweemaal te worden gelezen; ons althans trof bij de herhaling meer dan ééne mensch- en zedekundige opmerking, die het hangen aan de geschiedenis ons de eerste maal had doen over het hoofd zien. De *verdediging* van dat verhaal beslaat verscheidene bladzijden, en behoort eigenlijk tot de *gedachten*. Men mag dan ook wel wat ingenomen zijn met een goed geschreven verhaal, want goede, regt goede zijn zoo heel gemakkelijk niet. Anders — dit hoofdstuk behoort tot het gepraat, gekout, dat wel niet vervelend is, maar toch niet in druk tot de nakomelingschap behoefde over te gaan. Ook de overige verhalen zijn niet kwaad; VAN RENSBURG heeft slag van los en aangenaam verhalen; het zou onbillijk zijn, dit te ontkennen.

Met de *gedachten* weten wij in ons aangenomen stelsel van billijkheid geenen anderen weg, dan door te erkennen, dat ieder zijne wijze van zien heeft; dat is hier, zijne wijze van denken. Wij laten daarin den Schrijver zijne vrijheid, gelijk hij de onze aan ons. En wij zouden hier anders ook eigenlijk op het grondige moeten komen. Deden wij het, dan zouden de aanmerkingen over de *kerken* ons niet ontgaan. De Schrijver is zeer ingenomen met de pracht der Roomsche kerkgebouwen; vindt het een verheven denkbeeld, de tempels niet alleen tot bedehuizen, maar ook tot verzamelplaatsen van kunstgewrochten te doen dienen, en wil op die wijze alles vereenigen, wat de ziel verheffen kan, het godsdienstig en het aesthetisch gevoel. Wij vragen op onze beurt, of dan door den indruk van prachtige schilderijen, trotsche gewelven en heerlijke koepels het hart moet geleid worden tot de aanbidding van den Schepper in geest en waarheid? Met de Natuur is het iets anders. Wanneer men zich door de schoonheden van deze omringd vindt, dan verheft zich het gemoed van het gewrocht tot den eeuwigen Werkmeester; maar voortbrengselen der kunst? De sterrenhemel voert de ziel op tot den Oneindige, — een kunstig gewelf tot bewondering van het menschelijk vernuft; een eenzaam bosch tot Genen, — eene statige zuilenrij tot dit; een uitgespreid landschap aan den voet eens heuvels doet

uitroepen: hoe groot zijn uwe werken, o Heer! — eene kostbare schilderij doet zeggen:

Toov'ren met penseel en verwen,
Zinbegooch'len op het doek.

Wij ontkennen niet, dat de uiterlijke eerdienst der Protestanten veel te wenschen overlaat, maar ontkennen wel, dat die der Roomschen daarin beter is. Want, hindert ons, om nu van het gezang alleen eens te spreken, het onstichtelijke en verwarde geschreeuw, dat bij de eersten hier en daar ter naauwernood door een orgel overschreeuwd wordt, bij de laatsten kan het geen godsdienstig, hartverheffend zingen heeten, wanneer het door eenigen in eene voor de gemeente onverstaanbare taal geschiedt. En schilderijen en beelden mogen voor enkelen dienen tot het verlevendigen van den indruk der Bijbelsche geschiedenissen, de meesten vinden er zich in de kerken eerder door afgetrokken dan opgeleid; terwijl men ook niet uit het oog verlieze, dat wij spreken tegen den wensch van VAN REHBURG, die de kerken tot bewaarplaatsen van kunststukken *als zoodanig* wil gebruikt zien. Dit zal dus moeten beteekenen, dat het onderwerp er niet zoo dadelijk mede in verband sta, maar alleen ter liefde van de *kunst*, omdat deze »geenen tempel heeft, harer meer waardig, dan die, gewijd aan het gebed," en »door symbolen spreekt tot het gevoel." Dus, — een groep van Laöcoön tot opwekking van het aesthetische en daardoor van het godsdienstige gevoel in eenen Christelijken tempel!?

Doch laat ons niet uitweiden. Genoeg ook gezegd van een boek, dat zich hoofdzakelijk alleen door zekere luchtigheid van schrijftrant aanprijst: »maar (Voorr. bladz. VIII) wanneer men alleen leest voor zijn pleizier, wat nut heeft dat alles?" En daarom meenden wij ons en onze lezers ook van eene grondige beoordeeling te kunnen verschoonen.

De Slapende in den Haarlemmer Hout. Eene merkwaardigheid uit het bijzonder leven van Koning WILLEM I *der Nederlanden. Door* J. DIJK. *Te Amsterdam, bij* J. van der Hey en Zoon. 1844. *In gr. 8vo.* 286 *bl. f* 2-90.

Koning WILLEM I speelt hier eene vrij bespottelijke rol als

postillon d'amour, en steekt zich in liefdeszaken op eene wijze, die weinig met de waardigheid van zijnen rang overeenkomt, en waarbij de Schrijver, dunkt ons, luttel kennis van het hofleven aan den dag legt. De geheele gebeurtenis is blijkbaar eene fictie; als zoodanig mist zij echter alle belangrijkheid, en men heeft deze zoeken te vergoeden, door den voormaligen Koning ten tooneele te voeren en het verhaalde als eene werkelijk gebeurde zaak voor te stellen. Al ware zij dat, dan zouden wij haar nog te onbeduidend achten, om er zulk een dik boek over vol te schrijven. Nu wij haar als eene verdichting beschouwen, en als roman moeten beoordeelen, vinden wij haar flaauw, onwaarschijnlijk en onnatuurlijk. Het opvoeren van Koning WILLEM I is ook al heel weinig in diens karakter, en wij twijfelen zeer, of Z. M. ooit alleenspraken heeft gehouden in zulk verheven poëtisch proza, als hem, b. v. bl. 24, in den mond wordt gelegd: »O liefde, gij springader van licht en leven! vonk uit den gloed der eeuwige algenoegzaamheid! bestemd om al wat ademt te doorgloeijen met vreugde, te verheffen en te veredelen — gij stort het gift uit in harten, die gij tot uwe tempels hebt gekozen, eene onzalige smetstof, die zulke heiligdommen verkankert en vernielt!" — Bravo! Dat is eerst krachtig en fraai gezegd! Een *vonk* uit den *gloed van algenoegzaamheid!* Een *vonk*, die *gift uitstort!* Een *vonk*, wier *gift* een *tempel verkankert!* Zoo Z. M. in dien trant heeft gedacht en gesproken, zoo dacht en sprak hij vrij wat onzin; en al denkt Rec. dan ook geheel anders over onzen overledenen Koning, dan de Schrijver van dit boek, hij wil hem toch het onregt niet doen van te gelooven, dat er zulke zotheden door hem gedacht en gedaan werden, als hier te vinden zijn. Trouwens, de Schrijver toont in zijn geheele boek voldoende, dat het niet de Koning, maar hij zelf is, die aldus spreekt en denkt. Ten bewijze behoeven wij slechts uit de eerste bladzijde de volgende periode aan te halen, die in gezwollenheid en klingklang naast de zoo even aangehaalde verdient gesteld te worden, en met deze eene proeve oplevert van den stijl. »Het romantische opstel," zegt hij, »werkt op het gevoel en de verbeelding, biedt zich lieftallig aan tot gids op het groote veld der menschelijke beschouwing, wijst op deszelfs teelt van bloemen en planten, die, schoon meer in de laagte staande, echter door liefelijken geur, door gloed en pracht van kleuren en kunstige vor-

ming, behagen zullen, om aanminnig in den opgewonden geest, in het geopend hart lichtstralen te werpen, zaden te strooijen, die, voor het kortstondige van het schoone, iets onvergankelijks achterlaten." — Dat draaft eerst, hé!

De Geschiedenis van NELLY VANNER, *overleden den 26 April 1839, in den jeugdigen leeftijd van tien jaren. Het Engelsch van* J. CURWEN *gevolgd in Brieven aan Marie, door haren Oom Benjamin. Te Amsterdam, bij* C. J. Borleffs. 1843. *In* 12*mo*. 61 *bl. f* :-40.

Wij gelooven aan vroegtijdige godsdienstige indrukken, maar wenschten wel, dat men ons van zulke, vooral in *Engeland* gezochte, boekjes met kinderbekeeringen verschoonde. Althans, ons is de verzoeking sterk, om of niet te gelooven, of het er voor te houden, dat de hooggeroemde godvruchtige kinderen zich zelve niet hebben begrepen, wanneer men leest: »Op zekeren dag (zij was toen nog geene drie »jaren) werd haar een godsdienstige kinderzang geleerd. »Hare moeder hield zich daarmede onledig. Doch toen deze »daarmede bezig was, werd zij op eens zeer bedroefd, om- »dat zij vreesde, niet in den hemel te zullen komen." (Bladz. 10). »Toen zij nog geen drie jaren oud was, nam »men haar al mede naar het *Dorkas gezelschap*, en hielp zij »daar reeds, op haar kinderstoeltje gezeten, zooveel zij al- »thans kon, aan de edelmoedige werkzaamheden der bijeengekomenen." (Bladz. 32). »Nelly zeide: lieve moeder! ik »heb geene hoop, dan die gegrond is op de verdiensten van »onzen Heer JEZUS CHRISTUS!" (Bladz. 50). Het kind was toen even tien jaren oud. — Het is mogelijk. — Maar dat zulke boekjes kwaad doen, is ook mogelijk. Wij houden er niet van.

Vader Sophron en zijne Leerlingen, of Reis naar en door de stille Zuidzee en om de Aarde, voorafgegaan door iets over algemeene wereldkennis; voornamelijk zamengesteld tot bevordering der kennis van Australië; door W. J. VAN DER VEGT, *Hoofdonderwijzer aan de Stads Armenschool te Zwolle. Te Groningen, bij* J. Oomkens. 1844. *In gr.* 8*vo. VIII en* 181 *bl. f* :-50.

Dit werkje bevat veel goeds en zal aan de jeugd zeer welkom zijn, daar het, na eenige beschouwingen over het Heelal, den sterrenhemel enz., eene denkbeeldige reis behelst naar en door de stille Zuidzee; en op eene onderhoudende wijze de voornaamste daarin gelegene eilanden beschrijft in hunne zeden, gewoonten, Godsdienst enz., terwijl de Schrijver niet vergeet, welk aandeel de *Nederlanders* hebben gehad in het ontdekken derzelven.

De volgende opmerkingen houde hij ons ten goede: Bl. 37 staat: »en landden weldra in de haven van *Teneriffe* aan," dit zal zeker moeten zijn en kwamen weldra ter rede *Santa Cruz* op *Teneriffe*. Bl. 47 is de opgave der lengte van den vliegenden visch zeker eene drukfout, en zal moeten zijn *drie* à *vier* palmen en niet *dertig* of *veertig*. Bl. 53, wat daar gelezen wordt van een' der matrozen, die »zich op een plank voor den boeg of het voorste gedeelte van het schip laat nederzakken, zoodat men hem niet zien kon," is niet zeer duidelijk. Doorgaans gaat een man op het kluif- of jaaghout zitten, en kondigt de komst van *Neptunus* door eenen scheepsroeper aan. Bl. 57. »Hier aan de kust ligt de stad *Rio Janeiro*" enz. De stad wordt ook *St. Sebastiaan* genaamd, en ligt aan de westzijde der havenkom, eene mijl van het suikerbrood; zij is gebouwd op een onregelmatig vierkant voorgebergte, dat van drie zijden door de *Rio* wordt bespoeld, en aan de vierde een met zwaar geboomte bedekten berg achter zich heeft. De noord- en zuidhoek van het voorgebergte zijn hooge rotsen. Die aan den voorkant heeft twee toppen; op eene derzelve verheft zich een fortres, op de andere staat een versterkt *Benedictijner* klooster. Op den zuidhoek staat insgelijks een versterkt gewezen *Jezuiten* klooster.

De *Rio* wordt ten onregte aldus genaamd, ofschoon ze wel dertig mijlen het land inloopt. Rec. vermeent, dat het opgeven der breedte alleen (die toch ook niet bij alle plaatsen is vermeld) niet voldoende is, om op eene kaart spoedig een land of eene plaats te kunnen vinden. Daar, door de *Engelschen*, *Nederlanders* e. a. de eerste meridiaan over *Greenwich* wordt genomen, zoude het voor jonge lieden gemakkelijker zijn geweest bij de breedte ook de lengte opgegeven te zien.

Het werkje is opgedragen aan den Heer C. LUTTENBERG, Secretaris der stad *Zwolle*, als een gering bewijs van dankbare hulde aan zijne veelvuldige werkzaamheden, ter dienste van het onderwijs en de opvoeding der minvermogende jeugd.

Schouwtooneel voor Kinderen, *door* C. SCHMID. 1*ste en* 2*de Bundel. Te Amsterdam*, *bij* G. J. A. Beijerinck. 1844. *In kl.* 8*vo. Te zamen* 272 *bl. Per stukje f* 1-25.

Emma, het houten Kruis, en de Bloemenkrans. Drie Verhalen voor de Jeugd, van C. SCHMID. *Te Amsterdam, bij denzelfden.* 1844. *In kl. 8vo.* 152 *bl. f* 1 - 25.

Eerst onderrigt van God, voor de lieve kleinen, door C. SCHMID. *Te Amsterdam, bij denzelfden.* 1844. *In kl. 8vo.* 28 *bl. f* : - 25.

Lieve werkjes, die eenen aanbevelingsbrief medebrengen in den naam des Schrijvers.

Wat de twee bundeltjes betreft, moeten wij echter bekennen, dat wij niet bijzonder ingenomen zijn met tooneel- of blijspelen, met zang, voor kinderen. De draad des onderwerps, bij de invoering en handeling van sprekende personen, kan door de jeugd niet naar eisch bijeengehouden worden; en om de stukken eens ten kindertooneele te voeren en alsdan de rollen te verdeelen, daarvoor komt ons de gang der stukjes, en het weinig tooneelmatige, dat zij zouden opleveren, minder geschikt voor, gezwegen van het min doelmatige, naar ons gevoel, om de zucht voor tooneelvermaak in dien leeftijd op te wekken.

Het tweede werkje, waarin sommige der hier voor het tooneel behandelde onderwerpen in doorloopende verhalen voorkomen, bevalt ons meer. Bij den voorraad van kinderwerkjes zijn ze regt goede bijdragen.

Het *eerst onderrigt van God voor de lieve kleinen* wenschen wij in handen van alle kinderen. Ouders! verzuimt niet, het uwen kinderen vroeg te geven. Het kinderlijk gemoed zal verteederd worden van liefde voor God en den grooten Vriend der Kinderen, en de lezing kan niet anders dan in het jeugdige hart de heilzaamste indrukken achterlaten. God gebiede er zijnen zegen over!

Aan de Redactie.

Bij het nalezen van mijne aankondiging der *Novellen* van Mej. TOUSSAINT, in N°. IX der *Vaderlandsche Letteroefeningen*, betrap ik mijzelven op eene kleine vergissing. Ik schreef, dat zij vroeger in den *Gids* geplaatst waren; die algemeene uitdrukking ontsnapte aan mijne pen, want ik weet zeer goed, dat *het rustuur van den Kardinaal* XIMENES eerst in den *Muzen-Almanak* van 1842 is medegedeeld. Voor deze verbetering schiete *in* of *buitenop* N°. X een plaatsje over.

De Referent van genoemde *Novellen*.

BOEKBESCHOUWING.

Oost-Indische Leerredenen van J. H. VAN ROSSEM, *vroeger te Padang en Samarang, thans te Sourabaya, Predikant der eerste klasse bij de Hervormde Gemeente. Te Leiden, bij* S. en J. Luchtmans. 1844. *In gr. 8vo.* 178 *bl. f* 1-50.

Het zou den schijn kunnen hebben van eenige stoutmoedigheid, dat de Eerw. Opsteller van deze leerredenen dezelve nog geen anderhalf jaar na zijne bevestiging in de Evangeliebediening ter uitgave naar het vaderland zond. Maar hij gevoelde er behoefte aan, zijnen ouderen (aan wie het bundeltje is opgedragen) en verderen bloedverwanten en vrienden, hier achtergelaten, eenig bewijs van zijn dankbaar en liefderijk aandenken toe te zenden, en dit doel verschoont in ons oog genoegzaam de ondernomene openbaarmaking der proeven van eersten, jeugdigen kanselarbeid. Er komt bij, dat de Schrijver door de uitgave dezer leerredenen zich eenig vertrouwen wilde verwerven bij het Indische publiek, en daardoor eene gunstige ontvangst voorbereiden aan eenige eenvoudige werkjes, die hij zich voorstelde te schrijven tot aanprijzing en beoefening des Evangelies onder de Christen-ingezetenen onzer Oost-Indische koloniën. Wij prijzen allezins dit oogmerk van den Eerw. VAN ROSSEM en wenschen hem den besten zegen over dien arbeid.

Indien wij nu deze leerredenen naar den titel moeten beoordeelen, dan zijn wij daarmede eenigzins verlegen. Want *Oost-Indische* zal wel niet beteekenen, dat de Opsteller in *Indië* woont, en alzoo deze proeven van zijnen kanselarbeid uit *Indië* afkomstig zijn; wij althans denken er eerder bij aan derzelver bestemming voor toehoorders in onze O. I. bezittingen, en in hoeverre nu deze stukken geëvenredigd zijn aan de godsdienstige beschaving en ken-

nis, en geschikt naar de verstandelijke en zedelijke behoeften van hen, voor wie het meerendeel dezer stukken is opgesteld, valt buiten de beoordeeling van ieder, die niet of in *Indië* gewoond heeft en den godsdienstigen toestand der bevolking aldaar zorgvuldig heeft gadegeslagen, of niet door bijzondere berigten in de gelegenheid is geweest om veel meer van de inwendige kerkelijke gesteldheid in onze O. I. volkplantingen te weten, dan het, helaas! zeer weinige en zeer oppervlakkige, dat deswege aan den belangstellende hier te lande kan bekend zijn. Op zoodanig iets geeft het voorberigt hoop, en wij moedigen den Heer VAN ROSSEM ernstig aan, om, zoo hij zulks bij het ontvangen van deze aankondiging niet reeds gedaan heeft, daarin vooral woord te houden, opdat men hier te lande toch nader ingelicht worde aangaande de allergewigtigste belangen — de godsdienstige, zedelijke en kerkelijke — van de inwoners van *Java* en andere eilanden, dan door de allerschraalste berigten geschiedt, die jaarlijks in de *Synodale Handelingen* worden aangetroffen.

Om op deze leerredenen uit het genoemde oogpunt terug te komen: de hoofdaanmerking, die wij, ook bij onze onbekendheid met het tijdelijke en plaatselijke, op dezelve hebben, is juist, dat wij daarvan geheel geene sporen hebben aangetroffen. Op een paar onbeduidende uitdrukkingen na, blijven deze leerredenen zoozeer in het algemeene hangen, dat zij even goed in elke vaderlandsche, niet geheel uit onkundig eenvoudigen bestaande gemeente zouden kunnen worden uitgesproken. In dit opzigt verraden zij den jeugdigen, nog niet geoefenden Prediker, en hadde het praedicaat: *Oost-Indische* gerustelijk kunnen achterblijven.

Voor het overige zijn dispositie, indeeling, stijl en dergelijke hoedanigheden, zonder iets bijzonders te bezitten, doorgaans goed. Men zou alleen hier en daar eenigen meerderen gloed mogen wenschen; populariteit zal er niemand aan ontzeggen.

Zonder eene dorre opgave der schetsen te geven, willen wij iets van den inhoud zeggen. De bundel wordt geopend

met des Predikers intrede te *Samarang*, uitgesproken den 26 April 1840, en alzoo acht dagen na Paschen. Zij heeft tot tekst *Joh.* XXI: 15—17 en beschouwt *de herstelling van* PETRUS *in het herdersambt als leerzaam en bemoedigend voor iederen Evangeliedienaar, die zijnen arbeid aanvaardt*, omdat zij toont, dat de Heer vordert en regt heeft te vorderen, liefde tot Hem, en omdat Hij met ontfermende goedheid de zwakheden en feilen, ook van de herders zijner gemeente, die Hem liefhebben, vergeeft. Ref. heeft bij herhaalde ondervinding zoozeer het moeijelijke van eene goede intreê-rede leeren kennen, dat hij voor zijn geheele leven geleerd heeft, geene soort van preken met meer zachtheid te beoordeelen, dan deze.

Nog in het vaderland opgesteld en uitgesproken is het daarop volgende stuk: *de strijd tusschen licht en duisternis*, naar *Joh.* I: 5. De gang van dit stuk is geheel geschiedkundig, waardoor het eigenlijke voedsel voor hart en zin wel wat schraal uitvalt, gelijk dan ook het stichtelijke, of om het met een geijkt woord te zeggen: de zalving, al te zeer aan het onderwijzende is opgeofferd. Het is meer eene verhandeling, dan eene preek. Meer praktisch van aard en aanleg is de derde, behelzende volgens *Matth.* XIV: 13 eene aanprijzing der wèlgebruikte eenzaamheid, waarin vele nuttige wenken en raadgevingen eene plaats vinden. Met dat al is op deze leerrede mede toepasselijk eene aanmerking, die zich op het geheel wel laat maken, die namelijk van JEZUS als den CHRISTUS Gods, als het levend en bezielend middelpunt der Evangelieprediking, niet genoeg op den voorgrond te stellen. Niet, dat het geene Christelijke preken zouden zijn; integendeel; maar CHRISTUS, de levende Heer der gemeente, heeft er, dunkt ons, niet genoeg in de gansche voordragt, en het zijn, zien wij niet geheel verkeerd, meer de onderwijzingen en pligten van de Christelijke Godsdienst, dan de Heer en zijn geest, die uitkomen. Doch wij moeten dan ook erkennen, dat dit levende beginsel in den laatsten tijd meer helder is ontwikkeld, dan toen de Prediker zich nog hier te lande vormde. En deze aanmerking is van

mindere toepassing op de volgende leerrede: *het schuldbesef vereischt in den begenadigden zondaar de ootmoedigste liefde tot* JEZUS, *zijnen Verlosser*, waarvan *Luk.* VII: 47 de tekst is. Hier geeft dan ook het bedoelde beginsel meerderen gloed en leven aan de voorstelling. Vervolgens wordt, naar *Hand.* X: 30—35, aangewezen, *dat bij het opregte streven naar godsdienstkennis en zedelijke volmaking de Goddelijke bijstand mag worden ingewacht.* In dit stuk zou met een oog op den tekst, de eerste Evangelieprediking aan eenen Heiden, en bij het heerschende misbruik van vs. 35, alsof men met elke Godsdienst een braaf mensch zou kunnen zijn, van tijd en plaats denkelijk meer partij zijn te trekken geweest. Bij de laatste: *des Christens beschouwing van het tegenwoordige leven en van het toekomende*, volgens *Hebr.* XIII: 14, wordt gezegd, dat zij is gehouden op den laatsten dag des jaars, eene omstandigheid, die overigens op het stuk geenen invloed heeft.

Wij wenschen den Eerw. VAN ROSSEM lust en kracht in zijnen belangrijken werkkring. Liefde tot den Heer zij en blijve het beginsel van zijne prediking; hij ontsteke met gunstigen uitslag het licht des Evangelies, en zij een nuttig werktuig in de hand des Heeren, om de duisternis te doen wijken voor dat weldadig licht. Hij leere zondaren hunne behoeften kennen en derzelver bevrediging waardeeren; ondervinde den Goddelijken bijstand op zijnen arbeid, en bereide ook in het vreemde oord velen voor den hemel!

Geschiedenis der Christelijke Kerk onder de leiding der Apostelen. Door Dr. A. NEANDER. *Uit het Hoogduitsch vertaald door Dr.* J. MEIJER, *Predikant te Beetgum. Iste Deel. Te Groningen, bij* W. Zuidema. 1844. *In gr. 8vo. XX en* 494 *bl. f* 4-75.

Wie kent de *Geschichte der Pflanzung und Leitung der Christlichen Kirche durch die Apostel* van den beroemden NEANDER niet? Dat werk behoort geheel bij

zijne *Geschiedenis der Christelijke Kerk* en bij zijn *Leven van Jezus*, ja wordt door vele bevoegde beoordeelaars nog boven dit laatste gewaardeerd. De Hoogleeraar VAN OORDT heeft er in *Waarheid in Liefde*, 1842. II. een uitvoerig verslag van gegeven, waaruit menigeen voorzeker met belangstelling den aard en het doel van dit geschrift heeft leeren kennen. Hier zij de aanwijzing genoeg, dat NEANDER zich met hetzelve heeft voorgesteld, eene meer grondige kennis niet slechts van de lotgevallen, maar ook van den geest, het eigenaardig karakter en de inwendige ontwikkeling der eerste Christeneeuw te bevorderen, en dit gedaan heeft met een oog op de verschillende rigtingen der wetenschap, die zich in onze dagen openbaren, en met de zucht, om naar den maatstaf, ons hier in handen gegeven, de latere werkingen des Christendoms in de wereld te beoordeelen. Geen wonder, dat dit geschrift in *Duitschland* een' gevestigden roem heeft verkregen, door de meest bevoegde beoordeelaars als om strijd werd geprezen, en reeds verscheidene oplagen heeft beleefd. Het was een gelukkig denkbeeld van den Eerw. MEIJER, die blijkens zijne vertaling van het *Leven van Jezus* getoond heeft, zoo wèl voor die moeijelijke taak berekend te zijn, om ook dit werk aan onze landgenooten aan te bieden. Wij spoeden ons, om er de aandacht op te vestigen, en willen daartoe, dewijl het voor opzettelijke en grondige beoordeeling te uitvoerig is, van hetzelve een kort overzigt geven.

Eene eerste afdeeling schetst de Christelijke kerk onder de Joden van *Palestina*. Hier leeren wij zoowel hare grondvesting op het Pinksterfeest, als hare innerlijke inrigting kennen. Inzonderheid trekken de aandacht de belangrijke gronden, waarop NEANDER het gewone gevoelen aangaande het spreken der Apostelen in vreemde talen bestrijdt. Ook aangaande de gemeenschap van goederen worden hier hoogstbelangrijke wenken gegeven, en de oorsprong van het Diakonaat in het regte licht gesteld. Alleruitnemendst is de beschouwing van STEFANUS, als voorlooper van PAULUS, en wegbereider voor die vrijere en universeele opvatting des Christendoms, die aan dezen

grooten Apostel hare voornaamste ontwikkeling had te danken.

De tweede afdeeling beschrijft de eerste aanvankelijke uitbreiding van het Christendom buiten *Judea* en ook onder de Heidenen. Hier worden wij inzonderheid bij den arbeid van PHILIPPUS en PETRUS in en buiten *Samaria* bepaald. Schoon is het licht, dat hier over de geschiedenis der bekeering van den Heidenschen hoofdman CORNELIUS opgaat.

Verreweg de uitvoerigste is de derde afdeeling, de verdere uitbreiding des Christendoms onder de Heidenen door de bemoeijing van den Apostel PAULUS behelzende. Zij vangt aan met eene uitvoerige beschouwing zijner voorbereiding tot het Apostelambt. NEANDER acht het *teregt* daartoe geenszins voldoende, om op de bekende geschiedenis zijner bekeering het oog te vestigen, maar verzamelt alles, wat met eenige zekerheid aangaande 's Apostels vroeger levenstijdperk bekend is, om daarin reeds de eerste aanleiding gade te slaan tot hetgeen hij later geworden is. Hij verdedigt de bovennatuurlijke opvatting zijner bekeering, en slaat hem verder op de baan zijner innerlijke ontwikkeling gade met eenen helderen en onbekrompen' blik. In de volgende hoofdstukken geeft hij een naauwkeurig verhaal van 's Apostels daden en lotgevallen tot aan het einde zijns levens, waarbij niet slechts de Handelingen der Apostelen, maar ook zijne brieven naauwkeurig onderzocht zijn en menig verschil tusschen die beiden is vereffend, terwijl ook de oudere overleveringen aangaande den omvang van 's Apostels werkzaamheid en de omstandigheden zijns doods aan grondige en tevens onpartijdige historische critiek worden onderworpen. NEANDER toont duidelijk, eene diepe exegetische en chronologische studie aan zijn onderzoek te hebben voorafgezonden, en menig bekend *crux interpretum* is door zijne gelukkige vereeniging van geleerdheid met scherpzinnigheid in een nieuw en helder daglicht geplaatst. Allerbelangrijkst is inzonderheid de ontwikkeling van de gemeenteinrigting en het kerkelijk leven onder de Christenen uit de Heidenen. De

bepaalde *charismata* worden aan naauwkeurig onderzoek onderworpen, waarbij NEANDER van het gevoelen uitgaat, dat de latere onderscheiding tusschen gewone en buitengewone gaven onjuist is. Wat het moeijelijke vraagstuk betreft, of PAULUS slechts eenmaal of tweemalen te *Rome* gevangen geweest is, de Schrijver verklaart zich voor het laatste gevoelen, en verdedigt het vooral door de aanwijzing, dat de tweede brief des Apostels aan TIMOTHEUS niet wel gedurende zijne eerste gevangenschap geschreven kan zijn. Bij de behandeling der partijen, in de Corinthische gemeente voorhanden, is vooral de wederlegging der hypothese van SCHENKEL, dat de veelbesprokene Christenpartij eene mystieke secte zou geweest zijn, bij uitstek grondig en scherpzinnig.

Zoo noemden wij een en ander punt in NEANDER's voortreffelijk onderzoek, dat bijzondere aanbeveling verdient. Doch het is onmogelijk, alles, zelfs het voornaamste aan te wijzen, waardoor dit boek belangrijk is. Geheel onderschrijven wij de verklaring, in het reeds aangehaalde verslag gegeven: »Het is een werk, dat in zijne eigen»aardigheid nog alleen staat, dat voor een iegelijk die met »ons in de eerste oorkonden des Christendoms den meest »oorspronkelijken afdruk' van deszelfs geest en werking »erkent, ten allen tijde zijne waarde behouden zal, en »dat door diepe inzigten, scherpzinnige opmerkingen en »zuivere voorstellingen zoo regt geschikt is, om op een »tijd van beweging als de onze is, voordeelig te werken. »NEANDER dringt diep in de geschiedenis der Apostoli»sche tijden en brengt er veel uit voor den dag, dat tot »nog toe voorbijgegaan was." Wij kunnen alzoo dit geschrift, hoezeer het reeds aan velen bekend zal zijn, gelijk wij vertrouwen, niet ernstig genoeg aanprijzen aan allen, wien het wezentlijk te doen is om een dieper inzien in het wezen der Christelijke openbaring. — In het tweede Deel, dat de geschiedenis der overige Apostelen bevat, wordt tevens de leer der Apostolische kerk, zoo als die in drie voorname rigtingen zich ontwikkeld heeft, uitvoerig en grondig uiteengezet. Men weet, dat dit laatste

gedeelte, indien het mogelijk is, bijna nog belangrijker dan het eerste mag heeten.

Aangaande de vertaling nog een enkel woord. Het kan een woord van dank aan den Eerw. MEIJER zijn, die niet slechts den lof verdient van getrouwheid en naauwkeurigheid bij het verrigten zijner moeijelijke taak (wat bezwaren levert de stijl van NEANDER niet op!) maar ook het werk met verschillende belangrijke aanteekeningen verrijkt heeft, en vooral zich de moeite getroostte, om de Duitsche kunsttermen, waaraan het oorspronkelijke zoo rijk is, voor meer algemeen verstaanbare bewoordingen te verwisselen. Hij meende teregt, gelijk hij aan het slot der voorrede opmerkt, dat hetgeen juist en duidelijk is gedacht, ook met gewone en voor elk verstaanbare woorden kan worden uitgedrukt, en dat het veelvuldig gebruik dier kunsttermen, en zoover het niet louter gewoonte is of schoolvosserij, een teeken mag heeten van gebrek aan juistheid en helderheid van begrippen. — Zoo is dan NEANDER's geschrift in een echt Nederlandsch gewaad gestoken. — Vinde het ook bij ons dat onthaal, en stichte het dat nut, dat het bij onze naburen gevonden en gesticht heeft. Wij zien met belangstelling het tweede Deel te gemoet.

Tegenwoordige staat der Nederlandsche Godgeleerdheid, vergeleken met de Duitsche; tevens eene opheldering, gerigt aan een der uitgevers van » Waarheid in Liefde." Uit het Hoogduitsch van C. ULLMANN, *Hoogleeraar te Heidelberg. Te Groningen, bij* W. van Boekeren. 1844. *In gr. 8vo.* 60 *bl. f* :-60.

Dit stukje is vertaald uit de *Theologische Studien und Kritiken* van 1844. Bedenkt men, dat dit Tijdschrift door vele godgeleerden in ons vaderland gelezen wordt, dat het hier vertaalde opstel ook in de *Bijdragen van buitenlandsche Godgeleerden* is medegedeeld, wij verwachten dan niet te veel, als wij het voor waarschijnlijk houden, dat nagenoeg ieder met den inhoud bekend is. Dien uitvoerig

te beoordeelen, zou ons te ver leiden; ook is het daartoe hier niet de geschiktste plaats. Wij twijfelen niet, of ieder zal toestemmen, dat ULLMANN den staat onzer theologie niet met vooringenomenheid tegen de *Hollanders* geschetst heeft. Als er zijn, die meenen, dat op sommige punten het oordeel een weinig te gunstig is, het kon wel zijn, dat wij hen niet zouden tegenspreken. Maar als er zijn, die ons land niet gelukkig roemen, omdat de partijen er niet zoo scherp tegenover elkander staan als in *Duitschland*, dan voegen wij ons niet bij hen.

De uitoefening der Geregtelijke Geneeskunde in Nederland, hare gebreken, middelen tot herstel derzelve. Door J. C. VAN DEN BROECKE, *Ridder, Med. Doct. en Mr.* PH. VAN DEN BROECKE, *Advocaat bij het provinciaal Geregtshof in Zeeland, enz. Uitgegeven door het provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.*

(*Vervolg en slot van bl.* 448.)

Met het opgeven der middelen tot herstel der aangewezene gebreken houden de Schrijvers zich in de IIde Afdeeling (bl. 179—290) bezig. De hoofdzaak is hier eene behoorlijke geregtelijk-geneeskundige organisatie. »Aan het hoofd dier organisatie behoort een algemeene raad te staan van genees- en natuurkundigen, wien de belangen der wetenschap en al wat tot de geneeskundige staatsregeling in betrekking staat, behooren te worden opgedragen, en welke zoodanig moet zijn zamengesteld, dat dezelve gezegd kan worden, ook de geregtelijke geneeskunde te vertegenwoordigen. Bij elk provinciaal geregtshof behoort een geregtelijk-geneeskundige, onder den naam van provinciaal-geregtelijk-geneeskundige, te worden aangesteld; terwijl in elk arrondissement één of, indien plaatselijke omstandigheden dit vorderen, meer geregtelijk-geneeskundigen dienen benoemd te worden, met den naam van ar-

rondissements-geregtelijk-geneeskundigen bestempeld. Deze laatsten zouden, naarmate van de uitgestrektheid van grondgebied, heelkundigen onder zich dienen te hebben. Eindelijk zoude in elke provincie een scheikundige moeten benoemd worden. Aan den provinciaal-geregtelijk-geneeskundige, alsmede aan de later genoemde personen, behooren plaatsvervangers te worden toegevoegd." In de volgende bladzijden worden de verschillende werkzaamheden van de leden dier organisatie nader omschreven, waardoor tevens 1°. de doelmatigheid derzelve in het licht wordt gesteld; 2°. de vraag wordt beantwoord, hoedanig de betrekking van geregtelijk-geneeskundigen tot de regtspleging behoort te wezen en welken invloed mitsdien hun oordeel op des regters uitspraak moet uitoefenen? en 3°. de vereischte hoedanigheden van de personen, die onmiddellijk of middellijk tot de uitoefening der geregtelijke geneeskunde medewerken, worden opgegeven. Ons verslag is reeds te uitvoerig, dan dat wij hier de geleerde Schrijvers in alle bijzonderheden kunnen volgen; alleen de hoofdtrekken willen wij opgeven. De algemeene raad moet met de hoogere magten van den Staat in verbinding staan, ten einde deze overal, waar zulks noodig is, behoorlijk in te lichten; inzonderheid zal de wetgeving, waar deze met de geregtelijke geneeskunde zamenhangt, het onderwerp van de bemoeijingen van dien raad uitmaken. Wat de regtspleging betreft, hierbij zal aan dien raad het superarbitrium in geregtelijk-geneeskundige gevallen toekomen. Alleen zoodanigen, die, na den doctoralen graad in de genees-, heel- en verloskunde verkregen te hebben, tevens bij een naauwgezet onderzoek voldoende blijken van hunne kennis der geregtelijke geneeskunde, der wetten en verordeningen des lands met betrekking tot de regtspleging, voor zooverre die met de geregtelijke geneeskunde zamenhangt, hebben geleverd, zullen tot de waardigheid van arrondissements- en provinciaal-geregtelijk-geneeskundige worden toegelaten. De provinciaal-geregtelijk-geneeskundigen staan onmiddellijk tot het provinciaal geregtshof in betrekking, hebben gelijken titel als de leden van dit col-

legie, zij hebben het toezigt over de arrondissements-geregtelijk-geneeskundigen en over de scheikundigen; zij moeten bij de regtspleging tegenwoordig zijn, indien zij bij de te behandelen zaak werkzaam zijn geweest: praktijk mogen zij niet uitoefenen, maar zij zullen eene billijke jaarwedde genieten. De arrondissements-geregtelijk-geneeskundige staat in rang gelijk met de leden van de arrondissementsregtbank: ook hij geniet eene billijke jaarwedde, geëvenredigd aan zijne werkzaamheden, maar de uitoefening der praktijk — voor zoo verre deze niet aan zijne ambtspligten hinderlijk is — behoort hem niet te worden ontzegd: in rang staat de geregtelijk-scheikundige met hem gelijk, welke laatste den graad van Pharmaceutices Doctor moet verkregen hebben. Bij onderwerpen, welke de hulp der geregtelijke geneeskunde vorderen, zal de arrondissements-geregtelijk-geneeskundige, in bepaalde gevallen door den geregtelijk-heelkundige bijgestaan, met de meeste zorg de daadzaken opsporen en van het waargenomene en de wijze, waarop het waargenomen is, eene naauwkeurige beschrijving geven: het procesverbaal hiervan moet onverwijld aan den provinciaal-geregtelijk-geneeskundige ter beoordeeling worden gezonden: eerst na de herziening door dezen, of ook, indien het noodig wordt geoordeeld, na een herhaald onderzoek, dat gevorderd in het bijzijn van den provinciaal-geregtelijk-geneeskundige, geeft de arrondissements-geregtelijk-geneeskundige zijne schriftelijke oordeelvelling, welke insgelijks en wel met de processtukken aan den provinciaal-geregtelijk-geneeskundige wordt ter hand gesteld. Bij verschil van gevoelen tusschen beide voornoemde personen, worden de gezamentlijke stukken aan den algemeenen raad ter beoordeeling toegezonden. Het geregtelijk-scheikundig onderzoek, gelijk ook dat naar den zielstoestand des daders is bepaaldelijk aan het opzigt van den provinciaal-geregtelijk-geneeskundige toevertrouwd: bij het eerste is natuurlijk de geregtelijk-scheikundige onder zijne leiding werkzaam: aan den raad moeten de stukken, die tot de handelingen dier ambtenaren behooren, worden opgezonden. Uit de-

ook praktisch en wel in den uitgebreidsten omvang; alleen zij, die hunne studie in genees-, heel- en verloskunde en de daarmede naauw verwante natuurkundige wetenschappen behoorlijk hebben volbragt, zullen tot bovengenoemd onderwijs worden toegelaten. Een streng examen zal daarenboven vóór hunne toelating, zoowel van de regtsgeleerden, als van de geregtelijk-geneeskundigen worden gevorderd, met die bepaling omtrent de eerstgenoemden, dat zulks alleen op hen toepasselijk is, die in het vervolg voor regterlijke posten verlangen in aanmerking te komen.

De belangrijkheid van onderwerp en wijze van behandeling zal, hopen wij, ter onze verontschuldiging dienen voor de uitvoerigheid van ons verslag; die uitvoerigheid moge tevens ten bewijs strekken, hoe hoog wij met den arbeid van de Heeren VAN DEN BROECKE loopen, en tevens dit ons gunstig oordeel wettigen. Inderdaad, de Schrijvers hebben hunne moeijelijke taak met lof volbragt. Daarbij is de stijl kernachtig en vloeijend, niet zelden met verheffing, waar de Schrijvers bij het opsommen der gebreken warm werden; enkele malen ironisch. Over het algemeen streng in hunne bewijsvoering, vervallen zij evenwel nu en dan hierbij in eene zekere wijdloopigheid en hier en daar in herhalingen: van de eerste strekt, onzes inziens, de episode over de *monomania religiosa* (bl. 88—92) ten bewijze, van de laatste ontmoet men in de tweede afdeeling eenige sporen. Deze aanmerkingen zijn echter van zeer ondergeschikt belang. Van meer belang achten wij, dat, waar de Schrijvers over de gebreken in onze regtspleging spreken en wel bepaaldelijk over de oppervlakkigheid, waarmede bij ons de lijkschouwingen worden gedaan, zij niet die consequentie, als overal elders, om niets te zeggen, zonder bewijzen aan te voeren, hebben in acht genomen. Niet, dat wij niet ten volle met hen instemmen, dat deze handeling bij ons oppervlakkig en slecht wordt bewerkstelligd; maar in het belang der zaak ware het bijbrengen van voorbeelden hier wenschelijk geweest: het (bl. 142 sqq.) bijgebragte voorbeeld, hoe treffend ook, is aan de Fransche regtspleging ontleend en dus

op ons minder toepasselijk; uit onze regtspleging ontmoeten wij slechts een paar verwijzingen naar het *Weekblad van het Regt* en naar de *Themis*. Ware hier welligt van de, ook in geneeskundige tijdschriften openbaar gemaakte *visa reperta* niet eenige partij te trekken geweest? 't Is waar, het aantal der zoodanige is gering, en die geringheid zoude reeds op zich zelve welligt ten bewijze kunnen strekken, hoe weinige belangstelling men doorgaans bij ons aan die handeling schenkt; maar er zijn er toch enkele en door het analyseren van deze of gene derzelve ware de voorstelling voorzeker nog pikanter geworden: doch welligt schroomden de Schrijvers van personaliteit beschuldigd te worden.

Aan het slot van onze aankondiging gekomen, kunnen wij niet nalaten den wensch luide te doen worden, dat ook de aandacht der hooge regering op de verhandeling der H. H. VAN DEN BROECKE en hiermede tevens op den verwaarloosden toestand der geregtelijke geneeskunde moge worden gevestigd. Aan de daarstelling der organisatie, door de Schrijvers voorgedragen, zijn wel is waar groote kosten verbonden, maar het geldt hier ook een der grondzuilen van den Staat: *eene regtvaardige handhaving van het regt onder de burgers*. Met groote kosten heeft men, eenige jaren geleden, eene nieuwe regterlijke organisatie in het wezen geroepen: waarom die kosten ontzien voor datgene, wat een integrerend deel dier organisatie uitmaakt, en waarom niet liever uitgaven voor zaken van minder belang uitgezuinigd, ten einde de middelen te vinden voor iets, waaraan zoo dringend behoefte wordt gevoeld? Doch, hoe het zij, wat er ook gebeuren moge, aan het Utrechtsch Genootschap en aan de H. H. VAN DEN BROECKE komt de lof toe, het ijs gebroken en den weg gewezen te hebben, die ter verbetering leiden kan.

Natuurkunde van den Mensch, door G. VALENTIN, *Hoogleeraar te Bern. Uit het Hoogduitsch door* J. G. ROOSEBOOM, *Med. Doctor te Gouda. Met* 234 *tusschen*

zen gang der regtspleging, wat de geregtelijk-geneeskundige zaken betreft, volgt van zelf, dat de regter hier niet als beoordeelaar kan optreden: het materiële der wetenschap is uitsluitend het eigendom der geregtelijk-geneeskundigen; maar, wat de vormen betreft, welke de wet voorschrijft, hierin zijn zij aan den regter ondergeschikt: kan deze echter niet in hunne oordeelvelling berusten, of verlangt hij meerder licht, dan moet hij zich tot den algemeenen raad wenden. Eene moeijelijke vraag blijft evenwel, of de regter *onvoorwaardelijk* aan het oordeel der deskundigen gebonden is. De hooge roeping van den regter, als die in geen geval tegen zijne overtuiging mag vonnissen, kan hier bijna lijnregt staan tegenover de regten en noodzakelijke waardigheid van de geregtelijk-geneeskundigen, die met hunne kennis den regterlijken ambtenaar te hulp komen, waar hij niet als beoordeelaar optreden kan. »Wij houden het daarvoor," zeggen de Schrijvers, »dat de oordeelvelling van geregtelijk-geneeskundigen bij den regter geene meerdere kracht behoort te hebben, dan het bewijs door getuigen. Doch, waar die oordeelvelling door voldoende waarborgen gesterkt is, behoort dezelve met het bewijs door getuigen gelijk te staan. Hiervan zoude dan het gevolg zijn, dat de regter, tegen het gevoelen der geregtelijk-geneeskundigen in, geen veroordeelend vonnis zoude mogen uitspreken, ofschoon hij integendeel, niet overtuigd zijnde, in strijd met dat gevoelen tot vrijspraak zoude mogen besluiten." De geregtelijk-geneeskundigen zijn dus als *wetenschappelijke raadslieden* voor het geregt te beschouwen. Van belang is verder, wat de Schrijvers in het midden brengen omtrent de hoedanigheden, welke zoowel in de geregtelijk-geneeskundigen vereischt worden, als in hen, die van de zijde van het geregt tot de uitoefening der geregtelijke geneeskunde medewerken. Het spreekt van zelf, dat bij eene geregtelijk-geneeskundige organisatie, zoodanig, als de Schrijvers deze hebben voorgesteld, geheel verschillende van de tegenwoordige orde van zaken, vele bepalingen te pas komen, welke de uitoefening dier wetenschap regelen: bl.

230 en vervolgens worden deze ontwikkeld; gedeeltelijk behooren dezelve in het wetboek van strafvordering te worden opgenomen, gedeeltelijk in afzonderlijke instructiën. Ten einde den gang hunner redenering niet af te breken, hebben de Schrijvers in den tekst tusschen deze beide geene grenslijn getrokken, maar hebben de eerste nog eens afzonderlijk als bijlage achter hun werk gevoegd. De bepalingen onderscheiden zich door juistheid van uitdrukking zoowel, als door de doelmatigheid van het voorschrift: als voorbeeld halen wij onder anderen de vraag aan, welke de regter, bij het onderzoek naar den zielstoestand des daders, aan de deskundigen zal behooren te doen: »Was de beklaagde, tijdens het feit, ziekelijk onvrij, en miste hij daardoor het vermogen, om de daad te plegen, of niet te plegen?" Men vergelijke hiermede de bepalingen omtrent de meerdere of mindere mate van toerekenbaarheid, zoo als die voorkomen in ons wetboek, en men zal wel niet in twijfel staan, aan welke men de voorkeur moet geven.

Doch de beste geregtelijk-geneeskundige organisatie zal geene vruchten dragen, indien zij, die tot de uitoefening dier wetenschap geroepen worden, geene voldoende bekwaamheden bezitten, en hiertoe is de verbetering van het onderwijs hoogstnoodzakelijk: met de beschouwing van hetgeen hiertoe leiden kan, houden de Schrijvers zich ten slotte bezig. Aanstaande regtsgeleerden en geregtelijk-geneeskundigen moeten gedeeltelijk hetzelfde onderwijs ontvangen, gedeeltelijk is dat der laatstgenoemden van veel wijderen omvang. Een geschiedkundig overzigt der geregtelijke geneeskunde, het verband tusschen deze wetenschap en de regtsgeleerdheid, eene naauwkeurige aanwijzing en eene oordeelkundige beschouwing der wetsbepalingen, welke met dezelve in verband staan en van zoodanige gevallen, waar deze moeten worden toegepast, dit alles moet bij het onderwijs voor *juris studiosi* behandeld worden. Maar behalve dit alles moet het materiële der wetenschap aan de aanstaande geregtelijk-geneeskundigen onderwezen worden, en zulks niet alleen theoretisch, maar

ook praktisch en wel in den uitgebreidsten omvang; alleen zij, die hunne studie in genees-, heel- en verloskunde en de daarmede naauw verwante natuurkundige wetenschappen behoorlijk hebben volbragt, zullen tot bovengenoemd onderwijs worden toegelaten. Een streng examen zal daarenboven vóór hunne toelating, zoowel van de regtsgeleerden, als van de geregtelijk-geneeskundigen worden gevorderd, met die bepaling omtrent de eerstgenoemden, dat zulks alleen op hen toepasselijk is, die in het vervolg voor regterlijke posten verlangen in aanmerking te komen.

De belangrijkheid van onderwerp en wijze van behandeling zal, hopen wij, ter onze verontschuldiging dienen voor de uitvoerigheid van ons verslag; die uitvoerigheid moge tevens ten bewijs strekken, hoe hoog wij met den arbeid van de Heeren VAN DEN BROECKE loopen, en tevens dit ons gunstig oordeel wettigen. Inderdaad, de Schrijvers hebben hunne moeijelijke taak met lof volbragt. Daarbij is de stijl kernachtig en vloeijend, niet zelden met verheffing, waar de Schrijvers bij het opsommen der gebreken warm werden; enkele malen ironisch. Over het algemeen streng in hunne bewijsvoering, vervallen zij evenwel nu en dan hierbij in eene zekere wijdloopigheid en hier en daar in herhalingen: van de eerste strekt, onzes inziens, de episode over de *monomania religiosa* (bl. 88—92) ten bewijze, van de laatste ontmoet men in de tweede afdeeling eenige sporen. Deze aanmerkingen zijn echter van zeer ondergeschikt belang. Van meer belang achten wij, dat, waar de Schrijvers over de gebreken in onze regtspleging spreken en wel bepaaldelijk over de oppervlakkigheid, waarmede bij ons de lijkschouwingen worden gedaan, zij niet die consequentie, als overal elders, om niets te zeggen, zonder bewijzen aan te voeren, hebben in acht genomen. Niet, dat wij niet ten volle met hen instemmen, dat deze handeling bij ons oppervlakkig en slecht wordt bewerkstelligd; maar in het belang der zaak ware het bijbrengen van voorbeelden hier wenschelijk geweest: het (bl. 142 sqq.) bijgebragte voorbeeld, hoe treffend ook, is aan de Fransche regtspleging ontleend en dus

op ons minder toepasselijk; uit onze regtspleging ontmoeten wij slechts een paar verwijzingen naar het *Weekblad van het Regt* en naar de *Themis*. Ware hier welligt van de, ook in geneeskundige tijdschriften openbaar gemaakte *visa reperta* niet eenige partij te trekken geweest? 't Is waar, het aantal der zoodanige is gering, en die geringheid zoude reeds op zich zelve welligt ten bewijze kunnen strekken, hoe weinige belangstelling men doorgaans bij ons aan die handeling schenkt; maar er zijn er toch enkele en door het analyseren van deze of gene derzelve ware de voorstelling voorzeker nog pikanter geworden: doch welligt schroomden de Schrijvers van personaliteit beschuldigd te worden.

Aan het slot van onze aankondiging gekomen, kunnen wij niet nalaten den wensch luide te doen worden, dat ook de aandacht der hooge regering op de verhandeling der H. H. VAN DEN BROECKE en hiermede tevens op den verwaarloosden toestand der geregtelijke geneeskunde moge worden gevestigd. Aan de daarstelling der organisatie, door de Schrijvers voorgedragen, zijn wel is waar groote kosten verbonden, maar het geldt hier ook een der grondzuilen van den Staat: *eene regtvaardige handhaving van het regt onder de burgers*. Met groote kosten heeft men, eenige jaren geleden, eene nieuwe regterlijke organisatie in het wezen geroepen: waarom die kosten ontzien voor datgene, wat een integrerend deel dier organisatie uitmaakt, en waarom niet liever uitgaven voor zaken van minder belang uitgezuinigd, ten einde de middelen te vinden voor iets, waaraan zoo dringend behoefte wordt gevoeld? Doch, hoe het zij, wat er ook gebeuren moge, aan het Utrechtsch Genootschap en aan de H. H. VAN DEN BROECKE komt de lof toe, het ijs gebroken en den weg gewezen te hebben, die ter verbetering leiden kan.

Natuurkunde van den Mensch, door G. VALENTIN, *Hoogleeraar te Bern. Uit het Hoogduitsch door* J. G. ROOSEBOOM, *Med. Doctor te Gouda. Met* 234 *tusschen*

den tekst geplaatste Houtsneê-figuren. Iste en IIde Aflevering. Te Gouda, bij C. B. van Goor. *In gr.* 8*vo. VI en* 496 *bl. Elke Aflevering f* 2-40.

Bij het beoordeelen van eene vertaling van eenig wetenschappelijk leerboek komt het Rec. voor, dat bovenal twee punten in het oog moeten gehouden worden. Vooreerst namelijk de keuze van het oorspronkelijk werk, ten andere de wijze, waarop de vertaling bewerkt is.

Wat het oorspronkelijke werk betreft, zoo kunnen wij aan hetzelve zonder onbillijkheid groote verdiensten geenszins ontzeggen. De physiologie heeft in de laatste jaren belangrijke vorderingen gemaakt en is ten deele zelfs van gedaante veranderd. Dat deze voortgang der wetenschap voor een groot deel aan Duitsche geleerden te danken is, wordt zelfs door Fransche en Engelsche schrijvers erkend; Engelsche en Fransche vertalingen van Duitsche physiologische leerboeken werden met graagte opgenomen en zelfs meer dan eens herdrukt. Daar echter de Duitsche taal zeker bij ons meer algemeen gelezen wordt dan in *Frankrijk* en *Engeland*, bleven bij ons die vertalingen tot nog toe achterwege. Men zou verkeerd doen, wanneer men daaruit meende te moeten afleiden, dat in ons vaderland die werken onbekend bleven. Reeds de aan onze Hoogescholen in de laatste jaren verdedigde dissertatiën zouden kunnen getuigen, dat de werken van BURDACH, WAGNER, VALENTIN en MÜLLER door onze jongere *medici* vlijtig gelezen werden. Wij willen het niet onderzoeken, of er dus bij ons eene regtstreeksche behoefte aan eene Hollandsche vertaling van eene of meerdere dier nieuwere Duitsche leer- of handboeken bestond, maar liever vragen, of de keuze van het werk van VALENTIN als de meest geschikte voor onze behoefte beschouwd moet worden.

Hier, wij ontkennen het niet, zijn wij met een volstrekt toestemmend antwoord eenigzins verlegen. VALENTIN heeft zich strenger dan eenig ander, mij bekend schrijver over physiologie binnen de bepaalde grenzen der verrigtingen van het levend menschelijk ligchaam gehouden. Niet

slechts vergelijkende ontleedkunde, maar ook menschelijke ontleedkunde en ontwikkelingsgeschiedenis zijn geheel buitengesloten. Deze worden, even als de kennis der weefsels en der organische scheikunde, als bekend ondersteld. Wij stemmen het gereedelijk toe, dat de strenge opvatting van het begrip der wetenschap zulk eene behandeling allezins wettigt, maar eene andere vraag is het, of het publiek, voor 't welk deze vertaling dienen moet, daarbij op zijn subjectief standpunt bevredigd kan zijn. Wij denken hier natuurlijk aan hen, die niet genoegzaam ervaren in de Hoogduitsche taal zijn, om de wetenschappelijke werken, die daarin geschreven zijn, te lezen, sommige kweekelingen der clinische scholen, of ook studenten, of ook enkele practische geneeskundigen, gevormd in vroegeren tijd, toen de kennis der moderne talen, die der Fransche uitgezonderd, onder de uitzonderingen behoorde. Deze vinden in onze moedertaal geene oorspronkelijke of vertaalde werken, die het hier ontbrekende en zoo ruimschoots ondersteldé kunnen aanvullen. HENLE's *allgemeine Anatomie* b. v. bleef nog onvertaald, en de laatste ontdekkingen in het fijner *détail* der beschrijvende ontleedkunde zijn of in Duitsche journalen of in Duitsche leerboeken verspreid. Daarbij komt, dat VALENTIN meer dan eenig ander schrijver het historische geheel heeft achterwege gelaten. Wij keuren dit minder goed. Verre zijn wij verwijderd van het denkbeeld, dat alle kleine bijzonderheden geschiedkundige ontwikkeling vereischen, met angstige opgaven van jaargetallen en eigene namen; maar, terwijl de geschiedenis der wetenschap een eigen gebied heeft en zelfstandig behandeld moet worden, is toch bij de schildering van vele verrigtingen een historisch overzigt van de ontdekkingen der opeenvolgende schrijvers tot regt verstand van de zaken, eveneens als tot verlevendiging der voordragt, een onschatbaar hulpmiddel. Eindelijk deze levendige voordragt zelve, hoezeer geen zoo noodzakelijk vereischte in een wetenschappelijk leerboek als in een werk van smaak, mag echter ook in het eerste niet geheel ontbreken. Wij erkennen evenwel, dat wij dezelve in VA-

LENTIN's *Lehrbuch der Physiologie des Menschen* niet aantreffen. Het werk is in den eigenlijken zin van het woord *droog;* zonder dat de stijl of voordragt de aandacht boeit, moet alleen het wetenschappelijk belang haar gaande houden. Aesthetische tact ontbreekt aan den Schrijver, of hij veronachtzaamt denzelven moedwillig. De uitvoerigheid, waarmede hij b. v. de verschijnsels van het braken of van stoelgang (in deze vertaling bl. 261—267) schildert, wordt door geen wetenschappelijk belang opgewogen.

De wetenschappelijke verdiensten van het werk van VALENTIN schatten wij niettegenstaande dit alles zeer hoog. Wij zeiden het reeds, dat de Physiologie in de laatste jaren in vele opzigten als van gedaante veranderd was. Terwijl zij vroeger grootendeels bestond uit eene verzameling van beschrijvingen van het maaksel der deelen, die veeleer in de ontleedkunde te huis behoorden, uit theoretische gissingen en meeningen, uit eenige oppervlakkige toepassingen van natuur- en scheikunde en uit een zamenstel van hypothesen over levenskracht, tracht zij thans meer en meer, zoo veel dit mogelijk is, denzelfden weg te volgen, dien de overige natuurkundige wetenschappen met zulk een' gelukkigen uitslag reeds vóór haar bewandelden, den weg van waarneming, proefneming en berekening. Wij beweren hiermede niet, dat vroeger deze rigting ontbrak. Integendeel ontmoeten wij op dien weg reeds in de zeventiende eeuw eenen HARVEY, den onsterfelijken ontdekker van den bloedsomloop, *novum artis lumen, cujus nomen ab ipso retro* HIPPOCRATE *in medicina secundum est*, zoo als HALLER zegt, eenen DE GRAAF, LEEUWENHOECK, MALPIGHIUS, in de achttiende HALLER, SPALLANZANI, HUNTER, HALES en de scheikundigen, die tegen het einde dier eeuw bloeiden, vooral den grooten hervormer dier wetenschap LAVOISIER. Maar wij mogen het echter niet ontkennen, dat het slechts bouwstoffen tot een toekomstig gebouw waren, en geenszins een zamenhangend geheel, 't geen de onderzoekingen dier verdienstelijke mannen ons leverden, en evenmin mogen wij voorbijzien, dat in den aanvang dezer eeuw, ja zelfs nog

tot voor de twee laatste tiental-jaren, bij vele geneeskundigen de meening heerschte, die zelfs in leerboeken was doorgedrongen, dat *chemie* en *physica* op Physiologie slechts zeer spaarzaam mogten worden toegepast. Hunns ondanks, als het ware, namen de physiologen de resultaten der natuur- en scheikundige onderzoekingen, die al te blijkbaar waren dan dat ze miskend konden worden, in het mozaïkwerk hunner *compendia* op. Deze rigting is veranderd, en wij mogen in die veranderde rigting den invloed van MAGENDIE niet miskennen. Het tijdvak der natuurphilosophie, gedurende hetwelk nogtans de morphologische studie in *Duitschland* groote vorderingen gemaakt had, was voorbij. Nu ontstond ook in *Duitschland* eene reactie, en de wetenschap verkreeg eene nieuwe gedaante. Eene andere vraag is het voorzeker, of men niet nu en dan in de eerste vervoering te ver gaat; de nakomelingschap zal het beslissen, maar raadplegen wij de geschiedenis, dan is het reeds vooraf waarschijnlijk, dat ook hier, gelijk in vele andere gevallen, de menschelijke geest van het eene tot het andere uiterste overslaat, om eerst na herhaalde schommelingen het regte midden te vinden. Deze gedachten dringen zich bij ons op, terwijl wij *b. v.* aan de *levenskracht* denken, een begrip, waartegen velen thans met zoo veel ijver te velde trekken, als ware het *leven* alleen uit het *levenlooze* te verklaren. Wij stemmen gaarne toe, dat het onbepaalde begrip van levenskracht de naauwkeurige en streng wetenschappelijke beoefening der Physiologie zeer dikwerf belemmerd heeft, maar wij kunnen daarom niet gelooven, dat het hoogste doel der wetenschap zou zijn, in het raadselachtig levend organismus in te zien als in eene scheikundige kroes. Al laten wij de benaming levenskracht varen, het begrip van *leven* en *levendwezen* kan ons niet worden ontrukt. Geene scheikunde of natuurkunde kan ons de vorming van het embryo uit het vormlooze *blastoderma* ophelderen. Bij VALENTIN zien wij de levensverschijnselen (*vitale Verhältnisse* oorspr. uitgave I. S. 192 en verv., Holl. vertaling bl. 184 en verv.) dan ook zeer op den achtergrond geplaatst, en terwijl de

Schrijver, niet ontkennen kan »dat een groot aantal der wezentlijkste verschijnselen van ons ligchaam, zoo wel als van de overige bewerktuigde wezens, zich niet tot dezelfde oorzaken laat terugbrengen, welke aan die der onbewerktuigde natuur te gronde liggen, maar eigenaardige uitingen vormt *van werkzaamheden en krachten, die slechts aan de planten, de dieren en den mensch toekomen*" (bl. 184), laat hij echter deze krachten als een laatste toevlugtsoord alleen het zenuwstelsel over, 't geen door deszelfs invloed de overige deelen beheerscht (bl. 187). De zenuwkracht, zegt hij, is iets, dat buiten de grenzen der schei- en natuurkunde ligt, en met geene der natuur- of scheikundige krachten overeenstemt. Daardoor verkrijgt ieder organismus een eigen grondkarakter, verschillend van dat der verschijnsels van de onbewerktuigde wereld. Maar wie ziet niet in, dat deze, aldus tot de zenuwen beperkte, kracht aan de planten althans ontbreekt en bij haar gevolgelijk die eigenaardige werkzaamheden en dat eigen grondkarakter niet verklaren kan? Wij voor ons onderschrijven gaarne de woorden van den voortreffelijken VON BAER: »*Erklärungen, welche das Leben etwa auf einen fortgehenden Oxydationsprocess oder einen electrischen Process zurückführen, pflegen daher bei Laien viel Glück zu machen, weil man glaubt, einen solchen auch in der unorganischen Natur zu beobachtenden Process vollständig zu kennen, und weil mit dem ersten Atom hinzutretenden Sauerstoffes das Leben beginnen und bei völliger Sättigung aufhören müsste. Alle Erklärungen dieser Art findet aber der Physiologe bald höchst unvollkommen, nur eine einzige Richtung des Lebens berührend, und er lernt einsehen, dass überhaupt das Leben nicht aus etwas Anderem erklärt, sondern für sich aufgefasst und aus sich begriffen werden muss. Auch rückt die Zeit immer näher wo selbst der Physiker gestehen muss, dass er bei seinen Versuchen die einzelne physischen Vorgänge aus dem Gesammtleben der Natur nur herausreisst und sich dadurch den Anfang künstlich schafft. Schon wissen wir, dass kein chemischer Process ist ohne einen galva-*

nischen, kein galvanischer ohne eine magnetische Thätigkeit, dass Licht und Wärme sich gegenseitig bedingen" u. s. w. *Ueber Entwickelungsgeschichte der Thiere* II. S. 3. De zucht om de Physiologie tot eene exacte wetenschap te hervormen, hoe prijselijk ook op zich zelve, heeft den verdienstelijken VALENTIN nu en dan tot het behandelen van onderwerpen verleid, die veeleer in de *mechanica*, dan in de Physiologie te pas komen, b. v. het onderzoek over de vastheid van krukken en stokken, waarvan zich geamputeerden bedienen (bl. 114, 115). Van daar ook de bijzondere uitvoerigheid, waarmede in de algemeene Physiologie (bl. 23—194) de werktuigkunde der vaste deelen behandeld is; van hier de vergelijking van ons ligchaam met eene stoommachine en de berekening der koolstof, die bij den mensch verbrandt, in verhouding tot die van een dergelijk werktuig (bl. 149, 150), eene vergelijking, die in de hoogste mate eenzijdig is, daar de spierkracht (om slechts iets te noemen) door het ademhalingsproces niet alleen onderhouden wordt, en zonder voedsel weldra met het leven zou worden uitgebluscht.

Om de opgegevene redenen hadden wij voor ons liever gezien, dat men een ander der nieuwere Duitsche physiologische handboeken vertaald had, b. v. dat van R. WAGNER, of, zoo dit te beknopt geoordeeld werd, het waarlijk klassieke *Handbuch der Physiologie* van JOH. MÜLLER, 't geen viermalen in 't oorspronkelijke herdrukt is, waarvan BALY eene Engelsche vertaling gaf, die reeds twee uitgaven telt, en van hetwelk onlangs twee Fransche vertalingen gelijktijdig werden aangekondigd (*). Nu evenwel eenmaal deze vertaling is aangevangen, wenschen wij

(*) Slechts eene daarvan is echter in het licht gegeven en reeds bijkans voltooid (door JOURDAN, bij BAILLIÈRE). De groote en, nog aan den laten avond zijns onrustigen levens, voor de wetenschap jeugdig werkzame VON HUMBOLDT noemde onlangs dit werk eene alles omvattende Physiologie. *Kosmos. Entwurf einer physikalischer Weltbeschreibung.* I. 1845. S. 380.

Schrijver, niet ontkennen kan »dat een groot aantal der wezentlijkste verschijnselen van ons ligchaam, zoo wel als van de overige bewerktuigde wezens, zich niet tot dezelfde oorzaken laat terugbrengen, welke aan die der onbewerktuigde natuur te gronde liggen, maar eigenaardige uitingen vormt *van werkzaamheden en krachten, die slechts aan de planten, de dieren en den mensch toekomen*" (bl. 184), laat hij echter deze krachten als een laatste toevlugtsoord alleen het zenuwstelsel over, 't geen door deszelfs invloed de overige deelen beheerscht (bl. 187). De zenuwkracht, zegt hij, is iets, dat buiten de grenzen der schei- en natuurkunde ligt, en met geene der natuur- of scheikundige krachten overeenstemt. Daardoor verkrijgt ieder organismus een eigen grondkarakter, verschillend van dat der verschijnsels van de onbewerktuigde wereld. Maar wie ziet niet in, dat deze, aldus tot de zenuwen beperkte, kracht aan de planten althans ontbreekt en bij haar gevolgelijk die eigenaardige werkzaamheden en dat eigen grondkarakter niet verklaren kan? Wij voor ons onderschrijven gaarne de woorden van den voortreffelijken VON BAER: »*Erklärungen, welche das Leben etwa auf einen fortgehenden Oxydationsprocess oder einen electrischen Process zurückführen, pflegen daher bei Laien viel Glück zu machen, weil man glaubt, einen solchen auch in der unorganischen Natur zu beobachtenden Process vollständig zu kennen, und weil mit dem ersten Atom hinzutretenden Sauerstoffes das Leben beginnen und bei völliger Sättigung aufhören müsste. Alle Erklärungen dieser Art findet aber der Physiologe bald höchst unvollkommen, nur eine einzige Richtung des Lebens berührend, und er lernt einsehen, dass überhaupt das Leben nicht aus etwas Anderem erklärt, sondern für sich aufgefasst und aus sich begriffen werden muss. Auch rückt die Zeit immer näher wo selbst der Physiker gestehen muss, dass er bei seinen Versuchen die einzelne physischen Vorgänge aus dem Gesammtleben der Natur nur herausreisst und sich dadurch den Anfang künstlich schafft. Schon wissen wir, dass kein chemischer Process ist ohne einen galva-*

nischen, kein galvanischer ohne eine magnetische Thätigkeit, dass Licht und Wärme sich gegenseitig bedingen" u. s. w. *Ueber Entwickelungsgeschichte der Thiere* II. S. 3. De zucht om de Physiologie tot eene exacte wetenschap te hervormen, hoe prijselijk ook op zich zelve, heeft den verdienstelijken VALENTIN nu en dan tot het behandelen van onderwerpen verleid, die veeleer in de *mechanica*, dan in de Physiologie te pas komen, b. v. het onderzoek over de vastheid van krukken en stokken, waarvan zich geamputeerden bedienen (bl. 114, 115). Van daar ook de bijzondere uitvoerigheid, waarmede in de algemeene Physiologie (bl. 23—194) de werktuigkunde der vaste deelen behandeld is; van hier de vergelijking van ons ligchaam met eene stoommachine en de berekening der koolstof, die bij den mensch verbrandt, in verhouding tot die van een dergelijk werktuig (bl. 149, 150), eene vergelijking, die in de hoogste mate eenzijdig is, daar de spierkracht (om slechts iets te noemen) door het ademhalingsproces niet alleen onderhouden wordt, en zonder voedsel weldra met het leven zou worden uitgebluscht.

Om de opgegevene redenen hadden wij voor ons liever gezien, dat men een ander der nieuwere Duitsche physiologische handboeken vertaald had, b. v. dat van R. WAGNER, of, zoo dit te beknopt geoordeeld werd, het waarlijk klassieke *Handbuch der Physiologie* van JOH. MÜLLER, 't geen viermalen in 't oorspronkelijke herdrukt is, waarvan BALY eene Engelsche vertaling gaf, die reeds twee uitgaven telt, en van hetwelk onlangs twee Fransche vertalingen gelijktijdig werden aangekondigd (*). Nu evenwel eenmaal deze vertaling is aangevangen, wenschen wij

(*) Slechts eene daarvan is echter in het licht gegeven en reeds bijkans voltooid (door JOURDAN, bij BAILLIÈRE). De groote en, nog aan den laten avond zijns onrustigen levens, voor de wetenschap jeugdig werkzame VON HUMBOLDT noemde onlangs dit werk eene alles omvattende Physiologie. *Kosmos. Entwurf einer physikalischer Weltbeschreibung*. I. 1845. S. 380.

dat zij genoegzame ondersteuning vinde om voltooid te kunnen worden.

Wij wenschen zulks te meer, omdat de vertaling in de daad, enkele kleine misslagen uitgezonderd, als welgelukt te beschouwen is, en zich van gewone vertalingen zeer gunstig onderscheidt. Germanismen zijn moeijelijk geheel te vermijden; zij zijn echter in deze vertaling niet hinderlijk, hoezeer zij, nu en dan, minder nog in de keuze der woorden, dan in de geheele inrigting der spraakwending daarin voorkomen. Over 't geheel heeft de bekwame Vertaler zich de moeite getroost, om in den geest des Schrijvers in te dringen, en geeft hij eene getrouwe vertolking van het oorspronkelijke. De uitwendige uitvoering is goed, hoezeer ons de zeer compresse druk (deze fout is ook in het oorspronkelijke werk) weinig behaagt en bij de lezing vaak, niettegenstaande onze myopische oogen, vermoeide. Voor oudere lieden en verzigtigen zal de kleine letter der, dikwerf vele bladzijden beslaande, ophelderende bijvoegsels bijkans onbruikbaar wezen. Doch de geringe prijs des werks maakte deze inrigting veelligt onvermijdelijk. De houtsneêfiguren, voor zoo ver ze in deze twee afleveringen voorkomen, zijn niet minder goed dan die van het oorspronkelijke werk, doch meer ingewikkelde en uitvoerige figuren komen eerst in 't vervolg voor, zoodat wij ons oordeel daarover voor alsnog moeten opschorten. In de figuur, op bl. 124, staat *j* voor *f*, en in fig. 5, bl. 385, is een der pijltjes, die den stroom des bloeds aanwijzen, bij *i* in eene omgekeerde rigting geplaatst. Dit zijn echter fouten, die geene groote zwarigheid bij de lezing zullen geven.

Wij willen ten slotte eenige aanmerkingen, die wij onder het lezen maakten, hier laten volgen, opdat de Vertaler daarvan bij de voortzetting van zijnen arbeid gebruik moge maken.

Bl. 94, r. 4 v. b. en vervolg. »Stelt men de hoeveelheid zuurstof bij 0°0 R., 336″ barometer hoogte en 0,00 vochtigheid der lucht = 1, dan bedraagt zij, onder overigens gelijke omstandigheden en onder bloote verandering

in temperatuur, *bij* — 20° R. 1,10258, bij — 12° R. 1,05771, *bij* 0°0 R. 0,99467 enz." Hier is eene onmogelijkheid, want bij 0°0 R. was zij op 1 gesteld en kan dus niet 0,99467 wezen. Wij sloegen het oorspronkelijke na, en vonden hier hetzelfde. Maar de aanhaling van A. W. SCHULTZ hielp ons op den weg. De verhandeling van dezen schrijver wordt gevonden in MÜLLER's *Archiv* 1842, welk jaartal bij de aanhaling van VALENTIN is weggelaten, en echter, daar MÜLLER's *Archiv* reeds vele Deelen telt, een niet overtollig bijvoegsel wezen zou. In die verhandeling nu lees ik, dat bij deze opgaven de vochtigheid gesteld is op 0,80 en niet op 0,00, gelijk voor de eenheid, waarvan SCHULTZ uitgaat.

Bl. 454, r. 21—23 v. b. »Bij de eene reeks van waarnemingen verkregen zij 0,0147, bij eene tweede daarentegen 0,027, aldus gemiddeld 0,02085 of ongeveer juist $\frac{1}{12}$ parijsche lijn per seconde. [Er wordt hier van de lympha-ligchaampjes gesproken]. Voor het uur hadden wij dan 1,251 of $1\frac{1}{4}$ parijsche lijn." Ook deze fout is in het oorspronkelijke. Het is intusschen duidelijk, dat er eene schrijffout heeft plaats gehad, en voor »uur" (*Stunde*) minuut gelezen moet worden.

Bl. 475, r. 5 v. b. »Werd echter later de waterhoeveelheid x bijgemengd, dan is y in y + c overgegaan." Mede eene fout, die niet voor rekening des Vertalers komt, daar zij in het oorspronkelijke ook gelezen wordt, maar die echter ligt te verbeteren was. Het is namelijk duidelijk, dat men, voor x, c moet lezen. In 't voorbijgaan wil ik hier opmerken, dat deze wijze van de massa des bloeds in het levend ligchaam te bepalen, die door VALENTIN is uitgedacht, mij eene der schoonste ontdekkingen voorkomt, waarmede het leerstuk van het bloed in de laatste dagen is verrijkt geworden.

Andere misstellingen komen voor rekening der vertaling. Hiertoe behoort, wat wij bl. 81, r. 14 tot 11 v. o. lezen: »Wanneer wij dit met de eerste berekening vergelijken, dan blijkt daaruit, dat bij eene geringere hoogte van 1 '''8 van den barometerstand, *het drukkingsgewigt der lucht*

op de. oppervlakte van ons ligchaam op ieder centenaar 70 ponden en 11,744 lood minder bedraagt." Dit is onzin; men leze voor de laatste woorden »het drukkingsgewigt der lucht op de oppervlakte van ons ligchaam telkens 1 centenaar, 70 ponden en 11,744 lood minder bedraagt." Het tusschen gevoegde *um je* heeft hier den Vertaler waarschijnlijk van den weg gebragt.

Bl. 124, r. 11 v. b., »bij het beklimmen of afdalen van dezelven." Hier zijn achter »beklimmen" de woorden »van bergen" in te voegen.

Bl. 461, in de aanteekening, KOCK voor KOCH.

Wij betwijfelen of *conferven*, op bl. 14, r. 13 v. o., teregt door *watersponsen* vertaald is. Alle sponsen zijn watersponsen, en met sponsen hebben *conferven* geene gelijkvormigheid. Wil men het woord *conferven* niet behouden, waarvoor wij geene zwarigheid zien, dan zoude men *draadvormige wiersoorten* kunnen schrijven.

Op bl. 82, r. 8 van boven, leest men 1, voor ½; op bl. 167 zijn de commata vergeten, die het geheele getal van de tiendeelige breuk moeten afscheiden. Een en ander maal schrijft de Vertaler *hunne* voor *hare*, b. v. op bl. 16, r. 3 v. b. »De planten binden bij *hunne* verrigtingen." Zoo ook achter het woord *deelen*, b. v. op bl. 26, r. 21 v. b., bl. 36, r. 18 v. o., bl. 495, r. 15 en 16 v. b. en elders. Het Duitsche *soll* is meermalen door *moet* vertaald, waar *zoude* gelezen moet worden, b. v. bl. 162, r. 16 v. b., bl. 322. »Volgens HUNEFELD moet namelijk de gal" (*soll die Galle*), men leze: »zoude de gal." *Vertiefung* is meer dan eens door *verdieping* vertaald, 't geen bij ons, zoo ver ik weet, de beteekenis van *étage*, *Stockwerk* heeft, b. v. bl. 224 en 225, r. 1, bl. 233, r. 6; men leze hier liever *holte* of *uitholing*. Of *Impuls*, bl. 16, r. 10 v. b. en elders, teregt door *aanstoot* vertaald is, betwijfelen wij. *Aanstoot* beteekent, zoo wij meenen, een ding, waartegen men stoot, en wordt bijkans alleen overdragtelijk voor *ergernis* gebezigd. Aanstuwing of aandrijving ware veelligt beter. Geheel Duitsch klinkt 't geen wij op bl. 328, r. 6 v. b. lezen: »eene omzetting van het-

zelve in te leiden." Op bl. 336 vinden wij eene verkeerde constructie in de volgende woorden: »Wij beschouwen namelijk het slagaderlijke bloed of als een ligchaam, hetwelk hierbij in staat is zijne vrije zuurstof af te geven...... Of het noodige oxygenium wordt door de ontleding van water geleverd." Hier doet ons de eerste zinsnede verwachten, dat men het slagaderlijke bloed ook nog uit een ander oogpunt beschouwen kan. Men leze derhalve: »Wij beschouwen namelijk of het slagaderlijke bloed als een ligchaam" enz.

Drukfouten zijn ons bijkans niet voorgekomen. Als zoodanig beschouwen wij den reeds vermelden naam KOCK voor KOCH, bl. 16, r. 22 v. b., STAAL voor STAHL, bl. 27, r. 31 v. b., »beenverwerking" voor »beenverweeking." Doch wij willen ons daarbij niet ophouden. Zulke fouten zijn ook bij de strengste correctie niet geheel te vermijden.

De nu voor ons liggende twee afleveringen behandelen, behalve de algemeene Physiologie, de spijsvertering, de opslorping, den bloedsomloop en bevatten tevens het begin van de behandeling der ademhaling. Hierop laat VALENTIN de afscheidingen en de voeding volgen, waarmede zijn eerste Deel besloten wordt. Het tweede Deel behandelt de verrigtingen van het animale leven, de voortplanting en de ontwikkeling der verrigtingen. De eigenlijke ontwikkelingsgeschiedenis is, gelijk wij reeds boven zeiden, van het plan des werks uitgesloten, 't geen des te meer te betreuren is, daar VALENTIN ook in dit gedeelte der wetenschap door zijne onderzoekingen veel tot hare uitbreiding heeft toegebragt. Elk, die met den voortgang der Physiologie in de laatste jaren eenigzins bekend is, weet, hoe bovenal VALENTIN de fijnere ontleding van het zenuwstelsel en de kennis van deszelfs verrigtingen bevorderd heeft. Dit gedeelte der Physiologie is dan ook bijzonder uitvoerig door hem behandeld. In zeven afleveringen van ongeveer gelijken omvang als de twee, die reeds uitgegeven zijn, zal het geheele werk kompleet zijn, en even als het oorspronkelijke in twee Deelen het licht zien. Bij den ijver,

waarmede de Vertaler zijne niet gemakkelijke taak heeft aangevangen, mogen wij de voltooijing in korten tijd te gemoet zien. Veelligt komen wij dan later op het belangrijke werk terug.

J. VAN DER HOEVEN.

Parijs in 1843. *Door* L. RELLSTAB. *II Deelen. Te Groningen, bij* W. van Boekeren. 1844. *In gr. 8vo.* 671 *bl.* *f* 7-20.

Est-il possible de vivre sans avoir vu Paris? zeide eenigen tijd geleden een *Parijzenaar* tegen Rec., toen deze op de driftige vragen, hoe dit en dat hem behaagd had, moest belijden, dat hij nooit te *Parijs* was geweest. Te leven intusschen, zonder de wereldstad te hebben gezien, dat schijnt hem niet zeer moeijelijk. Maar een boek te beoordeelen, dat over *Parijs* handelt, zonder ooit eenen voet aldaar te hebben gezet, dat heeft ligt meer bezwaar. Hoe zal hij beslissen, of de verhaler naar waarheid beschrijft, of de voorstellingen getrouw naar de natuur gecopiëerd zijn, dan of het phantasie-stukken zijn, die vooringenomenheid te schoon of partijdigheid te zwart heeft gekleurd? Moet eigene aanschouwing hier de bevoegdheid tot oordeelen geven, dan zou menigeen, die meent met regt over deze en gene zaken zijne stem te mogen laten hooren, zich zelven het stilzwijgen moeten opleggen. Want hoe gemakkelijk het reizen ook geworden is, en hoe algemeen men ook de wereld doorvliegt, er blijven nog duizenden en duizenden over, die het oude: *Non cuivis contingit adire Corinthum*, op zich zelven moeten toepassen.

Doch is hier wel eene aanschouwelijke kennis van noode? Menigeen, die *Parijs* heeft bezocht, zal ligt bij het lezen van RELLSTAB's boek op menige plaats de schouders ophalen en een geheel ander oordeel vellen over datgene, wat de Duitsche reiziger beschrijft. Zal hij daarom een beter en getrouwer getuige der waarheid zijn? Bij eene beschrijving van *Parijs* en zijne merkwaardigheden, zijn het geene nieuwe, te voren onbekende bijzonderheden, welke wij zoeken. *Frankrijks* hoofdstad is in al hare bijzonderheden zoo dikwijls beschreven, dat men moeijelijk iets nieuws zal vinden;

maar juist de groote rijkdom der stof maakt, dat deze nooit geheel is uitgeput, dat honderde boeken over *Parijs*, terwijl zij hetzelfde behandelen, toch altijd weder dezelfde zaken uit andere oogpunten bekijken. Het is ons bij het lezen niet zoozeer te doen, om te weten, wat er in die groote stad al zoo te zien is, maar welken indruk de bezigtiging van de merkwaardigheden, welke wij kennen, op den beschouwer heeft gemaakt.

De Hoogduitsche Schrijver heeft dit ook teregt alzoo begrepen. Hij heeft geen ander doel, dan om de ontvangene indrukken mede te deelen. »De frissche levendigheid," zegt hij, »der eerste onmiddellijke indrukken is een wezentlijk vereischte voor een werk van dezen aard. Het is bijna onmogelijk eerst den geheelen voorraad der aanschouwingen in zich op te nemen en deze naar een vast plan te rangschikken; alle warmte van toon en kleur zou daarmede verloren gaan. Daarom ging de Schrijver voort aan het werk en schreef iederen avond hetgeen hij gehoord en gezien en gedaan had in den vorm van een' brief ter neder. Maar hoe gemakkelijk deze manier ook schijne, heeft zij toch hare moeijelijkheid. Onze eerste gangen in zulk eene stad zijn gedeeltelijk ongewis, gedeeltelijk toevallig; onze manier van zien en oordeelen verandert bij den dag, hoe meer volkomen onze kennis wordt; wat ons eerst trof, bespeuren wij in het laatst niet meer, herhalingen kunnen niet uitblijven; bij het veranderen van onze oordeelvellingen komen wij met ons zelven in tegenspraak; eindelijk groeit ons de stof boven het hoofd, onze dagelijksche berigten kunnen haar niet meer bevatten, wij geraken ten achteren, laten het een en ander tot lateren tijd staan en vergeten eindelijk een gedeelte daarvan geheel en al. Zoo moeten wij later het boek overwerken, aanvullen, verbeteren, en tegenstrijdigheden zijn soms niet te vermijden." Ziedaar, op welke wijze de Schrijver zelf over zijn werk spreekt, en wat men van hem kan verwachten. Wij durven verzekeren, dat hij geeft, wat hij beleeft. Men zou dus vruchteloos naar een plan of eene bepaalde orde zoeken in datgene, wat hij ons over *Parijs* mededeelt. Wij vergezellen hem, als het ware op zijne omzwervingen, en dezelfde dag voert ons met hem dikwijls tot de vreemdsoortigste voorwerpen en tooneelen. Dat geeft aangename afwisseling aan de lectuur en verandert de drooge optelling van honderd merkwaardigheden, die in eenen reis-

wijzer zou te huis behooren, tot in zekere mate in eene levendige aanschouwing, die ze als voor het oog onzer ziele plaatst. RELLSTAB is daarbij een aangename verhaler, en zijne brieven, over hetgene hij in *Parijs* ziet en ondervindt en hoort, zijne opmerkingen over onderscheidene onderwerpen, over kunst, over staatkunde, over personen, over merkwaardigheden van allerlei aard leveren eene boeijende lectuur op, die Rec. althans zeer heeft behaagd. Muzijk en dramatische kunst behooren blijkbaar tot de vakken van zijne liefhebberij, en dikwijls komt hij terug op datgene, wat hij met betrekking tot deze in *Frankrijks* hoofdstad heeft gezien en genoten. Dat hij met geestdrift voor beide bezield is, blijkt uit menige plaats, en als men onder anderen leest, wat hij over de voorstelling van MARIA STUART door Mlle. RACHEL met ware welsprekendheid schrijft, dan zou men beginnen te watertanden om dat zeldzame genot der hoogste dramatische kunst insgelijks eens te mogen genieten.

Het is er intusschen verre van daan, dat deze de eenige punten zijner belangstelling zouden wezen. Zijn oog is geopend voor alles, wat in zijne soort opmerkelijk is, en wij volgen hem gaarne hetzij bij het bezigtigen der kunstgalerijen, hetzij bij het bezoeken van merkwaardige gebouwen, die door hunne historische herinneringen voor hem en voor den lezer eene dubbele belangrijkheid bezitten, hetzij bij het opnemen van deze en gene weldadige inrigtingen, hetzij op zijne uitstapjes rondom *Parijs*, hetzij eindelijk bij zijn bezoeken van de gezellige kringen, tot welke hij den toegang had, en waar hij ons met onderscheidene der belangrijkste personen van den dag bekend maakt. Wat wij daarbij in hem prijzen, is dit, dat hij zich heeft weten te wachten voor de onbescheidenheid, waaraan reizigers en niet-reizigers zich meermalen schuldig maken door de gesprekken der vertrouwelijke gemeenzaamheid of ook slechts der gewone gezelligheid publiek te maken, en daardoor dikwijls een geheel valsch licht te werpen over de personen, wier geene publiciteit vermoedende vriendelijkheid men heeft genoten. RELLSTAB heeft zich hier geheel binnen de behoorlijke palen gehouden, en heeft toch zijne bezoeken bij onderscheidene letterkundigen, geleerden, kunstenaars, staatslieden, belangwekkend weten te maken. Niet met de minste belangstelling lezen wij zijne bezoeken bij den beroemden THIERS.

De lezer ziet uit het gezegde, dat het ook in dit boek over *Parijs* niet aan rijkdom van stof ontbreekt. Ook al heeft hij of zelf of onder het geleide van andere reisbeschrijvers reeds met het beschrevene kennis gemaakt, durven wij hem gerust de lezing van deze beide Deelen aanbevelen. Hij zal er eene onderhoudende, en tevens niet onbelangrijke lectuur in vinden, eene aangename en goede afwisseling, zoo wij vertrouwen, voor de eeuwige romans, waaruit, helaas, de lectuur van smaak tegenwoordig schier enkel bestaat.

Ieder Deel van dit werk is met een paar fraaije platen versierd, gezigten in en buiten *Parijs* voorstellende. De vertaling is goed en wordt gelukkig zelden ontsierd door Germanismen, gelijk wij er bijv. vinden I. 202: »er ligt hierover het waas eener hoogere, innige *verklaring* uitgebreid;" I. 207: »ik moest heden nog eenige bezoeken *nahalen;*" I. 249: *wanneer ook* in plaats van *ofschoon;* II. 270: *de rijkste beleering.* Hoe kunnen dergelijke dingen, zoo zij al uit de pen vloeijen, bij eene correctie der drukproeven onopgemerkt en onverbeterd blijven!

Wij wenschen het boek vele lezers toe, en aan de lezers daarbij veel genoegen.

Verhaal van de krijgsgebeurtenissen en verschrikkelijke rampspoeden van het Engelsche leger in Cabul en van de krijgsgevangenschap in Affghanistan. Door VINCENT EYRE, *Luitenant der Bengaalsche Artillerie. Naar den derden Engelschen druk. Te Amsterdam, bij* G. J. A. Beijerinck. *In gr. 8vo.* 384 *bl. f* 3-75.

Het land, door de hedendaagsche aardrijkskundigen *Affghanistan* genoemd, grenst onder anderen aan *Turkistan*, *China* en *Hindostan;* deszelfs meest bekende stad en de zetel der regering is *Cabul*, hetwelk door de rivier van denzelfden naam doorsneden wordt. De handel is er zeer aanzienlijk, zoodat aldaar in vier verschillende steenen bazars tweeduizend winkels zijn, waar de kostbaarste stoffen, juweelen, pelterijen, shawls, (onder welke laatsten er zijn, die *f* 6000 en meer het stuk gelden) tapijten en verschillende zijden en katoenen stoffen enz. voorhanden zijn. *Cabul* wordt bestreken door eene citadel, in welke de Vorst een schoon paleis heeft.

De burgerkrijg, welke sedert het begin van deze eeuw in *Affghanistan* woedde, verschafte aan *Engeland* eene gelegenheid of voorwendsel, om in 1839 met een leger in dit land te vallen, met oogmerk om den door zijne vijanden afgezetten Vorst SHAH SHOOJAH weder op den troon van *Cabul* te plaatsen. Deze Vorst werd door de Engelsche krijgsmagt in zijne regering gehandhaafd tot op de helft van het jaar 1841. Toen brak er echter een geweldige opstand uit, die niet slechts met de verdrijving, maar met de geheele vernietiging van de Engelsche krijgsmagt eindigde; welke krijgsmagt, zonder de bijtelling van een sterk garnizoen in *Ghuznee*, meer dan 16000 man bedroeg, daar van dit groote aantal slechts 123 *Engelschen*, mannen, vrouwen en kinderen, en naderhand nog 327 *Sepoys*, of Indische krijslieden, aan den dood ontkwamen, na de vreeselijkste rampspoeden verduurd te hebben!

Het is deze nederlaag der *Engelschen*, welke door een' der officieren, die dezelve bijgewoond heeft, in het hier boven genoemde werk in hare bijzonderheden verhaald wordt. Behalve dat het verhaal van zulk eene aanmerkelijke gebeurtenis voor den beoefenaar der hedendaagsche geschiedenis van zelf zeer belangrijk moet zijn, kan het niet anders, of de togt door een land als het reeds vermelde moet den verhaler de gelegenheid verschaffen, om zijnen lezeren veel merkwaardigs mede te deelen, rakende de natuurlijke gesteldheid en die der volken van deze, sedert ALEXANDER *den Grooten* bijna door geen' *Europeaan* betreden streken. Wat aangaat de oorzaak van het ontzettend verlies, hier door de *Engelschen* geleden, vinden wij de volgende niet onbelangrijke opmerking, naar het schijnt van den Vertaler, ofschoon dit niet vermeld wordt: »De *Britten* leveren het bewijs, dat niet wij, dat niet *Europa*, de eenige voorbeelden hebben gezien van hooggeplaatste, ruim betaalde en met eerbewijzen overladene Staatsambtenaren, die door de onbegrijpelijkste handelwijze een schatbaar grondbezit voor hun Vaderland hebben doen verloren gaan; die, in oorlogstijd door stand en bezoldiging overmoedig, in vredestijd slechts oogen hebbende voor haarkloverijen, hunne onderhoorigen over de minste kleinigheden kwelden, maar die in de ure van den nood, op het hooren van de alarmtrom, als met blindheid, lamheid en verbijstering geslagen, alle zaken gaandeweg bedierven."

De Vertaler, die zich, voor zoo veel wij hebben kunnen nagaan, op eene loffelijke wijze van zijne taak heeft gekweten, heeft ons publiek door de bezorging der uitgave eene wezentlijke dienst bewezen. Mogten wij door ons verslag iets hebben bijgedragen, om onze landgenooten op dit werk opmerkzaam te maken, dan vertrouwen wij, dat, voor zoo veel zij prijs stellen niet alleen op aangenaam, maar ook op leerzaam onderhoud, zij den tijd niet verloren zullen achten, door hen aan de lezing van dit belangrijk verhaal besteed.

Bezwaren tegen het stelsel van afzondering der Gevangenen, getoetst aan de ervaring, in de Pennsylvanische Staatsgevangenis van het Oosten verkregen; eene Voorlezing enz., door C. F. LURASCO. *In gr. 8vo.* 38 *bl.*

Hoogst verdienstelijk, voorzeker, waren de pogingen van den edelen HOWARD, in het aanwijzen en te keer gaan der gebreken en misbruiken, die de gevangenissen van zijnen leeftijd kenschetsten, en in de verkondiging van mildere begrippen nopens de behandeling der gevangenen. Was er, met dit een en ander, voor de zaak der menschheid, veel gewonnen; er bleef echter nog meer te verrigten overig, waartoe hij slechts den weg had voorbereid; en, wat hij gedacht en geschreven, onderzocht en beproefd, aangeraden en in werking gebragt had, ging, voor zijne navolgers, niet verloren. Naarmate hunne kennis en ervaring zich uitbreidde, werden zij meer en meer overtuigd van de waarheid (vroeger geheel voorbijgezien), dat men aan de toepassing der gevangenisstraf eene betere, meer doeltreffende en heilzame strekking, ter verbetering van den misdadiger, behoorde te geven.

De treurige ondervinding, dat het *onverhinderd bijeenzijn der veroordeelden*, en *hunne onderlinge en wederkeerige zedelijke verbastering* den weg der verbetering indien al niet geheel afsloot, dan toch hoogst moeijelijk maakte, deed, in het vaderland van PENN, het denkbeeld eener *volstrekt eenzame opsluiting* ontstaan. Daarbij werd echter, met verwaarlozing van de lessen der menschkunde, voorbijgezien, dat men zich aan overdrijving schuldig maakte, door het

tegenovergestelde uiterste te kiezen van den weg, dien men vroeger bewandeld had; en teleurstelling en mislukking was het gevolg der kwalijk beradene proefneming.

Deze ongunstige uitkomst schonk, met verwerping van het stelsel van *Pennsylvanië*, in andere Noord-Amerikaansche Staten, de geboorte aan dat van *Auburn*, of het stelsel der *gedwongene stilzwijgendheid der veroordeelden*, *gedurende den gemeenschappelijken arbeid*, *gevoegd bij de eenzame opsluiting bij nacht.* Ook dát stelsel was niet op den aard der menschelijke natuur gegrond, en de dagelijks toegepaste ligchamelijke kastijdingen, noodzakelijk geacht om het stilzwijgen te handhaven, waren niet in staat den omgang der gevangenen onderling, door middel van vinger- of oogenspraak, te weren. Het doelwit werd er niet door bereikt.

Door eigene dwaling en die van anderen geleerd, eindigden de voorstanders van het stelsel van *Pennsylvanië* dáár, waar zij hadden behooren te beginnen. De *eenzame opsluiting* werd vaarwel gezegd, en men schonk aan de *afzonderlijk* opgeslotenen de weldaden van *arbeid*, *onderwijs*, *toespraak van desbevoegden*, *lektuur*, *godsdienstig onderrigt en eene dagelijksche beweging in de open lucht.* Dit stelsel beloofde betere vruchten, en het heeft dezelve dan ook in ruime mate geschonken.

Het stelsel van *Auburn* had, inmiddels, grooten bijval gevonden en deszelfs voorstanders, het thans *gewijzigd* stelsel van *Pennsylvanië* met de vroegere *eenzame opsluiting* verwarrende, bleven niet in gebreke hetzelve te bestrijden. Wederkeerig werden nu de aanvallen van *Philadelphia* tegen *Auburn* gerigt, en de strijd wel met volharding, maar niet altijd met onpartijdigheid en waarheidsliefde gevoerd. Het gerucht daarvan verbreidde zich tot over het vaste land van *Europa;* maar de behandeling en beslissing der twistvraag was met zoo veel duisters en tegenstrijdigs omgeven, dat het, voor den vriend der waarheid, onmogelijk werd, den schijn van het wezen te onderscheiden en tot een voldoend resultaat te komen. Hierom schikten de Engelsche, Fransche en Pruisische Regeringen, deskundigen en desbevoegden (*Regtsgeleerden*, *Artsen en Bouwkundigen*) naar *Noord-Amerika*, ten einde, op de plaatsen zelve, *Auburnsche* en *Pennsylvanische* gevangenissen te onderzoeken. Maanden en jaren vertoefden deze afgezondenen in het va-

derland der beide stelsels; maar *niet één* keerde naar *Europa* terug, zonder zijne goedkeuring aan dat van *Pennsylvanië* te verbinden.

Het ontbrak, inmiddels, niet aan stemmen, die zich tegen dat goedkeurend gevoelen verhieven. Ook in dit werelddeel vond het stelsel van *Pennsylvanië* zijne bestrijders, dat van *Auburn* zijne lofredenaars, of wel verklaarde men zich voor eene *gemengde toepassing* van beide in hetzelfde gesticht, (*Lausanne*), te *Genève* van eene toegevoegde *klassificatie* der veroordeelden vergezeld. Maar vreemd klinkt het inderdaad, dat de tegenspraak gehoord werd uit den mond van hen, *die nooit eenen voet in Noord-Amerika gezet hadden!* DICKENS alleen maakt hier eene uitzondering; maar wie zou zichzelven en de zaak, die hij voorstaat, belagchelijk willen maken, door zich op een' *romanschrijver*, als op eene *authoriteit*, te beroepen, en de *weinige uren*, die hij in eene gevangenis doorbragt, en waarover hij aardig romantiseert, voldoende durven verklaren voor het grondig onderzoek eener zaak van zoo overwegend aanbelang?

Wij zouden te uitvoerig worden bij het uiteenzetten der verschillende redenen, die, in *Europa*, tot het bestrijden van het gewijzigd stelsel van afgezonderde opsluiting aanleiding gaven; raadplegen wij echter de geschriften der tegenstanders, dan vinden wij daarin eene zonderlinge mengeling van verkeerd begrip en dwaling, uit onkunde gesproten, en niet zelden bewijzen van kwade trouw en eene opzettelijke verdonkering der waarheid.

De geschiedenis van het *afzonderingstelsel* en deszelfs vroegere lotgevallen werkten daarbij hun, die hetzelve — te goeder of te kwader trouw — uit onkunde of met opzet — bestreden, gunstig in de hand: De voorstanders van hetzelve (en hoe kon dit anders?) waren niet zoo dadelijk op de hoogte der wetenschap; Bestuurders en beambten, Directeuren en Inspecteuren, waren meerendeels vreemd op den nieuw gebaanden weg; gemis van voorbeelden, gebrek aan genoegzame kennis en vooral aan ondervinding, deden gebreken ontstaan in de bouwkundige constructiën der gestichten, waarvan eerst later het schadelijke werd erkend. Aanvankelijk ontbrak het aan een doeltreffend godsdienstig onderwijs en tevens aan artsen, voor dit bijzonder vak van studie inzonderheid geschikt; het opnemen van *kleurlingen* nevens de *blanken* leidde, ten aanzien van den gezond-

heidstoestand, tot uiteenloopende resultaten; en de plaatsing van *behoeftige* krankzinnigen, voor welke geen toevlugtsoord bestond, moest wel tot nadeelige uitkomsten voeren.

De bestrijders van *Pennsylvanie* wisten dit, of hadden daarvan niet onkundig behooren te zijn, en toch handelden zij te kwader trouw en onedelmoedig tevens, nopens dit alles eene volslagene onwetendheid voor te wenden; ten einde, bij onkundigen en bevooroordeelden, aan het *stelsel zelf* te kunnen wijten, wat daarvan te eene male onafhankelijk was.

De valsche voorstelling der zaak in geschil en de averegtsche gevolgtrekkingen, daaruit afgeleid, bleven niet zonder krachtige wederspraak, en de vrienden der waarheid traden, voor het oog van onbevooroordeelden en onpartijdigen, bestendig zegepralende, uit het strijdperk; maar, even gelijk NAPOLEON zijne nederlagen achter zijne brommende *bulletins* poogde te verbergen, namen de bestrijders van het *afzonderingsstelsel* het voorkomen aan, als ware er *niets* te hunner wederlegging gezegd; hunne logens en dwaalbegrippen, met zeldzame onbeschaamdheid, verkondigende. Te vergeefs verklaarde MOREAU CHRISTOPHE, dat hij aan dat opzettelijke vervalschen der waarheid een einde maken zou. Men veranderde slechts de taktiek, door het opdisschen van den ouden kost in nieuwe schotels. Onmagtig, om onwraakbare getuigenissen, rapporten en berigten te *wederleggen*, *of*, dit niet kunnende, *zich overwonnen te verklaren*, voerde men de onbeschaamdheid ten top, en, om bevooroordeelden, onkundigen en zwakken te *misleiden*, maakte men zich aan *vervalsching*, zelfs van officieële stukken, door middel van *verminking en slechts gedeeltelijke opgaven van volzinnen en getallen*, *tegen beter weten aan*, *schuldig*. Dagbladen en tijdschriften waren bij deze taktiek inzonderheid van toepassing. Daarin kon men, *naamloos schrijvende*, de waarheid verkrachten en den logen verkondigen, zonder dat men zich aan de opentlijke verachting van het onpartijdig publiek overgaf.

Het is inderdaad, en ondanks den ernst van het onderwerp, belagchelijk te zien, in welke bogten de bedoelde tegenstanders zich wringen, ten einde het kinderachtig genoegen der tegenspraak en den bijval van eenige onnoozele zielen te genieten. Aanvankelijk heette het *Pennsylvanisch*

stelsel *onmenschelijk* en deszelfs gestichten *de verblijven van ziekte, krankzinnigheid en zelfmoord*; maar sedert dit (vooral bij de discussiën in de kamer der Gedeputeerden in *Frankrijk*), op de overtuigendste wijse, voor laster en onwaarheid verklaard werd, is de taktiek dadelijk veranderd. Thans beweert men, verheugd iets nieuws gevonden te hebben; dat het stelsel *wel* voor *Amerikanen*, maar *niet* voor *Franschen* of *Duitschers* geschikt is — dat het zich met de Roomsch-Katholieke Godsdienst niet laat vereenigen — als ook, dat het niet is overeen te brengen met het individualiseren der veroordeelden. Wel hebben JULIUS en VARRENTRAPP (*Jahrb. 6 Band, 1 Heft*) het nietige dezer voorwendsels en uitvlugten aan het licht gesteld; maar men bedriegt zich, door te gissen, dat de tegenstanders zich zullen laten overtuigen. *Zij* hebben gewis reeds eene andere taktiek op het *oog*. Wij willen hen een weinig helpen, door de opgave van een nieuw en verrassend oogpunt, de bewering namelijk: *dat het afzonderingstelsel voor den tuchteling veel te zacht is*. Wordt dit thema, in krachtige bewoordingen, in eene of andere brochure, zonder vermelding van den naam des schrijvers, of wel in den *Theems* of *Revue Brittannique*, uiteengezet, dan is er weder een nieuw punt van geschil ter bane gebragt. Wilde DICKENS of een ander daarover een roman schrijven en daarbij tafereelen ophangen, waarvan hij zegt zelf ooggetuige geweest te zijn, of die hij zich, op goed geloof af, door anderen liet mededeelen (het kunstje werd wel meer gebezigd), dit zou gewis *epoque* maken! Op eene *onwaarheid* of *inconsequentie* moet men, bij de Heeren Anti-pennsylvaniasen, niet te kieskeurig zijn: DE LA ROCHEFOUCAULT LIANCOURT verzekerde wel, in de Kamer der Gedeputeerden, dat de Pruisische Regering het stelsel van *Auburn* had aangenomen, ofschoon ieder deskundige wist, dat dit voorgeven letterlijk *onwaar* was. Wat zwarigheid alzoo, op een' toon van gezag, te beweren, wat wij zoo aanstonds, als eene nieuwe poging, hebben aan- en opgegeven? Als zulks naamloos geschiedt, loopt de schrijver niet de minste risico.

Maar, scherts ter zijde gelaten, zoo levert de strijd over de beide stelsels overvloedige gelegenheid ter vermeerdering van onze menschenkennis. Onder de verdienstelijke mannen, die aan de verbetering van het gevangeniswezen hoogst belangrijke diensten bewezen hebben, bekleedt de Heer

LUCAS eene eervolle plaats. Zij, intusschen, die in zijne school zijn gevormd geworden, zijn vooruit en verder gegaan, en de beroemde man is op dezelfde hoogte gebleven. Ware hem de eere te beurt gevallen, van wege het Fransche Gouvernement met eene zending naar *Noord-Amerika* belast te worden, dan ware hij voorzeker als een voorstander van het stelsel van *Pennsylvanië* teruggekeerd. Dit is niet geschied; anderen zijn derwaarts gezonden; dit heeft de eigenliefde des verdienstelijken mans gekwetst, en thans zoekt hij *onderscheiding* en *eere* te verwerven, door zich aan het hoofd der tegenstanders te plaatsen. Als voorstander van het *afzonderingstelsel* zou hij zijnen roem, door anderen, overschenen zien! Zoo kan de ijdelheid verdienstelijke mannen doen dwalen!

Van tijd tot tijd, en door middel van kleine geschriften of courantartikels, verhief zich, in ons vaderland, ééne enkele stem tegen het boetestelsel en voor het behoud der lijfstraffen; daarbij, doorgaans, herhalende wat bevorens elders was aangevoerd, maar ook tevens, op duchtige gronden, was wederlegd. Laatstelijk was dit nog weder het geval met eene brochure onder den titel van *Nieuwe Berigten* enz. Bewoog de gedachte, dat de steller daarbij slechts eene ondergeschikte rol vervulde, hem welligt zijnen naam te verbergen? of wilde hij de eer van dien naam liefst niet in de waagschaal stellen, door denzelven aan het hoofd te plaatsen zijner weinig beteekenende compilatiën? — Wij weten het niet, en willen er zelfs niet naar gissen, vermits personeele beweegredenen met de zaak, waarover het geschil gevoerd wordt, niet in verband staan. Wij zeggen alléén, dat door den Heer LURASCO deze dusgenoemde *nieuwe berigten*, in een courantenartikel, aan het licht der waarheid zijn getoetst. Dit bragt evenwel geene overtuiging te wege; maar schonk de geboorte aan een naamloos courantenartikel, zamengesteld uit magtspreuken en personaliteiten en eene soort van uitdaging tot vernieuwden strijd.

De voorstanders van het *boetestelsel* behoeven zulk eenen strijd niet te schroomen, vermits de *waarheid* aan hunne zijde is, en zij, *hare* zaak verdedigende, geenszins genoodzaakt worden tot het *vervalschen*, *verdraaijen* of *verminken* van officiëele stukken, of het *opgeven* van cijfers, die *vóór* — met *weglating* van de zoodanige die, zoo het heeten moet, *tegen* het *stelsel van afzondering* getuigen. Zij be-

hoeven de aanhaling niet van *halve* volzinnen, uit gedrukte berigten en rapporten, met *weglating der andere helft*, ten einde daardoor den logen in het kleed der waarheid te hullen. Zij beroepen zich niet op *courantenartikels*, *redeneringen in tijdschriften* of *romantische verhalen*; maar op hetgeen *deskundigen* en *desbevoegden* berigten en waarvoor de berigtgevers, door de vermelding hunner *namen*, borg staan. Maar ook daarom strijden zij met open vizier, het aan de voorstanders der dwaling overlatende zich, lafhartig, in de duisternis der naamloosheid te verbergen.

De Heer LURASCO heeft een verdienstelijk werk verrigt door het zamenstellen van het stukje, aan het hoofd dezer aankondiging vermeld. Wat daarbij uit echte bescheiden is overgenomen draagt de kenmerken van *opregtheid*, *goede trouw* en *waarheidsliefde*, waarvan elk onpartijdig lezer zich zal kunnen overtuigen. Blijkens een kort *berigt* heeft dit stukje gediend tot eene voorlezing op de algemeene vergadering van het Nederlandsch Genootschap: *Tot zedelijke verbetering der gevangenen*, gehouden te *Amsterdam*, den 8 Mei, j. l. Deze bestemming noodzaakte, vermoedelijk, den Schrijver om zijne mededeelingen in een kort bestek (het geheel beslaat slechts 38 bladz.) te zamen te vatten. Het was hem daarbij niet mogelijk de, ruim eene maand later, hier te lande, verschenen, *Jahrbücher der Gefängnisskunde u. s. w. Sechster Band*, *Erstes Heft*, en het aldaar voorkomend uitvoerig geschrijf, over de Pennsylvanische gevangenissen, van de Heeren VARRENTRAPP, JULIUS en den Graaf GÖRTZ te raadplegen; waarvan de laatste, in een schrijven uit *Baltimore* van den 30 November 1844, als ooggetuige en nieuwe verdediger der waarheid, optreedt. Intusschen heeft de Heer LURASCO beknoptelijk het meest wetenswaardige, in een kort bestek, zamengevat; ter verdediging van het afzonderingstelsel tegen eenen landgenoot, die den moed niet toonde te bezitten, om zijne *verdraaide*, *logenachtige* en *bedriegelijke* opgaven, in zijne zoogenaamde *nieuwe berigten* verspreid, met zijnen naam te bezegelen.

Wij spreken hier niet te sterk of door eenen geest van partijdigheid bestuurd. De lezer moge uit het volgende proefje oordeelen:

In het elfde Rapport nopens de gevangenis van het Oosten leest men, dat Directeuren eene wet tegen de recidiven van de wetgeving vroegen, ten doel hebbende om de recidivisten

van *andere* Staten te beletten in *Pennsylvanië* te komen; *want de, bij herhaling zich aan misdrijf schuldig makenden, worden in andere Staten als zoodanig gestraft en in den Staat Pennsylvanië niet.* De ongenoemde schrijver *verdraait* dit gedeelte van het Rapport door te zeggen: *ieder recidivist uit ons strafgesticht* (t. w. dat van *Cherry-Hill.*) Hij verschoone zich niet, dat hij den reeds *verdraaiden Franschen tekst* heeft geraadpleegd; immers had hij de voorstanders van het systheem van afzondering (*Nieuwe Berigten*, bl. 11) verweten, zich te laten wegslepen door één stelsel, waarvan zij de uitkomsten eigenlijk niet genoegzaam kennen; terwijl zijne verschooning ten bewijze zou verstrekken, *dat hij zelf de echte bronnen niet kent!*

Met *al* wat de ongenoemde schrijver, in zijne *nieuwe berigten* en in het *nader onderzoek* opgeeft en voorwendt, is het niet beter gesteld. Wil men al niet, bij dit *alles*, aan *opzettelijke kwade trouw* en *vervalsching van daadzaken met voorbedachten rade* denken; dan toch zal niemand ontkennen, dat de onbekende schrijver aan zijne *diepe onkunde* eene bedroevende bekendheid verschaft heeft!

Treurig is deze ervaring voor den vriend der waarheid, en toch — hoe wonderspreukig dit ook schijne — bezitten de pogingen om haar licht te verdonkeren eene soort van *negatieve* verdienste; voor zooverre zij namelijk, na een onpartijdig en grondig onderzoek, den glans der waarheid des te schooner doen pralen.

De zaak is nu als genoegzaam toegelicht te beschouwen. De resultaten van het onderzoek, door Dr. J. VON WÜRTH, van *Weenen* en Prof. C. N. DAVID van *Koppenhagen*, nopens de Pennsylvanische gevangenissen, op hunne buitenlandsche reizen, verkregen, zijn, *in alle opzigten*, bevredigend en van groot belang te achten, vermits zij van eene zoo versche dagteekening zijn. En, inderdaad, er valt niet meer te onderzoeken, en het proces mag als geëindigd beschouwd worden. Of *zij, die nooit eene Pennsylvanische gevangenis bezochten*, nu ook alle verdere aanvallen zullen opgeven; dit zal te bezien staan. De kinderachtige zucht tot tegenspraak oefent vaak, op kleine zielen, een onwederstaanbaar vermogen; zij het ook, dat zij daardoor verraden *van welk eenen geest zij zijn!*

Drie Gedichten van J. A. ALBERDINGK THIJM. *Te Utrecht, bij* H. H. van Romondt. 1844. *In gr. 8vo.* 81 *bl.* *f* 1 - 25.

Er is onlangs bij eene der oudste en beroemdste letterkundige genootschappen in ons vaderland (*), als onderwerp voor eene prijsverhandeling, de vraag opgegeven: »*Is het waar, wat sommigen beweren, dat de toestand onzer hedendaagsche maatschappij niet meer geschikt is voor de dichtkunst?*" — Wij wisten niet, dat zulks door sommigen werd beweerd, en evenmin weten wij, op welken grond die bewering zou rusten. Elke toestand der Maatschappij is voor de dichtkunst geschikt, mits zich de dichtkunst naar de Maatschappij wete te schikken; dat wil, met toepassing op ons vaderland, zeggen: mits de Hollandsche dichter Hollandsche ooren weet te streelen, Hollandsche harten weet te roeren, en niet, integendeel, Hollandsche ooren en harten klanken wil doen opvangen, waarvoor zij zich sluiten. — Liever dan de opgegeven vraag, zouden wij, als onderwerp voor eene prijsverhandeling, deze wenschen uit te schrijven: »*Is het waar, dat onze hedendaagsche jongere dichters veelal den toon niet aanslaan, die het Hollandsch gevoel weet te treffen, en dat daarom de vaderlandsche poëzij, althans wat hunne voortbrengselen aangaat, noch bijval noch aanmoediging vindt?*"

Er heeft zich sedert de laatste jaren een uitheemsche kleur, een waas uit den vreemde over onze dichtkunst verspreid. De wildheid der nieuwere Franschen wordt door dezen — de uitvoerigheid der Engelschen door genen gevolgd, altijd, of meestal ten minste, met volstrekt gemis van het genie der modellen, en doorgaans met geen gelukkiger uitslag, dan door de nabootsers van onzen BILDERDIJK wordt verkregen, die het meestal niet verder brengen, dan hem zijne spelling te ontleenen. — Anderen, die zich den schijn van meerdere oorspronkelijkheid trachten te geven, nemen daartoe vreemdsoortige middelen te baat. De een omhult zich met eene Oostersche achtbaarheid, zich tot Ziener, Profeet en Gezalfde verheffende, een tweede doorspekt zijne versregels met lang verouderde en voor de meeste lezers onverstaanbare woorden, die hij in geleerde noten opheldert

(*) De Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde, te *Leiden*.

en verklaart, eene moeite, die kon uitgewonnen worden, door in den tekst het thans gebruikelijke woord te bezigen; — een derde legt zich op zwellende zinuiting en duistere verhevenheid toe, vergetende dat het belagchelijke aan het verhevene grenst, en dat slechts het eenvoudige verheven is; — een vierde, die zich in leerstellige orthodoxie verdiept... doch genoeg! Geenen dezer dichters begrijpen de Maatschappij, waarvoor zij zingen. Zij blanketten hunne zangsters en schilderen tooneeldecoratiën. Zij schijnen te gelooven, dat gezochtheid en gemaaktheid boven natuurlijkheid en waarheid gaan; dat pronk en opschik het van waarachtig gevoel — klanken het van denkbeelden winnen. Neen, de toestand onzer Maatschappij is niet voor dergelijke dichtkunst geschikt.

En zou nu een of ander dezer vlugtige trekken geheel of ten deele van toepassing zijn op den dichtbundel, die opengeslagen voor ons ligt; en zou de Heer ALBERDINGK THIJM te rangschikken zijn bij zoodanige poëten, die naar eene kwalijk begrepen oorspronkelijkheid jagen? Wij zeggen volmondig ja, op het gevaar af van door den SPECTATOR als DRONKEN aangezien en gescholden te worden, zoo als hij, opentlijk en zonder terughouding, den RECENSENT heeft gedaan, die zich aanmerkingen op eene der almanakbijdragen van den Heer THIJM veroorloven dorst: eene bijzonderheid, die ter vlugtige aanduiding moge dienen dat, gelijk wij thans vreemdsoortige poëten bezitten, wij ook in 't bezit van vreemdsoortige maandwerkschrijvers zijn.

Wij willen niet ontveinzen, dat wij den dichtbundel van den Heer ALBERDINGK THIJM met een ongunstig vooroordeel in handen genomen hebben. Wij hadden toch weinige dagen te voren zijne dichtregelen (of hoe zullen wij ze noemen?) op het standbeeld van REMBRANDT gelezen, en deinsden terug voor het denkbeeld van ook hier niets anders dan dergelijken vermoeijenden wildzang, hoogdravenden onzin en brommenden bombast, bij gemis aan alle verstaanbare poëzij, te zullen wedervinden. Gelukkig echter bedrogen wij ons eenigermate. Hadden wij in zijnen dichtbundel niets anders en beters dan in zijne regelen op REMBRANDT ontmoet, wij zouden dien met een zucht of een glimlach ter zijde gelegd hebben.

Maar ter zake! — Gelijk de Heer ALBERDINGK THIJM zich niet zonder eenige pretentie in de Opdragt van zijne

regelen op REMBRANDT heeft aangekondigd, verzuimt hij zulks ook in het Voorberigt van zijnen bundel niet, en evenmin in het eerste vers, dat wij daarin aantreffen. Het is getiteld: *Bij* ROIJERS *borstbeeld van* BILDERDIJK, en grootendeels aan BILDERDIJK zelven gerigt. De Heer ALBERDINGK THIJM zegt, BILDERDIJK lief te hebben, zoo als hij is; hij neemt hem met al zijne goede en kwade hoedanigheden in zijne bescherming. Wel heeft hij zijne rede en smaak nooit door hem laten misleiden; wel heeft hij zijne genaakbaarheid of demoed nooit gepresen; wel verbloemt hij zijne feilen niet, maar nogtans, hij wil hem niet anders dan hij is: een leeuw met tanden en klaauwen, gespierd en onverminkt. Zóó bemint hij hem, hoe toornig hij ook zijn moge; zóó vereert hij hem als zijn' meester. Deze hulde uit de hoogte wordt met een' nederiger lof aan ROIJER besloten.

Het ontbreekt dit stukje aan geen kracht en stoutheid; jammer slechts, dat het door zoo veel duistere regels wordt ontsierd, en dat de leerling den meester, wiens dictie altijd zoo juist en correct is, in dit opzigt althans, zoo weinig gelijkt. Reeds de vier eerste regels hebben wij meermaal moeten herlezen, eer wij de beteekenis hadden gevat en tot het besluit waren gekomen, dat de groote woorden een onbeduidend denkbeeld inhouden. Hier zijn ze.

U min ik, Oude, met uw stroefgeplooide trekken!
U, met dat starend oog, door borstels overbraauwd;
U, met dat peinzend hoofd, wen 't breede zwachtels dekken,
En 't, om der waereld wil, geen valsche lók beschaâuwt.

Deze regels kunnen toch inderdaad niets anders beduiden, dan dat de Heer ALBERDINGK THIJM BILDERDIJK bemint, als deze de pruik van 't hoofd gezet, en er een doek heeft omheen gewonden. Wij zouden meer voorbeelden van dergelijke arme denkbeelden kunnen aanhalen, die in een' dos van rijke woorden zijn getooid. Niet altijd echter heeft het ons, bij de meeste inspanning en de aandachtigste lezing, willen gelukken, de kleine pit in de groote noot te vinden. Zoo hebben wij, bij voorbeeld, vergeefs getracht te doorgronden, wat de Dichter eigenlijk meent, als hij op bl. 4 van de *meer ontgrensde leering van het stof* spreekt en ons zegt, dat *godsvereering niets dan poëzij is.*

Op deze en andere soortgelijke diepe en duistere zinuitingen volgen eenige coupletten aan ROIJER, die iets minder

hoogdravend klinken en ons zelfs hier en daar wat al te eenvoudig en ongesierd voorkwamen. Men oordeele!

'k Wenschte Bilderdijksche klanken,
Om, op welverdienden toon,
U de vriendschapsblijk te danken,
In zijn beeld mij aangeboôn.

Men zal toestemmen, dat de bezadigdste en prozaïste mensch niet verstaanbaarder zou kunnen spreken.

Om het beste voor het laatst te bewaren, springen wij op het derde stukje over, *De geboorte der Kunst* getiteld, dat met een Opdragt aan Dr. W. CRAMER prijkt, aan wien gezegd wordt, dat hij *de jeugd van des dichters gezangen vaak ten momboor is!*

Dit stukje vangt aan met de beschrijving van den treurigen toestand der aarde, toen zij met 's Heeren *toorn* bezwaard werd. Het eerste ouderenpaar *stortte een landschap in den schoot*, als dorre bladeren, die het grillig lot nu herdan *elwaart* schiet. ADAM slaapt in — droomt — mijmert, het lijf met een beestenvacht *omdoèkt.* Hij verzaadt zijn nooddruft aan wrange brumlen; maar, meer dan leed en ligchaamspijn foltert hem de behoefte van 't hart; hij gaat gebukt onder 't overladend wigt der logge rust; vroeger had zijn ziel den *voorsmaak* van Gods SCHOONHEID genoten. — Hij dwaalt in 't wilde. Het mulle zand biedt hem schaars een zode of plant ter *vuistgreep* of *gereede valverhindering* aan; doch hij klimt en klautert, en, het aangezigt naar 't Oost, betreedt hij een' bergtop. Daar gevoelt hij, dat God hem zijne grootheid niet onttoog; dat zijn zieleluister niet in 't *stelpend zondeduister* is ondergegaan. Maar op eens verbloekt zijn koon; een traan breekt uit zijne oogen. Hij vliegt den heuvel af naar het boschje, waar de nacht door EVA *ten einde werd gebragt.* Daar ligt zij neêrgevlijd, weelderig en bevallig, met halfgedekten boezem. Haar ega nadert — aarzelt, schreit weêr, of liever *een ongekende magt barst zijne oogen in een tranenvloed uit.* ZE IS SCHOON! roept hij, schreit alweder, vangt een' Engelenzang aan, en de POËZIJ, de DICHTKUNST is geboren! De klank doet EVA ontwaken. Zij hoort dien getroffen aan — en ADAM drukt haar uit SCHOONHEIDSLIEFDE aan 't harte. Zoodanig is omtrent de draad, de zonderlinge zamenhang der denkbeelden in dit stukje, dat DE GEBOORTE DER KUNST ten onderwerp heeft. Wij kunnen het

niet verder volgen. De vermenging van 't zinnelijke en bovenzinnelijke doet ons walgen; de oogen doen ons zeer van al het flikkerend klatergoud en de ooren suizen ons van den klinkklank. Aan het slot dezer poespas lezen wij:

»De Dichtkunst des Poëets, de Godsdienst van den Christen
Is EEN!" zingt Bilderdijk: beklaagbren, die 't betwisten!

Maar schoon BILDERDIJK het voor- en de Heer ALBERDINGK THIJM het nazingt, erkennen wij gaarne, tot die beklaagbren te behooren en geen verband tusschen de dichtkunst van den poëet en de Godsdienst van den Christen te zien. Wij verklaren verder, dat wij nimmer vermoeijender en wilder dichtstuk gelezen hebben, of het zou het vers op REMBRANDT moeten zijn, en dat, al mogten wij eenige schoonheden van *détail* hebben ontmoet, zoo veel overlading, zoo veel wonderlijks en fantastisch ons hart heeft koud gelaten en ons hoofd heeft doen duizelen. — Wij bekennen op de halsbrekende hoogte van die soort van poëzij niet te staan.

Wij hebben gezegd, het best voor het lest te willen bewaren, en, hoezeer wij er verre af zijn, een' onvoorwaardelijken lof aan het tweede stuk te geven, zoo onderscheidt het zich echter gunstig van het eerste en het derde. Het is een verhaal in den Engelschen trant, door BEETS en VAN LENNEP bij ons ingevoerd, en heeft eene liefdegeschiedenis tusschen JAN VAN ARKEL en ERMINGARD VAN VOORNE ten onderwerp, waarin, als ouder gewoonte, een steekspel en eene pelgrimaadje voorkomt, en waarbij de bekende anecdote van den kramer, die door VAN ARKEL's aalmoes een schatrijk koopman werd, is ingelast. Dit rijk worden is hier echter al heel spoedig in zijn werk gegaan, want tusschen de weldaad, door VAN ARKEL aan den jongen kramer bewezen, en de wederverschijning van dezen als een schatrijk koopman, is zoo weinig tijds verloopen, dat ERMINGARD nog altijd een maagd, *jong van dagen*, gebleven is. Het stuk is overigens met zorg — met te veel zorg misschien, en te weinig losheid bewerkt. Men gevoelt, dat het den Dichter moeite gekost heeft, en dat zijne verzen meer in het hoofd bedacht, dan uit het hart gevloeid zijn. Natuurlijkheid en gemakkelijkheid ontbreken er aan, en helderheid van voorstelling heerscht op verre na niet overal. Dergelijke stukjes willen inzonderheid zonder inspanning gevolgd en zonder

hoofdbreken begrepen worden. Bevalligheid en ongemaaktheid, die hooge kunst! zijn onmisbare vereischten van deze soort van poëzij, evenzeer als van de romance, en alle pronkerij, verguldsel en opschik is er misplaatst. Tooi van geleerdheid en woorden, die vertolking en kantteekeningen behoeven, komen er niet bij te pas. De schildering moet los en ongekunsteld, de dictie boeijend en wegslepend zijn: eigenschappen, die niet onder ieders bereik liggen, maar slechts den meester ter hand staan, en die de moeite niet mogen verraden, die er aan is besteed.

De geheele eerste zang zou, zonder groote opoffering, gemist kunnen worden, en uit de volgende zangen zeer veel. Misschien zou het stukje aan duidelijkheid winnen, wat het aan uitgebreidheid verliezen zou. Ruimde men daarbij eenige zeer duistere regels op, en gaf men een aantal verouderde woorden ten beste, misschien zouden er schoone oogen gevonden worden, die het ten einde toe zouden lezen. Nu is er te veel inspanning — te veel herlezens van geheele strophen noodig.

Loopen wij het stukje, met de pen in de hand, eens door. Het verdient die moeite althans meer, dan de beide anderen. Al dadelijk stooten wij op een aantal verouderde woorden, die toelichting behoeven. Zij figureren in de tegenwoordige taal als verdoolde vreemdelingen of teruggekeerde ballingen, die hier geen tehuiskomen hebben; — als karikaturen van vroegere eeuwen bij de hedendaagsche kleederdragt. Wij vinden *heilen* voor heelen of genezen; *kempen* voor krijgslieden; *koomen* voor kramer; *vromen* voor van dienst zijn; *josteren* voor kampen; *de onthoude* voor het geheugen; *klappeijen*, *relazen*, *abelheid*, *bachelier*, *schapprij*, *karitate*, en wat al meer! De lezeres, die het onbekende woord niet verstaan mogt, vindt de vertaling onder aan de bladzijde of wordt om explicatie naar elders, nu eens naar *de kronijk van Alkmaar* — dan weder naar MAERLANT of MELIS STOKE verwezen. Maar niet slechts jagt op verouderde woorden alleen — ook op zonderlinge uitdrukkingen en zinuitingen schijnt tot de liefhebberij van onzen Dichter te behooren, ten ware hij ze meer uit onvermogen en dwang, dan uit dartelheid en speelschheid mogt bezigen. Bladeren wij nogmaals het boekje eens vlugtig door!

Op bladz. 15 lezen wij:

En echter sints Zeeland, in Pelgrim den Eerste,
Den stamheer aanschouwde, die Voorne beheerschte —
En echter sints Holland, voor jare en voor dag,
De nieuwe banier met zijn liebaart voorzag —
Was nooit in de schuts van dien liebaart gezeten
Wie eerder verdiende zijn glorie te heeten;
Was nimmer een zon om zijn schedel gedaagd,
De ontwolking zoo waard als de troostlooze maagd.

Er is meer vatbaarheid dan de onze noodig, om dat zoo maar in eens te verstaan.

Vervolgens:

Zij troosteloos? — Neen, volg haar schreden;
Beklim 't verwijderd slaapsalet;
Wees jong, gevoelig — en uw tred
Schroomt door den balsemgeur te treden,
Die, glorie rond haar minlijkheden,
Bij d' eersten blik u heeft verplet.

Een geur, die een *glorie* is en *verplet..!* 't Gaat ons verstand te boven.

Bladz. 19:

Of moet aan wie een teeder harte,
Wie heilbesef, ten deele viel,
Verkwijnen in onlijdbre smarte —
Ontkracht van lichaam beide en ziel?

Wij maken slechts opmerkzaam op *ontkracht*. De tweede regel, die niets dan een armelijke stoplap is, roeren wij niet aan. Zoo zijn er ontelbare.

Bladz. 23:

een Edelman,
Hij, die geen bloed *gedoogen* kan?

De Dichter zal meenen: die geen bloed kan zien. Geen bloed *gedoogen* is onzin.

Ald.

De jongling staart met rustig oog,
Zijn gramschap teuglend, op de scharen,
Die van den schimp getuigen waren,
Wiens klaauw zoo woest hem tegenvloog.

De tegenvliegende klaauw van een schimp!..

Bladz. 29:

Ja, wie mijn stamhuis niet herken,
De springveer loochent in den werke, ?
Weet' dat ik Jan van Arkel ben,
De kleinzoon van Heer Jan den sterke.

Wij begrijpen niet regt, wat JAN VAN ARKEL met die *springveer* in den *werke* bedoelt. Wil hij zeggen, dat hij het werk (de machine) en zijn stamhuis de springveer in de machine is, of wat bedoelt hij? Maar misschien verstaat hij in zijn drift zichzelven niet. Zoo veel is zeker, dat hij zijne goede reputatie wegwerpt en zich als een regte snoever kenmerkt. Ook reeds op bladz. 26 viel hij ons zeer tegen. Hij scheldt daar als een roffiaan. 't Is waar, de wilde RIETWYC had hem eerst gescholden, hoezeer dan ook slechts voor een jonker zonder tong of staal; doch welk fatsoenlijk man verwaardigt die laagheid met een antwoord? De RECENSENT deed dat den SPECTATOR niet. — VAN ARKEL, daarentegen, scheldt terug en nog veel heftiger. »*Lage boef!*" roept hij tegen den woestaard uit: »HELLEKIND!" en wie weet wat hij er nog bijgevoegd zou hebben, zoo hij hem niet vierkant opgenomen en in den sloot gegooid had? Waarlijk, de Heer ALBERDINGK THIJM heeft zijnen held niet veredeld.

Bladz. 30:

De muurpoort uit van 't hofkasteel,
Nog in de *schaduw van zijn toorne*,
Betreedt een pelgrim 't land van Voorne.

Men versta niet, in de schaduw van de *gramschap*, maar in de schaduw van den *toren*. Althans wij gelooven, dat het zoo gemeend is. *Toorne* had vooral wel toelichting verdiend.

Bladz. 32:

Men ziet zijn rust de ervaring aan. ?

Bladz. 40:

Maar, welken knaap *de schrik begeestert* —
Geen Jan van Arkel draait, en vreest er.

Al duldt men dat Germaansch *begeesteren*, het kan toch in dien zin niet gebezigd worden. Het beteekent ten naa-

tebij het omgekeerde. 't Is niet *verschrikken* of *bevreesd worden*, 't is *bezielen*, *verrukken*, enz.

Bladz. 42:

> Doch eensklaps, *ver van stervensnoode*,
> Doorschrijdt ze een deel der dustre zaal.

Bladz. 43:

> Is dan de vrouw *in slaaf verwandeld?*

Doch laat ons eindigen. De aangehaalde staaltjes, die met vele te vermeerderen zouden zijn, zullen voldoende bewijs opleveren, dat de Heer ALBERDINGK THIJM, met hoeveel vertooning van taalgeleerdheid hij zich aankondigt, op verre na geen onbepaalde heerschappij over de taal verkregen heeft; dat de gemakkelijkheid en duidelijkheid zijner versificatie veel te wenschen overlaten, en dat losheid en natuurlijkheid van dictie nog niet onder zijn bereik zijn.

De Dichter schijnt in zijn Voorberigt op bevallige lezeressen te hopen. Wij wenschen ze hem toe, doch durven ze hem niet beloven. De bevallige lezeressen zullen geen hoofdpijn willen krijgen van 't ontwarren en ontcijferen van zoo veel raadsels en duisterheden. Welmeenend hopen wij, dat eene nieuwe proeve hem beter moge gelukken, en dat hij eenmaal een sieraad worde der vaderlandsche poëzij.

Verstrooilingen. Poëzij van A. L. LESTURGEON. *Te Deventer, bij* M. Ballot. 1844. *In gr. 8vo.* 142 *bl.* *f* 1-70.

Rec. is verre van te beweren, dat alles, wat hier onder den eenigzins vreemden naam van *Verstrooilingen* wordt aangeboden, evenzeer den toets eener strenge kritiek zou kunnen doorstaan. Integendeel, hij stootte op menig stukje, waarin op de redenering wel wat zou aan te merken vallen, of liever waarin alle redenering ontbreekt. Men zie bijv. het stukje aan Dr. W. HECKER. Daar vindt men in vier coupletten de grootste tegenstrijdigheden. In het eerste wordt Dr. HECKER aangemaand, om niet te klagen,

> dat DAVID's heilge harp
> Vermolmd, ontsnaard, vaneengereten,
> In 't wuft geschreeuw des tijds vergeten,
> Hangt op zijn koninklijke terp,

en dat

Geen echte telg der zanggodessen
Haar gouden snaren meer bespeelt.

Het tegendeel is waar; want couplet 2 zegt ons:

Nog werkt, nog schept de Poëzij
Heur waarelden van liefde en leven,

en:

Kweek' al het weeldrig Oost niet langer
Profeet of priester van den Heer;
Het West wijst u op menig zanger,
En brengt u DAVID's heileeuw weêr.

Een aangename troost voor Dr. HECKER! Ongelukkig wordt hem die in de volgende regels terstond weder *afgenomen*. Het zijn leugens, die de Dichter hem verteld heeft; want

Verdwaasden wij,
Die olie uit de steenrots wachten
En zongloed van de winternachten
En dichters uit dees woestenij!

Sints BILDERDIJK

Zijn zielsnik heeft aan de aard vermaakt,

is het uit met de poëzij... Maar neen, alweêr heeft de Dichter het mis. Als men

bij het *wiek*gerucht
Der ongeordende orgel*kelen*
Om 't zoete lied der filomelen,
Om hooger melodijen zucht,

Dan vindt men in Germanjes zangen

Den vlammengloed van de oostersfeer.

En zoo is in één vers DAVID's heileeuw er wel, er niet, en er toch wel.

Doch van den anderen kant is er iets in deze poëzij van den Heer LESTURGEON, dat Rec. te zeer heeft behaagd, om haar niet met zekere ingenomenheid te begroeten. Het is eene eigenschap, die bij de nieuwere school onzer dichters hoe lange zoo meer verdwijnt — zangerigheid en zoetvloei-

jeugdheid. Men vindt hier niets van dat harde en stootende, van dat onbehagelijk gedurige overspringen van den zin van den eenen in den anderen versregel, hetgeen bij zoo vele anderen zoo zeer in de mode is. LESTURGEON is zanger; er is eene zoetheid, eene welluidendheid in zijne verzen, waardoor zij bij het luide lezen het gehoor aangenaam streelen. Rec. leest dan ook liefst van hem zoodanige stukken, waar die zangerigheid geheel op hare plaats, en de Dichter alzoo geheel in zijn element is. Het verheugt hem, dat ook deze eigenschap onzer schoone moedertaal nog niet overal verwaarloosd wordt. Het moge zoo zijn, dat dat hortende en stootende, wat het onmogelijk maakt het vers in de verzen meer te doen hooren, en dwingt, om ze geheel als proza te lezen, op eene enkele plaats en bij uitzondering eene bijzondere kracht moge geven, een doorgaand en opzettelijk gebruikmaken daarvan beneemt stellig aan de poëzij een harer eerste kenmerken. Bij die zoetvloeijendheid blijve de Heer LESTURGEON ook der eenvoudigheid getrouw! Zij behooren bij elkander. Geene vreemdgevormde of ongewone woorden, zoo als *verweduwde*, *begevelen*, en welke er meer hier en daar mogen zijn, late hij in zijne gedichten toe. Hij moge dan niet onder onze stoutste zangers behooren, hij zal eene eervolle plaats onder onze liefelijke dichters bekleeden. Vele stukjes ook in deze *Verstrooiingen* geven hem daar aanspraak op, en gaarne bevelen wij daarom dit bundeltje den beminnaren der vaderlandsche poëzij aan.

GUY FAWKES', *of het Buskruidverraad. Een geschiedkundige Roman, door* W. HARRISON AINSWORTH. *III Deelen. Te Amsterdam, bij* J. D. Sijbrandi. 1845. *In gr. 8vo.* 748 *bl. f* 8-20.

Het buskruidverraad behoort onder de zeer merkwaardige bijzonderheden van den strijd in *Engeland* tusschen de Roomsche kerk en het Protestantisme. Het is een treurig voorbeeld, tot hoeverre godsdiensthaat en dweeperij den mensch voeren kunnen. De geheugenis van het voornemen, hetwelk zonder eene tijdige ontdekking met éénen slag het koninklijke huis en het beste en aanzienlijkste gedeelte der natie zou hebben vernietigd, heeft zich bij het Engelsche volk levendig staande gehouden; en nog viert het Londen-

sche gemeen jaarlijks de gedachtenis van 's lands redding, waarbij eene strooijen pop, GUY FAWKES verbeeldende, wordt rondgedragen en onder bittere vervloekingen verbrand.

Het onderwerp, dat niet alleen den hoofdinhoud van dezen roman uitmaakt, maar dat in zijn geheel en uitsluitend daarin wordt behandeld, is alzoo belangrijk genoeg, om de aandacht te boeijen, en hoe vreeselijk ook het ontwerp moge zijn, om door buskruid den Koning en het geheele parlement te doen springen, wanneer wij de geweldige opwinding in aanmerking nemen, waartoe godsdienstijver en dweeperij kunnen brengen, dan gevoelen wij, dat de ontwerpers en uitvoerders van het helsche plan niet allen booswichten behoeven te zijn.

AINSWORTH heeft zijn onderwerp met naauwgezetheid en onpartijdigheid behandeld. De zamenzweerders zelven zijn overal de handelende personen in zijn verhaal, en het is hem zeer goed gelukt, om hen in hunne verschillende gemoedsgesteldheid te teekenen. De gewetenlooze, eerzuchtige zamenzweerder, de listige priester, de sombere, bijgeloovige dweeper, de lage verrader zijn alle uitstekend geteekend, terwijl de heldin des verhaals, de edele, vrome Katholijk, die eenen afkeer heeft van den gruwel, waardoor men meent, de zegepraal der kerk te zullen uitwerken, tegen de boosheid en de onzinnige dweepzucht der overigen treffend afsteekt. Het komt ons voor, dat AINSWORTH in dezen roman zeer op zijn eigen grondgebied is, en den onderscheiden geest der Katholijken van die dagen regt goed heeft geteekend, zonder zich aan onregtvaardige overdrijving te hunnen opzigte schuldig te maken. GUY FAWKES zelf, door zijne dweeperij de ziel der geheele onderneming, die zich geroepen acht tot de volbrenging der vreeselijke taak, en die, ondanks het vele goede en edele in zijn karakter, waar het de gewaande belangen zijner kerk geldt, voor geene rede vatbaar is, levert een treffend beeld voor den hoofdpersoon des verhaals. Gruwelijk is het verhaal van de wijze, waarop hij na zijne gevangenneming wordt behandeld, te gruwelijker, omdat het, helaas, eene getrouwe voorstelling bevat van de wreedheden, waarmede de Koning en zijne raadslieden de schuldige ontwerpers van het verraad meenden te moeten straffen. Wij voor ons houden overigens niet van die akeligheden.

Het boek is dus met regt een geschiedkundige roman; het

is eene geschiedkundige gebeurtenis, die in haar geheel en in al hare bijzonderheden wordt ontwikkeld; de roman zelf is daarmede geheel zamengeweven. Rec. heeft hem met meer genoegen gelezen, dan sommige anderen van denzelfden Schrijver, en beveelt hem gaarne den liefhebbers van zulk eene lectuur aan.

De vertaling is vrij goed. Het titelvignet krachtig geteekend, en het portret van AINSWORTH, eene Engelsche gravure, fraai uitgevoerd.

De Armbanden; door ERNESTINE VAN BEIJEREN. *II Deelen. Te Amsterdam, bij* G. J. A. Beijerinck. *In gr. 8vo.* 629 *bl. f* 6-70.

De Paarlen; door HENRIETTE HANKE, *geb.* ARNDT. *Naar het Hoogduitsch. Te Amsterdam, bij* de Gebr. Diederichs. *In gr. 8vo. f* 3-80.

Ofschoon de tweede dezer romans vertaald, de eerste het werk eener vaderlandsche Schrijfster zij, kondigen wij ze te zamen aan, als beiden vruchten van geest en verbeelding van vrouwen, als ook om de toevallige omstandigheid, dat aan beiden een vrouwelijk sieraad den titel geeft en het hoofdpunt is, waarom zich de geschiedenissen bewegen. In de *Armbanden* is veel meer geest, leven, afwisseling; de *Paarlen* is eenvoudiger, meer met bedaarde redenering en beschrijving, terwijl in de *Armbanden* meerdere snelle gesprekken gevonden worden. In de laatste wordt de aandacht meer gespannen, en vestigt zich dezelve vooral op de geschiedenis; in den anderen roman komen de karakters der handelende personen, inzonderheid der hoofdpersoon, meer uit, die een engel is van zachtheid en goedheid, aan wie men den eindelijk gelukkigen afloop van hare beproevingen gaarne gunt. De teekening van den consistoriaalraad komt ons wel wat overdreven voor.

Wij achten niet noodig, in eene opzettelijke beoordeeling te treden van deze beide romans, die buitendien reeds eenigen tijd het licht zien, en ongetwijfeld vele lezers en lezeressen zullen vinden of gevonden hebben.

De Volksbode. Een Tijdschrift tot nut van 't algemeen, door Mr. C. P. E. ROBIDÉ VAN DER AA *en* O. G. HELDRING. *VIde Jaargang. Te Arnhem, bij* Is. An. Nijhoff. 1844. *In gr. 8vo. f* 2-60.

De Volksbode blijft ten volle aan zijne zending beantwoorden; en wat wij, bij vroegere beoordeeling, van zijne pogingen ter zedelijke verbetering en beschaving der mindere standen hebben gemeld, melden wij ook nu: door gepaste middelen, door doeltreffende voorstellingen, door krachtige raadgevingen, door indrukwekkende voorbeelden, tracht hij te werken op het verstand en het hart zijner medemenschen.

Hij blijve zulks, mogen wij hem dit aanraden, steeds *populair* doen. Redevoeringen, hoe belangrijk ook de onderwerpen en derzelver behandeling wezen mogen, behooren minder, dunkt ons, in den *Volks*bode thuis. *Dat die over den oppositiegeest onzer dagen* er eene plaats in vindt, verblijdt ons, daar het eene, voor alle standen, hoogst lezenswaardige bijdrage is. Wie het schadelijke van dien geest wil leeren kennen, zoo als hij zich in dagbladen en tijdschriften, in societeiten en koffijhuizen, in kerk- en burgerstaat, in schouwburg, gehoorzaal — en waar al niet — vertoont, — wie hooren wil, met wat wijsheid en majesteit, met wat schijnbaar wijsgeerige redenen en magtspreuken, hij zich alom verheft, kan hier veel behartigenswaardig aantreffen, en onze jonge lieden mogen vooral die bladen van den 6den Jaargang, van bl. 1—24, ook wel eens met aandacht lezen. Wat verder, bij iedere Aflevering, door hem als Bijblad wordt gegeven, bevalt ons, bij voortduring, uitstekend; terwijl zijne gedichtjes, zoo als het *Pronkstertje*, door BOUDEWIJN, en andere, uit vorige jaargangen, van dien aard, paarlen zijn, die met die *in den vreemde gevischt* gelijk staan. Deze late hij echter ook niet achterblijven: er is in den vreemde nog voorraad van zoodanige kleinoodiën. Nu en dan eene Volksvoorlezing, zoo als op vele plaatsen, des winters, voor het volk wordt voorgedragen, zou goede bouwstof zijn.

Worde zijne stem door velen gehoord, en mogen zij, die invloed op anderen kunnen uitoefenen, het hunne aanwenden, om, wat hij zegt, aan hunne onderhoorigen mede te deelen tot nut en leering; hierdoor zoude hij in de hand gewerkt en zijn doel des te beter bevorderd worden.

Vaarwel, bode! Sticht, onder Gods zegen, veel goeds, en oogst op uwe ijverige bemoeijingen de schoonste vruchten in, door velen te houden of terug te brengen op het pad van deugd en ware gelukzaligheid.

BOEKBESCHOUWING.

Wereldvergoding, of het Pantheïsme in deze dagen. Eene Proeve.

(*Vervolg en slot van bl.* 434.)

Wij zullen ons voornamelijk bepalen, om de bedoelingen, de bronnen en de strekking van het geschrift over de Wereldvergoding te doen kennen, zonder ons op het glibberige pad van de theologische polemiek te wagen, even als de ongenoemde Schrijver, als theologant, zich in eenen strijd tegen den geest der nieuwere Duitsche wijsbegeerte, wat hare toepassing op de godgeleerdheid aanbelangt, gewaagd heeft; en alleen onderzoeken, of hij voor deze taak genoegzaam was voorbereid, en het ware standpunt gekozen heeft, om dezen strijd met goed gevolg te voeren. De rigting, die de Duitsche wijsbegeerte sedert meer dan eene halve eeuw genomen heeft, is niet gunstig geweest voor de oude kerkelijke geloofsbelijdenissen der Protestantsche genootschappen van de Christelijke kerk; zij kwam al spoedig daarmede in conflict. Reeds vóór KANT was eene rationalistische denkwijze in *Duitschland* vrij algemeen geworden, en die werd door zijne *Religion innerhalb die Grenzen der reinen Vernunft* nog versterkt. Maar zoo het kerkelijk geloof door zijne schriften en die van FICHTE schade mogt lijden, het zedelijk bestanddeel der Godsdienst werd daardoor integendeel in het helderst daglicht geplaatst; dit heeft men te weinig in het oog gehouden, en men erkent niet genoeg, wat men hieromtrent aan deze beide mannen verschuldigd is. Wat zij beide gemist mogen hebben, werd door de gevoelvolle godsdienstige denkbeelden van een' JACOBI aangevuld. De Pantheïstische leerstellingen traden voornamelijk met SCHELLING in de wijsbegeerte te voorschijn. SPINOZA, die door zijne tijdgenooten niet begrepen werd, omdat hij boven zijne eeuw

was verheven, begon door LESSING en GÖTHE eenen alles overwegenden invloed te verkrijgen, en men kan dien wijsgeer als den vader der nieuwere Duitsche speculatieve wijsbegeerte aanzien. SCHELLING en HEGEL staan op zijne schouders; de betrekking, waarin deze wijsgeeren tot het Christendom stonden, is niet gemakkelijk uiteen te zetten; de eerste wilde het door eene mysticke voorstelling in zijn stelsel vriendelijk opnemen, de laatste het dialectisch verklaren; zoodat de orthodoxe kerkleer der Protestanten schijnbaar in het stelsel van HEGEL niet ongepast is. Maar de scheuring tusschen deze kerkleer en de *Hegelianen* had na den dood van den meester plaats. Er vormden zich partijen onder zijne leerlingen; eene conservative, MARHEINECKE, GÖSCHEL; eene gematigd liberale, MICHELET, ROZENKRANZ; eene meer gedecideerde partij van den vooruitgang, waarvan STRAUSS de voornaamste vertegenwoordiger is, en die de scheiding van het nieuw *Hegelianismus* met het kerkelijk Christendom, in zijn *Leben Jesu* en zijne dogmatiek, onbewimpeld uitgesproken heeft; eindelijk heeft zich eene radicaal revolutionaire fractie, onder een' FEUERBACH en BRUNO BAUER, gevormd, die tot in de verregaandste overdrijvingen en uitersten gevallen is, waarin de kiem van hunnen spoedigen ondergang is gelegen. Het is tegen deze verschillende rigtingen, dat onze Schrijver de pen heeft gemeend te moeten opvatten, omdat daardoor niet alleen de kerkleer, maar zelfs het Christelijk geloof gevaar zoude loopen; eene vrees, die wij geenszins met hem deelen, als de twist slechts op een wetenschappelijk terrein gehouden wordt, en het onwijsgeerig publiek maar niet in den waan wordt gebragt, dat Godsdienst, Kerk en Staat door de wijsgeerige bespiegeling op losse schroeven gesteld worden.

De Schrijver geeft zelf zijne bedoelingen in de voorrede op: 1) om een verslag te geven van de verschillende wijzen, op welke de nieuwere wereldbeschouwing door verschillenden (wijsgeeren en wijsgeerige theologanten?) is opgenomen en met de Christelijke geloofsleer in betrekking gebragt; 2) om den gang van het Pantheïsme in voorbeelden

aanschouwelijk te maken, ten einde te doen zien, wat het uitwerkt, als het wordt ingeroepen om te helpen bij de ontwikkeling der Christelijke leerstukken, om hiernaar de Christelijke leer te verwringen en de Christelijke waarheid te verdelgen; 3) om de ongerijmdheid, onredelijkheid en onzedelijkheid van het Pantheïsme in het licht te stellen, ten einde de verontruste gemoederen tot kalmer toon te stemmen en tegen deszelfs overweldigende kracht te wapenen; 4) om, door de openbaarmaking van den aard van het Pantheïsme, de eigendommelijke en blijvende waarde van het Christendom te doen uitkomen en deszelfs historisch karakter tegenover den onvasten bodem der bespiegeling op den voorgrond te brengen, enz.

Toen wij, na de lezing van zijn werkje, ons afvroegen, of de Schrijver aan deze vier punten voldaan had, konden wij hierop geen volkomen toestemmend antwoord geven. Wat het eerste punt aangaat, hierin misten wij meestal die duidelijkheid en eene kalme en bedaarde wijze van voorstelling, waardoor de verschillende gevoelens der Duitsche wijsgeeren en wijsgeerige theologen van onzen tijd onpartijdig moesten voorgesteld worden. Men kan hier te veel zien, dat onze Schrijver een theologant is, die, slechts oppervlakkig met die gevoelens bekend geworden, hiertegen met eene zekere animositeit is ingenomen, daardoor meestal geneigd is om er eene kwade beteekenis aan te geven en de mildere en goede zijde daarvan voorbijziet. Aan het tweede punt ontbreekt hier en daar die volledigheid, die den lezer in staat moet stellen, dien gang en die ontwikkeling met naauwkeurigheid na te gaan; terwijl hij eene verwarring van Christelijke leerstukken, Christelijke leer en Christelijke waarheid met de kerkleer der Gereformeerde symbolische schriften opmerkt, die den Schrijver belet, om tot het hooge Christelijke *idée* zich te verheffen, en dit met de resultaten der speculative wijsbegeerte te vergelijken. Het derde punt is dus ook niet te veel eenzijdigheid behandeld, en, even als de Catholieke priester MARET., is hier de Protestantsche theologant somtijds overdreven en liefdeloos in zijne oordeelvellingen geweest; hij

heeft nu en dan aan zijne tegenpartij bedoelingen toegedicht, waarvan hij niet overtuigd kon zijn, en die de Christelijke liefde hem verbood aan dezelve toe te schrijven. Voor het overige ontmoet men hier echter veel goeds, wat de overdrevene toepassing van het Pantheïsmus aangaat, en er wordt door hem duidelijk aangetoond, dat de geest des Christendoms, als zijnde op het Theïsmus gegrond, hiermede niet is overeen te brengen. Maar het is eene andere vraag, of hier te lande de godsdienstige gemoederen, door het veld winnen van het Pantheïsmus, reeds zoo zeer zouden verontrust zijn, dat zij op een' kalmeren toon moeten gestemd en tegen deszelfs overweldigende kracht gewapend worden. Ref. gelooft, dat het Pantheïsmus en deszelfs strekking bij het godsdienstig *publiek* tamelijk onbekend is, dat het misschien door *dit werkje* hieraan voor het eerst kennis kreeg, en men nog al gerust kan zijn omtrent de aanvallen, door STRAUSS, FEUERBACH en BRUNO BAUER op het Christendom gedaan; want hunne geschriften dringen gelukkig niet door tot hen, die zich met vrome en stichtelijke lectuur vergenoegen. Het vierde punt is onzen Schrijver het beste gelukt; het was juist ook niet het moeijelijkste, om den geschiedkundigen aard des Christendoms tegen sommige overdrevene speculative gevoelens te doen uitkomen; maar de uitdrukking der voorrede, »het historisch karakter des Christendoms tegenover den onvasten bodem der bespiegeling op den voorgrond te brengen," kwam ons duister voor; want wat beteekent het, iets tegenover den onvasten bodem van iets anders op den voorgrond te brengen? Zoo men de bronnen van den Schrijver, die hij in zijne voorrede opgeeft, nagaat, komen zij op de volgende neder: een klein boekje, getiteld *Buchstabenglaube, Weltvergötterung und Denkglaubigkeit für Christen aller Stände* enz. De Schrijver dacht in het tweede gedeelte, dat omtrent 40 bladzijden beslaat, te vinden wat hij zocht; hij vertaalde het, en eerst nu bevond hij het te onvolledig! Hij moest nu naar andere hulpmiddelen uitzien, en hij vondt die in den NUTTERUS *Redivivus* en *het Lehrbuch der Evangelischen*

Dogmengeschichte van K. HASE, het *Lehrbuch der Dogmengeschichte* van K. R. HAGENBACH, een stuk van HAUBER, over de godsdienstige twisten van het tegenwoordige *Duitschland*, eene beoordeeling van het werk van FEUERBACH door Prof. VON ZELLER, de verhandeling van BORGER *over het Mysticismus*, het verslag der *Straussische Glaubenlehre* door J. J. V. O., geplaatst in de *Godgel. Bijdrag.* 1842 en 43, de *Aphorismen* van ULLMANN, enz. Wij kennen aan al deze geschriften, als nevenbronnen, hunne betrekkelijke waarde toe; maar, kunnen die als hoofdbewijsstukken gelden in het proces, hetwelk de Schrijver de Wijsbegeerte en Theologie van *Duitschland* aandoet? Neen, dit zijn de onsterfelijke *Kritiken* van KANT, de *Wisschenschaftslehre* en andere schriften van FICHTE, die van SCHELLING en HEGEL, van dezen laatsten voornamelijk zijne *Phaenomenologie des Geistes*, de *Encyclopedie der philosophischen Wissenschaften*, zijne *Vorlesungen über die Philosophie der Religion* en *über die Geschichte der Philosophie*, vervolgens de *Glaubenslehre* en verdere theologische geschriften van SCHLEIERMACHER, de *Dogmatiek* van MARHEINECKE, het *Leben Jesu*, de *Glaubenslehre*, de *Streitschriften* en de *Friedliche Blätten* van STRAUSS, het *Wesen des Christenthums* van FEUERBACH, enz. enz. Men moet al deze geschriften kennen en gelezen hebben, wil men een getrouw en naauwkeurig verslag geven van het moderne Pantheïsmus en deszelfs betrekking tot het Christendom; vooral wanneer het oordeel doorgaande zoo ongunstig uitvalt als bij onzen Schrijver, moet men het met de officiéle stukken staven, want als men slechts bij de tegenpartij om getuigen vraagt, kan dit niet anders dan eenzijdige berigten opleveren; in een wetenschappelijk regtsgeding moeten immers ook vooreerst de beschuldigden gehoord worden; hunne schriften zijn immers het *corpus delicti*, en de eenige stukken van bewijs, zoo wel tot regtvaardiging als tot veroordeeling.

Na al het aangevoerde is het niet moeijelijk de strekking en het standpunt van dit geschrift te raden. Het bevat eene bestrijding van de wijsbegeerte des tijds uit een ker-

kelijk theologisch oogpunt, met godvruchtige uitboezemingen en scherp afkeurende uitspraken doorvlochten, die weinig voor een wetenschappelijk betoog afdoen. Hier worden voornamelijk twee rigtingen van het Pantheïsmus, namelijk die des gevoels in SCHLEIERMACHER, VON SCHELLING en FEUERBACH, en die van het afgetrokken denken in MARHEINECKE, HEGEL en STRAUSS, beschouwd. SPINOZA treedt hier alleen op van wege den zamenhang tusschen zijn leerstelsel en de nieuwe wereldbeschouwing, en van wege het beroep op hem gedaan door de tegenwoordige Pantheïsten; om die zelfde reden wordt soms melding gemaakt van KANT en FICHTE, ten einde den gang van het Pantheïsme in de XIXde eeuw toe te lichten. Zóó wordt dan hier op eene beslissende wijs gesproken over mannen, die men geene uitstekende verdiensten en grooten roem in de wijsgeerige wetenschappen kan ontzeggen. SPINOZA, KANT en FICHTE worden slechts als ter loops en oppervlakkig behandeld. SCHLEIERMACHER, die de hersteller van het godsdienstig gevoel tegenover het populair rationalismus, door zijne *Reden über die Religion* en zijne *Glaubenslehre*, was, wordt partijdig en niet naar waarde beoordeeld. De voorstelling van de leer van SCHELLING is langdradig en toch duister en onvolledig, even als die van den achtingwaardigen MARHEINECKE en den diepzinnigen HEGEL. Aan de scherpzinnigheid van STRAUSS wordt ook geen regt gedaan. Beter is hetgeen hier over den ultra-radicalen FEUERBACH voorkomt. De Schrijver had hier wel ook van den beruchten BRUNO BAUER en zijne behandeling der synoptische *Evangeliën* kunnen spreken. Dit alles doet hij, zonder dat het blijkt, dat hij de werken der genen, die hij bestrijdt en wederlegt, zelf schijnt gelezen en bestudeerd te hebben. Hij treedt dus enkel als theologant in het strijdperk tegen wijsgeeren en wijsgeerige theologen; zijne tegenwerpingen kunnen dus meestal hun doel niet bereiken; hij moest hunne stellingen en grondbeginselen wijsgeerig en niet door bijbelteksten en kerkelijke leerstellingen wederlegd hebben; dan had de wetenschap door zijn geschrift iets kun-

nen winnen. Hij schijnt geen juist begrip van het verband van het Christendom en de philosophie te bezitten. De oude orthodoxie is uitgeleefd en bijna weggestorven, het oppervlakkig rationalismus is versleten, het mythisch standpunt is ook slechts eene voorbijgaande rigting des tijds; maar het Christendom blijft immer de hoofdbron van de godsdienstige en zedelijke ontwikkeling des menschdoms, hoe ook deszelfs vormen en leerstellingen door den trap van beschaving mogen gewijzigd worden. Even als de geest des Christendoms onsterfelijk is, gaat de wijsbegeerte, als de wetenschap van het denken, altijd voort zich van al het bestaande en dus ook van het godsdienstig geloof rekenschap af te vragen. Zij poogt zich van de eenzijdige begrippen van Naturalismus, Theïsmus en Pantheïsmus tot een algemeen godsdienstig *idée*, vrij van bij- en ongeloof, van de kluisters van een vreemd gezag en van alle bekrompen leerstelsels, hetzij Catholiek of Protestantsch, te verheffen, waarin de eischen der rede, der vorderingen in de wetenschappen, met die van het godsdienstig gevoel vereenigd zijn. Noch vervolgingen, noch verkeerde uitleggingen, noch vrome en bekrompene, hoezeer welgemeende tegenwerpingen, kunnen haren gang stuiten; zij gaat voorwaarts, volgens de wet der ontwikkeling in het zedelijke en verstandelijke; zelfs hare afwijkingen zijn niet nutteloos, want zij scherpen den geest op, en wijzen hem den regten weg aan, door aan te toonen dien, welken hij moet vermijden. Het geloof is voor de wijsbegeerte eerwaardig, maar het moet ook een onderwerp van hare beschouwing worden en tot een redelijk geloof kunnen worden verheven. In plaats van dus onze beoordeeling met het slotvers (waarschijnlijk uit FEITH's *Brieven aan Sophia over de Kantiaansche philosophie:*) »Wie niet als kind gelooft, hoe zou die wijsgeer heeten?" waarmede onze Schrijver eindigt, te besluiten, doen wij het met de merkwaardige woorden van KANT, in zijne *Critik der reinen Vernunft:* »In ieder geval is het nuttig aan de »Rede eene volkomene vrijheid van onderzoek en oordeel »toe te staan, ten einde zij zich zonder eenig beletsel met

digde werk. Wij namen het met hooge belangstelling in het onderwerp ter hand, zonder echter te verwachten, dat de zaak, welke de Schrijver behandelt, in alle deelen door hem zou zijn opgehelderd. Dat het moeijelijk is, door te dringen tot in het heiligdom van het gemoed onzes Heeren, heeft de Schrijver zelf gevoeld, en zal ieder moeten toestemmen, die niet slechts overweegt, welke bezwaren zich hier uit den aard der zaak in den weg stellen, maar ook bedenkt, dat onze kortzigtige blik in vele opzigten niet ver genoeg reikt, om alles helder in te zien. Als wij nu tot de beoordeeling van hetgeen de Schrijver geleverd heeft, overgaan, zullen wij niet vragen, of hij alles heeft opgehelderd, — dan eischten wij het onmogelijke, — maar of hij geeft, wat de titel van zijn werk belooft, en *of hij* daartoe den regten weg heeft ingeslagen. Zal het uit onze beoordeeling blijken, dat wij hem met een opmerkzaam oog zijn gevolgd bij zijn onderzoek, dat wij niets hebben willen aannemen, zonder het vooraf te toetsen, wij vertrouwen, dat de Schrijver er zich over verblijden zal. Met de mededeeling onzer aanmerkingen op zijn werk hebben wij geen ander doel, dan wat hij zelf zich bij zijn onderzoek voorstelde, bevordering van de regte kennis onzes Heeren.

Wij beginnen met den Schrijver den welverdienden lof te geven, dien trouwens elk onbevooroordeeld lezer hem gaarne geven zal, dat hij zich noch aan overhaasting, noch aan eenzijdige beschouwing heeft schuldig gemaakt, en in zijn oordeel gematigd en voorzigtig is. Wat anderen dikwerf vergeten, namelijk, dat wat ons waarheid toeschijnt, daarom nog geen objectieve realiteit heeft, is hem niet uit de gedachte gegaan. Wij hopen dit insgelijks niet uit het oog te verliezen, en wenschen hem daarom onze bedenkingen slechts als bescheidene vragen voor te stellen.

De Schrijver behandelt zijn onderwerp in twee afdeelingen, van welke de *eerste* onderzoekt, hoedanig JEZUS' bewustheid omtrent zijne hoogere natuur gedurende zijn aardsche leven geweest is, en de *tweede* den invloed beschouwt, dien JEZUS' bewustheid zijner hoogere natuur

op zijn denken, gevoelen en handelen heeft uitgeoefend.

In het *eerste* der zes Hoofdstukken, waarin de eerste afdeeling gesplitst is, worden de *bronnen* aangewezen, uit welke de kennis van JEZUS' bewustheid zijner hoogere natuur kan geput worden. Het bevreemdt ons, dat de Schrijver niet vooraf naauwkeurig bepaald heeft, wat hij eigenlijk wil onderzoeken, met andere woorden, in welken zin hij spreekt van JEZUS' *Goddelijkheid*, van JEZUS' *hoogere natuur.* Hij zegt hierover wel het een en ander in het begin van dit eerste Hoofdstuk, maar, behalve dat het daar de plaats niet is, waar die verklaring moest gegeven worden, — zij had aan het geheele onderzoek moeten voorafgaan en niet ter loops moeten gegeven zijn in het Hoofdstuk, dat over de *bronnen* handelt, waaruit wij onze kennis moeten putten, — is zij, naar ons oordeel, geenszins voldoende.

De vraag: In hoeverre bestond bij JEZUS, gedurende zijn aardsche leven, de bewustheid zijner hoogere natuur? (*) vooronderstelt het standpunt dergenen, die de Goddelijke natuur in CHRISTUS als onderscheiden van de menschelijke natuur in Hem zich voorstellen. Eene *hoogere* natuur vooronderstelt eene andere, eene *lagere* natuur daarnevens. Is er slechts ééne natuur in CHRISTUS, dan geeft de uitdrukking *hoogere* natuur geen' goeden zin. Hooren wij nu eerst den Schrijver. »Wij verstaan," zegt hij bl. 7, »onder die hoogere natuur vooral zijn *vroeger leven in den hemel.* Aan dat vroeger leven verbindt zich, en uit hetzelve verklaren wij, het *Goddelijk*-menschelijke van JEZUS' persoon en werk op aarde. Wij behouden daarom de uitdrukking *hoogere natuur*, ofschoon, naar onze overtuiging, èn JEZUS zelf èn zijne Apostelen nimmer van twee naturen spreken. In JEZUS is het goddelijke en menschelijke elkander zóó doordringende, dat het één is; Hij is de volmaakte, de Goddelijke." Hierop hebben wij meer

(*) Deze vraag is in 1839 en 1840 door het Haagsche Genootschap tot verdediging van de Christelijke Godsdienst uitgeschreven, en heeft den Schrijver uitgelokt, om zijne gedachten daaromtrent mede te deelen.

»haar eigen belang kan bezig houden, hetwelk vereischt, »dat zij te gelijker tijd grenzen aan hare inzigten stelt als »zij die poogt uit te breiden, en die altijd lijdt, wanneer »een vreemd of van buiten aankomend gezag haar van »derzelver natuurlijken loop wil afleiden, om haar tot een »doel te dwingen, dat niet het hare is. Laat dus uwe »tegenpartij spreken, mits dat hij het uit naam der Rede »doet, en bestrijdt hem alleen met redelijke wapenen. »Wees voor het overige zonder ongerustheid voor de goede »zaak (het practisch belang), want zij is nimmer in eenen »bloot bespiegelenden strijd in het spel. Deze strijd ont- »dekt slechts eene zekere tegenstrijdigheid (*antinomie*) van »de Rede, die, op den aard van dezelve gegrond zijnde, »bedaard verdient onderzocht te worden. Deze *wrijving* »van denkbeelden is zelfs voor de Rede eene nuttige oefe- »ning; zij noodzaakt haar, om het onderwerp van twee »zijden te bezien, en berigtigt haar oordeel, zelfs door »het binnen zekere grenzen te beperken."

Ref., als zijnde zelf een beoefenaar der wijsbegeerte, die dikwijls over het onderwerp heeft nagedacht, heeft het geschrift over *de Wereldvergoding of het Pantheïsme dezer dagen* alleen van de wijsgeerige zijde gemeend te moeten beschouwen. Hij was genoodzaakt van dien kant aan hetzelve niet die waarde te kunnen toekennen, dat daardoor de wetenschap eenige toelichting verkregen heeft. Voor hen, die eenigzins met de Pantheïstische begrippen der hedendaagsche speculative philosophie zijn ingenomen, zal het weinig tot verandering van hunne gevoelens bijdragen; en, hoe welgemeend hem des Schrijvers bedoeling toeschijnt, voor het godsdienstig publiek was een geschrift van dien aard niet noodig, omdat het gevoelens aanroert, die alleen tot de wetenschap behooren en slechts voor hare beoefenaars belang hebben; terwijl de onwetenschappelijke menigte van dezelve onkundig is, die niet of verkeerd begrijpt, en door derzelver meer populaire bekendmaking op het dwaalspoor, of tot twijfelarij, of wel tot verkettering van andersdenkenden, kan gebragt worden. — Beter ware het, de beoefening der wijsbegeerte bij de aankomende

theologanten te bevorderen, door hen in staat te stellen, om, met degelijke en wetenschappelijke gronden, sommige verkeerde of overdrevene stelsels te kunnen wederleggen; doch thans zijn in *Nederland* al de leerstoelen voor de wijsgeerige wetenschappen sedert een' geruimen tijd onvervuld, en gelooft men, dat de beoefening van de wiskunde en logica voor de Protestantsche godgeleerden en predikanten wel kan gemist worden; terwijl eenigen gaarne de Hoogleeraren in de theologie zelven onder censuur wenschten gesteld te zien. Een heerlijk verschiet voor den wetenschappelijken vooruitgang der Nederlandsche godgeleerdheid!

Jezus in zijne Goddelijkheid, of onderzoek naar den aard en de werking van Jezus bewustheid zijner hoogere natuur. Eene bijdrage tot de kennis van onzen Heer. Door J. WITKOP, *Predikant te Metzlawier en Nijawier. Te Groningen, bij* J. B. Wolters. 1845. *In gr. 8vo. IV,* 212 *bl. f* 2-:

Is CHRISTUS het middenpunt der wereldgeschiedenis, en zijne verschijning de gebeurtenis, welke in belangrijkheid alles overtreft, het is dan ook niet te verwonderen, dat de Christen in het algemeen en de godgeleerde in het bijzonder Hem nader zoekt te leeren kennen, om zijne verschijning beter te kunnen begrijpen en hooger te kunnen waardeeren. Wie met een opmerkzaam oog de rigting der theologische wetenschap in de laatste jaren beschouwt, zal spoedig opmerken, dat zij zich, met eene gemakkelijk te verklaren voorliefde voor dit onderwerp, op het verkrijgen eener diepere en juistere kennis van de persoonlijkheid onzes Heeren JEZUS CHRISTUS heeft toegelegd. Elke bijdrage daartoe moet welkom worden geheeten; want de taak, welke de theologie daardoor op zich nam, kan niet dan onder medewerking van verschillende zijden afgewerkt worden. Ook in ons vaderland zitten de godgeleerden niet ledig. Een bewijs daarvoor levert het door ons aangekon-

digde werk. Wij namen het met hooge belangstelling in het onderwerp ter hand, zonder echter te verwachten, dat de zaak, welke de Schrijver behandelt, in alle deelen door hem zou zijn opgehelderd. Dat het moeijelijk is, door te dringen tot in het heiligdom van het gemoed onzes Heeren, heeft de Schrijver zelf gevoeld, en zal ieder moeten toestemmen, die niet slechts overweegt, welke bezwaren zich hier uit den aard der zaak in den weg stellen, maar ook bedenkt, dat onze kortzigtige blik in vele opzigten niet ver genoeg reikt, om alles helder in te zien. Als wij nu tot de beoordeeling van hetgeen de Schrijver geleverd heeft, overgaan, zullen wij niet vragen, of hij alles heeft opgehelderd, — dan eischten wij het onmogelijke, — maar of hij geeft, wat de titel van zijn werk belooft, en *of hij* daartoe den regten weg heeft ingeslagen. Zal het uit onze beoordeeling blijken, dat wij hem met een opmerkzaam oog zijn gevolgd bij zijn onderzoek, dat wij niets hebben willen aannemen, zonder het vooraf te toetsen, wij vertrouwen, dat de Schrijver er zich over verblijden zal. Met de mededeeling onzer aanmerkingen op zijn werk hebben wij geen ander doel, dan wat hij zelf zich bij zijn onderzoek voorstelde, bevordering van de regte kennis onzes Heeren.

Wij beginnen met den Schrijver den welverdienden lof te geven, dien trouwens elk onbevooroordeeld lezer hem gaarne geven zal, dat hij zich noch aan overhaasting, noch aan eenzijdige beschouwing heeft schuldig gemaakt, en in zijn oordeel gematigd en voorzigtig is. Wat anderen dikwerf vergeten, namelijk, dat wat ons waarheid toeschijnt, daarom nog geen objectieve realiteit heeft, is hem niet uit de gedachte gegaan. Wij hopen dit insgelijks niet uit het oog te verliezen, en wenschen hem daarom onze bedenkingen slechts als bescheidene vragen voor te stellen.

De Schrijver behandelt zijn onderwerp in twee afdeelingen, van welke de *eerste* onderzoekt, hoedanig JEZUS' bewustheid omtrent zijne hoogere natuur gedurende zijn aardsche leven geweest is, en de *tweede* den invloed beschouwt, dien JEZUS' bewustheid zijner hoogere natuur

op zijn denken, gevoelen en handelen heeft uitgeoefend.

In het *eerste* der zes Hoofdstukken, waarin de eerste afdeeling gesplitst is, worden de *bronnen* aangewezen, uit welke de kennis van JEZUS' bewustheid zijner hoogere natuur kan geput worden. Het bevreemdt ons, dat de Schrijver niet vooraf naauwkeurig bepaald heeft, wat hij eigenlijk wil onderzoeken, met andere woorden, in welken zin hij spreekt van JEZUS' *Goddelijkheid*, van JEZUS' *hoogere natuur.* Hij zegt hierover wel het een en ander in het begin van dit eerste Hoofdstuk, maar, behalve dat het daar de plaats niet is, waar die verklaring moest gegeven worden, — zij had aan het geheele onderzoek moeten voorafgaan en niet ter loops moeten gegeven zijn in het Hoofdstuk, dat over de *bronnen* handelt, waaruit wij onze kennis moeten putten, — is zij, naar ons oordeel, geenszins voldoende.

De vraag: In hoeverre bestond bij JEZUS, gedurende zijn aardsche leven, de bewustheid zijner hoogere natuur? (*) vooronderstelt het standpunt dergenen, die de Goddelijke natuur in CHRISTUS als onderscheiden van de menschelijke natuur in Hem zich voorstellen. Eene *hoogere* natuur vooronderstelt eene andere, eene *lagere* natuur daarnevens. Is er slechts ééne natuur in CHRISTUS, dan geeft de uitdrukking *hoogere* natuur geen' goeden zin. Hooren wij nu eerst den Schrijver. »Wij verstaan," zegt hij bl. 7, »onder die hoogere natuur vooral zijn *vroeger leven in den hemel.* Aan dat vroeger leven verbindt zich, en uit hetzelve verklaren wij, het *Goddelijk*-menschelijke van JEZUS' persoon en werk op aarde. Wij behouden daarom de uitdrukking *hoogere natuur*, ofschoon, naar onze overtuiging, èn JEZUS zelf èn zijne Apostelen nimmer van twee naturen spreken. In JEZUS is het goddelijke en menschelijke elkander zóó doordringende, dat het één is; Hij is de volmaakte, de Goddelijke." Hierop hebben wij meer

(*) Deze vraag is in 1839 en 1840 door het Haagsche Genootschap tot verdediging van de Christelijke Godsdienst uitgeschreven, en heeft den Schrijver uitgelokt, om zijne gedachten daaromtrent mede te deelen.

dan ééne aanmerking. *Vooreerst* is het geheel iets anders, te spreken over JEZUS' *hoogere natuur*, dan over zijn *vroeger leven in den hemel.* Spreek ik over *'s Heeren bewustheid van zijne hoogere natuur gedurende zijn aardsche leven*, dan denk ik aan eene bewustheid van iets, wat Hij gedurende zijn aardsche leven had. Maar spreek ik over *'s Heeren bewustheid van zijn vroeger leven in den hemel gedurende zijn aardsche leven*, dan denk ik aan eene bewustheid van iets, wat vroeger, d. i. vóór het oogenblik zijner geboorte uit MARIA, was gebeurd. Het *vroeger leven in den hemel* was voor JEZUS gedurende zijn aardsche leven *een tijdperk in het verledene;* zijne *hoogere natuur* (onverschillig hoe men zich haar voorstelt,) iets wat behoorde *tot zijne persoonlijkheid als Zaligmaker der wereld.* Praeëxistentie en hoogere natuur zijn geheel verschillende begrippen. De definitie, door den Schrijver gegeven, is dus, onzes inziens, ten eenenmale onjuist. *Ten tweede* zouden wij grootere naauwkeurigheid gewenscht hebben in de bepaling van het begrip en in het gebruik der woorden *goddelijk* en *menschelijk.* Is goddelijk iets anders dan menschelijk, zoo kan het laatste nooit hetzelfde beteekenen als het eerste, en *goddelijke* natuur, *goddelijkheid* zijn uitdrukkingen, waarbij wij iets geheel anders moeten denken, dan bij de woorden *menschelijke* natuur, *menschelijkheid.* Wie dit onderscheid vasthoudt kan van eene *hoogere* natuur in CHRISTUS spreken; wie deze onderscheiding verwerpt, mag deze uitdrukking niet behouden, zoo hij niet tot misverstand aanleiding wil geven en zelf oorzaak zijn, dat de ontwikkeling zijner denkbeelden door dubbelzinnigheid iets duisters heeft. Nu zegt de Schrijver, dat zich aan 's Heeren vroeger leven in den hemel het *goddelijk*-menschelijke van zijne persoon en zijn werk op aarde verbindt, en daaruit door hem wordt verklaard; dat hij daarom de uitdrukking *hoogere natuur* behoudt, ofschoon naar zijne overtuiging èn JEZUS zelf èn zijne Apostelen nimmer van twee naturen spreken. JEZUS en de Apostelen spreken in het geheel niet van goddelijke of menschelijke *natuur* in Hem, omdat het begrip van

natuur in dezen zin te speculatief is, dan dat zij op hun practisch standpunt met de ontwikkeling daarvan zich zouden hebben bezig gehouden. Zoo veel is zeker, dat zij een onderscheid maken tusschen 's Heeren vroeger leven in den hemel en het goddelijk-menschelijke in Hem gedurende zijn aardsche leven. Dat de Schrijver in dezen zamenhang het woord *natuur* in meer dan éénen zin gebruikt, zal ook zonder onze aanwijzing ieder in het oog vallen. *Ten derde:* indien het waar is, dat het goddelijke en menschelijke in JEZUS elkander doordringt, gelijk de Schrijver zegt, dan moet toch het goddelijke *iets anders* zijn dan het menschelijke; anders kan er van geen *doordringen* van het goddelijke en menschelijke sprake zijn. Twee zaken, die specifisch van elkander verschillen, kunnen elkander wel zoo doordringen, dat zij *één* worden; maar te zeggen, dat twee zaken, die in wezen identisch zijn, elkander tot eenheid doordringen, wat beteekent dit? Zullen derhalve de woorden van den Schrijver, zoo even door ons aangevoerd, eenigen zin hebben, dan moet goddelijk iets anders beteekenen dan menschelijk, en menschelijk iets anders dan goddelijk; en hij had dan duidelijk en bepaald moeten aantoonen, welken zin hij aan die beide woorden hecht. Uit het vervolg van zijn werk blijkt, dat *goddelijk* bij hem hetzelfde is als *ideaal-menschelijk*. Dwalen wij? — Maar wordt de zaak nu duidelijker? Wat beteekenen nu die woorden: »in JEZUS is het goddelijke" (d. i. het ideaal-menschelijke) »en menschelijke" (wat is dan nu het menschelijke?) »elkander zoo doordringende, dat het één is?" Wij voor ons gelooven, dat het menschelijke in JEZUS het ideaal menschelijke is, en dat het goddelijke in JEZUS het van het ideaal menschelijke specifisch onderscheiden goddelijke is in den eigenlijken zin des woords; maar ook, dat dit wezentlijk goddelijke en daarvan onderscheiden ideaal menschelijke elkander zoo doordringen, dat het één is. Omdat het goddelijke en menschelijke in CHRISTUS één was, daarom is het nog niet identisch. Wat in de werkelijkheid tot eenheid is geworden, mag daarom in het begrip nog niet als vereenzelvigd

worden voorgesteld. En als de Schrijver dan voortgaat: »Hoedanig was JEZUS' bewustheid van zijn vroeger hemelsch leven, van het goddelijke, dat Hij in menschelijken vorm met zich ronddroeg? Dat is het wat wij zullen trachten te onderzoeken;" dan vragen wij, of hier niet reeds terstond de gevolgen zigtbaar worden van de mindere naauwkeurigheid in de bepaling van het begrip der woorden: *hoogere natuur* en *het goddelijke in* JEZUS. Zeer vreedzaam staat hier »JEZUS vroeger hemelsch leven" naast »het goddelijke, dat Hij in menschelijken vorm met zich ronddroeg," alsof het laatste hetzelfde was als het eerste, alsof het laatste voor eene nadere verklaring kon worden aangenomen van het eerste. Van dien menschelijken vorm, waarin JEZUS, volgens den Schrijver, het goddelijke in zich ronddroeg, spreken wij nu niet verder, schoon wij wel van den Schrijver wilden vernemen, of over die uitdrukking geen docetische kleur ligt verspreid.

De meerdere uitvoerigheid, waarmede wij over dit onderwerp handelden, wordt gemakkelijk geregtvaardigd door het belang, dat de lezer er bij heeft, om juist te weten, wat een schrijver eigenlijk bedoelt. De Heer WITKOP had, naar ons oordeel, niet zoo vlugtig over het hier besprokene moeten henenloopen, maar vooraf moeten aantoonen, dat hij regt heeft, om de woorden *goddelijk* en *menschelijk* als woorden van nagenoeg dezelfde beteekenis te gebruiken; dat het goddelijke in JEZUS niet specifisch van het menschelijke in Hem moet onderscheiden worden; — hij had dan ook de uitdrukking *hoogere natuur* in het geheel niet moeten gebruiken, eene uitdrukking, welke een' goeden zin heeft op het standpunt van hen, die hem deze vraag aan de hand hebben gedaan, maar waarvan hij zich op zijn standpunt niet kan bedienen, zonder aan de woorden een' anderen zin te geven, dan waarin zij willen opgevat zijn.

Nog hebben wij eenige aanmerkingen op de door den Schrijver gegevene definitie van *bewustheid* van JEZUS aangaande zijne hoogere natuur. »Door *bewustheid*," zoo schrijft hij, »verstaat men in het algemeen, ook volgens

de afstamming des woords, het *weten van zich zelven*, het *besef* van hetgeen er in ons bestaat, van onze betrekking tot de wereld buiten ons, en van deze tot ons zelven. — Zij sluit dan ook in zich het weten en gevoelen van eigen levenstoestand, zoowel vroegeren als lateren, in meerderen of minderen graad van helderheid; zij is het besef van alles, wat tot ons inwendig zieleleven behoort," enz. (bl. 6). Wij twijfelen zeer, of deze bepaling juist is. *Bewustheid* is het *weten van iets*, niet in meerderen *of minderen* graad van helderheid; want is dit weten niet volkomen zeker, in minderen graad van helderheid, dan is het geen weten, dan is het *besef*. Bewustheid en besef is niet, gelijk de Schrijver meent, hetzelfde. Het *besef* van iets wordt bewustheid, als de mindere graad van helderheid tot volkomen graad van helderheid is opgeklommen. Verder is bewustheid niet *het weten van zich zelven*, maar *het weten in het algemeen*; het *weten van zich zelven* is *zelfbewustheid*. Had de Schrijver regt, was bewustheid hetzelfde als: het weten van zich zelven, dan zou de uitdrukking »'s Heeren bewustheid van zijne hoogere natuur," omdat zij dan hetzelfde beteekende als: »'s Heeren weten van zich zelven van zijne hoogere natuur," onzin zijn; hetgeen ieder moet gevoelen, die in dezen zamenhang voor *bewustheid* het woord *zelfbewustheid* in de plaats stelt. Wat is 's Heeren zelfbewustheid van zijne hoogere natuur? — Het weten van hetgeen er buiten mij omgaat is bewustheid daarvan; het weten van hetgeen er in mij omgaat is mijne zelfbewustheid. Het besef van het een en ander gaat aan het weten van dit een en ander vooraf. De Schrijver heeft zich meer dan eens in het gebruik dezer woorden vergist. Somtijds zouden wij hem niet verstaan hebben, indien wij niet bedacht hadden, dat hij het woord *bewustheid* gebruikt in de beteekenis van *zelfbewustheid*; op andere plaatsen moesten wij dit opzettelijk vergeten, wilden wij niet in verwarring gebragt worden, namelijk, waar hij van *bewustheid* spreekt in de beteekenis van *wetenschap*. Op bl. 40 vinden wij het woord zelfbewustheid goed gebruikt: »de Heer beroept zich, ter weêrlegging

hiervan (nl. van der Pharizeën woord: uwe getuigenis is niet waarachtig!), op zijne zelfbewustheid. Hij wist, van waar Hij gekomen was en waar Hij zoude heengaan." Hier had de Schrijver, zoo hij aan zijne gegevene definitie van *bewustheid* getrouw was gebleven, dit woord moeten gebruiken; maar heeft zelf gevoeld, dat het niet toereikende was. Elders, bijv. bl. 188, wordt hij ontrouw aan de gegevene verklaring. »Met dat al," zoo lezen wij, »vervulde de bewustheid van hetgene in den mensch was, JEZUS vaak met diepe droefheid." Hier kunnen wij *bewustheid* toch niet nemen in den zin van *weten van zich zelven;* hier is het — kennis, wetenschap in het algemeen. Wij zouden meer voorbeelden van gelijksoortigen aard kunnen bijbrengen.

De Schrijver moest dus, onderzoek doende naar *'s Heeren* bewustheid van zijne hoogere natuur gedurende zijn aardsche leven, volgens zijne gegevene definitie aantoonen, welke bewustheid (kennis) JEZUS gedurende zijn aardsche leven had van zijn vroeger leven in den hemel; — niet, welke bewustheid Hij had van »het goddelijke, dat Hij in menschelijken vorm met zich ronddroeg." Dit laatste is geheel iets anders. De Heer WITKOP maakt gewag van twee verschillende opvattingen der woorden *hoogere natuur*. Volgens de eene opvatting »wordt dat *hoogere* meer uitsluitend tot zijn *vóórbestaan* (praeëxistentie) bepaald," zoodat dan het doel van zijn onderzoek zou worden: »in hoeverre JEZUS bewustheid had, tijdens zijne omwandeling op aarde, van zijn vroeger hemelsch leven. Anderen verstaan, volgens den Schrijver, onder dat *hoogere* niet alleen zijn vöörbestaan en leven in den hemel, »maar ook al die krachten en vermogens, die volmaaktheden, die Hij op aarde bezat en welke Hem, naar hun oordeel, als bloot mensch niet kunnen worden toegeschreven, maar die in den strengen zin des woords, *goddelijke krachten* en *deugden* zijn, die Hij daarom op aarde bezat en ten toon spreidde, omdat Hij vóór zijne menschwording ze bezat als eene heerlijkheid bij den Vader." Zoo als de Schrijver deze beide gevoelens opgeeft verschillen zij wel, maar min-

der toch, dan het schijnt; want die woorden »meer uitsluitend," in de opgaaf van het eerste gevoelen, laten nog ruimte over voor hetgeen in de opgaaf van het tweede gevoelen, na de woorden: »niet alleen — maar ook," volgt. Eene derde opvatting van den zin dezer woorden is die, waarbij het vroeger leven in den hemel niet in den inhoud van 's Heeren bewustheid zijner hoogere natuur wordt opgenomen, dan voor zoo ver zijne hoogere natuur zonder praeëxistentie niet denkbaar is, maar waarbij in de eerste en voornaamste plaats gedacht wordt aan *het goddelijke in Hem, zoo als het gedurende zijn aardsche leven in Hem was.* Zijne bewustheid van zijn vroeger leven staat wel in naauw verband met zijne bewustheid van zijne hoogere natuur, maar is niet bewustheid van *dezelfde* zaak. Bewustheid van zijn vroeger leven is, zoo als wij reeds zeiden, bewustheid van iets, *wat vroeger plaats gevonden had;* bewustheid van zijne hoogere natuur is bewustheid van *hetgeen Hij op aarde zijnde was.* De Schrijver heeft de tweede der door hem opgegevene verklaringen van JEZUS' hoogere natuur tot de zijne gemaakt en derhalve willen onderzoeken, welke bewustheid JEZUS gedurende zijn aardsche leven had, *zoowel* van zijn vroeger leven in den hemel, *als* van het goddelijke, dat gedurende zijn aardsche leven in Hem was.

Wilden wij ons bij alles zoo lang ophouden als bij den inhoud van bl. 6 en 7, wij zouden veel te uitvoerig worden. Daarom zullen wij ons aanmerkelijk moeten bekorten, maar meenden toch niets van het geschrevene te moeten terughouden, èn om den Schrijver te laten gevoelen, dat hij hier uitvoeriger had moeten zijn, èn om voor onze verdere beoordeeling vasten grond onder de voeten te hebben.

Teregt zag de Heer WITKOP in, dat hij eerst de bronnen moest opgeven, waaruit de kennis van 's Heeren bewustheid zijner hoogere natuur kan geput worden. Slechts twee bronnen zijn er, volgens den Schrijver, om tot de kennis van iemands bewustheid te komen; t. w.: »hetgene een persoon door woord en daad van zijne bewustheid doet

kennen en misschien in geschrift als geschiedenis zelf overlevert." — »Dit is en blijft de hoofdbron." — »Een tweede bron," — »meer eene afgeleide beek, die zonder de hoofdbron niets vermag," — »is, hetgene getrouwe en waarheidlievende getuigen, die in de gelegenheid zijn geweest en vatbaarheid hadden, om uit de woorden en daden des persoons tot zijne voortreffelijkheid en daaraan geëvenaarde bewustheid te besluiten, ons daaromtrent hebben medegedeeld." Als bronnen voor de kennis van des Heeren bewustheid worden dan later opgegeven: 1. de bepaalde getuigenissen van JEZUS zelven aangaande zijne hoogere natuur, getuigenissen, die noodzakelijk de bewustheid derzelve vooronderstellen; 2. het plan, om een godsrijk op aarde te stichten, en de gelukkige uitvoering van hetzelve; 3. al die daden of werken des Heeren, in welke genoemde bewustheid zich in het oog vallend afspiegelt; 4. de getuigenissen van JEZUS' discipelen aangaande hunnen Meester. Het verwonderde ons, hier vier bronnen opgegeven te vinden, nadat de Schrijver gezegd had, dat er *slechts* twee bronnen zijn; en dat de tweede der eerstgenoemde bronnen eene *afgeleide beek* wordt genoemd, die zonder de hoofdbron niets vermag, wat wij van ganscher harte toegeven, maar waarom het ons ook niet in de gedachte zou zijn gekomen, haar eene *bron* te noemen. Volgens deze bronnen wil de Heer WITKOP nu den aard of inhoud van JEZUS' bewustheid ontvouwen, om later hare grenzen zoo veel mogelijk af te bakenen en het *in hoe verre* dier bewustheid te bepalen.

Zoo komen wij aan het *tweede* Hoofdstuk: beschouwing der voornaamste getuigenissen van JEZUS aangaande zich zelven, en die zijner discipelen omtrent Hem, die ons JEZUS' bewustheid zijner hoogere natuur doen kennen. De hoofdbron en de afgeleide beek zijn hier vereenigd; uit beide wordt nu de kennis, welke wij van 's Heeren bewustheid kunnen hebben, afgeleid. Allereerst let de Schrijver op de getuigenissen van JEZUS en zijne discipelen, die ons wijzen op 's Heeren vóórbestaan, op zijn vroeger hemelsch leven, vóór zijne menschwording. »Immers," zegt de

Heer WITKOP, »gelijk vroeger reeds is opgemerkt, dit vóórbestaan maakt den grondslag uit van JEZUS' hoogere natuur. Aan hetzelve knoopt zich al het goddelijke, al het volmaakte, dat in JEZUS, als den zoon Gods en des menschen, gezien wordt. Dat vóórbestaan is de eerste schakel in de keten van JEZUS' leven" enz. Wij geven toe, dat, zoo JEZUS, tijdens zijn leven op aarde, geene bewustheid had gehad van zijn vroeger hemelsch leven, de bewustheid zijner hoogere natuur zeer flaauw zou geweest zijn, indien wij dan al regt hadden, om van zulk eene bewustheid te spreken. Te regt begint WITKOP daarom met het onderzoek naar 's Heeren getuigenissen omtrent zijn vóórbestaan. Maar wij herhalen het — bewustheid van dat vroeger hemelsch leven is niet hetzelfde als bewustheid zijner hoogere natuur. Voorts komt het ons voor, dat de Schrijver, door al het volmaakte, dat in JEZUS als den zone Gods en des menschen gezien wordt, aan dat vóórbestaan vast te knoopen, zich in groote moeijelijkheden wikkelt. Des Heeren vrijheid van de zonde staat dus niet in verband met zijne ware menschelijke natuur, maar met zijne praeëxistentie? Daarin bestaat dus mede het goddelijke in JEZUS? Doch hier geen woord meer over dit punt, daar wij verder moeten gaan. 't Kost ons wel moeite, den Schrijver dat alles zoo zonder bewijs te moeten laten zeggen. Uit 's Heeren getuigenissen blijkt dan, volgens den Schrijver, dat Hij zich gedurende zijn aardsche leven bewust was van zijn *vroeger leven in den hemel*, en wel als een *eeuwig*, [in de noot: *eeuwig*, niet in den metaphysischen zin, maar in dien des Bijbels, *vóór de wording der wereld;*] *heerlijk leven, in gemeenschap en levenseenheid met God, door wijsheid, magt, heiligheid en liefde*, en verder van *zijn gezonden zijn door den Vader* of *zijn komen op deze aarde*. Hierna worden de getuigenissen van JEZUS' discipelen aangaande zijn vroeger bestaan in den hemel en zijne bewustheid daarvan geraadpleegd. Eigenlijk is het alleen JOHANNES, die hier, in het begin van zijn Evangelie, licht verspreidt. Eerst is het echter de vraag, of wij regt hebben, om uit de getuigenissen des discipels tot de be-

wustheid dierzelfde zaken, waarvan de Apostel gewaagt, bij JEZUS te besluiten? De Schrijver antwoordt toestemmend, omdat er geen daadzaak bestond, waaruit JOHANNES deze idéën kon afleiden, d. i. omdat hij door redenering tot die verhevene idéën niet kon geraken. Hij moet het dus van JEZUS gehoord hebben, en zou de Meester niet de bewustheid gehad hebben van hetgeen de discipel van Hem hoorde? Daarom besluit WITKOP uit JOHANNES' woorden, tot de bewustheid van JEZUS' hoogere natuur (hier en elders, waar eene gelijksoortige constructie voorkomt, minder juist voor: tot 's Heeren bewustheid van zijne hoogere natuur), en schrijft Hem toe de *bewustheid van alles, zienlijke en onzienlijke dingen, te hebben voortgebragt; van de wording dezer wereld af geweest te zijn de tolk, de openbaarder der Godheid; de persoon, door wien God alle verlichtende en heiligende kracht in de menschheid heeft uitgestort, om ze zoo voor te bereiden voor het aanschouwen van dat licht in menschelijken vorm, in al deszelfs heerlijkheid, vol van genade en waarheid.* Hieraan ontbreekt niets, dan het *bewijs*, dat JOHANNES van JEZUS gehoord heeft, wat wij in den aanvang van het vierde Evangelie lezen. Wij *gelooven* gaarne, dat JEZUS die bewustheid had; maar het *bewijzen*, dit kunnen wij evenmin als de Heer WITKOP, die het trouwens ook slechts *vooronderstelt.*

(Het vervolg en slot hierna.)

Grondbeginselen der landbouwkundige Scheikunde en Geologie. Door J. F. W. JOHNSTON. *Naar den derden druk [uit het Engelsch] vertaald door* P. F. H. FROMBERG, *Math. et Phil. Nat. Cand. Met eene Voorrede van* G. J. MULDER, *Hoogleeraar te Utrecht. Te Rotterdam, bij* H. A. Kramers. 1844. *In gr. 8vo. XVI en* 272 *bl. f* 2-40.

Landbouwkundige Scheikunde; de eigenschappen, het onderzoek en de herkenning van de scheikundige benoodigdheden voor den landbouw en derzelver invloed op het voort-

brengingsvermogen van den grond. Door ADOLF DUFLOS *en* ADOLF HIRSCH. *Uit het Hoogduitsch vertaald met eenige wijzigingen en aanteekeningen, door* J. P. C. VAN TRICHT. *Te Arnhem, bij* J. G. Stenfert Kroese. 1844. *In kl. 8vo. X en 244 bl. f* 1 - 75

Onder de wetenschappen, wier zusterlijke hulp vele andere kunsten en wetenschappen inroepen, bekleedt voorzeker tegenwoordig de scheikunde eenen eersten rang, en de vruchten, door haar aan het fabriekwezen en aan alle takken der natuur- en geneeskundige wetenschappen geschonken, zijn van het hoogste belang; niet het minst oefende zij haren invloed uit op de physiologie, zoo van de planten als van de dieren en van den mensch, en, als hare toepassing op planten-physiologie, ontstond, vooral op het voetspoor van LIEBIG, eene eigene landbouwkundige scheikunde, aan welker opbouwing inzonderheid in *Engeland* op eene grootsche schaal gewerkt wordt. Over dit deel der toegepaste scheikunde handelen beide bovenvermelde vertalingen, welke wij, wegens het belang der zaak, uitvoeriger willen beschouwen en, wegens gelijken inhoud, te zamen wenschen te behandelen.

No. 1. De lotgevallen van dit werkje nemen ons reeds gunstig voor hetzelve in. Binnen zeer korten tijd beleefde het in *Engeland* drie uitgaven; in de Vereenigde Staten van *Amerika* werd het herhaaldelijk herdrukt; onder anderen liet een heer te *New-York* van hetzelve 10,000 exemplaren drukken, en het zal spoedig in het Zweedsch vertaald en aldaar in de landbouwkundige scholen gebruikt worden. Voorts is deze derde druk door den Schrijver zelven uitgebreid en verbeterd; eindelijk deze vertaling verschijnt onder het patronaat van onzen beroemden landgenoot MULDER. Het doel, hetwelk de Schrijver zich heeft voorgesteld, is het geven eener algemeene en populaire schets der onderwerpen van landbouwkundige scheikunde en geologie, minder dus om den wijsgeerigen landbouwkundige te voldoen, dan wel om de weetgierigheid van den min verlichten lezer op te wekken. De stijl is dientengevolge eenvoudig en helder, doch tevens aanlokkend, en de redeneertrant echt philosophisch; sommige stellingen en onderwerpen worden echter als waar aangenomen, wier breeder betoog in andere werken van den Schrijver te vinden is. Het werk is in twaalf hoofdstukken verdeeld, die ieder wederom in onderscheidene afdeelingen

gesplitst zijn. Als inleiding geeft de Schrijver in het eerste hoofdstuk op, wat scheikunde en geologie voor den landbouw kunnen doen, om daarna het scheikundig zamenstel der planten kortelijk op te geven, waarbij de Schrijver eerst de verwijderde bestanddeelen van het bewerktuigde deel der planten en derzelver hoofdeigenschappen vermeldt, en hierna aangeeft, wat men onder scheikundige vereeniging verstaat. De verwijderde bestanddeelen toch worden niet als zoodanig door de planten opgenomen, maar deze ontleenen dezelve aan bepaalde verbindingen (koolzuur, humuszuur, ulmuszuur, water, ammonia, salpeterzuur), wier eigenschappen worden opgegeven, en waarbij vermeld wordt, hoe zij de planten toegevoegd worden. De planten ontleenen, volgens den Schrijver, hare stikstof zoowel aan de rottende dierlijke ligchamen, als aan de dampkringslucht, doordien bij de verrotting van plantaardige ligchamen zuurstof aan de dampkringslucht *ontnomen* wordt, en de stikstof derzelve met de waterstof der rottende planten ammonia vormt. Daarenboven vinden, vooral in heetere gewesten, de planten eene bron van stikstof in het salpeterzuur, dat door den bliksem uit de bestanddeelen der lucht gevormd en met den regen nedergespoeld wordt, of doordien uit de bestanddeelen van den grond en den dampkring salpeterzure zouten ontstaan. In het derde hoofdstuk beschouwt de Schrijver kortelijk den bouw der planten en de wijze, waarop zij haar voedsel uit de lucht en den grond opnemen, alsmede hoe de voornaamste naaste bestanddeelen der planten zich in scheikundige zamenstelling tot elkander verhouden; waarna in het volgende hoofdstuk de onbewerktuigde bestanddeelen der planten opgegeven worden, derzelver bron en verschil van hoeveelheid in verschillende planten en plantendeelen en op verschillende tijden, alsmede derzelver verschillende hoedanigheid in verschillende omstandigheden. Even als LIEBIG dringt de Schrijver hierbij aan op het hooge nut dezer onbewerktuigde bestanddeelen voor het plantenleven en het noodzakelijke ook van onbewerktuigde meststoffen, om de uitputting der gronden te voorkomen. Na deze beschouwing der plant gaat de Schrijver over tot die der bouwgronden, wier bewerktuigde en onbewerktuigde bestanddeelen opgegeven worden, en waarbij de beschouwing van het verschil der boven- en ondergronden en der oorzaak van het onderling verschil der laatsten den Schrijver natuurlijk brengt tot eene korte beschouwing der

verschillende lagen, uit welke onze aardbol bestaat (hoofdstuk 6 en 7). Ook hier dringt de Schrijver telkens aan op het evenwigt, dat er tusschen de bestanddeelen van den grond en der planten, die op dezelve geteeld worden, bestaan moet. De twee volgende handelen over de kunstmatige verbetering van den grond, hetzij dit op mechanische wijze geschiede (droogmaking, onderploegen enz.), welke bewerkingen echter ook op scheikundige wijze werken, en door welke de grond losser, poreuser wordt, vele schadelijke stoffen naar beneden gebragt of onschadelijk gemaakt, andere nuttige opgebragt worden en aan de lucht vrije toegang tot den bodem verschaft wordt, of wel op scheikundige wijze (gebruik van meststoffen). Deze zijn van plantaardigen, dierlijken of delfstoffelijken oorsprong. De Schrijver weet bij de beschouwing dezer ligchamen overal duidelijk het nut derzelve voor verschillende gewassen en in verschillende omstandigheden aan te toonen, en bevestigt het gezegde door statistieke opgaven. Vooral bevielen ons de waardeering der zoogenaamde specifieke meststoffen, de beantwoording der vraag, hoe de waarde eener plantaardige zelfstandigheid als meststof door de digestie in het dierlijke ligchaam verhoogd wordt, de uiteenzetting van het veelvuldig nut der kalk als meststof, het nut der bevochtiging, en eindelijk het gezegde over snoeijen, branden, over gebrande klei en vooral over het nut van het beplanten met boomen en het laten liggen als grasland. In hoofdstuk 10 toont de Schrijver door voorbeelden aan, hoe èn de hoeveelheid èn de hoedanigheid der verkregene gewassen verschillen, naar mate de gebruikte meststoffen en de bouwgrond onderscheiden zijn, alsmede welken invloed de maaitijd op de hoeveelheid en hoedanigheid van het voortbrengsel heeft. In het elfde hoofdstuk worden de melk en hare voortbrengselen beschouwd, waarbij de Schrijver onder anderen aantoont, welken invloed het verschil van voedsel op de hoedanigheid der melk heeft; geestig kwam ons de theorie der werking van de leb voor; wij betwijfelen echter, of in *Holland*, zoo als de Schrijver zegt, tot het maken van kaas zoutzuur gebezigd wordt. Eindelijk toont de Schrijver in het laatste hoofdstuk aan, hoe èn de bewerktuigde èn de onbewerktuigde bestanddeelen der planten tot voedsel en onderhouding van de ademhaling der dieren dienen, waarbij vooral belangrijk is hetgeen over den oorsprong van het vet der dieren gezegd wordt, en waaruit de Schrijver nuttige

lessen afleidt voor de voeding van het vee, en de naauwe betrekking en schoone harmonie tusschen de dieren-, planten- en delfstoffelijke wereld nog helderder doet uitkomen. De vertaling is voortreffelijk, en vooral zijn alle kunstwoorden goed en duidelijk overgebragt.

Schoon N°. 2 als een afzonderlijk geheel beschouwd kan worden, is hetzelve tevens een vervolg op de huishoudkundige scheikunde van dezelfde Schrijvers, waarvan eene Hollandsche vertaling in 1843 is uitgegeven. De stijl van dit werkje is niet zoo aangenaam als van het boven aangekondigde, maar veel drooger, ook hier en daar, vooral in de twee eerste afdeelingen, veel omslagtiger en niet zoo wijsgeerig. Evenwel heeft hetzelve ook vele verdiensten, en wat de ontleding van den bouwgrond en de meststoffen en de wijze om derzelver bestanddeelen te ontdekken, belangt, gaat hetzelve in meerdere bijzonderheden. In de door den Vertaler omgewerkte inleiding vinden wij bepalingen, wat men onder natuurkundige wetenschappen verstaat, welke wetenschappen hiertoe gebragt worden en wat zij ons leeren, wat men onder enkelvoudige en zamengestelde ligchamen verstaan moet, wat organische ligchamen zijn, en voorts worden de nadere bestanddeelen der planten (vezelstof, suiker enz.) beschreven. Het werkje zelf is in vier afdeelingen gesplitst, waarvan de eerste over de dampkringslucht handelt, waar (§ 1) bij de beschrijving der zuurstof aangegeven wordt, wat men onder zuren en bases te verstaan heeft; § 2 beschouwt de stikstof en de ammonia, waarbij de Schrijvers de meening van LIEBIG aannemen, dat de stikstof der lucht bij de kieming opgeslorpt wordt en ammonia vormt met de waterstof uit de ontleding van het zetmeel en de suiker. Overigens deelen zij dezelfde meening over den oorsprong der stikstof in de planten, alleen hechten zij zoo veel gewigt niet aan de vorming van salpeterzuur en salpeterzure zouten als JOHNSTON. Het komt ons voor, dat hetgeen hier over de ammonia gezegd is, te vroeg komt, daardoor niet zeer helder is en geschikter bij § 5 gevoegd ware. In § 3 wordt veel duidelijker de werking der zuurstof op de kieming van het zaad en op de bouwaarde ontwikkeld, en in § 4 die der vochtigheid van den dampkring op den grond. In § 5 komen de Schrijvers op de ammonia terug, terwijl § 6 en 7 over de opname en uitstooting van koolzuur door de planten handelen. De tweede afdeeling handelt over het water, en wel

in § 8 over deszelfs zamenstelling; in § 9 over deszelfs invloed op den plantengroei als voedingsmiddel, waarbij het gezegde over de verandering van het hydraat van cyaanzuur en cyamelide door assimilatie van hydraat-water eigenlijk niet te pas komt, en een voorbeeld levert van het omslagtige, hetwelk wij boven gispten. In § 10 wordt het water beschouwd als oplossingsmiddel, alsmede het verschil opgegeven tusschen regenwater, sneeuw en dauw, ten aanzien der vreemde stoffen in dezelve bevat, terwijl in § 11 de oorsprong der bronnen beschreven wordt, en in § 12—14 het scheikundig onderzoek van bron- en rivierwater medegedeeld wordt, en de wijze hoe de bestanddeelen derzelve te ontdekken zijn. Eindelijk wordt in § 15 opgegeven, welk onderscheid er is tusschen hard en zacht water. De derde afdeeling handelt over de bebouwbare aarde en hare bestanddeelen; in § 16 wordt opgegeven, wat akkeraarde is en derzelver ontstaan zeer goed uiteengezet, alsmede het onderscheid tusschen onder- en bovengrond; in § 17 vinden wij eene algemeene opgave der bestanddeelen van de akkeraarde, welke in de volgende § § (§ 18—41) afzonderlijk beschouwd worden en waarbij wordt aangegeven, hoe dezelve in de akkeraarde ontdekt kunnen worden, zoodat in dit opzigt dit deel eene geschikte handleiding tot het onderzoek der akkeraarde oplevert. Over het algemeen is dit analytische deel veel beter gelukt, dan het vroegere physiologische.

De laatste afdeeling handelt over de afzonderlijke meststoffen en derzelver ontleding, welke door de Schrijvers in plantaardige, dierlijke, minerale en scheikundige verdeeld worden. Scheikundige meststoffen noemen de Schrijvers zoodanige producten van fabrieken van chemicalia, die zoo wel ten opzigte van hunne zamenstelling als prijs geschikt zijn, om, onder zekere omstandigheden, te strekken tot bevorderingsmiddelen van den plantengroei, b. v. zwavelzuur, afval van zoutziederijen, lijmkokerijen enz., terwijl mineraalaardige meststoffen de in het delfstoffelijke rijk aanwezige of hieruit middellijk afkomstige zelfstandigheden zijn, die, met den akkergrond vermengd (zoo zij daarin ontbreken of in ongenoegzame hoeveelheid aanwezig zijn), deels middellijk, deels onmiddellijk de vruchtbaarheid verhoogen. Belangrijk en duidelijk is hierbij hetgeen over de onbewerktuigde bestanddeelen der planten en het nut derzelve als meststof, en over de hoeveelheid asch uit verschillende houtsoorten ge-

zegd wordt, terwijl ook bij de overige de zamenstelling en het nut, dat zij hebben, aangegeven worden. Ook de vertaling is verdienstelijk.

Ten slotte wenschen wij, dat beide werken veel nut mogen hebben, en dienen tot bevordering eener meer wetenschappelijke beoefening van den landbouw.

Handelingen over de Herziening der Grondwet. 5de *Aflevering. Te 's Gravenhage, bij* Gebr. Belinfante. 1845. *In gr.* 8vo. *Van bl.* 155 *tot bl.* 254. *f* 1-5.

Voorslagen en denkbeelden betreffende de zuivering van het Nederlandsch Stelsel van In-, Uit- en Doorvoer, proefswijze geschetst door A. ELINK STERK, JR. *Te 's Gravenhage, bij* W. P. van Stockum. 1845. *In gr. 8vo. XII en* 199 *bl. f* 1-5.

De vijfde aflevering der Handelingen over de herziening der Grondwet behelst de voortreffelijke beantwoording van het verslag der centrale afdeeling op het oorspronkelijke ongesplitste voorstel; voorts het gewijzigd voorstel, waarbij de voorgedragene veranderingen in 45 verschillende wetsontwerpen worden vervat, en eindelijk het daarop uitgebragt verslag door de centrale afdeeling, in de zitting der Tweede Kamer van 20 Mei dezes jaars, waarbij te regt wordt aangemerkt, *dat het in dezen de beoordeeling gold van* BEGINSELEN, ten aanzien *van welke eene toenadering, door wederzijdsche toegeeflijkheid tot stand gebragt, niet wel mogelijk scheen.*

Op al, wat dus nopens den vorm van het oorspronkelijk voorstel en de meer of minder juiste redactie van deze of gene artikelen was aangemerkt, heeft men minder te hechten. De uitkomst heeft het getoond. Het was een strijd over *beginselen*, en het beginsel des *behouds van al het bestaande* heeft tot heden gezegevierd over dat der *hervorming*, *in overeenstemming met den geest des tijds.* Wij verwijzen naar hetgene door ons gezegd is in de *Vaderl. Letteroef.* voor Augustus dezes jaars, N°. X, bij de aankondiging van de derde en vierde aflevering dezer Handelingen.

Hetgene ten opzigte van de herziening der Grondwet waarheid is, is ook van toepassing op de *Voorslagen* enz. Een

nieuw tarief is reeds aangenomen. In zeker opzigt is dus alles, wat hier wordt medegedeeld, vergeefsche moeite geworden; maar in een ander opzigt blijft het altijd eene belangrijke bijdrage, hoe men éénmaal, zoo de zaak eens uit een verlichter oogpunt wierd ingezien, tot iets beters zou kunnen geraken.

De Heer STERK levert eerst een *ontwerp van herziening der algemeene wet van 26 Augustus* 1822, (Staatsblad N°. 38), bl. 1—138. Hierop volgen daarbij achtervolgelijk aangeduide *Aanteekeningen*, bl. 139—178, en eindelijk eenige *Nota's van Toelichting*, bl. 179 tot het einde, bl. 199. Eene *Voorrede*, bl. I—X, had alles voorafgegaan.

Onderzoek van bijzonderheden komt ook hier weder niet te pas. Tot nog toe is het stelsel van den Heer STERK geenszins dat der Wetgevende Magt. Het geldt ook hier een' *strijd over de beginselen*. Is eenmaal de Regering met de volksvertegenwoordigers het daarover eens, dat men naar volkomene handelsvrijheid *streven* moet; dat alle *beschermende* regten, als zoodanig, langzamerhand moeten worden opgeheven, en men alleen, bij de vrijmaking van handel en nijverheid, met bezadigdheid voort moet gaan, ten einde schokken en botsing voor te komen; dan zou men de door STERK en door anderen voorgeslagene wijzigingen, in het bijzonder en in het verband met het voorgestelde oogmerk, moeten toetsen. Maar in het aangenomen tarief straalt nog telkens de zucht tot heffen van hooge belasting *ter bescherming*, en dat wel *ter blijvende bescherming*, door. Ook aan het beginsel van handelsvrijheid wordt echter toegegeven. Maar het geheel is een stelsel van *transactie*, geenszins tusschen eene in het afgetrokkene ware theorie en de invoering daarvan in den werkelijken staat der maatschappij, gelijk STERK wil, en waarbij men van lieverlede het steeds in het oog gehoudene doel weet te naderen; maar transactie tusschen de beginselen zelve, zoodat het voorgestelde doel dáárin bestaat, om de voorstanders der vrijheid en die der bescherming dáárdoor met elkander te vereenigen, dat voor beide partijen het uitzigt geopend wordt: *niet één beginsel zal eindelijk zegevieren, maar ieder krijgt gedeeltelijk zijnen zin, en met soortgelijke inwilliging zal men zich steeds moeten vergenoegen.* Eindelijk echter zal men dat stelsel van dadiging moeten laten varen. Men zal tusschen de tegenovergestelde beginselen moeten kiezen, en Referent hoopt,

dat het dan in het belang der handelsvrijheid weten zal, alleen met dien hier aangeprezenen langzamen voortgang, dat men *schokken* voorkome, die door eene plotselinge en algeheele opheffing van alle beschermende regten zeker zouden veroorzaakt worden.

Rome en Utrecht, of korte schets van den oorsprong, voortgang en tegenwoordigen staat hunner drie hoofdgeschillen. Door P. BUYS, *President van het R. K. Seminarie alhier. Te Amersfoort, bij* B. Blankenberg en Zoon. 1844. *In gr. 8vo.* 192 *bl f* 1 - 20.

Wij beleven eenen tijd, waarin *Rome* uit den boezem der *Katholijke* kerk zware schokken ontvangt, en waarschijnlijk nog zwaardere te gemoet gaat. De woelingen der *Jezuiten* vooral, welke, lijnregt tegen den geest des tijds, de Pauselijke *hierarchie* door allerlei listen trachten te verheffen, maar meer dan ooit voor het publiek worden ontmaskerd, hebben eene *reäctie* veroorzaakt, welke van veruitziende gevolgen is; alom is men wakker geworden; men leert meer en meer onderscheid maken tusschen *Katholicisme* en *Romanisme*; meer dan vroeger ontwikkelt zich het begrip van het bisschoppelijke stelsel in tegenoverstelling van onbepaalde gehoorzaamheid aan den Paus; men ziet met elken dag meer het gevaar der laatste, niet alleen voor het Christendom in het algemeen, maar ook voor het *Katholicisme* in het bijzonder, en men acht het bestaan van het laatste niet meer, als vroeger, van het eerste afhankelijk. In dezen tijd erlangt alzoo het zoogenoemde *Jansenisme* eene dubbele belangrijkheid en de woorden van Prof. AUGUSTI: »vroeg »of laat, en het moet en zal er toch eenmaal toe komen, »zal het thans zoo onbeduidende Aartsbisdom van *Utrecht* »eene belangrijkheid en een gewigt verkrijgen, waarvan »men zich nu bezwaarlijk een denkbeeld kan maken," naderen misschien hare vervulling. Het is dus een hoogst belangrijk onderwerp, dat in deze bladen behandeld wordt. De eigenlijke staat van het geschil tusschen *Rome* en de zoogenoemde *Utrechtsche bisschoppelijke clerezie* is in de bijzonderheden niet algemeen bekend. De Heer BUYS heeft dit geschrift vervaardigd, ten einde den oorsprong en voortgang dier geschillen open te leggen, en het standpunt aan

te wijzen, waarop die kerk tegenover *Rome* staat. Het is alzoo eene vollediger behandeling van iets, waarover dezelfde Schrijver reeds vroeger in eenige werkjes wenken en opmerkingen had medegedeeld, en men kan aan zijn geschrift grondigheid noch zaakkennis ontzeggen. En op elke bladzijde toont het eene gematigdheid, eene bescheidenheid, eene *humaniteit*, die gunstig voor den Schrijver, en vooral niet minder gunstig voor de zaak zelve inneemt. Waar men zich op zulke bewijsgronden, op zulk eene wijze voorgedragen, verdedigt, daar vindt zich de vriend der waarheid bevredigd, en draagt de behandeling van godgeleerde geschillen bij tot ontwikkeling der Christelijke waarheid.

De behandeling is geheel *historisch*. De Schrijver begint met de aanleiding, die JANSENIUS had tot het schrijven van zijnen *Augustinus*, als gelegen in het geschrift van den *Jezuit* MOLINA: *Liberi arbitrii cum gratiae donis concordia.* (*Lissabon*, 1588); een boek, door den Schrijver een »gedrochtelijk werk" genoemd, hetgeen ook van *zijn* standpunt, het *Augustiniaansche*, wel niet anders kon. Of men evenwel PELAGIUS wel goed hebbe begrepen, en zich door ingezogen afkeer van zijne »ketterij" niet van den weg tot de waarheid hebbe laten afbrengen, is eene andere vraag. Hare beantwoording hangt af van de beschouwing, waarin eigenlijk de door CHRISTUS verworvene *genade* besta; doch dit onderwerp kunnen wij niet zonder een dieper onderzoek ontwikkelen; genoeg, JANSENIUS had daarin gelijk, dat de wijze, waarop de *Thomisten* de zaak hebben gemeend toe te lichten, eerder duisternis dan licht moest geven. De *Augustinus* werd bestreden, niet met wederlegging, maar — het gemakkelijkste middel — met verbodsbullen. CORNET trok er de *vijf* beruchte stellingen uit, van welke de Heer BUYS overtuigend, naar het ons toeschijnt, aantoont, dat men aan JANSENIUS onregt doet met ze op zijne rekening te stellen. En dit is nu het *eerste* geschilpunt tusschen *Rome* en de Jansenisten; de laatste verwerpen de stellingen evenzeer, als het eerste, maar willen dezelve niet hebben aangemerkt *als stellingen van* JANSENIUS. Daardoor vervalt dan ook de beëediging der bulle van ALEXANDER VII. Het *tweede* geschilpunt loopt over de beruchte bulle *Unigenitus* van CLEMENS XI. Zij werd uitgevaardigd naar aanleiding van de *Reflexions morales* van QUESNEL; de Schrijver stelt haar niet op rekening van den,

zoo als hij meent, misleiden Paus, maar van de *Jesuiten*. Of hij daarin gelijk hebbe, doet minder ter zake. De bul bestaat, zij is op Pauselijk gezag uitgegeven, en latere Pauselijke uitspraken hebben haar bekrachtigd. De Jansenisten werden bij dezelve veroordeeld, echter niet, en dit wordt hier met vele bijzonderheden gestaafd, zonder tegenstand van verschillende Bisschoppen en Roomsche godgeleerden. Met veel kennis van zaken en schriften wordt die tegenstand bescheidenlijk aangewezen. Alzoo komt de Schrijver, na deze geschiedkundige ontwikkeling tot het *derde* geschilpunt, namelijk de wettigheid der door het kapittel der Utrechtsche kerk verkozene Bisschoppen. Hier wordt betoogd, dat het kapittel altijd in zijn goed regt is geweest met die verkiezingen; dat alzoo de vroegere en tegenwoordige kerkvoogden wettig aangesteld waren, en dat de Paus geene daad van regt, maar van geweld verrigtte, met die verkiezingen onwettig te verklaren en de verkozenen in den ban te doen. De Jansenisten erkennen alzoo den Paus wel als oppersten Bisschop der kerk, en weigeren hem in zooverre geene gehoorzaamheid, maar zij betwisten hem het regt, om zich boven alle wettige vergaderingen te verheffen, en zich over alles met de magtspreuk eener voorgewende *onfeilbaarheid* heen te zetten.

Uit dit alles wordt het gevolg getrokken, dat de aanhangers der Utrechtsche kerk noch scheurmakers, noch ketters, maar echt Katholijk zijn, dat zij alzoo ten onregte door Pauselijke hierarchie buiten de kerk gesloten worden, en dat, zoo als er wettig uit volgt, de schuld niet aan die kerk, maar alleen aan *Rome's* heerschzucht ligt. En dit is er ons ook zonneklaar uit gebleken. *Rome* heeft de Utrechtsche kerk veroordeeld, niet alleen, zelfs niet zoozeer, om eenige betwistbare stellingen, die het als ketterij aanmerkt, maar omdat men zich niet lijdelijk — om eene uitdrukking der *Jesuiten* te bezigen: als een lijk — aan de toomelooze heerschzucht van den Opperpriester te *Rome* heeft willen onderwerpen, omdat men tegen die heerschzucht zijne regten heeft gehandhaafd, omdat men er niet in heeft berust, dat de *Jesuiten*-geest de kerk beheerscht. En dat doet zij: het is niet *de Paus*, maar het is in wezentlijkheid *de Generaal der Jesuitenorde*, die het oppergebied voert in de Roomsche kerk. Het zijn de *Jesuiten*, die, onder den schijn van strijd voor de Pauselijke opperheerschappij, slechts hunne

eigene grootheid zoeken. Aan hun gezag is dat van het zich noemende hoofd der kerk daadwerkelijk onderworpen, en zal het meer en meer worden, wanneer deze, ook in zijn eigen belang, dit niet inziet, en zich niet van boeijen ontslaat, die te vaster kluisteren, naarmate zij, die dezelve smeden en aanleggen, te harder schreeuwen van pauselijke magt.

Uit dit oogpunt beschouwd, is het bestaan der Utrechtsche kerk (wij willen haar nu zoo noemen) een hoogst belangrijk verschijnsel; wij kennen de oogmerken niet, die het eeuwig wijze wereldbestuur met deze kleine afdeeling der Christelijke kerk heeft; de toekomst zal die misschien ontraadselen. Maar dit mogen wij bij den voortgang der kennis en beschaving, dit mogen wij bij het acht geven op de teekenen des tijds, dit mag Ref., die, als Protestant, andere zusterkerken gaarne duldt, wel zeggen, dat, wanneer *Rome alles* wil hebben, het misschien zelf oorzaak wordt, dat het *niets* heeft.

Wij danken den HoogEerw. Heer BUYS voor zijn belangrijk, bezadigd, waarheidlievend geschreven werkje, en hopen, dat deszelfs lezing bijdrage, om de lagen te helpen ontmaskeren van eene partij, die niet alleen voor het Christendom, maar ook voor het *Katholicisme* niets dan dood en verderf ademt — de verfoeijelijke orde der *Jesuiten.*

Nederlandsche Volksoverleveringen. Verzameld en met Aanmerkingen voorzien door J. W. WOLF. *Op nieuw bewerkt en met Bijvoegselen vermeerderd. Iste en IIde Stuk. Te Groningen, bij* F. Wilkens. 1844 *en* 1845. *In gr. 8vo. X en* 218 *bl. f* 2-:

Het werk, dat ons onder dezen titel wordt aangeboden, zal ongetwijfeld door verschillende lezers zeer verschillend worden beoordeeld; want hetgeen hier voorkomt, als met moeite zamengezocht ter aanvulling van eene leemte in onze vaderlandsche letterkunde, werd door vroegere vaderlandsche geleerden met verachting ter zijde geworpen. De in zijnen tijd te regt beroemde P. SCRIVERIUS, de vriend van den grooten H. DE GROOT, b. v., noemde de *Stamsagen* der volken enz., hoedanige wij ook hier aantreffen, »groote, »grove, lange, dicke, tastelicke ende onbeschaemde logens;

»stroowissen ende visevasen, eerdichte ende versierde loogenen, die noyt ghehoort zijn, ende niet waerdich te noemen ter plaetsen daer men de waerheyt voor oogen heeft." Ja, na de *Sage* van BATO te hebben medegedeeld, verzocht hij hiervoor zijnen lezeren wel zeer verschooning en schreef hij: »Houdt mijn ten besten. Tis geschiet, opdat gij selven sien »soudt wat gecksmeer ons in voortijden wijs gemaekt is. Ende »oft Godt gave, dat dit nu niet geschiede! Maer eijlaes men »vindt overal nieuwe Flatteerders ende Spekschieters, die »ick wilde den arm ghebroken hadden, eer sy tot de Historien te schryven haer begaven." En hij voert daarop de overleveringen omtrent ZALANDUS en ZIRINGUS als bewijzen voor dit met spek schieten aan! Wat zou de man gezegd hebben, wanneer hem deze *Nederlandsche Overleveringen* van den Heer WOLF onder de oogen waren gekomen, waaronder zij op nieuw zijn afgedrukt met nog veel ergere? — Gewis had hij, met een letterkundige van dezen tijd, den Duitschen broeder geen dank betuigd voor zijne moeite, van »— terwijl de stationaire Nederlandsche geest in *Nederland* »zich eenzijdig als die der *Chinezen* ontwikkelt en te gronde »gaat in het geliefde systeem van eigen vergoding, — op »ruime schaal onze *Sagen* te hebben bijeenverzameld, *Sagen* bloeijend ontsproten uit de voorvaderlijke Godsdienst en »geschiedenis, waarin zich het gelooven en weten van onze »stamouders spiegelt." En SCRIVERIUS zou toch waarlijk niet zoo geheel en al ongelijk hebben gehad; want als eigenlijke bronnen voor de vroegere geschiedenis kunnen de volksoverleveringen den geschiedvorscher *niet* dienen, voor dat zij door eene zeer gestrenge kritiek vooraf gereinigd zijn geworden van de fabelen, welke men er mede vermengd heeft; en dit — moge het al bij eenigen kunnen gelukken — kan zeker niet omtrent allen geschieden. Maar zijn ze hierom geheel te verwerpen? Wij zijn niet van die meening; want bij velen ligt er waarheid ten grondslage, en in anderen vindt men belangrijke bijdragen voor de kennis van de Godsdienst, de denkwijze, de zeden en de wetgeving der voorgeslachten. »Derzelver gelooven en weten spiegelt er zich in af," en zij geven ons alzoo de gelegenheid om dat gelooven en weten met het tegenwoordige te vergelijken. Eene goed bewerkte en volledige verzameling van *Nederlandsche Volksoverleveringen* is en blijft derhalve voor onze geschiedenis eene wenschelijke zaak. Met blijdschap zag dan ook

Ref., op den titel van deze vertolking van het door WOLF geleverde, de woorden *op nieuw bewerkt en met bijvoegselen* vermeerderd, want het deed hem hopen, dat het in de *Niederländische Sagen* opgenomene eene nieuwe en gestrenge toetsing zou hebben ondergaan; dat het niet Nederlandsche en onechte zou zijn uitgeworpen geworden, en tevens eene schifting zijn gemaakt tusschen de historische *volksoverleveringen* en de verdichte *volksromans en vertellingen*, waarvan Mr. VAN DEN BERGH den Vertaler een zoo loffelijk voorbeeld had gegeven. WOLF toch had slechts voor zijne landgenooten den belangrijken arbeid der gebroeders GRIMM willen aanvullen, door mededeeling van de overleveringen en sprookjes, welke of in de schriftelijke oorkonden der *Nederlanden* bewaard waren gebleven, of nog in de gedachtenis van het volk aldaar leefden. Eene strenge afscheiding van het niet eigenlijk Nederlandsche was dus volgens zijn plan geene behoefte. Bij eene vertaling en nieuwe bewerking der *Sagen* voor het *Nederlandsche* publiek, was het met de zaak anders gelegen. Door de gegevene hebben wij niet ontvangen wat wij gewenscht hadden en meenden te mogen verwachten van een' Vertaler, die zich bekend toont te zijn met de meeste bronnen, welke bij *eene nieuwe bewerking* niet ongebruikt gelaten mogen worden. Aan zijne *hiertoe* gedane belofte heeft hij niet voldaan; want dan waren ten minste, om slechts iets te noemen, N°. 68 en 90 weggevallen. Het eerste, omdat het dáár aangaande KAREL MARTEL geleverde eene lompe *Fransche* verdichting is, die zich zelve wederspreekt, vermits genoemde EUCHERIUS, Bisschop van *Orleans*, volgens de chronijken zelve, reeds 14 jaren dood was, toen KAREL in 746 overleed; het laatste om de variant, die onder N°. 116 voorkomt en op meerdere autoriteiten steunt. Dan waren N°. 6 en 111, N°. 24 en 106 enz. als varianten van dezelfde *Sagen* ineengetrokken en m. derg. De Vertaler heeft WOLF's arbeid overgezet en er het een en ander van het zijne bijgevoegd; dit is alles; maar door eene wezentlijk *nieuwe bewerking* heeft hij de wetenschap op dit punt niet verder gebragt. Dit is het, wat wij betreuren bij het vele goede en bruikbare, dat hier overigens op en door elkander en zonder chronologische orde ligt te zamen getast. Wij willen intusschen, eer wij over het geheel beslissen, afwachten, welke toevoegselen de Vertaler bij de laatste aflevering nog zal mededeelen; en wij zien

vooral met belangstelling te gemoet, èn de beloofde bronnenkritiek, welke *zijne* voorrede alsdan zal bevatten, èn het toegezegde zaakregister, waardoor, bij eene oordeelkundige bewerking, nog vele leemten zullen kunnen worden aangevuld.

De Stads-Predikant. Door den Burgemeester van Mastland. Te Amsterdam, bij Gebr. Diederichs. 1845. *In gr. 8vo.* 137 *bl. f* 1-50.

Wij hebben de *Schetsen uit de Pastorij te Mastland* met het hoogste genoegen gelezen, vonden de schildering zoo natuurlijk, zoo levendig, de opmerkingen zoo schrander, de *pastorale* lessen zoo wijs en menschkundig, dat wij ons regt over de uitgave van dat boek verblijd, het eene ware aanwinst voor onze letterkunde geacht, en in den herhaalden druk een aangenaam bewijs voor den goeden smaak onzer landgenooten gevonden hebben. Velen meenden, dat de geestvolle Schrijver tot tegenhanger ook eenige schetsen moest geven van het leven des Predikants in de stad. Wij hebben in dat gevoelen niet gedeeld. Vooreerst toch was de naam van den Schrijver reeds te bekend geworden, dan dat hij zich langer achter het dunne gaas eener voorgewende onbekendheid kon verbergen, gelijk hij toch zou hebben moeten doen, om vrij uit de borst te kunnen spreken. Vervolgens kon de Schrijver — indien althans het eenparige gerucht zich niet vergist — van het leven des Predikants in grootere steden immers niet bij ondervinding spreken; en er zijn ook vele opzigten, waarin het geven van zoodanig een vervolg voor hem gewaagd zou zijn geweest, waarom wij het in den voormaligen Predikant van *Mastland* volkomen goedkeuren, dat hij zich heeft weten te bezitten, en door de ongewone toejuiching, aan de *Schetsen* te beurt gevallen, niet is verlokt tot hetgeen minder geraden was. Nu heeft het een ander voor hem gedaan; want dat het met den Schrijver eene *mystificatie* zou zijn, en beide boeken van dezelfde hand, geloove, die beide niet gelezen heeft (*). Het tweede

(*) Indien wij, hetgeen wij niet gelooven, ons hierin mogten vergissen, dan houden wij bladz. 29 ond. voor eene opregte hulde, aan eenen waardigen overledene toegebragt. *Ref.*

staat te verre beneden het eerste; of liever, het is van eenen geheel anderen aanleg. De door de geschiedenis van zijnen *haan* berucht geworden *Burgemeester van Mastland* kent dan ook het leven van den Stads-Predikant slechts uit de tweede hand, van eenen voormaligen Leeraar zijner gemeente, thans in eene aanzienlijke stad werkzaam. Doch dit behoort tot de inkleeding. Maar juist door de inkleeding was de *Pastorij te Mastland* zulk een aangenaam boek. Alles was er geest en leven. De personen treden zelve op, spreken zelve in hun karakter. Het zijn geene beschrijvingen; de Predikant brengt de menschen zelve op het tooneel. Hier is het geheel anders. In den *Stads-Predikant* is alles stijver. Gij hoort er geene gesprekken; gij ziet er niet handelen. Het zijn beschrijvingen van de verschillende omstandigheden, in welke een Predikant in de steden komt, met aanwijzing, hoe hij zich in dezelve te gedragen hebbe. Die zijn nu hier doode beelden, hoofdstukken uit een kollegie over de *pastoraal*, lessen als van eenen grijzen ambtgenoot aan een' jeugdigen broeder. Alle vernuft, al het *pikante* der *Schetsen* ontbreekt geheel en al, en het zal ons zeer verwonderen, indien men den *Stads-Predikant* ook voor leeken zulk eene onderhoudende, prettige lectuur vindt. Er is met dat al wel zeer veel behartigingswaardigs in; over den omgang met collega's, over kerkelijke zaken, over huisbezoek, over katechisatiën, over het bijstaan van ter dood veroordeelden, over de weekbeurten, over het tegen over elkander prediken, over andere onderwerpen worden aanmerkingen in het midden gebragt, die, al stemt men er niet overal mede in, van eene gemoedelijke beschouwing des ambts, van *pastorale* wijsheid, ijver en zelfstandigheid getuigen. Maar het losse, aanlokkelijke gewaad ontbreekt; het zijn, nog eens, doode beelden, gelijk het in de *Schetsen* levende menschen zijn; het onderscheid is als tusschen een wassebeeldenspel en den schouwburg, of tusschen een kabinet met opgezette dieren en de vrije, levende natuur. Of is dat zoo gedaan, omdat te platten lande meer een natuur-, in de steden meer een kunstleven uitkomt? Wij denken het niet, want wat komt hier niet ter sprake, waarvan de inkleeding, het ten tooneele brengen van menschen, alles kon gedaan hebben! De *collega's* laten wij nu eens rusten. Het zou onvoegzaam zijn, hier *portretten* te geven, in welke men ligt *originelen* kon herkennen, althans, en dit was nog ruim zoo erg, meenen

te herkennen. Ook de *veroordeelden* gedoogen zulk eene behandeling niet. Maar men neme eens: *de zusters collega's; het kransje; de katechisatie; kerkvoogden*, en anderen. Voor welk eene *pikante* en toch niemand kwetsende behandeling in den smaak der *Schetsen* zijn deze onderwerpen vatbaar! Wij zouden er nog vele andere zaken, in het boekje niet vermeld, kunnen bijvoegen. Men neme eens: het ontvangen van gelegenheidsgeschenken; raadvragingen van menschen in hunne tijdelijke belangen; eene vakatuur (rijke stof!); bestuur van genootschappen (Bijbel-, Zendeling-, Traktaat- enz.); gelegenheidspreken; betrekking tot andere kerkgenootschappen, en wat dies meer zij. Kortom, het kleed van deze vertoogjes zou minder afvallen, indien men niet onwillekeurig ieder oogenblik aan de *Schetsen* dacht.

Deze aanmerkingen betreffen den *vorm*. Wat den inhoud zelven aangaat, het ontbreekt, zoo als wij reeds hebben aangeduid, aan geene gepaste opmerkingen en wenken. Maar over alles ligt eene kleur van eenzijdigheid. In allen opzigte is de Dorps-Predikant beter geplaatst; hij doet veel meer nut en heeft veel meer genoegen dan zijn stedelijke ambtgenoot. Het leven van den Stads-Predikant is, volgens dit boekje, eigenlijk een bittere lastpost, en men mogt wel altijd naar zijn dorp terug verlangen. Zoo is het ook wel eens, dikwijls misschien, vooral wanneer men zich van »den grooteren werkkring'' overdrevene denkbeelden had gevormd. Maar de hier gegevene voorstelling is ook overdreven en eenzijdig. Het is te platten lande ook niet alles goud, wat er blinkt, en met de landelijke onschuld, eenvoudigheid des geestes, en het bewaren van de woorden des leeraars, die er als een vader onder zijne kinderen, als een herder onder zijne schapen is, daarmede is het, naar de ondervinding van Ref. — eene ondervinding van verscheidene jaren — ook al vrij wat *lari!* En het stadsleven, of liever het leven van den stads-predikant, levert ook genoegens op, waarop men altijd iets *kan* afdingen, maar die toch alleen bij geheel eenzijdige voorstelling op niet komen. De meerdere gelegenheid tot vermeerderen zijner kennis, tot lezen van hetgeen er uitkomt, of althans het vernemen van geest en strekking er van, tot het hooren van anderer leerredenen, beschaafder leerlingen, welk laatste dan toch ook hier erkend wordt. De vermelding van dat alles en nog veel meer zou tot eene volledige voorstelling behooren; doch daarop maakt de Schrij-

ver blijkbaar geene aanspraak. Maar ook in hetgeen hij opnoemt, is hij eenzijdig, en dit zal maken, dat velen zijner lezers, die tot de gemeenten der stads-predikanten behooren, zekere vooringenomenheid tegen het boek krijgen, en ten gevolge daarvan niet genoegzaam behartigen, hetgeen voor hen zeer nuttige wenken zijn ten aanzien van het beoordeelen van en den omgang met hunne leeraren. En dat te minder, omdat juist de inkleeding alles had kunnen doen, wat nu, bij gebrek aan inkleeding, weinig of geen doel treffen, veeleer misschien meer schaden, dan baten zal.

De Schrijver, hij zij dan, wie hij zij, is te zeer ingenomen voor het dorps- en tegen het stads-predikantschap. Waar wij zijne aanmerkingen toestemmen, en waar wij minder zijn gevoelen deelen; indien wij dit in de bijzonderheden wilden aanwijzen, zouden wij bijna zelve een boekje schrijven, en evenmin, als hij, op algemeene toestemming kunnen rekenen. Er zijn dingen, waarin de een dus, de ander zoo, denkt en daarnaar handelt. De algemeene regel, dat elk in zijn eigen gemoed ten volle verzekerd zij, worde door ieder naar zijne zienswijze toegepast. En men begeere toch niet, dat anderen, wier overtuiging van de onze verschilt, zich even als wij gedragen zullen. Men neme maar eens, om toch iets te noemen, de *kleeding*. Wij komen op dat punt, omdat het titelvignet daarop de aandacht vestigt. De Schrijver wil vooral het bestendig dragen van het zoogenoemde predikantsgewaad. Als men het doet, omdat men het nuttig of noodig oordeelt, handelt men wel; maar als men dit niet inziet of ondervindt, zou men verkeerd doen met het als een zeker vertoon te bezigen. De eerste behoeft daarom nog niet scherp te oordeelen over hem, die den ronden hoed verkiest. De middelweg zal ook hier wel de ware zijn; maar onze overdrijvende Schrijver zet de beide uitersten tegenover elkander, en is er dan geen middelweg tusschen den gekleeden rok, korte broek en schoenen met gespen, of *paletot-sac*, geruiten *pantalon*, en gekleurde stoffen laarzen? Men zal het er wel over eens zijn, dat de Predikant zich ook in zijne kleeding doe kennen als beschaafd, *geposeerd* man; maar waarom nu de vordering niet *daartoe* bepaald? Onzes bedunkens zou iemand, die zich, met inachtneming van dit beginsel, eenige meerdere vrijheid veroorloofde, grootelijks verkeerd handelen, wanneer hij in de gemeente met het gewaad van zijnen ouderen, aan andere

kleeding gewoon geworden ambtgenoot den spot dreef; maar de laatste zou eveneens berispelijk zijn, indien hij zijnen jongeren collega zijdelings in achting en invloed benadeelde, door te smalen op diens ronden hoed en lange broek. En behoort het ook van de zijde der gemeente tot het zoeken van het Koningrijk Gods en zijne geregtigheid, dat men den Evangeliedienaar achte en zijn werk goedkeure, *omdat* hij zich altijd in het zoogenoemde geestelijke *kostuum* vertoont? (bladz. 83). Dan is dat wel een zeer zonderling zoeken naar dat Koningrijk, hetwelk niet komt met uiterlijk gelaat. En wat is, op de keper beschouwd, dat *kostuum* anders, dan het kleed van den deftigen burger voor 50 of 60 jaren? Toen droeg ieder fatsoenlijk heer een' punthoed, uitgesneden rok en korte broek. Toen kleedde zich alzoo de Predikant nagenoeg gelijk diegenen, die in stand in de maatschappij met hem gelijk stonden, — en nu zou men dit niet mogen doen? De voorbeelden van PAULUS, die liever geen vleesch zou eten, dan eenen zwakken broeder ergeren, en van den krijgsman, die in de plaats van zijne bezetting zich in krijgsmansgewaad op de straat *moet* vertoonen, doen hier al zeer weinig af. PAULUS' denkwijze over het vleescheten behoort toch waarlijk niet tot die zaken, waaromtrent van *zijn* gevoelen afhangt, wat Christelijke waarheid zij, en men brenge toch de gedwongene, tot in de kleinste bijzonderheden voorgeschrevene kleederdragt van eenen aan bepaalde tucht onderworpen stand niet in vergelijking met de vrijheid van den Godsdienstleeraar, wien men niet tot een wettelijk aangewezen, maar alleen willekeurig aangenomen gewaad zou willen dwingen. Men ziet, dat op dit punt de aanmerkingen van den Schrijver gansch niet boven bedenking zijn. Zoo is het omtrent meer. En de zich noemende *Burgemeester van Mastland* mogt, waar hij zijn gevoelen zegt, ook wel wat minder uit de hoogte gesproken hebben.

Een ander voorbeeld van eenzijdigheid vinden wij in het oordeel over *genootschappen en zamenkomsten tot nut en genoegen;* »genootschappen, waarin, tot leering en uitspanning, natuurkunde, wijsbegeerte, geschiedenis worden behandeld. Hetgeen," wordt gezegd, »daar behandeld wordt, »valt in de studie van den Predikant; hij kan dus daar met »vrucht hooren en ook zelf mededeelen, en van deze zijde is »zijne deelneming aan zulke inrigting onberispelijk; maar »wanneer de vraag ontstaat, waar ligt uwe roeping, waar

»is uw werkkring, dan durven wij van elken regtvaardigen »Predikant verwachten, dat het gemoedelijk antwoord zal zijn, »niet bij dat genootschap, niet in deze vergadering is mijn »kostelijke en overdierbare werkkring." (Bladz. 96.) Indien het waar is, dat de Predikant daar »met vrucht kan hoo»ren" over hetgeen »in zijne studie valt"; indien hij daar »door zelf mede te deelen," iets kan toebrengen aan de bevordering van kennis onder zijne medemenschen, dan ligt ook dáár zijn werkkring; hij mag niet alleen die vergaderingen bijwonen, maar hij mag het zelfs niet verzuimen. Of is het niet te bespottelijk om aan te hooren, dat UILKENS zijne *Eenzumsche* gemeente zou bestolen hebben (en dit volgt er regelregt uit), toen hij voor haar voorlezingen hield over de bevattelijke natuurkennis? Durft men staande houden, dat (wij willen levenden niet noemen, alleen aanduiden) een met roem bekend Predikant in eene onzer voornaamste steden zijnen werkkring verzuimt, *omdat* hij een onzer beste dichters en een der sieraden van onze letterkunde is? De *Burgemeester van Maatland* houde het ons ten goede, maar de ondervinding van den Steller dezer beoordeeling heeft hem het *tegendeel* dezer bewering geleerd. Hij is Predikant, — waar, op een dorp of in eene stad, dat doet er niet toe; maar hij is niet geheel vreemd aan sommige yakken van wetenschap, die, volgens den *Burgemeester*, buiten zijnen eigenlijken werkkring liggen. En hij heeft daarvan meermalen in en buiten zijne gemeente een, zoo hij vertrouwt, nuttig gebruik gemaakt, hetzij tot teregtwijzing, hetzij tot raad ook in algemeene stoffelijke belangen. En hij ziet daarop niet alleen met zelfvoldoening terug, maar hij heeft ook ondervonden, dat het de hoogachting voor zijnen persoon en zijnen invloed versterkte. De vraag: »Zoo gij opgeroepen »werd en JEZUS u ontmoette, waar zoudt gij wenschen, »dat u de oogen troffen van den Heer der gemeente, den »oppersten Herder der zielen, aan het krankbed van het »verslagen hart en den verbrijzelden geest, of hier bij *Con»cordia*, *Doctrina* of in *Felix*?" is eene magtspreuk, die uitgaat van de valsche onderstelling, dat men er zijn herderlijk werk om verzuimde. *Dit* mag en moet niet, en geen weldenkend Predikant zal het; het geldt alzoo het *misbruik*. Maar wie gevoelt nu niet, dat de gansche voorstelling zeer eenzijdig is?

Wij zouden nog meer bijbrengen; maar deze beoordeeling

is uitvoerig genoeg. De aanmerkingen over het hoofdstuk: *de Haan*, in de *Schetsen*, die wij in het voorberigt en nog eens in het naschrift aantreffen, laten wij aan hare plaats. De Schrijver van de *Schetsen* heeft schriftelijk verzocht, bij de beoordeeling van den Stads-Predikant in aanmerking te nemen, dat geen zijner voorgangers op *Mastland* meer in leven is, en er, zoo ver hij weet, nooit een Schout of Burgemeester gewoond heeft, zoodat alle schijn wegvalt, alsof hij personen zou hebben willen belagchelijk maken. De man, die *Mastland* zoo naauwkeurig kent, geeft dus tevens eenen wenk, dat de Schrijver van *dit* boekje niet is, of kan zijn, waarvoor hij zich uitgeeft. Dit zij zoo: wij willen ons in dit spiegelgevecht niet mengen, en vergenoegen ons met te zeggen, dat, hadden wij ons oordeel vóór de uitgave moeten uiten, wij in den *Stads-Predikant* veel zouden hebben goedgekeurd, maar ook onbewimpeld verklaard, te wenschen, dat veel *niet* en veel *anders* ware gezegd geworden.

De Kerkinwijding te Hamarby, door E. FLYGARE CARLÉN, *Schrijfster van de Roos van Tistelön. II Deelen. Te Haarlem*, *bij* de Erven F. Bohn. 1844. *In gr.* 8vo. 586 *bl.* *f* 5-80.

Het spijt Rec. voor den goeden smaak der beroemde Schrijfster, dat een roman uit hare pen is gevloeid, gelijk die, welken hij hier aankondigt. Het geheele onderwerp is van dien aard, dat wij het door eene vrouw althans *hoogst* ongaarne zien geschetst. De duivelsche, doellooze wraakzucht behoort te huis in de jammerlijke Fransche romantiek van onze dagen, en het minst van allen hadden wij haar wel hier verwacht. Zeker is de wraakzucht een der magtigste hartstogten bij den bedorven mensch, en biedt als zoodanig een onderwerp aan, dat van zekere zijde aanlokkelijk is voor hem, die het menschelijke hart wil schilderen. Maar wij bedroeven ons toch over de afdwaling van goeden en zuiveren smaak, die eene vrouw kan verlokken, om een beeld te schetsen, als dat van den architekt in dezen roman. Eene beleediging en misdaad te wreken, niet jegens hemzelven gepleegd, maar jegens zijnen grootvader, met opzet daartoe met duivelenboosheid onschuldigen in het verderf te stor-

ten; zie, wij kunnen ons maar niet begrijpen, hoe eene vrouw liefhebberij kan bezitten, om zoo iets in twee dikke Deelen uit te werken! Maar nog erger, dien wraakgierige overigens tot een beminnelijk mensch te willen maken, op wien alle meisjes moeten verlieven, de heldin des boeks zwak genoeg te laten zijn, om hem niet te verachten, schoon hij, een gehuwd man, haar schandelijk door zijne aanzoeken bedriegt, en laag genoeg, om eene verbindtenis met hem te doen aanhouden, schoon er drie jaren moeten verloopen, voordat zijn eerste huwelijk wettig is ontbonden, — waarlijk, het is, onzes oordeels, eene proeve van onkiesch en onvrouwelijk gevoel, waarbij wij van eenen *schrijver* zouden zeggen: »Hij kent het fijngevoelige vrouwelijke karakter niet," maar wat ons in eene schrijfster bedroeft en stuit. Van haar althans zouden wij meerdere kieschheid eischen. Het geheele thema van dezen roman is Rec. dan ook zoo stuitend, vooral door eene vrouw behandeld, dat de bekwaamheid, waarmede de enkele partijen zijn geschetst, hem met het boek niet heeft kunnen verzoenen. FLYGARE CARLÉN heeft gelukkig andere en betere romans geschreven. Voor hare waardering als vrouw zouden wij wenschen, dat dit boek onvertaald ware gebleven. Op die vertaling hebben wij overigens geene bijzondere aanmerkingen.

De Kronijk van Gretna-Green. Naar het Engelsch van PETER ORLANDO HUTCHINSON. *Te Deventer, bij* M. Ballot. 1844. *In gr. 8vo.* 272 *bl. f* 2-70.

Algemeen bekend is het, dat *Gretna-Green*, een klein plaatsje aan de grenzen van *Schotland*, sedert jaren de toevlugt is van alle gelieven, die zonder toestemming van hunne betrekkingen een huwelijk wenschen aan te gaan. Zulk een huwelijk, onder bepaalde formaliteiten gesloten, heeft al de kracht van eenen wettig geknoopten echt. Het is te verwonderen, dat een dergelijk misbruik zoo lang ongehinderd heeft kunnen bestaan, zonder dat de burgerlijke overheid tusschenbeiden trad. Alleen in *Engeland* kon ook zoo iets gebeuren. Eerst zeer onlangs zijn er in het Parlement bepalingen voorgedragen, die aan deze dwaze en onwettige instelling en gebruiken een einde zullen maken, en *Gretna-*

is uitvoerig genoeg. De aanmerkingen over het hoofdstuk: *de Haan*, in de *Schetsen*, die wij in het voorberigt en nog eens in het naschrift aantreffen, laten wij aan hare plaats. De Schrijver van de *Schetsen* heeft schriftelijk verzocht, bij de beoordeeling van den Stads-Predikant in aanmerking te nemen, dat geen zijner voorgangers op *Mastland* meer in leven is, en er, zoo ver hij weet, nooit een Schout of Burgemeester gewoond heeft, zoodat alle schijn wegvalt, alsof hij personen zou hebben willen belagchelijk maken. De man, die *Mastland* zoo naauwkeurig kent, geeft dus tevens eenen wenk, dat de Schrijver van *dit* boekje niet is, of kan zijn, waarvoor hij zich uitgeeft. Dit zij zoo: wij willen ons in dit spiegelgevecht niet mengen, en vergenoegen ons met te zeggen, dat, hadden wij ons oordeel vóór de uitgave moeten uiten, wij in den *Stads-Predikant* veel zouden hebben goedgekeurd, maar ook onbewimpeld verklaard, te wenschen, dat veel *niet* en veel *anders* ware gezegd geworden.

De Kerkinwijding te Hamarby, door E. FLYGARE CARLÉN, *Schrijfster van de Roos van Tistelön. II Deelen. Te Haarlem*, *bij* de Erven F. Bohn. 1844. *In gr.* 8*vo*. 586 *bl*. *f* 5-80.

Het spijt Rec. voor den goeden smaak der beroemde Schrijfster, dat een roman uit hare pen is gevloeid, gelijk die, welken hij hier aankondigt. Het geheele onderwerp is van dien aard, dat wij het door eene vrouw althans *hoogst* ongaarne zien geschetst. De duivelsche, doellooze wraakzucht behoort te huis in de jammerlijke Fransche romantiek van onze dagen, en het minst van allen hadden wij haar wel hier verwacht. Zeker is de wraakzucht een der magtigste hartstogten bij den bedorven mensch, en biedt als zoodanig een onderwerp aan, dat van zekere zijde aanlokkelijk is voor hem, die het menschelijke hart wil schilderen. Maar wij bedroeven ons toch over de afdwaling van goeden en zuiveren smaak, die eene vrouw kan verlokken, om een beeld te schetsen, als dat van den architekt in dezen roman. Eene beleediging en misdaad te wreken, niet jegens hemzelven gepleegd, maar jegens zijnen grootvader, met opzet daartoe met duivelenboosheid onschuldigen in het verderf te stor-

ten; zie, wij kunnen ons maar niet begrijpen, hoe eene vrouw liefhebberij kan bezitten, om zoo iets in twee dikke Deelen uit te werken! Maar nog erger, dien wraakgierige overigens tot een beminnelijk mensch te willen maken, op wien alle meisjes moeten verlieven, de heldin des boeks zwak genoeg te laten zijn, om hem niet te verachten, schoon hij, een gehuwd man, haar schandelijk door zijne aanzoeken bedriegt, en laag genoeg, om eene verbindtenis met hem te doen aanhouden, schoon er drie jaren moeten verloopen, voordat zijn eerste huwelijk wettig is ontbonden, — waarlijk, het is, onzes oordeels, eene proeve van onkiesch en onvrouwelijk gevoel, waarbij wij van eenen *schrijver* zouden zeggen: »Hij kent het fijngevoelige vrouwelijke karakter niet," maar wat ons in eene schrijfster bedroeft en stuit. Van haar althans zouden wij meerdere kieschheid eischen. Het geheele thema van dezen roman is Rec. dan ook zoo stuitend, vooral door eene vrouw behandeld, dat de bekwaamheid, waarmede de enkele partijen zijn geschetst, hem met het boek niet heeft kunnen verzoenen. FLYGARE CARLÉN heeft gelukkig andere en betere romans geschreven. Voor hare waardering als vrouw zouden wij wenschen, dat dit boek onvertaald ware gebleven. Op die vertaling hebben wij overigens geene bijzondere aanmerkingen.

De Kronijk van Gretna-Green. Naar het Engelsch van PETER ORLANDO HUTCHINSON. *Te Deventer, bij* M. Ballot. 1844. *In gr. 8vo.* 272 *bl. f* 2-70.

Algemeen bekend is het, dat *Gretna-Green*, een klein plaatsje aan de grenzen van *Schotland*, sedert jaren de toevlugt is van alle gelieven, die zonder toestemming van hunne betrekkingen een huwelijk wenschen aan te gaan. Zulk een huwelijk, onder bepaalde formaliteiten gesloten, heeft al de kracht van eenen wettig geknoopten echt. Het is te verwonderen, dat een dergelijk misbruik zoo lang ongehinderd heeft kunnen bestaan, zonder dat de burgerlijke overheid tusschenbeiden trad. Alleen in *Engeland* kon ook zoo iets gebeuren. Eerst zeer onlangs zijn er in het Parlement bepalingen voorgedragen, die aan deze dwaze en onwettige instelling en gebruiken een einde zullen maken, en *Gretna-*

Green zal dus alleen de herinnering van zijnen ouden roem overhouden.

Bij het opslaan van deze *Kronijk* begon Rec. de lectuur met eene gunstige vooringenomenheid. Voor eenen regt geestigen schrijver, die een goed gebruik wist te maken van de materialen, die de *chronique scandaleuse* van deze plaats moest opleveren, was er, dacht hem, een onderhoudend, ligt een merkwaardig boek op te stellen. Hij vond zich hierin veelzins teleurgesteld. Het boek is te lang, te gerekt, verraadt te zeer de zucht om aardig te willen zijn, en is op vele plaatsen bijna alleen voor *Engelschen* verstaanbaar, die met de personen, waarover gesproken wordt, van naderbij bekend zijn. Zoo als het boek thans is, zal het den Hollandschen lezer doorgaans minder behagen. Het behoort tot de boeken, die wel onvertaald hadden mogen blijven, omdat zij eeniglijk in hun oorspronkelijk vaderland te huis behooren en voor geenen anderen kring van lezers geschikt zijn. Dat het in *Engeland* bijval heeft gevonden, laat zich dan ook wel begrijpen. Vertaler en Uitgever hebben overigens het hunne gedaan, om het bij ons ordentelijk voor den dag te laten komen.

Olindo en Sofronia, Episode uit het Bevrijd Jeruzalem van TORQUATO TASSO, *door Mr.* A. OUDEMANS. *Te Groningen, bij* J. B. Wolters. 1845. *In gr. 8vo. 23 bl. f* :-35.

Bij het vertalen van een algemeen bekend, klassiek geworden dichtstuk mag men zijne eischen hooger stellen, dan bij het overbrengen van het een of ander stukje van den dag. De episode van OLINDO en SOFRONIA is te beroemd, en ook reeds te dikwijls in onderscheidene talen, ook in de onze, overgebragt, dan dat eene gebrekkige overzetting zou mogen volstaan. Wie met eene vertaling daarvan voor den dag komt, moet daarvan een werk van studie hebben gemaakt, dat met het oorspronkelijke mag worden vergeleken, en dat, zoo het daarbij van wege het verschil van taal achterstaat, toch bewijst, dat de dichter genoegzame heerschappij bezit over zijne eigene taal, en het werktuigelijke der kunst genoeg meester is, om daarin geene bezwaren te vinden. Anders moge men tot eigene oefening eene proeve wagen, maar tot de uitgave zal men zich ook niet door de uitnoodiging van anderen laten bewegen.

Het komt Rec. voor, dat de Heer OUDEMANS dit alles niet genoeg heeft bedacht, toen hij dit stukje in het licht zond. Het is, wat uitdrukking en versbouw betreft, te middelmatig, de bezwaren van rijm en maat zijn te weinig overwonnen, dan dat wij deze overzetting lof zouden kunnen toezwaaijen. Wij zullen dit door eenige voorbeelden staven. Reeds de eerste regel:

Als ALADIN *ten strijd weer rust zijn slaven,*

is stroef; even als ISMEEN, die 't onderaardsch gebied zelfs *schrik bereidt.* Uit de volgende coupletten teekenen wij slechts dit aan: *schrandren raad* BEPALEN, *om op falen te* rijmen; *tooverwoorden* SLAKEN; *dat geen onheilge plaats meer zou* ONGEVEN *het beeld van haar.*

> Maar onschuldig? Neen *te schromen*
> *Vijandig steeds, verdient er geen gena.*

AMOR'*s zorgen wekken een jongeling, die weldra haar ontwaart. De liefde, die ten blinddoek ons kan strekken,* enz. enz. Deze staaltjes toonen, dat de Vertaler maat en rijm op verre na niet meester is; en ieder couplet zou ze schier kunnen vermeerderen. Men voelt overal zekere stijfheid en stroefheid, die aan moeijelijken arbeid doet denken. Het oorspronkelijke is anders dikwijls getrouw wedergegeven. Op enkele plaatsen is ongepast eene figuurlijke taal aangebragt, die aan het oorspronkelijke vreemd is; bijv. bl. 17:

> Ja, strand mijn levenshulk op deze klippen,
> Ik juich ook in den vuurgloed, die mij schroeit.

TASSO heeft bij den vuurgloed geen hulk en geene klippen gebragt, die er wonderlijk bijkomen. Waarom zijn stanza 11 en 12, 18 en 19 slechts zeer ten deele overgebragt, stanza 48 geheel niet vertaald?

Om al het aangevoerde, dat nog met meer uit te breiden was, loopen wij met deze vertaling geheel niet hoog.

Woorden van moederlijke liefde aan mijne dochter Mathilda. Gedeeltelijk naar het Hoogduitsch, door Mevr. de Wed. A. B. VAN MEERTEN-SCHILPEROORT. *Te Amsterdam, bij* P. N. van Kampen. 1844. *In kl. 8vo.* 227 *bl. f* 1-90.

De waardige Vertaalster, die reeds door vele geschriften, ook van godsdienstigen en zedekundigen inhoud, nuttig heeft trachten te zijn voor hare jeugdige vriendinnen, achtte het oorspronkelijke van dit werkje nuttig, om onder ons meer bekend te worden, doch minder geschikt, om voetstoots overgebragt te worden. Zij heeft daarom hier en daar verschikt, omgewerkt, weggelaten en bijgevoegd. *In hoeverre* daarbij het geschrift hebbe gewonnen, kan Ref., met het Hoogduitsche boekje niet bekend, niet beoordeelen, doch *gewonnen* heeft het daarbij zeker, en is nu een lief, nuttig geschenk aan jonge-meisjes, die iets beters voor verstand en hart willen lezen, dan boeken, die, zoo ze al niet schaden, dan toch waarlijk ook niets in het minste baten. Wee der-

jonkvrouwe, die met verveling dit boekje ter zijde legt; wèl haar, die het met open gemoed leest en bepeinst! En dit laatste worde vooral niet verzuimd. De hier gegevene lessen en besturingen zijn te gewigtig, te wijs, te bruikbaar in verschillende levensomstandigheden, dan dat de lieve lezeressen zich zouden mogen vergenoegen met het werkje, hoe oplettend dan ook, enkel door te lezen; zij mogen het wel eene plaats aanwijzen, waar het dikwijls in de hand valt, slaan het vaak op, en geene bladzijde zullen zij er in aantreffen, waardoor zij niet, bij ernstig nadenken en zelfonderzoek, wijzer en beter kunnen worden. Een echt godsdienstige zin, zachte, vrouwelijke deugd, vrij van overdrevenheid, die zich openbaart ook in het gezellige en huiselijke leven, kan er door worden bevorderd. Zij kunnen er door versterkt worden in Christelijk gevoel, in geloof, hoop en liefde; bestuurd bij het gebed; aangemoedigd tot bijbellezen; doordrongen van het gewigt harer opneming in de Christelijke gemeente; waar nut trekken van het Avondmaal; den Christelijken rustdag Christelijk leeren doorbrengen; tot nadenken en zelfbeproeving en tot wijs gebruik van eenzame oogenblikken opgeleid worden. Het doet haar de waarde kennen van reinheid van hart en wandel, prijs stellen op de waarde van den tijd, op huiselijkheid, orde en spaarzaamheid, op verstandsbeschaving, op het regelen van uitspanningen en vermaken. Het leert haar wijze behoedzaamheid ten aanzien van neigingen en hartstogten, zelfverloochening, geduld en zachtmoedigheid, en roept haar in ieder woord met zachte, moederlijke teederheid, die in het hart dringt, toe: behoed uw hart boven alles, wat te bewaren is!

De achteraan geplaatste aanwijzing van eenige aanbevelenswaardige werken voor jonge meisjes tot opbouwing, studie en uitspanning kon, gelijk dat gaat, vermeerderd en verminderd worden. Wij zouden er voor den tegenwoordigen tijd THOMAS à KEMPIS' *Navolging van J. C.* juist niet op geplaatst hebben; evenmin STUART's *Rom. Gesch.*, SOMMERS' *Tafereel van het Heelal*, BODE's *Anleitung zur Kentniss des gestirnten Himmels*, en wanneer men den *Maurits Lijnslager* noemt, *Hillegonde Buisman* nog eerder hebben aangeprezen. Ook hadden wij gaarne genoemd gezien: JACOB CATS *aan Neêrlands Jufferschap* door SCHELTEMA; de schriften van CATHERINE SINCLAIR; de *Orphea;* het *Zedekundig Leesboek voor Vrouwen;* de *Lectuur voor Vrouwen*, en vooral de *Vruchten en Resultaten* van OCKERSE, de *Carolina van Eldenberg* van P. MOENS, enz. enz. Maar, wanneer men eenmaal tot eenige uitbreiding dezer bibliotheek komt, kan er ook wel veel, zeer veel worden genoemd.

Wij prijzen dit werkje met volle ruimte aan.

BOEKBESCHOUWING.

Jezus in zijne Goddelijkheid, of onderzoek naar den aard en de werking van Jezus' bewustheid zijner hoogere natuur. Eene bijdrage tot de kennis van onzen Heer. Door J. WITKOP, *Predikant te Metzlawier en Nijawier.*

(*Vervolg en slot van bl.* 540.)

Thans gaat hij eene schrede verder, en beschouwt de getuigenissen, die ons wijzen op JEZUS' bewustheid van zijne hoogere krachten, welke hij als Zoon van God gedurende zijn aardsche leven bezat en ten toon spreidde. *Wat*, d. i. welke bestanddeelen tot die bewustheid zijner goddelijke krachten en vermogens behooren, kan alleen uit zijn leven, uit zijne woorden en daden en de getuigenissen zijner discipelen worden opgemaakt. De hier in aanmerking komende getuigenissen worden tot twee rubrieken gebragt, getuigenissen, die van JEZUS gewagen als *Messias* en als *Zoon van God*. Had JEZUS de bewustheid, dat hij de *Messias* was, zoo bestond zij, volgens den Schrijver, *in het gevoel zijner betrekking op de gansche Mozaïsche inrigting, van de vervuller te zijn der heilzame beloften, met die inrigting verbonden; van hoofd en Koning te zijn van eene nieuwe geëstelijke inrigting, het oude Godsrijk vervangende, en verre overtreffende; — van zijne verhouding tot alle volgende geslachten, tot aan den afloop der eeuwen, eene verhouding als die van eenen Koning der waarheid tot zijne geestelijke onderdanen.* Maar, volgens onze meening kan het Messiasbegrip hier weinig dienst bewijzen, daar de Messias bij de Profeten wel een *Theocratisch*, maar niet een *goddelijk* persoon is, tenzij men hier weêr het woord *goddelijk* in de beteekenis van *ideaal-menschelijk* gebruikt, waardoor, ja, de Heer WITKOP geregtvaardigd is, maar toch ook niet, voor dat hij zijn regt heeft bewezen, om het in dien

zin te gebruiken. Wij moeten er op blijven aandringen, dat ons eerst het bewijs geleverd worde: 1. dat de Profeten, van den Messias sprekende, een persoon bedoelen van eene *hoogere natuur;* 2. dat de Messiasbewustheid van JEZUS regt geeft om te besluiten tot zijne bewustheid van zijn *vroeger leven in den hemel.* Want kan dit niet bewezen worden, waartoe dan het beroep op die bewustheid bij het tegenwoordig onderzoek? En wat dacht JEZUS, als hij zich Gods Zoon noemde? De Schrijver doet ons eerst de bestanddeelen van het begrip *Zoon Gods* kennen. Het begrip *Zoon* laat zich, volgens hem, in de volgende deelen ontleden: 1. *oorsprong van* (*) *en vorming door den Vader;* 2. *geaardheid en vermogens, gelijk aan die des Vaders;* 3. de naauwste *vereeniging, gemeenschap* of *levenseenheid met den Vader.* Vatten wij nu de onderscheidene deelen, waaruit het begrip *Zoon Gods* bestaat, met den Schrijver te zamen, dan zien wij tevens, *wat* JEZUS zich bewust was, als hij zich zelven als den Zoon Gods voorstelde. »Immers," zegt WITKOP, »dit volgt uit den aard der zake, al, wat het *begrip* Zoon Gods in zich bevat, behoort tevens tot den aard of den inhoud van JEZUS' *bewustheid* van Zoon Gods te zijn." Wij stemmen dit toe, wanneer bewezen is, dat het begrip, hetwelk door ons aan het woord *Zoon Gods* wordt toegeschreven, geheel hetzelfde is als dat, hetwelk JEZUS daaraan hechtte. Maar dit juist is het, wat dan ook eerst tot in de kleinste bijzonderheid moet bewezen zijn. Rec. gelooft niet, dat

(*) In eene noot, op bl. 35, zegt de Schrijver: »Ook de Genitivus *υἱὸς Θεοῦ* drukt de *afhankelijkheid* des Zoons uit," en beroept zich daarvoor op WINER, *Gramm.* S. 175, 532, 4de Aufl. WINER bedoelt den Genitivus bij substantiva, waar het substantivum, waarvan de genitivus afhangt, is weggelaten; bijv. als er stond: Χριστὸς ὁ τοῦ Θεοῦ. Anders drukt de genitivus *als zoodanig* geene andere afhankelijkheid uit, dan die, welke in het begrip van *verwantschap* ligt opgesloten. (Zie WINER, S. 175). Had WITKOP regt, dan zou uit de woorden *ὁ θεὸς καὶ πατὴρ τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ* volgen, dat de Vader van den Zoon afhankelijk is.

de Heer WITKOP hier genoeg heeft onder het oog gehouden, dat het geheel iets anders is, het begrip van Zoon Gods in het afgetrokkene te bepalen, en dit begrip af te leiden uit het spraakgebruik van onzen Heer. Volgens WITKOP behoort in de tweede plaats tot het begrip van Zoon Gods, »dat JEZUS de geaardheid en vermogens des Vaders deelachtig is." Hiertoe behooren dan: »zijne alles doordringende en omvattende wijsheid of liever wetenschap, zijne vlekkelooze heiligheid, zijne onvergelijkelijke liefde, zijne alles overtreffende magt en zijn bestaan vóór de wording der wereld. Daarom was JEZUS Zoon van God, omdat hij deze geaardheid en vermogens bezat en van den Vader had ontvangen." Het is mogelijk; maar dat JEZUS zelf deze begrippen aan het woord *Zoon Gods* verbonden heeft, wordt niet bewezen en kan onmogelijk van alle bewezen worden. Behoort dit alles tot zijne hoogere natuur, wat behoort dan toch tot zijne (lagere? neen, dit woord wil ons niet uit de pen; wij moeten dus zeggen:) menschelijke natuur? Tot het wezen der menschelijke natuur in het algemeen behoort, dat zij zedelijk vrij is, derhalve niet behoeft te zondigen. In CHRISTUS zien wij het wezen der menschelijke natuur in zijne vrijheid van de zonde (door den Schrijver op bl. 37 *heiligheid* genoemd, en daar afgeleid uit de heiliging des Vaders, waarvan kort te voren gesproken was in den zin van afzondering, vorming). Brengt men al wat in JEZUS goed was tot zijne hoogere natuur, legt men dat alles in het begrip van Zoon Gods, dan moet er, omdat er in JEZUS niets was, wat *niet* goed is, eindelijk voor het waarlijk menschelijke in hem niets overblijven, dan zijn ligchaam. Het is dus zeer consequent van den Schrijver, als hij telkens spreekt van »het goddelijke in menschelijken vorm," maar dit geeft bij eenig nadenken geen' goeden zin. Wat is dan toch de *menschelijke vorm* als het ideaal menschelijke hetzelfde als het goddelijke is? (*) Aan iets zondigs mag ik niet den-

(*) Op bl. 41 lees ik: »Nu kunnen wij overtuigend voor iederen onbevangen blik aanwijzen, dat in JEZUS CHRISTUS

ken. Denken moet ik toch. Wat staat mij hier dan te doen? De Schrijver zij toch zoo goed, hieromtrent eenige inlichting te geven. Wij smeeken er hem om in den naam der wetenschap. Zoo zal hij tevens gelegenheid vinden, om ons te antwoorden op de vraag, of er onderscheid is tusschen de woorden Zoon Gods en Zoon des menschen? Zoo ja — welk onderscheid? Zoo neen — welke bewijzen voor deze stelling kunnen worden bijgebragt. — Het resultaat van des Schrijvers onderzoek is, dat des Heeren bewustheid van Gods Zoon te zijn die begrippen omvatte, welke hij meent, dat in het woord zelf liggen opgesloten.

Na aldus de voorwerpen van JEZUS' bewustheid, voor zoo ver die uit zijne eigene getuigenissen kan worden afgeleid, ons te hebben doen leeren kennen, weêrlegt de Schrijver de bedenking, dat men uit de getuigenissen van eenig persoon aangaande zich zèlven geen bewijs van zijne hooge waardij mag trekken of daarop eenige redenering bouwen, door een beroep op 's Heeren geheel eenige zedelijke volkomenheid; (minder juist op bl. 43 omschreven door »zedelijke volkomenheid van JEZUS' *karakter*," daar, gelijk èn elders èn ook ergens in *Waarheid in Liefde* is aangemerkt, aan onzen Heer eigenlijk geen *karakter* kan worden toegeschreven;) en gaat dan over, om kennis te putten uit eene tweede bron, afgeleid uit de eerste (het beeld is minder juist). Hij bedoelt *de getuigenissen van* JEZUS' *volgelingen en tijdgenooten, die hun inzigt in* JEZUS' *verheven en goddelijken persoon in deze getuigenissen hebben uitgedrukt.* Wij kunnen deze getuigenissen niet als bron laten gelden. Al zijn zij, die deze getuigenissen mededeelen, volkomen bevoegd en geloofwaardig,

---

de hoogste ideën van zedelijkheid en menschelijkheid, ja, ook van goddelijk volmaakt leven verwezenlijkt zijn." Ik vraag: wat is hier *menschelijkheid*, onderscheiden van (want de woorden *ja*, *ook* doen een onderscheid vooronderstellen,) *goddelijk volmaakt leven;* en: is er nog onderscheid tusschen *goddelijk* en *volmaakt*? Dat men zich toch naauwkeurig mogt willen uitdrukken?

al geven wij toe (en wij loochenen het ook niet,) dat de verhevenste zedelijke karakters de klaarste bewustheid hebben van hetgeen zij *zijn* en *willen*, en »dat deze bewustheid zich naar buiten openbaart in *spreken* en *handelen*, en daarom kenbaar wordt voor allen, die in de gelegenheid zijn, om te hooren wat gesproken, te zien wat gewerkt wordt, en daarbij (een noodzakelijk vereischte) vatbaarheid des geestes bezitten, om uit hetgeen door iemand gesproken en gedaan is, tot zijne natuur, zijn' aanleg, zijne geaardheid en vermogens te besluiten," — wij ontkennen, dat hunne getuigenissen betrekkelijk de *natuur* des sprekers voor ons bronnen kunnen zijn, om daardoor tot de kennis van de *bewustheid* des sprekers te komen. Wij ontkennen het, *omdat er geen noodzakelijk, geen logisch verband bestaat tusschen den indruk, dien iemands spreken en handelen op mij maakt, en de bewustheid, welke hem zoo doet spreken en handelen.* Wij moeten hier wel onderscheiden tusschen de volgende drie zaken: 1. de bewustheid, welke JEZUS had van zijne hoogere natuur; 2. de bewustheid, welke de Apostelen hadden van de bewustheid van JEZUS met betrekking tot zijne hoogere natuur; 3. de bewustheid, welke de Apostelen hadden van JEZUS' hoogere natuur. Wat wij in de tweede plaats noemden is iets anders, dan hetgeen wij in de derde plaats noemden. De vraag is niet, of de discipelen van JEZUS door hetgeen zij hoorden en zagen tot de kennis van 's Heeren hoogere natuur konden komen; dit ontkennen wij geenszins. Maar de vraag is, of, als zij door hetgeen zij hoorden en zagen tot de bewustheid waren gekomen van JEZUS' hoogere natuur, — of dan deze hunne bewustheid bron mag zijn voor onze kennis van 's Heeren *bewustheid* aangaande zijne hoogere natuur. En dit ontkennen wij, omdat de bewustheid van eenige zaak iets geheel inwendigs is, van welk alleen hij, die deze bewustheid in zich heeft, getuigen kan. De indruk op anderen gemaakt, als iets geheel subjectiefs, is, naar onze meening, geene geldige getuigenis in deze zaak. Men zegge niet, dat wij, opmerkzaam makende op het onderscheid,

dat er is, tusschen de bewustheid, welke de Apostelen hadden van JEZUS' hoogere natuur en de bewustheid, welke de Apostelen hadden van 's Heeren bewustheid zijner hoogere natuur, een overtollig werk verrigtten. Hoe duidelijk de zaak ook zijn moge, de Schrijver heeft er niet altijd aan gedacht. Hij wil, bl. 43 env., bewijzen, dat de getuigenissen van 's Heeren discipelen betrekkelijk de *natuur* des sprekers voor ons bronnen zijn, om daardoor tot de kennis van de *bewustheid* des sprekers te komen. Daartoe moest aangetoond worden, niet, dat zij bewustheid hadden van zijne hoogere natuur, maar dat deze bron is voor onze kennis van 's Heeren bewustheid. En wat zien wij? Op het einde van bl. 45 lezen wij: »voegen wij hierbij de geestesverwantschap van sommigen der discipelen, — en wij zullen overtuigd zijn van de geschiktheid en bevoegdheid dezer vrienden des Heeren, *om omtrent* JEZUS' *hoogere natuur te getuigen*." Niet dit moest bewezen worden, maar dat zij geschiktheid en bevoegdheid hadden, *om omtrent 's Heeren bewustheid van zijne hoogere natuur te getuigen*. Want het is ons hier niet te doen om de kennis van JEZUS' *hoogere natuur*, maar om de kennis van 's Heeren *bewustheid van zijne hoogere natuur*.

Nu komt eerst JOHANNES de Dooper aan de beurt, dan andere volgelingen van JEZUS; — PAULUS blijft buitengesloten. Als JOHANNES de Dooper zegt: »Ziet het Lam Gods, dat de zonde der wereld wegneemt," moet, volgens WITKOP, daaruit volgen, dat JEZUS zich *bewust* was, het Lam Gods te zijn. Dat JEZUS zich daarvan bewust was, gelooven wij; maar JOHANNES de Dooper kan ons nooit tot getuige in deze zaak dienen, omdat de bewustheid van den Dooper *als zoodanig* nog niet de bewustheid van JEZUS is. Wij blijven hier een' logischen sprong vinden, en wat de Schrijver, bl. 53, zegt, om te bewijzen, dat die logische sprong niet meer dan schijn is, heeft ons niet overtuigd. Op al de vragen, welke hij, bl. 54, voorstelt, geven wij van ganscher harte een toestemmend antwoord, en toch zien wij niet in, dat wij in hetgeen wij

hier stellen onregt, en dat de Schrijver in 't geen hij beweert regt heeft.

Het *derde* Hoofdstuk is gewijd aan de beschouwing van het plan, om een Godsrijk op aarde te stichten en de uitvoering van dat plan, om daaruit af te leiden de kennis van JEZUS' bewustheid zijner hoogere natuur. Het resultaat wordt bl. 74 aldus opgegeven: »dat JEZUS zich bewust was te zijn de Messias; dat die bewustheid was innig — krachtig, niet afgebroken, maar voortdurend, blijkens zijne onafgebrokene Messias-werkzaamheid. Verder, dat Hij de bewustheid bezat van het sterkste vertrouwen op de menschheid, gegrond op de ondervindelijke kennis van 's menschen aanleg voor verwantschap en vereeniging met God; een vertrouwen en eene daaraan geëvenredigde bewustheid, die spreekt in zijne volhardende Messias-werkzaamheid, ofschoon alles zich vereenigde te zijnen tijde tot het wekken van wantrouwen op de menschheid. Voorts was het eene bewustheid van te zijn degene, die in de behoeften des menschelijken geestes kon voorzien en wiens werk het werk Gods was. Ook dit was JEZUS zich levendig en voortdurend bewust. Ten laatste was die bewustheid van JEZUS als Messias eene bewustheid, die de gansche toekomst, den afloop der eeuwen, tot aan de voleindiging van zijn rijk omvatte." Wij meenen hier het Messias-idée minder juist voorgesteld te vinden, zoo als wij vroeger reeds met een woord zeiden, en zouden het ook zeer in twijfel trekken, of de Schrijver wel regt heeft, als hij zich zoo beroept op 's Heeren *sterk vertrouwen op de menschheid*. Hier en later (bijv. bl. 184: Wel nimmer heeft er niemand op aarde geleefd, die zulk een sterk vertrouwen op de menschheid koesterde als JEZUS CHRISTUS,) wordt aan het vertrouwen van JEZUS op de menschheid toegeschreven, wat, onzes inziens, aan zijn vertrouwen op de kracht der waarheid, op de kracht der geloofsvereeniging met Hem zelven, op de kracht van de werking zijns geestes moet toegeschreven worden. Overigens is dit Hoofdstuk rijk aan treffende opmerkingen.

De beschouwing van die werken van JEZUS, in welke

zijne bewustheid van zijne hoogere natuur zich duidelijk afspiegelt, vindt hare plaats in het *vierde* Hoofdstuk. Hier komen zijne wonderen en voorspellingen in aanmerking. Wat de Schrijver hierover zegt zou ons wel uitlokken, het een en ander daaromtrent in het midden te brengen, zoo wij ons niet bij de hoofdzaak moesten blijven bepalen. Hij let verder nog op de gebeurtenis in den Tempel, toen JEZUS twaalf jaren oud was, op zijn vergeven van de zonde, op de magt, die hij zijnen discipelen verleent, om onreine geesten uit te werpen en ziekten en kwalen te genezen, en komt zoo tot een zeer bevredigend resultaat met betrekking tot den inhoud van JEZUS' bewustheid. Hiermede is echter het onderzoek niet ten einde gebragt. Er moet ook op den oorsprong van 's Heeren bewustheid gelet en onderzocht worden, hoe die bewustheid ontstaan is.

Hieraan wijdt zich het *vijfde* Hoofdstuk: Onderzoek naar den oorsprong en de wording van JEZUS' bewustheid omtrent zijne hoogere natuur tijdens zijn aardsche leven. Onder *oorsprong* verstaat de Schrijver, welke de naaste bron of oorzaak dier bewustheid mag geweest zijn; onder *wording*, langs welke wegen of door welke middelen die bewustheid bij JEZUS zich zoodanig heeft gevormd, als zij in mannelijken leeftijd bij hem gezien wordt. Was tot nu toe het onderwerp, door den Schrijver behandeld, zeer moeijelijk, dit is waarlijk niet gemakkelijker, en er behoort moed toe, om het aan te vatten. De Heer WITKOP levert hier hoogstbelangrijke bijdragen voor *de beantwoording* der voorgestelde vragen. Hij vindt in de *persoonlijkheid* onzes Heeren de naaste *oorzaak* en *grond* zijner bewustheid, en wat de *middelen* betreft, waardoor, of de *wegen*, langs welke 's Heeren bewustheid van zijne hoogere natuur ontwaakt, toegenomen, en tot volkomene helderheid opgeklommen is, deze zoekt de Schrijver: 1. in 's Heeren geboorte en opvoeding door godvruchtige ouders; 2 in zijne opmerkzaamheid op de natuur en de werking der laatste op hem; 3. in zijn vroegtijdig onderzoek der H. Schriften; 4. in zijn getrouw bijwonen der Godsdienstige feesten; 5. in zijne betrekking tot JOHANNES den

Dooper, en ß. in zijne driejarige verlossende werkzaamheid onder het menschdom. Wij stippen hier alleen aan, dat bij het eerstgenoemde niet aan de gebeurtenis, maar aan het verhaal van 's Heeren geboorte moet gedacht worden, hetgeen in de opgave niet duidelijk uitkomt, maar in de ontwikkeling door den Schrijver juister onderscheiden wordt. Hoe de natuur hier eenigen invloed kon uitoefenen is ons volstrekt onbegrijpelijk en door den Schrijver ook niet begrijpelijk gemaakt. Het bijwonen der godsdienstige feesten heeft alleen waarde voor hen, die het door den Schrijver verdedigde Messiasbegrip als het ware erkennen. Overigens verdient deze proeve reeds hoogen lof, omdat zij de ontwikkeling van 's Heeren bewustheid zijner hoogere natuur psychologisch zoekt te verklaren.

De aanwijzing van het *in hoeverre* van JEZUS' bewustheid zijner hoogere natuur gedurende zijn aardsche leven, in het *zesde* Hoofdstuk, geschiedt door opmerkzaam te maken op den *omvang* of *inhoud*, den *duur* en den *graad van helderheid* dier bewustheid. De Schrijver toont, zijn onderwerp goed doordacht te hebben, en geeft hoogstbelangrijke wenken, waarbij wij, hoe gaarne we ook uitvoeriger zouden willen zijn, niet kunnen vertoeven.

In de *tweede* afdeeling beschouwt de Schrijver den invloed van JEZUS' bewustheid zijner hoogere natuur op zijn denken, gevoelen en handelen, en wel eerst in verhouding tot God, daarna in verhouding tot de menschheid, terwijl het geheel besloten wordt met de aanwijzing van het gewigt dezer voorstelling van JEZUS' persoon voor Dogmatiek, Apologetiek en practisch leven. Voor zoover hier wordt voortgebouwd op stellingen, welker gegrondheid wij, blijkens het reeds gezegde, in twijfel moeten trekken, hebben wij natuurlijk aanmerkingen te maken; overigens lazen wij ook dit deel met onverminderde belangstelling. Het zou ons weinig moeite kosten, menige schoone plaats aan te voeren; maar liever dan dit raden wij onze lezers, het werk zelf in handen te nemen, en zich hetzelfde genot te verschaffen, dat het ons onder de lezing verschaft heeft.

Wanneer wij ons oog laten gaan over het nu door ons geschrevene, dan zouden wij bijna in verzoeking komen, om het niet openbaar te maken, uit vrees, dat de Schrijver mogt meenen, dat wij niet hoog met zijn werk zijn ingenomen. Maar van de andere zijde de zaak beschouwende en overwegende, van hoe veel belang het is, dat een onderwerp als het hier behandelde zoo grondig mogelijk worde doordacht, aarzelde Rec. niet, zijn oordeel mede te deelen. De Heer WITKOP kan der Theologische wetenschap geene grootere liefde toedragen, dan hij, die deze regelen schreef. Bemint hij vrijheid des geestes en des onderzoeks en laat hij zich die vrijheid door niemand op aarde betwisten, veel minder ontnemen, Rec., dit verzekert hij plegtig, denkt even zoo op dit punt, en juicht elke poging toe, welke er gedaan wordt, om *de waarheid* en in de eerste plaats de persoon onzes Heeren JEZUS CHRISTUS beter te leeren kennén. Hij meent ook, dat het werk van den Heer WITKOP daartoe hoogstbelangrijke bijdragen levert. Het is, naar zijn oordeel, eene waarlijk goede gedachte van hem geweest, dit geschrift bekend te maken. Maar het onderzoek is er niet mede ten einde gebragt. Wil men tot regte kennis komen van den aard van 's Heeren zelfbewustheid in het algemeen, en van de bewustheid, welke Hij had van zijne hoogere natuur, in het bijzonder, er moet vooraf naauwkeuriger, dan door den Heer WITKOP geschied is, bepaald worden, hoe men zich het goddelijke en menschelijke in CHRISTUS moet vereenigd denken. Wat wij op bl. 130 en verv. lezen, had vooraf moeten behandeld worden. De Schrijver zegt daar, dat, »wanneer wij volkomen juist willen spreken, wij aan JEZUS wel het goddelijke en menschelijke, maar daarom niet twee naturen (moeten) toeschrijven. In zijne ééne natuur was het goddelijke en menschelijke vereenigd." Hieruit moet in allen geval volgen, dat het goddelijke en menschelijke van elkander onderscheiden gedacht moet worden. Wat is nu het menschelijke in JEZUS? Volgens den Schrijver alleen *de vorm;* want hij spreekt telkens van »het goddelijke in menschelijken vorm." Maar

als het menschelijke in JEZUS zoo weinig bemerkt. (wat beteekent toch de vorm, vergeleken met den inhoud. hoe kan JEZUS dan als Zoon des menschen de mensch bij uitnemendheid zijn, zooals hij op bl. 160 wordt genoemd? En is het zoo zeker, dat de goddelijke natuur in het afgetrokkene beschouwd, niet *wezentlijk* van de menschelijke natuur, in het afgetrokkene beschouwd, verschilt? Zou het inderdaad zoo moeijelijk zijn, om te bewijzen, dat de menschelijke natuur, in hare hoogste volmaaktheid gedacht, toch nooit identisch kan worden met de goddelijke natuur? Werd dit bewezen, dan volgt daaruit niet, dat goddelijke en menschelijke natuur niet in JEZUS zouden kunnen zijn vereenigd geweest. Wel is er veel, wat het ons moeijelijk maakt, de wijze dier vereeniging ons voor te stellen. Maar deze moeijelijkheden uit den weg te ruimen, op de wijze, waarop de Schrijver en velen met hem dit doen, is den knoop doorhakken. Wij meenen te kunnen bewijzen, dat het op het standpunt van den Heer WITKOP tot geen ware vereeniging van het goddelijke en menschelijke in ééne natuur in CHRISTUS komt, omdat het menschelijke in CHRISTUS alleen tot den vorm wordt bepaald. Wat niet tot den vorm behoort moet dus tot het goddelijke in hem gebragt worden. De godheid moge op die wijze goed in hem vertegenwoordigd zijn, de menschheid is het niet.

Verder. »Wanneer wij volkomen juist willen spreken," zegt de Schrijver. »schrijven wij aan JEZUS wel het goddelijke en menschelijke, maar daarom niet twee naturen toe." Waarom dan honderd maal van *hoogere* natuur gesproken, als er in JEZUS slechts ééne natuur is? Had de Schrijver *volkomen juist* willen spreken, dan had hij moeten spreken van *het hoogere in* JEZUS *natuur.* Maar wat is dan het tegen dit *hoogere* overgestelde *lagere* in JEZUS natuur? De vorm, waarin dat hoogere in zijne natuur zich openbaart? Wie deze dingen begrijpen moge, Rec. begrijpt er niets van, evenmin als hij heldere ontwikkeling van denkbeelden op bl. 130 en 131 gevonden heeft.

Doch genoeg voor dezen keer. Wij hopen nader op dit punt terug te komen. Zoo Rec. den Schrijver ooit mogt ontmoeten, zou hij er zich een feest van maken, met hem bij monde dit hoogst belangrijk onderwerp te behandelen, en er ridderlijk voor uitkomen, zoowel dat hij het in vele opzigten geenszins met hem eens is, als dat hij uit het hier aangekondigde werk veel heeft geleerd. Het heeft ons tot vernieuwd onderzoek opgewekt en nieuwe gezigtspunten aan de hand gedaan. Mogt de Schrijver goedvinden, de resultaten van zijn onderzoek op nieuw te toetsen, Rec. zou zich verheugen, zoo hij aanleiding of opwekking daartoe door zijne aanmerkingen gegeven had. Voorts meenen wij nog te moeten verzekeren, dat deze aankondiging geheel onafhankelijk van die, welke in het eerste Stuk des tweeden Deels van de Jaarboeken voor Wet. Theol. dezes jaars gevonden wordt, is opgesteld, gelijk ook de steller der daar geplaatste aankondiging niet de minste kennis gedragen heeft van het door ons op schrift gebragte. Komen beide aankondigingen in vele punten overeen, het is een bewijs, dat Rec. niet de eenige is, die meent den Schrijver eenige bedenkingen te moeten voorleggen.

Met hem bidden wij, dat de Heer der kerk zijn' zegen gebiede over deze en elke andere poging, om hem in zijne geheel eenige voortreffelijkheid te doen kennen.

De Reizen van onzen Heer en Zaligmaker Jezus Christus. Naar het Hoogduitsch van J. A. F. SCHMIDT, *Diaken te Ilmenau, door* W. D. STATIUS MULLER. *Te Dordrecht, bij* H. Lagerwey. 1844. *In gr. 8vo. XVI,* 496 *bl. f* 5-80.

Het lust ons niet, na hetgeen over dit lijvig boekdeel elders reeds gezegd is, uitvoerig te zijn in deszelfs aankondiging. Maar wij moeten daarover toch het een en ander in het midden brengen, tot inlichting onzer lezers. Voorzien van eene kaart van *Palestina* en van twee grove vignetten, behelst het eene beschrijving van het Joodsche

land en zijne bewoners ten tijde van JEZUS, met betrekking tot deszelfs toestand in den vroegeren, lateren en tegenwoordigen tijd, en in verband met JEZUS' leven en lotgevallen. Het schetst ons, na eene *inleiding*, achtereenvolgens de reizen van zijne ouders vóór zijne geboorte en gedurende zijne kindschheid, daarna die van JEZUS zelven in de drie tijdperken van zijn openbare leven, en eindelijk zijne wandelingen gedurende zijn lijden en na zijne opstanding. De Schrijver had tot het vervaardigen van dit werk aanleiding gekregen door een soortgelijk, in 1831 te *Parijs* in het licht verschenen, onder den titel van: *les voyages de Jesus Christ.* Hij geeft in zijne *voorrede* de bronnen op, waaruit hij geput heeft, en laat zich over de zwarigheden uit, waaraan zulk een arbeid onderworpen is. Het schijnt echter, dat hij die bronnen weinig oordeelkundig heeft gebruikt en tegen die zwarigheden niet was opgewassen. Er valt althans op de uitvoering veel en velerlei aan te merken, ook wanneer men met het hoofddenkbeeld is ingenomen. Alles, wat bij mogelijkheid dienstig kon geacht worden tot zijn oogmerk, heeft hij bijeenverzameld en medegedeeld, zonder eenig onderscheid te maken tusschen het meer en minder gewigtige, zonder eenige schifting hoe ook genaamd. Dit gaat zoo verre, dat zelfs de Joodsche en Christelijke overleveringen voetstoots in het verhaal zijn opgenomen, zonder opgave van derzelver geloofswaardigheid en betrekkelijke waarde. Hierdoor heeft het geheele werk, tot noodeloozen omvang uitgedegen, een vreemdsoortig en bont aanzien. Waarheid en verdichting zijn als dooreen gemengd. Hier komt bij, dat schier elke bladzijde wemelt van meer of minder grove onnaauwkeurigheden en onbewezene stellingen. Vooral is de Evangelische geschiedenis misvormd geworden, waarvan de volgende proeven ten bewijze verstrekken mogen. De Heer JEZUS CHRISTUS wordt, bl. 1, *de held* genoemd *des Nieuwen Verbonds.* Van JOSEPH, MARIA's bruidegom, wordt gezegd, bl. 42, dat hij waarschijnlijk één weduwenaar was, die kinderen had uit zijnen eersten echt. Voor de reis van MARIA naar ELISABETH worden, ald.,

gansch andere redenen opgegeven, dan *Luk.* I, bijv. dat zij de meerdere ondervinding van hare vriendin wilde raadplegen omtrent hare houding ten opzigte van haren verloofde. ZACHARIAS en ELISABETH woonden *op* het gebergte van *Judea*, lezen wij bl. 43. Niet minder dan vijf à zes bladzijden worden er besteed tot het onderzoek naar de woonplaats van ZACHARIAS, die ook de geboorteplaats was van JOHANNES *den Dooper*. De steden *Jutta*, *Ain* en *Hebron* komen daarbij in aanmerking, en worden uitvoerig beschreven. Van MARIA wordt gezegd, bl. 43, dat zij op hare reis naar ELISABETH haast had, en, zonder zich ergens onderweg lang op te houden, in *Judea* aankwam. Waaruit blijkt dit toch? MARIA en JOSEPH werden niet *genoodigd*, zoo als wij lezen bl. 51, maar waren verpligt, om naar *Bethlehem* te gaan. Zij namen, staat ald., hunnen intrek in eene *spelonk* buiten de stad. Zoo vinden wij, bl. 59, dat de oude SIMEON in den tempel een waarschuwend woord tot MARIA rigtte, dat zij hare verwachtingen aangaande het kind niet overal bekend maken, en haren zoon alzoo niet aan de vervolgingen van HERODES moest blootstellen. Zietdaar eenige weinige proeven van den inhoud van dit werk! Daartegenover zouden wij sommige gedeelten kunnen stellen, die beter gelukt zijn. Maar wie durft een geschrift aanprijzen, zoo slordig bewerkt? Helaas, de Vertaler heeft zich niet beter van zijne taak gekweten. Men had van den Schrijver van de *Stemmen uit het graf van eenen Christen* mogen verwachten, dat hij dit werk of niet vertaald, of voor de vertaling geheel zou hebben omgewerkt. Maar ziet, hij heeft gemeend, in zijne overzetting den tekst doorgaans getrouw te moeten volgen, en zich geene vrijheid te mogen veroorlooven. Alleen heeft hij eenige overleveringen, die hem toeschenen van minder aanbelang te zijn, achterwege gelaten. Of deze echter zoo vele in getal zijn, dat hij op den titel schrijven kon: »*naar* het Hoogduitsch," zouden wij durven betwijfelen. En ware bij eene letterlijke overbrenging de vertaling zelve slechts dragelijk! Maar wij zouden eene breede lijst kunnen ten toon hangen, gelijk

elders geschied is, van drukfouten, germanismen, misslagen in taal, woordvoeging, spelling en dergelijke. Zoo vonden wij, bijv. bl. 20, *veeteeld* voor *veeteelt;* bl. 21, *baart* voor *baard;* bl. 23, de kinderen werden ruim twee jaren *gezogen* voor *gezoogd;* bl. 26, *tirannies* voor *tirannisch* of *tiranniek;* bl. 34, *zwijgens* voor *zwijgend;* bl. 37, SCHAW voor SHAW. In één woord, dit werk komt ons voor en van wege deszelfs geringe verdienste en grove onnaauwkeurigheid, *en* van wege deszelfs noodelooze uitvoerigheid weinig bruikbaar en aanbevelenswaardig te zijn, terwijl de Vertaler, in plaats van lof, gestrenge berisping verdient. Wanneer zal men toch ophouden, onrijpe lettervruchten op onzen vaderlandschen bodem over te brengen? Ach, wanneer?

Over het verderfelijke der gehoorzaamheid bij de Jesuiten, of narigt aan de Lezers van het geschrift des Eerw. DE RAVIGNAN, *over het bestaan en de regels der Jesuiten. Uit het Fransch door een' Katholiek. Te Rotterdam*, *bij* S. van Reyn Snoeck. 1845. *In gr. 8vo.* 40 *bl. f* :-50.

Over den Koningsmoord, geoorloofd bij de Jesuiten, of tweede narigt aan de Lezers van DE RAVIGNAN. *Door en bij denzelfden. f* :-50.

Evangelische Raad tegen Roomsche verleiding. Naar het Hoogduitsch van W. TRETZEL. *Te Amsterdam, bij* S. J. Prins. 1845. *In kl. 8vo.* 84 *bl. f* :-30.

De Paus en het Evangelie, of nog een afscheid van Rome. Door J. J. MAURETTE, *Pastoor van Serres (Augière) in* 1844, *thans ontslagen. Uit het Fransch. Te Amsterdam, bij* de Erven de Wed. F. G. Onder de Linden. 1845. *In kl. 8vo.* 96 *bl. f* :-65.

De Roomsche Kerk, uit- en inwendig ongermaansch, oncatholijk. Naar den Hoogduitschen ULRICH VON

HUTTEN, *met een Voorberigt van* J. L. ADRIANI. *Te Kampen, bij* K. van Hulst. 1845. *In gr. 8vo.* 71 *bl.* *f* : - 60.

Schetsen uit Rome, of de hoofdstad van den kerkelijken Staat in haar kerkelijk en burgerlijk leven. Uit het Hoogduitsch. Te Amsterdam, bij J. van der Hey en Zoon. 1845. *In gr. 8vo. XII en* 195 *bl. f* 1 - 80.

Wij voegen de aankondiging dezer geschriften bijeen, dewijl zij, hoe verschillend in oorsprong, omvang en letterkundige waarde, allen betrekking hebben op de Roomsche kerk, en, allen min of meer gerigt tegen Jezuitische en Ultramontaansche beginselen, in zooverre denzelfden Protestantschen geest openbaren.

N°. 1 en 2 zag het licht, kort na de vertaling van DE RAVIGNAN's geschrift over het bestaan en de regels der Jezuiten, waardoor aan laatstgenoemde societeit zulk een krachtige en welsprekende steun scheen verzekerd te zijn. De wederlegging, ons hier aangeboden, is te merkwaardiger, dewijl zij oorspronkelijk is uit een' in den striktsten zin godsdienstig Tijdschrift, de *Revue Ecclésiastique*, dat overal anders een streng Catholicisme verkondigt en in de hoofdstad van *Frankrijk* wordt geschreven. Uit zulk een' orgaan eene onbewimpelde, luide, krachtige stem te vernemen tegen de orde der Jezuiten, van zulk eene zijde het aanzien dier societeit als een geessel te hooren voorstellen voor de kerk van CHRISTUS, is inderdaad een teeken des tijds, dat de aandacht van iederen opmerkzamen beschouwer verdient. Deze beide *Narigten* mogen wij met te meer ingenomenheid ontvangen, omdat zij den beroemden verdediger der Jezuiten niet in het algemeen, maar op bepaalde punten wederleggen, grondigheid met bondigheid paren, en den vijand aanvallen met open vizier. De ongenoemde Schrijver heeft niets gezegd, zonder het uit de bronnen te bewijzen, en het genootschap van JEZUS in het harte aangetast. De vertaling is vloeijend, en de uitvoering net. Dat dit geschrift door een' Katholijk vertaald

is, kan al weder ten bewijze der vaak weêrsprokene, maar nooit wederlegde opmerking verstrekken, dat er ook in ons vaderland nog een' ander Catholicisme is, dan dat der *Stemmen* en van den *Noordbrabander.*

N°. 3 teregt *een gesprek* genoemd, *dat alle Protestanten wel lezen mogen*, is zeer geschikt voor onkundigen, die niet bestand zijn tegen de listige pogingen der priesterpartij, om hen tot het Roomsche geloof over te halen. Op eene overtuigende wijze doet het hen zien, wat schromelijke dwalingen dat kerkgenootschap bevlekken, hoe weinig gegrond de bedenkingen zijn, die het tegen het Protestantisme inbrengt, en wat lage middelen er meermalen aangewend worden, om zielen voor *Rome* te winnen. Er is een populaire en practische toon aangeslagen, die de bedoelde uitwerking voorzeker niet zal missen. Ten einde de verspreiding onder de mindere volksklasse gemakkelijker te maken, is het twaalftal exemplaren op den geringen prijs van *f* 3 bepaald.

N°. 4 geeft een' nieuw bewijs van de eigendommelijke kracht der waarheid, die, zoodra haar licht slechts doordringt, de dwalingen der Roomsche kerk in al hare schandelijkheid openbaar doet worden. Hier spreekt geen Protestantsch leeraar, maar een voormalig Roomsch geestelijke, die het bederf zijner kerk van nabij heeft gadegeslagen, en die zoowel op Bijbelsche als geschiedkundige gronden zijn besluit regtvaardigt, om zich af te scheiden van den Paus, en zich alleen aan J. C. te verbinden. Treurig is het beeld van de zedelijke en godsdienstige gesteldheid des Franschen priesterdoms, dat in deze bladen wordt opgehangen, en men moet den moed des mans bewonderen, die te midden van zoo veel tegenstand en miskenning voor zijne overtuiging heeft pal gestaan en gestreden. De geheele toon van dit geschrift getuigt van groote gemoedelijkheid en waarheidsliefde. Dat de Roomsche geestelijkheid dit geschrift niet wederlegd, maar den Schrijver vervolgd heeft, is een ondubbelzinnig bewijs harer materiëele sterkte en moreele zwakheid. Immers, MAURETTE is wegens dit geschrift tot eene boete van zeshonderd francs en een jaar

gevangenisstraf verwezen, en zijn beroep op het Hof van Cassatie werd verworpen, *dewijl hij de Pauselijke kerk als ongoddelijk ten toon gesteld had.*

N°. 5. Men kent den historischen persoon van ULRICH VON HÜTTEN, den man, wiens leven een doorgaande strijd is geweest, in de ruimste beteekenis des woords. De ongenoemde Schrijver volgt zijn voetspoor, en trekt tegen het Roomsch-Catholicisme te velde. — Oorspronkelijk was dit opstel voor de *Augsburgsche Allgemeine Zeitung* bestemd. Onder het bewerken groeide het in die mate aan, dat het daarvoor niet meer geschikt werd. Te hooger beteekenis mogen wij overigens aan dit stuk toekennen, omdat des Opstellers beroep hem evenmin tot de godgeleerdheid, als tot eenige andere wetenschap in betrekking stelt, en alleen belangstelling in het waarachtig heil zijns vaderlands hem dit woord heeft ontlokt. Het dient om aan te wijzen, dat de Roomsche kerk in- en uitwendig, in hare leer en eeredienst, eene geheel op het Italiaansche volkskarakter steunende en voor hetzelve berekende, derhalve eenzijdige ontwikkeling des Christendoms is, dat zij strijdt met den Germaanschen (Hoog- en Nederduitschen) geest, en op het volksleven den noodlottigsten invloed uitoefent. Een en ander wordt door den Schrijver met opmerkingen gestaafd, die hij in persoon gedurende eene reis in *Italië* gemaakt heeft, en geplaatst tegenover den ATHANASIUS van den beruchten GÖRRES. Een groote rijkdom van zaken is hier in een kort bestek vereenigd, die de aandacht verdienen van ons godsdienstig publiek, en haar zeker nog in hoogere mate zou trekken, indien de vertaling niet zoo dikwijls door Germanismen ontsierd ware. — Met den Eerw. Voorredenaar wenschen wij, dat dit geschrift niet onder den vloed van zoo vele hedendaagsche vlug- en prulschriften bedolven, maar door velen gelezen en behartigd worde, dat de Hervormden er door aangespoord worden tot waardering hunner voortreffelijke geloofsbelijdenis, en de Pausgezinden er door tot nadenken gebragt worden.

N°. 6 bevat een' merkwaardig bewijs voor de hoofdstelling van den nieuwen VON HÜTTEN, het echt Italiaansche

karakter van de Roomsch-Catholijke eeredienst. Het kerkelijk leven in *Rome* wordt hier door een' ooggetuige geschetst. De Schrijver begint met den aanvang des kerkjaars, leidt ons verschillende tempelgebouwen en feestvieringen binnen, en deelt vele curiositeiten mede, die den invloed des Pausdoms ook op maatschappelijke en burgerlijke orde in een treffend, meestal treurig daglicht plaatsen. Onder het belangrijkste, wat wij hier aantreffen, rekenen wij het hoofdstuk over de officiëele Maria-dienst, en de daaraan verbonden aflaat te *Rome*, gelijk ook dat over de betrekking van de Jezuiten-orde tot den Kerkelijken Staat. Zeer hinderde ons echter de eenzijdigheid, waarmede de Schrijver vele waarlijk schoone en indrukwekkende kerkplegtigheden afkeurt, alleen omdat hij er geene sympathie voor kon voelen, of omdat zij door enkele schaduwzijden verduisterd werden. Men leze b. v. het weinige en oppervlakkige, dat hij over de Passie- en Paaschweek mededeelt, en ieder, die niet geheel door partijgeest verblind is, zal de waarheid onzer opmerking moeten toestemmen. De Schrijver is ongenoemd. Dat het uit het Hoogduitsch afkomstig is, oordeelde de Vertaler niet noodig op den titel te vermelden: waarom, begrijpen wij niet, evenmin waarom hij de inleidende afdeeling: over *Rome* en de middeleeuwen besnoeid heeft. De uitvoering is voldoende, en het geheel bevat eene niet onbelangrijke lektuur.

Bedenkingen en Mededeelingen aangaande de Oogspierdoorsnijding (myotomia ocularis) ter verhelping van het scheelzien. Door Dr. W. MENSERT, *Ridder der Orde van den Nederlandschen Leeuw, Oculist van Z. M. den Koning, praktiserend Oogarts te Amsterdam, en vereerd door Z. M. met de Gouden Rijksmedaille enz. Benevens eene vertaling van de geschiedkundige Kritiek Ilias post Homerum, van Dr.* NEVERMANN, *voor genees- en niet geneeskundigen. Te Amsterdam,* *bij* C. G. van der Post. 1845. *In gr. 8vo. XVI en 77 bl. f* : - 90.

Toen wij den titel van de brochure van Dr. MENSERT lazen, verwachtten wij van hem, onder den naam van »Bedenkingen," eene oordeelkundige uiteenzetting van de gevaren, waarmede de oogspierdoorsnijding kan vergezeld gaan, en van de nadeelige gevolgen, welke zij na zich kan slepen; onder den naam van »Mededeelingen" zoodanige gevallen uit zijne eigene praktijk, of uit die van anderen, als waardoor genoemde bezwaren bevestigd of wederlegd konden worden. Wat de eerste betreft, zoo vernemen wij daaromtrent niet anders dan (bl. 16): »Men overdenkt niet eens, en vraagt zich niet af: zijn diegenen, die geopereerd zijn, wezenlijk hersteld, of zijn zij slechts geopereerd, en wordt het gebrek, hetzij dan vroeger of later, niet weder, zoo als zulks weleer bij spier- en peesdoorsnijding heeft plaats gevonden, hetzelfde? Voor diegenen, welke met dit onderwerp bekend zijn, laat zich dit gemakkelijk begrijpen, doch tevens, dat zeer velen, zelfs de meesten, weder hetzelfde gebrek zullen ontmoeten en menigeen zich geenszins over wezenlijke herstelling zal verblijden." En (bl. 19): »Evenwel ieder Arts toch weet, dat bij beleedigingen van het oog meer of min belangrijke ontstekingen kunnen ontstaan, en dat bij kwetsingen van het oog, waarvan de weefsels eene zoo naauwe verwantschap hebben, de ontsteking van het eene vliezige gedeelte zich zeer gemakkelijk, zelfs meestal tot de andere vliezige weefsels voortzet, en zich verder aan den oogbol en zoo meer kan mededeelen, waardoor dan ook niet alleen meerdere of mindere zwelling van het bindvlies, uitpuiling, belemmering in de beweging, maar ook aandoeningen van den oogbol, zelfs *Exophthalmia*, kunnen ontstaan;" en wat verder op bl. 20 en 21 te lezen is, waar wij evenwel niets hebben gevonden, wat niet reeds in de hoofdzaak door VON AMMON in zijne brochure: *De Spierdoorsnijding, als geneesmiddel van het scheelzien. Uit het Hoogduitsch, Amsterdam, bij* VAN DER POST. 1841, § 10 en § 15, is gezegd. Met betrekking tot de »mededeelingen" moeten wij opmerken, dat wij van den Schrijver zelven geen enkel geval vinden vermeld; van anderen vinden wij

wel opgeteekend, hoeveel operatiën zij hebben verrigt (bl. 13), maar slechts van zeer enkelen en dan nog wel zeer oppervlakkig, met welk gevolg zij hebben geopereerd (bl. 23). Overigens bestaat deze 40 bladzijden lange brochure hoofdzakelijk uit waarschuwingen tegen de kwakzalverijen der *operateurs ambulants*, uit de mededeelingen van de namen der zoodanigen, die, blijkens hunne geschriften, bij ons te lande de operatie van het strabismus hebben gedaan en uit de opmerking, dat deze operatie reeds in de eerste helft der achttiende eeuw door den beruchten J. TAYLOR is verrigt. Dit laatste punt wordt meer opzettelijk betoogd en met historiële bewijzen gestaafd in het bijgevoegde stukje van Dr. NEVERMANN (bl. 40—63): *Ilias post Homerum*, hetwelk ons uit dien hoofde niet onbelangrijk is voorgekomen, hoezeer het overigens, in weerwil van het motto, niet *sine ira et odio* is opgesteld. Het stukje van NEVERMANN, hetwelk overgenomen is uit de *Annales d'Oculistique de* F. CUNIER, gaat vergezeld van eene aanmerking van den beroemden redacteur van genoemd Tijdschrift (bl. 64—73), welke mede strekt ter bevestiging van het gevoelen van NEVERMANN. Ten slotte ontvangen wij nog: *Iets naders over* JOHN TAYLOR, *door Prof.* G. VROLIK (bl. 74—77), hetwelk ook in het Hoogduitsch in het *Journal für Chirurgie und Augenheilkunde* heeft gestaan en waaruit blijkt, dat, moge al J. TAYLOR ook bij ons te lande de groote volksmenigte om den tuin geleid hebben, zij, die met het toezigt over het geneeskundige te *Amsterdam* belast waren, zijne kwakzalverijen zeer goed doorzagen.

Wanneer wij na deze korte inhoudsopgave ons oordeel over deze brochure in haar geheel zullen zeggen, dan moeten wij er voor uitkomen, dat ons de drie laatstgemelde stukjes het belangrijkst toeschijnen; terwijl zich de Bedenkingen en Mededeelingen van Dr. MENSERT zelven noch door stijl, noch door orde en regelmatigheid van behandeling aanbevelen. Evenmin als de Schrijver loopen wij hoog met de rondreizende operateurs, die hunne operaties; als waren het kermiskunsten, verrigten. Ook wij geloo-

ven, dat men meermalen te veel ophef van de operatie van het strabismus heeft gemaakt, maar wij gelooven ook, dat Dr. MENSERT op de laatste te laag nederziet, en dat zijne grieven tegen de eerste in eene brochure, welke Bedenkingen en Mededeelingen aangaande de oogspiersnijding heet te behelzen, minder op hare plaats zijn. Als proeve van redeneertrant halen wij deze woorden aan (bl. 27): »Het is dan ook op alle wijze blijkbaar, dat, wel is waar, aan de spierdoorsnijding, bij de aanvankelijke beoefening, de algemeene goedkeuring te beurt is gevallen, doch dat zij deze niet duurzaam heeft behouden. En zoo schijnt het dan ook in *Engeland* het geval te zijn geweest; immers Prof. STROMEIJER heeft deswege gezegd: »Dat de *En-»gelschen*, gehecht aan eenmaal erkende regelen der erva-»ring, die dikwijls een hinderpaal voor *het invoeren van* »nieuwe ontdekkingen zijn, dezelve naauwelijks meer in »twijfel trekken, zoodra zij in *Engeland* zijn ingevoerd. Het »lot der spierdoorsnijding hield ik daarom als voor altijd »beslist, zoodra de Engelsche Heelkundigen hare toepassing »zonder wederstand hadden aangenomen." Deze woorden, ofschoon door eenen der allereerste voorstanders der tenotomie aangevoerd, bewijzen hier, dat men in *Nederland* met de bewondering dezer nieuwe bewerking, die dan ook in *Holland* was uitgevonden, geene uitzondering heeft gemaakt." Rec. begrijpt niet, hoe in de aangehaalde woorden van Prof. STROMEIJER het bewijs kan gevonden worden, dat aan de spierdoorsnijding in *Engeland* geene duurzame goedkeuring is te beurt gevallen, en evenmin, hoe zij iets omtrent *Nederland* kunnen bewijzen.

Voorstelling van eene stoffelijkheid der ziel; benevens een woord over het wederkeerige verband en verschil tusschen ziel, geest en ligchaam. Door Dr. H. M. DUPARC. *Te Leeuwarden, bij* J. J. van Gelder. 1845. *In gr. 8vo. IV en* 56 *bl. f* : - 60.

Ik wenschte, lezer, dat ik eene juiste voorstelling had van 't geen de Schrijver dezer brochure gedacht heeft; 't zou mij

dan eene aangename taak zijn het u te verhalen en met u na te gaan of zijn gevoelen op aannemelijke gronden rust. Ik zou u wel, hem volgende, kunnen mededeelen, dat A., naar zijn inzien met regt, beweert, dat ......; dat B. zegt, dat ....; dat C. diepzinnig, kort en schoon zegt, dat.....; dat D. zich zeer wèl uitdrukt, wanneer hij zegt, dat.......; dat E. meent, dat .....; dat F. niet ten onregte schrijft, dat ......: maar ik wilde u liever zeggen, wat Dr. DUPARC zegt, en hèt mogt mij niet gelukken, den gang zijner redenering en betoog te vatten. Mogelijk ligt het aan mij. Koop dus het boekje, 't geen »oorspronkelijk tot niets meer dan tot eene voorlezing bestemd was, en, zonder naar de pers te zuchten, eerst op herhaald aanzoek van eenige vrienden met schroom aan dezelve overgegeven is." (Voorberigt); en, zoo gij het dan beter weet dan ik, deel het dan goedgunstig aan diegenen mede, die nog altijd meenen, dat HORATIUS zich zeer wèl heeft uitgedrukt, wanneer hij schreef: *Scribendi recte sapere est et principium et fons.*

Volledige Natuurlijke Historie der Zoogdieren; volgens de nieuwste Onderzoekingen en Ontdekkingen, door H. R. SCHINZ, *Hoogleeraar in de Natuurlijke Historie, Physiologie enz. enz. te Zurich. Met honderd acht en zestig meest naar de natuur geteekende Platen (in steendruk). Te Amsterdam, bij* J. F. Schleijer. 1845. *In 4to.* 472 *bl.* *f* 51-:

De vertaling van dit werk heeft negen jaren lang geduurd zijnde in 1836 bij S. DE VISSER EN ZOON te *'s Gravenhage* aangevangen. Het oorspronkelijk werk zag in de tweede uitgave in 1831 het licht, naar welke uitgave deze vertaling bewerkt is. Het hoofdoogmerk van dat werk bestond in de afbeeldingen, waarbij de tekst, gelijk uit de voorrede des Schrijvers blijkt, slechts een toevoegsel was.

Beschouwen wij derhalve in de eerste plaats de platen. De 24 eerste zijn aan de opheldering van de verschillende menschenstammen toegewijd en voor het grootste gedeelte zeer goede kopijën uit talrijke Reisbeschrijvingen en andere uitgebreide boekwerken. Pl. 25—41 bevatten afbeeldingen van vierhandige zoogdieren, waaronder ook de *Galeopithecus* gerangschikt is. Pl. 42 geeft, behalve afteekeningen van

apenschedels, drie afbeeldingen van menschelijke schedels, (van eenen Europeaan, Chinees en Neger).

Pl. 43—49 geven ons afbeeldingen van vleugelhandige zoogdieren. Pl. 50—52 stellen insektenetende zoogdieren voor. Op Pl. 53—87 zijn roofdieren voorgesteld. Pl. 88 en 89 geven afbeeldingen van vinpootige verscheurende dieren (*Phoca* en *Trichehus*). Pl. 90—94 stellen buideldieren voor. Op Pl. 95 vinden wij afbeeldingen van schedels van eenige vleugelhandige en verscheurende dieren. Van de talrijke soorten der knaagdieren zijn eenigen afgebeeld op Pl. 96—104. Pl. 105—109 bevatten afbeeldingen van tandelooze zoogdieren. Op Pl. 110 zijn wederom schedels, namelijk van knaagdieren en tandelooze dieren voorgesteld. Pl. 111—120 geven ons afteekeningen van dikhuidige zoogdieren. Pl. 121—139 zijn aan de orde der eenhoevige zoogdieren gewijd. Pl. 140—164 leveren afbeeldingen van herkauwende dieren. De vier laatste platen eindelijk (165—168) stellen eenige walvischachtige zoogdieren voor.

Uit deze opgave kan het reeds blijken, dat wij hier eene zeer groote menigte van afbeeldingen ontvangen, vooral wanneer men nagaat, dat op vele platen drie, vier of zelfs meer soorten zijn afgebeeld. Intusschen valt tevens in het oog, dat de verdeeling niet zeer evenredig is aan de talrijkheid der verschillende orden. Dat zoo vele platen tot de uit slechts zeer weinige soorten bestaande orde der eenhoevigen behooren, vindt zijne verklaring daarin, dat niet minder dan zestien aan de onderscheidene Paardenrassen zijn gewijd; dit komt ons voor in geene verhouding tot het geheel te staan. Ook zijn vele dezer platen, door bijwerk van figuren enz., meer of min vreemdsoortig in een werk van wetenschappelijken aard.

Aangaande de uitvoering der platen, moeten wij over 't geheel zeggen, dat, daar waar de teekenaar goede voorbeelden volgde, (want, in tegenspraak met den titel, zijn de meeste figuren uit andere werken gecopieërd) deze afbeeldingen vrij wel voldoen. Zij zijn slechts wat eenkleurig en somtijds zeer zwart. Daar, waar de teekenaar de natuur gevolgd heeft, is hij over 't geheel minder gelukkig; maar men houde in het oog dat „de natuur" hier veelal niets anders beteekent, dan opgezette huiden van een museum. Zulk eene natuur is (als men het in technische handgrepen niet zoo ver gebragt heeft als b. v. de Leidsche Preparateur zii

MEER) zeer dikwerf regt *onnatuurlijk*. Naar zulk eene natuur is b. v. op Pl. 115 de *daman* afgeteekend, doch met eenen te langen hals en veel te uitgerekt ligchaam. Bij vele figuren is in den tekst geene melding gemaakt, uit welke werken zij ontleend zijn. De apen op Pl. 37 vertoonen een veel te anthropomorphisch gelaat. Bijzonder gebrekkig is de afbeelding van *Orysteropus capensis* op Pl. 109. De *maiba* of tapir van *Sumatra* op Pl. 120 is veel te kort ineen gedrongen. Bij den walvisch (*Bal. mysticetus*) op Pl. 168 ligt het oog te veel naar achteren en komt bij de figuur boven de borstvin op de plaats waar in het skelet het schouderblad moet liggen. Over 't geheel echter zijn de afbeeldingen bruikbaar, en in ons vaderland verscheen tot nog toe geen plaatwerk van dien omvang over de klasse der zoogdieren. Alleen de Natuurlijke Historie van BUFFON, die in 't einde der vorige eeuw alhier zoo wel in het Fransch nagedrukt als in het Hollandsch vertaald uitgegeven werd, kan er mede vergeleken worden. De afbeeldingen van schedels Pl. 42, 95 en 110 zijn onduidelijk en bijkans onbruikbaar.

De tekst geeft de geslachtskenmerken der zoogdieren met eene groote, veelligt hier en daar te groote, uitvoerigheid. Eenige soorten worden beschreven en anderen alleen opgeteld. Somtijds weet de Schrijver, door bijzonderheden over de levenswijze, uit reizigers ontleend, zijne beschrijvingen te verlevendigen en geeft eene, ook voor het niet wetenschappelijke publiek onderhoudende lectuur, b. v. bij den leeuw en olifant. Voor den wetenschappelijken lezer is het werk niet geheel bevredigend. Het bevreemdde ons den *Canis pictus* nog onder het geslacht der Hyaena's (bl. 202), *Moschus pygmaeus* (eene jonge *Antilope spinigera*) nog onder het geslacht *Moschus* vermeld te vinden, en als vaderland van den *Tassius* (bl. 111) het eiland *Madagascar* opgegeven te zien. Op bl. 337—339 wordt steeds voor *Hippopotamus*, *Hyppopotamus* gelezen. Met de opgave der snij- en hoektanden bij den kameel op p. 373 is de Schrijver geheel in de war. De vertaler, die nu en dan mijn Handboek der Dierkunde aanhaalt, had hieruit deze fouten kunnen verbeteren. Hoezeer hij zijne taak over 't geheel wèl volbragt heeft, is het echter duidelijk, dat hij geen dierkundige is. Tot op bl. 98 b. v. heeft hij *genus* (*Gattung*) met soort verward, en als *soortskenmerken* opgegeven, 't geen eigenlijk *geslachtskenmerken* zijn. Of hij *Cavia* teregt door *Zeezwijntje* vertaalt, betwij-

fel ik. Drukfouten ontdekte ik slechts weinige, zoo b. v. bl. 13 *veniae* voor *venae*. Op bl. 66 wordt opgegeven dat fig. *b* eene vrouw van het ras der Boschjesmannen voorstelt; deze vrouw is ondertusschen op die Plaat bij fig. *a* geteekend, hetwelk eene copie is naar de bekende afbeelding van F. CUVIER in de, door hem en GEOFFROY SAINT-HILAIRE uitgegevene, *Hist. natur. des Mammifères*. Van waar de Schrijver op bl. 59 de opgave ontleent, dat het achterhoofdsgat bij negerschedels ⅓ kleiner is dan bij schedels van den Kaukasischen stam, weet ik niet. Ik herinner mij dat SOEMMERRING hetzelve grooter noemt, ik zelf vond het veelal van dezelfde grootte, maar eenigzins meer langwerpig.

J. VAN DER HOEVEN.

Het Instituut, of verslagen en mededeelingen door de vier klassen van het Koninklijke Nederlandsche Instituut voor Wetenschappen, Letterkunde en Schoone Kunsten, over den jare 1841. 343 *bl.* 1842. 340 *bl. Te Amsterdam, bij* J. Muller. 1842 *en* 1843. *In gr. 8vo. Te zamen f* 9-37.

Beoefening van Wetenschap, Letteren en Kunsten, verspreiding van kennis en geleerdheid, bevordering van kunst — ziet dáár wat ten pligt is voorgeschreven aan het Koninklijke Nederlandsche Instituut, of die vereeniging op 's Rijks kosten van mannen, reeds beroemd door zich zelven, en van wier zamenwerken dus de Natie eer en voordeel moet verwachten. Men heeft gevraagd en vraagt nog: »Beantwoordt die instel-»ling aan haar doel? is zij de sommen waardig welke zij den »lande kost?" En op deze vragen is verschillend geantwoord geworden. Dit kon ook niet wel anders, want tot dusver ontbrak het den waarheidzoekende, die niet met het Instituut in onmiddellijke betrekking staat, aan gepaste hulpmiddelen om voor zich zelven op goede gronden tot eenig vast besluit te komen. Thans is hierin verandering gekomen. Het Kon. Ned. Instituut heeft in deszelfs algemeene vergadering, gehouden op den 30 Augustus 1841, besloten tot de openbare uitgave van een Tijdschrift, hetwelk op eene meer bespoedigende wijze ter kennis van het Publiek zal brengen al die kortere en voor het oogenblik belangrijke mededeelingen, tot welker bekendmaking de Gedenkschriften van het Instituut minder geschikt moeten worden geacht; terwijl daarin teven

zullen worden opgenomen de verslagen wegens de openbare zittingen, welke door de verschillende klassen om de twee jaren gehouden worden. Referent, die de eer niet heeft van tot het Instituut in eenige betrekking te staan, heeft zich over dit besluit verblijd; want ten gevolge er van zal nu het publiek toch eenigzins in bijzonderheden bekend kunnen worden met de werkzaamheden dier vereeniging van mannen, die, door hunne benoeming tot leden van het Instituut, opentlijk zijn verklaard de meest verlichte, meest kundige te wezen welke Nederland bezit; en ten gevolge dier bekendwording zal het ook van die werkzaamheden vruchten kunnen plukken, of ze in allen gevalle kunnen vergelijken met de verrigtingen van gelijksoortige instellingen in andere landen, welke wereldkundig worden gemaakt door het Parijsche *Journal Général des Sociétés et travaux scientifiques de la France et de l' Étranger;* het Brusselsche *Bulletin des Sciences;* de *Pruisische Staatszeitung* enz.

Het aan het hoofd dezer aankondiging genoemde Tijdschrift is evenwel tot dusver aan het publiek niet zoo bekend geworden als het verdiende. Dit is wederom niet zoo als het behoorde; want het verdient de kennismaking van allen, die in Nederland prijs stellen op wetenschap; en alom behooren er leesvereenigingen te zijn, die het zich tot eere rekenen, ook dit periodiek geschrift bij de leden te doen rondgaan.

Referent wil hierom door middel der Letteroefeningen den inhoud er van ter meer algemeene kennis brengen, zonder zich evenwel in het minst te vermeten eenig oordeel over het geheel te vellen.

Gelijk de titel aanduidt vindt men

I. Verslagen van de tweejaarsche zittingen van al de vier klassen.

1841. begint met het *Verslag van de dertiende openbare Vergadering van de eerste klasse*, gehouden den 31 Augustus 1841, en dus daags na het besluit tot uitgave van het Tijdschrift. Het bevat bl. 9—19 de aanspraak van den voorzitter W. S. SWART; en voorts bl. 19—48 en bl. 81—98 het verslag van den Secretaris G. VROLIK van de vele en belangrijke verrigtingen der klasse, gedurende de twee laatste jaren en 99—113 de Redevoering *over het Aardmagnetismus, door* P. J. UYLENBROEK bij die gelegenheid uitgesproken.

Het Verslag van de dertiende openbare Zitting der derde klasse, gehouden den 16 December 1841, vindt men bl.

169—207 en 245—271. Het bevat de aanspraak van den Voorzitter G. J. ROOIJENS, het verslag van den Secretaris Mr. C. A. DEN TEX, en de Redevoering van S. MULLER, *over Zelfstandigheid als een onmisbaar vereischte voor eene gelukkige beoefening van Wetenschappen en Letteren.*

1842. wordt geopend met het *Verslag van de veertiende openbare Vergadering der vierde klasse*, gehouden den 2 November 1842. en geeft bl. 5—56. de aanspraak van den Voorzitter bij die gelegenheid H. H. KLIJN, benevens het verslag van den Secretaris J. DE VOS WZ. en bl. 121—134. de Redevoering van Mr. C. A. DEN TEX bij die gelegenheid gehouden ter aanwijzing, *in welke opzigten en in hoeverre de Kunstenaar in zijne werken zich door eene bepaalde maat ziet gebonden.*

Eindelijk komt in dien jaargang bl. 226—257 en 281—320. het berigt betreffende *de veertiende openbare Vergadering der tweede klasse*, gehouden den 1 December 1842. bevattende de aanspraak van den Voorzitter Mr. J. DA COSTA; de schets van de werkzaamheden der klasse sedert hare openbare zitting in 1840. door A. DES AMORIE VAN DER HOEVEN; de Redevoering van Mr. G. GROEN VAN PRINSTERER over WILLEM I, *als Veldheer, Staatsman* en *Christen*; en het dichtstuk, *Adams eerstgeborene*, ten besluite voorgedragen door Mr. A. BOGAERS.

Door dergelijke mededeelingen betreffende de openbare vergaderingen der Klassen wordt een wezentlijk genot verschaft aan velen, die zoo gaarne dergelijke zamenkomsten zouden bijwonen, doch hierin of door hunne omstandigheden worden verhinderd, of door afgelegenheid van de hoofdstad buiten de mogelijkheid gesteld.

II. Behalve deze belangrijke Verslagen vindt men hier ook van al de klassen *Mededeelingen.*

Van de EERSTE: 1841. bl. 114—120. *Bedenkingen*, van P. J. UIJLENBROEK, *omtrent de gewone verklaring der twee grondvergelijkingen* $D = \frac{M}{V}$ en $S = \frac{R}{T}$ en voorts de opstellen van C. J. TEMMINCK *over eenige geslachten van zoogdieren, een deel der Fauna van Japan uitmakende*, bl. 208—216.

W. H. DE VRIESE, *eenige opmerkingen aangaande den stam van* Cycas cercinalis, *vooral met betrekking tot de afbeeldingen er van, voorkomende in het* IIIe *deel van* den Hortus Malabaricus, bl. 217—226.

W. VROLIK, *Note sur le coeur du* Carman à museau de brochet (Crocodilus lucius) met eene plaat, bl. 272—274.

W. WENCKEBACH, *over de gemiddelde luchtdrukking in Nederland, en derzelver veranderingen gedurende de verschillende maanden van het jaar*, met eene plaat, bl. 275—304.

W. S. SWART, *Waarnemingen over den met de diepte toenemenden warmtegraad in den Artesischen put op de nieuwe markt te Amsterdam*, bl. 305—312.

G. VROLIK, *over de breuk der knieschijf, beschouwd als het gevolg van vernietiging eener middelstrook in hare beenzelfstandigheid*, bl. 313—320.

W. S. SWART, *over het springen van stoomketels door oorzaken buiten werking des stooms*, bl. 321—323 *en*

N. C. DE FREMERY, *Beschrijving van het linker gedeelte des bekkens van een olifant, in Nov.* 1839 *bij Doesburg in den IJssel gevonden*, met eene plaat, bl. 324—328.

1842. vindt men bl. 57—79 en 136—168 allereerst een opstel van G. J. VERDAM, *over de Tafelen van Elliptische bogen, berekend door den Hoogleeraar* SCHMIDT, benevens eene *Herleiding van Integraal-formulen tot Elliptische functiën.* En voorts mededeelingen van F. A. W. MIQUEL, *over eenige nieuwe Geslachten uit de familie der Piperaceën*, bl. 80—84.

W. S. SWART *Iets over de onderscheiding van Arsenicum en Antimonium bij het gebruik van den toestel van* J. MARSH bl. 85—94, met eene plaat.

P. L. ONNEN, *Meteorologische waarnemingen op het Eiland Java*, bl. 169—181 met een toevoegsel van SWART over de werktuigen bij die waarnemingen gebruikt. bl. 182—184.

F. A. G. MIQUEL, *Observationes botanicae de quibusdam plantis quas in Colonia Surinamensi collegit* H. C. FOCKE met 3 platen, bl. 185—205.

G. VROLIK, *over merkwaardige verschijnselen, in planten te weeg gebragt door eene oplossing van bijtend kwiksublimaat*, bl. 207—215, en *over eene zonderlinge woekering der bloemen in Paars vingerhoed* bl. 258—266, *en* 321—326, met plaat.

W. WENCKEBACH, *over eene verbetering van den gemiddelden barometerstand*, bl. 267—270 en *over het bestaan eener achttienjarige periode in de hoogte van den barometer*, bl. 271—274 en eindelijk:

P. J. UIJLENBROEK, *verslag van eenige proeven, genomen*

fel ik. Drukfouten ontdekte ik slechts weinige, zoo b. v. bl. 13 *veniae* voor *venae.* Op bl. 66 wordt opgegeven dat fig. *b* eene vrouw van het ras der Boschjesmannen voorstelt; deze vrouw is ondertusschen op die Plaat bij fig. *a* geteekend, hetwelk eene copie is naar de bekende afbeelding van F. CUVIER in de, door hem en GEOFFROY SAINT-HILAIRE uitgegevene, *Hist. natur. des Mammifères.* Van waar de Schrijver op bl. 59 de opgave ontleent, dat het achterhoofdsgat bij negerschedels $\frac{1}{5}$ kleiner is dan bij schedels van den Kaukasischen stam, weet ik niet. Ik herinner mij dat SOEMMERRING hetzelve grooter noemt, ik zelf vond het veelal van dezelfde grootte, maar eenigzins meer langwerpig.

J. VAN DER HOEVEN.

Het Instituut, of verslagen en mededeelingen door de vier klassen van het Koninklijke Nederlandsche Instituut voor Wetenschappen, Letterkunde en Schoone Kunsten, over den jare 1841. 343 *bl.* 1842. 340 *bl. Te Amsterdam, bij* J. Muller. 1842 *en* 1843. *In gr. 8vo. Te zamen f* 9-37.

Beoefening van Wetenschap, Letteren en Kunsten, verspreiding van kennis en geleerdheid, bevordering van kunst — ziet dáár wat ten pligt is voorgeschreven aan het Koninklijke Nederlandsche Instituut, of die vereeniging op 's Rijks kosten van mannen, reeds beroemd door zich zelven, en van wier zamenwerken dus de Natie eer en voordeel moet verwachten. Men heeft gevraagd en vraagt nog: »Beantwoordt die instel»ling aan haar doel? is zij de sommen waardig welke zij den »lande kost?" En op deze vragen is verschillend geantwoord geworden. Dit kon ook niet wel anders, want tot dusver ontbrak het den waarheidzoekende, die niet met het Instituut in onmiddellijke betrekking staat, aan gepaste hulpmiddelen om voor zich zelven op goede gronden tot eenig vast besluit te komen. Thans is hierin verandering gekomen. Het Kon. Ned. Instituut heeft in deszelfs algemeene vergadering, gehouden op den 30 Augustus 1841, besloten tot de openbare uitgave van een Tijdschrift, hetwelk op eene meer bespoedigende wijze ter kennis van het Publiek zal brengen al die kortere en voor het oogenblik belangrijke mededeelingen, tot welker bekendmaking de Gedenkschriften van het Instituut minder geschikt moeten worden geacht; terwijl daarin teven

zullen worden opgenomen de verslagen wegens de openbare zittingen, welke door de verschillende klassen om de twee jaren gehouden worden. Referent, die de eer niet heeft van tot het Instituut in eenige betrekking te staan, heeft zich over dit besluit verblijd; want ten gevolge er van zal nu het publiek toch eenigzins in bijzonderheden bekend kunnen worden met de werkzaamheden dier vereeniging van mannen, die, door hunne benoeming tot leden van het Instituut, opentlijk zijn verklaard de meest verlichte, meest kundige te wezen welke Nederland bezit; en ten gevolge dier bekendwording zal het ook van die werkzaamheden vruchten kunnen plukken, of ze in allen gevalle kunnen vergelijken met de verrigtingen van gelijksoortige instellingen in andere landen, welke wereldkundig worden gemaakt door het Parijsche *Journal Général des Sociétés et travaux scientifiques de la France et de l'Étranger;* het Brusselsche *Bulletin des Sciences;* de *Pruisische Staatszeitung* enz.

Het aan het hoofd dezer aankondiging genoemde Tijdschrift is evenwel tot dusver aan het publiek niet zoo bekend geworden als het verdiende. Dit is wederom niet zoo als het behoorde; want het verdient de kennismaking van allen, die in Nederland prijs stellen op wetenschap; en alom behooren er leesvereenigingen te zijn, die het zich tot eere rekenen, ook dit periodiek geschrift bij de leden te doen rondgaan.

Referent wil hierom door middel der Letteroefeningen den inhoud er van ter meer algemeene kennis brengen, zonder zich evenwel in het minst te vermeten eenig oordeel over het geheel te vellen.

Gelijk de titel aanduidt vindt men

I. Verslagen van de tweejaarsche zittingen van al de vier klassen.

1841. begint met het *Verslag van de dertiende openbare Vergadering van de eerste klasse*, gehouden den 31 Augustus 1841, en dus dags na het besluit tot uitgave van het Tijdschrift. Het bevat bl. 9—19 de aanspraak van den voorzitter W. S. SWART; en voorts bl. 19—48 en bl. 81—98 het verslag van den Secretaris G. VROLIK van de vele en belangrijke verrigtingen der klasse, gedurende de twee laatste jaren en 99—113 de Redevoering *over het Aardmagnetismus*, door P. J. UYLENBROEK bij die gelegenheid uitgesproken.

Het Verslag van de dertiende openbare Zitting der derde klasse, gehouden den 16 December 1841, vindt men bl.

169—207 en 245—271. Het bevat de aanspraak van den Voorzitter G. J. ROOIJENS, het verslag van den Secretaris Mr. C. A. DEN TEX, en de Redevoering van S. MULLER, *over Zelfstandigheid als een onmisbaar vereischte voor eene gelukkige beoefening van Wetenschappen en Letteren.*

1842. wordt geopend met het *Verslag van de veertiende openbare Vergadering der vierde klasse*, gehouden den 2 November 1842. en geeft bl. 5—56. de aanspraak van den Voorzitter bij die gelegenheid H. H. KLIJN, benevens het verslag van den Secretaris J. DE VOS WZ. en bl. 121—134. de Redevoering van Mr. C. A. DEN TEX bij die gelegenheid gehouden ter aanwijzing, *in welke opzigten en in hoeverre de Kunstenaar in zijne werken zich door eene bepaalde maat ziet gebonden.*

Eindelijk komt in dien jaargang bl. 226—257 en 281—320. het berigt betreffende *de veertiende openbare Vergadering der tweede klasse*, gehouden den 1 December 1842. bevattende de aanspraak van den Voorzitter Mr. J. DA COSTA; de schets van de werkzaamheden der klasse sedert hare openbare zitting in 1840. door A. DES AMORIE VAN DER HOEVEN; de Redevoering van Mr. G. GROEN VAN PRINSTERER over WILLEM I, *als Veldheer, Staatsman* en *Christen;* en het dichtstuk, *Adams eerstgeborene*, ten besluite voorgedragen door Mr. A. BOGAERS.

Door dergelijke mededeelingen betreffende de openbare vergaderingen der Klassen wordt een wezentlijk genot verschaft aan velen, die zoo gaarne dergelijke zamenkomsten zouden bijwonen, doch hierin of door hunne omstandigheden worden verhinderd, of door afgelegenheid van de hoofdstad buiten de mogelijkheid gesteld.

II. Behalve deze belangrijke Verslagen vindt men hier ook van al de klassen *Mededeelingen.*

Van de EERSTE: 1841. bl. 114—120. *Bedenkingen*, van P. J. UIJLENBROEK, *omtrent de gewone verklaring der twee grondvergelijkingen* $D = \frac{M}{V}$ en $S = \frac{R}{T}$ en voorts de opstellen van C. J. TEMMINCK *over eenige geslachten van zoogdieren, een deel der Fauna van Japan uitmakende*, bl. 208—216.

W. H. DE VRIESE, *eenige opmerkingen aangaande den stam van* Cycas cercinalis, *vooral met betrekking tot de afbeeldingen er van, voorkomende in het* IIIe *deel van den* Hortus Malabaricus, bl. 217—226.

W. VROLIK, *Note sur le coeur du* Carman à museau de brochet (Crocodilus lucius) met eene plaat, bl. 272—274.

W. WENCKEBACH, *over de gemiddelde luchtdrukking in Nederland, en derzelver veranderingen gedurende de verschillende maanden van het jaar*, met eene plaat, bl. 275—304.

W. S. SWART, *Waarnemingen over den met de diepte toenemenden warmtegraad in den Artesischen put op de nieuwe markt te Amsterdam*, bl. 305—312.

G. VROLIK, *over de breuk der knieschijf, beschouwd als het gevolg van vernietiging eener middelstrook in hare beenzelfstandigheid*, bl. 313—320.

W. S. SWART, *over het springen van stoomketels door oorzaken buiten werking des stooms*, bl. 321—323 *en*

N. C. DE FREMERY, *Beschrijving van het linker gedeelte des bekkens van een olifant, in Nov.* 1839 *bij Doesburg in den IJssel gevonden*, met eene plaat, bl. 324—328.

1842. vindt men bl. 57—79 en 136—168 allereerst een opstel van G. J. VERDAM, *over de Tafelen van Elliptische bogen, berekend door den Hoogleeraar* SCHMIDT, benevens eene *Herleiding van Integraal-formulen tot Elliptische functiën*. En voorts mededeelingen van F. A. W. MIGUEL, *over eenige nieuwe Geslachten uit de familie der Piperaceën*, bl. 80—84.

W. S. SWART *Iets over de onderscheiding van Arsenicum en Antimonium bij het gebruik van den toestel van* J. MARSH bl. 85—94, met eene plaat.

P. L. ONNEN, *Meteorologische waarnemingen op het Eiland Java*, bl. 169—181 met een toevoegsel van SWART over de werktuigen bij die waarnemingen gebruikt. bl. 182—184.

F. A. G. MIGUEL, *Observationes botanicae de quibusdam plantis quas in Colonia Surinamensi collegit* H. C. FOCKE met 3 platen, bl. 185—205.

G. VROLIK, *over merkwaardige verschijnselen, in planten te weeg gebragt door eene oplossing van bijtend kwiksublimaat*, bl. 207—215, en *over eene zonderlinge woekering der bloemen in Paars vingerhoed* bl. 258—266, *en* 321—328, met plaat.

W. WENCKEBACH, *over eene verbetering van den gemiddelden barometerstand*, bl. 267—270 en *over het bestaan eener achttienjarige periode in de hoogte van den barometer*, bl. 271—274 en eindelijk:

P. J. UIJLENBROEK, *verslag van eenige proeven, genomen*

met eene Batterij van verkwikt zink, ijser en verdund zwavelzuur, bl. 327—332.

De TWEEDE klasse heeft gegeven allereerst eene

Bijdrage tot een verslag van de belangrijkste werken, welke in het vak der Nederduitsche taal, gedurende het jaar 1840, zijn in het licht verschenen; door H. BEIJERMAN 1841; bl. 49—68.

Welkomstgroet aan Z. Maj. Koning WILLEM II; door W. DE CLERCQ, bl. 121—124.

Over twee Handschriften van den Leeekenspiegel; door Mr. J. VAN LENNEP, bl. 125—154, en eindelijk:

Verslag omtrent eene Linguistische Verhandeling van den Heer B. BIONDELLI *van Milaan; door* Mr. D. J. VAN LENNEP en Mr. J. DA COSTA 1842, bl. 95—102.

Van wege de DERDE Klasse vindt men hier eene

Toelichting van een artikel in het Kunstblatt: Eine Steinschrift in Brambanan, auf Java, *mitgetheilt von* Dr. R. SELBERG; door T. ROORDA 1841, bl. 69—74, waarin de onbeschaamdheid eens Duitschers, bij blijkbare onkunde in het Javaansch, naar verdienste wordt ten toon gesteld.

Voorts bl. 155—160, eene korte aankondiging van *Falknerklee, uitgegeven door* J. VON HAMMER PURGSTALL, van de hand van Mr. C. A. DEN TEX, die hier bl. 327—233 almede gegeven heeft een berigt *over de bij het Instituut berustende Handschriften van* TITSINGH, *en het Nederduitsch-Japansch woordenboek.*

Verslag van twee versamelingen van Romeinsche Penningen, behoorende tot het Penningkabinet der Instituuts; door Mr. D. J. VAN LENNEP, bl. 329—335. En in 1842, bl. 103—114, een opstel van Mr. C. A. DEN TEX, *over de plaats, welke onder de wetenschappen, aan de derde klasse van het Instituut opgedragen, de wijsbegeerte bekleedt*, — alsmede bl. 216—222 een *uittreksel uit eene Verhandeling over de Plakkaten, door de Prinsen* MAURITS *en* FREDERIK HENDRIK *tegen de tweegevechten uitgevaardigd*, door Mr. H. C. VAN HALL.

De VIERDE Klasse eindelijk heeft medegedeeld, iets

Over de wijze van afbeelding van gedenkpenningen, door STEUERWALD, te 's Gravenhage 1841, bl. 75—80; *Etsproeven door Electro-Galvanisme*, bl. 161 en 162; en *over werktuigelijke nabootsingen der Natuur*, bl. 234—242, allen van de hand van den Secretaris J. DE VOS WZ.

Ziet daar, lezers! de dorre inhoudsopgave der hoofdpunten,

die hier behandeld worden. Gij zoudt u echter bedriegen, wanneer gij meendet, dat gij hierdoor bekend waart geworden met den ganschen rijkdom der zaken, welke in deze beide jaargangen voorkomen. Bij het doorlezen derzelve werden wij trouwens meermalen op eene aangename wijze verrast, door het aantreffen van bijzonderheden, welke algemeene opmerking verdienen, omdat zij in verband staan met den roem en den bloei van het Vaderland en die men hier eigenlijk minder verwacht. Een paar voorbeelden slechts.

Uit het Verslag van de alg. Verg. der derde Klasse zien wij, dat Mr. J. VAN HALL den 10 Mei 1841 eene Verhandeling heeft voorgedragen ten betooge, dat *de afkoopbaarheid van Tienden te vergeefs bij het Burgerlijk Wetboek in beginsel is aangenomen, zoo lang dat beginsel niet op de Tienden vóór* 1 *Oct.* 1838 *gevestigd wordt toegepast.* Hetgeen ten dezen in het Verslag gezegd wordt, willen wij om der zaak wil afschrijven: »Wat de geschiedenis betreft der wetgeving »op dit onderwerp, valt op te merken, dat, tijdens de om»wenteling in Frankrijk, zoowel als in Nederland, het veel »meer de afkoopbaarheid, dan wel de vernietiging der Tien»den was, die er werd verkondigd. Bij Keizerlijk Besluit »van 22 Jan. 1813 werd het regt van afkoop stellig beves»tigd. Na het herstel onzer onafhankelijkheid was de Ne»derlandsche Regering het stelsel der afkoopbaarheid minder »toegedaan. Bij Besluit van 22 Oct. 1814 werd het genoemd »keizerlijk Besluit op dit onderwerp ingetrokken, en mogt »al het Ontwerp van Burgerlijk Wetboek het beginsel der af»koopbaarheid aannemen, zoo werd dit beperkt tot die ren»ten en tienden, die eerst na de invoering van het Wetboek, »dat is, na 1 October 1838, zouden worden vastgesteld. De »nadeelen der tienden voor den Landbouw zijn onder anderen »door den Hoogl. WTTEWAAL overtuigend betoogd. Maar bo»vendien, het geldt hier in Nederland niet de invoering der »afkoopbaarheid, maar het herstel derzelve. Afkeuring ver»dient het verder, dat hier grondrenten en tienden op de»zelfde lijn gesteld zijn. De eersten zijn veel minder scha»delijk dan de laatsten. Regtmatig is de afkoopbaarheid »zonder twijfel; men heeft slechts de beginselen omtrent de »onteigening ten algemeenen nutte toe te passen. In 1814 »handelde de Souverein alleen voorloopig, en nam tijdelijke »maatregelen. De wederinvoering van het Keizerlijk Besluit

»van 1813, dat de afkoopbaarheid vaststelde, zou de har- »monie der wetgeving herstellen."

Ref. verheugde er zich over, dit onderwerp in zoodanige vergadering op dergelijke wijze behandeld te zien; want hij is ten sterkste overtuigd van den nadeeligen invloed der tienden op den bloei van den landbouw, en van het noodzakelijke van derzelver afschaffing, wil men dezen wederom opheffen. Wie de gronden voor die overtuiging eenigzins ontwikkeld wenscht te zien, hij leze het request, aan Z. Maj. den koning, met eene uitvoerige memorie, ingeleverd door landbouwers in Zuidbeveland, en, benevens het advis van de Commissie van Landbouw in Zeeland, publiek gemaakt in het *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek door* Mr. B. W. A. E. SLOET TOT OLTHUIS, D. II. St. 2. bl. 15—43, alsmede de artikelen, welke *de Tijdgenoot* naderhand omtrent *de Tienden* heeft opgenomen. Reeds heeft ook Z. Maj. de kroontienden afkoopbaar gesteld. Mogt spoedig deze parasite plant over geheel Nederland zijn uitgeroeid, des gebruike ook het Instituut tot dat einde zijnen vermogenden invloed!

Het andere, dat wij voor onze lezers willen afschrijven, komt voor in de mededeelingen der tweede Klasse, en wel in de genoemde *bijdrage* van Mr. H. BRIJERMAN, in welke onder meer belangrijks de aandacht der klasse gevestigd werd »op de *ongelukkige uitspraak onzer Moedertaal*, welke der »jeugd door onderwijzers, die overigens verdienstelijk zijn, »op vrij wat scholen met geweldig veel moeite opgedrongen »wordt, en waardoor die taal, wier wezen onder de Ger- »maansche taal zich door *zachtheid* kenmerkt, inderdaad zeer »hard en wanluidend wordt. Als de *ch* achter de *s*, op het »einde der woorden of lettergrepen, niet regt hard *door*- »klinkt, of de *ng*, in *jongeling* en dergelijke woorden, niet »zeer scherp, en alsof het twee letterklanken waren, onder- »scheiden wordt, dan gelooven zulke onderwijzers al zeer »nalatig in hunne verpligting te wezen. Velen kennen geen »onderscheid in de uitspraak van één, telwoord, en *een*, lid- »woord; van *den*, gebogen naamval van *de*, en *den*, *den*- »*nen*boom; van *ver*, *afstand*, en *ver*, onscheidbaar voorzet- »sel; van *er*, voor *daar*, en *er*, waar het gebruikt wordt »voor *her;* de uitgangen *dig* en *lijk* worden veel *te sterk* »gedrukt. Geen verschil van klank bij dezulken tusschen »de enkele *i* en de door *e* verlengde *i*, terwijl toch de eerste »bijna als de *e* moet uitgesproken worden, en men daarom

»schrijft *vernietigen*, en geenszins *vernietiegen*. Ja, zij »ontnemen onzer taal een goed deel van het meervoud en »den infinitivus, door de *n*, welke daarbij zacht, en op »eene ongemaakte wijze dient gehoord te worden in 't ge»heel niet uit te spreken." Wij beamen dit alles ten volle en deelen het hier mede, opdat het meer komen moge onder de oogen van onderwijzers en schoolopzieners, die welligt het *Instituut* niet zullen inzien, omdat zij weinig van hetzelve verwachten voor het lager onderwijs, en dit toch wel vooral de personen zullen zijn, die aan deze taalverbastering een perk zullen kunnen en moeten stellen. Het is hiervoor niet noodig, dat onderwijzers, die van hunne dwaling overtuigd worden, zich zelven voor het aangezigt hunner leerlingen logenstraffen, en bekennen, dat zij vroeger eene verkeerde uitspraak hadden aangenomen; hierin schijnt Mr. BEIJERMAN aan Referent toe, in misvatting te verkeeren. Zij kunnen beginnen met bij de nieuwaankomende scholieren eene betere uitspraakleer te volgen, en de tijd zal spoedig het overige doen. Wij maken intusschen van deze gelegenheid gebruik, om onderwijzers over het algemeen opmerkzaam te maken op de *korte uitspraakleer der Nederduitsche taal*, te hunnen behoeve geschreven door J. F. BOSDIJK, en ten jare 1844 te *Amsterdam* bij VAN KIFTERICK uitgegeven; waaruit zij veel leeren kunnen.

Papier en druk van het Tijdschrift zijn zeer goed, terwijl het naslaan der zaken door registers gemakkelijk wordt gemaakt. De prijs is matig. Wij mogen het dus in allen opzigte aanbevelen. Zoodra ons weder een volledige jaargang zal geworden zijn, zullen wij ook van dezen eenig berigt geven.

Geschiedenis der regering der twee laatste Koningen uit het huis van STUART, *naar het oorspronkelijke van* CH. J. FOX, *vrij vertaald en met aanteekeningen voorzien door* Mr. P. SIMONS. *Te Delft*, bij H. Koster. 1843. *In gr. 8vo. VI en 239 bl. f* 2-40.

De beschouwingen van eenen staatsman als FOX over de geschiedenis van een tijdperk, voor *Engeland* van zulke ge-

wigtige gevolgen, als de regering der beide laatste STUARTS, kunnen niet anders dan hoogst belangrijk zijn voor den beoefenaar der historie. Het oorspronkelijke werk, voor zoo verre het voltooid en uitgegeven is, daar de dood den bekwamen Schrijver verhinderde het te voltooijen, het oorspronkelijke werk schijnt zeer zeldzaam te zijn, en reeds om deze reden alleen deed de Heer SIMONS goed, toen hij aan ons publiek eene vertaling van hetzelve aanbood. Het tijdvak, dat hier behandeld wordt, geeft stoffe tot gewigtige bespiegelingen, waardoor de geschiedenis in de daad de leermeesteresse der menschheid wordt. De wijze, waarop deze beschouwingen hier worden medegedeeld, is even boeijend als eenvoudig. De Schrijver is wars van redekunstige sieraden; het is de taal des gezonden, degelijken verstands, ongekunsteld, ordelijk, in aangenamen stijl, door belangrijkheid van zaken, meer dan door sierlijkheid van woorden boeijende. In het eerste Hoofdstuk vangt hij aan met eene korte beschouwing van het tijdvak, dat de regering van KAREL II voorafging, een tijdvak, dat voor dezen Vorst zelven zoo rijk in leering had kunnen zijn. Met belangstelling leest men het oordeel van eenen man, als FOX, over de veroordeeling en regtspleging van KAREL I en over CROMWELL, een buitengewoon man, gelijk hij, bl. 11, zegt, die het »aan zijne bijzondere bekwaamheid verschuldigd was, dat hij tot zijn dood een regeringstelsel kon volhouden, zoowel door rede, als door vooroordeel verworpen: door de rede, want er was geene vrijheid; door het vooroordeel, want er was aangematigd gezag..... Alles wel overwogen, dan zal CROMWELL altijd tot den eersten rang dergenen behooren, die zich door eigen kracht tot de oppermagt hebben verheven; met betrekking tot de zedelijkheid zelfs zou misschien niemand hunner minder berispelijk zijn, zoo zijn karakter niet besmet ware geweest met de hatelijkste en onteerendste aller ondeugden, de huichelarij."

Weldra komt de Schrijver alzoo aan het eigenlijke onderwerp zijner behandeling, en de woorden, waarmede hij zijne geschiedenis der regering van KAREL II aanvangt, zijn te merkwaardig, om ze hier niet aan te halen, te meer, omdat zij eene les behelzen ook voor onze dagen, waarin men wel eens te veel heil verwacht van de doode letter der wetten. »De regering van KAREL II," zegt hij, bl. 14, »is

een tijdperk van goede wetten en slecht bestuur. Het verbeteren van vele lijfstraffelijke wetten, de *habeas corpus* acte, de wet op het driejarig parlement, het afschaffen van sommige voorregten, dit alles heeft een der beste geschiedschrijvers het jaar 1679 doen voorstellen als het tijdvak, waarop onze staatsregeling den trap van volkomenheid heeft bereikt. Maar in eene kleine aanmerking, onder deze plaats gezet, erkent dezelfde schrijver, dat de tijden onmiddellijk op dat jaar gevolgd juist de grootste verdrukking hebben opgeleverd. Welke stof tot nadenken levert deze aanmerking op! Welk een bewijs voor het onvoldoende der wetten en de onvolmaaktheid der menschelijke instellingen! Bij de overweging der vorderingen onzer staatsregeling tot het oogenblik genaderd, dat zij hare volmaaktheid verkregen heeft, zien wij een tijkvak van verdrukking en ongelukken, die niet door vreemde oorzaken worden voortgebragt, zoo als oorlog, hongersnood of pest, die ook niet voortkomen uit verandering der wetten; neen, een verkeerd bestuur, ziedaar de reden van het kwaad, dat in zijn vaart door onze zoo hoog geroemde staatsregeling niet is kunnen worden gestuit. Hoe ijdel is dus de gedachte, dat *de wetten alles zijn!* En hoe dwaas en nadeelig is de gevolgtrekking daaruit afgeleid, *dat men zich over de zaken en niet over menschen moet bekommeren!*" De verachtelijke laagheid van KAREL II levert den Schrijver de stof tot de treurigste beschouwingen van de daden zijner regering, die onpartijdig worden in het licht gesteld. Bij het spreken over den tweeden oorlog met ons land, wiens schandelijkheid hij onverholen erkent, vinden wij de volgende schoone woorden over DE WITT, bl. 19: »De val van den Raadpensionaris DE WITT, dat is van den besten, meest wijzen en vaderlandslievenden dienaar, die ooit op het staatkundig tooneel verscheen, was te gelijker tijd niet alleen de schreeuwendste onregtvaardigheid en ondankbaarheid, maar tevens het meest ontmoedigend voorbeeld voor de vrienden der vrijheid, dat de geschiedenis oplevert. Werd eertijds ARISTIDES verbannen, hij werd ook terug geroepen: werd DION door de Syracusers met ondankbaarheid beloond, dan was die ondankbaarheid voor hen meer dan eens het voorwerp van berouw: stierven SIDNEY en RUSSEL op het schavot, zij hadden ten minsten het leed niet, van door de handen des volks om te

komen: ook werd aan hunne gedachtenis later eer bewezen; en nog heden is het genoeg om het hart van iederen Engelschman hoog te doen kloppen; maar het oogenblik van den val van DE WITT was ook dat van den val zijner partij. Die naam zoo vereerd bij elk die deugd en wijsheid waardeert, in de edelste bemoeijingen, in de diensten van den staatsdienaar, moet zeker dubbel waard wezen bij de landgenooten van dien verheven martelaar, en toch weet ik niet dat tot heden eenige openbare eer aan zijne nagedachtenis gegeven werd."

Wij zouden te uitvoerig worden, indien wij den Schrijver in zijne belangrijke beschouwingen van KAREL's regering wilden volgen, wiens karakter door hem met onpartijdige gestrengheid geteekend wordt. »De geschiedenis," zegt hij, »levert geen tweede voorbeeld op van iemand zoo gesteld op magt en met zoo weinig zucht naar roem: van beginselen ontbloot, ondankbaar, laag en trouweloos, was hij tevens wraakzuchtig en niet vatbaar voor berouw: teregt ontzegt BURNET hem alle zachtaardigheid, en moeijelijk kan men begrijpen, hoe zijne voorstanders hem deswegen hebben geprezen. Men kan geen voorbeeld aanwijzen van iemand, wiens leven hij gespaard heeft, als de dood voor zijne staatkunde of wraakzucht dienstig was." Ook het goede, dat hem eigen was, wordt niet voorbijgezien. »Opgeruimd, vriendelijk en spraakzaam, was hij vrij van hooghartigheid en trots. Nooit heeft men hem die beschaafdheid kunnen ontzeggen, welke door sommigen onder de deugden geteld wordt; ook had hij de gemakkelijkheid van karakter, die wel is waar door sommigen wordt afgekeurd, maar die mij eene goede hoedanigheid toeschijnt."

Het volgende Hoofdstuk is aan den aanvang der regering van JACOBUS II gewijd, een treurig tafereel van boosheid, laagheid en wreedheid, gelijk men aan het slot uit de woorden van FOX zal kunnen zien, die tevens zijn streng, maar regtvaardig oordeel over den laatsten Koning der STUARTS uitdrukken, bl. 108: »Ik heb geen gunstig tafereel van den toestand van *Engeland* willen schetsen, als ik zeide, dat het door een slaafsch parlement was vertegenwoordigd: als ik een volk heb geteekend, dat niet alleen gewillig, maar zelfs met vreugde zich leende tot alle maatregelen, door JACOBUS in het begin zijner regering genomen; dat den Ko-

ning de wetten liet trotseren door eigendunkelijk belastingen te heffen, en het parlement te bedreigen, dat hij zonder hetzelve zou regeren, als het hem niet wel behandelde: die de Protestantsche non-conformisten vervolgde, die de grootste dwingelandij uitoefende!"

Het laatste Hoofdstuk behandelt de mislukte ondernemingen van den Graaf van ARGYLE in *Schotland* en van den Hertog van MONMOUTH in *Engeland*, en is in denzelfden boeijenden trant geschreven, als de beide vorigen. Wij bejammeren het zeer, dat de dood den bekwamen Schrijver verhinderd heeft zijn werk te voltooijen, waarvan de teregtstelling van MONMOUTH nu het slot uitmaakt. Maar ook nu verdient het ten volle de belangstelling van den beoefenaar der historie, en zijn wij den Heer SIMONS dank schuldig, dat hij het voor ons publiek toegankelijk heeft gemaakt. Wij hebben opzettelijk meer hier en daar eene proeve, dan een geregeld verslag gegeven. Wat wij op de uitgave hebben aan te merken, is het overgroot aantal van druk- en taalfouten, en de ongelijkmatige, slordige interpunctie. Met weinig moeite ware daarvoor beter te zorgen geweest.

Redevoeringen, *door* J. VAN HARDERWIJK, RZ., *Lid der Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, van de Koninklijke Akademie van Beeldende Kunsten te Amsterdam, Lid van verdienste en Voorzitter van het Schilderkundig Genootschap te Rotterdam. Te Dordrecht en te Rotterdam, bij* H. Lagerwey *en* H. W. van Harderwijk. 1844. *In gr. 8vo.* 136 *bl. f* 1-80.

De Heer VAN HARDERWIJK, bekend als een warme voorstander en ijverig beoefenaar der Schoone Kunsten en Letterkunde, biedt het publiek, en bijzonder den leden van het Schilderkundig Genootschap te *Rotterdam*, dezen bundel aan, waarin onder anderen zijne redevoeringen, vroeger in het Teekengenootschap *Hierdoor tot Hooger* op de jaarlijksche vergadering van prijsuitdeeling gehouden, en eene, vóór dat de plegtige inwijding van de vereeniging der Kunstgenootschappen *Hierdoor tot Hooger* en *Arti Sacrum* plaats had, door hem gedaan, voorkomen, benevens de Cantate, welke

hij te dezer gelegenheid vervaardigde, en die door een' uitgezochten kring van liefhebbers en liefhebsters, onder directie van den Heer HUTSCHENRUIJTER, werd uitgevoerd; terwijl de Heer VAN HARDERWIJK in zijn voorberigt de gelegenheid waarneemt, om hun daarvoor hier openlijk zijnen dank te betuigen. Hoezeer eenige dezer redevoeringen, reeds vóór jaren, in een onzer tijd- of maandschriften werden opgenomen, zijn zij voor het kunstminnend publiek en de leden van het Schilderkundig Genootschap, door de gelukkige keus der onderwerpen en de doelmatige behandeling daarvan, belangrijk genoeg, om eene plaats in dit bundeltje te verdienen, zoo als: *Hollands Schilderroem beschouwd als een krachtig middel ter aankweeking en beoefening der kunst; — over het belangrijke der Schilderkunst in betrekking tot de Geschiedenis des Vaderlands; — over de verpligtingen, aan den beeldenden kunstenaar als werkzaam lid der Maatschappij verschuldigd.*

Redevoeringen bij gelegenheden als jaarlijksche prijsuitdeelingen in Kunstgenootschappen te houden, is eene niet gemakkelijke taak. Men mag hier niet te hoog in het aesthetisch of te diep in het theoretisch gedeelte van de beschouwing der kunst zich verheffen of afdalen; men zou dan door de toehoorders niet begrepen worden, en slechts verveling bij hen doen ontstaan. Men moet zich ook van den anderen kant voor eene zwellende, oppervlakkige wijze van behandeling wachten, die, slechts uit bekende gemeenplaatsen bestaande, in brommende volzinnen, eigenlijk *niets* zegt of beduidt. De Heer VAN HARDERWIJK heeft het juiste midden dezer beide soorten gevat; hij is niet te speciaal kunsttheoretisch noch te populair en te oppervlakkig, en weet door stijl, inkleeding en juiste opmerkingen te boeijen.

Met dat al moet toch Rec. erkennen, dat de zuiver letterkundige Redevoeringen, die verder in dezen bundel voorkomen, namelijk *over den invloed der Dichtkunst op de vermeerdering van de genoegens des huisselijken levens; over den invloed en de uitwerking der Dicht-, Schilder- en Toonkunst in het algemeen, en het nut, hetwelk deze meer bijzonder hare beoefenaars aanbrengen*, en eindelijk die *over het bewaren en handhaven van onzen Letterkundigen Roem*, hem meer, vooral de laatste, hebben voldaan. De Redenaar was hier vrijer op het terrein, hetwelk hij zich voor zijne

behandeling verkoos. In de laatstgenoemde, die wij de beste van den bundel keuren, kon hij, als zijnde die in eenen letterkundigen vriendenkring, *Voor Vriendschap en Letteren*, uitgesproken, aan eene meer grondige en uitvoerige beschouwing van zijn onderwerp zich overgeven, en zijne opmerkingen meerdere juistheid en litterarische wetenschappelijke degelijkheid bijzetten; terwijl ook zijn stijl meerdere klaarheid en eenvoudigheid kon aannemen.

Wij zeggen den Heere VAN HARDERWIJK dank voor het aangename lettergeschenk, dat hij het publiek en den leden van het Schilderkundig Genootschap heeft aangeboden. Het is net en tevens niet te kostbaar uitgevoerd, en met een toepasselijk titelvignet versierd.

De twee Admiraals. Een Zeeroman, tijdens den inval van den Pretendent in Schotland. Door JAMES FENIMORE COOPER. *Uit het Engelsch. II Deelen. Te Gorinchem, bij* A. van der Mast. 1844. *In gr. 8vo.* 738 *bl. f* 7-25.

Rec. begint met het groote gebrek in dezen roman te noemen, ten einde later het vele goede te kunnen zeggen; dat gebrek is op vele plaatsen eene groote langdradigheid. COOPER is daar zelden geheel van vrij te pleiten, en maakt dikwijls misbruik van het regt, om zijne personen sprekende in te voeren. Hij laat ze dan meermalen zoo lang redeneren, dat den lezer het geduld vergaat. Tot deze fout vervalt hij in den roman, die voor ons ligt, ook niet zelden. De lezers van zijne werken intusschen zijn daaraan gewoon, en weten, dat men dit den vruchtbaren Schrijver moet ten goede houden, die doorgaans andere voortreffelijke eigenschappen heeft, waardoor men genoopt wordt, het gerekte voor lief te nemen. De gewone romanlezer weet meestal daarmede ook raad, en springt met het oog vlug henen over alles, wat hem minder bevalt of hem te lang ophoudt.

Heeft men zich eenmaal over dit punt heengezet, dan hebben wij grooten lof aan dezen roman toe te zwaaijen. Hij behoort onder diegenen, welke hunne waarde niet van het vreemde of avontuurlijke der ontmoetingen ontleenen, maar van de teekening der personen en hunner karakters. De

Schrijver heeft zich blijkbaar een bepaald denkbeeld ter uitwerking voorgesteld. De vriendschap tusschen de beide Admiraals is in de daad het hoofdonderwerp des geheelen boeks, waaraan al het overige slechts ondergeschikt is. Deze vriendschap, bij verschillende staatkundige inzigten trouw en onwankelbaar, is in vollen nadruk aandoenlijk. Zij wordt op eene zware proef gesteld. De Pretendent doet eenen inval in *Schotland* op het oogenblik, waarop de beide Admiraals te zamen het bevel voeren over eene vloot, wier werkeloosheid of medewerking niet weinig kan afdoen tot beslissing der groote zaak. De innerlijke tweestrijd, waarin Admiraal BLUEWATER, de geheime voorstander der STUARTS, daardoor geraakt, wordt treffend beschreven, gelijk niet minder het vertrouwen op zijnen vriend bij Admiraal OAKES, en de wijze, waarop deze dit regtvaardigt. De zeeslag is derwijze voorgesteld, dat men er als bij tegenwoordig is, en de laatste tooneelen tusschen de beide vrienden zijn treffend. Rondom hen zijn eenige belangwekkende personen gegroepeerd, en het geheele stuk behoort, naar Rec^s. oordeel, onder de zeer goede romans van COOPER.

Rec. waagt het niet, een stellig oordeel over de vertaling van de zeetermen in dit boek te vellen, ofschoon het hem voorkwam, dat deze in goede handen was gevallen. Ook overigens is de vertaling vrij goed, ofschoon men nog wel eens stuit op fouten, als deze: I. bl. 9, ST. JAKOB *de minste*, waar de woordspeling geheel verloren is gegaan en onverstaanbaar geworden, of II. bl. 270, waar het Engelsche *drum*, eene soort van danspartij, door *de trom* vertaald is.

Wij wenschen het boek vele lezers toe. Het is netjes uitgevoerd, met een vignet, dat een' zeeslag voorstelt; moeijelijk ligt aan te wijzen, op welke bladzijde van het boek deze beschreven wordt.

Cupido. Te Utrecht, bij van Paddenburg en Comp. 1844. *Post 8vo.* 140 *bl. f* 1-25.

Aan wien wij de verzameling van dit bevallige boekje hebben te danken, wordt ons niet berigt. Het verschijnt zonder eenige bijzondere aanwijzing in het licht, maar prijst zich door netten druk en bevallig uiterlijke als van zelf aan. Het is eene verzameling van minnedichten uit de beste onzer oude dichters, eene verzameling vol liefelijke, zoetvloeijende, teedere of geestige stukjes, met oordeel gekozen en van dien aard, dat zij geene stuitende of al te losse gedichten bevat, zoodat zij gereedelijk als een bevallig geschenk kan worden uitgereikt. Een paar stukjes zijn door den Heer CRAEYVANGER op muzijk gebragt. Jammer, dat het lieve boekje door dien leelijken CUPIDO op den titel wordt ontsierd! Hij schrikke niemand af! Het aardige bundeltje vinde vele koopers en lezers!

Korte Verhalen en Levensbijzonderheden van vermaarde Personen. Uit geloofwaardige Schrijvers bijeenverzameld door R. ARRENBERG. *Te Haarlem, bij* de Erven F. Bohn. *In kl. 8vo.* 108 *bl. f* 1-:

Korte Verhalen en wetenswaardige Voorvallen. Uit geloofwaardige Schrijvers bijeenverzameld door R. ARRENBERG. *Te Haarlem, bij* de Erven F. Bohn. *In kl. 8vo.* 108 *bl. f* 1-:

De *Historiën en zonderlinge Gevallen* van R. ARRENBERG behoorden niet alleen tot de geliefkoosde lectuur van een vorig geslacht, maar genoten, in weêrwil van alles wat van soortgelijke verzamelingen later, oorspronkelijk of vertaald, het licht zag, het zeldzaam voorregt van nog op den duur sterk gezocht te worden. Dit is wel het voldingendste bewijs, hoe, tijdens de eerste uitgave, de toenmalige behoefte door den Schrijver goed begrepen werd, hoe zeer hij

den smaak der natie kende, en hoe zijne uitgestrekte belezenheid, zijn schrander hoofd en zijne vlugge pen beide wisten te bevredigen. De Heer R. ARRENBERG, eerst Boekhandelaar, daarna Courantier te *Rotterdam*, bekleedde eene niet gewone plaats onder onze autodidacten. Breed *is* de lijst der meerder of minder uitgebreide boekwerken of *kleine* stukjes, door hem òf met oordeel vertaald en omgewerkt, òf oorspronkelijk, met zaakkennis en in kernachtigen stijl, geschreven, en, hetzij afzonderlijk, hetzij in Maandwerken, (niet het minste in de *Vaderlandsche Letteroefeningen*) het publiek medegedeeld, welks zucht voor degelijke lectuur hij daardoor aanwakkerde, welks kennis van landen, volken en zaken hij daardoor verrijkte, welks smaak hij daardoor beschaafde; terwijl hij, wel verre van om dit alles zijne beroepsbezigheden te verwaarloozen, tevens den boekhandel, nu eens door de moeijelijke bewerking van *het Naamregister der Nederduitsche Boeken*, dan weder door het stellen van krachtige memoriën tegen voorgeslagene beperkingen, groote diensten bewees, en de Courant zijner Vaderstad, jaren lang door hem geheel alleen geschreven, uit hare vroegere minbeduidendheid ophief, en haar het algemeen vertrouwen verwierf, dat zij tot op dezen dag heeft mogen behouden.

Alles, wat van zoodanige hand komt, moet dus blijvend welkom zijn, en de Uitgevers der boven aangekondigde werkjes hebben wèl gedaan, deze verzamelingen van grootendeels vroeger onuitgegevene korte verhalen en anecdoten, door genoemden Schrijver bijeengebragt, met de noodig gewordén verbeteringen in taal en stijl, en met eenige aanvullingen van eene andere bekwame hand, het publiek aan te bieden. Beider inhoud is uiterst afwisselend, onderhoudend, belangrijk en niet zelden leerzaam. Niet alleen jongelieden, voor wie zij in de eerste plaats bestemd en tot geschenkjes aan welke zij uitnemend geschikt zijn, zullen die met het grootste genoegen lezen, maar reeds leerde de ondervinding, dat ook meer bejaarden en geoefenden zich daarmede aangenaam verpoosden. Het eerste stukje behelst achttenveertig, het andere achtëntwintig verhaaltjes. De steendrukplaatjes zijn allerliefst, de prijs is matig, de uitvoering keurig, zoo als men dit van de Erven BOHN gewoon is.

Aardrijkskundige Lessen ten gebruike der lagere Scholen, of eerste Onderrigt in de kennis der geheele Aarde, door P. J. MENDEL, *Onderwijzer te Schiedam. Te Schiedam, bij* J. de Munnik. 1844. *In kl.* 8*vo.* 162 *bl. f* : - 55.

Wij zien niet in, waarom het aantal leerboekjes in de beginselen der Aardrijkskunde met een, dat geheel op de gewone leest geschoeid is en niets bijzonders heeft, moest vermeerderd worden. Door waarschuwing en handteekening waarborgt men zich tegen nadrukkers; maar zijn eigenlijk die aardrijkskundige lessen — en hun getal is *legio* — wel iets anders, dan nadrukken van elkander?

Het boekje is wèl, gelijk honderd anderen. Wij teekenden aan, dat de opgave der eilanden van *Zuid-Holland*, op bladz. 28, onjuist en onvolledig is, en bladz. 128 ten onregte gezegd wordt, dat de *Dhawala Giri* een der hoogste van alle bekende bergen op den aardbol is; van de *bekende* (en waarschijnlijk van allen) is het de allerhoogste.

De Leidsman der Jeugd. Iste Deel en IIden Deels 1*ste*, 2*de en* 3*de Stukje.* 1844—5. *Te Dordrecht, bij* G. Los, Gz. *In kl.* 8*vo. De geheele jaargang f* 1 - 20.

Wij kondigden reeds een paar Nommers van het Iste Deel van dien *Leidsman* aan. (*Vaderl. Letteroef.* 1844. No. XIV.) Daar de 12 stukjes des eersten Deels nu voltallig zijn, willen wij kortelijk berigten, dat het zeer lieve en leerzame stukjes voor de jeugd bevat. De nu en dan voorkomende Bijbelsche verhalen worden toch zoo eenvoudig mogelijk voorgedragen, opdat de roerende schoonheid dier tafereelen niet verloren ga, en er geene dogmatiek in kome, die boven de kinderlijke bevatting ligt.

Men zorge, dat de dichtstukjes steeds kort en voor kinderen verstaanbaar zijn. Sommige van den zich noemenden JOHANNES zijn in een' goeden toon. Het stukje echter in

N°. II van het 2de Deeltje beviel ons niet. Het is veel te gerekt, en uitdrukkingen als:

»Ook voor u is Hij gestorven.
Pas geboren, was met schuld
Reeds uw REKENING *aangevuld.*

Maar," zegt dan de moeder verder, »*Jezus heeft die schuld bij den Vader* AANGEVULD," verstaan de kleinen niet, hoe plat dan ook het oud-orthodoxe gevoelen is uitgedrukt.

Evenmin is het gepast, de kinderen te laten zingen:

Ja, wij komen! Ja, wij komen,
Lieve Jezus! zonder schromen,
Als wij worden opgenomen
In uw godlijke EEREWACHT (!?)

Achter N°. 1 van het 2de Deel wordt eenige geschikte lectuur voor kinderen opgegeven. Er was nog wel wat bij te voegen geweest: Onze P. HOENS en VAN HEERTEN mogen met anderen wel in de rij staan.

Wij kunnen den *Leidsman* anders wel aanbevelen. Hij houde ons slechts deze wenken ten goede.

BOEKBESCHOUWING.

De Bijbelsche Geschiedenis naar de behoeften van dezen tijd, geschetst in Voorlezingen voor beschaafden, door C. H. KALKAR. *Uit het Hoogduitsch vertaald door Dr.* L. S. P. MEYBOOM, *Predikant te Steens. Iste Deel. Te Groningen, bij* J. B. Wolters. 1845. *In gr. 8vo. VIII en* 379 *bl. f* 3-60.

Met eene gunstige verwachting, op de namen van Schrijver en Vertaler gegrond, namen wij deze Voorlezingen over de Bijbelsche geschiedenis in handen. De eerste is, bij het godgeleerde publiek door zijne Prijsverhandeling over *de Theocratie* (uitmakende het tweede Deel der nieuwe werken van het Haagsch Genootschap), de ander door zijne belangrijke Dissertatie, alsmede door zijn geschrift over HEMSTERHUIS voordeelig bekend. Beiden hebben dan ook, na de lezing van dit werk, onzen dank voor hunnen arbeid verworven. En wij spoeden ons, om, dit geschrift kortelijk aankondigende, zoowel deszelfs gunstige als minder gunstige zijden onpartijdig in het licht te stellen.

De Voorlezingen zijn door Dr. KALKAR (Hoogleeraar aan de Cathedraalschool te *Odense* op *Fühnen* in het Koningrijk *Denemarken*) in de Deensche taal voor een gemengd publiek gehouden, en later ook in het Hoogduitsch uitgegeven. De Schrijver had zich daarbij (blijkens de Voorrede) ten taak gesteld, om de vruchten van zijne Bijbelstudie in eenen bevattelijken vorm te kleeden, en te beproeven, of eene zamenhangende voorstelling der Bijbelsche geschiedenis, waarin derzelver hoofd, JEZUS CHRISTUS, overal als zoodanig op den voorgrond treedt, ingang zou kunnen vinden bij nadenkende hoorders, en zoo tot eene eigene lezing der H. S. aan te moedigen. Zijn hoofddoel was niet de mededeeling der geschiedkundige stof, maar hij wenschte de belangstelling in de Godsdienst,

van welke hij zelf uitging, bij zijne lezers op te wekken. Vragen, op het gebied der critiek behoorende, moesten daarom ten eenenmale buiten den omvang eener voorstelling blijven, die van het onwrikbaar geloof aan de Goddelijkheid der H. Schriften uitgaat. Dit eerste Deel bevat de heilige geschiedenis tot aan de Babylonische ballingschap, het tweede zal die van de ballingschap tot op de hemelvaart van CHRISTUS vervolgen. — In het Deel, dat voor ons ligt, en dat niet minder dan 21 Voorlezingen bevat, gaat de Schrijver dezen weg, dat hij begint met het algemeene oogpunt aan te geven, waaruit hij de Bijbelsche geschiedenis beschouwt. Zij is geschiedenis der ware Godsdienst, en tevens de geschiedenis van het menschelijke hart. — Na eenige opmerkingen aangaande de taal en wijze van uitdrukking hier heerschende, geeft hij vervolgens een kort overzigt van de verschillende boeken des O. en N. V., ten einde zijnen hoorderen den Bijbel in het algemeen te leeren kennen, en treedt langs dezen weg nader ter zake. Van de 4de tot 21ste Voorlezing voert hij ons door de oorkonden der Israëlitische openbaring henen, en doet de voornaamste personen en gebeurtenissen ons uit belangrijke oogpunten beschouwen. Aan het slot wordt over de waarde der Israëlitische geschiedenis gehandeld, als bevattende eene uitnemende voorbereiding voor de verschijning van het Christendom, en eene spiegel van Gods leiding met iederen mensch.

Wij mogen niet ontkennen, hier veel voortreffelijks te hebben aangetroffen. De Schrijver moge niet opzettelijk gebruik maken van de resultaten der nieuwere wetenschappelijke onderzoekingen aangaande sommige gedeelten des O. T.; het blijkt echter hier en daar, dat hij met dezelve geenszins onbekend is gebleven, schoon zijn standpunt tegenover de nieuwste critiek welligt conversatiever is, dan behoudens de waarheid mogelijk, en ook tot stichting en onderwijzing zijner toehoorders volstrekt noodzakelijk was. Dat hij critische bedenkingen niet beoordeeld of wederlegd heeft, kunnen wij gemakkelijk begrijpen en goedkeuren. Maar daarentegen rustte op hem de pligt, om positieve

beweringen, en beginselen, waarvan hij uitging, hier en daar opzettelijker te staven. Zoo is het met zijne verklaring, dat het Mozaïsche scheppingsverhaal goddelijke openbaring vervat, dat het boek *Jona* een streng historisch karakter heeft en anderen. — Van de andere zijde zijn er grondbegrippen in de opvatting der geschiedenis van het O. V., waaromtrent het ons onmogelijk geweest is, des Schrijvers meening naauwkeurig te leeren kennen. Eene klare voorstelling van Engelverschijningen, van Profetisme, van offerdienst en andere denkbeelden hebben wij gemist. Over het geheel heeft het oratorische karakter van dit geschrift, naar het ons voorkomt, aan de uitdrukking vaak iets onbestemds en zwevends gegeven, dat ter bevordering van heldere Bijbelkennis niet veel bijdragen kan. Of zou het, om slechts één voorbeeld te noemen, met den aard van het onsterfelijkheids-geloof onder het O. T. wel zijn overeen te brengen, dat de Profeten »zielen zochten te »winnen voor het hemelsche Canaän" (bl. 204). Is het zoo zeker, dat JEPHTA zijne dochter werkelijk geslagt heeft? (bl. 191). En heeft ooit het geheele Israëlitische volk in de vlakte voor *Jericho* een hemelsch gezigt gezien? (bl. 173). — De Schrijver heeft dan ook niet zelden hoogst moeijelijke gedeelten des O. V. vermeld, zonder iets tot hunne verklaring of tot staving van zijn gevoelen te zeggen. Bladz. 174 lezen wij (b. v. over *Josua* X: 13), »dat voor Jehova de krachten der natuur terug weken. » »De zon stond stil" heet het in een oud lied." En dit is alles. — Zoo wordt, bl. 374, beweerd, »dat EZECHIEL »het Verbond des N. T. zag te voorschijn treden in de »verheerlijkte gedaante van een Gods tempel," doch het bewijs dezer verklaring van EZECHIEL's tempel vinden wij niet. Even weinig zal de Schrijver bij de meesten zijner lezers wel toestemming vinden, als hij, bl. 61, beweert, dat ADAM's val ook op de stoffelijke wereld den treurigsten invloed heeft uitgeoefend, zoodat er geen voorwerp in de natuur is, waarvan hij zou durven te zeggen: zoo was het in den uchtend der schepping. Die bewering zou, consequent volgehouden en toegepast, tot de grootste ongerijmd-

heden voeren. — Hoogst onwaarschijnlijk zijn even zoo uitspraken als deze (bl. 63): dat EVA reeds bij KAÏN's geboorte zou gemeend hebben, den overwinnaar der slang te hebben verkregen. Aangaande enkele belangrijke gebeurtenissen, zoo als het waarlijk wonderdadige in de Sinaïtische wetgeving, de spijziging des volks door Manna, de geschiedenis van RUTH en andere vinden wij geen' enkel woord van opheldering.

Zouden wij in één woord de voorname schaduwzijde van het boek aanwijzen, naar ons oordeel, het schijnt deze te zijn, dat de Schrijver meer gepoogd heeft het *symbolisch* karakter der verhalen van het O. T. aan te wijzen, dan wel den *historischen* gang der gebeurtenissen zelve, door oplossing van onafwijsbare uitleg- en oudheidkundige vragen in het licht te stellen. Voor deze laatste komt het ons voor, dat de Bijbel van VAN DER PALM voor de Jeugd veel meer bijdragen bevat, dan deze Voorlezingen.

Is er alzoo nog al wat kaf onder het koren, het zij verre van ons te ontkennen, dat ook dit laatste hier overvloedig gevonden wordt. Voor de diepere Theologische, symbolische en geestelijke opvatting des O. V. zal men hier hoogst belangrijke wenken en bijdragen in menigte vinden. Er zijn trekken in, die eene meesterhand verraden, en bewijzen, wat grondigen blik de Schrijver op sommige bladen der gewijde geschiedenis geslagen heeft. En schoon hij de onmiskenbare neiging toont, aan het symbolisch-typisch standpunt zoo eigen, om de historische werkelijkheid tot een ideaal te verheffen, zoo is hij echter vrij van eenzijdige bekrompenheid. Ten proeve verstrekke de volgende schoone opmerking, die wij tevens als aanbeveling van dit geschrift, niettegenstaande deszelfs gebreken, afschrijven (bl. 180). Zij betreft het tijdperk der Regteren:

»Men zoeke geene helden der deugd in die mannen, »welke God verwekte om Israël te redden. Gelijk de geest »des tijds onwillekeurig op alle menschen invloed heeft, »zoo werden ook zij door hunnen tijd gedragen (?!), en »deelden in de begrippen, gebreken en inrigtingen hunner »eeuw. Daarom zijn deze helden geene reine gestalten,

»maar zij toonen ons de meest verschillende vormen en »toestanden der menschheid. Hoeverre is de H. Schrift »verwijderd van de bekrompenheid der zulken, die de »werkingen des Goddelijken Geestes tot enkele, door hen »zelve gevormde voorstellingen willen beperken. Hij stroomt »met eene rijke volheid door de aderen der heilige ge»schiedenis, vertoont zich in allerlei vormen en verschijn»selen, die de tijd vereischt; hij bekleedt helden met »moed, sterkt de dapperen met kracht, legt de woorden »der geestdrift op de lippen der Profeten, en vervult de »Apostelen met het woord der heiligmaking. Zoo verschij»nen de scheppende en onderhoudende krachten Gods, zoo »wel in het rijk der genade, als in dat der natuur, onder »de meest verschillende vormen. In alle tijden werd door »het woord: geest Gods, hetzelfde godsdienstige denkbeeld »uitgedrukt, *naar die mate, en in dien omvang, waar»voor elke tijd vatbaar is.*"

Niet minder achten wij dit geschrift belangrijk, als eene poging, om de uitspraken des Christelijken geloofs in overeenstemming te brengen met eene historische beschouwing der heilige oorkonden. Vooral roemen wij den krachtigen, warmen en bezielden toon, die hier is aangeslagen. En wij mogen niet vergeten, te vermelden, dat hier een rijkdom van schoone practische opmerkingen is ingeweven, zonder dat de Schrijver, zoo als men het noemt, begint te preêken.

De Heer MEYBOOM, die voor de vertaling zich veel moeite gegeven heeft, zou die, dunkt ons, nog meer beloond hebben gezien, als hij ons, in plaats daarvan, liever eene geheele omwerking van KALKAR's Voorlezingen gegeven had, ingerigt ten behoeve van het beschaafde godsdienstige publiek, waarbij echter het eigenaardige der oorspronkelijke bewerking, waar het noodig was, had kunnen bewaard geworden zijn. Ons publiek schijnt meer *helderheid* en *juistheid* van voorstelling te eischen, dan hier gevonden wordt: aan *diepte* van opvatting der geschiedenis ontbreekt het in dit boek geenszins. Doch als ook de Deensche lezers en hoorders de eerste kunnen ontberen,

mooten zij ver boven of — beneden onze landgenooten staan.

De uitvoering is hoogst loffelijk. Met belangstelling zien wij het tweede Deel te gemoet, dat, daar het over een minder uitgebreid historisch veld te gaan heeft, zeker nog belangrijker zal wezen voor de opvatting der daadzaken van de goddelijke openbaring des N. T.

Geestelijke Stemmen uit de Middeleeuwen. Vrij bewerkt naar het Hoogduitsch van FR. GALLE, *door* J. J. VAN TOORENENBERGEN. *(Ik geloof eene heilige, algemeene Christelijke Kerk, de gemeenschap der Heiligen. Apost. Geloofsbel.) Te Rotterdam, bij* van der Meer en Verbruggen. 1843. *In 8vo. VIII, 263 bl.* *f* 1-80.

Het is een liefelijk geluid, uit lang verledene tijden de stem des geloofs en der liefde te hooren, zoo als zij zich verhief te midden van den strijd op het gebied der godgeleerde wetenschap, of van de doodsche stilte, die er heerschte in de duisternis en te midden der verstijving. Het was een goed denkbeeld, dat GALLE opvatte en ten uitvoer bragt, om uitgelezene plaatsen uit de werken van ALCUINUS, ANSELMUS, BERNHARDUS, BONAVENTURA, GEILER VON KAISERSBERG, HILDEBERT VAN TOURS, HUGO en RICHARD VAN ST. VICTOR, RAYMUNDUS VAN SABUNDE, VAN RUYSBROEK, SARMAROLA, SUSO, FAULER, THOMAS VAN KEMPEN en andere beroemde en waarlijk geloovige godgeleerden bijeen te verzamelen, en als eenen krans aan te bieden, waarin keur van geurige en schoone bloemen het oog bekoort en het hart verkwikt. Het in 1841 uitgegeven werkje, met den titel: *Geistliche Stimmen aus dem Mittelalter zur Erbauung gesammelt von* FRIEDRICH GALLE, bevat driehonderd stukken uit werken van middeleeuwsche schrijvers, in negen rubrieken verdeeld. De Heer VAN TOORENENBERGEN heeft deze bloemlezing voor onze landgenooten, die het Duitsche

werkje niet mogten kennen, toegankelijk gemaakt, en, zoo als de titel zegt: vrij bewerkt, dat is, hij heeft een gedeelte der verzameling weggelaten, en daarvoor iets anders bijgevoegd.

Wat dit weggelatene betreft, geeft GALLE 300 uitgelezene stukken, de Heer VAN TOORENENBERGEN biedt er ons slechts 219 aan (*), terwijl het ons leed doet, dat wij ook bij hem missen, wat GALLE als derde aanhangsel had gegeven: 1°. de opgaaf der aangehaalde Bijbelplaatsen, 2°. de opgaaf van de bronnen, welke bij deze verzameling geraadpleegd zijn. Evenmin als wij inzien, waarom zoo veel werd achterwege gelaten, even min begrijpen wij, waarom hier en daar de stukken zijn verkort, zoo als N°. 34 bij GALLE, vgl. N°. 33 bij VAN TOORENENBERGEN, N°. 141 bij GALLE, vgl. N°. 138 bij VAN TOORENENBERGEN en elders. De korte levensberigten geven insgelijks niet alles, wat in het Duitsche werkje gevonden wordt. Nu stond het wel is waar den Vertaler vrij, niet meer te geven dan hij goed vond, maar het schijnt ons toe, dat, wanneer hij niets had weggelaten, niemand meer naar het oorspronkelijke verlangd zou hebben, terwijl dit nu nog verre van overtollig is ook voor onze landgenooten.

Waarschijnlijk heeft de Heer VAN TOORENENBERGEN dit willen vergoeden door hetgeen hij in het tweede aanhangsel van zijne eigene hand geeft, zijnde dit *een woord over de Mystiek* (bl. 218—234), hetgeen zich met genoegen laat lezen, ofschoon het van zelf spreekt, dat men hier ook niet meer moet zoeken, dan volstrekt noodig is, om voor iemand, die met de zaken nog niet bekend is,

(*) Voor de bezitters van het oorspronkelijke zij hier vermeld, dat de Hollandsche Vertaler heeft weggelaten, wat bij GALLE voorkomt onder N°. 9, 58, 67, 68, 99, 140, 143, 144, 164—168, 170, 172, 173, 175, 177, 178, 181, 182, 184, 188, 189, 195, 199, 200, 201, 203, 205, 208, 211—216, 219—223, 225, 227, 230, 232, 234, 236, 238, 240, 241, 243—251, 253—255, 257, 259, 261, 264, 265, 269, 273, 275, 277, 278, 281, 283, 287, 290—292, 294, 296—299.

eenig licht daarover te verspreiden. Als inleiding voor de volgende korte levensschetsen is het hier geheel voldoende. Behalve dit woord over de Mystiek (volgens den Heer VAN TOORENENBERGEN schijnt er geen onderscheid gemaakt te moeten worden tusschen *Mystiek* en *Mysticismus*), zijn er nog twee stukken, N°. 78 en 80, welke wij bij GALLE niet vonden, en welke ons dus door den Vertaler als toegift geschonken zijn.

De inhoud is hier in acht afdeelingen verdeeld: 1. Gods wezen, eigenschappen en werken; 2. de Zonde; 3. de Verlossing; 4. Bekeering en geloof; 5. de staat der Genade; 6. Voorschriften van leer en leven voor Gods kinderen; 7. Opwekking, gedachten en gebeden; 8. Dood en eeuwigheid. Dat VAN TOORENENBERGEN ééne rubriek minder heeft dan GALLE, is daaruit te verklaren, *dat het*geen bij GALLE stof voor twee rubrieken was, door den Vertaler is bijeengevoegd in ééne rubriek. De vertaling is zeer goed, over het geheel nog al vrij, doch vloeijend.

Het verheugt ons, dat GALLE's werkje in onze taal is overgebragt. »Nimm nun hin, Christlicher Leser," zoo schrijft GALLE in zijne voorrede, »in Liebe den Kranz, den ich Dir mit Herzenslust aus Blumen ferner Auen gewunden habe. Sie sind in den heiligsten Lebensstunden der Freude, des Leids und der Liebe den Herzen grosser Männer aus allerlei Volk und Geschlecht entsprossen, und darum werth der Unsterblichkeit. Mag nun die Nacht länger Jahrhunderte über der Asche ihrer Gebeine ruhen; ihre Geister erheben sich und sprechen lebendig noch heut zu Dir, wie sie zu ihrer Zeit gesprochen in den Tagen vor Alters. Welche theure Stimmen, welche herrliche Gemeinschaft!" En met die woorden vereenigt Ref. zich even gaarne, als de Vertaler zulks doet, gelijk hij hoopt, dat vele dier stemmen weêrklank mogen vinden in de harten van hen, die ze hooren.

Waarom heeft de Uitgever niet zorg gedragen, dat de prijs der Hollandsche uitgave lager kon gesteld worden dan die van de Duitsche? Nu heeft, indien wij ons niet bedriegen, het tegenovergestelde plaats gehad.

Regtvaardiging van JOHANNES RONGE. *Derde Druk. In gr. 8vo.* 60 *bl. f* :-60.

Regtvaardiging van mijnen afval van de Roomsche Hofkerk. Een open Zendbrief aan allen, die het willen of kunnen hooren, zien en onderzoeken, door CZERSKI, *Apostolisch-Katholiek Priester te Schneidemühl. Benevens zijn laatste schrijven aan het hoogwaardige General-Consistorium te Posen. Uit het Hoogduitsch. In gr. 8vo.* 22 *bl. f* :-30.

De Hoofdstellingen der Christelijk-apostolisch-Katholieke Gemeente te Schneidemühl, vergeleken met die der Roomsch-Katholieke Kerk en beschouwd uit het standpunt der Christelijke vrijheid. In gr. 8vo. 47 *bl. f* :-50.

Een woord aan de Aanhangers van Rome, bij den aanvang van het jaar 1845, *door* J. RONGE, *enz. In gr. 8vo.* 8 *bl. f* :-10.

Aan mijne Geloofsgenooten en Medeburgers, door J. RONGE. *In gr. 8vo.* 8 *bl. f* :-10.

Mijn laatste verblijf te Schneidemühl, of mededeelingen omtrent de personen en omstandigheden in de nieuwe Gemeente aldaar, door A. *Vrijheer* VON SELD. *Naar den vijfden druk, uit het Hoogduitsch. In gr. 8vo.* 25 *bl.* (*Met een Naschrift, behelzende eenen Brief van* J. CZERSKI *aan den Nederlandschen Uitgever.*) *f* :-30.

Allen te Zwijndrecht, bij J. Boden.

Wij hebben zelfs den schijn vermeden, alsof wij, met vooringenomenheid, gretig de gelegenheid wilden aangrijpen, om onze lezers ten spoedigste opmerkzaam te maken op de gebeurtenissen, welke in de Roomsche kerk bui-

tenslands, zelfs in naburige Staten, plaats hebben. Vandaar dat wij liever, dan de eerste aankondigers te zijn van de bovenstaande geschriften, het tijdstip hebben afgewacht, waarop een aanmerkelijk gedeelte der aanhangers van de Roomsche Kerk in dezen partij heeft gekozen; het tijdstip, waarop reeds de Roomschgezinde periodieke geschriften, ook in ons vaderland, kennis hebben genomen van de bedoelde gebeurtenissen en de daartoe betrekkelijke geschriften; een tijdstip dus, in hetwelk men ons niet kan beschuldigen, dat wij, door de aankondiging van deze geschriften, de gemoederen van sommigen onzer landgenooten verontrust en hunne godsdienstige overtuiging zouden gekwetst hebben. Wenschen onze lezers hetgeen in de Duitsche, tot nog toe Roomsch-Katholijke Kerk gebeurd is ook eens uit een ander gezigtspunt te beschouwen dan uit dat, waarop de Ultramontaansche partij hen heeft willen plaatsen, zoo diene daartoe het volgende.

JOHANNES RONGE, Roomsch-Katholijk Priester te *Grottkau* in *Silezië*, schreef reeds in het jaar 1842: »Het is zeer merkwaardig, wat de *Italianen* van ons *Duitschers* sedert kort durven vergen. Wij moeten hidden, dat de *Spanjaarden* weder in hunne oude kerkelijke slavernij terugkeeren. Wie heeft dan het bloedige drama opgevoerd? Misschien het ongehoorzame volk? ESPARTERO en dergelijke lieden? Wij weten in *Duitschland*, en wel is waar weten het bijna alle schooljongens, dat, naast de tirannij der Koningen, de aan *Rome* onderworpene, liederlijke en luije Geestelijkheid voor het grootste deel de oorzaak is, waarom deze schoone natie zichzelve zoo bloedig verscheurt. Zoo weten wij ook, dat de Fransche revolutie niet door DANTON, CAMILLE DESMOULINS en anderen veroorzaakt werd, maar door de tirannij van LODEWIJK XIV, de liederlijkheid van LODEWIJK XV, zoo wel als door de schandelijke buitensporigheden van den Hofadel, van geestelijken en wereldlijken stand. Niet minder weten wij, dat de dertigjarige oorlog niet door LUTHER en MELANCHTHON veroorzaakt, maar eeuwen voorbereid was door *Rome* en de Duitsche grooten, geestelijken en wereldlijken. Wij

hebben hét wel noodig, dat wij voor ons en de *Spanjaarden* bidden; maar dan zullen wij om onze en de vrijheid en zelfstandigheid der *Spanjaarden* bidden, waardoor alleen ware godsdienstigheid en zedelijkheid mogelijk wordt, maar niet om slavernij en afhankelijkheid, welke ten hoogste huichelarij en werkheiligheid bewerken."

Maar vooral was het de beruchte vertooning van den zoogenaamden Heiligen Rok te *Trier*, in October 1844, die RONGE met eene verontwaardiging vervulde, welke het hem onmogelijk was te verbergen. Nu schreef hij den alom bekenden *Brief over den Heiligen Rok te Trier*. Onder welke gewaarwordingen hij dezen brief schreef, spreken zijne in de *Regtvaardiging* voorkomende woorden duidelijk uit: »Eenen rok, van welken zij zelfs niet eens het bewijs kunnen geven, of hij waarlijk de rok van CHRISTUS is, vertoonen deze Baälspriesters voor hunne schraapzucht en zucht tot gewin ter openbare vereering, en laten de ligtgeloovige menigte dit kleedingstuk niet slechts vereeren, neen zij laten haar tot hem roepen: »heilige rok, bid voor ons! — heilige rok, voor u buig ik mij neder!" Voor zulk eenen spot, die met de Godsdienst gedreven, voor zulke waanzinnigheid, welke der menschelijke Rede als goddelijk, dewijl zij kerkelijk is, aangeprezen wordt, kan de taal geene woorden vinden, om de regtmatige verontwaardiging uit te drukken, en mijne woorden aan den Bisschop ARNOLDI, die men al te hevig noemt, zijn, naar gelang van het vergrijp, dat door de hierarchische partij aan de Godsdienst en de Rede gepleegd is, bijna kinderachtig te noemen."

Genoegzaam gelijktijdig met RONGE werd CZERSKI, Vicaris bij de Domkerk te *Posen*, overtuigd van de gebreken, die in de Roomsche Kerk heerschen; de geveinsdheid van vele priesters, de met voordacht onderhoudene onkunde en het bijgeloof bij de leden der gemeente, de aanleiding tot ontucht door het ongehuwde leven der priesters, de verderfelijke invloed door dezen uitgeoefend tot aankweeking van onverdraagzaamheid, onder anderen op echtgenooten, die in een gemengd huwelijk leven.

Dit een en ander bewoog hem, om op den 22 Augustus 1844 zijn ambt als Roomsch Priester neder te leggen, en een aantal van met hem gelijkgezinden tot eene gemeente van Katholijken, onafhankelijk van de Roomsche *Curie* of *Hofkerk*, rondom zich te vereenigen te *Schneidemühl* in *Silezië*. Spoedig stelden zich RONGE en CZERSKI tot elkander in betrekking, en werkten gezamentlijk tot stichting van eene *Christelijk-Apostolisch-Katholijke Kerk*, welker leerstellingen voornamelijk gerigt zijn tegen hetgeen in die der kenmerkende leer der Roomsche Kerk, naar hun oordeel, strijdig is met de leer der Heilige Schrift.

De aan het hoofd van dit verslag geplaatste titels zijn die der in onze taal, allen bij denzelfden drukker uitgekomene, op deze belangrijke gebeurtenis betrekkelijke geschriften. De overzetting van alle is goed geslaagd; terwijl daarenboven door den drukker, tot een' voldoenden waarborg voor de echtheid van deze bij hem uitgekomene geschriften, in de laatstaangekondigde van deze brochures de vertaling geplaatst is van eenen brief van CZERSKI aan den Nederlandschen Uitgever, welks oorspronkelijke onder den Heer BODEN berust, en waaruit blijkt, dat CZERSKI en RONGE beiden den Heer BODEN in staat stellen, om die geschriften over de Katholijke Kerkhervorming, welke zij zelven het belangrijkste oordeelen, dadelijk aan ons Nederlandsch lezend publiek mede te deelen.

Niemand zal ontkennen, dat de thans aangekondigde geschriften belangrijk, ja onmisbaar zijn voor de kennis en de beoordeeling van deze veelbesprokene beweging in de Roomsche Kerk, welke ook in ons Vaderland meer sympathie opwekt, dan men wel opentlijk erkent. Wij eindigen met de opmerking, dat het grootste en meest ontwijfelbare mirakel, hetwelk de vertooning van den zoogenaamden Heiligen Rok, ofschoon dan ook tegen het oogmerk van den vertooner, heeft te weeg gebragt, daarin bestaat, dat zij heeft veroorzaakt de geboorte van eene, dag aan dag in uitgebreidheid toenemende, dagelijks nieuwe leden in zich opnemende, en er alzoo reeds vele duizenden tel-

lende, van *Rome* zich afscheidende *Christelijk-Catholijke Kerk*.

Bijdragen tot de Geschiedenis der Doopsgezinden te Nijmegen, mede in zich bevattende de Geschiedenis der Vestiging te Nijmegen van de, thans nog, aldaar bestaande Doopsgezinde Gemeente. Door P. C. G. GUYOT, *Lid van den Raad der Stad Nijmegen. Te Nijmegen*, *bij* C. A. Vieweg. 1845. *In gr. 8vo.* 94 *bl. f* 1-:

Men heeft sedert eenigen tijd ingezien, dat de oude resolutie- en rekenboeken der steden en corporatiën bij een zorgvuldig en met kennis van zaken ingesteld onderzoek, belangrijke resultaten voor geschiedenis en oudheden kunnen aan den dag brengen. Het boekje, dat wij thans moeten aankondigen, is er een vernieuwd bewijs van, en wij zijn den Heer GUYOT dank schuldig, dat hij de gelegenheid, welke zijne betrekking als lid van den raad der stad *Nijmegen* hem aanbood, om het stedelijke archief te doorzoeken, heeft aangegrepen, om ons de geschiedenis der Nijmeegsche Doopsgezinden daaruit te doen kennen. Wij beschouwen zijn boekje als eene belangrijke bijdrage tot de kennis der geschiedenis van deze Christelijke gezindte. Alles, wat hij mededeelt, is door hem uit de boven bedoelde stedelijke papieren ontleend. Reeds in 1539 ontdekt men sporen van het bestaan van Doopsgezinden binnen *Nijmegen* en van de vervolgingen, waaraan zij blootstonden. Drie hunner, wier marteldood bij VAN BRAGHT niet wordt verhaald, bezegelden hun geloof met hun bloed. Verschillende brieven en besluiten volgen alle betrekkelijk het wezen der Doopsgezinden, en uit het rekenboek van 1557 op nieuw eene aanwijzing van onkosten, veroorzaakt door de gevangenneming van eenigen hunner en het ter dood brengen van eenen, genaamd GERRIT HAZENPORT; ook in 1566 en 1569 hadden er nieuwe vervolgingen en veroordeelingen plaats. Eerst in 1639 werd de eerste Doopsgezinde inwoner binnen *Nijme-*

gen wettig erkend, en later werd ook aan anderen het burgerregt toegestaan. Blijkbaar was het eigenbelang, dat de regering der stad tot dezen stap bewoog; de nijverheid der Doopsgezinden was van gewigt voor de stad, wier bevolking door onderscheidene oorzaken veel geleden had. Met deze aanneming tot burgers was de Doopsgezinde gemeente gevestigd, ofschoon het nog eenen geruimen tijd duurde, voordat zij een vast en bepaald gebouw tot de uitoefening hunner Godsdienst bezaten. Uit de hier bijeengebragte stukken blijkt het, hoe de kerkeraad der Hervormden in den geest des tijds zich daartegen krachtig heeft verzet. De regering, die door het verleenen van het burgerregt het bestaan der Doopsgezinden in de stad had gewettigd, kon moeijelijk hun geheel de godsdienstoefeningen verbieden en zocht daarom eenen *middenweg* in het verbod, om de zamenkomsten geregeld op eene en dezelfde plaats te houden. Eerst in 1706 kregen zij een bepaald bedehuis, dat zij in 1728 met de tegenwoordige, voorheen Remonstrantsche kerk verwisselden, en dat nog in eigendom toebehoort aan een der leden van de gemeente.

Bij het lezen van dit merkwaardige boekje, dat wij aan de belangstelling van velen aanbevelen, konden wij de spijt niet onderdrukken, dat de Heer GUYOT zijn bestek niet eenigzins wijder heeft uitgestrekt. Wij vinden hier thans alleen de geschiedenis der Nijmeegsche Doopsgezinden in zooverre deze met de regering en in enkele gevallen met de Hervormde kerk in aanraking is geweest. Welligt had men uit de papieren der gemeente of harer leden zelve ook voor hare inwendige geschiedenis deze en gene belangrijke berigten kunnen putten. De medewerking van den predikant en van de leden had den Schrijver, dunkt ons, zeker niet ontbroken, en zijn stukje zou daardoor ligt een meer volledig geheel zijn geworden. Of hiertoe pogingen zijn gedaan, of waarom niet, vinden wij niet opgegeven.

Veel, wat wij in dit boekje lezen, vervult ons met droefheid; niet enkel de vervolgingen om des geloofs wille, maar ook de wijze, waarop de toenmalige regeringen de ter dood brenging der ongelukkige slagtoffers tot eene aan-

leiding van feestviering maakten, getuige de groote hoeveelheden wijns door heeren Schepenen bij die gelegenheden gebruikt.

Wij danken den Heer GUYOT voor de uitgave van dit boekje en hopen, dat hij ons meerdere vruchten zijner nasporingen zal mededeelen.

Tentamen historico-medicum, exhibens collectanea gynaecologica, quae ex Talmude Babylonico depromsit A. H. ISRAËLS, Med. Doct. Groningae apud *P. van Zweeden*. Lerae apud *Praetorius und Seyde*. 1845. XVI et 190 p. p. 8vo maj. *f* 1-50.

Onder de geneeskundige onderwerpen, welke het geschiktst mogen geacht worden voor akademische proefschriften, bekleeden die van geschiedkundigen aard eene eerste plaats. Wij willen het nut niet ontkennen, hetwelk meer zuiver praktische onderwerpen voor den schrijver zelven kunnen opleveren, maar zij kunnen onmogelijk de belangstelling van anderen gaande maken, daar men van den jeugdigen geneesheer hoogstens eene vlijtige compilatie, maar nimmer een eigen onafhankelijk oordeel verwachten kan, wanneer hij zich op het zoo korteling betreden gebied der praktische geneeskunde beweegt. Het blijft hier meestal een *jurare in verba magistri*, en de dissertaties van dergelijken inhoud dragen doorgaans meer de kenmerken van de school, waaruit zij zijn voortgekomen, dan de bewijzen van het individueel oordeel des schrijvers. Op het veld van geschiedkundig onderzoek daarentegen beweegt deze laatste zich vrijer: het zijn hier de door hem geraadpleegde bronnen, welke zijn oordeel kunnen en moeten leiden, en uit de regte keuze en het verstandig gebruik dier bronnen laat zich met eenigen grond beoordeelen, wat de wetenschap van den jeugdigen geleerde heeft te verwachten. Maar ook voor den schrijver zelven is de behandeling van historiële onderwerpen van belang. Uit den aard der zaak brengt hij de wetenschap van den tegen-

woordigen tijd van de akademie mede; alligt ziet hij in zijne bewondering voor het tegenwoordig standpunt derzelve den belangrijken arbeid der voorgeslachten voorbij, of houdt voor nieuw, wat reeds voorheen, bij geringere hulpmiddelen, door schrandere mannen als waarschijnlijk werd aangenomen. Daarenboven is de rigting, welke zijne studie, wanneer hij eenmaal het praktische leven is ingetreden, meestal verkrijgt, die met den tijd medegaande, minder de geschiedkundige, en ook uit dit oogpunt beschouwd, is de bewerking van een historiëel onderwerp voor eene inaugurele dissertatie, waardoor alzoo de lust tot geschiedkundig onderzoek kan worden aangekweekt, van belang. De verhandeling van Dr. ISRAËLS trok derhalve reeds hierom onze aandacht, omdat hij zich een onderwerp uit het gebied van de geschiedenis der geneeskunde heeft gekozen; maar onze belangstelling werd nog des te meer gaande gemaakt, daar hetzelve betrekking heeft tot een onderdeel dier geschiedenis, hetwelk nog weinig opzettelijk is onderzocht. Wel bestaan er verscheidene geschriften van meerderen of minderen omvang uit vroegeren of lateren tijd, welke over de geneeskunde der oude Israëliten handelen, hoofdzakelijk, voor zoo verre men uit de boeken des O. Verbonds daarover oordeelen kan (*), maar het aantal dergenen, die de geschiedenis der geneeskunde bij dit volk in lateren tijd hebben beschreven, is betrekkelijk zeer gering, terwijl ook de meer algemeene werken over *Historia medicinae* zeer oppervlakkig, de meesten in het geheel niet van de verdiensten van dit volk melding maken. In den laatsten tijd is er in de 7—10de aflevering

(*) Wij wijzen hier op de geschriften van BARTHOLINUS (*De morbis biblicis*), REINHARD (*Bibelkrankheiten*), EARLE (*An historical essay on the state of Physik in the old and new Testament.* 1729), MEAD (*Medica sacra*), ESCHENBACH (*Scripta medico-biblica, Rostochii* 1779), SCHMIDT (*Bijbelsche medicus*) en op de latere werkjes van FRENSDORF (*Ueber die Medicin der alten Hebräer, Bamberg* 1837) en van TRIWEN (*Darstellung der biblischen Krankheiten, Posen* 1843) enz.

van de door E. CARMOLY geredigeerde *Revue Orientale* (1841) eene verhandeling van den Redacteur, getiteld: »*Les médecins juifs*," geplaatst, waarvan een uittreksel voorkomt in SCHMIDT's *Jahrbücher* 1843, N°. IV; maar ook deze is niet vrij van oppervlakkigheid en onnaauwkeurigheid. Zooveel echter is zoowel uit deze verhandeling, als uit die van ČARASSONE (*Essai historique sur la médecine des Hébreux, Montpellier* 1815) blijkbaar, dat de Joden, gedurende het Arabische tijdperk en nog later, eenen belangrijken invloed op de ontwikkeling der toenmalige geneeskunde hebben uitgeoefend; en, moge het al wat sterk zijn, wat CABANIS (*Revolut. de la médecine*, Cap. II. S. 6) zegt, dat in de elfde eeuw de rabbijnen bijna de eenige geneesheeren in *Europa* waren, zoo is het toch zeker, dat vele Vorsten zich bij voorkeur van Joodsche geneesheeren bedienden. De oorzaak, waardoor dit gedeelte van de geschiedenis der geneeskunde minder is bewerkt, is waarschijnlijk hierin gelegen, dat de bronnen voor hetzelve niet zoozeer in de geneeskundige werken van dien tijd zijn te zoeken, als wel in den Talmud, welke als 't ware een gedenkstuk van den wetenschappelijken toestand der Joden na de Babylonische gevangenis en gedurende de eerste eeuwen onzer jaartelling uitmaakt. Slechts weinige geneeskundigen zijn met eene zoodanige kennis der Hebreeuwsche taal en oudheidkunde toegerust, dat zij »deze groote Encyclopaedie," gelijk Dr. ISRAËLS den Talmud noemt (p. 22), met vrucht kunnen lezen en interpreteren; voegt men hier nog bij de vereischte kennis aan de oudere en latere Grieksche geneeskundige geschriften, ten einde de rabbijnsche geneeskunde met die van andere volken uit den toenmaligen tijd te vergelijken, dan zal het zeker niemand verwonderen, dat dit veld nog schaars is bearbeid. Uit dien hoofde is de dissertatie van Dr. ISRAËLS allen beoefenaren van de geschiedenis der geneeskunde voorzeker welkom. 't Is waar, slechts een gedeelte van het geneeskundige uit den Talmud — het gynaecologische — heeft hij aan zijn onderzoek onderworpen, maar het is een belangrijk gedeelte, daar de Mozaïsche wet

vooral aanleiding gaf, dat de rabbijnsche geleerden meer dan anderen met al, wat tot de *organa generationis* der vrouw en derzelver verrigtingen in den normalen en abnormalen toestand betrekking heeft, bekend moesten zijn.

Behalve de briefsgewijze opdragt aan Dr. ALI COHEN, vervalt de dissertatie in drie hoofdafdeelingen: de *Prolegomena* (p. 1—27), waarin eerst kortelijk over de Bijbelsche geneeskunde en daarna over de wijze, waarop de Talmud Babylonicum is ontstaan, wordt gehandeld; de *Introductio* (p. 27—37), waarin een kort overzigt van de genees- en verloskundige kennis der Talmudisten wordt geleverd; en de vier hoofdstukken, waarin het eigenlijk onderwerp der dissertatie wordt ontwikkeld. De *Prolegomena* zijn noodig, ten einde den lezer op het regte standpunt te brengen, vanwaar hij het geneeskundige in den Talmud beschouwen moet: uit het eerste hoofdstuk derzelve zien wij, hoe naauw de godsdienstige instellingen bij de Israëliten met het geneeskundige verbonden waren (p. 1—15), waaruit zich van zelf laat verklaren, dat er zoo veel geneeskundigs in den Talmud aangetroffen wordt; uit het tweede hoofdstuk leeren wij, hoe de Talmud Babylonicum gedeeltelijk uit de door de meest uitstekende rabbijnen verzamelde overleveringen (*Mischna*), gedeeltelijk uit hunne verklaringen en aanvullingen dier overleveringen (*Gemara*) bestaat, welke alle de sporen dragen van den tijd en het land, waaruit zij afkomstig zijn (*); waardoor dan ook zoowel het goede, als het minder goede in den Talmud deszelfs verklaring vindt.

Uit de *Inleiding* blijkt, dat de rabbijnen, gelijk in het algemeen de andere wetenschappen, zoo ook de geneeskunde in hunne beschouwing opnamen, terwijl hunne kennis in Anatomie, Physiologie, Pathologie, Chirurgie en vee-artsenijkunde in vele opzigten bij die hunner tijdgenooten niet achterstond, en dat zij, schoon vrouwen de

(*) De bijeenverzameling en bewerking der verschillende stukken van den Talmud Babylonicum had plaats van 350—430 n. Chr. De verspreiding geschiedde evenwel eerst in het begin der zesde eeuw (*Dissert.* p. 22 sq.)

eigenlijke Obstetrie uitoefenden, niet onervaren waren in datgene, wat tot deze wetenschap betrekking heeft. Uit eene plaats, welke (p. 30) wordt aangehaald, blijkt, dat, schoon de rabbijnen veel van hunne anatomische en physiologische kennis door het onderzoek van dieren hadden verkregen, zij evenwel ook lijkopeningen hebben in het werk gesteld; waarmede eene andere aangehaalde plaats (p. 42) in verband kan gebragt worden, volgens welke de rabbijnen stelden, dat men niet altoos uit de dieren tot de menschen moet besluiten, vooral niet, wat de *partes genitales* betreft. Het 1ste Hoofdstuk handelt *de utero et foetu* en wel in de eerste plaats (p. 37—44) *de anatomia partium genitalium muliebrium*, in de tweede (p. 44—70) *de embryologia*, waaruit blijkt, dat de rabbijnen, voor hunnen tijd, eene vrij goede kennis van de ontwikkeling van het *foetus* hadden, daar vele van hunne stellingen door de waarnemingen van lateren tijd zijn bevestigd; en in de derde plaats (p. 70—80) *de monstris et molis*. Op. p. 54—57 wordt eene plaats uit de *Gemara* aangehaald, welke ter toelichting kan dienen van datgene, wat omtrent HEROPHILUS en ERASISTRATUS wordt vermeld, dat deze namelijk levende misdadigers tot het doen van anatomische onderzoekingen zouden gebezigd hebben. Men heeft dit verhaal, hetzelve volgens de zeden van onzen tijd en onze westelijke streken beoordeelende, voor een sprookje willen doen doorgaan; iets, hetwelk ook nog onlangs BURGGRAEVE (*Précis de l'histoire de l'anatomie*, *Gand.* 1840, p. 22) heeft beweerd; de bedoelde plaats uit de *Gemara*, welke van iets dergelijks, onder de regering van CLEOPATRA geschied, melding maakt, kan strekken, om de waarschijnlijkheid van het verhaal aangaande HEROPHILUS en ERASISTRATUS, hetwelk ook CELSUS en GALENUS hebben aangenomen, te bevestigen (*). Men vergelijke hierover ook ISENSEE, *de oudere en middeleeuwsche geschiedenis der geneeskundige wetenschappen, uitgegeven en*

(*) GALENUS spreekt eigenlijk niet van het ontleden van *levende* menschen.

vermeerderd door Dr. L. ALI COHEN, 1ste Stuk, *Groningen* 1843, p. 152). Het tweede Hoofdstuk (*de graviditatis negotio*) handelt 1°. *de pubertate et sterilitate* (p. 80—91), 2°. *de menstruatione* (p. 91—102), 3°. *de conceptione et graviditate* (p. 102—110), 4°. *de abortu* (p. 110—118); het derde Hoofdstuk *de partu normali* (p. 118—142) *et abnormi* (p. 142—159) en wel *de embryotomia, de versione spontanea, de versione artificiali, de partu sine sanguine, de placentae retentione, de dissolutione infantis in utero, de vagitu uterino, de partu serotino* etc. Het vierde of laatste Hoofdstuk (*de infante ex matris ventre exciso* (p. 160—184) bevat eene uitvoerige en zeer geleerde beantwoording der vraag, in hoeverre de *sectio caesarea in vivis* bij de rabbijnen bekend *zij* geweest, welke vraag door MANSFELD bevestigend, door FULDA ontkennend is beantwoord. Uit zijn geleerd en scherpzinnig onderzoek trekt Dr. ISRAËLS het besluit (p. 183): »revera ex Talmude evictum esse, sectionem Caesaream in vivas non solum fuisse cognitam Rabbinis, sed eos aliquando quoque hanc instituisse operationem, *et quidem*, nonnumquam felici eventu et matri et infanti." Uit het in deze vier hoofdstukken behandelde wordt aan het einde (p. 185—189) in den *Epilogus* de slotsom getrokken omtrent de geneeskunde der Talmudisten, in vergelijking met die van hunnen tijd. Uit deze onze inhoudsopgave moge eenigzins doel en strekking dezer verhandeling blijken; de aard van het onderwerp gedoogt niet, om in een Tijdschrift, als het onze, uitvoeriger over hetzelve uit te weiden, waartoe ons anders de rijkdom der zaken en de grondigheid der behandeling wel zouden hebben opgewekt. Overal heeft de geleerde Schrijver door zijne kennis aan Hebreeuwsche taal- en oudheidkunde niet alleen voor eene zorgvuldige vertaling, maar ook voor eene duidelijke verklaring en toelichting van den oorspronkelijken tekst gezorgd, en de hieruit verkregene resultaten vergeleken met datgene, wat de geneeskundigen, van den tijd van HIPPOCRATES af tot dien der rabbijnen, waaraan de Talmud zijnen oorsprong verschuldigd is, hebben geleerd, gelijk

tevens met het licht, hetwelk latere onderzoekers over deze onderwerpen hebben verspreid. Door deze wijze van bewerking sluit de dissertatie van Dr. ISRAËLS zich op eene waardige wijze aan de andere schriften over *Historia medicinae* aan en levert eene belangrijke bijdrage voor deze op. Als algemeene gevolgtrekkingen leidt de Schrijver de volgende punten af, welke wij aan het slot onzer aankondiging laten volgen, deels dewijl zij met korte woorden ook ons eigen oordeel over de geneeskunde der Talmudisten, zoo als die uit deze verhandeling blijkt, uitdrukken, deels dewijl zij ten bewijze kunnen strekken, dat de ingenomenheid met zijn onderwerp den Heer ISRAËLS geenszins tot een partijdig oordeel heeft verleid: »1°. Multa, quae ad Gynaecologiam et Artem obstetriciam faciunt, in Talmude Babylonico offenduntur peregrinam testantia originem. 2°. Plura etiam, quae summi sunt momenti, vel desiderantur, vel ab aliis Medicis veteribus melius exposita sunt. 3°. In universum vero, omnibus rite perpensis, debemus concedere, Rabbinis fuisse observandi ingenium praeclarum; simulque confiteri, eos opportunitate, quae praesto erat, bene fuisse fructos, observataque saepissime optime dijudicasse. 4°. Laudes summas merentur Rabbini, inter quos plures exstiterunt Naturae scrutatores, contemplatores et observatores sagacissimi, Naturae sua jura tribuentes, et pro aetate, quâ vixerunt, in multis antecellentes aliis Medicis."

Natuurkunde. Tijdschrift, inhoudende physica, chemie, pharmacie, natuurlijke historie, statistiek en litteratuur, uitgegeven van wege het Genootschap Tot Nut en Vergenoegen, te Arnhem. Te Arnhem, bij J. G. Stenfert Kroese. *Iste Jaargang.* 1844. *In gr. 8vo. IV en* 404 *bl. IIde Jaargang.* 1845. *No.* 1—8. 256 *bl. Prijs per jaargang circa ƒ* 6-:

Is het geven van verslagen over, en het grondig beoordeelen van geschriften over het algemeen geene gemakkelijke taak, deze wordt nog moeijelijker, indien men zijn gevoelen me-

dedeelen moet over een tijdschrift, dat eene groote menigte uiteenloopende stukken en stukjes, uit onderscheidene vakken en van ongelijke waarde bevat. Zoo men dus in gemoede over het geheel geen volkomen gunstig oordeel vellen kan, is het nog al natuurlijk, dat men de lastige taak steeds verschuift. Zoo ging het althans Ref. met de beoordeeling van bovenstaand tijdschrift. Daar echter de Redactie van het tijdschrift *Natuurkunde* door de toezending der verdere No's getoond heeft er belang in te stellen, dat de *Vaderlandsche Letteroefeningen* eenig verslag van hetzelve gaven, zouden wij van onzen kant onheusch handelen aan dit verlangen niet te voldoen. Vooraf merkt Rec. aan, dat hij over het algemeen geen voorstander is van de zoo bij ons als vooral in *Duitschland* steeds plaats grijpende vermeerdering der tijdschriften, vele van welke wel met herkaauwende dieren of misschien juister met extractketels zouden kunnen vergeleken worden, *en die dikwerf* krachten van geleerden verspillen, die door het uitgeven van grootere, meer doorwerkte geschriften meer blijvende vruchten voor de wetenschappen zouden leveren. Het spreekt van zelf, dat hiermede echter het nut van wezentlijk goede tijdschriften van blijvende waarde geenszins ontkend wordt, en dat, gelijk wij vroeger bij de aankondiging van het tijdschrift van den Heer HAAXMAN (*Vaderl. Letteroef.* 1844, bl. 688) aanmerkten, een enkel, excerpten gevend tijdschrift niet van alle nut verstoken is. Met dit laatste ga men echter niet te ver. Dan ter zake. Blijkens de voorrede van den eersten jaargang is het doel der Redactie »om al datgene mede te deelen, wat buitenslands in de natuurkunde wordt bekend gemaakt en daarbij te voegen de vruchten van vaderlandschen bodem, inzonderheid wat door de medearbeiders van het tijdschrift, nieuws en wetenswaardigs wordt geleverd." Voorts wenschte de Redactie de op den titel genoemde vakken benevens physiologie te behandelen. Tevens roept de Redactie de hulp van wetenschappelijke mannen in. Hieraan schijnt echter niet ruimschoots voldaan te zijn; ten minste wij vonden slechts drie werkzame arbeiders, de Heeren DE ROOS, VAN DEN BROEK en VAN DER WEYDE. Men ziet hieruit, dat het geven van uittreksels het hoofddoel schijnt te zijn, gelijk ook uit het betrekkelijk gering aantal oorspronkelijke stukken, die bijna uitsluitend onderwerpen uit het gebied der physica behandelen, blijkt. Wij willen kortelijk aangeven, wat voor iedere afdeeling der op den

titel genoemde takken van wetenschappen hier gevonden wordt.

De oorspronkelijke stukken over physische onderwerpen handelen bijkans bij uitsluiting over galvanisme en electromagnetisme, die ons echter over het algemeen niet onverdienstelijk voorkwamen, doch zich grootendeels tot het beschrijven van toestellen bepalen. Al de overige, in toepassing gewigtiger deelen der physica zijn bijkans geheel veronachtzaamd. Immers het stukje van den Heer VAN DER WEYDE over belangrijke ontdekkingen in het gebied der acustica, behoort eigenlijk tot de mededeelingen van buitenlandsche ontdekkingen. Voorts zijn de stukjes van de Heeren VAN DEN BROEK en VAN DER WEYDE, over de toepassing van de *camera obscura* en van het zonmicroscoop tot het afteekenen van ondoorschijnende voorwerpen en de beschrijving door laatstgenoemde van een lampmicroscoop tot het afteekenen van doorschijnende en ondoorschijnende voorwerpen, niet onbelangrijk. Wij zouden aan den eerstgenoemden toestel, van den Heer VAN DER WEYDE, boven dien van den Heer VAN DEN BROEK, de voorkeur geven. Overigens vindt men nog vele, zoo het ons voorkwam, goed gekozene uittreksels uit waarnemingen en verhandelingen van mannen als BECQUEREL, MATTEUCI, MILLON, HENRICI enz. De aan scheikunde en pharmacie gewijde gedeelten bevatten louter uittreksels, meest over bereidingswijzen van onderscheidene ligchamen handelende; overigens vindt men hier nog eenige andere goed gekozene uittreksels, als van PREISSER, over de plantenkleuren, het vernieuwde onderzoek der gal van BERZELIUS, een uittreksel uit de bekroonde verhandeling van HOMOLLE, over de *digitalis purpurea*, DE MARIGNAC, over het ontstaan van het *ozonium*, enz. enz. De nieuwe wijze van BOVAN ter ontdekking van het arsenigzuur is wel eenvoudig, maar schijnt zoo gevoelig niet als de toestel van MARSH en vereischt insgelijks nog nadere toetsing van het afgescheiden wordend metaal. Over statistiek vonden wij niets; trouwens op den titel van den tweeden jaargang komt deze afdeeling niet meer voor. Niettegenstaande enkele zinsneden in de voorrede van den eersten jaargang en het hoogdravend gestelde berigt op de omslagen der No's van den tweeden jaargang, zijn natuurlijke historie en physiologie karig bedacht. Behalve een enkel uittreksel, vindt men voor deze gedeelten niets, dan in den eersten jaargang een uittreksel uit het

vrij droog gestelde berigt over den voortgang der physiologie in het jaar 1841 van Prof. BISCHOFF, te *Giessen*, en in den tweeden jaargang hetzelfde berigt voor het jaar 1842 en twee stukjes van den Heer VAN DEN BROEK, het eene handelende over eene verbeterde opspuitingswijze, welke vernuftig uitgedacht is, doch in toepassing, vooral voor zeer fijne praeparaten, ons vrij lastig en omslagtig voorkwam, het andere over het nut der waterleidingen van COTUGNI, uitmakende een deel der door denzelfden schrijver beloofde beschrijving van het zintuig des gehoors. De druk is in den tweeden jaargang veel naauwer dan in den eersten; ook de platen zijn in den tweeden beter uitgevoerd.

Vatten wij alles te zamen, zoo gelooven wij, dat voor den rijken omvang der vele behandeld wordende vakken de omvang van het tijdschrift (twee vel in de maand) te klein, het aantal werkzame medearbeiders te gering *is. Uit zucht* om veel te doen is men, niettegenstaande veel vlijt, nergens volledig geweest. Daar nu het tijdschrift van den Heer HAAXMAN reeds uittreksels mededeelt van chemische en pharmaceutische verhandelingen en waarnemingen, de meesten onzer landgenooten, die voor de wetenschap belang koesteren, Duitsche journalen lezen, en hetzelfde voor tijdschriften over physiologie en natuurlijke historie geldt, doch ten onzent, voor zoo ver Rec. weet, geen afzonderlijk tijdschrift voor natuurkunde in den engeren zin bestaat, zouden wij meenen der Redactie aan te moeten raden, om, in een volgend jaar, onder medehulp van meerdere kundige mannen, het tijdschrift meer afzonderlijk aan de physica in haren geheelen en rijken omvang toe te wijden en dus deze wetenschap volledig te behandelen, waarbij het wenschelijk *is*, dat oorspronkelijke bijdragen in ruime mate worden opgenomen. Geschiedde dit laatste dan niet, dan zouden wij betwijfelen of de Redactie de waarheid sprak, toen zij betuigde, »dat onze thans levende natuurkundigen toonen, dat *Nederlands* roem in dit vak nog geene hersenschim is, en dat *Nederland* hier niet, zoo als op vele andere punten, naar zijne voorvaderen behoeft terug te zien."

HENDRICK, *Graaf van Brederode, Medegrondlegger der Nederlandsche Vrijheid, verdedigd. Wederwoord aan Mr.* G. GROEN VAN PRINSTERER, *door Mr.* H. C. VAN HALL. *Te Amsterdam, bij* J. Muller. 1845. *In gr. 8vo.* 129 *bl. f* 1-30.

Het antwoord van den Heer GROEN VAN PRINSTERER op het eerste geschrift van den Heer VAN HALL, betreffende HENDRICK *van Brederode*, moest evenzeer dit *Wederwoord* uitlokken, als zulks bij het verschijnen van de Verdediging van het Hoofd der verbondene Edelen het geval was; hiermede was eene oproeping gepaard, waarop spoedig een geschrift volgde van dien aard, dat hierop ook geenszins konde gezwegen worden, omdat nu de behandeling der verdiensten van een onzer beroemde voorvaderen met zoo vele persoonlijke toespelingen tusschen twee onzer voortreffelijke tijdgenooten gemengd was, dat zij hierover in een' beschaafden letterkundigen strijd geraakten.

De achtingwaardige Mr. M. C. VAN HALL toont in dit wederwoord, dat zijne klimmende jaren geenszins de krachten van zijnen geest verzwakt hebben. Hij heeft al de punten van het antwoord van den Heer GROEN VAN PRINSTERER stuk voor stuk nagegaan, en die meestal teregt gewezen en wederlegd, om tevens zichzelven te verdedigen, en de loffelijke nagedachtenis van zijnen held nog nader tegen verkeerde of eenzijdige oordeelvellingen in bescherming te nemen. De Inleiding van het geschrift is reeds zeer geschikt, om den lezer voor den Schrijver en zijn onderwerp gunstig te stemmen, en toont op eene voldingende wijs de noodzakelijkheid van dit wederwoord aan. Vervolgens overgaande tot het onderwerp zelf, vangt VAN HALL aan met in eene omgekeerde orde de zaken in het tegenschrift van GROEN VAN PRINSTERER op te nemen en te ontzenuwen. Het doet hem leed, dat de uitdrukking, de misdaden van GRANVELLE, PHILIPS en ALVA te *vergoelijken*, zijne tegenpartij gegriefd heeft. Hetgeen hij echter hieromtrent in het midden brengt, en voornamelijk uit diens *Handboek der Vaderlandsche Geschiedenis* kon staven, bewijst, dat het oordeel, over deze personen door zijn Ed. geveld, zeer gemakkelijk tot deze uitdrukking aanleiding konde geven. Immers de Heer GROEN VAN PRINSTERER, in de school van BILDERDIJK gekweekt, en met eene van het algemeen gevoelen afwijkende zienswijze in het staatkundige zoo wel als in het godsdienstige, heeft een veel zachter oordeel over GRANVELLE, PHILIPS en ALVA geveld, dan men gewoon was te doen. Misschien was wel het vonnis hunner veroordeeling wat al te hard uitgesproken, en de nakomelingschap nog met den hartstogt der tijdgenooten te veel vervuld, om onpartijdig te regten.

Zoo veel is echter gewis, dat GROEN VAN PRINSTERER te kunnen opzigte niet altijd de rol van een onpartijdig Geschiedschrijver, maar soms dien van een Advocaat op zich genomen heeft, hetgeen hem in zijn oordeel omtrent den Kardinaal, den Koning en den Veldheer en Landvoogd, zelfs door de oorspronkelijke stukken en brieven, in zijne *Archives* medegedeeld, zijne wederlegging kan doen vinden. Wij kunnen, hoezeer wij geenszins in den waan verkeeren, om alle personen, en zelfs op sommige punten de bovengenoemden, van de Spaansche zijde, voor tirannen, verraders en bloedhonden, en die van de Nederlandsche voor volmaakte staats- en geloofshelden te houden, ons geheel vereenigen met hetgeen VAN HALL daaromtrent aanmerkt, en vinden hier den Spaanschen Koning, zijn' Staatsdienaar en Krijgsoverste naar waarde geschat. Het vonnis der veroordeeling, over hen sedert bijna drie eeuwen gewezen, wordt hier op eene krachtige wijze bevestigd. Hetgeen verder voorkomt over de staatkundige en godsdienstige geschilpunten tusschen beide hier geschilvoerende partijen is behartigenswaardig, en geeft eene schoone getuigenis voor de edele en onbekrompene gevoelens van den Schrijver.

Overgaande tot het hoofdpunt van het mededeelen van sommige brieven van VAN BREDERODE, meent de Heer VAN HALL, ondanks het daartegen door den Heer GROEN VAN PRINSTERER ingebragte, te moeten volhouden, dat dit in zijne oogen *onkiesch* is. Hiertoe heeft zijn Ed. volle regt, ofschoon het ook aan anderen vrijstaat er anders over te denken. Weinig was er van VAN BREDERODE bekend, dan hetgeen gelijktijdige en andere oude geschiedschrijvers, als BOR, VAN METEREN, DE GROOT, HOOFT, STRADA, BENTIVOGLIO, van hem gemeld hebben. Men was dus zeer verrast, brieven van hem in de eerste deelen van de *Archives* te ontmoeten. Dat zij, over het algemeen, niet van dien belangrijken inhoud waren, dat zij den Schrijver niet van dien allergunstigsten kant deden kennen, als men wel gewenscht en verwacht had, moest dit den Heer GROEN VAN PRINSTERER doen besluiten van ze achter te houden? Wij nemen de vrijheid om hierin met den Heer VAN HALL te verschillen. Het is waar, het min gunstig oordeel van GROEN VAN PRINSTERER, en het nog ongunstiger maar zeker niet genoeg doordachte van Prof. VAN KAMPEN, is voornamelijk op deze medegedeelde brieven gegrond; doch bij nadere

beschouwing, en vooral door de verdediging van den Heer VAN HALL, is het duidelijk gebleken, dat deze brieven voor het karakter van den Schrijver die nadeelige strekking niet hebben, welke zij oppervlakkig schijnen te bezitten. Het is er immers verre van af, dat zij zouden aantoonen, dat VAN BREDERODE aan den wijn en aan de vrouwen verslaafd en van een liederlijk levensgedrag zoude geweest zijn; zij geven alleen eene vrolijke en wat te losse wijze van denken en schrijven te kennen, dikwijls bij de grooten van zijnen tijd en die van alle tijden voorkomende. De Heer VAN HALL erkent zelf, dat VAN BREDERODE's bijzondere zeden niet geheel onberispelijk waren, en dat hij ook eene spruit buiten echt heeft gehad, hetgeen echter geenszins eenen Edelman van de 16de eeuw als eene zoo groote vlek werd aangerekend. Voor ons en voor velen, die liefhebbers van de geschiedenis in het algemeen en van die des vaderlands in het bijzonder zijn, waren deze brieven welkom, omdat zij ons een merkwaardig persoon uit den tijd van den Spaanschen worstelstrijd nader doen kennen. Voor het overige is hetgeen VAN HALL over het mededeelen van brieven van overledenen aanmerkt met zoo veel scherpzinnigheid en kennis van zaken gesteld, dat men met hem in vele opzigten ten volle moet instemmen, zonder hem evenwel nog in alles gelijk te geven. De stelregel van GROEN VAN PRINSTERER, *de waarheid en niets dan de waarheid, de waarheid geheel*, als zijnde de pligt van den mededeeler van officiéle en onuitgegevene stukken, moeten wij beamen. Houdt deze iets van de waarheid terug, dan dunkt het ons, dat men ook aan de waarheid van het nu medegedeelde kan twijfelen. Wij eerbiedigen het gevoelen van den Heer VAN HALL, maar gelooven, dat het nageslacht, na drie eeuwen, regt heeft, om inzage te nemen van alle stukken, zoo wel van vertrouwde brieven als andere, van personen, die eene openbare rol in de wereldgebeurtenissen hebben gespeeld.

Wat de nadere verdediging van VAN BREDERODE tegen hetgeen hieromtrent in het Antwoord van GROEN VAN PRINSTERER voorkomt, betreft, dit gedeelte is uitvoerig, voortreffelijk en *con amore* behandeld. VAN HALL erkent zelf, dat dit Antwoord hem die verdediging tegen de aantijgingen van BILDERDIJK en VAN KAMPEN gemakkelijk heeft gemaakt. Hij herhaalt met erkentenis en genoegen, dat de Heer GROEN VAN PRINSTERER VAN BREDERODE heeft vrijgesproken; 1°.

dat hij naar het graafschap zoude hebben gestaan door slinksche streken; 2°. dat hij eene voor het volk drukkende belasting zoude hebben doorgedrongen; 3°. dat hij zich tot een' lagen vleijer van de Nassauers zoude hebben verlaagd; 4°. dat hij zoude behoord hebben tot die Nederlandsche Grooten, die tegen PHILIPS opstonden om hunne verachterde zaken te herstellen; ten minste dat het BILDERDIJK en niet hij, GROEN VAN PRINSTERER, geweest is, die het opnemen van *f* 8000 vóór zijne uitwijking eene beleefde brandschatting genoemd had.

Wat verder aangaande de geschiedkundige waarde der geschriften van SCHILLER, HOOFT, WAGENAAR en STIJL wordt aangemerkt, is kort en bondig, en de verdediging van de juistheid en onpartijdigheid van het werk van VAN DER VIJNCKT is uitvoerig en grondig behandeld, die zeer afsteekt bij de meesterachtige en ongemotiveerde veroordeeling, welke die schrijver door den Heer GROEN VAN PRINSTERER heeft ondergaan.

Geestig en onderhoudend is ook hetgeen omtrent de *beeldengalerij van poëtische vertooning*, die de Heer VAN HALL in zijne verdediging zoude vertoond hebben, wordt in het midden gebragt; ofschoon het waar blijft, dat dichters en redenaars weinig gewigt op de schaal der geschiedkundige kritiek kunnen bijzetten.

Het zoude ons te ver leiden, om al de punten van de nadere verdediging van VAN BREDERODE in de bijzonderheden na te gaan. Bijna alles, wat hiertoe kan bijgebragt worden, vinden wij op nieuw met eene groote volledigheid behandeld, zoo als de getuigenis van de Staten van *Holland* en *Zeeland*; dat het geenszins uit zijne brieven blijkt, dat VAN BREDERODE aan den wijn zoude verslaafd geweest zijn; dat de brief van DE MONTIGNY, geheel in de bijlagen medegedeeld, geenszins ten nadeele van hem behoeft uitgelegd te worden; dat de opgaaf der breede lijst van landgoederen en inkomsten voornamelijk ten doel had om aan te toonen, dat hij geen berooid Edelman was. Hetgeen verder op de benaming van Antichrist, door den Bisschop MORILLON aan VAN BREDERODE gegeven, voorkomt, is zeer juist. Die naam was zeer natuurlijk in den mond van een' Roomschen Kerkvoogd, die hem denzelve, als zijnde in zijn oog een ketter en vijand der R. Kerk, kon toekennen. Dat VAN BREDERODE geen goed Christen zoude geweest zijn, zou moeijelijk te be-

wijzen vallen. Hij wordt met regt hier door den Heer VAN HALL voorgesteld als een warm en opentlijk voorstander der Hervorming, die de verlichte denkwijs van WILLEM I deelde, en ver boven den ongelukkigen sektengeest verheven was, die velen en de meeste Protestanten van dien tijd bezielde; evenzeer was hij een vijand van geweldige middelen tegen de Roomschen, en gaf dus ook zijne sterke afkeuring van de beeldstorming te kennen. Dat hij een vroom Christen, *in den zin van den Heer* GROEN VAN PRINSTERER, zoude geweest zijn, betwijfelen wij evenzeer als zijn Ed.; zulks was ook WILLEM I niet, ook niet DE COLIGNY bij de Fransche Hugenoten. Zij waren bovendien al te zeer in staatsaangelegenheden gewikkeld, om deze van genen te kunnen afscheiden. Godsdienst en staatkunde waren in de XVIde eeuw even naauw aan elkander verwant, als tegenwoordig de belangen van koophandel en nijverheid met die der diplomatie zijn verbonden.

Volgens de beginselen van den Heer GROEN VAN PRINSTERER moest hij niet hoog met het Verbond der Edelen loopen, en WILLEM I niet als geheim deelgenoot van hetzelve aanzien; het tegendeel kan echter uit de geschiedenis van die dagen en uit de *Archives*, door zijn Ed. uitgegeven, bewezen worden. Hoezeer het Verbond, door de vreesachtige besluiteloosheid der meeste Edelen, spoedig te niet liep, strekt dit geenszins tot verwijt aan VAN BREDERODE, die zich met zoo veel ijver aan het hoofd van hetzelve stelde; hij deed wat hij kon, en, na geruimen tijd in *Amsterdam* zich te hebben opgehouden, waar hij zich, volgens de getuigenis der regering, met eene wijze gematigdheid gedroeg, verliet hij het land alleen door den noodzakelijken drang der omstandigheden.

De Heer VAN HALL wordt warm, en wij kunnen dit geenszins afkeuren, als hij op eene welsprekende wijs VAN BREDERODE van de hatelijke toespeling, dat hij de CLODIUS van zijne partij zou geweest zijn, vrijspreekt. Er is zelfs niet de verste overeenkomst tusschen dien Hollandschen Edele en den beruchten en aan alle ondeugden prijsgegevenen Romeinschen volkstribuun te vinden.

Het slot van het Wederwoord is even krachtig en voldingend, als het begin juist en treffend was. Het stelt ons den Graaf HENDRIK *van Brederode* in dat licht en op die waarde, die de Heer VAN HALL vermeent hem te moeten toeken-

nen; en al mogen wij hem niet in diepe staatkundige wijsheid met WILLEM I, in kundigheden met MARNIX van *St. Aldegonde*, in krijgsbeleid met MAURITS gelijk stellen; al was hij ook geen zoo volmaakt ridder als LODEWIJK van *Nassau*; echter was hij onder zijne tijdgenooten als een der uitstekendsten te tellen, die de vrijheden en privilegiën der Nederlandsche gewesten tegen de Spaansche onderdrukking poogden te verdedigen.

Wij zeggen den Heere VAN HALL dank voor zijne vernieuwde poging, om de nagedachtenis van VAN BREDERODE tegen alle geringschatting en verkeerde beoordeeling te handhaven, en wenschen dat zijn Ed. zich nog lang in het bezit van zulke heldere geestvermogens moge verheugen, als hij hier met dit geschrift zoo schitterend heeft ten toon gespreid; hij, met het merg der classische en hedendaagsche letterkunde als doorvoed!

Lessen over de Hoogere Algebra, opgesteld ten gebruike bij het onderwijs aan de Koninklijke Akademie ter opleiding van Burgerlijke Ingenieurs enz. te Delft. Door R. LOBATTO, *Math. Mag. et Phil. Nat. Doct., Hoogleeraar in de hoogere Wiskunde aan voornoemde Akademie enz. Te 's Gravenhage en te Amsterdam, bij* de Gebr. van Cleef. 1845. *In gr. 8vo. 297 Bl. f* 3-:

De uitgave van deze Lessen over de Hoogere Algebra voorziet, volgens het oordeel van Recensent, in eene werkelijke behoefte voor de aankomende beoefenaren der zuivere Wiskunde en kan als zoodanig, zoowel voor de studenten aan de Delftsche Academie, als ook voor elken anderen leerling in deze nuttige wetenschap, beschouwd worden. Tot heden bestond er in onze taal geen oorspronkelijk handboek over de hoogere Algebra, waarin zooveel over de leer der hoogere magtsvergelijkingen is opgenomen en waarbij tevens zoo vele andere hoogst belangrijke theoriën en toepassingen uit dit zelfde gebied der wiskunde zijn gevoegd, onder welke verscheidene, die door de schoonste bewijzen worden gestaafd, welke de diepe kennis van den grooten wiskundige eer aandoen. Wij wenschen met den Hoogleeraar LOBATTO, dat zijne bezigheden het zullen veroorloven, de verzamelde bouwstoffen voor eene volledige verhandeling over de leer der

hoogere magtsvergelijkingen voor den druk gereed te maken en het licht te doen zien.

Nieuwste Geschiedenissen van Nederland, in jaarlijksche overzigten (ook van Europa's toestand.) Door A. J. LASTDRAGER. *IVde en Vde Deel. Te Amsterdam, bij* G. J. A. Beijerinck. 1844 *en* 1845. *In gr. 8vo.* 375, 64; 330, 78 *bl.* *f* 9-60.

In deze twee Deelen hebben wij dezelfde gebreken aangetroffen, als op de vorigen waren aangemerkt; dezelfde betrekkelijk veel te groote uitvoerigheid in het overzigt van de geschiedenis der Europesche staten; hetzelfde dooreenmengen van het meer en minder of in het geheel niet belangrijke; in alles, met één woord, dezelfde gebreken, zoodat men zich de vroeger gemaakte aanmerkingen niet heeft willen of kunnen ten nutte maken. Wij merken nu nog op, dat eene menigte eigennamen, te velen om te noemen, verkeerd is gespeld, en dat ten onregte D. V, bladz. 262, gezegd wordt, dat te *Bommenede* een nieuw schoollokaal werd gebouwd, hetgeen er niet bestaat en nooit bestaan heeft. In hoeverre de uitdrukking, dat de Londensche Conferentie het er op scheen te hebben toegelegd, *ons in ons eigen vet te laten gaar smoren*, met de waardigheid der geschiedenis overeenstemme, behoeven wij niet te beoordeelen.

Eenige zeer middelmatige platen vergrooten wederom den prijs van het werk. Zij bestaan in afbeeldingen van gedenkpenningen, platten grond van *Athene* volgens het nieuwe plan van opbouw, en de monumenten voor BALJÉE, TER PELKWIJK en KEMPER.

Men mag dit werk bouwstoffen voor de geschiedenis noemen, maar geschiedenis is het niet.

Hendrik van Bronkhorst en zijne betrekkingen. Schetsen uit het Leven van Protestantsche Jezuiten, door C. P. E. DE VRIJ. *Te Amsterdam, bij* G. J. A. Beijerinck. *In gr. 8vo. VIII en* 322 *bl.* *f* 3-50.

De Synode en de zeven Wijzen, een Gesprek tusschen twee Jezuiten. Te Groningen, bij P. van Zweeden. 1845. *In gr. 8vo.* 36 *bl.* *f* :-40.

Eenige opmerkingen, naar aanleiding van het onlangs uitgekomen geschrift: de Synode en de Hervormde Kerk. Door een Lid der Hervormde Gemeente. Te Amsterdam, bij G. J. A. Beijerinck. 1845. *In gr. 8vo.* 24 *bl. f* : - 30.

LUTHER *en* RONGE *met elkander vergeleken. Te Doesburgh, bij* Troostenburg de Bruyn. 1845. *In gr. 8vo.* 82 *bl. f* : - 80.

Alle vier deze geschriften, schoon van zeer verschillende letterkundige waarde, hebben betrekking op de godsdienstige geschillen van den dag, en kunnen alzoo voegzaam vereenigd worden aangekondigd.

»Zal dit boek eenig nut stichten?" zoo vangt de Schrijver van N°. 1 zijne Narede aan, en wij meenen die vraag bevestigend te mogen beantwoorden. Althans, het boek *kan* nut stichten, wanneer het met opmerkzaamheid *gelezen*, met oordeel des onderscheids overwogen, met bedachtzaamheid op het werkelijk leven toegepast wordt. De Heer DE VRIJ, of hoe hij ook heeten moge, heeft zich met zijnen roman ten doel gesteld, om de beginselen en bedoelingen der steile regtzinnigen, die thans in de Hervormde kerk zich aan het hoofd trachten te plaatsen, met levendige kleuren te schetsen. HENDRIK VAN BRONKHORST is een koopman, die met den mond steeds de oude leer der kerke voorstaat, maar in den wandel al zeer onregtzinnig, ja oneerlijk is. Wat invloed eene zoodanige rigting op het huiselijke, maatschappelijke en kerkelijke leven uitoefenen kan, wordt hier in verschillende tafereelen afgemaald. De pen, die ze ons teekent, is niet ongeoefend, en heeft naar het leven geschetst. Men oordeele over de volgende alleenspraak van den jongen SLUITER, Candidaat van die kleur, beroepen te *Koetshoven*. De man »had van alle letterkundige oefeningen afgezien, om »zich voortaan alleen bij zijn herderlijk werk te bepalen. »Het kostte hem veel, maar hij was bereid, zich die zware »opoffering te getroosten." Na het ontvangen der beroeping hooren wij hem zeggen: »Nu is oppassen de boodschap. De »menschen wachten veel van mij, en het zal moeite kosten, »er aan te beantwoorden. Alles komt nu maar aan op de »eerste impulsie, en daartoe is vooral de intreêpredikatie »van belang. Neen, ik kies geen' anderen tekst dan de »woorden: *de Heere is mijn baniere*. Wat waren banieren? »Waartoe dienden zij? Wat stelden zij voor? Een thema,

»uiterst geschikt voor vernuftige spelingen! Ook de Christelijke banier heeft hare voorstellingen en beelden; ook zij »heeft hare spreuken. Welk een wijd veld voor vergelijking »en toepassing! De kardinale leerstukken kunnen op deze »wijze de *revue* passeeren, en het geheel zal ongetwijfeld »*éclat* maken. De tekst heeft iets zonderlings, iets origi»neels, iets unieks, iets imposants, en reeds hoor ik de »goede luidjes op de vraag: Welke stof heeft Dominé SLUI»TER voor zijne intrede behandeld? tot antwoord geven: »Nu, daar proeft men SLUITER uit! — Dien weg moet het »vooreerst op: want om altijd op dat *Koetshoven* te banken, »zou mij ondragelijk wezen: *Utrecht*, *den Haag* of *Amster*»*dam* lonken mij toe." — Geheel zijn wij het eens met den verdienstelijken Schrijver, dat het noodig is in onzen tijd met nadruk en kracht te waarschuwen tegen de sluwheid, waarmede de genoemde partij zoowel in kerk en scholen, als op de Synode zoekt invloed te oefenen. Een vrede, die ten koste der waarheid wordt bewaard en gekweekt, verliest al zijne waarde. Maar juist omdat wij met zijnen arbeid zijn ingenomen, veroorloven wij ons *twee* bedenkingen. De eerste, of het boek niet hier en daar wat personeel en partijdig tegen de genoemde rigting is, waaronder zich toch ook betergezinden laten verwachten? Waarom van een' anderen DE GROOT gesproken, die nog wel eens op *Loevestein* kon worden gezet, zoo het zevental c. s. triomfeerde? Waarom ook niet eene echt vrome regtzinnige tegenover den huichelaar geplaatst? En ten andere, de naam van *Protestantsche Jesuiten* scheen ons minder gepast. Verstaat men daardoor menschen, die tot bereiking van hun doel alle, ook ongeoorloofde middelen heilig achten, de zoodanige zijn er bij alle partijen, en niet alleen bij deze. *Nomina sunt odiosa.*

Uit hetzelfde oogpunt worden de streng-conservatieven in de kerk voorgesteld door den talentvollen Schrijver van No. 2. Van dezelfde pen ontvingen wij vroeger het *Gesprek van een' geheimen Zendeling van de orde der Jesuiten met zijnen leerling over de zeven wijzen in Nederland.* Ook dit stukje getuigt van groote scherpzinnigheid, beschouwt de bewuste zes Artikelen, die in den afgeloopen zomer zoo veel tegenspraak uitlokten, van verschillende zijden, en bevordert het liberale beginsel, door de duidelijke aanwijzing, dat eene illiberale rigting *Rome* in de hand werkt.

N°. 3 loopt over dezelfde schijven, en is in denzelfden

geest gestemd. Het draagt sporen van warme belangstelling in de zaak der vrijheid en der wetenschap. En ofschoon welligt het gevaar, dat uit de aanneming der Artikelen zou voortvloeijen, te sterk is gekleurd, moet het echter iederen vriend van waarheid en orde verblijden, dat ook uit den boezem der gemeente zulke stemmen zich doen hooren. Daar de zaak in quaestie onbepaald is verschoven, behoeven wij hier in geene andere bijzonderheden te treden.

N°. 4, mede van eene onbekende hand, trekt eene sterke parallel tusschen LUTHER en RONGE. Beiden worden gadegeslagen in hun eerste levenstijdperk, bij hun openlijk optreden, in hun karakter en in de gevolgen van hun streven. En het gevolg is, dat RONGE als de Hervormer der 19de eeuw voorgesteld wordt. — Schoon wij verre zijn van het goede doel des Schrijvers te miskennen, en het juiste van sommige zijner opmerkingen geenszins voorbijzien, kunnen wij met de tegenwoordige Duitsche beweging in de Roomsche kerk nog niet zoo hoog loopen, als hij. Als reactie tegen de Ultramontaansche rigting moge zij allermerkwaardigst zijn, maar op zichzelve beschouwd, en met de positieve Bijbelleer vergeleken, schijnt zij ons nog niet genoeg ontwikkeld, om haar hoofd met den grooten LUTHER op ééne lijn te plaatsen. Beide protesteerden ja tegen *Rome;* maar wat onderscheid tusschen het diepe, innige, rijke gemoedsleven van LUTHER, en het vage, onbestemde Christendom, door RONGE gepredikt! De Schrijver heeft dit zelf moeten gevoelen, maar er over heen gestapt; hij vergelijke bladz. 23 en 27. Wat onderscheid tusschen RONGE's worsteling, in het algemeen, tegen de vertrapping zijner menschelijke en burgerlijke regten, en LUTHER's gewetens- en zielestrijd in het klooster, bij den blik op zijne zondaarsbehoefte! Voor eene antithese ware welligt niet minder stof, dan voor eene vergelijking. Het zij verre van ons, de beteekenis van RONGE's optreden te miskennen; maar wij wenschen tevens bewaard te blijven, om een' bondgenoot van het Protestantisme te begroeten, in wien welligt slechts een verborgen vijand van positief, bijbelsch, hervormd Christendom is. De tijd zal ook hier meer leeren, en het verschil tusschen onze meening en die des Schrijvers beslissen.

Balladen, door TH. VAN RIJSWIJCK. *Vier Afleveringen. Met Houtsneêplaten. Te Antwerpen*, bij J. P. van Dieren en Co. 1843. *In gr. 8vo.* 252 *bl. f* 3 - :

Van tijd tot tijd ontvangen wij de bewijzen, dat bij onze Vlaamsche nabaren de nationale taal en letterkunde met ijver en gelukkig gevolg worden beoefend, en wij zien enkele prozaschrijvers en dichters optreden, die allezins verdienen ook bij ons bekend te worden. Onder deze laatsten behoort ongetwijfeld ook de Heer VAN RIJSWIJCK, wiens *Balladen* ons ter aankondiging zijn toegezonden. Dat deze titel vrij onjuist is, heeft de Dichter zelf gevoeld, als hij in zijn *Voorwoord* zegt: »In het boekdeel dat ik myne landgenoten aenbied, zal men dichtstukken aentreffen die ook tot den tak der Balladen niet hooren; doch de titel eens dichtbundels komt heden zelden met zyn inhoud overeen; echter ook doet het niets tot de zaak." Ofschoon wij dat nu niet zoo geheel met den Dichter eens zijn, zoo willen wij over zijnen titel niet met hem twisten, en erkennen gaarne, dat er in dezen bundel onderscheidene stukken voorkomen, die op den naam van Balladen aanspraak kunnen maken. Langere romances en dichterlijke verhalen maken het overige van den inhoud uit. Het kan ons oogmerk niet zijn, om een overzigt te geven van al de stukken in deze afleveringen vervat; wij moeten ons met een algemeen oordeel vergenoegen en zullen hier en daar eenige regels uitkiezen, tot staving van ons gunstig gevoelen.

Tot de dichtsoort, welke de Heer VAN RIJSWIJCK zich bij voorkeur ter beoefening heeft gekozen, wordt eene eenvoudigheid en natuurlijkheid vereischt, die ligtelijk in platheid overgaat; eene klip, waarvoor men zich niet te zorgvuldig kan wachten. Uitdrukking, woordvoeging, versmaat, alles moet daartoe medewerken; en in dit opzigt verdienen in de daad de verzen van den Belgischen Dichter lof. Hij is gelukkig in de keuze van zijne voetmaten; zijne verzen vloeijen gemakkelijk en slaan dikwijls den regten toon aan; schoon wij daarmede niet willen ontkennen, dat hij hier en daar de boven aangeduide klip niet heeft kunnen vermijden. Zien wij, bij voorbeeld, den aanhef van *De dans bij de zee:*

Er leefde eens voor jaren een stokoude graef,
Zoo ryk als vermogend, zoo edel als braef.

Hy had in den echt maer één dochter vergaêrd,
Die heden voor d' achttiende mael was verjaerd,

dan zal men dezen aanvang niet wel van platheid kunnen vrijspreken, noch de tautalogie van den tweeden regel kunnen voorbijzien. Uit datzelfde gedicht zouden wij meer dergelijke regels kunnen aanhalen; maar in datzelfde stuk vinden wij vele coupletten, die, onzes oordeels, regt in den balladen- of romancetoon zijn. Het onderwerp is eene variatie op het bekende thema van VAN LENNEP's *Heer van Culemburg*. Het tooneel is hier aan den oever der zee; de verstooten minnaar ontmoet den bruiloftsstoet en doet, even als *Culemburgs* heer, het verzoek om nog eenmaal met de bruid te mogen dansen.

»Maer kom dan en stem dan en gun my *die bee:*
»Tot vaerwel, nog eenmael gedanst met ons twee
»Nog eenmael tot afscheid gesprongen in 't rond,
»En voert haer dan juichend ten huwelykspond.

»Dreunt pauken en pypen, voor haer en voor my!
»En klemme ik het bruidje nog eens aen myn zy:
»Zoo dikwyls toch dansten we aen 't strand by de zee."
En de abt knikte goedig op 's jongelings beê.

Daer tilt hy heur handjen op eens naer omhoog,
Hy gluerde en hy las haer zoo vragend in 't oog;
En hartjen aen hartjen en dwars door den rei
Daer zweven ze op 't klinken van pyp en schalmei.

Warlend door 't zandplein om,
Gloeijend van wang,
Luistrend na pyp en bom,
Vedel en zang
Slaet zy de reijen ga,
Kweelt hy de toonen na
Tra la la la!

Hier door de hoopen heen.
Spraekloos en snel;
Ginds, op het plein alleen
Fluistren zy fel,
Staert zy op 't golvend zop,
Zwiert hy zyn dierbre pop
Hop hop hop hop!

Trouw dreef de stofwolk mee
Telkens verdikt,
Trouw, tot daer 't nat der zee
d' Oeverzoom likt;
Eenmael nog wentlen ze om
Toen zeî de jonker: »Kom,
»Liefste, kom, kom!"

En eer men 't plan ontwaert,
Listig en snood,
Wip! met een slingervaert
Zaem in den boot;
Vlug was de riem aen slag,
Toen kreet de stoet die 't zag:
Ach, ach, ach, ach!

De oude riep: »Kom, kom, kom!"
Doch 't was te spâ;
Slechts klonken pyp en bom:
Tra la la la!
En uit het golvend zop
Stegen de toonen op:
Ha ha ha ha!

Zeker zouden op sommige woorden aanmerkingen te maken zijn; maar overigens is hier wel de regte toon aangeslagen, en beelden de laatste coupletten het wilde van den dans door maat en klank gelukkig af. Nog eene proeve uit *Twee broeders* deelen wij mede. De een, arm en uitgehongerd, ligt voor de woning des rijken broeders te jammeren en smeekt herhaaldelijk:

O broeder, myn broeder!
In naem onzer moeder!
Ik kom hier zoo naekt en zoo hongerig aen.
Gy baedt in genugten,
Ik krimp van verzuchten,
Ach, laet my van kou en gebrek niet vergaen!

De tegenstelling met den aanzienlijken broeder is schoon:

De rykaerd schoot zyn sluimring uit,
En luisterde naer 't noodgeluid,
Dat hem zoo bang in d' ooren sneed
En zoo op eens ontwaken deed.

Hy hief zich uit het donzig bed
Met gouden franjen afgezet;
Waer op de maen zoo somber scheen
Door 't valgordyn der venster heen.
De jagtmeeuw kletterde op het glas
En zei, hoe koud het buiten was.

De rijke blijft onbewogen door de klagt zijns broeders.

En toornig klom zyn wenkbraauwboog;
De woede flikkerde in zyn oog;
Hy streek zich weêr op 't rustbed uit
En gromde: die verwate guit!
Die my tot last en oneer strekt
En al de buren stoort en wekt,
Hy zoek zich elders troost en brood,
Of hy verga van kou en nood,
Dan ben ik van die schande ontslaen,
'k Trek my eens anders leed niet aen.
Sloeg hem het ongeval ter neêr,
Dat hy zyn toestand dragen leer!

Des morgens verneemt hij, dat zijn broeder voor zijne deur van honger en koude bezweken is.

Een yskou drong hem door de leên;
Zyn tanden klapten tegeneen;
Zyn wang verschoot, zyn mond werd bleek
En waer hy stond of henen week,
Werd het hem even bang als koud. —
Tot voor het vlammend mutsaerdhout,
Gedost in pels en wollen py,
Bleef hem de felste koude by;
Die trots de koestring woeden bleef
En hem van lid tot lid versteef.
Maer wat hem 't hevigst lyden deed,
Was, dat hy steeds den jammerkreet
Zyns broeders meende te verstaen:
Ach, laet my van kou en gebrek niet vergaen!
En voor en achter klonk de stem;
Zy martelde en vervolgde hem
Getrouw de heele woning door,
En sneed hem ylyk in het oor.
En in het knappend vlamgeruisch,

En in het jagend windgedruisch,
Tot in het huilen van zyn brak,
Scheen 't hem alsof zijn broeder sprak.
Dit was gewis de hand van God!
Die d' armen aen zyn vreeslyk lot
Onttrok, meêdoogend tot zich nam,
En d' onmensch zigtbaer straffen kwam.

Van eenen geheel anderen aard zijn sommige stukken, die met de ballade of romance niets gemeen hebben. Daaronder noemen wij vooral een vrij uitvoerig dichtstuk: *De dood van den Generaal* VAN MERLEN *op het slagveld van Waterloo.* Wij deelen daaruit ten slotte nog eenige regels mede, om te doen zien, dat de Heer VAN RIJSWIJCK ook eenen anderen toon weet aan te slaan. Het is de beschrijving van een nachtgezigt, dat den Belgischen veldheer in den nacht vóór den slag van *Waterloo* verschijnt en door een krijgslied ten strijde opwekt.

De veldheer aen het hoofdeind syner benden
De nachtjas om de moede klamme lenden
Gewikkeld, zat op een gevelden tronk;
Zyn hoofd hing op zyn borst, hy peinsde en zonk
In mymring weg; ontsteeg het aeklig heden
En overdacht de daden van 't verleden;
En menig oord, door ramp of roem vermaerd
En menig held, begraven onder de aerd,
Den last en 't leed, doorstaen en ondervonden
Op verren togt, aen doodelyke wonden;
Dit alles kwam hem weder voor 't gezigt.
Hy aêmde luid, alsof een drukkend wigt
Hem lyden deed. Hy zag ontelbre schimmen
Uit aerde en stroom verheugd ten zadel klimmen.
Hy zag hen, die voor Sarragossa's vest
Verdwenen, in Egypte door de pest
Bezweken; die verkoolden in de muren
Van Moskowa. En zy, die eenen zuren
En fellen dood by Beresina's zoom
Doorstonden, zag hy allen in zyn droom
Als gieren, op hun uitgestreken pennen,
Uit d' afstand hem vervaerlyk tegen rennen.
Hy zag hen onder 't ratelen der trom,
Vast naderend, in aengesloten drom

En wilden drift, de zwaerden opgeheven
Met luid gejoel, voorby hem henen zweven.
De ontvleeschte hand gaf aen de teugel vlugt,
De helmstaert streek zich uit in 't ruim der lucht;
De hoefslag deed en stof en vonken stygen.
Het klingelen der wapens en het hygen
Van 't schuimend paerd, het dof en doodsch gekras
Van 't rammelend gebeente in 't hol kuras,
Dit alles klonk en schalde door de velden,
Dat kraei en raef er angstig van ontstelden,
Dat de echo stamerde, en er 't loover van bewoog.
Geen enkle die voorby den veldheer toog
Of draeide 't hoofd hem toe, en 't beenig wezen
Liet ernst en hoon in 't duister ooghol lezen.
Zy wenkten hem, en wezen, voorwaerts heen,
Hoe 't vliegend heir in rook en stof verdween;
Hoe 't alles, door het eindloos niet verzwonden,
Den nek keerde aen 't bestaen van weinig stonden.
En in den toon van d' aekligen gallop
Klonk hoog en luid dit somber marschlied op.

Wij hebben in ons verslag liever eenige proeven willen geven, dan eene doorloopende beoordeeling. Aangenaam zal het ons zijn, indien wij daardoor hadden medegewerkt, om op de *Balladen* van den Heer VAN RIJSWIJCK de aandacht te vestigen van hen, die in de Vlaamsche en Nederlandsche poëzij beide belang stellen, en ze ook onder ons eene meer algemeene bekendheid te bezorgen.

De druk is net, en de houtsneêplaten niet kwaad uitgevoerd.

Sibilla Odaleta, een Tafereel uit de Oorlogen van Italië, tegen het einde der XVde Eeuw. Geschiedkundige Roman, vertaald uit het Italiaansch. II Deelen. Te Leiden, bij C. C. van der Hoek. *In gr. 8vo.* 476 *bl. f* 4-90.

Volgens het berigt van den Vertaler, is de Schrijver van dezen geschiedkundigen Roman niemand anders dan de beroemde MANZONI, ook bij ons bekend door zijne *Verloofden*, en is dit werk zijn eersteling. Hier en daar verraadt dit verhaal nu ook wel den aanvanger, zoo als onder anderen waar de Schrijver spreekt van *Amsterdam*, als zijnde reeds

in 1493 eene wereldstad, waar de Jood MALVEZZI zijne schatten in de bank gelegd had; terwijl het nogtans zeker is, dat de Amsterdamsche bank eerst is opgerigt in het jaar 1609. Evenwel troffen wij veel aan, hetwelk den grooten meester reeds in dezen eersteling leert kennen. De levendige en treffend gelijkende schildering, zoo wel der gebeurtenissen als der personen tot de geschiedenis van dien tijd behoorende, de nu eens ernstige en tragische, dan eens schertsende en luimige toon, gepaard met eene goede zedelijke strekking, doen ons het werk als eene goede bijdrage aanmerken tot den voorraad van vertaalde lektuur. Het aangename der lezing zal veel verminderd worden door de gebreken der vertaling en van den druk. Behalve het smeden buiten noodzake van nieuwe woorden en spreekwijzen, zoo als *heulmiddelen* voor *bescherming*, *zich verluiden* voor *zich laten verluiden*, *voorwenden* voor *zich beroemen*, *verademd worden* voor *adem scheppen*, *uitrusten*, of het gebruiken van verouderde woorden, zoo als *wassenaar* voor *wassende maan* en *schammel* voor *schabel*, *natten* voor *bevochtigen*, merkten wij een aantal spel- en taalfouten op. Een devies of zinspreuk op het schild van eenen Ridder wordt vertaald door *wapenkreet*, *wapenroep*. Het hoofd van den Staat te *Florence* wordt door den Vertaler genoemd *Doge*, welke naam wel in *Venetië* en in *Genua*, maar niet in *Florence* gebruikelijk was, in welk laatste Gemeenebest de hoogste bediening plagt te zijn die van den *Gonfaloniere* of *Banierdrager*. Wat er in het oorspronkelijke gestaan heeft voor *eene milde volksregering aan den voorrang der geestelijkheid ten halve verbonden*, betuigen wij niet te weten; maar zulke wartaal kan MANZONI niet geschreven hebben. Tot een bewijs van het slordige der correctie laten wij hier nog volgen: *ten dede*, van hetwelk wij zelfs niet eens kunnen raden, hoe het moet zijn, *meeste* voor *meester*, *gunst* voor *kunst*, *Pavia* voor *Padua*, DYRDEN voor den naam van den beroemden DRYDEN.

Uit den titel zou men opmaken, dat de Nederduitsche overzetting vervaardigd is uit het oorspronkelijke Italiaansch; maar wij houden het voor uitgemaakt, dat ons publiek hier eene vertaling van eene vertaling ontvangt, waarschijnlijk uit het Engelsch. Wij lezen overal: aangedreven *bij*, ondervraagd *bij*, bewaakt *bij*, in plaats van, aangedreven, ondervraagd en bewaakt *door*. Het Italiaansche woord *lan-*

ciera, speerknecht, heet in het Engelsch *lancer*; de Vertaler zet voor hetzelve *lentser*, en bekent zelf dit woord niet goed te verstaan. Dat voor het overige de Nederduitsche Vertaler, of de geen, aan wien de correctie is toevertrouwd, geheel onkundig is in de Italiaansche taal, blijkt uit de zinstorende fouten: *guiro* voor *giuro*, *gerdarmi* voor *gendarmi* of *gente d'armi*, en *agni santi* voor *ogni santi*, *alle heiligen*.

Niet dikwijls zijn wij gewoon zoo breedvoerig te handelen over de gebreken der vertaling en van den druk, maar kregen ook sedert langen tijd geene zoo gebrekkige vertaling en zoo slordige uitgave onder het oog. Indien beiden, Vertaler en Uitgever niet in staat zijn om betere voortbrengselen te leveren, dan raden wij hun, de vertaling en den druk der andere werken van denzelfden schrijver, die zij ons in de voorrede beloven, liever achterwege en aan andere meer bevoegde handen over te laten.

Misdaad en Vergelding. Merkwaardige Voorvallen uit de Geschiedenis der lijfstraffelijke Regtspleging van vroeger en later tijd. Naar 't Hoogduitsch. Te Amsterdam, bij J. C. van Kesteren. 1844. *In gr. 8vo.* 318 *bl. f* 2-90.

Deze bundel bevat zeven verhalen, van welke de twee eersten, *De Persoonsverwisseling* en *Varinka*, reeds meermalen in andere bundels opgenomen zijn. De overigen dragen de volgende opschriften: *De Viooltjes. Barak Johnson, of de blinde getuige. De Gravin de Saint Geran. De pastoor Chambard*, en *De Bruidegom van Varna*. Allen, hoewel van verschillende schrijvers, en verschillende landen tot tooneel hebbende, komen daarin met elkander overeen, dat zij het verhaal behelzen van gepleegde misdaden, en van merkwaardige en onverwachte ontdekkingen. Doorgaans houden zij den leeslust, die wel eens smaak vindt in huiveringwekkende voorstellingen, aangenaam bezig, behelzen niets, hetwelk schadelijk is voor de goede zeden, en kunnen dus gerustelijk opgenomen worden onder de overige geschriften, welker hoofdbestemming is, om te dienen tot onderhoudende lectuur.

Al de dramatische Werken van A. LOOSJES, PZ. *Te Amsterdam, bij* G. J. A. Beijerinck. 1844. *In gr. 8vo.* 670 *bl. f* 5 - 75.

Eene beoordeeling van deze stukken te willen schrijven, ware even ongepast, als overbodig. Zij zijn jaren lang publiek eigendom geweest, en met te veel welwillendheid en graagte ontvangen, dan dat er te twijfelen valt, of de werkzame en talentvolle LOOSJES zijnen tijd en zijne landgenooten kende. Men vindt hier *Frank van Borselen en Jacoba van Beijeren*; een vierde druk; *Charlotte van Bourbon, Huig de Groot en Maria van Reigersbergen, Louise de Coligny, Johann de Witt, Arnold Geesteranus en Susanne van Oostdijk*; geene tooneelstukken, maar gedramatiseerde verhalen uit de vaderlandsche geschiedenis. Zij zijn net en compres gedrukt, en hunne hernieuwde uitgave toont ons, dat de waardige Schrijver bij ons nog niet vergeten is. Onze taak bepaalt zich hier enkel tot het aankondigen dier uitgave en tot de verklaring, dat de Uitgever het zijne heeft gedaan, om haar zoowel goedkoop, als behagelijk te maken. Zij vinde het gewenschte debiet!

Pligt en Roeping der Vrouw. Een Boek voor Vrouwen en Meisjes. Door Mrs. ELLIS. *Naar de twintigste Engelsche uitgave, door* K. SIJBRANDI. *Te Amsterdam, bij* J. D. Sijbrandi. 1844. *In gr. 8vo.* 279 *bl. f* 2 - 80.

»Een zedekundig boek, hetwelk, gelijk dat, waarvan onder bovenstaanden titel eene Nederduitsche bewerking wordt aangeboden, binnen een tijdsverloop van weinige jaren eenen twintigsten druk beleeft, moet eene eigenaardige voortreffelijkheid bezitten, waardoor het zich onderscheidt.'' Met deze woorden vangt de Nederduitsche bewerker zijne voorrede aan, en, ofschoon deze bewering geenszins zonder uitzondering willende aannemen, aarzelen wij niet, dit werk van Mrs. ELLIS als een der beste van deze soort aan te kondigen. Om onze lezers eenigermate bekend te maken met den inhoud, laten wij hier de opschriften der Hoofdstukken volgen: I. *Het vrouwelijke karakter.* II. *De invloed der Vrouw.* III. *Hedendaagsche opvoeding.* IV. *Kleeding en manieren.* V

en VI. *Gezellig onderhoud.* VII—X. *Huiselijke pligten.* XI. *Gezellig verkeer. Luimigheid. Gemaaktheid. Behaagzucht.* XII. *Openlijke meening. Geldelijke omstandigheden. Degelijkheid van karakter.* XIII. *Verstandsontwikkeling. Gebruik van den tijd. Zedelijke moed.* Zonder een eigenlijk gezegd godsdienstig handboek te zijn, heerscht in het werk een godsdienstige geest; terwijl alle onderwerpen door de Schrijfster praktisch en in een' aangenaam onderhoudenden toon worden behandeld. Tot eene proeve kiezen wij uit het Hoofdstuk *Kleeding en manieren* hier en daar een fragment:

»Het is eene heerschende, maar zeer verkeerde dwaling, te vooronderstellen, dat iedere vrouw prachtig en kostbaar moet gekleed zijn, om zich aan de algemeene goedkeuring aan te bevelen. Om dat te kunnen doen, hoe vele vrouwen zijn er in den stand, voor welken dit boek wordt geschreven, die letterlijk de rust van hare ziel en het gemak en welzijn in hare huisgezinnen daarvoor opofferen! Want de strijd tusschen ouders en kinderen, om de middelen daartoe door overreding of list te verkrijgen, is slechts eene van die vele bronnen van familietwist en huisselijk verdriet, die de bewijzen opleveren, hoezeer de buitensporigheid der kunstbehoeften het groote kwaad is van den tegenwoordigen tijd."

»Zie ginschen wandelenden tuin en golvende pluimen, die door het kerkportaal doorgaan. Zij maken het versiersel uit van eene vrouw, die Christinne heet, de moeder van een gezin. En het is heden de dag, bepaald ter deelneming aan de plegtigheid, tot welke alle Christenen worden genoodigd, om in nederigheid en ootmoed van geest te naderen, ten einde er de liefde van hunnen Verlosser te gedenken, die, schoon hij rijk was, om hunnentwille arm werd tot den dood, om hen te verlossen van de zonde en de slavernij der wereld."

»De groote fout van onze dagen is, dat allen *dames* willen zijn, terwijl het hare eer moest zijn, om *vrouwen* te wezen." — »Het behoort onder de nieuwerwetsche veranderingen, dat ook de dochters van winkeliers en anderen op hare Instituten niet langer jonge meisjes, maar jonge dames worden. De dochter uit den linnenwinkel, waar hare moeder dagelijks achter de toonbank staat, komt als eene jonge dame weder te huis; de visch- en fruitverkooper hoort zijn kind Italiaansche muzijk zingen, en de slagersdochter is de grootste van allen. De manieren van de jonge dames stem-

men natuurlijk volmaakt overeen met die nieuwerwetsche en verfijnde beschaving. De dochter van den slager wordt ziek, als zij raauw vleesch ruikt; de visch- en fruitverkooper ziet, hoe zijne dochter den neus optrekt voor de overmijdelijke geuren, die zijn huis vervullen; en de linnenwinkelier moet het zich getroosten, dat zijne dochter met een' kantoorklerk wegloopt, om niet gedwongen te zijn hare moeder in den winkel te helpen.''

Welligt meent iemand, dat, daar dit werk bestemd is voor vrouwen en meisjes van den beschaafden stand, die doorgaans ook Engelsch lezen, deszelfs overzetting in onze taal minder noodig ware. Maar Mrs. ELLIS schreef oorspronkelijk voor de vrouwen van *Engeland*, en de Nederduitsche bewerker heeft zich de noodige veranderingen en uitlatingen veroorloofd, om haar boek voor onze vrouwelijke landgenooten geschikt en belangrijk te maken. Na de lezing van het boek, welks Nederduitsche bewerking voortreffelijk is uitgevallen, vereenigen wij ons ten volle met den wensch des Vertalers, dat de vermaningen en waarschuwingen der Schrijfster ook onder ons dien ingang mogen vinden, welken zij in haar vaderland hebben gevonden, waar men haar geschrift een boek heeft genoemd, dat iedere moeder hare dochter, ieder echtgenoot zijne gade behoorde te geven.

Kinderbijbel, of Bijbelsche Verhalen voor jonge kinderen, bij het zien van bijbelsche prenten aan 's moeders schoot. Door Mevr. de Wed. A. B. VAN MEERTEN, *geb.* SCHILPEROORT. *Iste en IIde Stukje. Te Amsterdam, bij* P. N. van Kampen. 1845. *Prijs van den schooldruk* 30 *Cents per deeltje; met plaatjes en in carton* 80 *Cents.*

Het oogmerk der uitgave van dit werkje, hetwelk met nog één Deeltje, verhalen uit het Nieuwe Testament, compleet zal wezen, wordt door de verdienstelijke Schrijfster zelve, in de opdragt aan Nederlandsche vrouwen, vooral moeders, aldus te kennen gegeven: »Het zal welligt velen overtollig voorkomen, na den, ook door mij hoog gewaardeerden, *Bijbel voor kinderen* door C. SCHMID, nog een *Kinderbijbel* in het licht te zenden. Maar zoo ik niet geheel ongelukkig geslaagd ben in mijn doel, zult gij, hoop ik, mijne verde-

diging op u nemen. En indien dan een paar moeders zeggen: »Ik vind dit boekske nog korter, den toon nog kinderlijker, ter opheldering van de Bijbelsche prenten, die mijne kindertjes zien; en alzoo wil ik dit aan den meer uitvoerigen Bijbel van SCHMID vooraf doen gaan," dan was mijn doel bereikt en mijne moeite beloond." — En verder: »Ik weet wel, dat ik hier en daar wel eens wat hooger gestegen ben. Doch dit lag in den aard van het onderwerp. Onze groote VAN DER PALM zeide in zijnen onschatbaren *Bijbel voor de Jeugd*, dat het onmogelijk was, de geschiedenis der Koningen en Profeten te behandelen even als die der Aartsvaders, welke uit den aard iets kinderlijks naïfs heeft." Eindelijk verklaart de Schrijfster, dat men hier geene *Bijbelsche historie*, maar *losse tafereeltjes* zoeken moet, terwijl zij deze boekjes gaarne zoude zien ingevoerd »op onze *Bewaarscholen*, ten dienste van jonge, nog niet zeer ervaren onderwijzeressen. De Uitgever heeft daarom ook gezorgd voor eene goedkoopere uitgave *zonder* plaatjes."

Wij hebben dit werkje vooral uit het laatstvermelde oogpunt gelezen en hebben het inderdaad tot dat, door de Schrijfster aangegeven doel, uitnemend geschikt bevonden. De onderwijzeressen toch der Bewaarscholen vinden in deze boekjes eenen zeer gemakkelijken en goeden leiddraad om aan de jonge kinderen de Bijbelsche verhalen op de beste wijze mede te deelen, daaruit telkens iets leerrijks af te leiden en hare jonge kweekelingen alzoo den weg te banen, om later de gewijde bladeren zelve met meer genoegen en beter begrip te verstaan. Allergelukkigst rekenen wij daartoe almede de poging der Schrijfster, om hier en daar de woorden zelve, waarin de verhalen in den Bijbel geboekt staan, in te lasschen en hebben ons daarbij op nieuw overtuigd, hoe kinderlijk, eenvoudig en tevens hoogverheven de Bijbelstijl dier plaatsen is, en hoe daardoor ook de Bijbelsche verhalen reeds voor het zeer jonge kind een schat kunnen zijn tot nuttige leering. De opvoeding zelve des menschdoms was die van eenen Goddelijken Vader: geen wonder, dat de Bijbelsche verhalen, ook die des Ouden Testaments, zoo onschatbaar zijn, om aan de hand der geschiedenis tot godsdienstige en Christelijke kennis te worden opgeleid. — Bij het gebruik dezer boekjes zal men eenige Bijbelsche prenten, bijv. de bekende Duitsche verzameling, die op vele scholen

is ingevoerd, (*) kunnen bezigen, doch ook zonder deze prenten aan het oog der kinderen te vertoonen, kan dit werkje aan moeders, leermeesters en leermeesteressen, maar bovenal aan zoodanige, die zich met het onderrigt op Bewaarscholen belasten, uitnemend ten dienste staan, om eene goede leiding en nuttige strekking aan het aanvankelijke godsdienstig onderwijs te verzekeren, zonder aanstoot te geven aan eenige Gezindte, noch ook iets leerstelligs en onderscheidends ten aanzien van bijzondere godsdienstige begrippen der onderscheidene Kerkgenootschappen aan te roeren.

Wij mogen alzoo met ruimte deze boekjes aanprijzen, en zien met verlangen het derde of laatste Deeltje te gemoet. De prijs voor den schooldruk is inderdaad zeer laag gesteld; papier en letterdruk zijn regt goed gekozen: ook de uitgaaf met plaatjes is wèl geslaagd. De uitdrukking van het plaatje: *uit 't kwade komt 't goede*, en vooral van *'t vroome knaapje* laat niets te wenschen over. Wij herhalen het dus, deze *Bijbelsche Verhalen* (de naam *Kinderbijbel* behaagt ons even min als die van *Bijbel voor de Jeugd*) zijn wel waardig, om op Bewaarscholen met vrucht te worden ingevoerd; en aan de onderwijzeressen dier inrigtingen moeten zij als leiddraad bijzonder welkom zijn, daar wij ons juist herhaalde keeren hebben overtuigd, dat aan de meeste jonge onderwijzeressen der Bewaarscholen eene goede handleiding tot het verhalen der Bijbelsche geschiedenissen ontbreekt.

Nieuwe Engelsche Spraakkunst, door T. S. WILLIAMS. *Naar den derden druk voor Nederlanders bewerkt door* D. BOMHOFF, HZ. *Te Zutphen, bij* W. J. Thieme. 1843. *In kl. 8vo. X en* 304 *bl. f* 1-80.

Homonymen der Engelsche Taal. door D. BOMHOFF, HZ. *en* S. SUSAN, *Lector in de nieuwere Talen en Letterkunde aan het Athenaeum te Deventer. Te Deventer, bij* M. Ballot. 1843. *In gr. 8vo.* 85 *bl. f* :-85.

(*) FLIEDNER'S *Schul-Bilder-Bibel* te *Kaiserswerth* uitgegeven; zijnde een stel platen met voorstellingen, die voor kinderen het meest geschikt zijn.

Met een enkel woord bevelen wij beide werkjes aan de beoefenaars en onderwijzers der Engelsche taal aan. De Spraakkunst komt ons voor voldoende en toch eenvoudig te zijn. Of het te verkiezen is, de uitspraakleer geheel achterwege te laten, omdat het bijna onmogelijk is haar door regelen volkomen te leeren, zoude Rec. zeer betwijfelen. Voor eigene oefening zijn die regelen althans hulpmiddel, en wanneer men het uitstekende Woordenboek van HILPERT inziet, dan kan men zich overtuigen, dat door goede aanwijzingen ook in dit opzigt veel handleiding is te geven.

De *Homonymen*, woorden van éénen klank, maar verschillende beteekenis, worden in het tweede boekje naauwkeurig opgegeven, en ook het gebruik van deze lijst kan de studie van het Engelsch bevorderen. Wij bevelen het dus gaarne daartoe aan.

Hebreeuwsch en Nederduitsch Woordenboekje, door S. E. HEYMANS *en* G. J. POLAK. *Te Amsterdam, bij* M. Coster. 1845. *In kl.* 8*vo.* 48 *bl. f* : - 40.

Het onderwijs op de Israëlitische godsdienstige scholen omvat niet slechts de Hebreeuwsche taalkunde, maar ook de Nederduitsche vertaling van den *Pentateuchus* en de gewone gebeden. Daartoe is echter *Copia verborum* noodig, en de beide Opstellers van deze woordenlijst besloten derhalve, die tot zelfoefening der aankomende leerlingen in het licht te geven.

Men moet hier geene uitvoerige *Dictionnaire*, maar slechts mededeeling der meest gebruikelijke substantiva en verba verwachten, en dan komt het ons voor, dat de Schrijvers over het geheel zich wèl gekweten hebben. Uit den betrekkelijk grooten voorraad toch vinden wij hier gewoonlijk die woorden gekozen, die het eerst en meest voorkomen. Zij zijn geregeld gerangschikt, en zoover wij konden nagaan, zeer juist door Hollandsche woorden en spreekwijzen uitgedrukt. Men zal zich, tot het voorgestelde doel, van dit boeksken, bij den allereersten aanvang der Hebreeuwsche studie, met vrucht kunnen bedienen.

Boekbes. bl. 624, reg. 2 v. o. noot, staat TRIWEN, lees: TRUSEN.

BOEKBESCHOUWING.

Het Geboortefeest van JEZUS. *Een zestal Leerredenen door* G. H. VAN SENDEN. *Te Zwolle, bij* J. J. Tijl. 1845. *In gr.* 8*vo.* 112 *bl. Bij inteekening f* 1-30.

Ref. bleef onlangs voor een boekwinkeltje staan, om naar de gewone lijst der predikbeurten te zien, die voor het venster hing. Onwillekeurig dwaalden zijne oogen van die lijst af op een strookje papier, dat er naast hing, waarop het berigt geschreven stond, dat de werken van SUE aldaar, tegen tien centen in de week, ter lezing te verkrijgen waren. Snijdend contrast, maar helaas! treffend teeken van onzen tijd! dacht Ref., terwijl hij, het hoofd schuddende, voortwandelde. De man in dat boekwinkeltje is op de hoogte van zijnen tijd; hij toont de menschen te kennen, en hij speculeert, misschien als bij instinct, niet kwaad op de behoeften van het lezend publiek. Wat toch wordt heden te dage hier te lande het meest gezocht onder dat publiek? Romans, en nog eens romans; preken, en nog eens preken; allerlei luchtige of pikante lekkernijen en laauw water en melk, in groote en kleine kannen, op en zonder de maat, toegediend; geschriften voor den geest en het hart, voor de verbeelding en de zinnen, voor den hemel en de wereld. Waarlijk, de man in dat boekwinkeltje toonde zijnen tijd te kennen, toen hij, welligt in zijne eenvoudigheid, naast het kerkbriefje de aankondiging der goedkoope lezing van de *Mystères* en den *Juif errant* ophing. Zou de man ook gedacht hebben: het gewone publiek wil de wereld genieten, terwijl het met den hemel gaarne in vrede blijven wil?

En wat is het, dat, bij deze vermenging van vreemdsoortige bestanddeelen, bovendrijft? Bij eenen blik op den toestand van onze letterkunde zou men zeggen, dat de wereld ook hier haar overwegend vermogen doet gelden.

De romans worden als bij kavelingen van Engelschen, Franschen en Duitschen bodem op den onzen afgeleverd, en de eene is nog lang niet verbruikt, of eene volgende wordt gereed gemaakt. De uitgevers schijnen ook niet bang te zijn voor gebrek aan debiet, en het valt niemand van hen in, zich voor het gevaar van eenen min gunstigen uitslag, door inteekening of soortgelijk middel, te dekken. Het schijnt intusschen, dat er met minder zekerheid te rekenen valt op het debiet van alwat tot de stichtelijke lectuur behoort, wanneer het zich eenigzins door degelijkheid van het gewone onderscheidt. Het bovengenoemde predikwerk althans kan ons overtuigen, dat de Eerw. Schrijver den weg van inteekening heeft ingeslagen — waarschijnlijk heeft moeten inslaan — om het met eenig billijk voordeel uit te geven; een bewijs, dat de godsdienstige lectuur ook hier de vereischte belangstelling niet heeft kunnen wekken. De Heer VAN SENDEN is toch te veel bekend als voortreffelijk prediker, dan dat hij, ook zonder blinde ingenomenheid met zich zelven, niet op een gunstig onthaal van zijnen arbeid zou hebben kunnen rekenen. Dat alles is nu wel niet zeer bemoedigend en wekt zelfs onaangename gewaarwordingen op, maar Ref. verblijdt zich nogtans, dat de wakkere man zich niet heeft laten afschrikken, zijn werk over de drie Christelijke feeststoffen in het licht te zenden. Hetzelve behoort bij zijne vroeger uitgegevene *Leerredenen over de geschiedenis van* JEZUS' *lijden en sterven*, en kan tevens geacht worden eene gaping in onze homiletische letterkunde aan te vullen, als die nog geen afzonderlijk werk over de Christelijke feestteksten bezit, dat uit onze eeuw dagteekent.

De inhoud van dit eerste Stuk, dat nog door twee andere van gelijken omvang staat gevolgd te worden, behelst zes preken. I. De Geboorte. II. De Bekendmaking. III. Engelenzang. IV. De Herders bij de krib. V. SIMEON. VI. De twaalfjarige JEZUS. — Ref. acht het overbodig, bij het karakteristieke der predikwijze van den begaafden man stil te staan; men kent reeds lang zijne oorspronkelijke inzigten in de tekstbehandeling, zijne vrijheid, los-

heid en eenvoudigheid in de dispositie van zijn onderwerp, het rijke, treffende en puntige van zijne denkbeelden, en den hoogen gloed, dien hij door weelderige verbeelding en warm gevoel aan zijnen stijl weet bij te zetten. Al dat eigenaardige kenmerkt ook deze preken, ja zelfs in een' hoogeren graad, dan vroegeren soortgelijken arbeid van dezelfde hand. Het zijn in waarheid feestpreken; overal klinkt de feesttoon, die den geest verheft, het hart doorgloeit, en het natuurlijk middel is om de opgewekte gewaarwordingen van dankbare blijdschap uit te storten; men gevoelt overal, dat men hier niet de vrucht van langdurigen en bedachtzamen arbeid voor zich heeft, maar dat alles de ontboezeming is van het hart, dat levendig doordrongen is van de hooge waarde der onderwerpen. Ref. is te zeer overtuigd, dat de predikkunde de meest vrije ontwikkeling en onbelemmerde werking der individualiteit van den prediker vordert, dan dat hij zou afkeuren waar hij zou meenen, dat de Heer VAN SENDEN welligt anders zou hebben moeten te werk gaan. Daarom onthoudt hij zich gaarne van alle aanmerkingen op de plannen der onderscheidene leerredenen; alleen meent hij met eenig regt de vraag te mogen doen, of de toon der rede niet doorgaans hoog genoeg, ja wel eens te hoog gestemd is, en of de stijl wel geheel zuiver gebleven is van hetgeen wij gewoon zijn gezwollenheid te noemen? Hij wenscht deze preken, welker uitvoering zich mede gunstig onderscheidt, in veler handen, en hij doet dit in het vertrouwen, dat allen, inzonderheid bij het naderende kersfeest, daarin eene rijke bron van stichtelijk en verheffend onderwijs zullen vinden.

Voorlezingen over de waarheid en waardij der Schriften van het Oude Testament. Door Mr. I. DA COSTA. *Isten Deels 2de Stuk. Te Leiden, bij* S. en J. Luchtmans. 1844. *In gr. 8vo. VI en 264 bl. f* 2-25.

Bij de aankondiging van het eerste Stuk dezer Voorlezingen is uitvoerig gesproken over den aard, het doel, de

inrigting, de eigenaardige voortreffelijkheid en de daar tegenover staande zwakke zijden van dit werk. Daar ook het tweede Stuk geheel op dezelfde leest is geschoeid, zal het niet noodig zijn, te herhalen, wat toen gezegd is. Wij ontvangen hier elf verschillende voorlezingen, waarmede nu het eerste Deel voltooid is. — Na korte herinnering van het verband, waarin zij met de vorigen staan, begint de geachte Spreker zijne hoorders bij ABRAHAM, ISAAC en JACOB te bepalen, en onderzoekt achtereenvolgens, wat zij met elkander gemeen hebben, in welke opzigten zij naar hunne bijzondere individualiteit, gave en roeping van elkander verschillen, en hoe zij over het geheel elk hunne eigene geestelijke en historische physionomie vertoonen. ABRAHAM wordt in zijne *belangrijkheid als Bijbelsch* karakter en als historisch persoon naar *waarde* geroemd, eene sterke en schoone tegenstelling tusschen ISAAC en ISMAËL gemaakt, en JACOB's gedrag aangaande zijnen broeder in een belangrijk licht geplaatst. Na eenige opmerkingen over het twaalfstal van JACOB's zonen in het algemeen, gaat de Schrijver vervolgens over, om Gods leiding met hem, het karakter zijns geloofs in leven en in sterven, en zijne beteekenis in de geschiedenis van *Israël* en *Egypte* in bijzonderheden aan te wijzen. Tot MOZES gekomen, volgen wij DA COSTA in de beschouwing van zijn moeitevol leven en verheven karakter, en hooren ons vervolgens op den Pentateuchus wijzen, als spiegel van zijne ziel en zijn karakter, vooral op zijnen verhaaltrant in het boek *Deuteronomium*, uit hetwelk vele plaatsen worden afgeschreven, terwijl de Schrijver voorts meent tegenover den strijd, die op dit oogenblik in de Duitsche godgeleerde wereld weder over de echtheid van MOZES' boeken gevoerd wordt, zijn standpunt genoegzaam te kunnen staande houden door een viertal opmerkingen. Zij zijn deze: dat MOZES niet als woordelijk schrijver, maar als verzamelaar dezer geschriften te beschouwen is, terwijl sommige invoegsels aan een ander, doch altijd door Gods geest bestuurden schrijver, zijn dank te weten; vervolgens, dat de verhalen der vier laatste boeken overal

den stempel der gelijktijdigheid met de beschrevene gebeurtenissen toonen, terwijl die, welke tot een vroeger tijdperk behooren, korter zijn zamengesteld; voorts, dat er een onmiskenbaar Egyptisch bestanddeel in de boeken van MOZES is op te merken, waarvan de waarheid wel vinnig bestreden, maar juist in onzen tijd door merkwaardige antiquarische onderzoekingen of ontdekkingen meermalen treffend bevestigd is; en eindelijk, dat de bezwaren, die men tegen het zoo vroeg *beschrijven* dier oorkonden inbragt, ongegrond zijn, daar de schrijfkunst ongetwijfeld ouder dan de tijd van MOZES is.

Nu wordt ons het beeld van AARON voorgesteld, als dat van een' man van zwakheid tegenover den krachtvollen, verhevenen MOZES, tevens als een voorbeeld, hoe *Jehova* zijne kracht in de zwakheid zijner dienaren volbrengt. Alzoo wordt de weg gebaand tot beschouwing der Profeten, omtrent welke DA COSTA eenige al *zeer* algemeene aanmerkingen mededeelt. Eindelijk wordt nog over JOZUA en de Rigteren, DAVID en de Koningen, over de vrouwen in het O. T. en de goddelooze wederstrevers, daarin voorkomende, gesproken, en overal op de innerlijke waarheid gewezen, in dit alles op te merken. — Met eene voorstelling van de wijze, waarop *Jehova* zelf voorkomt in het O. T., wordt dit eerste Stuk besloten. Het onderscheid tusschen dien naam en *Elohim* wordt in eenige proeven van Bijbelsch spraakgebruik aangewezen, het lievelings denkbeeld des Schrijvers, dat CHRISTUS de menschgeworden JEHOVA is, ten sterkste aangedrongen, en uitdrukkelijk beweerd, dat de Engel van Gods aangezigt in het O. T. eene voorloopige aanduiding was zijner in de volheid der tijden wezentlijk gevolgde menschwording. — Na eene korte handhaving van *Jehova's* heerlijke eigenschappen, zoo als die in de geschiedverhalen des O. T. uitgedrukt zijn, wijst de Schrijver ten slotte op de sporen der zoogenaamde Drieëenheid, die reeds onder de oude bedeeling te vinden zijn.

Bij zoo grooten rijkdom van onderwerpen, op het standpunt en naar de wijze des Heeren DA COSTA behandeld,

kan er van beoordeeling geene sprake zijn. Genoeg, dat wij, ofschoon het bekende *ingeniosius magis quam verius* op vele van zijne argumentatiën moetende toepassen, echter overal de sporen gevonden hebben van die diepte des geloofs, die warmte des harten, die kracht van voorstelling, welke wij van den vermaarden man ook hier verwachten mogten. Tevens strekt het ons tot groot genoegen, nergens eenige hatelijkheid, personaliteit of uitval tegen andersdenkenden ontdekt te hebben. — Met groote belangstelling zien zeker velen, gelijk wij, het tweede Deel te gemoet.

Geschiedenis der Christelijke Kerk en Godsdienst in Nederland, na het vestigen der Hervorming, tot den troonsafstand van WILLEM I. *Als* Leesboek *voor den beschaafden stand bewerkt door* B. GLASIUS, *Predikant te Geertruidenberg. IIIde Deel. Te Amsterdam*, *bij* J. van der Hey en Zoon. 1844. *In gr.* 8vo. *VIII en* 417 *bl. f* 4-10.

Met dit derde Deel is de arbeid des Heeren GLASIUS, van welks aanvang wij vroeger eene betrekkelijk gunstige beoordeeling aan de lezers van dit Tijdschrift mededeelden, compleet. Het bevat het *derde* tijdperk der aangevangen' *geschiedenis*, en omvat het gebeurde van de staatsomwenteling in 1795 tot den troonsafstand van Koning WILLEM I, ten jare 1840. Niet gemakkelijk was de taak, hier door den Eerw. Schrijver te vervullen. Minder dan bij het vroegere gedeelte van zijnen arbeid stonden hem thans gedrukte bronnen en bescheiden ten dienste, die hij vrij en onbelemmerd kon volgen. Zeer veel had hij te danken aan voorlichtingen en bijzondere mededeelingen van den werkzamen JANSSEN, aan wien dit geschrift dan ook is opgedragen. En bovenal mogen wij niet vergeten, dat, schoon het jaar 1840 hem een bekwaam rustpunt bood, hier gehandeld wordt over velerlei zaken, waarvan óf de oorzaken nog slechts ten deele bekend zijn, óf de

gevolgen nog voortduren, zoodat het moeijelijk is, in deze een geheel onpartijdig en grondig vonnis te vellen, en het oordeel welligt veiliger aan de nakomelingschap kan worden overgelaten. — Doch laat ons zien, wat de Heer GLASIUS hier ons leverde.

Na in eene beknopte Inleiding den staatkundigen, godsdienstigen en zedelijken toestand van ons vaderland bij den aanvang van dit tijdperk te hebben opgegeven, schetst hij in een *eerste* Hoofdstuk de geschiedenis der R. C. kerk in *Nederland* gedurende het aangewezen tijdperk, dat hij in drie nieuwe onderafdeelingen splitst. In algemeene trekken wordt vermeld, hoeveel *Rome* aan de geweldige staatsomwenteling van het einde der 18de eeuw te danken had, ter uitbreiding van zijn gezag in ons midden. Niet slechts van beperkende wetten ontslagen, maar met de overige Gezindheden, zelfs met de voormalig heerschende kerk ten eenenmale gelijk gesteld, zien wij, hoe de Roomsche kerk zich van vroegere nederlagen, ook hier te lande geleden, gelukkig herstelt. Menige kerk der Hervormden wordt door hen veroverd, menige grieve het Protestantisme aangedaan, en hun aantal aanmerkelijk vermeerderd, terwijl zij ook meer dan voorheen tot openbare ambten worden toegelaten. Vooral bleek de toeneming van hunnen invloed bij de verbetering van het openbaar onderwijs. Niettegenstaande de gematigdheid van SCHIMMELPENNINCK en Koning LODEWIJK, werd alzoo het aantal der statiën in onze Hollandsche missie aanmerkelijk vermeerderd. — Ook na de herstelling onzer burgerlijke vrijheid, gaf de vorstelijke onbekrompenheid van WILLEM I hun groote voorregten te smaken, soms zelfs ten koste der regtvaardigheid, aan zijne Protestantsche onderdanen verschuldigd. — Onder zijn bestuur werden de finantiële belangen van dit kerkgenootschap, te midden van velerlei tegenkantingen, op vasteren voet gebragt, en menige poging vruchteloos aangewend, om meerdere verlichting te doen doordringen. »In de Hollandsche missie alleen zijn gedurende de eerste 25 jaren der regering van WILLEM I meer dan honderd Roomsche kerken geheel vernieuwd, een nog grooter aan-

tal bedehuizen is vergroot en verfraaid geworden, tweeën-twintig nieuwe statiën werden gesticht, en men begrootte de som, door de welwillende beschikking des Konings daartoe bijgedragen, op ongeveer twaalf tonnen gouds!" — Nog vermeldt de Schrijver iets van hetgeen der Roomsche kerk ook in onze overzeesche bezittingen werd vergund, van de middelen, die aangewend werden ter opleiding harer aanstaande Priesters, en van de ongeoorloofde wegen, die zij soms insloegen, om proselieten te maken. Zoo komen wij eindelijk tot de woelingen der Ultramontaansche partij, vooral in en na 1830. Een kort overzigt van het gebeurde in dien tijd geeft den Schrijver gepaste aanleiding, om den Protestanten den pligt van waakzamen ijver op het harte te drukken. Aan dit Hoofdstuk wordt nog toegevoegd eene beknopte vermelding van *de lotgevallen* der Jansenisten van 1795—1840. — Veel belangrijks is hier met weinige woorden medegedeeld. Het bevreemdde ons echter, juist bij de geschiedenis der *Roomschgezinden* de veranderde inrigting op het schoolonderwijs, gedurende het tijdperk der Fransche overheersching, vermeld te zien, daar deze wijziging toch alle kerkgenootschappen raakte. Ook aangaande de zooveel geruchts gemaakt hebbende zaak van het *collegium philosophicum* hadden wij bestemder uitspraak verwacht.

Het tweede Hoofdstuk roept ons de Nederlandsch Hervormde kerk voor den geest, zoo als zij, vroeger met den staat als heerschende kerk vereenigd, thans van denzelven werd afgescheiden, en alzoo van eenen belangrijken steun beroofd. Met levendige kleuren wordt de verdrukking en de strijd geteekend, waaraan zij tot op den val des Franschen geweldenaars onderworpen was. Daarbij wordt de afwisseling geschetst, waaraan haar kerkbestuur was blootgesteld, totdat het ten jare 1816 op vasten voet werd georganiseerd, schoon geenszins tot aller genoegen. Het wordt niet verzwegen, dat in haren eigenen boezem verdeeldheid en scheuring werd geboren, die op aanvankelijke afscheiding uitliep. Maar met dankbaarheid wordt tevens het goede vermeld, dat de Voorzienigheid haar deed ge-

nieten, terwijl tevens eene betamende hulde wordt gebragt aan het aantal voortreffelijke mannen, in wier bezit zij zich gedurende dit tijdperk verheugen mogt. Een en ander maakt den hoofdinhoud uit van dit Hoofdstuk, waaraan zeker de lof van volledigheid niet zal worden ontzegd. Waarom echter juist bij de Hervormde kerk (bladz. 287) het Nederlandsch Bijbelgenootschap werd vermeld, dat immers tot meerdere Protestantsche afdeelingen behoort, is ons raadselachtig.

De lotgevallen en toestand der overige Protestantsche kerkgenootschappen in ons vaderland worden in het derde Hoofdstuk beschreven. Met gematigdheid wordt over het verschil tusschen de oude en herstelde Lutherschen gesproken. Aan het slot der geheele afdeeling wordt nog iets medegedeeld aangaande de *Hernhutters*, het Delftsche genootschap *Christo Sacrum*, en die enkele gemeenten, welke den naam van *Protestantschen* dragen. Bij het eerste volgt de Schrijver geheel de belangrijke monografie van WITKOP, bij het tweede blijft hij zich tot zeer algemeene mededeelingen bepalen, bij het laatste heeft hij het oog op *Veenhuizen* en de *Ommerschans*.

De Schrijver voltooit zijne taak met een overzigt van den toestand der Christelijke Protestantsche kerk in onze overzeesche bezittingen, en van de pogingen tot uitbreiding van het Evangelie onder de Heidenen door *Nederlanders* gedurende dit tijdperk. Hier vooral is het streven naar groote beknoptheid zigtbaar, welligt niet altijd ten voordeele der zoo wenschelijke grondigheid. Met een' bladwijzer der voornaamste zaken en personen, in alle drie de deelen voorkomende, wordt het werk besloten.

Zien wij op het geheel terug, ons oordeel wordt gewijzigd naar het oogpunt, waaruit wij het werk beschouwen. Het is, naar het doel des Schrijvers, een leesboek voor Christenen uit den beschaafden stand. In zoover is het voor dit doel aan te bevelen, als het zeker geschikt is, om hun een *algemeen denkbeeld* te geven van de zaken, hier behandeld, en dit doet in gematigden geest en op Christelijken toon. Houden wij echter in het oog, dat ook een

populair geschrift het resultaat van wetenschappelijke voorstudie kan en behoort te wezen, dan wordt onze lofspraak veel lager gestemd. Wij hadden meer grondigheid in het onderzoek der bronnen, meer bestemdheid in het oordeel over menschen en zaken, meer pragmatische behandeling der gebeurtenissen gewenscht. Zoo als het werk daar ligt, is het meer geschiedenis van afzonderlijke kerkgenootschappen, dan der Nederlandsche kerk en Godsdienst in haar geheel beschouwd.

Tot zoo lang echter iets beters wordt geleverd, kan ook dit geschrift zijne nuttigheid hebben. Het werke mede tot verkondiging van al die lessen, welke de indrukwekkende stem der geschiedenis, ook die van het hier behandelde tijdperk, aan den opmerkzamen toehoorder *predikt.*

De Bijbel en de Mensch. Door O. G. HELDRING. *II Deelen. Te Amsterdam, bij* G. J. A. Beijerinck. 1842—44. 556 *bl.* (Ook onder den titel: *Togt der kinderen Israëls door de woestijn en symbolik (symboliek) der Mozaïsche Godsdienst. Met eene Kaart van den doortogt der kinderen Israëls door de woestijn, volgens de nieuwste reizigers.) f* 6-:

Het eerste Deel van dit werk, welks titel u in het onzekere laat, wat gij hier moogt verwachten, biedt u een allerlei van opmerkingen, gedachten en beschouwingen. Op het eerste blad van dit werk, nog vóór den titel geplaatst, lezen wij: *De Bijbel en de Mensch. Gods sprake in de natuur, toegelicht door de openbaring.* In het eerste gedeelte van dit Deel vinden wij dus de spraak der natuur uitgelegd. In het tweede gedeelte verlaat de Schrijver de sprake Gods in de natuur, »om te zien, wat Gods openbaring ons verkondigt van de natuur, welke hoe rijk ook echter altijd onzeker spreekt." Dat de Heer HELDRING veel weet, is ons uit deze bladen duidelijk geworden; maar of Z.Eerw. niet gelukkiger had kunnen zijn in de keus van den vorm, waarin hij dit geschrift in het licht

zendt, is eene vraag, welke wij liefst niet ontkennend zouden beantwoorden. Gaarne deelden wij u het een en ander tot proeve mede; maar waar te beginnen en waar te eindigen? Werp eens met mij een' blik op de inhoudsopgave. De eerste afdeeling heeft tot opschrift: *de natuur;* de tweede: *de Bijbel.* — Inleiding. De natuur in haren rijkdom. De natuur eene Hieroglyphe. De natuur eene Godspraak. De bloementaal. De bloementaal in het oosten. De bloementaal bij het volk. Mijne kindschheid, mijne zuster en onze bloemen. Bloemenleven. (*Een Gedicht.*) De eerstelingen der lente. De Pelgrim en het bloempje op de heide. (*Eene Parabel.*) De bloementaal bij de Duitschers. De bloementaal. (*Eene Parabel.*) De bloemen tot troost der menschen. (*Eene Allegorie.*) De boomen in hunne eigenaardige spraak. Twee parabels. De wandelaar en de vruchtboom. (*Eene Parabel.*) Een dennenbosch en deszelfs beteekenis. De natuur het »*memento mori.*" Fantasie op een kerkhof. — Dit is de inhoud van bl. 1—41. Zoo gaat het verder. — Eene nachtwandeling. Wolkenbeelden. De natuur als satyre. De muggen. De mieren. De termiten. De bijen. De wespen. De Prairie-honden. De Fabeldichters. Trouwe vriendschap. (*Eene Fabel.*) De vier eikels. (*Eene Fabel.*) De grassoorten. De rijp, een zinnebeeld van het schijnleven der menschheid (bl. 87—127.) Niemand beoordeele echter het werk naar deze inhoudsopgave. Het geheel ziet er minder amalgamistisch uit, dan het zou kunnen schijnen, wanneer men het register inziet. Wij zouden dit niet hebben afgeschreven, ware het ons mogelijk geweest onze lezers op eenige andere wijze een flaauw denkbeeld van den inhoud te geven.

Het tweede gedeelte van dit eerste Deel (bl. 150—350) beschouwt den Bijbel als eene nadere openbaring Gods over de sprake der natuur. Overgang. 1. De schepping. 2. Het lied der schepping. 3. De sabbat, het sabbatjaar en het heilige getal zeven. 4. De ster der wijzen bij de geboorte van JEZUS. 5. De twee boomen in den hof Gods. 6. De regenboog. 7. Het boek Job. — De goddelooze, vergeleken bij de Nijl-Papierplant. Het Nijlrietscheepje.

Eene winterbeek. — Doch genoeg. Ik wil u die opgave van den inhoud niet verder afschrijven. Lees het boek zelf, en gij zult mij toestemmen, dat het niet alledaagsch is, dat er menige goede gedachte en opmerking in voorkomt; maar dat het geheel beter geordend moest zijn om dieperen indruk te maken.

De Schrijver eindigde het eerste Deel met de beschouwing der tien Egyptische plagen. In het tweede Deel legt hij de zinnebeelden der Mozaïsche eerdienst open. Dit Deel, waarvan alleen het eerste Stuk, voor zoo ver ons bekend is, het licht ziet, doet ons naar het vervolg verlangen. De bijgevoegde kaart verdient, wat de uitvoering betreft, allen lof.

Het belang van de leer der regtvaardiging door het geloof in betrekking tot de zedelijkheid, betoogd door Dr. GIESELER. *Uit het Hoogduitsch vertaald en verder ontwikkeld door den Schrijver van de Wederlegging der grondstellingen van de Roomsch-Katholieke Kerk. Te Amsterdam, bij* J. van der Hey en Zoon. 1844. *IV,* 74 *bl. f* :-75.

Dat het betoog van Dr. GIESELER (bl. 1—24) belangrijk genoeg is om vertaald te worden, kan Rec. zich niet opdringen. De Vertaler vindt het dan ook noodig, er nog iets van het zijne bij te voegen. In eene nadere *ontwikkeling* toont hij aan, dat het denkbeeld van *regtvaardig*, hetwelk de Protestanten zich vormen, met het onderwijs van CHRISTUS en de Apostelen in overeenstemming is. »Wanneer de Protestanten spreken van 's menschen regtvaardiging" — zoo lezen wij hier, — »dan bedoelen zij de vergeving van de door denzelven" (dat ongelukkige *denzelven!*) »bedreven zonde, welke God hem schenkt uit genade, om CHRISTUS wil; zoodat God hem ontheft van de straffen, welke hij, wegens het bedrijven van zonde, zoude moeten lijden, en op het gunstigste jegens hem gezind is." (bl. 26.) Wij zouden in plaats van *zonde* ge-

schreven hebben: *zonden*, omdat de symbolen altijd van *remissio peccatorum* spreken. Ook had het laatste lid van den volzin krachtiger kunnen worden uitgedrukt. Vervolgens betoogt de Vertaler, dat de leer nopens 's menschen regtvaardiging door het geloof, welke de Protestanten overeenkomstig het onderrigt van CHRISTUS en de Apostelen belijden, alleen Gode waardig en voor den mensch in zijnen zondigen toestand geschikt is, waarop eene nadere aanwijzing volgt, dat slechts de leer van 's menschen regtvaardiging door het geloof voor de zedelijkheid bevorderlijk is.

De ontwikkeling van den Vertaler, hoewel niet geheel zonder waarde, had grondiger en helderder kunnen zijn. Meermalen stuit men op herhaling van hetgeen vroeger gezegd is. Hier en daar zouden wij minder breedsprakigheid gewenscht hebben. Wel durven wij de lezing van dit geschrift aanbevelen, maar niet beweren, dat het onder de beste schriften over dit onderwerp kan gerekend worden. De Schrijver van de *Wederlegging* vergete niet, dat wie met goed gevolg een' vijand bestrijden wil, niet slechts overtuigd moet zijn van de regtvaardigheid zijner zaak, maar ook in het gebruik der wapenen eene geoefendheid bezitten moet, welke hem regt geeft, in het strijdperk te treden. In magnis *voluisse*, is niet genoeg.

Het geloof en leven van den Christen. Naar aanleiding van Dr. J. H. B. DRÄSEKE's *Glaube, Liebe, Hoffnung. Te Amsterdam, bij* J. M. E. Meijer. 1844. *In gr. 8vo. VIII*, 208 *bl. f* 1-90.

De titel meldt ons reeds, waaraan dit geschrift zijn' oorsprong verschuldigd is. Uit de voorrede vernemen wij, dat de Vertaler meer geeft dan eene overzetting. Wij vinden hier DRÄSEKE's *Glaube, Liebe, Hoffnung* omgewerkt en uitgebreid, met weglating van eenige zaken, welke minder tot dit onderwerp behooren, of die, wegens het verschil tusschen de kerkelijke instellingen in ons vader-

land en die in *Duitschland*, minder bevattelijk en daarom ook minder geschikt ter vermelding zijn.

De stof is in zeven hoofdstukken behandeld. 1. De mensch is een redelijk schepsel. 2. Er is een God. 3. God heeft zich aan de wereld geopenbaard. 4. Christelijke *liefde*. 5. De zonde een geestelijke dood. 6. God wil dat de mensch leve. 7. De mensch is onsterfelijk.

Men zal dit geschrift niet zonder genoegen lezen. Het verdient zeer aanbevolen te worden; en schoon wij over het algemeen niet ingenomen zijn met omgewerkte, vermeerderde, verkorte of onveranderde vertalingen van werken, die zich niet boven het middelmatige verheffen, oordeelen wij toch, dat DRÄSEKE's geschrift, in den vorm, waarin het onzen landgenooten nu wordt aangeboden, een niet onwelkom geschenk moet zijn.

Inleiding in de heilige Schriften des Ouden en Nieuwen Verbonds, ter bevordering van een vruchtbaar Bijbellezen; door J. R. HUBER, *in leven Evangeliedienaar te Bazel. Uit het Hoogduitsch. Te Amsterdam, bij* J. H. en G. van Heteren. 1844. *In gr. 8vo.* 283 *bl.* *f* 1-80.

Het is niet ieders zaak, om de resultaten der wetenschap in populairen vorm over te gieten en voor de menigte toegankelijk te stellen. Daartoe behoort eigene wetenschappelijke vorming, grondige geleerdheid, scherpzinnige onderscheiding tusschen het meer en minder gewigtige, en gemakkelijkheid, om zich uit te drukken in den volkstoon. Indien deze vereischten nergens kunnen gemist worden, in een geschrift als hetwelk wij aankondigen mogen zij allerminst ontbreken. Het stelt zich ten doel, den gewonen, vooral jeugdigen Bijbellezer aangaande den oorsprong en den inhoud des Bijbels in het algemeen, en van elk boek in het bijzonder in te lichten, met de gewijde schrijvers en het eigenaardige hunner schrijfwijze bekend te maken, en op tijd, plaats, inrigting van hunne schriften, mitsgaders

de personen, voor welke zij het naast bestemd waren, te wijzen. Elk weet, wat belangrijke vorderingen de wetenschap met opzigt tot de zoogenaamde *Inleiding in de H. Schriften* gemaakt heeft, en hoe zeer het vroegere standpunt is verouderd geworden. Dit heeft echter den Eerw. JUNGIUS, Predikant te *Rijswijk*, niet verhinderd, het werkje van HUBER in onze taal over te brengen, ofschoon het reeds vóór *veertig* jaren vervaardigd werd, en sedert, bij deszelfs vernieuwde uitgaven, geene belangrijke wijzigingen en verbeteringen heeft ondergaan. Hij heeft zich, terwijl hij in de *Voorrede* enkel spreekt van MICHAËLIS, EICHHORN en HUG, zoo het schijnt, vergenoegd met het maken van eenige kleine veranderingen in den tekst, waar zijne gematigdheid van denkwijze dit noodig achtte, en voorts verklaard niet aansprakelijk te zijn voor al de inzigten, denkbeelden en meeningen, door den Schrijver hier blootgelegd. Wij meenen desniettemin, dat hij aansprakelijk is voor de vertaling van dit werkje. En dan vragen wij, hoe hij vrijheid heeft kunnen vinden, om het, zoo als het daar ligt, aan onze landgenooten in handen te geven. Wij zwijgen van hetgeen, onzes inziens, hier gemist of enkel in den vorm berispelijks gevonden wordt. Eene en andere proeve van den inhoud zij genoegzaam, om ons ongunstig oordeel te staven. De benaming: *Woord van God* wordt, bl. 5, zonder eenige restrictie aan den Bijbel toegekend. In het woord: *Testament*, voor *Verbond* gebezigd, wordt, bl. 8, een diepe zin gezocht. Van de *Vulgata* zoowel als van de Bijbelvertaling van LUTHER wordt, bl. 15, 16, gewag gemaakt, en van onze Statenoverzetting gezwegen, zonder eenige bijgevoegde aanmerking over de waarde van vertalingen in vergelijking met den oorspronkelijken tekst. Aan het *Hooglied* wordt een geestelijke zin toegekend, en het gevoelen van latere uitleggers, die daarin enkel Oostersche zangen vinden tot lof eener kuische huwelijksliefde, slechts vermeld, bl. 90, niet aangenomen en goedgekeurd. Maar waartoe meer? Als voorbeeld van oppervlakkigheid en armoede beroepen wij ons op hetgeen bl. 181—185 voorkomt over *het Evan-*

gelie van JOHANNES. En wat er hier en daar ontbreekt, laat zich niet aanvullen door medegedeelde gedachten van SPANGENBERG of opmerkingen van BICKERSTETH, BENGEL en anderen, die tamelijk onbeduidend zijn. Dit alles neemt echter niet weg, dat dit werkje met vrucht kan gebezigd worden door eerstbeginnenden, die, onder de leiding van een' bekwamen leermeester, omtrent vele bijzonderheden nadere inlichting ontvangen. Ook zou men het eenvoudigen Bijbellezers in handen kunnen geven, die op het standpunt staan, door HUBER vertegenwoordigd. Maar tot het algemeen gebruik, waartoe het bestemd is, achten wij het minder geschikt, en blijven uitzien naar eene meer grondige en volledige *Inleiding in de H. Schriften*, bewerkt naar de tegenwoordige hoogte der wetenschap, en meer geschikt, dan die van HUBER, om den *Bijbel* aan allen te doen kennen, zoo als hij is.

De Bijbel, eene bron van wijsheid, leering en bemoediging op onzen levensweg. Door E. A. BOERMAN, *Emeritus Predikant van Hoornaar. Te Dordrecht, bij* H. Lagerwey. 1844. *In gr. 8vo. 204 bl. f* 1-50.

Op den titel afgaande, zou men meenen, hier geheel iets anders aan te treffen, dan ruim honderd kleine stichtelijke vertoogen, naar aanleiding van teksten uit de Psalmen en het Nieuwe Verbond, gevolgd door een versje uit de Gezangen of ander rijmpje. Wij hebben er niets in gevonden, dat ongepast of verkeerd was, maar ook niets, dat een Christen van eenige beschaving niet even goed zou kunnen schrijven. Het zal dus wel voor de eenvoudigsten geschreven zijn; ten minste voor hen, die niet veel kunnen denken, is het wel het geschiktste. Wij hebben aan dergelijke stichtelijke lectuur geene de minste behoefte; maar indien de Eerw. BOERMAN zich met het schrijven van zulke vertoogjes in zijne rust bezig houdt, indien de Uitgever er zijne rekening bij vindt, of ten minste zonder schade afkomt, hebben wij met de uitgaaf vrede, vooral,

daar deze stukjes altijd nog veel beter en nuttiger, ook veel verstaanbaarder en Christelijker zijn, dan vele schriften uit ouden en nieuwen tijd, die men den eenvoudigen man in deze dagen in handen stopt, doch waarvan deze niets begrijpt. Maar om de zoodanigen te verdringen, is dit boeksken niet regtzinnig genoeg, hetwelk wij nogtans den grijzen Schrijver tot eer rekenen.

De hooge voortreffelijkheid van JEZUS CHRISTUS, *of betoog over de waardigheid van 's Heilands persoon. Door* E. A. BOERMAN, *Rustend Predikant. Te Dordrecht, bij* H. Lagerwey. 1844. *In kl.* 8*vo.* 112 *bl. f* :-80.

De Eerw. BOERMAN heeft vroeger een paar stichtelijke werkjes in het licht gegeven, waarvan wij het onbeduidende om des stoffelijken doels wille hebben over het hoofd gezien. Van het hier bedoelde kunnen wij niet meer zeggen, dan dat het weinig om het lijf heeft, gelijk men in een zoo klein bestek (in 33 §§) dan ook niet veel bijzonders over de voortreffelijkheid van JEZUS als Mensch, Leeraar, Godsgezant, Zaligmaker (want hoe de *vierde* Afdeeling: *over de voortreffelijkheid van* JEZUS, *afgeleid uit de getuigenis zijner Apostelen;* er bij komt, is ons te hoog) hebben kan. De man meent het goed; ziedaar alles! Nu, voor zeer eenvoudigen is het wel. Er staat geen kwaad of wartaal in — het overige is de zaak van den Uitgever.

Evenmin onwaar of schadelijk, maar ook evenmin veel beduidend is een later werkje van denzelfden Schrijver, getiteld:

Het Christendom, eene Godsdienst voor mijn geloof, hoop en wandel, benevens de beloften van onzen Heer omtrent de menigvuldige woningen in het huis zijns Vaders. Geschenk voor jonge lieden bij, of na het doen hunner Christelijke Geloofsbelijdenis, door E. A.

BOERMAN, *Emeritus Predikant. Te Dordrecht*, bij H. Lagerwey. 1845. *In gr. 8vo.* 143 *bl. f* 1-25.

Dit boekje geeft intusschen meer, dan het belooft; want »opdat er eenige meerdere verhouding zijn mogt tusschen de vellen druks en den vroeger bepaalden prijs der inteekening," is er na bladz. 88 nog eene reeks van vertoogjes gevoegd, onder het opschrift: *de Christen, zoo als hij zijn moet in de zamenleving, of in zijn verkeer met menschen*, elk van ééne bladzijde, even oppervlakkig als het overige. Als gezegd: wanneer Schrijver en Uitgever er aanmoediging (dat wil in dezen zin zeggen *voordeel*) in vinden, hebben wij er vrede mede.

Scheikunde voor den beschaafden Stand en het Fabrijkwezen, naar den tweeden druk van J. GIRARDIN. *Te Gouda, bij* G. B. van Goor. 1845. *In gr. 8vo.* 696 *bl. f* 7-:

Dit werk bevat de lessen, door Prof. GIRARDIN in de zondagschool te *Rouaan* gegeven, en later uitgegeven. Van het oorspronkelijke was spoedig een herdruk noodig, terwijl het werk zelf in het buitenland met bijval ontvangen werd, zoo zelfs, dat de Keizer van *Rusland* hetzelve deed vertalen en in de fabrijksteden van zijn rijk verspreiden. En over het algemeen is, volgens ons gevoelen, deze bijval verdiend, en was het geven eener vertaling een doelmatig werk. De orde, waarin de scheikunde behandeld wordt, is zeer geleidelijk en tevens duidelijk, de stijl helder, levendig, boeijend en rijk aan daadzaken, en bij het voordragen der lessen zelve werden zij nog daarenboven door vele proeven opgehelderd. De Schrijver handelt in de eerste les over de scheikunde in het algemeen, over de verschillende verdeelingswijze der ligchamen, over cohaesie en verwantschap, om vervolgens in de tweede en volgende lessen dadelijk over te gaan tot de physische en chemische beschrijving der dampkringslucht, van het

water en van de in dezelve bevatte elementen en verbindingen (zuurstof, stikstof, waterstof, koolzuur.) Hierna worden achtereenvolgens de voornaamste niet metaalaardige ligchamen en derzelver verbindingen behandeld, waarbij ons vooral het gezegde over de verschillende koolsoorten, over de diamant, steenkolen enz., en over de gasverlichting bijzonder beviel. Dit gedeelte eindigt met de beschrijving van de verbindingen der stikstof met zuurstof en met waterstof. Over jodium en bromium wordt later ter loops gehandeld. De theorie der verbranding hadden wij wel iets uitvoeriger gewenscht. In de veertiende les begint de beschouwing der voornaamste metalen met een algemeen overzigt der eigenschappen van de metalen en der zouten (veertiende tot zestiende les), terwijl van de zeventiende tot vijfentwintigste les die metalen en derzelver verbindingen behandeld worden, welke in de fabrijken enz. te pas komen. Hierna volgt de scheikunde der bewerktuigde ligchamen, welke hoogst doelmatig aldus verdeeld wordt. Na eene algemeene beschouwing dezer ligchamen, worden in de eerste afdeeling eerst de veelvuldigst voorkomende organische zuren en derzelver zouten, vervolgens de alcaloïden en daarna die veelvuldig voorkomende onzijdige ligchamen behandeld, welke men als nadere bestanddeelen der bewerktuigde ligchamen kent, zoo als b. v. zetmeel, suiker enz., waarbij derzelver onderlinge verhouding goed ontwikkeld is en waarbij de kleurstoffen en de kunst der verwers zeer uitvoerig behandeld worden. In de tweede afdeeling worden de scheikundige zamenstelling en eigenschappen der werktuigen en der vochten van de planten en dieren uiteengezet. Zoo wordt gehandeld over de zamenstelling van het celweefsel, der houtvezels, der beenderen, der spieren, van het bloed, van de melk, van de gal, over sommige stoffen, aan zekere klassen van dieren eigen, b. v. konzenielje, zijde enz. Hierna wordt kortelijk de scheikundige geschiedenis der verrigtingen van de verschillende werktuigen gedurende het leven, zoo bij planten als bij dieren behandeld, terwijl ten slotte in de vierde afdeeling, onder den titel: » chemische verschijnselen, die zich voor-

doen in de organen, nadat het leven is opgehouden," de verschillende soorten van gisting en derzelver voortbrengselen behandeld worden. Men ziet dus, dat het geheele gebied der scheikunde doorloopen wordt, en ruimschoots is hierbij de toepassing der algemeene wetten en der eigenschappen van de ligchamen voor nijverheid, fabrijkwezen enz. in het oog gehouden. De in den tekst geplaatste houtsneê-gravuren zijn goed en helderen het gezegde op. Overal zijn historische overzigten tusschen gevoegd; zoo wordt de geschiedenis der ontdekking van de zamenstelling der dampkringslucht, van het water, van het koolzuur, van den diamant vermeld. Niet minder belangrijk is de historische blik bij de algemeene beschouwing der metalen, waarbij de geschiedenis der ontdekking van het potassium, sodium enz. door H. DAVY *geene geringe plaats* inneemt, alsmede de historische noten, levensbijzonderheden bevattende van beroemde oudere en nieuwere, min of meer bekende scheikundigen, als van LAVOISIER, CAVENDISH, PRIESTLEY, DESCROIZILLES, OBERKAMPF, CHAPTAL, BERTHOLLET enz. enz., zoodat wij dit werk allen, die een overzigt der scheikunde en van hare toepassing begeeren, ruimschoots durven aanbevelen.

Hier en daar zijn echter onnaauwkeurigheden ingeslopen, van welke wij er eenige meenen te moeten mededeelen. De bepaling der atomen als de uiterst kleinste deeltjes, die aan het gezigt ontsnappen (bl. 3) is zeker niet zeer wetenschappelijk. Bl. 50 staat als eene vaste wet vermeld, dat de ligchamen niet op elkander werken, tenzij een ten minste opgelost zij. Bij het gebruik der blaasbuis, gebruikt men niet, zoo als bl. 114 staat, *lucht* uit de borstholte, maar alleen uit de *mondholte;* juist hierin bestaat de groote kunst bij het gebruik van dit werktuig. Bl. 127 geeft de Schrijver twee verbindingen op van phosphorus en waterstof, phosphor-waterstofgas en overphosphor-waterstofgas. Er is, voor zoo ver Rec. weet, slechts eene gasvormige verbinding van phosphorus en waterstof bekend, maar dezelve komt in twee wijzigingen voor, in zelf-ontvlambaar en zelf-niet ontvlambaar gas.

Vroeger meende men, dat deze verbindingen niet dezelfde zamenstelling hadden. Van de vaste verbinding toch van phosphorus en waterstof, door MAGNUS ontdekt, en die minder waterstof bevat, wordt hier niet gesproken. Wij misten eene beschouwing van het salmiak. Het zirconium wordt door andere schrijvers (BERZELIUS, GRAHAM) tot de metalen gebragt, om de basische eigenschappen van het verzuursel, de zircoonaarde. Bl. 320 staat, dat op de wanden der looden regen- en vergaarbakken, juist even boven de oppervlakte van het water, eene witte korst van koolzuur eerste loodverzuursel gevormd wordt, »gelukkig is dit koolzuur zout onoplosbaar, zoodat het aan de vloeistof geenerlei schadelijke eigenschap mededeelt." Dit is eene gevaarlijke stelling. Door overmaat van koolzuur wordt dit zout in water opgelost, of ook wordt er hydraat van loodverzuursel gevormd, dat eenigzins in water oplosbaar is; zie onder anderen de proeven van MERAT, vermeld bij ORFILA, *Toxicol.* Edit IV, Tom 1, pag. 657. Wie kent de schrikkelijke gevolgen niet van het gebruik van zoogenaamd loodwater? Dextrine is, volgens den Schrijver, de vloeibare stof in het zakje of omhulsel van elk zetmeelbolletje bevat (bl. 405.) Wij meenen, dat dit ligchaam een kunstproduct is, hetwelk onder anderen verkregen wordt, door eene stijfseloplossing te koken met eenige druppels zwavelzuur. (Zie BERZELIUS, *Lehrb. der chemie.* III Aufl. Th. VI, pag. 404. GRAHAM, *Lehrb. der Chemie.* Bd. III, pag. 103.) De veranderingen van het bloed in ziekten zijn, volgens bl. 565, weinig bekend. Kende de Schrijver dan onder meerdere anderen, de onderzoekingen zijner landgenooten ANDRAL en GAVARRET niet? De aethervorming wordt nog verklaard, daaruit dat het zwavelzuur aan den alcohol deszelfs watergehalte gedeeltelijk ontneemt.

Ongaarne misten wij eene beschouwing der onweegbare stoffen, schoon te *Rouaan* hierin voorzien werd, doordien aldaar ook lessen in de physica gegeven werden.

Wat nu de vertaling betreft, dezelve is op het laatst beter dan in het begin; het telkens voorkomen van beoe-

fening in plaats van beschouwing of behandeling, is stootend; bl. 8 staat, dat violensiroop een herkenningsmiddel is voor potasch; dit moet loogen zijn; cohaesie beteekent niet aanklevingskracht, maar, wil men dit woord vertalen, kracht van zamenhang; adhaesie is aankleving kracht, en deze beide krachten worden door de natuurkundigen onderscheiden; bl. 9 staat aantrekkings- of aanklevingskracht; deze woorden zijn toch niet synoniem; luchtsoorten worden in water *opgelost* of *verdigt*, maar niet vastgelegd; de hygrometer is geen vochtmeter, maar een vochtigheidsmeter; zulk een woord lieten wij echter liever onvertaald; men zegt *chloorcalcium* en niet *chloorkalkmetaal; ontzuurstoffing* en *ontkoolstofzuren* is geen Hollandsch.

Als bijzonder zinstorende drukfouten teekenen wij de navolgende op: bl. 26, regel 26, staat *verbinding*, lees *ontbinding*; bl. 101, reg. 8, *ligter*, lees *zwaarder*; bl. 168, regel 9 v. o. *zwavelzuur*, lees *salpeterzuur*; en bl. 409, regel 2 v. o. *koolstof*, lees *koolzuur*.

Handboek voor de kultuur en fabrikatie van Thee. Door J. J. L. L. JACOBSON, *Ridder der Orde van den Nederl. Leeuw, Inspecteur der Thee-kultuur. III Deelen. Batavia, ter Landsdrukkerij.* 1844. *In gr. 8vo.* 688 *bl.* *f* :-20.

De in het laatst der 17de eeuw in *Europa* meer algemeen bekend gewordene thee, waarvan thans jaarlijks vele millioenen ponden uit *China* uitgevoerd worden, is, zoo als bekend is, sedert 1827 uit *Japan* het eerst op *Java* overgebragt, en vooral sedert 1829, door overbrenging van thee-heesters uit *China* en later opgevolgde invoering der in *China* gebruikelijke bewerking, thans een gewigtig voortbrengsel van dat eiland geworden. De Heer JACOBSON, Inspecteur der Theekultuur, geeft in dit handboek de kultuur en bewerking uitvoerig op. Voor eene eigenlijke beoordeeling is het werk niet vatbaar, hetwelk geheel praktisch en ten behoeve der kolonie zelve geschreven is.

Ondertusschen zal het zeker ook voor onze handelaars in thee niet onbelangrijke zaken bevatten, wien wij het derhalve ter lezing aanprijzen. Het eerste Deel geeft een kort overzigt van hetgeen in de twee volgende meer uitvoerig in alle bijzonderheden ontvouwd wordt. Nog in 1841 liet de beroemde plantkundige SCHOUW zich zeer onbepaald uit over het verschil van *groene* en *zwarte* thee; maar 't geen hij als het waarschijnlijkste vermeldde, dat beide van éène soort van plant afkomstig zijn, en dat het verschil alleen aan de behandeling is toe te schrijven, wordt hier uitdrukkelijk geleerd. Van alle heesters kan èn zwarte èn groene thee gemaakt worden; de bladeren, die zwarte thee leveren, worden eerst gedroogd nadat zij verflenst zijn.

Eerste cursus der Natuurkunde voor jonge lieden. Door F. O. WALGER. *Uit het Hoogduitsch. Te Rotterdam, bij* A. Bädeker. 1843. *In* 8*vo*. 150 *bl. f* :-80.

Een zeer gemakkelijk en nuttig boekje tot handleiding bij het allereerste onderwijs in de natuurkunde. Het zijn slechts de algemeene hoofddenkbeelden, zonder te treden in bijzonderheden, die te veel wiskunde of meerdere verstandsontwikkeling onderstellen. Achteraan is gevoegd eene inhoudsopgave van den *tweeden* cursus, waarin het hier vermelde nader, uitvoeriger en grondiger, en de populaire natuurkunde ook vollediger zal behandeld worden. Wij verlangen daarnaar; het gebruik van dezen *eersten* cursus heeft er ons het nut van doen kennen. Maar Ref. raadt iederen onderwijzer aan, zich, wanneer hij eenmaal zijne leerlingen voor dit boekje heeft gekozen, in het mondelinge onderrigt er gestreng bij te houden. Want wij hebben het bij ondervinding, dat men zoo ligt verder en dieper gaat, dan men zich had voorgesteld. Daarom is het niet kwaad, in zijne handleiding zelve eenen breidel te hebben. Na het algemeene overzigt vindt men in den *tweeden* cursus gelegenheid tot aanvulling.

Beginselen van Nederlandsch Staatsbestuur. Te Amsterdam, *bij* J. Müller. 1845. *In gr. 8vo.* 156 *bl. f* 1 - 80.

Onder al de geschriften, die tijdens het aanhangig zijn van het voorstel tot herziening der Grondwet in het licht verschenen, bekleedt dit eene voorname plaats en bezit het tevens eene blijvende waarde, al moge dit zoo veel gerucht makend voorstel vooreerst op niet zijn uitgeloopen, en een bekrompen conservatismus over het beginsel van een' bedaarden vooruitgang, die met de behoefte des tijds gelijken tred houdt, hebben gezegepraald. Allen die het onbevooroordeeld, met kennis en vooral onbaatzuchtig, wel met het vaderland meenen, lezen en overdenken dit werkje, om zich in hunne echt vrijzinnige gevoelens te versterken, die even ver verwijderd moeten zijn van den ouden *slenterachtigen* geest eener uitgeleefde aristocratie, als van de overdrevene hersenschimmen eener niet te verwezentlijken volksregering.

Veel nieuws hebben wij echter hier niet aangetroffen; de gebreken der Grondwet van 1815 zijn, reeds in 1839 en 40, zoozeer in de bijzonderheden aangetoond, dat zulks ook niet wel mogelijk was. De voortreffelijke *Aanteekeningen op de Grondwet* van Prof. THORBECKE bevatten bijna alles, wat hieromtrent in het midden te brengen was. De herziening van 1840 volgde hierop, zij diende nergens anders toe, dan om de behoefte eener nadere herziening nog dringender te maken; want eenige veranderingen zonder algemeen beginsel, zonder onderlingen zamenhang, moesten immers onze staatsinstellingen nog gebrekkiger doen worden; zij moesten toch den geest van mismoegen en van *malaise* nog meer doen toenemen, vooral in eenen tijd van finantiéle moeijelijkheid, die meer slechts eenige jaren teruggeschoven, dan wel geheel uit den weg geruimd is. Dit is ook zoo middagklaar door de bekwaamste mannen van *Nederland*, en vooral door Prof. THORBECKE in zijne tweede uitgaaf der *Aanteekeningen op de Grondwet*, die van 1840, aangewezen, dat hieromtrent bij ieder, die met kennis van zaken oordeelt, geen verschil kan zijn. — Men vindt hier die bezwaren en gebreken op eene voor het algemeen duidelijke en gematigde wijze voorgesteld, in verband met de bestaande Grondwet en het toenmaals nog onbesliste voorstel ter herziening, terwijl de Schrijver te-

vens doorslaande blijken van zijne oorspronkelijke en onafhankelijke zienswijze geeft, over de volgende onderwerpen: 1°. Over de Nederlandsche beginselen van staatsbestuur; hier vindt men zeer gezonde begrippen over den echt constitutionelen monarchalen regeringsvorm, die zoo geheel met ons volkskarakter overeenkomt. 2°. Over de Grondwet in het algemeen, wat zij is, wat zij wezen moest en kon zijn, om eene waarlijk nationale kracht te worden. 3°. Over de burgerlijke vrijheid, die zoo dierbaar voor ieder Nederlandsch burger zijn moet, en die geheel iets anders is dan eene teugellooze zoogenoemde staatkundige vrijheid, die den Staat meestal in den afgrond van verwarring en vreemde overheersching stort. 4°. Over de eenheid van staat, waarvan de noodzakelijkheid krachtig aangewezen wordt. 5°. Over het Nederlandsche Koningschap, waarvan de aard zoo juist wordt geschetst en waarvan zoo velen nog de verkeerdste begrippen koesteren. 6°. Over het Bestuur, dat hier in deszelfs strekking en doel duidelijk wordt voorgesteld. 7°. Over de tweede Kamer der Staten Generaal, waar onwedersprekelijk wordt aangewezen, dat zij geene eigenlijke volksvertegenwoordiging is, en dat dit voornamelijk uit de wijze van hare verkiezing voortspruit. 8°. Over de aristocratie, dat wij gerust aan alle overdrevene voorstanders van dezelve ter overweging kunnen aanbevelen. 9°. Over de eerste Kamer der Staten Generaal, die volgens de meening des Schrijvers, zoo als zij nu ingerigt is, best kon gemist worden, maar anders gewijzigd van nut in onze staatsinstelling kon zijn. Verder komen over: 10°. de verdeeling des rijks; 11°. de koloniën, waarvan het autocratisch bestuur moet ophouden; 12°. de Provinciale en plaatselijke vrijheid; 13°. de waterstaat; 14°. de Finantiën; 15°. de regterlijke organisatie; 16°. de defensie; 17°. de godsdienstvrijheid, en 18°. het onderwijs, zoo vele nuttige wenken en gepaste aanmerkingen voor, de behartiging waardig van allen, die met het bestuur en de vertegenwoordiging des lands belast zijn, dat zij niet moeten verzuimen zich dit geschrift ter gezette overpeinzing aan te schaffen, indien zij overtuigd zijn, dat, in welke staatkundige betrekking ook geplaatst, men hiertoe de vereischte kundigheden moet bezitten.

Ref. las, hij kan zulks niet ontveinzen, met eene treurige teleurstelling het welgeschrevene besluit of het laatste hoofdstuk van dit werkje, waarin de voor- en nadeelen van

het aannemen of verwerpen van het voorstel ter Grondwetsherziening overwogen worden, toen reeds eenigen tijd geleden het lot van dit voorstel vooreerst was beslist. De tweede Kamer is er op tot de orde van den dag overgegaan. De regering heeft zich opentlijk en voorbarig daartegen verklaard, de eerste Kamer, door de weigering om tot het adres der tweede Kamer toe te treden, reeds hetzelve *a priori*, en vóór dat het nog bekend was, verworpen. Nog meer, men heeft de voornaamste der voorstellers, het licht der staatkundige wetenschap in *Nederland*, uit de Staten Generaal verwijderd, misschien omdat dit licht hier veler zwakke oogen verblindde; een ander edel voorstander onzer staatkundige hervorming is ons door den dood ontrukt. Doch, wij wanhopen niet; de pogingen der voorstellers van den echten staatsvooruitgang zullen niet ijdel geweest zijn, het is een zaad, dat zij hebben uitgestrooid, *dat* wortel geschoten heeft, zal opschieten en eens vruchten zal dragen. Wij zijn het met hem eens, dat de voortdurende rust, bloei en welvaart van ons vaderland grootendeels van de verbetering der gebreken van onze Grondwet afhangt. De vertegenwoordiging, wil zij dien naam verdienen, moet door regtstreeksche verkiezingen niet van het volk op de markt, even als te *Athene*, maar door de gegoedste en verlichtste burgers, plaats hebben, en geene regerings- en administrative ligchamen, als stedelijke raden en provinciale staten, kiescollegiën zijn. Het was ook een gelukkig denkbeeld van onzen Schrijver, om voor de ridderschappen als zoodanig eenig aandeel in de benoeming van de eerste Kamer te verlangen, zoo men die toch wenschte te behouden. De regering of het ministerie moet eenheid met verantwoordelijkheid paren, om wezentlijk eene constitutionele regering onder een onschendbaar Vorst te zijn. Niet alleen moet deze verantwoordelijkheid in algemeene bewoordingen in de Grondwet uitgedrukt, maar door eene bijzondere wet bepaaldelijk omschreven, en ook op alle ambtenaren in de uitoefening van hunne functiën toepasselijk wezen. Openbaarheid in beraadslagingen van de eerste Kamer, van de provinciale Staten, van de stedelijke raden, is wenschelijk; er kunnen zoo vele misbruiken achter den sluijer des geheims schuilen, een gevaar veel grooter dan het te vroeg openbaar worden van zoogenoemde regeringsgeheimen. De stedelijke raden moesten niet levenslang, maar slechts tijdelijk aanblijven;

er zoude dan meer leven en energie in deze mummieachtige corporatiën komen. Eindelijk blijft het wenschelijk, dat de alleenheersching der regering aangaande de koloniën ophoude, dat er meerdere publiciteit in de finantiën en eene rekeningswet worde ingevoerd, en dat de regterlijke organisatie op een' veel eenvoudiger voet worde ingerigt, en de geheele huishouding van staat, met het heirleger van hooge en lage ambtenaren, langzaam en aanhoudend worde verminderd; waardoor de lasten der ingezetenen zouden kunnen verligt worden, en de regering, met mindere zorg bezwaard om zoo verbazend veel gelds bijeen te zamelen, meerderen tijd zoude vinden om zich aan de zedelijke belangen des volks, die van wetenschappelijk en lager onderwijs, met ijver en belangstelling te kunnen toewijden. Die wenschen blijven allen koesteren, die met kennis van zaken hun vaderland liefhebben; zij laten zich niet afschrikken door een afkeurend votum eener Kamer, aan wier verkiezing de kern des volks geen deel heeft. Zij zijn verre van overtuigd door het rapport der *Centrale Sectie*, over de Grondwetsherziening uitgebragt, hetwelk ook zoo zegevierend door de voorstellers is wederlegd. Zij zullen alle wettelijke middelen tot redding des vaderlands in het werk stellen, en hun' burgerpligt niet vergeten, van voortdurend eene staatkundige verlichting te verspreiden, die even ver van verzet en misdadig opruijen is, als van een slaperig vertrouwen op iets, waarin men sedert zoo vele jaren is teleurgesteld.

Men heeft in *Nederland* sedert dertig jaren onder eene zoogenoemd constitutionele regering geleefd, zonder dat onze natie nog veel in staatkundige verlichting gevorderd is. De staatkunde als wetenschap is er, in het vaderland van DE GROOT, weinig beoefend; mannen als KEMPER, MEIJER, HOGENDORP, THORBECKE, stonden en staan er alleen. Wil eene Grondwet eene nationale kracht worden, dan moeten gezonde en vrijzinnige gevoelens omtrent de maatschappelijke instellingen en het Staatsbestuur meer algemeen worden. De publieke geest, die zich meer begint te verlevendigen, kan dan op eene juiste en doelmatige wijze worden geleid, om zich voor alle overdrijving en afwijking te bewaren. Mogt hierdoor eenmaal eene bedaarde hervorming onzer staatshuishouding plaats grijpen, en geenszins door den noodzakelijken drang der omstandigheden gebiedend gevorderd worden, waarvan groote schokken het gevolg zouden zijn! Ref.

eindigt deze aankondiging, waarin hij van de gelegenheid gebruik maakte om zijne gevoelens omtrent den staatkundigen toestand des vaderlands bloot te leggen, met zijnen dank aan den bekwamen ongenoemden Schrijver van *de Beginselen van Nederlandsch Staatsbestuur*, voor zijne welgemeende, hoewel niet welgeslaagde poging, om zijne kennis en bezadigdheid te doen bijdragen tot het gelukken van een voorstel, waarin hij, even als meest alle verlichte burgers, den grond voor het welvaren des vaderlands zag. Had hij zijn' naam bekend gemaakt, hij zoude zeker hiervoor den dank van velen hunner persoonlijk hebben ingeoogst. Nu wenschen wij aan zijn geschrift vele lezers toe, ter aankweeking van dien echten volks- en burgergeest, die alleen het vaderland op den duur kan staande houden.

Nederland en Zweden in staatkundige betrekking. Van de aanvaarding der Regering door GUSTAAF ADOLF *tot den val van* VAN OLDENBARNEVELD. *Door Mr.* G. W. VREEDE. *IIde Aflevering. Te Utrecht, bij* N. van der Monde. 1844. *In gr. 8vo. VIII*, 140 *bl. f* 1-30.

Bij de belangstelling, met welke de eerste aflevering van dit werk door alle beoefenaars der geschiedenis van ons vaderland ontvangen werd, deed het lange tijdsverloop, gedurende hetwelk men niets aangaande de voortzetting van dezen arbeid vernam, vreezen, dat welligt andere meer dringende werkzaamheden, voortvloeijende uit de aanvaarding van eenen leerstoel aan de Utrechtsche Hoogeschool, die voortzetting zouden verhinderd hebben. Met blijdschap vernemen wij, dat het onderzoek, hetwelk tot de voortzetting van het werk vereischt wordt, wel eenigermate door dringende bezigheden vertraagd is, maar echter zoo veel mogelijk onafgebroken zal worden voortgezet. Tot een blijk, dat dit aanvankelijk plaats heeft, ontvangt men in de thans aangekondigde aflevering een *tweede boek*, waarin de staatkundige betrekking behandeld wordt, in welke beide landen tot elkander stonden gedurende het op den titel genoemde tijdvak.

Ofschoon de aard van het behandelde onderwerp niet zoodanig is, dat het hoofdoogmerk kan zijn, aangenaam onderhoud te verschaffen voor den oppervlakkigen lezer, zal ech-

ter ieder, die belang stelt in den voorvaderlijken roem, met welgevallen terugzien op een tijdperk in de geschiedenis van ons vaderland, in hetwelk *Nederland* overvloeide van talenten, bepaaldelijk van Diplomaten; den leeftijd van J. VAN OLDENBARNEVELD, van H. DE GROOT, FRANÇOIS VAN AERSEN en CORNELIS HAGA; een' tijd, in welken niet slechts de aangelegenheden der Natie in even bondige als nadrukkelijke vertoogen, maar ook de bijzondere klagten en vorderingen van verongelijkte landgenooten werden voorgedragen en ondersteund; een' tijd, in welken zelfs uitheemsche magten gaarne en met een goed gevolg Nederlandsche en in *Nederland* gevormde Diplomaten in hunne dienst hadden, zoodat onder anderen in dien tijd *Zweden* door VAN DIJCK en RUTGERS, en *Brandenburg* door de Zonen van den Deventerschen Burgemeester STICKE aan vreemde Hoven werd vertegenwoordigd. Een rusteloos streven naar vermeerdering of uitbreiding der bronnen van de nationale welvaart noopte tot eene vredelievende staatkunde in het Noorden, waar, in de *Oostzee*, jaarlijks ruim vierduizend Nederlandsche schepen handel dreven.

In het jaar 1615 werden de Heeren REINOUT VAN BREDERODE, Heer van *Veenhuizen*, BAS en JOÄCHIMI als gezanten naar *Zweden* gezonden, en uit hun rapport verneemt men, welke verwachtingen reeds toen de uitstekende bedrijven en hoedanigheden van den jeugdigen GUSTAAF ADOLF bij de vertegenwoordigers van vreemde Staten wekten.

Het blijkt uit het door den Hooggel. Schrijver aangevoerde, dat de Nederlandsche gezanten er veel toe bijdroegen, dat de vrede in het jaar 1618 tusschen *Zweden* en *Rusland* hersteld werd, en dat de *Nederlanders* in hunnen koophandel groote voorregten aan hunne vertoogen hadden te danken. Met belangstelling zal men ook lezen hetgeen door den Zweedschen Koning werd beproefd, om de *Nederlanders* te bewegen tot verzoening, toen heillooze kerkelijke geschillen de Republiek beroerden.

Maar vruchteloos was de toespraak van den vermaarden Zweedschen staatsman SKYTTE. »OLDENBARNEVELD viel. Hij stierf smadelijk door beulshanden. Ook zijne nagedachtenis werd tot in onze dagen vervolgd. Die naam echter blijft onafscheidelijk verbonden met de eer der Nederlandsche Natie, met de lotgevallen van vele andere, met de ontwikkeling en beschaving van *Zweden*. Duidden sommigen van

zijne tijdgenooten hem zijne vooringenomenheid met GUSTAAF ADOLF euvel, het nageslacht doet hem regt, wanneer het, van de vereeniging van *Nederland* en *Zweden* gewagende, OLDENBARNEVELD meer, dan de Republiek zelve, aanmerkt als bondgenoot van den grooten Koning; als den Man, aan wiens nooit verpoosde zorg, meer dan aan iemand anders, de *Nederlander* het voorregt verschuldigd is, zoowel in *Zweden* als elders, de uitstekende bedrijven zijner voorouders dankbaar erkend te zien, of met fierheid in het geheugen te kunnen roepen."

Met verlangen zien wij de volgende afleveringen te gemoet. Wij hopen, dat onze lezende landgenooten den arbeid van den Hooggeleerden Schrijver op den regten prijs zullen waarderen, en dat zij vooral, die door hunne omstandigheden geroepen worden, om welligt eenmaal als Diplomaten de eer en het belang van het vaderland *te helpen handhaven, door* de lezing van dit werk met eenen edelen naijver mogen bezield worden, om de met regt zoo zeer geroemde staatsmannen van het eerst gestichte Gemeenebest der Vereenigde Nederlanden na te streven. Moge er, met betrekking tot de staatkunde van onzen tijd, geene reden zijn om te klagen:

Hei mihi, qualis erat! quantum mutata ab illa. (*)

Titels in Brieven, een Gesprek, medegedeeld door Mr. J. VAN LENNEP. *Te Amsterdam, bij* P. Meijer Warnars. 1845. *In gr. 8vo.* 33 *bl. f* : - 40.

Dwazer en belagchelijker gewoonte, dan het gedurig herhalen der titels in brieven, kent Rec. weinige. *Het gezond* verstand had ze reeds lang moeten verbannen, en met Rec. zullen er ook wel velen geweest zijn, die de aansporing van de tweede Klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut niet behoefden, om zich tot het schrijven van het eenvoudige *gij* en *u* geregtigd te achten. Hij althans bekreunde zich weinig om de stroeve gezigten, die welligt het ontvangen zijner brieven bij dezen en genen veroorzaakte, wien de Hoogedel gestrengheden, Hoog- of Welgeborenheden, of ook slechts de WelEerwaardigheden en UWelEdelheden, dierbaar

(*) Wee mij, hoedanig was zij! hoe verschillende van die vorige!

waren, als het eenige, waardoor zij zich boven JAN, PIET en KLAAS wisten te onderscheiden. Van ganscher harte juichen wij dus elke poging toe, die in het werk wordt gesteld, om aan dit bespottelijke of liever kruipende en lage gebruik een einde te maken, en den vriendschappelijken zoowel, als officiëlen briefstijl van die prangende boeijen te ontslaan en in eenvoudige deftigheid, mannelijkheid en degelijkheid te doen winnen. De Klasse heeft wèl gedaan zich de zaak ernstig aan te trekken, en door voorbeeld en voorgang moge ieder het zijne toebrengen, om het ergerlijke misbruik voor altijd te doen ophouden.

De Heer VAN LENNEP deed dus wèl, dat ook hij door zijn Gesprek deze zaak hielp bevorderen, en schoon wij wel eens gesprekken van hem hebben gelezen, die ons als letterkundig produkt beter bevielen, zoo nemen wij toch ook in aanmerking, dat het onderwerp meer dan de vorm hier hoofdzaak is en in aanmerking komt. Wij wenschen het boekske daarom in vele handen en hopen, dat het medewerken moge, om den wensch der Klasse algemeen ingang te doen vinden en ons te verlossen van een misbruik, dat onze taal ontsiert, en ook in strijd *behoorde* te zijn met het echt Hollandsche karakter.

De Zeeroover. Een Verhaal van Lord BYRON. *Naar het Engelsch door* S. J. VAN DEN BERGH. *Te Haarlem, bij* de Erven F. Bohn. *In gr. 8vo. VIII en* 118 *bl. f* 1-60.

Het Licht van den Harem. Een Oostersch Verhaal van THOMAS MOORE. *Uit het Engelsch door* S. J. VAN DEN BERGH. *Te 's Gravenhage, bij* J. A. A. van den Bergh. *In gr. 8vo.* 62 *bl.*

De Heer VAN DEN BERGH heeft èn door zijne vertalingen èn door zijne oorspronkelijke dichtstukken zich in onze poëtische letterkunde eenen geachten naam verworven. Van zijne hand ontvangen wij gaarne overzettingen van de meesterstukken van andere natiën, omdat hij daarbij zich de getrouwe overbrenging ter taak stelt, en niet, gelijk sommigen zijner letterkundige vrienden wel eens doen, geest en toon van het oorspronkelijke zoodanig verandert, dat een

geheel ander stuk te voorschijn komt, dan de oorspronkelijke dichter bedoelde.

Zulk eene wijze van behandeling zou schier nergens ongepaster zijn, dan bij de vertaling van BYRON's *Zeeroover*, hier te regt een meesterstuk der Engelsche poëzij genoemd. Minder dan eenig ander kon het lijden, dat men het door omschrijving, fraai klinkende woorden, en al den poëtischen opschik onkenbaar maakte, die bijv. door TEN KATE bij onderscheidene van zijne dichterlijke overzettingen zeer te onpas zijn aangewend. Het oorspronkelijke onderscheidt zich juist door kortheid en zaakrijkheid, waardoor wel eens eenige gedrongenheid ontstaat, maar waaruit ook een rijkdom van denkbeelden voortvloeit, die onuitputtelijk schijnt. Het is daarom ook eene zeer moeijelijke taak, eene goede vertaling van den *Corsair* te leveren, en eene poging daartoe, gelijk die, welke wij hier aankondigen, verdient *erkentenis.* Wie met het oorspronkelijke bekend is, dien zal het niet verwonderen, dat ook in de vertaling, die zich getrouwheid ten doel stelt, nu en dan eenige stroefheid wordt gevonden; over het geheel lazen wij haar met genoegen. Eene vergelijking, die wij later maakten met het Engelsch, bevestigde ons in onze overtuiging van de groote moeijelijkheid der voorgestelde taak. In plaats van ons in algemeenheden te verliezen, willen wij liever ter proeve eene kleine afdeeling met het oorspronkelijke onze lezers ter vergelijking aanbieden. Wij nemen N°. XV uit den tweeden zang, om geene andere reden, dan omdat dit nommer, als een kort geheel uitmakende, ons hiertoe gepast toeschijnt. Het oorspronkelijke luidt aldus:

She press'd his fetter'd fingers to her heart,
And bow'd her head, and turn'd her to depart,
And noiseless as a lovely dream is gone.
And was she here? and is he now alone?
What gem hath dropp'd and sparkles o'er his chain?
The tear most sacred, shed for others' pain,
That starts at once — bright — pure — from Pity's mine
Already polish'd by the hand divine.
Oh! too convincing — dangerously dear —
In woman's eye the unanswerable tear.
That weapon of her weakness she can wield,
To save, subdue — at once her spear and shield,

Avoid it — Virtue ebbs and Wisdom errs
Too fondly gazing at that grief of hers.
What lost a world and bade a hero fly?
The timid tear in Cleopatra's eye.
Yet be the soft triumvir's fault forgiven;
By this how many lose not earth but heaven!
Consign their souls to man's eternal foe,
And seal their own to spare some wanton's woe.

Op deze wijze wordt dit teruggegeven:

Zy klemt vol vuur zyn saamgeklonken handen
Aan 't hart, en slaat haar oogen naar beneên,
En gaat, stil als een lieflyk droombeeld, heên.
En was zy hier? hier binnen deze wanden?
En is hy nu verlaten en alleen?
Wat parel viel en glanst daar op zyn boeien?
De reinste traan, die uit het harte ryst
Dat om het leed eens sterflings lydt en yst,
Die 't Medely als parel neêr doet vloeien,
Reeds door de hand eens heemlings gepolyst.
Gevaarlyk en verleidelyk zyt gy
In 't oog der vrouw, onwederstaanbre traan.
Dat wapen van haar zwakheid, waarmeê zy
Kan redden en vermeestrend nederslaan!
Het is meteen haar speer en beukelaar.
Vermyd ze — Wysheid dwaalt, en Deugd vlucht henen
Als zy te zeer dees taal gehoor verleenen.
Wat deed een held, die nimmer voor gevaar
Gesidderd had, een laffe vlucht bestaan?
Wat kostte hem een wareld? 't Was een traan
Die hy in 't oog Cleopatraas zag beven.
Maar dat de schuld des driemans zij vergeven!
Hoe menigeen verliest er niet deze aard,
Maar 't Paradys, als hy een traan ontwaart,
En wydt aan d'eeuwgen vyand van ons leven
Zich toe, en geeft zich 't foltrendst leed ten prooi
Om 't leed te sussen van een lichtekooi.

Wij behoeven het welgelukte en getrouwe dezer overbrenging niet aan te wijzen; zij valt bij eene vergelijking van zelve in het oog en levert daarom eene goede proeve op van de wijze der bewerking. Doch wij mogen tevens niet

onopgemerkt laten, dat het ook hier aan zwakke regels niet ontbreekt, die herziening hadden behoefd en waarin het denkbeeld van den oorspronkelijken dichter gebrekkig is wedergegeven. Wij bedoelen reg. 7—10; waarom daar *het leed eens sterflings* gezet is in plaats van *het leed van andren*, begrijpen wij niet; maar het *lijden* en *ijzen* is zeker niet gelukkig; vooral echter is de verandering af te keuren, die het *juweel* tot een *parel* heeft gemaakt, en daardoor het eigenaardige der beeldspraak heeft doen verloren gaan. De edele gesteenten, die uit de mijn komen, moeten nog gepolijst worden; de traan, om het leed van anderen geschreid, is een juweel, dat zuiver en helder te voorschijn komt, reeds door Gods hand zelve gepolijst. Bij het denkbeeld van *parel* voegt het polijsten niet. Ook de uitdrukking van *eeuwge vijand van ons leven* deugt niet; *van onze ziel*, zou het dan moeten zijn. Doch genoeg ter proeve. Wij komen tot het tweede stukje van dezelfde hand.

Het Licht van den Harem is van eenen geheel anderen aard. Het is een Oostersch lied vol zoetvloeijendheid en liefelijkheid, of liever eene reeks van liederen, bevallig aaneengeschakeld. Zij maken een deel uit van MOORE's bekenden en schoonen *Lalla Rookh*. Zoo de kortheid en kernachtigheid van BYRON's *Corsair* de overbrenging moeijelijk maakte, het is niet gemakkelijk om de losheid en zangerigheid, de afwisseling en bevalligheid van MOORE terug te geven. Ook hierin is de Heer VAN DEN BERGH doorgaans niet ongelukkig geslaagd. Bij de uitgave van dit stukje kunnen wij den wensch niet onderdrukken, dat wij het schoone werk van MOORE in zijn geheel in onze taal mogten bezitten. Het is eene soort van Oosterschen roman, van welken vier meer of min uitvoerige dichtstukken het grootste gedeelte uitmaken. Of van het eerste dezer stukken: *De gesluijerde Profeet*, eene Hollandsche vertaling is uitgekomen, durft Rec. niet zeker te beslissen, schoon hij wel meent van het plan tot zulk eene uitgave gehoord te hebben. Het tweede stuk: *de Peri en het Paradijs*, werd in twee verschillende vertalingen ons publiek aangeboden, en is te vinden achter SIJBRANDI's *De Val der Engelen* en in TEN KATE's *Vertaalde Poëzij*. VAN LENNEP gaf ons in zijne *Vertalingen en Navolgingen in poëzij* eene uitstekende bewerking van de *Vuuraanbidders*; terwijl wij nu ook twee vertalingen, door VAN DER HOOP en VAN DEN BERGH, bezitten van *Het Licht van den*

Harem. Ware eene vereeniging van het viertal dichtstukken, waarbij echter van de twee dubbel vertaalde eene keuze zou moeten geschieden, niet mogelijk, opdat ook het prozaïsche gedeelte van het oorspronkelijke daarbij wierd gevoegd, en ons publiek het meesterstuk van MOORE in zijn geheel te lezen kreeg? Wij zouden het een' gelukkigen inval rekenen, zoo men dit beproefde, en zoo het eerste stuk nog niet vertaald het licht ziet, ook daarvan eene goede overbrenging bewerkte. Wij bevelen dit plan aan de aandacht der liefhebbers.

Van den Sacramente van Amsterdam. Gedicht van WILLEM VAN HILLEGAERSBERCH; *met ophelderende Aanteekeningen, uitgegeven door* P. LEENDERTZ, WZ. *Te Sneek, bij* J. F. van Druten. 1845. *In gr. 8vo. VIII en* 30 *bl. f* :-40.

Onder al de geschriften, die het Mirakel van *Amsterdam* weder hebben opgerakeld, verdiende deze bijdrage, minder om het onderwerp, dan wel als voortbrengsel onzer oude Letterkunde, de uitgave.

Het M. S. van het gedicht komt voor in het Handschrift der gedichten van W. VAN HILLEGAERSBERCH, aanwezig in de Koninklijke Bibliotheek te *'s Gravenhage*, en was door de beschrijving, die J. A. CLIGNETT, de vroegere bezitter er van, in zijne Bijdragen geeft, aan de meeste beoefenaars onzer Letterkunde niet onbekend. De Heer LEENDERTZ heeft achter het gedicht eene woordenlijst ter verklaring der verouderde woorden in alphabetische orde geplaatst, welke, als taalkundige bijdrage, niet onbelangrijk is.

Wij zullen over het stuk niets meer ter neêr schrijven; want, zullen het aan de eene zijde de beoefenaars onzer oude Letterkunde belangrijk vinden, als het werk van een' onzer eerste Dichters, aan den anderen kant zullen zij, die aan het mirakel nog geloof hechten, zich verheugen, dat de Schrijver hun zulk een gewigtig getuige (het verhaal van een' tijdgenoot) ter bevestiging van het oude fabeltje heeft bijgebragt; en van dien kant zou ons de uitgave bijna spijten: er zijn, helaas! nog vereerders van de zoogenaamde heilige reliquiën genoeg.

Ellen Middleton, of de Wees van Elmsley. Naar het Engelsch van Lady GEORG. FULLERTON. *II Deelen. Te Amsterdam, bij* J. C. van Kesteren. 1845. *In gr. 8vo.* 506 *bl. f* 4-80.

De *Engelschen* in het algemeen en de Engelsche *vrouwen* in het bijzonder verstaan bij het schrijven hunner romans doorgaans uitstekend de kunst, om het menschelijke hart te ontleden. Meermalen stellen zij zich het een of andere hoofdpunt ter teekening voor, en volbrengen hunne taak met eene uitvoerigheid, die bij sommigen als langwijligheid geldt, maar waarin zij, die niet enkel lezen om de geschiedenis van den roman, de wezentlijke kunst van schrijver of schrijfster bewonderen. Het zijn de onderscheidene situatiën, welke voor den held of de heldin uit *dezen of genen bepaalden* karaktertrek voortvloeijen; het is de ontwikkeling van de gevolgen, welke eene enkele daad op lot en leven, op karakter en gemoedsgesteldheid hebben kan, of dergelijke naauw bepaalde onderwerpen meer; deze zijn het, waarin het onderscheidende kenmerk van den Engelschen huiselijken roman is te zoeken. Wij kennen er verscheidenen *van*, die bij ons zijn overgebragt; *Helena, of Waarheid en logen*, door Miss EDGEWORTH; *Anne Grey*, door eene ongenoemde, en vele anderen, zijn er voorbeelden van. Ook de roman, dien wij hier aankondigen, behoort onder deze soort, en verdient onder de menigte van verdichte verhalen, die dagelijks het licht zien, onderscheiden te worden. In zekeren zin sluit hij zich aan, althans wat het onderwerp betreft, aan den bovengenoemden van Miss EDGEWORTH, en het zou ons niet bevreemden, dat deze de schrijfster voor den geest had gespeeld. Het is de geschiedenis van een meisje, wier leven door de gevolgen van ééne daad van *onbedachte*, onberadene, overijlde drift verbitterd wordt. Het *is* het verhaal van de valsche stelling, waarin zij daardoor met betrekking tot hare naaste verwanten wordt geplaatst, van de onrust en den strijd, die haar deel worden, van den rampzaligen invloed, dien het gebeurde op haar hart en karakter heeft, van de dwalingen en verkeerdheden, waartoe zij vervalt en waartoe zij gebragt wordt door de bewustheid van schuld in dat ééne beklagelijke oogenblik haars levens, en

door de boosheid en hartstogten dergenen, die haar omringen, en in wier bezit haar geheim is. Men gevoelt, dat men dit boek niet kan rangschikken onder die, welke eene vrolijke lectuur opleveren. Maar het behoort ongetwijfeld tot die, welke de belangstelling hoogelijk boeijen, en die eenen blik doen werpen in het menschelijke hart en zijne beproevingen, hartstogten en verkeerdheden, welke in de daad leerzaam mag worden genoemd.

Zonder dan geheel in te stemmen met de, onzes inziens, overdrevene lofrede, die de Vertaler uit een Fransch tijdschrift overnam en als voorrede laat voorafgaan, zijn wij toch zeer ingenomen met dezen roman. Hier en daar zijn de karakters meer geschetst dan uitgewerkt, en niet overal vinden wij het puntige en piquante, dat aan de voorstelling leven bijzet. Maar over het geheel is de teekening, vooral van de hoofdpersone, treffend, en volgt men haar met onafgebrokene spanning in den jammerlijken doolhof, waarin zij ten gevolge van eene enkele fout verward wordt.

De Fransche beoordeelaar vindt in den Anglicaanschen geestelijke meer den Roomschen priester, dan den Protestantschen leeraar. Geen wonder! Hij is zeker in dien geest geschilderd. De Anglicaansche kerk heeft in hare instellingen nog veel van het Catholicisme behouden, en de in de laatste maanden zoo veelvuldige overgangen van hare geestelijken tot de Roomsche kerk zijn hiervan het natuurlijke gevolg. Desniettemin, de hier geschilderde geestelijke is een sieraad van elk kerkgenootschap, waartoe hij zou mogen behooren.

De Vertaler verontschuldigt zich, zoo de stijl hier en daar wat zwaar of ongemakkelijk mogt wezen, met het oorspronkelijke. Wij willen die verontschuldiging wel eenigzins laten gelden, maar meenen toch, dat een knappe Vertaler dat wat had kunnen verhelpen. Het oorspronkelijke heeft althans geen schuld aan het ondragelijke *van af*, dat hier telkens wederkeert.

Wij bevelen dezen roman gaarne in de belangstelling onzer lezers en gelooven, dat de meesten hem niet onvoldaan zullen ter zijde leggen.

De Stins Voërst. Historisch Romantisch Tafereel uit de Zwolsche Geschiedenis. (1362.) *Door* W. A. G. *II Deelen.*

Te Deventer, bij A. ter Gunne. 1844. *In gr. 8vo.* 939 bl. *f* 6-60.

Het onderwerp van dezen historischen roman is hoofdzakelijk de ontwikkeling der veete tusschen SWEDER VAN VOËRST, een' Overijsselsch baron, en den Utrechtschen bisschop JAN VAN ARKEL, welke met de verwoesting van des eersten kasteel of *stins* door den laatste, met behulp der *Zwollenaars*, eindigde, en *in zooverre* kan het een tafereel genoemd worden uit de Zwolsche geschiedenis. De tijd, waarin het, ook blijkens den titel, verplaatst, is alzoo eenige jaren later, dan die der *Roos van Dekama*, in welken, gelijk ook hier, de zoo even genoemde bisschop eene der hoofdrollen vervult. Is echter met regt op het werk des Heeren VAN LENNEP aangemerkt, dat hij eene te groote vrijheid voor den historischen roman heeft bedongen, met den, *voor* eenen kerkvoogd zeker wel wat krijgshaftigen VAN ARKEL als eenen verwijfden *egoïst* voor te stellen; hij komt in dit werk van eene gunstiger, en, zoo wij gelooven, met de geschiedkundige waarheid meer overeenkomstige wijze uit, als dapper, regtvaardig, naijverig op de regten en magt van zijn bisdom. Doch de naam van JAN VAN ARKEL is niet het eenige, dat de *Roos* herinnert. Ook hier gaat aan de beschrijving van eenen oorlog, of liever van eene belegering, die van een tournooi, het beeld des oorlogs, vooraf. Ook hier verschijnt een lotvoórspeller of goochelaar, en vele trekken uit het beeld van den abt van *St. Odulf* vindt men in den vadsigen lekkerbek VAN SCHUILENBURG terug. Wilde men verder voortgaan, dan zou men zich bij de beschrijving van den maaltijd in het bisschopshof te *Utrecht* kunnen herinneren de overschoone beschrijving van eenen dergelijken te zelfder plaatse in den *Schaapherder*, waar RALPH veel heeft van WOUTER hier, gelijk HUGH van PERROL, terwijl men de krankzinnige AGGE en den listigen, wreeden, afschuwelijken monnik WILLIBALD gemakkelijk in bijna iederen middeleeuw-roman met eenige variatiën kan terugvinden. Er heerscht, met één woord, in *de Stins Voërst* eene zekere armoede van vinding, die zich zelfs uitstrekt tot het oude, versletene kunstje, de bewering van een oud, ergens gevonden handschrift te volgen en om te werken. En dit benadeelt den gunstigen indruk, meer zelfs, dan het werk verdient. Want men vergelijkt onwillekeurig, en, om slechts

twee handelingen te noemen, de beschrijving van een steekspel kan wel goed zijn, al staat men bij VAN LENNEP achter, en men kan wel eenen middeleeuwschen maaltijd schilderen, zonder door het kiezen van dezelfde plaats den lezer half te dwingen tot vergelijking met eene met roem bekende beschrijving van eenen anderen.

De aanleg der geschiedenis is niet kwaad, ofschoon de knoop voor den lezer niet zoo verborgen blijft, als voor sommigen der handelende personen zelven. Ons was het al zeer spoedig niet duister meer, in welke betrekking de monnik stond tot AGER, tot ARNHOLD en tot GUNTHER. Daarin ligt de knoop des verhaals, doch wij hádden in dit opzigt liever eenige verschikking gezien, omdat het nu, dunkt ons, den goeden smaak minder voldoet, dat de allerafschuwelijkste van alle personen tevens de spil is, waarop alles draait. Ook achten wij het een wezentlijk gebrek, dat, gelijk bij de meeste — ook bij de beste — onzer historische romans, *exitus alget*; immers hier volgt weder na de ontknooping eene lam achteraan komende opgave van de latere lotgevallen der hoofdpersonen. Tegen het *kostuum*, tijd en plaats hebben wij over het geheel niet vele misgrepen aangetroffen. Men zou er toe kunnen brengen, dat »een ruiter tegen den middag aan *de Bilt* komende, met stevigen draf (NB.!) nog vóór den avond *Utrecht* kon bereiken." (D. I, bladz. 169), en dat een eenvoudig veerman in het jaar 1362 wel geene Bijbelkennis genoeg zal gehad hebben, om te kunnen zeggen: »ik zoek geene wraak; ik stel die in de hand van Hem, die gezegd heeft: Mij behoort de wraak!" (Ald. bladz. 181.)

De karakters zijn wel, gelijk wij boven aanmerkten, niet alle zeer oorspronkelijk, maar goed gerangschikt en volgehouden. Alleen is het eene onnatuurlijke overdrijving, den Graaf VAN SCHUILENBURG altijd en altijd van niets, dan van lekker eten te laten spreken (met de scheepstermen van WOUTER is het iets anders); later echter, wanneer hij op de *Stins* schijnbaar het bevel voert, wordt hij aan deze rol al zeer ongetrouw en gebruikt geen beeld meer, dat naar eten of drinken gelijkt. De gansche persoon is eene *karikatuur*, en dat de monnik het bij éénen toeleg tegen hem laat, is in dien listigen mensch vrij onnatuurlijk.

Bij geoefenden smaak zou de Schrijver niet in de fout gevallen zijn van allerlei doellooze uitweidingen, waarmede

vele romanschrijvers bladzijden vullen met ijdel gesnap. Daartoe rekenen wij de aanmerkingen over de tegenwoordige algemeenheid van allerlei vervoermiddelen (D. I, bladz. 174); den omhaal, om te zeggen, dat hij het steekspel te *Utrecht* niet zal beschrijven, hoewel hij het inderdaad doet (*D. I*, bladz. 303); de uitweiding over de hofnarren (D. II, bladz. 55—57), en wat niet al meer!

Taal en stijl laten ook nog al wat te wenschen over. *Den* in den eersten naamval vindt men ontelbare malen. En wat ons van de leemten in dezen roman het allermeeste hinderde, zijn de lange, onleesbare volzinnen, die op vele plaatsen zoo erg zijn, dat men niet begrijpen kan, hoe iemand, die elders zoo goeden stijl schrijft, er toe hebbe kunnen vervallen. Twee plaatsen zullen wij slechts aanhalen, ten bewijze, dat wij niet zonder grond en uit de hoogte spreken. De eerste is de zoo even bedoelde *uitweiding:* »*Diegenen* »onzer lezers, welke niet goed ARNHOLDS verwondering »kunnen regtvaardigen, die hij betoonde daarover, dat ie»mand, in éénen dag, van *Zwolle* naar *Utrecht* gaan konde, »gelieven in aanmerking te nemen, dat in de, in zoo vele »opzigten, ongelukkige middeleeuwen, geene vlugge dili»gences langs den effenen straatweg, of over den gemacada»miseerden grindweg rolden, ja, dat zelfs geene nederige »tweeradige kar of hotsende huifwagen — (die thans bijna »overal, tot in de afgelegenste hoeken, in deze gezegende »en verlichte tijden door het mulle zand worden voortge»sleept, zoo zelfs, dat een gehucht, uit een half *dozijn* hui»zen bestaande, het zich tot eene onverdragelijke schande »zoude rekenen, indien zij niet wekelijks, een paar malen »ten minste, de raauwe klanken van een uit*gehold koehoorn* »door hare eenige straat of steeg hoorde klinken, de aan»komst of vertrek verkondigende van hare rommelende snor»wagen of wachtkar) — den eenzamen reiziger vriendelijk »opnam, en voor een matig loon hem veilig en gemakkelijk »bragt naar de plaats, waar zijne belangen hem riepen, of »die zijn reislust hem deed wenschen te bereiken." (D. I, bladz. 173, 174). Niet beter is deze *volzin*: »Welligt (en »wij mogen niet nalaten het te vermelden, ten einde denge»nen, welke het zich ten taak heeft gesteld, nasporingen te »doen nopens het vrouwelijk gemoed, en die uit het straks »gemelde voorbeeld, eenige gevolgtrekkingen zoude willen »maken, in staat te stellen, zoo hoog noodig, om een juist

»resultaat te verkrijgen, en geene dwalende voorstellingen »te vormen van een voorwerp, dat schuins wordt ingezien, »en slechts half zigtbaar is), welligt dan, zeggen wij, had »op de naauwe betrekking, die tusschen de beide edele maag- »den bestond, van sterken invloed geweest, de wigtige om- »standigheid, dat MATHILDA's broeder, langen tijd reeds, »een welgevallig oog op hare schoone vriendin had gewor- »pen, hetwelk deze, voor zooverre althans het naauwlettend »zusteroog had kunnen bespieden, niet ongevallig scheen te »wezen" (D. I, bladz. 282). — Wie kan zulke zinnen lezen?

Dit zijn de voornaamste aanmerkingen, die wij op dezen roman hebben. En dat wij die moesten maken, speet ons daarom, vermits anders de aandacht goed wordt bezig gehouden, de wijze van verhalen en *dialogiseren* niet onaangenaam is, en in vele opzigten dit werk zich boven vele anderen niet ongunstig onderscheidt. — De uitvoering is zeer net, maar het boek niet goedkoop.

Toespraak van JOHANNES RONGE. *Uit het Hoogduitsch. Tweede Druk. Te Zwijndrecht*, *bij* J. Boden. 1845. *In gr.* 8*vo.* 12 *bl. f* : - 15.

Pastoor LICHT *en zijne afscheiding van de Roomsche Kerk. Eene naauwkeurige beschrijving van zijne grondbeginselen, door hem zelven opengelegd in eene briefwisseling met den Bisschoppelijken Stoel te Trier, zijne bloedverwanten aldaar, het bestuur der gemeente te Leiwen, als ook in brieven van den overledenen Bisschop* V. HOMMER *en andere personen; benevens een verzoekschrift aan den Minister* EICHHORN *enz. Te Zwijndrecht*, *bij* J. Boden. 1845. *In gr.* 8*vo.* 91 *bl. f* : - 80.

Voor de Duitsch-Katholieken. Een woord van Dr. K. G. BRETSCHNEIDER. *Te Zwijndrecht*, *bij* J. Boden. 1845. *In gr.* 8*vo.* 48 *bl. f* : - 50.

Aan het verlangen van den Uitgever, om deze brochures in dit tijdschrift aangekondigd te zien, kunnen wij slechts voldoen door eene eenvoudige herinnering, dat zij voor den gene, die wenscht bekend te zijn met den voortgang der

Duitsch-Katholijke kerkbeweging, van genoegzaam belang zijn, om op dezelve zijne opmerkzaamheid te vestigen. In RONGE's *Toespraak* trok onze aandacht het volgende o. a. tot zich: »De geest der eeuw laat zich niet tegenhouden; wij zijn ons zelven van dien geest bewust, bewust ook van zijne zegepraal. Reeds zijn door denzelven in weinige maanden groote veroveringen gemaakt, en wij zullen er in weinige maanden nog grootere maken. — Kent gij ze misschien niet, Roomsche en schijnheilig vrome hierarchische knechten? Dan wil ik er u eenige proeven van leveren. — Ziet, de nieuwe Kerkhervorming heeft de fakkel der tweedragt, die weder dreigde uit te breken, en die in *Zwitserland* bereids uitgebroken is, uitgebluscht; zij heeft den vrede in duizende huisgezinnen weder hersteld, die op eene boosaardige wijze was verstoord door het verbod der gemengde huwelijken; zij heeft duizenden, die door de Roomsche *huichelarij* van *Godsdienst* en Kerk vervreemd waren, tot de ijverigste leden en verdedigers der nieuwe gemeenten bekeerd; zij heeft de leer des Evangeliums tot een eigendom van allen gemaakt en overal het zelfdenken opgewekt; zij heeft het gevoel van eigenwaarde en het zelfbewustzijn der natiën verlevendigd."

Pastoor LICHT is ons reeds van elders bekend, als een man, die in zijn kerkgenootschap wegens zijne braafheid en geleerdheid hoog geacht was, die gedurende 39 jaren als geestelijke met woord en daad zich, zelfs volgens het getuigenis van hen, die thans zijne vijanden zijn, op eene loffelijke wijze deed kennen. Als geestelijke geloofde de Heer LICHT zijne bijzondere denkbeelden over de tentoonstelling van de bekende reliquie schriftelijk te mogen uiten. Na vele pogingen, om hem zijn afkeurend oordeel te doen herroepen, had hetzelve zijne ontzetting van zijn ambt, als pastoor te *Leiwen*, ten gevolge. In zijnen brief, waarin hij zich formeel afscheidt van de Roomsche kerk, zegt hij: »Zoo als wij hopen, zal door den goeden geest, die zich overal eenen weg baant, het ware rijk van God en het door JEZUS, den Zoon van God, den Middelaar tusschen God en de menschen, gestichte Godsrijk op aarde steeds meer en meer onder ons komen, onder de verschillende belijders van zijnen naam den vrede bevestigen, en het eindelijk daar henen brengen, dat ten laatste die eerbiedwekkende voorzegging vervuld worde: *Het zal zijn één Herder en ééne kudde.* Dat zij zoo."

De naam BRETSCHNEIDER verstrekt tot genoegzamen waar-

borg voor de belangrijkheid van zijn hier aangekondigd *woord*. Indien de Duitsch-Katholijken 's mans raadgevingen opvolgen, en zich wachten tegen hetgene, waarvoor hij met schranderheid en eerlijkheid waarschuwt, zal het hun voorzeker strekken tot bevordering van hunne zaak.

Tot verdere aanbeveling van deze stukjes merken wij nog aan, dat, wegens de bestaande betrekking tusschen de hoofden der Duitsch-Katholijke beweging en den Nederduitschen Uitgever, wij ook deze geschriften kunnen beschouwen als de zoodanige, welke RONGE en CZERSKI ook onder ons wenschen bekend te doen zijn.

De voornaamste Geschiedenissen van Noord-Nederland, aan zijne Kinderen verhaald, door Mr. J. VAN LENNEP. *Iste, IIde en IIIde Stukjen. Van den tijd der Batavieren tot aan de vereeniging der Nederlanden onder* KAREL VAN OOSTENRIJK. *Te Amsterdam, bij* P. Meijer Warnars. 1845. *In gr. 8vo. Te zamen* 511 *bl. f* 2-40.

De bovengemelde titel van dit nuttige werkje geeft reeds bij voorraad te kennen, voor wie het geschreven is. Reeds vóór meer dan twaalf jaren, zegt de Heer VAN LENNEP in zijne voorrede, werden deze geschiedenissen ten gebruike bij het huisonderwijs zijner kinderen opgesteld; en de menigvuldige aansporing van sommige personen, die het handschrift ter inzage van den Schrijver ontvingen, en die beweerden, dat hij niet uitsluitend voor den familiekring bewaren mogt wat ten algemeene nutte strekken konde, deden hem, na lang aarzelen, tot de uitgave besluiten.

Wij twijfelen niet, of deze stukjes, in een' aangenamen verhaaltrant en levendigen stijl, met duidelijkheid en naauwkeurigheid, geschreven, zullen, niettegenstaande er reeds zoo veel over de geschiedenis van ons vaderland, ook voor kinderen, bestaat, aan velen welkom zijn.

Niet alleen voor dezen is het tot eigen onderrigt geschikt, maar ook voor ouders en onderwijzers, die hunne jeugdige kweekelingen tot de regte kennis der geschiedenis brengen willen. Bovendien heeft het werkje dit voordeel, boven de meeste van dergelijken aard, van niet uitsluitend de geschiedenis van *Holland* ten onderwerp te hebben, maar ook die

van de belangrijkste gebeurtenissen aan te bieden, welke in de overige gewesten hebben plaats gehad.

Het komt Ref. geheel onnoodig voor, den Schrijver in het door hem in deze drie stukjes behandelde tijdvak der Graven na te gaan. De belangrijkste gebeurtenissen, zoo van *Holland*, *Zeeland* en *Utrecht* als van de overige zeven Provinciën, worden hier kort maar zaakrijk uiteengezet; terwijl de Schrijver, tot afwisseling en tot beter verstand tevens, van tijd tot tijd in eenige uitweidingen treedt, zoo als over het leenstelsel, de Etymologie van enkele plaatsen, de wapenkunde enz.; onderwerpen, die, naar ons oordeel, noch te omslagtig noch te dor hier behandeld zijn.

Het nuttige en aangename dezer stukjes vindt Ref. nog verhoogd, doordien de Heer VAN LENNEP aan het einde van elk Deeltje eene vergelijkende tafel volgen doet, waarop, behalve de Bisschoppen van *Utrecht* en de Graven van *Holland*, ook de Keizers van *Duitschland*, *als opperste Leenheeren* over deze gewesten, en de Hertogen van *Lotharingen* of *Braband*, benevens de Graven van *Vlaanderen*, geplaatst zijn. De eerste kolom wijst het jaartal aan, waarop zij hunne regering aanvaardden; de laatste deze of gene merkwaardige gebeurtenis, in hunnen tijd voorgevallen. Verder zijn bij deze stukjes twee kaartjes gevoegd, het eene ons land ten tijde der *Batavieren*, het andere ons land in de XIVde en XVde eeuw voorstellende.

Over het algemeen is er op den druk niet te roemen: op vele plaatsen zijn bijna geheele woorden weggevallen, hetgeen, bij onduidelijkheid, de lezing moeijelijk maakt.

De correctie mogt ook wel naauwkeuriger zijn: Wij treffen aan o. a. 1ste stukje, bl. 127, reg. 1, *ried* voor *riep*; 2de stukje, bl. 59, reg. 12 v. o. 1647 voor 1347; 3de stukje, bl. 118, reg. 4 v. o. 1628 voor 1528 enz.

Alhoewel de Heer VAN LENNEP zijne eigene spelling heeft gevolgd, zal zulks, zoo wij vertrouwen, wel geen beletsel zijn, deze geschiedenissen ten gebruike op de scholen te stellen. Onderwijzers kunnen hiervan voor hunne kweekelingen, uit hoofde van het veelzijdig nuttige en belangrijke, veel goeds bij het onderwijs verwachten. Wij wenschen dit voor de doeltreffende aanleering en beoefening der Geschiedenis van heeler harte.

BOEKBESCHOUWING.

Nagelatene Leerredenen van P. W. VAN DOORN, *Predikant te Hall. Te Zierikzee, bij* J. van de Velde Olivier. *In gr. 8vo. XII,* 204 *bl. f* 2-60.

Met de uitgave dezer nagelatene leerredenen van zijnen waardigen vriend VAN DOORN heeft de Eerw. DUMANS, Predikant te *Zierikzee*, eene aangename dienst bewezen aan de betrekkingen, hoogschatters en gemeente van dien vroeg ontslapen Evangeliedienaar, terwijl eene ruime inteekening hem heeft in staat gesteld, daardoor tevens iets te doen ter verzachting van het lot der bedroefde weduwe en vaderlooze kinderen. De overledene verdiende ten volle de eenvoudige maar hartelijke hulde, hem door zijnen genoemden vriend in de welgestelde voorrede toegebragt, en de Steller dezer aankondiging verblijdt zich over den ruimen lof, waarmede hij deze proeven van den kanselarbeid eens waardigen, ook hem bekenden mans kan aanprijzen.

De leerredenen zijn *tien* in getal. De teksten en onderwerpen zijn deze: AÄRON, *een navolgenswaardig voorbeeld van stille onderwerping aan Gods wil, Levit.* X: 3a; *het gebed, veel vermogend en God verheerlijkend, in den dag der benaauwdheid, Ps.* L: 15; *de behoefte van den mensch aan zigtbare openbaring der Godheid, door J. C. volkomen bevredigd, Joh.* XIV: 8, 9; JEZUS' *belijdenis aangaande den aard van zijn Koningrijk, Joh.* XVIII: 36a; *de hooge waardij van het Godsrijk, en de verschillende wegen, langs welke de menschen tot hetzelve komen, Matth.* XIII: 44—46; JEZUS' *aandoening bij het graf van zijn' vriend, Joh.* XI: 35; *de hooge voortreffelijkheid der broederlijke liefde, Ps.* CXXXIII; *het nut en de troost eener godsdienstige beschouwing van den starrenhemel, Jes.* XL: 26; *de lof des Verlossers, door de gezaligden bezongen, Openb.* V: 9, 10; *de dood eens*

dienaars, verheerlijkt door de geboorte van zijnen Heer, Luk. II: 29, welke laatste, ter nagedachtenis van wijlen den WelEerw. ALTENDOORN L'ALLEMAND, vroeger wel gedrukt, maar niet opentlijk uitgegeven was.

Wij hebben deze stukken met genoegen gelezen. Zij bewijzen eenen voortreffelijken aanleg, dien de waardige overledene bij langer leven zeker voortreffelijk zou hebben ontwikkeld. De weinige aanmerkingen, die wij hadden, houden wij terug, want ze kunnen den Opsteller niet meer baten, waarom wij ons bij eenvoudige aankondiging en aanprijzing bepalen.

Tweetal Leerredenen, uitgegeven door den Kerkvoogd en Kerkeraad der Hervormde Gemeente van Herwen, Aerdt en Pannerden, tot daarstelling van een fonds, zoo tot aankoop van een Orgel, als tot jaarlijksche reparatie van hetzelve, en tot tractement van een' Organist. Te Doesborgh, bij Kets en Lambrechts. 1843. *In gr. 8vo.* 34 *bl. f* :-40.

De titel dezer leerredenen van den Eerw. COLENBRANDER, Predikant te *Herwen c. a.*, wijst duidelijk en breedvoerig genoeg het doel aan der uitgave. Dit doel geldt schijnbaar de verkrijging van een voorwerp van weelde, en toch is zulks het geval niet in eene zoo kleine gemeente, waarin het kerkgezang zonder orgel — wij hebben er elders de oorverscheurendste voorbeelden van gehoord — zich tot drie of vier van de allerbekendste zangwijzen, en hoe dan nog! bepaalt; vooral wanneer de overgroote meerderheid der bevolking Roomsch is en er alzoo geen Hervormde schoolonderwijzer gevonden wordt, hetgeen bijna altijd gebrek aan een' voorzanger ten gevolge heeft. Doch wij herinneren ons, dat in den tijd der rondzending van het *prospectus* dezer uitgave eene onjuiste beschouwing der zaak nadeel gedaan heeft aan de inteekening, waarom wij, indien het *nog* aan het goede doel bevorderlijk kan zijn, aanmoedigen, om dit boekske aan te koopen. Men zal

toch ook deze beide leerredenen, over *Mark.* IV: 35—41 en *Hand.* IX: 36—42, niet zonder stichting lezen. Eerst onlangs ontvingen wij het stukje; vandaar, dat het niet eerder aangekondigd werd.

Vier Leerredenen van C. SCHMID. *Te Amsterdam, bij* G. J. A. Beijerinck. 1844. *In gr.* 8*vo.* 84 *bl.* *f* 1-75.

Als een onderhoudend, vroom, hoogst nuttig Schrijver is de Roomsche Priester SCHMID sedert lang aan onze jeugd bekend. Zijne *Paascheijeren* en eene menigte andere dergelijke werkjes, en vooral zijne Bijbelsche geschiedenis hebben hem eene eervolle plaats onder de schrijvers voor de beschaafde jeugd verworven. Van dien wijzen, godvruchtigen, verlichten Roomschen geestelijke worden in dit bundeltje vier leerredenen vertaald aangeboden, ten einde hem ook van deze zijde te doen kennen. Wij weten niet, of SCHMID, behalve deze, ook andere leerredenen heeft in het licht gegeven; zoo neen, dan was er, indien men dezulke wilde vertalen, geene keuze. Zoo ja, dan is die keuze niet zeer gelukkig uitgevallen. Immers, behalve de eerste, eene jubelrede bij gelegenheid van zijn vijftigjarig priesterambt, zijn het alle kerkelijke redevoeringen bij de inwijding als zoodanig van andere geestelijken. De Protestantsche lezer zal nu wel inschikken, wat met zijne denkbeelden niet overeenkomt, maar voor hem hebben deze stukken, juist door derzelver inhoud, eigenlijk weinig nut, en hij kan er hoogstens uit zien, hetgene hij reeds lang wist, dat de Prediker een verlicht, Christelijk denkend man is. Hoogst belangrijk en nuttig daarentegen zou de lezing van dit boekje zijn voor Roomschgezinde leeken en geestelijken. Voor de eersten, omdat het Evangelie, hier gepredikt onder de vormen, die zij noodig keuren ter zaligheid, hun tot ware leering en stichting zou kunnen zijn; en voor de laatsten, om te toonen, hoe men ook in die kerk leerzamer en nuttiger prediken kan, dan men het, helaas! met zeer zeldzame uitzonderingen, tot ergernis en

droefheid hoort. Maar in derzulken handen zal het boekje niet komen. Zij mogen of willen eigenlijk niets goeds lezen. Waar de geest gebonden is door de ijzeren kluisters van doode onwetendheid — het moeit ons, het *te moeten* zeggen — daar wordt elke lichtstraal zorgvuldig afg*esloten*. *Las* men slechts; opende men slechts de oogen... maar men is bang, doodelijk bang voor besmetting, want men is zich bewust, dat één vonkje eenen laaijen gloed zou kunnen ontsteken. Maar waar zóó gepredikt en gearbeid wordt, als SCHMID het doet, daar behoeft men geene vrees te koesteren. De teekenen des tijds — — die deze leerredenen *moesten* lezen, zullen ze niet lezen.

Al de boeken des N. T. volgens de Staten-overzetting enz. Te Koevorden, bij D. H. van der Scheer. 1845. *II—IVde Aflevering. In gr. 8vo. Ieder à f* :-32.

De ongenoemde Bewerker dezer uitgave van het N. T. gaat voort ons eenen doorloopenden tekst te leveren, door verbeterde spelling, vertaling enz. ingerigt naar de behoeften van den tegenwoordigen tijd. De afleveringen, die nu voor ons liggen, loopen tot den brief van PAULUS aan de *Collossensen*. Belangrijke fouten in de overzetting hebben wij nergens ontdekt. Hoe moeijelijk het zij, om bij beknopte inhoudsopgaven niet beurtelings te veel of te weinig mede te deelen, vonden wij hier doorgaans het juiste midden bewaard. Welligt ware hier en daar een enkel ophelderend woord niet ongepast geweest. De onderneming, die voor eene zaak van dien aard te lang duurt, spoede eerlang gelukkig ten einde.

Over de verschillende vertaling van Gen. XXVII: 39. *Door Mr.* J. J. NAHUYS. *Briefwisseling. Te Utrecht, bij* L. E. Bosch en Zoon. 1845. *In gr. 8vo.* 21 *bl.* *f* :-40.

De Heer DOMELA NIEUWENHUIS, Evangelisch Luthersch

Predikant te *Utrecht*, thans Hoogleeraar te *Amsterdam*, hield in 1843 voor zijne gemeente eene leerrede over den zegen van ISAAK, aan zijnen zoon EZAU gegeven, en merkte bij die gelegenheid aan, dat *Gen.* XXVII: 39, zijns inziens, in een' negativen zin verstaan moet worden, zoodat EZAU *niet* gezegend zou zijn met de vettigheden der aarde, noch met den daauw des hemels: eene opvatting, ook door VAN DER PALM gevolgd en, onder anderen, door GESENIUS verdedigd. Die verklaring wekte echter bij sommigen zijner hoorders bevreemding, en de Heer NAHUYS, een dilettant in de studie der Hebreeuwsche taal, vroeg hem daaromtrent schriftelijke opheldering. Het antwoord, op dat verzoek ontvangen, was weinig bevredigend. Nu gevoelde de Heer NAHUYS zich opgewekt, om zijne bezwaren tegen die, zijns inziens, verkeerde en onaannemelijke verklaring aan Ds. NIEUWENHUIS uitvoerig mede te deelen. Hij tracht haar eerst als strijdig met den oorspronkelijken tekst, als ontaalkundig ten toon te stellen, en wijst daarna aan, dat zij een' oneigenaardigen, onnatuurlijken, onverstaanbaren zin oplevert. En in antwoord daarop ontving hij, den 19 September 1843, eene korte missive, waarin hem dank gezegd werd voor zijne genomene moeite, met belofte van nadere toetsing der bijgebragte gronden.

Deze briefwisseling nu is thans, na verloop van bijna twee jaren, door den Heer NAHUYS in het licht gezonden, opdat het publiek beslissende uitspraak doe. Hij schijnt nader antwoord verwacht te hebben en wreekt zich op die wijze over zijne teleurstelling. Of het kiesch en bescheiden van hem gehandeld zij, betwijfelen wij zeer. Ds. NIEUWENHUIS had hem geene vrijheid gegeven tot openbaarmaking eener bijzondere correspondentie. Ook had hij niet beloofd, zijne uitvoerige missive te zullen beantwoorden; minder nog, die te zullen wederleggen. Allerminst kan hij geacht worden, in eenig opzigt daartoe verpligt te zijn. En zeker had het den Heer NAHUYS betaamd, eer hij tot de uitgave overging, hem daarover te gaan spreken, daar zij toch binnen dezelfde stad woon-

achtig waren. Overigens laten wij het vellen van een eindvonnis over eene bloot uitlegkundige quaestie van ondergeschikt belang aan anderen over. Ons komt het voor, dat de Jurist aan de bestredene opvatting geen genoegzaam regt heeft laten wedervaren, al is het ook, dat de waarheid aan zijne zijde is. En onaangenaam deed de toon ons aan, door hem, bl. 19, 20, aangeslagen. Ook laten taal en stijl nog al wat te wenschen over. Van een' gegradueerde mogt men dit beter verwachten.

Het zal ons aangenaam zijn, van deze zaak niets meer te hooren, noch in geschrifte, noch bij geruchte. Treedt de Heer NAHUYS ooit weder als uitlegkundige op, dan moge hij aan bekwaamheid meerdere wetenschappelijkheid paren, dan wij thans in hem konden opmerken.

Aan de Protestanten en Katholieken in Nederland. Een woord ter zake van het Duitsch-Katholicismus. Door S. COOLHAAS VAN DER WOUDE, *Predikant te Anner-veen, beroepen te Emmen. Te Groningen, bij* J. Oomkens, J.zoon. 1845. *In gr. 8vo. 16 bl. f* :-20.

Een vlugschriftje, aan de Nederlandsche Christenen gerigt, om hen op te roepen tot medewerking ten behoeve van het Duitsch-Katholicismus, is in deze bladen vervat. De Katholieken worden opgewekt, om, even als RONGE c. s., het dwangjuk van *Rome* af te werpen, en de Protestanten, om blijken te geven van hunne belangstellende liefde jegens de Duitsche Medechristenen, die, hoe verschillend ook in uiterlijke vormen van eeredienst, met ons in beginselen en in den geest één zijn. Zelfs de Christenleeraars worden uitgenoodigd, om in hunne gemeenten vrijwillige geldelijke offers te verzamelen en daardoor de Duitsch-Katholieke gemeenten te ondersteunen. Dit een en ander wordt in een' krachtigen, vrij opgewonden' stijl vóórgedragen en met den meesten ernst aangedrongen. Of het reeds weêrklank gevonden heeft, is ons niet gebleken. En zoo zou dan de Heer VAN DER WOUDE zich in de

Nederlandsche Christenen bedrogen hebben? Wij vreezen het. In *Nederland* is men doorgaans voorzigtig genoeg, om niet met elk nieuw verschijnsel te dweepen. Vindt over het algemeen het Duitsch-Katholicismus onder ons opmerking genoeg, men wacht, in plaats van voorbarig te handelen, den loop van zaken af, totdat het zich in zijne ware gedaante zal hebben vertoond en allengs meer ontwikkeld. En blijkt het dan op de proef een werk van God te zijn, voorwaar, dan zullen onze Christelijke landgenooten, onze Protestanten vooral, zich niet onttrekken. Nog echter is, onzes inziens, die ure niet gekomen. En wij hadden wel gewenscht, dat ook de Heer VAN DER WOUDE tot zoo lang zijn oordeel opgeschort en zijn opwekkingswoord had teruggehouden. De goede zaak zou er niet bij verloren hebben.

Adres van de Protestantsche Christenheid aan de Hoogeschool. Grieven tegen de Wetenschap en het Hooger Onderwijs. Te Amsterdam, bij J. F. Schleijer. 1845. *In gr.* 8*vo.* 16 *bl. f* :-20.

Drie grieven worden, in naam der Protestantsche Christenheid, door den Schrijver dezer bladen, aan de Hoogeschool geklaagd. Er wordt gebeden om omverwerping der oude vermolmde scheidsmuren: *weest Christelijk, gij onze hoogere leerstoelen! Niets minder, maar ook niets meer!* Er wordt aangedrongen op meer practische opleiding der studenten: *vormt ons leeraars, leidslieden op onzen weg naar de eeuwigheid!* Er wordt eindelijk, als met gevouwene handen, gesmeekt om eene nieuwe vertaling der H. Schrift, overeenkomstig de behoeften onzer dagen: *geeft ons een' Bijbel!* Over deze drie bijzonderheden wordt in een' warmen, gloeijenden stijl vrij wat goeds gezegd en wat behartiging verdient. Maar de aanvrage geschiedt op zóó hoogen toon, is zóó weinig tot de bevoegde personen gerigt, van wie te dezen opzigte verbetering kan uitgaan, en draagt zóózeer de blijken van overhaasting en onmatigen

ijver, dat zij ons toeschijnt als in de lucht gesproken te zijn. Wij vreezen dan ook, dat dit Adres, hoe welgemeend ook, vooreerst zal worden gewezen van de hand, en raden den ongenoemden Schrijver, wenscht hij zijn doel te bereiken, een' gansch anderen weg in te slaan.

De uitbreiding des Christendoms en het werk der Zendelinggenootschappen; een vijftal Gesprekken voor alle Protestantsche Christenen. Door P. A. VAN DER WOUDE. *Te Harlingen, bij* S. Houtsma. 1845. *In* 12*mo*. 161 *bl. f* :-90.

Dit eenvoudige woord ter aanprijzing van *medewerking* aan de pogingen tot uitbreiding van het Evangelie door de Zendelinggenootschappen is volgens het voorberigt uitgegeven ten voordeele van den Schrijver, een' behoeftig en naar het ligchaam zeer gebrekkig persoon, die niet in staat is, om door handenarbeid zijn brood te verdienen, maar toch gaarne wenschte, ten minste *iets* bij te brengen tot voorziening in zijne behoeften.

Dit boeksken te koopen, is dus een werk van Christelijke weldadigheid; en de inhoud, hoe eenvoudig ook, is belangrijk genoeg, om de centen, die het kost, niet als eene bloote gave der liefde te doen beschouwen. Die het gekocht heeft, en er voor zich zelven geene behoefte aan had, geve het aan een' ander, die misschien met *de goede*, hier aangeprezene zaak minder is ingenomen — en hij doet een dubbel nut. Eene beschavende hand is er niet in te miskennen. Gaarne voldoen wij aan het met bescheidenheid gedane verzoek tot aanprijzing. Wij moedigen ongaarne de broodschrijverij aan, maar hier is het iets anders.

Christelijke Morgenuren, in Overdenkingen en Gebeden, tot huisselijke stichting. Uit het Hoogduitsch. Te

Leeuwarden, *bij* J. W. Brouwer. 1844. *In gr. 8vo.* 185 *bl.* *f* 1-80.

Na 30 vertoogjes, die ieder eenen Bijbeltekst aan het hoofd hebben, volgen eenige gebeden, als: op elken dag der week, op feestdagen, en bij bijzondere levensomstandigheden. Van de gebeden zeggen wij met zeker katechiseerboekje: zij kunnen tot behulp dienen, maar het is beter zulk een behulp niet noodig te hebben. En de vertoogjes? Ja, er is niets onstichtelijks of onchristelijks in, maar toch — bij zoo veel gezond en krachtig zielevoedsel zouden wij dit dood, dood magere Hoogduitsche soepje maar niet op de Hollandsche tafel hebben gezet. Vinden echter Vertaler en Uitgever er hun voordeel bij — *per nos licet!*

Over Menschenpokken, Varicellen, Varioloiden, Inoculatie, Vaccinatie en Hervaccinatie, door Dr. KRUGELSTEIN, *gewijzigd en vermeerderd door* S. P. SCHELTEMA, *Iste Stads Doctor te Arnhem. Te Arnhem, bij* J. G. Stenfert Kroese. 1845. *In gr. 8vo.* 40 *bl.* *f* : - 45.

De onderwerpen, welke aan het hoofd dezer verhandeling genoemd worden, behooren tot de belangrijkste in de geneeskundige praktijk. De vaccine, welke, gelijk iedere ontdekking, in den beginne met vele tegenkantingen had te worstelen, had, althans bij het beschaafde publiek, algemeenen ingang gevonden, en de meeste gevaccineerden gevoelden zich zeer gerust in de overtuiging, dat zij voor zich van de vreeselijke pokkenziekte niets hadden te duchten; toen allengskens gevallen bekend werden van pokken, waardoor vroeger gevaccineerden waren aangetast, en eindelijk deze gevallen zoo veelvuldig voorkwamen, dat velen zich geregtigd waanden, aan de voorbehoedende kracht der vaccine te twijfelen. 't Is waar, doorgaans waren deze pokkengevallen van ligteren, gewijzigden aard, de etteringskoorts ontbrak meestal, en men noemde de ziekte deswege ook *varioloïden*; maar het feit, dat eene pokaardige ziekte bij gevaccineerden ontstond, kon niet geloochend worden en gaf

het groote publiek wapenen in de hand, om de vaccine te bestrijden, te meer, daar ook verscheidene gevallen in hun beloop veel overeenkwamen met ware pokken, enkele zelfs doodelijk afliepen. Om de waarde der vaccine te handhaven, beweerde men nu van de zijde der voorstanders der vaccine, dat in dergelijke gevallen de vaccine niet goed was verrigt, dat *hierdoor* de vaccinestof verliep; anderen hielden het er voor, dat deze stof ook *buiten de schuld* der vaccinateurs verliep; anderen, dat zij wel, doch slechts tijdelijk behoedde. Geen wonder, dat er verscheidene geschriften over het onderwerp van den dag in het licht verschenen. Ook onze vaderlandsche geneeskundigen zijn in dezen strijd niet achterlijk gebleven. Nog in het verloopen jaar is als voorstander der onbepaald voorbehoedende kracht der vaccine Dr. NAEGELI, als verdediger van haar slechts tijdelijk beveiligend vermogen Dr. SAS *opgetreden, terwijl* het *Genootschap ter Bevordering van Genees- en Heelkunde* reeds vroeger begonnen is, proeven in het werk te stellen omtrent het regenereeren der koepokstof. Te midden van dien strijd tusschen Dr. NAEGELI en SAS verschijnt als brochure de boven aangekondigde vertaling van eene door Dr. KRUGELSTEIN in HENKE's *Zeitschrift für Staats-Arznk.* 1844 geplaatste verhandeling, waarin eenigermate een middenweg wordt aangewezen. »De vaccine behoedt tegen de besmetting met natuurlijke pokken," zegt Dr. KRUGELSTEIN, en uit zijnen mond ook Dr. SCHELTEMA (zie de voorrede), »overal, waar de dispositie door dezelve geheel is weggenomen. En of die dispositie geheel zal worden weggenomen, hangt én van het moment der vaccinatie, én van het gestel des persoons, én van de sterkte van den epidemischen invloed af. Maar de stelling, dat, na verloop van jaren, de eenmaal weggenomene vatbaarheid voor de pokken-smetstof zich weder zou ontwikkelen, of weder zou ontstaan, is zulk een problematiesch idée, en staat zoo geheel vreemd in het gebied der pathogenie, dat wij ons met deze hypothese, zoo lang geen betere gronden bestaan, en geen naauwkeurige onderzoekingen deze nader bewijzen, niet kunnen vereenigen. De meeste acute en met koorts verzelde uitslagziekten, die met verettering of afschilfering gepaard gaan, hebben de eigenschap, om, wanneer zij eenmaal een geregeld verloop in eenig individu gehad hebben, dat zelfde individu voortaan niet meer vatbaar te maken voor de soortgelijke smetstof"

(bl. 1 en 2). Deze woorden zijn als 't ware het thema dezer geheele verhandeling, hetwelk wel niet overal zeer ordelijk en geleidelijk ontwikkeld, maar toch vrij consequent wordt volgehouden. Wat Dr. KRUGELSTEIN van het verloopen, het verbasteren der vaccine denkt, is uit den geest dezer verhandeling wel af te leiden, schoon hij zijn oordeel niet bepaaldelijk hierover uitspreekt; maar dat Dr. SCHELTEMA er niet aan gelooft, bewijzen zijne woorden op bl. 38: »Schrijver dezes zag dezer dagen juist vaccinepokken van de nieuwe, uit koeijen te Amsterdam verkregene stof, en vond de locale reactie niet sterker." Omtrent dit punt is Rec. het in de hoofdzaak met hem eens, en hij gelooft, dat daar, *waar men bij de vaccinatie steeds in alle opzigten de vereischte voorzorgen neemt, vooral wat betreft de keuze der stof*, niet ligtelijk verbastering plaats heeft, schoon hij aan den anderen kant moet verklaren, dat bij die voorwerpen, welke *hij* heeft waargenomen, nadat zij met de geregenereerde koepokstof waren gevaccineerd, de locale reactie sterker was, dan men die doorgaans na de gewone vaccinaties observeert. Wat nu het bovengemeld thema betreft, hetzelve is niet zeer ordelijk en geleidelijk ontwikkeld, gelijk wij reeds zoo even zeiden, zoodat het ons inderdaad moeijelijk is van deze verhandeling een geregeld verslag te geven. Zoo is eene der hoofdredenen, waarom de Schrijver de voorbehoedende kracht der vaccine voor het geheele leven blijvend noemt, gelijk wij boven zagen, deze, dat alle acute huiduitslagen den mensch in den regel slechts eenmaal aantasten. En genoegzaam onmiddellijk daarop (bl. 2 en 3) lezen wij: »De voorbeelden toch, dat menschen, die reeds eenmaal de pokken gehad hebben, na eenige jaren weder door dezelve werden aangetast, zijn zoo talrijk, dat men geenszins de natuurlijke pokken als eene ziekte, die slechts eenmaal aantast, kan beschouwen." Eilieve! Indien de pokken zelve niet onbepaald voor eenen hernieuwden aanval van pokken behoeden, waarom moet het dan de vaccine, die waarschijnlijk met de pokken niet identisch, maar slechts analoog is, doen? Wij vinden vervolgens, van bl. 3—6, eene uitvoerige vermelding der schrijvers, die het herhaald aantasten der pokken hebben waargenomen, welke optelling met de woorden besloten wordt: »Hoezeer nu eene groote menigte dergelijke ontwijfelbare waarnemingen bestaan, kan men echter vaststellen, dat het grootste gedeelte der voorheen bestaande

anders, kan juist de vaccine bij de normale reactie, door de ontwikkelde pok veroorzaakt (eene reactie, die het geheele bloed en zenuwstelsel prikkelt) daardoor, zeg ik, kan een pathologische toestand, waartegen geene reactie bestond, worden verbeterd;" maar hij gebruikt de algemeene *uitdrukking* »pathologische toestand" en wacht zich zorgvuldig, om de woorden scrophulosis of cachexie te bezigen, omdat hij anders te klaarblijkelijk met zichzelven in tweestrijd zoude zijn, hoewel hij het er toch inderdaad niet minder om is. Aan die onzekerheid met zich zelven schrijven wij dan ook de twijfeling verradende uitdrukkingen toe, waaronder hij zijne bovengenoemde stelling voordraagt: als: *het schijnt*, *het is waarschijnlijk*. Waarom zeide hij niet, wanneer er wezentlijk veel voor dezelve te zeggen was: »De ondervinding heeft geleerd," of »mijne *ondervinding heeft geleerd*?"

(Het vervolg en slot hierna.)

CESAR *en zijne Tijdgenooten. Door* P. VAN LIMBURG BROUWER. *IIde Deel. Te Groningen, bij* W. van Boekeren. 1845. *In gr. 8vo. 466 bl. f* 4-50.

De werkzame en kundige Hoogleeraar P. VAN LIMBURG BROUWER vervolgt spoedig de door hem op zich genomene taak, en bewijst weder hier, gelijk steeds, zijn' onvermoeiden ijver en geleerde kennis. Wij zeggen het door hem bij vorige gelegenheid geuite na, dat hij in onze letterkunde een waarlijk nieuw en, voegen wij er gerust bij, een zeer belangrijk werk hier levert.

Dit Deel verschilt daarin van het vorige, dat CESAR nu meer als op zich zelven voorkomt, slechts nu en dan door tijdgenooten dadelijk omringd, terwijl die tijdgenooten, POMPEJUS, CATO, CRASSUS, CICERO, niet meer afzonderlijk, maar als bij en met CESAR, zoo ver zij tot zijne geschiedenis in betrekking staan, zijn opgenomen. Wij keuren dit goed en vinden het zeer natuurlijk. Zoo loopt alles geregeld tot den hoofdpersoon ineen, tot CESAR en zijne heerschappij.

Na in onze vorige aankondiging over de geheele strekking van dit werk en het oogpunt, waaruit de Hoogleeraar de zaken, wel eens eenzijdig, maar altijd met groote kunde, beschouwd heeft, te hebben uitgeweid, kunnen wij thans

kort zijn, te meer, daar een derde en welligt een vierde Deel, eigenlijk het belangrijkste, nog te wachten is.

Het vierde boek bevat het driemanschap. CESAR Consul, CATO op *Cyprus* en CICERO's ballingschap.

Hier treden dus POMPEJUS, CATO, CICERO, CRASSUS nog bij CESAR ten tooneele, met CLODIUS en anderen. LUCULLUS had de wijste partij gekozen en zich verwijderd; van ATTICUS en dergelijke, die wel geen' dadelijken, maar zijdelings toch veel invloed hadden, vindt men niets gewaagd. Wat CESAR betreft, alles scheen zamen te loopen om hem te verheffen, meer dan dat wij gelooven, dat hij zelf van den beginne af eenig denkbeeld had van de alleenheersching zich aan te matigen. POMPEJUS was, naar ons oordeel, een ijdel, eigenlijk weinig beteekenend wezen, een speelbal van de fortuin en door lieden omringd, die hem vleiden, verhieven, misleidden en vernederden, naar mate hun belang dit medebragt. Eigenlijk was POMPEJUS, hij moge of gelukkig of ongelukkig met regt genoemd worden, nimmer inderdaad *groot*.

Naar ons inzien verheft de Heer VAN LIMBURG BROUWER CATO eenigzins te zeer. Hij was een man zeker, vast van beginselen, maar zijne hoofdigheid en nu en dan zelfs niet te wedersprekene wreedheid zijn ons dan toch uit dit werk zelf, dat hem wat al te zeer prijst, gebleken. Had hij, bij zoo veel moed en vastheid, de wijsheid gevoegd, zich naar de omstandigheden, die door hem alleen toch niet te dwingen waren, wat te willen schikken, en met CICERO, ATTICUS en dergelijke brave lieden, die het wel meenden, willen medewerken en den krachtigen arm en het helder hoofd van eenen CESAR zich ten nutte maken, het had er, zoo wij meenen, misschien anders uitgezien. De alleenheersching van CESAR werd alsnu eene wezentlijke behoefte, eene noodzakelijkheid. Door eenen CATO met zijne beginsels van strikte zedelijkheid, vrijheid en vastheid gesteund en gewijzigd, was CESAR welligt met de partijen verzoend, en, of nooit tot de alleenheersching als gedwongen, of vaster en veiliger geweest. En CICERO? — Wij vroegen ons zelven vroeger, en in dit tweede Deel vooral, telkens af, wat heeft de brave man, die toch waarlijk het goede zocht en onbesmet bleef van de wandaden en wreedheden zijner tijdgenooten, den Groninger Professor zoo zeer tegen hem doen innemen, om hem als 't ware telkens te berispen? Is het waar, gelijk de Heer VAN LIMBURG BROUWER in zijne voor-

gevallen geheel niet is opgeteekend, want het was destijds eene zoo algemeen bekende zaak, dat men het niet altijd der moeite waard vond, hiervan aanteekening te doen." Waarlijk deze optelling en deze slotrede doen meer eer aan de goede trouw van den Schrijver, dan aan zijne scherpzinnigheid en bondigheid van redenering. Op zijn standpunt had men van hem eene kritische beschouwing der verschillende vermelde gevallen van herhaalde pokken mogen verwachten, om te doen zien, welke derzelve tot ware, welke tot valsche pokken betrekking hebben; iets, hetwelk *in* zijnen tijd v. SWIETEN (*Comment. in Aph. Boerh.* T. V, § 1381, p. 11—13) reeds omtrent eenige heeft gedaan. Van zijn standpunt had de Schrijver moeten trachten, op te sporen, wat tot dit herhaald aantasten door pokken, *indien er* geene dwaling in de diagnose had plaats gehad, kon aanleiding gegeven hebben; hij had uit de ziek*tebeschrijving, zoo* mogelijk, moeten trachten op te maken, hoedanig het gestel der lijders was, of zij scrophuleus waren of aan eene andere cachexie leden. Hij had zulks daarom moeten doen, omdat hij eene voorname oorzaak, waarom in vele gevallen na gedane vaccinatie naderhand varioloïden ontstaan, zoekt in het kwaadsappig gestel: »Maar ook in het gestel zelf van sommige menschen," zegt hij (bl. 20), »ligt de oorzaak, dat de vaccine niet geheel de dispositie voor de variola noch voor de varioloïde wegneemt. De voornaamste oorzaak *schijnt* gelegen te zijn in den minder gezonden toestand des watervaatstelsels bij zulke kinderen of menschen. Als zoodanig is het de klierziekte, welke den volwassenen en kinderen eenige vatbaarheid *schijnt* over te laten, voor variola of varioloïde. Het *schijnt*, dat overal bij scrophuleuse voorwerpen, de slechts eenmaal verrigte vaccinatie, den aanleg voor pokken niet geheel wegneemt;" en (bl. 28): »Dat echter de meer of mindere kwaadsappigheid, scrophulosis enz. tot de kans van nog vatbaarheid voor pokken, na de vaccine, te behouden, veel afdoet, is *vrij waarschijnlijk*, daar toch alle kachexiën de vatbaarheid voor alle smetstoffen, vooral voor huidziekten, verhoogen." — Uit de analogie zoude men met hetzelfde regt mogen aannemen, dat ook in het gestel de oorzaak moet schuilen, waarom sommigen tweemalen de natuurlijke pokken krijgen, en een nader onderzoek hieromtrent ware dus, van uit het standpunt des Schrijvers, noodzakelijk geweest. Maar die reden, welke de Schrijver

voor het overblijven van vatbaarheid *na* de vaccinatie bijbrengt, geeft hij ons er het bewijs voor? Geen ander dan dit, hetwelk althans, indien wij ons niet bedriegen, voor zoodanig moet gelden (bl. 21): »De koortsige reactie is bij scrophuleuze en zwakke kinderen na de vaccine niet genoegzaam, en zeer onbeduidend, zoodat het geheele gestel niet genoeg in deze werking deelt, en bij gevolg de dispositie niet geheel wordt weggenomen." Wij gelooven, dat deze stelling willekeurig is: dat zwakte en scrophulosis eene verhindering kan zijn voor het zoogenaamd vatten der vaccine is mogelijk, althans de ondervinding leert, dat bij ziekelijke kinderen de vaccine dikwijls mislukt; maar dat de vaccine, wanneer zij vat, bij zwakkelijke en klierachtige kinderen, even als ieder andere prikkel, het gestel heviger aandoet, is evenzeer mogelijk, ja *per analogiam*, waarschijnlijk; immers de pokken zelve zijn voor dergelijke gestellen het gevaarlijkst, omdat de koortsachtige reactie, naar gelange der aanwezige krachten, te hevig is. Wij zouden zelfs eenen stap verder kunnen gaan, en uit de voorhanden bevindingen van kundige mannen een tegenovergesteld besluit afleiden omtrent de reactie der vaccine bij zwakkelijke voorwerpen. Zoo heeft Dr. F. WIRER VON RETTENBACH (*Ueber Vaccination, Revaccination und den wahren Werth beider, Wien* 1842), reeds ten tijde, toen men nog de inoculatie met echte variolastof bewerkstelligde, en later ook bij de vaccine waargenomen, dat, wanneer men zwakkelijke en cachectische kinderen met stof van gezonde en sterke kinderen inentte, het gestel der eerstgenoemde hierdoor eene verbetering onderging; zoo neemt men waar, dat, wanneer men kinderen van scrophuleusen aanleg met lymphe ook van gezonde kinderen inent, de klierziekte daarna zich onder uitslagvormen openbaart, waarna de dyscrasie zich, onder het inachtnemen eener goede verhouding, allengs verbetert: uit welke waarnemingen sommigen zelfs de hoop hebben opgevat, dat de vaccine eene heilzame werking ook op andere ziekten zoude kunnen uitoefenen. (Men zie hierover: ZIMMERMANN, *Ueber Menschenpocken, und die wahre Bedeutung der Schutzpockenimpfung*, 1844, p. 46, 47). Hoe zoude nu zoodanig iets kunnen plaats hebben, indien niet daar de variola-stof en hier de vaccine eene sterke reactie in het gestel had te weeg gebragt? Onze Schrijver zelf neemt het zoo even genoemd verschijnsel als waar aan, getuige de woorden op bl. 23: »Nog

anders, kan juist de vaccine bij de normale reactie, door de ontwikkelde pok veroorzaakt (eene reactie, die het geheele bloed en zenuwstelsel prikkelt) daardoor, zeg ik, kan een pathologische toestand, waartegen geene reactie bestond, worden verbeterd;" maar hij gebruikt de algemeene uitdrukking »pathologische toestand" en wacht zich zorgvuldig, om de woorden scrophulosis of cachexie te bezigen, omdat hij anders te klaarblijkelijk met zichzelven in tweestrijd zoude zijn, hoewel hij het er toch inderdaad niet minder om is. Aan die onzekerheid met zich zelven schrijven wij dan ook de twijfeling verradende uitdrukkingen toe, waaronder hij zijne bovengenoemde stelling voordraagt: als: *het schijnt*, *het is waarschijnlijk*. Waarom zeide hij niet, wanneer er wezentlijk veel voor dezelve te zeggen was: »De ondervinding heeft geleerd," of »mijne *ondervinding heeft geleerd*?"

(*Het vervolg en slot hierna.*)

CESAR *en zijne Tijdgenooten*. *Door* P. VAN LIMBURG BROUWER. *IIde Deel. Te Groningen*, *bij* W. van Boekeren. 1845. *In gr. 8vo. 466 bl. f* 4-50.

De werkzame en kundige Hoogleeraar P. VAN LIMBURG BROUWER vervolgt spoedig de door hem op zich genomene taak, en bewijst weder hier, gelijk steeds, zijn' onvermoeiden ijver en geleerde kennis. Wij zeggen het door hem bij vorige gelegenheid geuite na, dat hij in onze letterkunde een waarlijk nieuw en, voegen wij er gerust bij, een zeer belangrijk werk hier levert.

Dit Deel verschilt daarin van het vorige, dat CESAR nu meer als op zich zelven voorkomt, slechts nu en dan door tijdgenooten dadelijk omringd, terwijl die tijdgenooten, POMPEJUS, CATO, CRASSUS, CICERO, niet meer afzonderlijk, maar als bij en met CESAR, zoo ver zij tot zijne geschiedenis in betrekking staan, zijn opgenomen. Wij keuren dit goed en vinden het zeer natuurlijk. Zoo loopt alles geregeld tot den hoofdpersoon ineen, tot CESAR en zijne heerschappij.

Na in onze vorige aankondiging over de geheele strekking van dit werk en het oogpunt, waaruit de Hoogleeraar de zaken, wel eens eenzijdig, maar altijd met groote kunde, beschouwd heeft, te hebben uitgeweid, kunnen wij thans

kort zijn, te meer, daar een derde en welligt een vierde Deel, eigenlijk het belangrijkste, nog te wachten is.

Het vierde boek bevat het driemanschap. CESAR Consul, CATO op *Cyprus* en CICERO's ballingschap.

Hier treden dus POMPEJUS, CATO, CICERO, CRASSUS nog bij CESAR ten tooneele, met CLODIUS en anderen. LUCULLUS had de wijste partij gekozen en zich verwijderd; van ATTICUS en dergelijke, die wel geen' dadelijken, maar zijdelings toch veel invloed hadden, vindt men niets gewaagd. Wat CESAR betreft, alles scheen zamen te loopen om hem te verheffen, meer dan dat wij gelooven, dat hij zelf van den beginne af eenig denkbeeld had van de alleenheersching zich aan te matigen. POMPEJUS was, naar ons oordeel, een ijdel, eigenlijk weinig beteekenend wezen, een speelbal van de fortuin en door lieden omringd, die hem vleiden, verhieven, misleidden en vernederden, naar mate hun belang dit medebragt. Eigenlijk was POMPEJUS, hij moge of gelukkig of ongelukkig met regt genoemd worden, nimmer inderdaad *groot*.

Naar ons inzien verheft de Heer VAN LIMBURG BROUWER CATO eenigzins te zeer. Hij was een man zeker, vast van beginselen, maar zijne hoofdigheid en nu en dan zelfs niet te wedersprekene wreedheid zijn ons dan toch uit dit werk zelf, dat hem wat al te zeer prijst, gebleken. Had hij, bij zoo veel moed en vastheid, de wijsheid gevoegd, zich naar de omstandigheden, die door hem alleen toch niet te dwingen waren, wat te willen schikken, en met CICERO, ATTICUS en dergelijke brave lieden, die het wel meenden, willen medewerken en den krachtigen arm en het helder hoofd van eenen CESAR zich ten nutte maken, het had er, zoo wij meenen, misschien anders uitgezien. De alleenheersching van CESAR werd almu eene wezentlijke behoefte, eene noodzakelijkheid. Door eenen CATO met zijne beginsels van strikte zedelijkheid, vrijheid en vastheid gesteund en gewijzigd, was CESAR welligt met de partijen verzoend, en, of nooit tot de alleenheersching als gedwongen, of vaster en veiliger geweest. En CICERO? — Wij vroegen ons zelven vroeger, en in dit tweede Deel vooral, telkens af, wat heeft de brave man, die toch waarlijk het goede zocht en onbesmet bleef van de wandaden en wreedheden zijner tijdgenooten, den Groninger Professor zoo zeer tegen hem doen innemen, om hem als 't ware telkens te berispen? Is het waar, gelijk de Heer VAN LIMBURG BROUWER in zijne voor-

treffelijke verhandeling, bij de openbare zitting der derde Klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut gehouden, te regt beweert, dat de studie der oude letteren nuttig is, ook nu nog voor de negentiende Eeuw, tot vorming van smaak, ter veredeling van hart, voor zich en anderen; dat de eerbied en hoogachting voor de oude letteren voor alle standen nog haren weldadigen invloed kunnen en moeten uitwerken tot heil van Staat en Kerk, en ter beschaving der geheele natie, tot wering van overdrevene begrippen, ligtzinnigheid, onverdraagzaamheid, onverstand en wansmaak; is het waar, dat *Europa* kan en moet als gered worden door eenen welbegrepen geest der vrijheid, menschelijkheid en waarheid; dat men den op nieuw kunstmatig gewekten geest der middeneeuwen niet anders kan bestrijden, dan met den geest der oudheid, door het Christendom veredeld en gezuiverd, die de menschheid koestert en verkwikt *en der ontwikkeling nader brengt*; en is CICERO een wegwijzer, een verdienstelijk schrijver daartoe? — waarom hem dan als bij voorkeur ten toon gesteld? Men verbindt zoo gaarne de woorden aan des sprekers, het geschrevene aan des schrijvers leven en handeling. Strekt dit niet eerder ter afwering dan ter aanlokking tot zijne onsterfelijke schriften, vooral voor de beschaafde jongelingschap, de hoop der maatschappij, aan des Hoogleeraars opleiding zoo wel toevertrouwd? Wij durven dit den Hoogleeraar gemoedelijk afvragen, en blijven bij ons vroeger over CICERO geuite gevoelen. Hij moge zwak, eenigzins ijdel geweest zijn, maar hij, de vader der welsprekendheid, de roem der Latijnsche letteren, de vreedzame, met ATTICUS, in den Staat en eenmaal de redder van het vaderland, verdiende niet, dat men zijne openhartige, galle uitstorting in zijne brieven zoo zeer tegen zijn openbaar leven als wapenen gebruikte. Wij herhalen het, als wij de brieven zijner tijdgenooten even zeer als de zijne hadden, wij zouden de zijne in een gunstiger licht zien. Wij zeggen het een geacht schrijver na: »bij het schrijven en beantwoorden van »brieven houdt men zich met elkander, niet zoo zeer met de »overige wereld, bezig. Wanneer slechts schrijver en ontvan»ger, in brief en antwoord, elkander als in schrift zien en »verstaan, is het hun beider zaak als bij uitsluiting; trekt »men er al te nadeelige gevolgen uit, dat is niet redelijk, »het gepaste van tijd en persoon wordt dan dikwerf ongepast »in een' anderen tijd voor andere personen; het publiek hoort

»eenzijdig en de aangeklaagde kan zich niet verdedigen, noch »iemand ons iets ophelderen." Die de woelige en bedorvene maatschappij, waarin een CICERO leefde, gadeslaat en hem naast een' verachtelijken onverlaat als CLODIUS, een' wreedaard en roover als VERRES, een' wellusteling en bloeddorstige als ANTONIUS, geplaatst ziet, zal hem als een lichtende ster, in dien donkeren tijd, onderscheiden, en, bij de meest waarheidlievende, onpartijdige en onafhankelijke beschouwing der geschiedenis, wil hij die geen geweld aandoen, hem als een al te gevoelig, te prikkelbaar en te ligt bewogen karakter mogen aanwijzen, maar hij zal hem voor het minst sparen en verschoonen, gelijk men groote vernuften, uitstekende talenten doen moet, niet zich in het ongunstige als verlustigen, en des ondanks hem nu eens den braven, dan weder den regtschapen man noemen. Wij kunnen daarom de redenen, die den even braven, regtschapen en kundigen Schrijver bewogen hebben, om zoo weinig Ciceroniaansch, ja als geheel anti-Ciceroniaansch te zijn, niet doorgronden. Hij zal toch wel in stijl en taal Ciceroniaansch zijn willen?

Met den rijken en rampzalig gesneuvelden CRASSUS moet ieder hier medelijden hebben. — Maar wij loopen te zeer vooruit. De ondergang van CRASSUS wordt eerst in het zesde boek vermeld, en op uitstekende wijze naar den gewonen trant des Schrijvers. Het vijfde boek handelt over CESAR's twee eerste jaren in *Gallië*, POMPEJUS te *Rome*, CICERO in verbond met het driemanschap. Het zesde verzelt CESAR verder in *Gallië*, *Germanië* en *Britannië*, terwijl het tevens het tweede Consulaat van POMPEJUS en CRASSUS gadeslaat. Het zevende vermeldt het tweede vijfjarig krijgsbewind van CESAR in *Gallië* en de voltooijing van de verovering aldaar.

Het laatste gedeelte, ja de grootste helft van dit tweede Deel van des Hoogleeraars werk beschouwt CESAR als held, en stelt zijne hooge verdiensten als zoodanig in het helderste licht. Schoon het dan den lezer niet zoozeer boeit door afwisseling en aangenaamheid als andere vroegere gedeelten, is het, als historisch gedenkstuk, meestal uit CESAR's schriften zelve uitnemend geput, en daardoor, schoon wel eenigzins eenzijdig, dat niet te vermijden was, toch hoogst belangrijk en noodwendig om CESAR ook van die zijde regt te leeren kennen. Hadden wij Gallische berigten van dien tijd, konden er berigten of brieven van Gallische, Germaansche of Britsche opperhoofden van die dagen bestaan, de Romeinsche

geweldenarij zou dan waarschijnlijk deerlijk afsteken bij de welverdiende vermelding van CESAR'S moed, kracht, welsprekendheid, welberadenheid, stoutheid, ja onvergelijkbare krijgsmans verdiensten, waarvan de proeven hier zeer vele zijn, maar tevens niet zelden van wreedheden, ook eenen CESAR en zijnen tijdgenooten, behalve eenen CICERO en ATTICUS, eigen. Met onbegrijpelijke naauwkeurigheid geeft de geleerde Schrijver de krijgsbedrijven van CESAR in *Gallië*, *Germanië* en *Britannië* op. De Heer VAN LIMBURG BROUWER beschrijft, in eenen vloeijenden stijl, met diepe historische en geographische kennis, in zuiver Nederduitsch, hetgeen zeker niet zonder veel moeite uit Latijnsche en Grieksche bronnen heeft kunnen geput worden. Ondanks onzen natuurlijken afkeer van oorlogen, heersch- en wraakzucht, bewonderen wij CESAR, en denken onwillekeurig aan eenen NAPOLEON, die dan ook somwijlen hier met CESAR vergeleken wordt, aan den inval der *Franschen* in *Algerië*, en wenden het oog af van verwoesting, moord, wraak, wreedheid en bloeddorst, helaas! nog niet verbannen uit de zoo gezegde verlichte dagen onzer Eeuw. En nog wachten ons treuriger tafereelen, die de geschiedenis ons van den Romeinschen burgeroorlog heeft bewaard. Schoon dit gevoel van afgrijzen ook den Hoogleeraar dikwerf vervult, en hij het voor den lezer blootlegt, heeft hij nogtans met warmte en volharding zijne taak dusverre treffelijk volbragt, en getracht de tooneelen van slagting en bloedvergieting, verminking en onmenschelijke wreedheid, zelfs jegens onweêrbare overwonnenen gepleegd, af te wisselen door enkele stalen van CESAR'S zucht, om zijne krijgers te sparen, zich zelven aan den onwissen oorlogskans prijs te geven, en ons tevens in CESAR den bekwamen redenaar en de kracht van zijn vermogen tot overtuiging en doorzetting te doen kennen. CESAR'S welsprekendheid is van eenen geheel eigenaardigen trant, en doet ons den man kennen, bij wien alles in één' hoofdtrek zamenliep, waardoor zijn karakter zich onderscheidt; die hoofdtrek is: eene weinig geëvenaarde *kracht*, en *gevoel van eigen waarde*.

Zullen wij thans tot een algemeen gezigtspunt onze gewaarwordingen bij de aandachtige lezing van dit tweede Deel te zamen brengen, daar eene beschouwing in de bijzonderheden voor het bestek en de bestemming der *Vaderlandsche Letteroefeningen* minder dan voor een meer bepaald wetenschap-

pelijk Maandwerk geschikt zou zijn, dan mogen wij ook thans weder volmondig verklaren, dat de arbeid van den werkzamen en doorkundigen Schrijver allerverdienstelijkst is. Zelden lazen wij een werk van zoo klassiken aard, en echter in den vorm, in stijl en taal zoozeer op de hoogte van onzen tijd, als het tegenwoordige; zelfs het schetsen der oorlogstafereelen, van belegeringen, van het slagveld en de legerplaatsen bij de Ouden, is zóó natuurlijk, geleidelijk en oordeelkundig ingerigt, dat zeker nog zelden in onze dagen eenig schrijver daarin den Heer VAN LIMBURG BROUWER overtroffen heeft. Hij heeft uit eene ijverige en veelomvattende lectuur der oude schrijvers een voortreffelijk samenstel als resultaat weten te vergaderen, waarin men de meesterhand erkent, om zoo veel verschillend, overal verspreid, in één verband en tot één zamenhangend overzigt te brengen. Zelfs ook buiten de waarde van 't geschiedkundige verdient de Schrijver allen lof voor de juiste oordeelvellingen, die hij ons soms mededeelt. Als een voorbeeld halen wij hier Bl. 82 aan: »De oude staatsregeling te *Romé* was, zoo als die van de meeste oude staten, eene stadsregering, geschikt voor eenen staat van geringen omvang; haar te willen staande houden, sedert de grenzen van het gemeenebest die van *Italië* geworden waren, was even belagchelijk als van *Frankrijk* nu eene republiek te willen maken." Bl. 128 omtrent CESAR's oogmerk bij het beoorlogen van *Gallië*: »CESAR had slechts te kiezen, waar hij de wapenen wilde slijpen, die hem naderhand dienen moesten om *Rome* zelf te onder te brengen." Bl. 386: »De vrijheid heeft ook altijd alleen hare beteekenis gehad voor die zelf haar verlangt." Men zie ook het geheele slot van dit tweede Deel.

Wij willen bij geene kleinigheden in taal of spelling ons ophouden.

Wij zien met groot verlangen uit naar het volgende Deel, (*) dat en uit den aard van het daar te vermeldene, en in aanmerking genomen de zoozeer geblekene kunde en bekwaamheid des Schrijvers, hoogst belangrijk zijn moet. Daar zullen niet zoozeer vreemde en afgelegene volken en oorlo-

(*) Bij het afdrukken dezes is het volgende Deel, dat echter het laatste nog niet is, bereids ontvangen. Het eindigt met den dood van POMPEJUS.

gen, maar de *Romeinen* onderling in worstelstrijd en de voorbereidende of beslissende stappen van CESAR voor de geschiedenis der wereldbeheersching zeker onze aandacht boeijen. Wie kan aan CESAR, het wenden van zijn leger tegen *Rome*, den strijd tegen zijne tegenstanders, aan zijn wijs en gematigd bestuur, aan zijn' ontijdigen en geweldigen moord denken, zonder hooge belangstelling? Hoe meer lezenswaardig zijn zulke werken, dan die onbekookte en losse, dikwerf zedelooze schriften van onzen tijd. Zij overtreffen zelfs, behoudens onze hoogachting voor de bekwame en te regt beroemde schrijvers, de in onzen tijd zoo geachte historische romans, waarin de geschiedenis romantisch en de roman geschiedkundig behandeld wordt, zonder dat wij het één van het ander juist weten te onderscheiden, zonder, om eens eene triviale uitdrukking te gebruiken, dat wij weten of wij visch of vleesch voor ons hebben. Neen, de historie blijve historie, *zij blijve ons eene* leidsvrouw, een lichtende en waarschuwende fakkel des levens, op onderzoek naar waarheid gegrond. De grondslag van den waren roman moet zedelijk, bevorderlijk zijn tot het goede, en afschrik van het kwade, door het glas van verdichte verhalen. Eenmaal was men op den goeden weg, maar men werd langwijlig, vervelend, en nu kan het niet te akelig, te gedrogtelijk wezen, om te behagen. Maar men komt terug, dank zij eene Zweedsche FREDERIKA BREMER en anderen, die haar spoor betreden. Doch wij dwalen van het spoor af en leggen de pen neder, den Heer VAN LIMBURG BROUWER dank zeggende, en hem tot het vervolgen van zijnen arbeid aanmoedigende.

Bijdragen tot de Geschiedenis, Oudheden, Letteren, Statistiek en beeldende Kunsten der provincie Noord-Braband, door *Dr.* C. R. HERMANS, *Stads Archivarius en Rector der Latijnsche Scholen te 's Hertogenbosch, enz. II tot VIde Stuk. Te 's Hertogenbosch*, bij Gebr. Muller. 1843—1845. *In gr. 8vo. 469 bl. f* 5 - :

Met dezelfde belangstelling, waarmede wij het geschiedkundig Mengelwerk over *Noord-Braband* in het Iste Stuk dezer Bijdragen ontvingen, ontvangen wij het bovengenoemde vervolg, waarin de Heer HERMANS vele belangrijke bijzonderheden, *Noord-Brabands* geschiedenis en letterkunde

betreffende, mededeelt. Met genoegen geven wij dan ook wederom van de vijf voor ons liggende Stukken verslag: alles op te geven, wat de Schrijver hier belangrijks mededeelt, achten wij echter onnoodig en bepalen ons dus tot het volgende:

Bl. 113—140 treffen wij aan een levensberigt van den Edel groot achtbaren Heer JOANNES LINSEN. Dit levensberigt, met naauwkeurigheid opgesteld, (de Schrijver was daartoe in staat gesteld, door dat Mevrouw LINSEN de goedheid had hem het familie-archief toe te vertrouwen) gaat als inleiding vooraf van het, bl. 141—182, volgende *Journal contenant les principaux Évènemens survenus dans le Département des Bouches du Rhin* etc. Dit *Journal* is voor de geschiedenis van *'s Hertogenbosch* zeer belangrijk, het was door LINSEN, als Secretaris Generaal der prefectuure van de Rijnmonden, vervaardigd tijdens de belegering dier stad door de *Pruisen*, en zal dus als een authentiek berigt door ieder met belangstelling ontvangen worden.

Bl. 182—200 vinden wij het eerste tiental *Noord-Brabandsche* legenden en volksoverleveringen. Hoewel, naar ons inzien, de mededeeling hiervan voor het algemeen minder belangrijk is, maken deze legenden, op eene eenvoudige wijze voorgedragen, met hetgeen hieromtrent door anderen ook van andere provinciën onzes lands is medegedeeld, een belangrijk geheel uit.

Belangrijker voorzeker is de navolgende opgave der boekwerken, betrekkelijk de geschiedenis der stad en baronie van *Breda* (bl. 209—372.) Deze opgave heeft op dezelfde wijze plaats, als die betrekkelijk de geschiedenis van *Bergen op Zoom*, vroeger in het IIde Deel van het geschiedkundig Mengelwerk geplaatst. De Schrijver geeft namelijk eerst de titels der boeken, benevens de drukplaats, het jaartal en de plaats waar dezelve zich bevinden, naauwkeurig op, daarna volgt het kritisch overzigt over dezelven, bevattende tevens eenige levensbijzonderheden der schrijvers. Deze laatsten, wij moeten het bekennen, zien er veelal vrij droogjes uit; ook hadden wij gaarne gezien, dat de Schrijver iets meer van de onderscheidene werken gezegd had. Het deed ons echter genoegen van hemzelven te vernemen (zie bl. 209), dat de mededeelingen, die hem door velen gedaan zijn, later als bijvoegsel zullen worden opgegeven. Tot zoo lang schorten wij dus ons oordeel op en beloven later onze aanteeke-

ningen, zoo dit noodig is, door middel van ons Tijdschrift mede te deelen. Wij brengen nu onzen dank aan den Heer HERMANS voor zijnen, in velen opzigte belangrijken arbeid, overtuigd zijnde welk eene moeite en hoeveel onderzoek hiertoe vereischt wordt.

Bl. 373—394 volgt een verslag wegens het gesmeed ijzeren stuk geschut, liggende op de binnenplaats achter het stadhuis te *'s Hertogenbosch*. Dit verslag, door den 2den Luitenant der Artillerie L. S. R. SESSELER vervaardigd en ter plaatsing afgestaan, is versierd met eene door hem vervaardigde naauwkeurige afteekening van het kanon zelf. De Heer HERMANS voegde hierbij nog eenige uittreksels uit de stadsrekening van het jaar 1511—1512, het bewuste kanon betreffende, welk een en ander over dit merkwaardig overblijfsel der oudheid een belangrijk licht verspreidt.

Bl. 399—474 komt voor eene *verzameling van stukken en* bescheiden, betrekkelijk den slag van Lekkerbeetje voorgevallen op de *Vuchterheide*. Alles wat op dit ruitergevecht betrekking heeft is door den Schrijver met groote naauwkeurigheid opgespoord, en wordt hier achtereenvolgens medegedeeld. Hoe getrouw echter aan den titel de opgave ook is, komt zij Rec. eenigzins verward voor, en liever hadden wij gezien, dat de Schrijver uit de gedrukte en ongedrukte bescheiden, daartoe voorhanden, een geheel achtereenvolgend verhaal dier gebeurtenis had gegeven, waarbij hij dan *die* bijzonderheden als bijlagen had kunnen voegen, die geschikt waren om de waarheid van zijn verhaal te staven en te bevestigen. Hoe dit echter zij, zeker zal ieder geschiedkundige den Heer HERMANS voor deze mededeeling dankwijten.

Bl. 475—492 komen voor eenige geschiedkundige aanteekeningen betrekkelijk de stad *Geertruidenberg*. Zij zijn door een aanzienlijk burger dier stad opgesteld en loopen van het jaar 1787 tot het jaar 1823. Hoewel wij alle belangrijkheid aan deze aanteekeningen niet willen ontzeggen, gelooven wij evenwel, dat dezelve zonder groote schade voor de geschiedenis achterwegen hadden kunnen blijven.

Meer belangrijk zijn, naar ons inzien, de bl. 495—588 voorkomende staatsstukken en bescheiden, betrekkelijk de inlijving van de souvereine heerlijkheden *Ravestein*, *Megen*, *Boxmeer*, *Bokhoven*, *Gemert* en *Oefelt*, in *Frankrijk* en vervolgens in *Noord-Nederland* (eerste gedeelte), welke staats-

stukken tot nog toe onbekend waren, als niet voor het publiek bestemd zijnde, terwijl eenige, uit zeldzame werken genomen, voor de geschiedenis dier heerlijkheden en voor de geschiedenis van dien tijd waarlijk belangrijke mededeelingen zijn.

Het volgende stuk, bl. 535—566, bevattende eene beschrijving van eenige ontdekte vóór-Christelijke begraafplaatsen in *Noord-Braband*, is door den Heer P. N. PANKEN, Schoolonderwijzer te *Werkhoven* enz. vervaardigd, in den vorm, zoo als wij gewoonlijk de berigten omtrent vroegere begraafplaatsen ontvangen. Als bijdrage tot de vroegere gesteldheid van *Noord-Brabands* grond, heeft deze beschrijving zeker eenige waarde; ons echter kwamen de beschrijvingen der onderscheidene grafheuvels altijd zeer vervelend voor, en wij gelooven niet, dat de lezers er dat genoegen en dat nut van zullen hebben, dat bij het schrijven dier drooge berigten beoogd wordt.

Bl. 567—597 treffen wij, onder het rubriek verscheidenheden, eenige korte berigten omtrent de geschiedenis, oudheden en letteren van *Noord-Braband* aan, die den Schrijver somtijds voorkwamen of door anderen hem werden medegedeeld. Deze verscheidenheden waren ons zeer aangenaam, en wij hopen, dat de Heer HERMANS van tijd tot tijd hiermede voort zal gaan.

En nu zouden wij ons verslag kunnen eindigen, ware het niet, dat wij het volgende nog meenden te moeten zeggen;

Indien wij ons niet vergissen, dan was het oorspronkelijke plan van Schrijver en Uitgever, deze Bijdragen in 6 Afleveringen compleet te doen zijn. Hoewel wij het, in der tijd uitgegeven Prospectus niet hebben gelezen, vinden wij toch op de omslagen der stukken zulks uitdrukkelijk vermeld. Nu echter bemerken wij uit den titel, die voor deze zes stukken gegeven is, dat deze slechts het eerste Deel uitmaken en dat er nog een tweede volgen zal. Heeft men dit nu uit het Prospectus vooraf geweten, hetgeen echter met het berigt op de omslagen strijdig is, dan houde men deze aanmerking als niet geschreven. Is dit het geval niet, dan vragen wij, hoe gaarne wij ook voortbrengselen van des Schrijvers hand ontvangen, of zulks wel geheel in den regel is? Schrijver en Uitgever houden ons deze aanmerking ten goede, die alleen in het belang van lezers en koopers gemaakt wordt. Men zoude ons te gemoet kunnen voeren, dat het eerste Deel

op zichzelf kompleet is; maar wat hebben dan de lezers aan het eerste tiental legenden; aan het eerste gedeelte der hiervoor gemelde staatsstukken; en aan het eerste gedeelte der beschrijving van de vóór-Christelijke begraafplaatsen?

Wij wenschen intusschen, dat de Heer HERMANS lust moge behouden, om de geschiedenis, oudheden en wat dies meer zij voor de provincie *Noord-Braband* nog nader, door zijne belangrijke geschriften, op te helderen.

Jonge Dooden. Zuchten en Zangen. Door R. BENNINK JANSSONIUS. *Te Groningen, bij* P. van Zweeden. *In gr. 8vo. 45 bl. f* :-50.

Een lief bundeltje, dat ligt hier en daar weêrklank vindt in het treurende moederhart. Zal Rec. het dan aan eene strenge kritiek onderwerpen? Het zou onheusch zijn.

Wellicht dan dat het lied mijn zwakke borst ontvloten,
Op 't grafjen van een dierbaar kind,
Een moederlijke ziel ontsloten
En open voor zijn balsem vindt,

zegt de Dichter in het laatste stukje. Daarom willen wij niet met hem twisten over zijne denkbeelden omtrent den toestand der vroeg gestorvene kinderen, van welken hij vrij wat meer zegt, dan hij in staat zou zijn te bewijzen. Rec. is geen vriend van dergelijke droomerijen over dingen, die ons niet geopenbaard zijn, en vindt meer troost in het geloovige en vertrouwende: Wat God doet, is welgedaan! dan in de fraaiste, maar onbewezene voorstellingen en schilderingen, waarop redenaars en dichters in dit opzigt ons vergasten. Doch anderen denken daarover anders, en zullen zich ligt gerust nederleggen bij des Dichters droomen. Wij bevelen daarom het kleine boekje gaarne den treurenden aan. Hier of daar zal hun de regte toon zijn aangeslagen.

Amsterdam in MDLXVI, of Geloof en Berouw. Te Amsterdam, bij G. J. A. Beijerinck. 1844. *II Deelen. In gr. 8vo. 643 bl. f* 6-50.

Het romantisch verhaal, dat, onder dezen titel, den lezer

wordt aangeboden, is genomen uit den tijd, toen de hervorming hare zegenrijke stralen ook op ons vaderland begon uit te schieten; toen domheid en dweeperij plaats moesten maken voor verlichting en zuivere Evangelische kennis; toen *Nederlanders*, om des geloofs wille, tot den brandstapel werden gevoerd en aan vervolging en marteling ten prooije waren.

Het verhaal is dus op de geschiedenis gegrond. Buiten het XVIIde hoofdstuk des tweeden Deels, hetgeen trouwens door den Schrijver openhartig gezegd wordt, is de geschiedenis getrouw gevolgd. De karakters zijn vrij wel geteekend. Dat van den leeraar ARENTSEN heeft ons het best bevallen. Nuttige wenken ter bevordering van Godsdienst en deugd zijn hier ingeweven, en maken het werk, ook van dien kant, niet geheel onverdienstelijk.

Hoe gevoelvol het sterven van ARENTSEN op den brandstapel door den Schrijver is voorgesteld, hij had echter, om de historische trouw, die anders in zijn verhaal doorstraalt, moeten melden, dat die geheele strafoefening een product is zijner verbeelding, daar het toch bij de geschiedkundigen bekend is, dat de bewuste JAN ARENTZOON MANDEMAKER op den 28 Augustus 1573, te *Alkmaar*, tijdens het beleg, zijnen natuurlijken dood gestorven is. Zie BRANDT, *Historie der Reformatie*, Iste D., bl. 543, en G. BOOMKAMP, *Alkmaar en deszelfs Geschiedenissen*, bl. 240.

Eene andere aanmerking, die wij moeten maken, is deze, dat de persoon van ANSELMO, die op bl. 63 van het IIde Deel zulk een regt Christelijk antwoord aan den leeraar ARENTSEN geeft, op bl. 66 en 90 uitdrukkingen bezigt, die geheel en al met bovengenoemd antwoord in strijd zijn; men leze van genoemde bladzijden reg. 3 v. o. en reg. 6 v. o.

Bl. 327 van het IIde Deel leze men, regel 9, *verhinderen* voor *bevorderen*.

De Schrijver kan, bij de beoefening onzer geschiedenis, nog ruime stoffe voor romantische verhalen vinden. Hij legge zich op duidelijkheid toe, en vermijde gerektheid. Terwijl wij het werk voor onze leesgezelschappen wel kunnen aanbevelen, brengen wij den Uitgever lof voor de nette uitvoering.

De Verborgenheden van Londen, van Sir FRANCIS TROLOPP. *IV Deelen. Te Amsterdam*, bij M. H. Binger. 1844—1845. *In gr. 8vo.* 1681 *bl.* *f* 16-80.

Wij behoeven het aantal der navolgingen niet te herinneren, waartoe het bekende werk van SUE heeft aanleiding gegeven. Het is de oorzaak geworden van menig letterkundig bedrog, hetwelk als een teeken van de gewetenloosheid des tijds kan worden beschouwd. Men schaamde zich niet, om de namen van geliefkoosde schrijvers van den dag op den titel van werken te zetten, waaraan zij geen het minste deel hadden, of het ligtgeloovig publiek door eenen nieuwen titel van een oud werk te bedriegen. In dit Tijdschrift werd reeds vroeger de onbeschaamdheid en rooverij aan de kaak gesteld, die den naam van Mr. HARRISON AINSWORTH wederregtelijk stal, om dien voor eene zamenflansing te stellen, waaraan die schrijver geheel vreemd was; zoo zag Rec. in het Duitsch Geheimenissen van *Londen* van DICKENS, waarin hij bij het eerste opslaan terstond diens *Oliver Twist* herkende. Niet volkomen zoo onbeschaamd handelde de Schrijver van het werk, dat wij hier aankondigen, toen hij den pseudonym van Sir FRANCIS TROLOPP aannam. Hij stal althans den naam van eenen bekenden schrijver niet, ofschoon wij hem niet zouden willen vrijpleiten van de zucht, om door gelijkheid van klank het publiek in den waan te brengen, dat het eenen bekenden naam wedervond. PAUL FÉVAL, die later als schrijver van deze *Verborgenheden* genoegzaam bekend is geworden, is een jonge Franschman, die met dit zijn boek vrij wat opgang heeft gemaakt, en wien het, dit moet men er van zeggen, niet aan bekwaamheid ontbreekt. Zijn voorberigt reeds, waarin hij eene beoordeeling geeft van SUE's roman, toont scherpzinnigheid. Hoe verre hij intusschen het denkbeeld van navolging wegwerpt, het is toch eene navolging, die hij er van gegeven heeft, gelijk de talloose tooneelen aanduiden, waarbij wij in de boevenwereld van *Londen* werden verplaatst, en de rol die de markies DE RIO SANTO speelt, die wel op eene geheel andere wijze, maar toch ook, gelijk RODOLPHE, eene soort van geregtigheid op zijne eigene hand uitoefent. Hij gaat van het plan zwanger om *Ierland* op *Engeland* te wreken, en het reuzenontwerp

komt in den roman zijne uitvoering zeer nabij en mislukt slechts door eene enkele onverwachte omstandigheid. Aan verbeelding ontbreekt het den Schrijver zeker niet, die den draad der intrigue tusschen zoo vele personen heeft weten te verwarren en weder te ontwarren. Ook de nieuwsgierigheid houdt hij doorgaans gaande, mits hij ons niet in de holen der diepste verdorvenheid rondvoert, waarvan men zich met afkeer afwendt. En zoo kunnen wij ons wel begrijpen, dat dit verhaal bij de uitgave opgang maakte, en dat het ook bij vele lezers onder ons bijval zal vinden. Met dat al kunnen wij den smaak niet goedkeuren, die aan deze romanlektuur het aanzijn heeft gegeven, waarin men maar al te veel in het slijk der menschelijke ondeugd en gemeenheid rondwroet.

Er zijn nog andere redenen, waarom men zich den bijval zeer wel kan begrijpen, dien dit boek in *Frankrijk* ondervond. Er straalt een hoogstvijandige geest tegen *Engeland* in door, die ondanks de *entente cordiale* der beide hoven bij velen der natie maar al te zeer weêrklank vindt. Zeker is er in den maatschappelijken toestand van *Engeland* veel, wat strenge afkeuring verdient, en is er op hunne philanthropie, die de wereld omvat, en in eigen land zooveel verkeerds en ellendigs laat bestaan, vrij wat af te dingen. Maar hoe men bij het lezen van al de hatelijke uitvallen een oogenblik aan eenen Engelschen oorsprong van dezen roman heeft kunnen denken, vatten wij niet. In dat opzigt heeft de Schrijver zijne rol zeer slecht volgehouden. Niet minder daarin, dat hij volkomen onbekend toont te zijn met de inrigting van het Londensche policiewezen of althans dit voorstelt gelijk het in vroegere dagen was, in een tijdvak, waarin de maatregelen van Sir ROBERT PEEL *Londen* tot de veiligste hoofdstad hadden gemaakt, die men betreden kan. Maar deze voorstelling had hij noodig, om zijn evenwel reeds onwaarschijnlijk ontwerp niet volslagen onmogelijk te doen zijn.

De grootste deugden van dit boek zijn zeker levendige, dikwijls onderhoudende verhaaltrant, de gave om des lezers nieuwsgierigheid gaande en het verwarde kluwen eener zoo ingewikkelde intrigue vast te houden en eindelijk te ontwarren, maar of het aan de hoogdravende beloften van het voorberigt voldoet, op die vraag zal wel niemand toestemmend antwoorden.

Koning ERIC *en de Bannelingen, of de Troon, de Kerk en het Volk in de dertiende Eeuw. Naar het Deensch van* INGEMANN. *II Deelen. Te Haarlem, bij* A. C. Kruseman. 1845. *In gr. 8vo.* 682 *bl. f* 6-90.

Een der beste historische romans, die Rec. in eenigen tijd in handen kreeg. Veel, wat de Noordsche romanlectuur, die tegenwoordig zoo in den smaak valt, ons aanbiedt, behoort tot den huiselijken roman, die zich de schildering van het dagelijksche leven voorstelt. Hier worden wij geheel in het historische gebied verplaatst, en de Schrijver stelt het zich ten doel, om den toestand der maatschappij in een bepaald tijdvak af te teekenen. Het is de strijd tusschen de kerk en den troon, die het onderwerp zijns verhaals uitmaakt, en met de grootste naauwkeurigheid en trouw heeft hij de geschiedenis gevolgd, en aan haar de meeste der personen ontleend, die hij ten tooneele voert. Koning ERIC heeft te kampen met de magt der geestelijkheid, die zich met woede tegen hem verzet bij zijne pogingen om den moord, aan zijnen vader gepleegd, te wreken, en die over hem en zijne vrienden den banvloek uitspreekt. Het is eene zeer levendige en getrouwe voorstelling van deze worsteling tusschen het wereldlijke en het geestelijke gezag, die den lezer onafgebroken belang inboezemt. Daarbij zijn de personen, die ten tooneele worden gevoerd, met fiksche en meesterlijke trekken geteekend; er is rijkdom en afwisseling in het verhaal, dat door belangrijkheid boeit. Ten volle durven wij het dan aan onze lezers aanbevelen als een boek, dat hun eene aangename lectuur zal opleveren, en dat hun daarenboven den geest van een belangrijk tijdvak in de geschiedenis kan doen kennen. Dezelfde strijd, die hier geteekend werd, is ook elders gestreden, en er kon een tijd komen, waarin hij, gewijzigd naar de omstandigheden, op nieuw gestreden moest worden.

In Dalarna. Door FREDERIKA BREMER. *Te Haarlem, bij* A. C. Kruseman. 1845. *In gr. 8vo.* 315 *bl. f* 3-50.

Het is onnoodig, om bij het verschijnen van eenen nieu-

wen roman van FREDERIKA BREMER het publiek daar opmerkzaam op te maken. Hij is zeker reeds in vele handen. Maar wij mogen hem toch wel een woord van waardering medegeven. Onbepaald is Rec^s. bewondering van deze Schrijfster niet; hare bekwaamheid zal hij niet ontkennen, maar dat men hare verdiensten heeft overdreven, schijnt hem even zeker. Het is ook hier, gelijk bij de meeste harer werken: de bijzonderheden zijn fraai, het geheel is gebrekkig en laat den lezer onvoldaan. De knoop, die hier gelegd is, en waarin de eigenlijke intrigue van den roman bestaat, is zeer ongelukkig gelegd. Het geheim, dat Mevrouw NORDEVALL drukt, is van dien aard, dat deszelfs verberging voor eenen teeder beminden echtgenoot, bij eene zoo gelukkige en vertrouwelijke verbindtenis, als hier tusschen de echtelingen wordt geschilderd, en bij een karakter zoo edel als dat van Mevrouw NORDEVALL, eene ongerijmdheid is, en bij iederen nadenkenden lezer eene ontevredenheid opwekt, die hem aan het einde het boek met eene onverwachte onvoldaanheid doet wegleggen.

Dat is de zwakke zijde van dezen roman. Daartegenover staan wederom voortreffelijke eigenschappen. De Schrijfster is eene meesteresse in het teekenen van bevallige en getrouwe huiselijke tafereelen, en daarin is ook deze roman rijk. Hij heeft daarenboven iets eigenaardigs, hetwelk de titel uitdrukt. Het is eene schildering van het leven in *Dalarna* of *Dalecarlië*. Zeden en gebruiken, bijgeloovigheden en volksoverleveringen, de natuur en de mensch worden hier met de bevalligheid en aangenaamheid geschetst, die aan Jufvrouw BREMER eigen zijn, en die het gebrekkige van den eigenlijken roman in vele opzigten vergoeden. Wij bejammeren het daarom te meer, dat de intrigue zelve ons zoo weinig bevredigde. Het overige had voor ons meer uitlokkends, dan vele van hare andere geschriften, en den lezer tegen deze teleurstelling gewapend hebbende, raden wij hem de lezing van het boek zeer aan; het is versierd met een zeer goed uitgevoerd portret van de Schrijfster, hetzelfde, dunkt ons, dat ook in *de Tijd* heeft gestaan.

Kunnick en Naja; of de Groenlanders. Een Verhaal van B. S. INGEMANN. *Uit het Deensch vertaald door Mr.* C. L.

· N. NIEUWENHUIS. *Te Amsterdam, bij G. Portielje. 1845.*
In gr. 8vo. 228 bl. f 2-40.

Een roman, die met eenvoudigen gang, zonder ingewikkelden knoop of onverwachte voorvallen, zich ten hoofddoel stelt, een tafereel op te hangen van het leven en de denkwijze der Groenlanders, schijnt al zeer weinig te hebben, dat hem aanbeveelt; want de eenvoudige, om niet te zeggen half dierlijke levenswijze, de engbeperkte kundigheden, de lage maatschappelijke toestand dier menschen mogen voor de mensch- en volkenkunde haar belang hebben — voor het romantische schijnt dit veld bijzonder dor en onvruchtbaar te zijn. Maar de ook bij ons niet onbekende Prof. INGEMANN heeft door zijne voorstelling aan het eenvoudigste eene zekere aantrekkelijkheid, en door de invoeging van *sagen* en volksliederen aan zijn boek eene *belangrijkheid weten te geven*, die het de eer volkomen waardig maakte, om uitmuntend door den Heer NIEUWENHUIS vertaald en met eene voorrede door den smaakvollen LUBLINK WEDDIK bij ons ingeleid te worden. Laatstgenoemde spreekt met zekeren ophef van de dichtmatige overzetting der ingevoegde stukken door TEN KATE, dien (namelijk den ophef) wij laten voor hetgeen hij is. Wij twijfelen niet, of dit aangenaam geschreven boek zal bij de toenemende belangstelling in het Noorden en de Noordsche letterkunde eene gunstige ontvangst vinden, waartoe deze korte aankondiging medewerke. Het is ons onmogelijk, en schijnt ook minder noodig, van dergelijke schriften eene opzettelijke beoordeeling te geven.

WILHELM ZABERN, *of de Hollandsche Vrouwen aan het Hof van* CHRISTIAAN II. *Uit het oorspronkelijk Deensch. Te Schoonhoven, bij* S. E. van Nooten. 1845. *In gr. 8vo.* 325 *bl. f* 3-:

De ongenoemde Schrijver van dezen roman geeft in eene *historische* inleiding voor, zijn verhaal uit een oud, gevonden handschrift mede te deelen, en hij doet dit met zulk eenen schijn van ernst, dat wij naauwelijks weten, of het voor waarheid te houden zij, dan of het eene herhaling is van een afgesleten kunstje der romanschrijvers. De grond-

slag van het verhaal schijnt intusschen waar te zijn; want de Deensche geschiedenis (wij meenen het te hebben gelezen in MEURSII, *Hist. Dan.*, die wij nu niet bij de hand hebben) maakt melding van een meisje (DUIFJE, hier DYVEKE genoemd) uit *Holland* afkomstig, dat met hare moeder naar *Bergen* in *Noorwegen* was gevlugt, aldaar de aandacht van CHRISTIAAN II trok, hem naar *Denemarken* volgde en na ongeoorloofde verstandhouding met den Koning, men meende aan vergiftiging, overleed. Ook is de wreedheid, door dien tiran den *Zweden*, en bijzonder aan de moeder en zuster van GUSTAAF WASA aangedaan, geschiedkundig waar. De romantische inkleeding en stijl zijn overigens van dien aard, dat het boek eene aangename uitspanningslectuur is. De laatste alleen is, vooral in het begin, niet geheel vrij van eenige jagt op eenvoudigheid, waarvan het gekunstelde zich niet genoegzaam verbergt. De beschrijvingen missen geen' gloed en leven, hoewel zij op enkele plaatsen wel wat te veel in het onbeduidende vallen.

De vertaling is over het geheel niet kwaad. Onjuist is met dat al de keuze van verscheidene woorden; zoo als: »met het grootste *verlangen* aan zijne kindschheid terug denken," blads. 19. »De meeste geestelijken *spraken kwaad* van den Hertog," bladz. 80, welk woord bij ons doorgaans van een *ongegrond* ongunstig spreken over iemand wordt gebezigd, hetgeen hier de bedoeling niet is. »Wanneer iemand *eerst* in Holland geweest is," bladz. 191; de Vertaler meende: *pas*. Uitdrukkingen, gelijk: »Niets van dat alles *zoude* mij volgen," bladz. 208, voor *moest* (*sollte*); »de wind *had zich* gedraaid," bladz. 212, schijnen aan eene vertaling uit het Hoogduitsch te doen denken. Het is immers met dat: *uit het Deensch* op den titel geene.....?

Celina, het Heidinne-meisje. Een Roman van A. T. WORNIGER. *Uit het Hoogduitsch. Te Nieuwediep, bij* C. Bekker, Bz. 1844. *In gr. 8vo.* 302 *bl. f* 3-:

Wij kunnen niet instemmen met het oordeel des Vertalers, die dezen roman »een pronkjuweeltje" noemt; want hoe gunstig ook de vooringenomenheid was, waarmede wij na het lezen van dien eertitel het werkje ter hand namen, in gemoede moeten wij zeggen, dat het een dagelijksche

roman is, niet slechter, maar ook niet beter dan honderd anderen, die ijverig (alleen tot tijdkorting van den lezer, dit spreekt van zelf) worden overgezet, of ook — maar dat gebeurt nog al niet heel dikwijls — aan den valkenblik van vertalers en uitgevers ontsnappen. Maar daarin heeft de Overzetter gelijk, dat SPINDLER »veel uit zijne schrijfveder heeft doen vloeijen," hetwelk nog minder beteekent. Misschien ware beter gezegd geweest, dat op naam van SPINDLER veel is uitgegeven, waarboven dit romannetje zich dan nog verheft. Met dat al hopen wij, dat *deze* reden tot het vertaald of »oorspronkelijk" uitgeven van boeken niet algemeen worde, want werd *dit* een *antecedent*, dan wisten wij niet, waar het heen zou moeten, als men zich kon verontschuldigen, met nog grooter *prullaria* aan te wijzen. Men denk eens aan de poëzij — wij willen zeggen het versregels zamenstellen — !.....

Zevenbergen voor het *Zevengebergte*, *bladz. 46*, *is* eene zonderlinge vertaling. Maar nog zonderlinger vertaling is het, wanneer: *Dixi et salvavi* [sc. animam], bladz. 74, wordt overgebragt: ik heb gezegd en groet u allen! alsof er *salutavi* stond. Maar men moet in een' roman niet op zulke dingen hechten, zegt men. Dat is waar ook, want voor goede boeken zoekt men goede Vertalers, maar voor..... Wij hebben gezegd en groeten u allen, lezers!

Seppel; of de Synagogebrand te München. Door GUSTAV NIERITZ. *Tot nut en leering voor jong en oud. Naar den tweeden druk uit het Hoogduitsch vertaald door* D. BOMHOFF, HZN. *Te Amersfoort*, *bij* W. J. van Bommel van Vloten. 1844. *In kl. 8vo.* 144 *bl. f* 1-25.

Een aangenaam en niet onnuttig boekje. Dat men geene Jodinnen *in het midden* der synagoge, maar wel op eene afgeslotene galerij aantreft, (bladz. 121) en dat men kreeften niet met koud water te vuur zet, (bladz. 124) had de Schrijver moeten weten. De uitdrukking, dat een kind met smart door de moeder gebaard is, welke ons in eene menigte boekjes voor de jeugd hinderde, vindt men ook hier, bladz. 67. Voor *Germanismen*, gelijk *slapen in de wed*, (*zur wetten, alsof het gewed was*, bladz. 54) had de Vertaler zich moeten en kunnen wachten.

